LIETUVOS ISTORIJA

R E D. A. Š A P O K A

ŠVIETIMO MINISTERIJOS KNYGŲ
LEIDIMO KOMISIJOS LEIDINYS
KAUNAS 1936 M.

9 (475) (022)

Išspausdinta 17.050 egz.: 13.500 prastesnio, 3.500 geresnio ir 50 numeruotų kreidinio popieriaus.

Nr

Knygų Leidimo Komisijos leidinys Nr. 479

Spaudė „Šviesos" spaustuvė Kaune

Istoriškoji mūsų rašliava paskutiniaisiais metais gerokai paūgėjo. Bet ligi šiol dar niekas nebuvo bandęs paruošti platesnę mūsų tautos gyvenimo kelio apžvalgą, kuri sujungtų seniausiųjų ir naujųjų laikų įvykius. Tokio vadovėlio reikalą gyvai jautė tiek visuomenė, tiek mokykla. Ypač dėl jo sielojosi Švietimo Ministerija. Pagaliau p. Viceministerio K. Masiliūno rūpesčiu buvo suburta penketas žmonių, sutikusių imtis to darbo ir sutarusių parašyti kiekvienas apie atskirą mūsų tautos gyvenimo laikotarpį. Tuo būdu p. J. Jakštas parašė apie pirmąjį mūsų tautos valstybinio gyvenimo laikotarpį, iki krikščioniškųjų laikų pradžios, dr. Z. Ivinskis — apie sekantį laikotarpį, iki Gediminaičių dinastijos galo; man teko tęsinys — iki nepriklausomosios valstybės galo; p. P. Šležas parašė apie rusų valdymo laikus, o p. P. Klimas — apie nepriklausomosios valstybės atstatymą ir nepriklausomojo gyvenimo laikotarpį. Suprantama, kad penkių žmonių atskirai rašytos dalys negalėjo sudaryti vieningo ir darnaus veikalo. Todėl reikėjo jas visas suderinti, suvienodinti ir surišti. Tas darbas buvo man patikėtas.

Kaip ir galima buvo laukti, iš rankraščių pasirodė, kad kiekvieno iš bendradarbių turima kiek savotiška pažiūra į visą mūsų tautos praeitį ir, be to, skirstant medžiagą į skyrius, kiekvieno laikomasi kiek kitoniško pagrindo. Tad reikėjo pašalinti nevienodą atskirų faktų interpretavimą ir įvesti vienodą padalinimą į skyrius bei skyrelius. Kadangi, pasiskirstant darbą, negalima buvo viską smulkiai numatyti, tai paruoštoje medžiagoje pasirodė nemaža spragų. Teko ir jas užkaišioti. Taip antai, teko dar parašyti įvedamąją dalį ir atskirus skyrius apie Mažosios Lietuvos lietuvių gyvenimą ir lietuvių emigraciją. Kai kur taip pat atrodė reikalinga papildyti atskirų bendradarbių

rašytas dalis — įterpti vieną kitą skyrelį. Aišku, kad bendradarbiai, rašę atskiras dalis, už jų turinį negali būti atsakingi. Bet juos čia nurodyti, rodos, nėra jokio reikalo, nes taip pat dažnai buvo padaryta didesnių ar mažesnių pakeitimų, papildymų ar išleidimų ir visuose bendradarbių rašytuose skyriuose. Apskritai, vadovėlį tvarkant pirmiausia buvo stengiamasi išlaikyti vieną vedamąją mintį bei vienodą atskirų faktų interpretavimą.

Be teksto, dar buvo stengiamasi įterpti į vadovėlį kitokios aiškinamosios medžiagos, būtent žemėlapių, schemų ir iliustracijų. Iliustracijas parenkant buvo laikomasi nusistatymo teimti tikrai istoriškus dalykus (dėl to, pav., pirmųjų mūsų kunigaikščių atvaizdų skaitytojas čia neras) ir meniškosios vertės istorinių paveikslų reprodukcijas. Trūkstant specialių rinkinių, buvo nelengva tatai padaryti, bet pirmąjį nusistatymą vis dėlto buvo galima įvykdyti. Sunkiau buvo su antruoju: nesant geresnių reprodukcijų, kartais tekdavo padaryti kompromisą, nes negalima buvo atsisakyti nuo kai kurių įsidėmėtinų faktų akcentavimo ir iliustracijomis.

Imantis darbo, kaip minėta, buvo turima galvoje tiek visuomenės, tiek mokyklos reikalas. Abu juos suderinti buvo sunkoka, todėl teko ieškoti ir čia kompromisinio kelio. Tuo būdu vadovėlio turinys daugiau taikomas vidutiniam skaitytojui inteligentui, o medžiagos paskirstymas bei dėstymas daugiau taikomas mokyklos reikalui. Taigi, mokytojui tinkamai vadovaujant, rodos, nesunkiai galės juo pasinaudoti ir mokiniai.

Norėtumėm pareikšti viltį, kad vadovėlis nors iš dalies patenkins gyvą visuomenės ir mokyklos reikalą, o kartu ir padėkoti visiems, kurie prisidėjo prie jo pasirodymo. Pirmiausia tenka padėkoti p. Švietimo Ministeriui prof. J. Tonkūnui ir Viceministeriui K. Masiliūnui, kurie daugiausia rūpinosi renkant bendradarbius, o vėliau visą laiką rodė dėmesį dirbamajam darbui ir teikė reikiamos paramos. Taip pat tenka padėkoti Šv. Ministerijos Knygų Leidimo Komisijai už vadovėlio išleidimą. Negalima irgi viešai nepadėkoti p. L. Kuodžiui, atidžiai taisiusiam vadovėlio kalbą, ir p. R. Pesiui, braižiusiam žemėlapius bei schemas.

A. Šapoka

TURINYS

ĮVEDAMOJI DALIS

Psl.

1. Tautos istorija ir jos mokymosi tikslas 1
2. Šaltiniai mūsų praeičiai pažinti 1
3. Mūsų istorijos šaltinių rinkiniai 4
4. Lietuvos istorijos mokslas 7

PIRMOJI DALIS. PRIEŠISTORINIS LAIKOTARPIS

1. Pabaltijo ir Lietuvos žemės paviršiaus susiformavimas 11
2. Žmogaus atsiradimas ir seniausioji Lietuvos kr. kultūra 13
3. Mūsų krašto priešistorinio žmogaus tautybės klausimas 18

ANTROJI DALIS. LIETUVA PRIEŠ SUSIDARANT VIENINGAI VALSTYBEI

1. Aisčių kiltys ir jų gyvenamosios vietos istorinių laikų pradžioje. 20
2. Aisčių krašto geografinės savybės ir kaimynai . 23
3. Seniausios istorinės žinios apie aisčius 24
4. Senovės aisčių pragyvenimo šaltiniai ir ūkis . . . 26
5. Senovės aisčių sodybos. 30
6. Senovės aisčių visuomeninė santvarka 31
7. Senovės aisčių religija. 34
8. Aisčių valstybinis gyvenimas seniausiais laikais (iki XIII amž.). 37
9. Pirmieji bandymai krikštyti aisčių gimines . . . 39
10. Kalavijuočių, arba Livonijos, ordinas. . . . 41
11. Kryžiuočių ordino atsikraustymas į Prūsus . . . 43

TREČIOJI DALIS. LIETUVOS VALSTYBĖS KŪRIMO LAIKOTARPIS

1. Vidaus ir užsienio santykiai valstybei kuriantis . . 48
2. Mūšis ties Šiauliais (1236 m.) ir kalavijuočių susiliejimas su kryžiuočiais (1237 m.). 50
3. Mindaugo kovos dėl vieningos valstybės išlaikymo . 51

4. Mindaugo krikštas ir karūnavimasis Lietuvos karalium (1251-1253 m.) 52
5. Lietuvos bažnytinės provincijos įkūrimas (1253 m.) . 54
6. Mindaugo valstybės reikalai po krikšto ir karūnavimosi 55
7. Žemaičių kovos su ordinu ir Mindaugo prisidėjimas prie jų 57
8. Mindaugo nužudymas (1263 m.) 59
9. Lietuva po Mindaugo mirties — 1263—1270 m. 60
10. Traidenis (1270-1282 m.) 61

KETVIRTOJI DALIS. LIETUVA, VALDOMA GEDIMINO GIMINĖS DIDŽIŲJŲ KUNIGAIKŠČIŲ

A. Patriarchalinės monarchijos laikotarpis

I. Vytenio ir Gedimino laikai

1. Lietuvos būklė po Traidenio mirties 63
2. Gediminaičių dinastijos pradžia 64
3. Vytenis (1295-1316 m.) 65
4. Gediminas (1316-1341 m.) 67
5. Gedimino karai su ordinu ir sumanymas krikštytis . 68
6. Gedimino pastangos kelti krašto kultūrą 72
7. Gedimino valstybė 74
8. Gedimino valstybės santvarka 76
9. Lietuvos sostinės klausimas ir Vilniaus įkūrimo legenda 76

II. Algirdo ir Kęstučio laikai

1. Gedimino įpėdiniai 79
2. Kovos su vokiečių ordinu Algirdo ir Kęstučio laikais 81
3. Lietuvos kovos su Lenkija dėl Voluinės žemių . . . 90
4. Lietuvos krikšto klausimas Algirdo ir Kęstučio laikais 90
5. Lietuvos santykiai su rusų kr. Algirdo ir Kęstučio laikais 91
6. Algirdo ir Kęstučio valdymo charakteristika . . . 93

III. Politinė krizė Lietuvoje 1377—1384 m.

1. Algirdo įpėdinis Jogaila ir jo politika 95
2. Jogailos pašalinimas iš Vilniaus ir Kęstučio mirtis . 97
3. Vytauto kovos su Jogaila dėl tėviškės 100

IV. Jogailos ir Vytauto laikai

1. Lenkija prieš Jogailą išrenkant karalium 102
2. Jogailos išrinkimas ir karūnavimas Lenkijos karalium . 104
3. Lietuva, Jogailai tapus Lenkijos karalium 108
4. Lietuvos krikštas (1387 m.) 110

5. Katalikų Bažnyčios organizacija ir katalikybės stiprinimas Lietuvoje 111
6. Antrosios Vytauto kovos su Jogaila 113
7. Vytautas — visos Lietuvos valdovas. Astravos sutartis (1392 m.) 117
8. Vytauto kovos su sričių kunigaikščiais ir valstybės suvienijimas 117
9. Vytauto santykiai su vokiečių ordinu ir Salyno sutartis (1398 m.) 120
10. Vytauto savarankiškumo didėjimas 121
11. Vytauto veikla rytuose ir Vorsklos mūšis (1399 m.) 122
12. Vorsklos mūšio padariniai ir jų likvidavimas . 123
13. Vytauto kovos su ordinu dėl Žemaičių 124
14. Lietuvos ir Lenkijos karas su ordinu 1410 m. 126
15. Karo pabaiga ir Tomo taika (1411 m.) 129
16. Naujas sunormavimas santykių su Lenkija — Horodlės aktai (1413 m.) 131
17. Žemaičių krikštas (1413 m.) ir vyskupystės įkūrimas (1417-1421 m.) 136
18. Ginčas su ordinu dėl Žemaičių ir dėl jų sienos . 137
19. Melno taika (1422 m.) ir Žemaičių ginčo pabaiga 139
20. Vytauto rytų politika jo gyvenimo pabaigoj . . . 141
21. Vytauto pastangos sujungti rytų (pravoslavų) ir katalikų Bažnyčias 142
22. Vytauto santykiai su Lenkija jo gyvenimo pabaigoj . 143
23. Lucko suvažiavimas (1429 m.), Vytauto karūnacijos byla ir Vytauto mirtis 144
24. Vytauto asmuo ir jo valdymo reikšmė Lietuvai 148

V. Lietuva pereigoje iš pagoniškųjų laikų į krikščioniškuosius

1. Pagoniškosios Lietuvos kultūros lygio klausimas 150
2. Kariškasis senovės lietuvių kultūros pobūdis . 152
3. Lietuvos perėjimas į krikščioniškąją Vakarų kultūrą 153
4. Senosios Lietuvos valstybinė santvarka 159
5. Senosios Lietuvos socialinė santvarka 161
6. Ekonominis senosios Lietuvos gyvenimas 165

VI. Vytauto politikos tęsėjų laikotarpis

1. Švitrigaila ir jo kovos su Lenkija (1430—1432 m.) . . 168
2. Zigmantas Kęstutaitis (1432—1440 m.) ir jo kovos su Švitrigaila 169
3. Bažnyčios suvažiavimas Bazely ir bažnytinės unijos klausimas 172
4. Zigmanto santykiai su Lenkija ir jo mirtis 173
5. Jogaila 174

B. Didžiųjų kunigaikščių monarchijos irimo ir ponų įsigalėjimo laikotarpis

I. Kazimiero laikai (1440—1492 m.) — pereinamasis laikotarpis

1. Kazimiero išrinkimas d. Lietuvos kunigaikščiu (1440 m.) . 177
2. Žemaičių kunigaikštystės privilegija 179
3. Kazimiero išrinkimas Lenkų kar. ir 1447 m. privilegija 180
4. Kazimiero karaliavimas Lenkijoje ir jo santykiai su Lietuva 181
5. Lenkų karas su kryžiuočių ordinu ir 1466 m. Torno taika 183
6. Lietuvos santykiai su Maskva Kazimiero laikais 184
7. Lietuvos vidaus santykiai Kazimiero laikais . . . 186
8. Kultūrinė ir ekonominė Lietuvos būklė Kazimiero laikais 187
9. Kazimiero asmuo ir jo šeima 189

II. Lietuvos ir Lenkijos artėjimo laikai

1. Aleksandro (1492—1506 m.) išrinkimas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu 191
2. Lietuvos santykiai su Maskva Aleksandro laikais . 193
3. Lietuvos santykiai su Lenkija Aleksandro laikais 196
4. Ponų tarybos įsigalėjimas ir seimai 198
5. Aleksandro asmuo ir jo mirtis 201
6. Zigmantas II (1506—1548 m.) ir jo karai su Maskva . 201
7. Prūsijos ordino sekuliarizacija (1525 m.) 205
8. Zigmanto II valdymo pabaiga ir jo žmona Bona 206
9. Zigmantas Augustas — didysis Lietuvos kunigaikštis (1544-1548—1572 m.) 209
10. Zigmanto Augusto ir Barboros Radvilaitės vedybos ir konfliktas dėl jos su lenkais 212
11. Livonijos prijungimas 213
12. Karai su Maskva Zigmanto Augusto laikais . . 217
13. Santykiai su Lenkija ir 1569 m. Liublino unijos aktas 218
14. Zigmanto Augusto valdymo pabaiga ir mirtis . 227

C. Lietuvos vidaus santykiai XVI amž.

I. Valstybinė Lietuvos santvarka XVI amž.

1. Krašto valdymo aparatas iki XVI amž. antrosios pusės 229
2. Teismų ir administracijos reforma 1564—1566 m. . 232
3. Lietuvos įstatymai ir Statutas 233
4. Lietuvos apsaugos organizacija XVI amžiuje . 236

II. Visuomeninė ir ekonominė Lietuvos santvarka XVI amžiuje

1. Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės luomai 238
2. Valstybės ūkis XVI amžiuje 243
3. Žemės reforma XVI amž. — valakų sistema 245

III. Kulturiniai ir tikybiniai santykiai XVI amžiuje

1. Švietimas ir tautiškas susipratimas 247
2. Protestantizmas Lietuvoje 250
3. Jėzuitai Lietuvoje. 254

PENKTOJI DALIS. PONŲ IR BAJORIJOS VIEŠPATAVIMO LAIKOTARPIS

A. Lietuvos valstybės buitis ir santvarka, išmirus Gediminaičiams

1. Liublino unijos atneštieji naujoviškumai 256
2. Centro valdžia. 259
3. Provincijų valdomieji organai 264
4. Įstatymų leidžiamasis organas — seimas . . . 265
5. Kariuomenė. 272
6. Iždas. 273
7. Bajoriškosios laisvės ir Lietuvos valst. vadai po unijos 274

B. Periodas kovos dėl valstybinio Lietuvos savarankiškumo

1. Pirmasis tarpuvaldis (1572—1573 m.). 277
2. Pirmoji elekcija ir Henrikas Valua (1573—1574 m.) . 279
3. Tarpuvaldis ir Stepono Batoro (1576—1586 m.) elekcija 282
4. Stepono Batoro asmuo. 284
5. Stepono Batoro karai su Maskva. 285
6. Lietuvos vidaus gyvenimas Stepono Batoro laikais . 289
7. Vyriausiojo Lietuvos tribunolo įkūrimas (1581 m.) . 292
8. Stepono Batoro valdymo reikšmė ir jo mirtis . 294

C. Lietuvos ir Lenkijos bajorijos susigyvenimo laikotarpis

I. Valstybė Vazų dinastijos laikais (1588—1668 m.)

a. Zigmanto Vazos laikai (1588—1632 m.)

1. Zigmanto Vazos elekcija ir naujasis Lietuvos Statutas 294
2. Zigmantas Vaza ir jo valdymas. 298
3. 1606—8 m. maištas (rokošas). 300
4. Bažnytinė Brastos unija (1596 m.). 301
5. Karai su Švedais dėl Livonijos. 304
6. Lietuvos karo ir politikos vadai Zigmanto Vazos laikais 309
7. Didžioji Maskvos suirutė ir karai su Maskva . 312
8. Zigmanto Vazos valdymo charakteristika 315

b. Vladislovo Vazoslaikai (1632—1648 m.)

9. Vladislovo asmuo ir elekcija. 315
10. Karas su Maskva ir Palianovos taika 317
11. Santykiai su Švedais Vladislovo laikais 318

12. Ramusis Vladislovo valdymo periodas 319
13. Ukraina ir kazokai 320

c. Jono Kazimiero laikai (1648—1668 m.)

14. Jonas Kazimieras ir jo elekcija 323
15. Pradžia 1654—1667 m. karo su Maskva 324
16. Karas su Švedais ir Kėdainių sutartis 326
17. Pabaiga karo su Maskva ir Andrusavos taika (1667 m.) 330
18. Jono Kazimiero valdymo pabaiga ir abdikacija 332

II. XVII amžius — pereinamasis laikotarpis

1. Valstybinio Lietuvos gyvenimo pakitėjimas 333
2. Lietuvos sienos Vazų laikais 336
3. Ekonominis gyvenimas Vazų laikais 336
4. Tikybiniai santykiai Vazų laikais 337
5. Švietimo reikalai ir katalikų mokyklos XVII amž. . 339
6. Kitatikių mokyklos 342
7. XVII amž. mokyklose mokomieji dalykai 343
8. Kunigų ruošiamosios įstaigos 344
9. Lietuvių rašliavos pradžia Didžiojoje Lietuvoje 347
10. Lietuvos visuomenė XVII amž. 349
11. Lietuvos ir Lenkijos valstybinės santvarkos blogybės; „aukso laisvė". 350

D. Laikotarpis bendrojo sugyvenimo su Lenkija

I. Valstybės pakrikimo laikai

1. Laikotarpio charakteristika 355

a. Dviejų saviškių karalių laikai (1669—1696 m.)

2. Mykolas K. Višniaveckis (1669—1673 m.) ir jo elekcija 356
3. Mykolo Višniaveckio valdymas ir mirtis 359
4. Lietuva M. Višniaveckio laikais 360
5. Jono Sobieskio (1674—1696 m.) elekcija 361
6. Jono Sobieskio politiniai planai ir jo valdymas . 363
7. Lietuva Jono Sobieskio laikais 365
8. Sapiegų konfliktas su Vilniaus vyskupu Bžostausku . 367

b. Saksų dinastijos laikai (1697—1763 m.)

9. Augustas II (1697—1733 m.) ir jo elekcija 370
10. Lietuva Augusto II elekcijos metu 371
11. Lietuvos ir Lenkijos „teisių sulyginimo įstatymas" (coae quatio iurium, — 1697 m.) 371
12. Lenkų kalbos įvedimas Lietuvos teismuose 373
13. Augustas II ir jo politiniai siekimai 374
14. Tolimesnės Lietuvos bajorijos kovos su Sapiegomis ir 1700 m. Valkininkų konfederacija 375

15. Švedų antplūdis ir karas su jais 379
16. St. Leščinskio išrinkimas karalium ir karo pabaiga . 380
17. Augusto II grįžimas į sostą 383
18. 1717 m. „nebylys seimas". 383
19. Karų padariniai Lietuvos ūkiui ir maras (1708—1711 m.) 384
20. XVIII amž. pradžios karų padariniai Lietuvos valstybės gyvenimui 387
21. Augusto II valdymo pabaiga 388
22. Augustas III — svetimųjų pastatytasis karalius 390
23. Augusto III laikų valstybė 391
24. Kotryna II ir Čartoriskių sustiprėjimas 395

II. Reformų bandymų laikotarpis

1. Europa XVIII amžiuje 396
2. Respublika XVIII amžiuje 398
3. Stanislovo Augusto išrinkimas ir tarpuvaldžio kovos 402
4. Čartoriskių reformos 404
5- Radomo konfed. ir Čartoriskių ref. apkarpymas (1768 m.) 406
6. Baro konfed. ir pirmasis Respublikos žemių padalinimas . 409
7. Padalinimo patvirtinimas 1773—1775 m. seime . 412
8. Valstybės perorganizavimas 1773—5 m. seime . 414
9. Nuolatinės Tarybos periodo reikšmė Lietuvai . 415

III. Kultūrinė ir ekonominė būklė XVIII amž. gale

1. Jėzuitų ordino panaikinimas ir Edukacinės Komisijos įkūrimas (1773 m.) 417
2. Lietuvos mokyklų būklė Edukacinės Komisijos laikais . 419
3. Socialinis Lietuvos gyvenimas XVIII amž. gale 422
4. Ekonominio gyvenimo kėlimas 425
5. Antanas Tizenhauzas, jo darbai ir nepasisekimai 427

IV. Paskutiniai reformų bandymai ir nepriklausomybės galas

1. Valstybė po pirmojo padalin. iki reformuojamojo seimo 429
2. Ketverių metų (1788—1792) seimas 430
3. Ketverių metų seimo reformos 431
4. Reformos ir Lietuvos valstybės reikalai 433
5. Targovicos konfederacija (1792—1793 m.) 434
6. Antrasis Respublikos padalinimas (1793 m.) . 436
7. Valstybės santvarka po II padalinimo 437
8. Kosciuškos sukilimas (1794 m.) ir nepriklausomybės galas 438

ŠEŠTOJI DALIS. LIETUVA RUSŲ VALDŽIOJE

A. Senųjų tradicijų likvidavimo laikotarpis

I. Lietuva pirmoje XIX amž. pusėje

1. D. Lietuvos kunigaikštijos žemių likimas istorijos būvyje . 440

2. Rusų įvestoji tvarka 441
3. Napoleono karai ir sumanymas atgaivinti d. Lietuvos k-ją 442
4. Užnemunė Prūsų valdžioje ir Lenkų karalystėje . 448
5. Vilniaus universitetas ir Lietuvos švietimo reikalai XIX amž. pradžioje 449
6. Tautiškasis Žemaičių bajorų sąjūdis XIX amž. pradžioje 455
7. Valstiečių klausimas XIX amž. pradžioje 457
8. 1831 m. sukilimas 459
9. Baudžiavos panaikinimas 465
10. 1863 m. sukilimas 469

II. Lietuvos rusinimas

1. Rusų valdžios pažiūros į Lietuvą ir rusinimo politika 474
2. Galutinis baudžiavos panaikinimas ir valstiečių būklės sutvarkymas 476
3. Krašto valdymo reformos panaikinus baudžiavą 477
4. Užnemunė po 1863 m. sukilimo 478
5. Rusinimas per mokyklas 480
6. Gimnazijos 485
7. Mokyklos Užnemunėje 485
8. Lietuviškosios spaudos uždraudimas 486
9. Bažnyčios ir religinio gyvenimo suvaržymas 487
10. Blaivybės brolijos ir jų uždraudimas 488
11. Rusų kolonizacija Lietuvoje 492

B. Tautiškasis atgimimas

1. Naujoji gadynė 494
2. Tautiškojo sąjūdžio pradžia 495
3. Kova dėl lietuviškosios spaudos 497
4. Slaptoji periodinė lietuvių spauda ir jos programa 499
5. Kova su Lietuvos rusinimu ir pravoslavinimu . . 507
6. Tautiškas susipratimas gimnazijose ir kunigų seminarijose 510
7. Spaudos draudimo panaikinimas (1904 m.) . . 512
8. 1905 m. revoliucija ir Didysis Vilniaus Seimas . 516
9. Lietuviai Rusijos Dūmoje 518
10. Tautos švietimo darbai po 1905 m. 521
11. Tautiškojo sąjūdžio santykiai su nutautusia bajorija 524
12. Kovos dėl lietuviškų pamaldų bažnyčiose 526
13. Mūsų kaimo būklė prieš didįjį karą 530

SEPTINTOJI DALIS. NEPRIKLAUSOMOSIOS LIETUVOS GYVENIMAS

I. Didžiojo karo ir valstybės atstatymo laikotarpis

1. Lietuva didžiojo karo pradžioje 532
2. Lietuvių tremtiniai Rusijoje 534

3. Lietuva vokiečių okupacijoje 536
4. Lietuvių veikla Amerikoje, Šveicarijoje ir kitur 540
5. Tarybos darbai okupuotoje Lietuvoje ir nepriklausomybės paskelbimas . . 541

II. Nepriklausomybės kovos

1. Krašto gynimo organizavimas 546
2. Kovos su rusais bolševikais ir taika su jais 549
3. Kovos su bermontininkais 551
4. Pradžia konflikto su lenkais 555
5. Lenkų sąmokslas Lietuvoje (P. O. W.). . . . 557
6. Vilniaus atgavimas, Suvalkų sutartis ir gen. Želigovskio smurtas 559
7 Karas su Lenkais ir byla Tautų Sąjungoje . . 562

III. Valstybės tvarkymas

1. Steigiamasis seimas ir konstitucija 568
2. Žemės reforma 571
3. Savosios valiutos įvedimas 574

IV. Tarptautinių santykių plėtimas

1. Įstojimas į Tautų S-gą ir Lietuvos pripažinimas de jure . 576
2. Lietuvos Latvijos sienos nustatymas 577
3. Klaipėdos krašto prijungimas 578
4. Santykiai su Lenkija paskutiniaisiais metais . 582
5. Santykiai su Šv. Sostu ir Lietuvos Bažnyčios reikalai 585
6. Specialines Lietuvos sutartys su kitomis valstybėmis 586

V. Lietuvos vidaus politinė raida ir 1926 m. gruodžio 17 d. perversmas 588

AŠTUNTOJI DALIS. ATSKIRTŲJŲ LIETUVIŲ TAUTOS DALIŲ LIKIMAS

Lietuvių tautos ploto siaurėjimo istorijos būvyje . 593

I. Latvių tautos kelias

1. Latviai svetimųjų valdžioje 594
2. Tautiškas latvių atbudimas 596
3. Nepriklausomosios Latvių valstybės įkūrimas . 598

II. Mažoji Lietuva Vokiečių valdžioje

1. Kryžiuočių ordino nukariavimai ir jo valstybė . 599
2. Ordino valstybės visuomenė 603

3. Pavergtųjų aisčių būklė ordino valdžioje 605
4. Mažosios Lietuvos likimas ordinui žuvus 606
5. Mažosios Lietuvos lietuvių būklė XVI ir XVII amž. 608
6. Lietuvių suvaržymai XVII amž. gale 610
7. Mažosios Lietuvos lietuvių būklė XVIII amž. 611
8. Lietuviškumas ir lietuvių kalba M. Lietuvoje XVIII amž. 613
9. Lietuvių vokietinimas XIX amž. 616
10. Mažosios Lietuvos lietuvių kovos dėl savo teisių 620
11. Kultūrinė M. Lietuvos lietuvių veikla ir tautiško susipratimo augimas 624
12. Lietuvių būklė Mažojoje Lietuvoje šiais laikais 627

III. Lietuviai emigracijoje

a. Emigracijos pradžia ir centrai

1. Emigracijos pradžia 633
2. Lietuviai Šiaurinėje Amerikoje 635
3. Lietuviai Pietinėje Amerikoje 636
4. Lietuviai kituose pasaulio kraštuose 637

b. Jungtinių Amerikos Valstybių lietuviai

1. Ekonominė J. Amerikos Valstybių lietuvių būklė . 637
2. Lietuvių organizavimosi pradžia J. Amerikos Valstybėse 638
3. Lietuvių draugijos J. Amerikos Valstybėse 643
4. Lietuvių spauda J. Amerikos Valstybėse 649
5. J. Amerikos Valstybių lietuvių ryšiai su Lietuva 651
6. Tautiškasis judėjimas Lietuvoje ir J. A. V. lietuviai 651
7. Dabartinė J. Amerikos Valstybių lietuvių būklė 658

c. Kultūrinė lietuvių išeivių būklė kituose kraštuose

1. Lietuviai Pietinėje Amerikoje 659
2. Lietuviai kituose ne Europos kraštuose 663
3. Lietuviai išeiviai įvairiose Europos valstybėse . 664

d. Lietuvių emigracijos problema

1. Emigracijos politika 669
2. Lietuvių emigracijos tvarkymas 670
Priedėlių paaiškinimai 673
Bibliografiniai nurodymai 677
Atitaisytinos klaidos 687

ĮVEDAMOJI DALIS

1. Tautos istorija ir jos mokymosi tikslas

Istorija yra praeities mokslas. Ji parodo, kaip žmonija gyveno seniau ir kuriuo būdu sukūrė dabartines savo gyvenimo formas. Tad istorija yra kartu ir dabarties mokslas. Parodydama, kaip susidarė dabartiniai kultūriniai, socialiniai ir politiniai santykiai, ji padeda ne tik juos suprasti ir įvertinti, bet ir šiek tiek numatyti, kaip gyvenimas plis toliau. Taigi iš jos galima pasimokyti ir ateities.

Yra bendroji žmonijos istorija ir atskirųjų tautų istorijos. Bendroji žmonijos istorija nagrinėja visos žmonijos kultūros raidą, tautų istorijos vaizduoja atskirų tautų praeitį. Vaizduodamas tautos praeitį, istorijos mokslas rodo, kad dabartinis jos gyvenimas nėra atsitiktinis, bet yra ištisus amžius ėjusios raidos vaisius. Žmonių būdas, papročiai, pažiūros į įvairius visuomeninius reiškinius priklauso nuo tų aplinkybių, kuriose tenka tautai gyventi. Todėl kiekvienos tautos būdas yra savotiškas. Istorija ir padeda suprasti savotiškąsias tautų savybes.

Mūsų tauta turi dabar daug įvairių — kultūrinių, socialinių, politinių ir tautinių — problemų, kurių visų šaknys glūdi praeityje. Todėl Lietuvos ir lietuvių tautos istorija turi parodyti senąją Lietuvos praeitį, turi išaiškinti, kaip susidarė dabartinės mūsų gyvenimo aplinkybės, kaip atsirado visos dabar sprendžiamosios problemos. Žodžiu, parodžiusi tautos praeities gyvenimo kelią, istorija turi padėti suprasti ir dabartį.

2. Šaltiniai mūsų praeičiai pažinti

Tikrąją tautos praeitį nelengva susekti. Istorijos mokslas tam dalykui turi naudotis įvairiausiais šaltiniais. Geriausias istorijos šaltinis yra likę senoviniai raštai.

Rašto paminklai Lietuvoje gana vėlyvi, nes senų senovėje lietuviai savo gyvenime apsieidavo be rašto. Pačių pirmųjų rašytinių žinių apie lietuvius duoda svetimšaliai, kuriems tekdavo susidurti su lietuviais, — būtent skandinavai, vokiečiai, lenkai

ir rusai. Šitų istorinių žinių randame jų kronikose, arba metraščiuose. Tai yra savotiškos senųjų laikų istorinės knygos. Pačioje Lietuvoje metraščių pradeda rastis tik XV amž. pradžioje.

Bet kronikų ir metraščių duodamos žinios yra labai nepilnos ir netikslios. Dažnai jų rašytojai papasakoja Įvykius tendencingai, iškeldami savo artimuosius ir pažemindami nekenčiamuosius. Be to, dažnai tokie rašytojai, neturėdami tikslių žinių, daug ką iškraipo. Tiksliai jie aprašo tik tuos įvykius, kurie vyko patiems kronikų autoriams begyvenant, o apie anksčiau buvusius pripasakoja visokių pasakų. Kuriam nors laikotarpiui neturėdami žinių, jie prasimano visokių spėliojimų. Istorikai, norėdami atitaisyti jų prasimanymus ir klaidas, naudojasi dokumentais, kurie negali būti tendencingi, nes jie būdavo rašomi kokiam nors reikalui.

Lietuvoje iki Jogailos ir Vytauto laikų net didžiojo kunigaikščio dvare nėra buvę kanceliarijų, todėl tėra tik atsitiktinai išlikusių to meto raštų. Iš jų paminėtini kunigaikščių susirašinėjimai su užsieniais (jų ir jiems rašyti laiškai), sutartys su užsieniais, o nuo XIV amž. pabaigos jau pradeda rastis įvairių vidaus dokumentų: apdovanojimų, privilegijų, valdovų įsakymų, pranešimų iš provincijų ir t. t. Toliau tokių raštų vis daugėja. Nuo XV amž. vidurio didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje jau vedamos siunčiamųjų ir gaunamųjų raštų knygos, saugomi jų nuorašai. Tuo būdu susidarė tokių dokumentų archyvas, žinomas Lietuvos Metrikos vardu, kurs išliko iki mūsų laikų. Nuo XV amžiaus kanceliarijų ir raštų saugomųjų įstaigų, arba archyvų, jau pradeda rastis ir vyskupijose, prie bažnyčių, o vėliau — teismuose, kitose valstybės įstaigose ir bajorų dvaruose.

Be reikalinių raštų, istorijos mokslui dar labai svarbi senovės korespondencija (laiškai). Daug ką apie senovės žmonių gyvenimą pasako likę įstatymai, atskirų įvykių aprašymai ir veikėjų atsiminimai. Tiesa, atsiminimų autoriai dažnai įvykius aprašo subjektyviai ir tendencingai, todėl, norint susekti tiesą, reikia juos lyginti savitarpy arba su dokumentais. Be to, nuo XVI amž. spaudoje pradeda rastis atskirų poleminių brošiūrų, o nuo XVIII amž. vidurio jau pa-

sirodo ir laikraščių, kuriuose suminimi visi svarbiausi įvykiai.

Dar labai didelę reikšmę istorikams turi įvairių svarbesnių įvykių aprašymai, pav., seimų dienoraščiai, derybų protokolai, dvarų inventorių sąrašai, sąskaitos, mokesčių knygos, muitinių knygos ir t.t. Pagaliau dar vienas neretas rašytinis šaltinis yra įvairūs užrašai ant pastatų, paminklų, kapų ir t. t.

Visais šitais šaltiniais naudojasi istorikai. Bet labai dažnai dar ir tų šaltinių esti per maža. Pasitaiko klausimų, į kuriuos negali atsakyti nė vienas rašytinis šaltinis. Tada istorikai griebiasi įvairių nerašytinių medžiaginės ir dvasinės kultūros palaikų.

Medžiaginės kultūros palaikai yra išlikę įvairūs senovės žmonių vartoti daiktai, įrankiai, ginklai, pastatai (pav., pilys ir piliakalniai), kapai ir t. t. Visais tais daiktais rūpinasi specialus senienų mokslas, kurs vadinasi archeologija. Archeologiniai radiniai (iškasenos) rodo, kaip žmogaus kadaise gyventa, kaip jo gintasi nuo priešų, su kuriais kraštais turėta prekybinių ir kitokių santykių; laidojimo būdas, kapų įrengimas ir juose randami daiktai rodo net ano meto žmogaus pažiūras į pomirtinį gyvenimą. Tuo būdu archeologinės liekanos papildo istorines žinias, randamas raštuose.

Tie laikai, kurie paliko rašto paminklų, vadinasi istoriniais laikais. Tačiau yra laikų, kurie nepaliko jokių rašytinių liudijimų apie žmonių gyvenimą. Tai priešistoriniai laikai. Priešistoriniams laikams pagrindinis šaltinis ir yra archeologų randamos ir tiriamos senienos, arba medžiaginės kultūros palaikai.

Dvasinės kultūros palaikai yra kalba, žodinė kūryba ir įvairūs papročiai bei apeigos. Kalba yra taip pat gana svarbus istorijos šaltinis. Joje atsispindi tautų savitarpio santykiai. Pavyzdžiui, jei mes, neturėdami kurio nors savo žodžio, vartojame svetimą, tai reikia manyti, jog ir jo žymimą daiktą būsime gavę iš svetimos tautos. Ir priešingai, jei svetima tauta kurį daiktą vadina lietuvišku vardu, tai ir tą daiktą ji bus pasiskolinusi iš lietuvių. Jei kelios tautos eilę daiktų vadina vienos kilmės žodžiu, tai iš to daroma išvada, kad tų tautų kada nors būta vienos tau-

tos ir kad su tais daiktais jų susipažinta dar draugėj tebegyvenant. Tikras išvadas čia, žinoma, gali daryti tik kalbotyros specialistai. Jie labai daug padeda istorijai, nustatydami, be to, iš kurios kalbos yra kilę vietovardžiai. Jei, pav., kuriose srityse nuo senų laikų daugybė vietovardžių yra lietuviški, tai aišku, kad ten gyventa lietuvių, nors dabar jų ten ir nebebūtų. Taigi geografiniai vardai, kurių, kaip pastebėta, nepakeičia nė naujieji krašto gyventojai, yra labai geras krašto praeities liudininkas.

Nemažas istorinis šaltinis dar yra žodinė kūryba, arba tautosaka (folkloras), t. y. padavimai, dainos, pasakos, burtai, prietarai ir t.t. Tiesa, eidami iš kartos į kartą, tautosakos kūriniai labai kinta (pav., juose keičiami vardai) ir tuo būdu nutolsta nuo istorinės tikrovės. Tačiau kritiškasai tautosakos tyrinėjimo metodas gali surasti istorinės tiesos pagrindą ir tautosakoje. Todėl istorikai naudojasi įvairiais tautosakos kūriniais. Kai ką paaiškina ir tautoje likusios apeigos, papročiai ir prietarai. Mat, ir juos pagimdė tam tikros gyvenimo sąlygos, tam tikri įsitikinimai, tad ir jie yra senovės liudytojai. Reikia tik mokėti juos suprasti.

Kaip matome, istorikų naudojami šaltiniai yra labai įvairūs; jiems tenka naudotis net ir kitų mokslų — archeologijos, kalbotyros ir t. t. — daviniais.

3. Mūsų istorijos šaltinių rinkiniai

Istorijos mokslo naudojamosios medžiagos yra labai daug ir įvairios. Kad būtų visiems istorikams prieinama, jau iš seno ji visa grupuojama ir saugojama tam tikrose įstaigose. Pagal šaltinių rūšis yra steigiamos ir jų saugomosios įstaigos: atskirai renkami ir saugomi rašytiniai paminklai, atskirai medžiaginės kultūros paminklai, atskirai dvasinės kultūros palaikai.

Rašytiniai šaltiniai saugomi ir tvarkomi tam tikrose įstaigose, vadinamose archyvais. Lietuvos istorijai svarbiausias yra buvusios didžiosios Lietuvos kunigaikštijos archyvas. Lietuvos archyvas buvo pradėtas organizuoti Algirdo laikais. Iš pradžių jis buvo valstybės ižde. Jame buvo saugomos įvairios sutartys su užsienio valstybėmis ir kiti svarbūs dokumentai. D. kunigaikščio Kazimiero laikais archyvą jau laikė ir kunigaikščio kanceliarijoje. Iš pradžių čia buvo saugomi tik valdovo dovanojimų raštai,

o vėliau tam tikrose knygose buvo surašomi ne tik dovanojimai, bet ir teismų sprendimai, seimų nutarimai ir kiti valdžios aktai. Šitos nuorašų knygos buvo vadinamos Metrika. Tuo būdu visas susidaręs archyvas vadinamas Lietuvos Metrika. Į tą archyvą buvo kraunama medžiaga iki pat nepriklausomybės galo. Lietuvą užėmus rusams, jis buvo išvežtas į Rusiją ir dabar yra Maskvoje.

Be šito Metrikos archyvo, senojoje Lietuvos valstybėje buvo dar teismų archyvų, kuriuose buvo saugomos ne tik teismų bylos, bet ir visokių sutarčių, testamentų ir kitokių piliečių dokumentų nuorašai. Mat, tada nebuvo notarų, ir visoki aktai, kad gautų juridinę galią, turėjo būti įrašyti į teismų knygas. Kol buvo gyva valstybė, visi tie archyvai buvo teismuose; Lietuvą užėmus rusams, jie buvo suvežti į Vilnių. Iš jų sudarytas vadinamasis Centralinis Vilniaus Archyvas, kurs tebėr ir dabar. Be to, iš senovės dar yra likusių miestų archyvų, kur buvo saugomi miestų valdybų (magistratų) raštai. Pagaliau labai daug visokių dokumentų yra prie bažnyčių, vienuolynuose ir senuose dvaruose. Nemaža dokumentų ir šiaipjau senų raštų yra privačių asmenų rankose. Dabar visi tie dokumentai renkami ir saugomi mūsų valstybės archyve, nes tik kartu su kitais dokumentais jie gali turėti didelę reikšmę, tuo tarpu kiekvienas skyrium dažnai mums nieko nepasako.

Rusų valdymo metu taip pat buvo atsiradusių archyvų; svarbiausi iš jų dabar yra Vilniuje. Juose surinkti Vilniuje buvusių rusų valdžios įstaigų dokumentai. Buvusios Kauno gubernijos įstaigų archyvai dabar saugomi Kaune, vadinamajame Centraliniame Valstybės Archyve. Iš kitų dabar Kaune esančių archyvų paminėtini dar Arkivyskupijos, Kauno miesto ir įvairių valdžios įstaigų archyvai.

Be archyvų, labai daug medžiagos dar saugoma prie didžiųjų bibliotekų, kurios visos turi ir rankraščių skyrių. Į dabartines bibliotekas pakliūva senovės kultūrinių įstaigų (pav., vienuolynų, mokyklų) ir privačių asmenų bibliotekos, kuriose rankraščiai buvo saugomi nuo senovės. Tuo būdu bibliotekose atsidūrė daugumas kronikų, metraščių, atsiminimų ir k. senų ir retų rankraščių. Bet bibliotekose esti nemaža ir šiaipjau dokumentų, ypač originalų, kurie surenkami iš privačių asme-

nų. Toksai rankraščių skyrius yra ir mūsų Vytauto D. Universiteto Bibliotekoj.

Svetimų kraštų archyvai. Nė viena tauta neturi visos savo istorinės medžiagos savam krašte. Daug tos medžiagos visada esti saugoma kitų kraštų archyvuose ir bibliotekose: dalis jos ten atsiduria karo metu, o kita susidaro ten savaime, valstybėms bendraujant. Ir Lietuvos istorijos medžiagos didelė dalis yra svetur. Pav., dalis jos per karus buvo išvežta į Švediją; Rusija daug jos išvežė, užėmusi Lietuvą; unijos laikais nemaža jos pateko į Lenkiją, o vėlesniais laikais daug medžiagos ten išvežė sulenkėję mūsų dvarininkai. Pagaliau tų pačių dvarininkų nemaža jos išvežta į Prancūziją, Italiją ir Vokietiją.

Mums itin svarbūs archyvai tų kraštų, kurie praeityje turėjo santykių su Lietuva. Čia visų pirma reikia paminėti Rusijos archyvus, kuriuose yra daug medžiagos ne tik iš Lietuvos išvežtos (pav., Lietuvos Metrika), bet ir susidariusios vietoje, nes šis kraštas, Lietuvos kaimynas, visada turėjo su Lietuva daug visokių santykių. Nuo seniausių laikų Lietuva labai daug turėjo įvairių santykių ir su vokiečių ordinais, o vėliau—su vad. Prūsais, todėl labai daug medžiagos yra ypač Karaliaučiaus, Dancigo ir Berlyno archyvuose. Taip pat nuo senų laikų Lietuvos valstybė turėjo daug reikalų su popiežium, todėl nemaža medžiagos yra ir Vatikano archyve (iš tų laikų, kai buvo rūpinamasi Lietuvos krikštu, o vėliau — Lietuvos Bažnyčios organizavimu). Bet daugiausia medžiagos yra Lenkijoje, Varšuvos ir Krokuvos archyvuose; ypač jos gausu iš tų amžių, kai Lietuva gyveno susirišusi, o vėliau unijoje su Lenkija. Be to, sulenkėję mūsų dvarininkai čia perkėlė savo šeimų dokumentus.

Istorinių šaltinių spausdinimas. Archivuose esantieji svarbiausi šaltiniai, kad būtų lengvai prieinami istorikams, dabar specialiai spausdinami. Tuo būdu atskirais leidiniais išspausdinti ir Lietuvos istorijos šaltiniai: kronikos su metraščiais, daugybė dokumentų, atsiminimų ir t.t. Tik, deja, lig šiol viską spausdino svetimieji, kurie, turėdami savo tikslų, dažnai tendencingai parinkdavo šaltinius. Tik dabar nepriklausomoje Lietuvoje jau patys lietuviai pradeda spausdinti mūsų istorijos šaltinius. Bet ne prie visų šaltinių (ypač Lenkijoj ir Rusijoj) tuo tarpu dar galima prieiti.

Senienos. Kaip renkami ir saugomi istoriniai rašto paminklai, taip pat saugomi ir archeologų surenkami medžiaginės kultūros palaikai. Jie aprašomi, sugrupuojami ir laikomi specialiuose muziejuose.

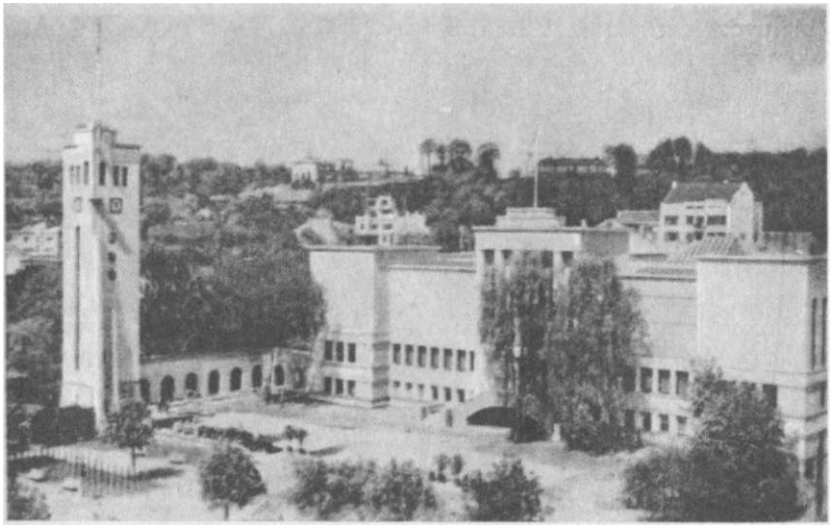

Vytauto D. Muziejus.

Mūsų krašto senienos irgi išblaškytos po viso pasaulio muziejus, bet ypač daug jų yra Lenkijoj, Rusijoj ir Vokietijoj. Lietuvoje dabar kuriamas centralinis Vytauto Didžiojo Muziejus Kaune. Nemaža muziejų yra ir provincijoj (Klaipėdoj, Šiauliuose, Panevėžy, Telšiuose, Kėdainiuose, Biržuose ir kitur).

Dvasinės kultūros palaikai, arba tautosaka, taip pat yra renkama, rūšiuojama ir spausdinama. Spausdinami padavimai, dainos, pasakos, priežodžiai bei patarlės, papročių ir apeigų aprašymai ir t. t. Visa tai svarbu daugeliui kitų mokslų, bet tuo pasinaudoja ir istorikai. Pas mus tą darbą dabar tvaiko Tautosakos Taryba ir Tautosakos Archyvas.

4. Lietuvos istorijos mokslas

Pirmieji Lietuvos istoriją pradėjo moksliškai tyrinėti svetimšaliai — rusai, lenkai ir vokiečiai. Jiems, žinoma, pirmiausia rūpėjo savo tikslai, o ne istorinė tiesa. Todėl jų sukurtas Lietuvos istorijos mokslas buvo tendencingas. Nuo tos tendencijos Lietuvos istorija pradėta valyti tik paskutiniais laikais, kai ją pradėjo tyrinėti patys lietuviai.

Motiejus Strikauskis.
1548-1582 m.
(Raižinys, pridėtas prie jo „Kronikos" 1582 m. leidimo).

Seniausieji Lietuvos istorijos raštai prasideda Vytauto laikais. Tai pirmosios Lietuvos kronikos. XVI amž. viduryje atsiranda visa eilė tokių kronikų. Keletas jų duoda net ištisą Lietuvos istorijos apžvalgą. Pirmosios jų buvo rašomos ta pačia gudų kalba, kuria buvo rašomi visi vidaus reikalų raštai. XVI amž. gale (1582 m.) pasirodo pirmoji spausdinta Lietuvos istorija, lenkiškai parašyta (Žemaičių vyskupo Merkelio Giedraičio globojamojo) lenko Strikauskio. Antroje XVI a. pusėje kaunietis jėzuitas A. Vijūkas Kojelavičius parašė lotyniškai Lietuvos istoriją — ***„Historia Lituana"*** (2 t.). Tas darbas ir buvo paskutinis veikalas nepriklausomojo gyvenimo laikais. Toliau Lietuvos istoriją tyrinėja tik XIX a. pradžioje Vilniaus universiteto profesoriai ir jo auklėtiniai. Daugumas jų rašo lenkiškai, bet iš šito tarpo išeina ir pirmieji veikalai, rašyti lietuviškai. Tai buvo darbai Vilniaus universiteto auklėtinio S. Daukanto, kuris parašė net kelis Lietuvos istorijos veikalus („Darbus senovės lietuvių ir žemaičių", „Būdą senovės lietuvių", „Lietuvos istoriją" — 2 t.). O vysk. Valančius parašo Žemaičių vyskupystės istoriją (2 t.). Iš šito periodo Lietuvos istorikų, rašiusių lenkiškai, reikia paminėti Lydos bajorą T. Norbutą, kuris nuo 1835 iki 1841 m. išspausdino didžiulį 9 tomų veikalą, pavadintą „Lietuvių tautos istorija". Jis buvo inžinierius, o ne istorikas, todėl jo veikalas nepasižymi moksliškumu.

Kai 1832 m. rusų valdžia uždarė Vilniaus universitetą, jo sukeltas susidomėjimas Lietuvos praeitimi dar kurį laiką išliko. Tą darbą tęsė Vilniuje susibūrę uždaryto universiteto auklėtiniai ir kiti šviesesni Lietuvos bajorai. Bet apie XIX a. vidurį, ypač po antrojo lenk-

mečio (1863 m.), kai rusų valdžia išdraskė visus Lietuvos bajorų kultūros židinius, tas darbas buvo apleistas. Lietuvos istorijos tyrinėjimas perėjo į rusų ir lenkų rankas.

Rusai domėjosi Lietuvos istorija dėl savo politikos tikslų. Jiems rūpėjo įrodyti, kad senovės didžioji Lietuvos kunigaikštija, kuriai priklausė didžiuliai rusų žemių plotai, buvusi rusiškos kultūros įtakoj ar net visai rusiška valstybė, kad ji tik iš vardo tebuvusi lietuviška, todėl ir istorijoje jie ieškojo argumentų šitai savo tezei paremti.

Lenkai ėmė rūpintis Lietuvos istorija, norėdami sugriauti rusų tezes ir įrodyti, kad Lietuva buvusi jų kultūros įtakoje, kad ji sudariusi su Lenkija vieną valstybę ir kad jos visuomenė buvusi lenkiška. Tiesa, lenkiškai buvo rašomi Lietuvos istorijos veikalai ir anksčiau, t.y. Vilniaus universiteto metu; bet tada rašė daugiausia iš Lietuvos kilę bajorai, kurie nors ir kalbėjo lenkiškai, tačiau labai mylėjo savo kraštą ir didžiavosi jo garsia praeitim, todėl stengėsi parodyti didingą savo krašto praeitį. O naujiesiems lenkų istorikams labiausiai rūpėjo išgarbinti kultūrinę Lenkijos misiją, įrodyti, kad lenkai apšvietę „barbarus" pagonis lietuvius.

A. Vijūko Kojelavičiaus „Lietuvos istorijos" I d. viršelinis lapas.
(Istorija spausdinta 1650 m. Dancige).

Teodoras Norbutas (1784—1864 m.).

Vokiečiai ėmė Lietuvos istoriją tyrinėti vėl savais tikslais. Jie Lietuvos pasieny atsirado kaip atėjūnai, nukariavę lietuvių gimines. Todėl jų istorikai stengėsi iškelti savo tautos

nuopelnus ir pateisinti tų žemių užgrobimo. Dabar vokiečiai net stengiasi įrodyti, kad jie turį istorinių teisių visam Pabaltijy, o ypač Lietuvai grįžusiam Klaipėdos krašte.

Dabartinė Lietuvos istorijos būklė. Lig šiol, kaip matėm, Lietuvos istoriją rašė svetimieji, — kiekvieni vis savo tikslais: rusai stengėsi įrodyti, kad Lietuva buvusi rusiška, lenkai — kad ji buvusi lenkiška, o vokiečiai norėjo įrodyti, kad jų užgrobtos žemės priklausančios jiems teisėtai ir kad jie turį teisių net didesniems plotams. Tuo būdu niekas nesirūpino pačiais lietuviais. Todėl dabar lietuvių istorikams tenka iš naujo pervertinti visus tuos svetimtaučių darbus ir parodyti tokią savo tautos praeitį, kokia ji tikrai yra buvusi. Šis darbas pradėtas dar visai neseniai, ir dar nedaug jo tenudirbta, ne viskas dar išaiškinta. Todėl turės dar kisti supratimas ir pažiūra į daugelį mūsų praeities klausimų.

PIRMOJI DALIS

Priešistorinis laikotarpis

1. Pabaltijo ir Lietuvos žemės paviršiaus susiformavimas

Žemė, kaip žinome, iš pradžių yra buvusi žėrinti ugninė masė. Ilgainiui, atiduodama šilimą šaltai erdvei, ji vėso ir klojosi pluta. Žemės pluta, nors labai jau sustorėjusi, bet ir dabar dar vietomis smunka arba kyla aukštyn, raukšlėjasi. Seniau tas atsitikdavo dar dažniau. Nuo to priklausė jūros kaitaliojimasis su sausuma, kitaip sakant, jūros ir sausumos svyravimai. Antai Lietuvos paviršiaus žemės plutai svyruojant, t. y. iškylant ir nusileidžiant, jūra su sausuma čia kaitaliojasi net kelis kartus. Dabartinė mūsų krašto sausuma yra atsiradusi tik po 6 jūros periodų. Jos amžius, skaitant metais, bus jau milijoninis.

Bet per paskutinius 800.000 metų mūsų ir didelės Europos dalies paviršių dar labai pakeitė ledynai. Anksčiau mūsų kraštuose klimatas buvo šiltesnis, ir čia augo šiltųjų kraštų augalai. Bet vėliau dėl tam tikrų priežasčių klimatas ėmė šalti, ir nuo gausių vandens kritulių Skandinavijoje ėmė augti didžiulis ledynas, kurio storis siekė net 2 klm. Amžiams bėgant, jis vis didėjo ir, slinkdamas į pietus, apėmė visą šiaurės ir vidurio Europą. Vėliau, po kelių dešimčių tūkstančių metų, klimatas vėl atšilo, ledynai ištirpo, atsirado augalų ir gyvulių; bet paskui šaltis pasikartojo iš naujo. Iš viso Europoje yra buvę net keturi tokie ledynų laikotarpiai, bet pas mus, Lietuvoje, ir visam Pabaltijy tėr buvę vos du.

Mūsų krašto paviršių galutinai suformavo tie ledynai. Pirmiausia ledynas atslinkdamas išvagojo ir išrausė paviršių, paskui ištirpdamas jis apklojo žemę iš visur suneštomis nuosėdomis ir pagaliau žemės paviršių galutinai aplygino tirpstančių ledynų

vanduo. Dabartinę išvaizdą kraštui davė antrasis ledynas. Tuo met ištirpęs ledyno vanduo nutekėdamas išrausė didžiules vagas, kurios dabar mums atrodo slėniais, sudarė dabartines mūsų upių vagas, o kai kuriose ledyno išgręžtose daubose, neprasimušdamas srovėmis, vanduo sudarė gilius ežerus.

Lietuvoje ledyno storis buvo apie 150 metrų. Kadangi ledynai tirpo ne vienu laiku, bet tirpo palengva iš pietų į šiaurę, tai paskučiausiai nuo ledo atsipalaidavo žemaičių kraštas. Ledyno vanduo tuo tarpu tekėjo į Vyslos ir Dniepro baseinus. Nemuno žemupys tebebuvo po ledais: žemutinė jo vaga susidarė vėliau. Bet ir jai susidarius, rytų Lietuvos vandens dar ilgai tekėjo senosiomis vagomis. Kai ledynas dar tebebuvo apklojęs Žemaičius, jo pakraštyje, apie Kauną, buvo daugybė susitelkusių vandenų. Iš čia, dabartine Nemuno vidurupio vaga, vanduo tekėjo priešingai šiandieninei Nemuno tėkmei — į pietus. Kita srovė tekėjo dabartine Neries vaga, irgi priešingai šiandieninei jos tėkmei, taigi— į rytus. Ten šis vanduo susiliedavo su dabartiniu Merkiu, kuris tada buvo didžiausia vandens nutekamoji vaga. Į jį taip pat patekdavo ir ta srovė, kuri tekėjo į pietus dabartine Nemuno vidurupio vaga. Visas tas vanduo patekdavo į Bugą, o juo — į Vyslą. Ledams pasitraukus toliau į šiaurę, atsirado dabartinė žemutinio Nemuno vaga. Kadangi iš minėtų Kauno apylinkėje buvusių vandenų šita vaga pasiekti jūrą buvo daug arčiau, tai srovė čia buvo daug greitesnė ir vis didėjanti, o į pietus ir į rytus tekančios srovės silpo. Pagaliau vanduo tiek nuslūgo, kad takoskyra, skyrusi tekančias iš čia į rytus ir į vakarus upes, buvo praraustа. Tada pakeitė savo tėkmę Neris. Jos ryšys su Merkiu nutrūko. Po kiek laiko dabartinis Nemuno vidurupis pralaužė Alytaus aukštumą ir, pakeitęs tėkmės linkmę, kartu su Merkio vandenim prisijungė prie Nemuno žemupio, tekančio į vakarus. Dabartinis Nemuno aukštupys tada tebetekėjo į Dniepro baseiną, bet, pralaužęs Gardino aukštumą, ir jis pasuko į šiaurę Kauno link. Tuo būdu susiformavo dabartinės centrinės Lietuvos vandenų vagos. Beje, Nemuno žiotys tuomet buvo labai plačios, o jūra ilgą laiką buvo daug arčiau: ji siekė net dabartinę Tilžę ir Jūros upę.

2. Žmogaus atsiradimas ir seniausioji Lietuvos krašto kultūra

Pabaltijy dar prieš ledynų laikotarpį buvo labai šiltas klimatas. Čia vešėjo amžinai žaliuojantieji augalai ir gyveno keisčiausi didžiuliai gyviai. Jūros pakrašty ir dideliam dabartinės jūros plote, kur tada buvo sausuma, augo ypatingos veislės pušų ir eglių, iš kurių gausingų sakų laiko būvyje susidarė mūsų gintaras. Tarpledyniniame laikotarpyje čia buvo ir didžiųjų mamutų. Kitur Europoje kartu su mamutais tarpledyniniais laikotarpiais gyveno ir žmogus, kurs tada vartojo prastai apdoroto akmens įrankius. Todėl tas laikotarpis vadinamas senesniojo akmens amžiaus (paleolito) laikotarpiu. Lietuvoje jokių šitos kultūros palaikų nesurasta, todėl negalima teigti, kad tuo laiku čia gyveno žmogus. Tačiau jis galėjo ir gyventi: jo kultūros palaikus galėjo sunaikinti užslinkę ledynai. Lig šiol taip pat nėra surasta jokių žmogaus gyvenimo palaikų ir pirmajam periode po ledynų, kai mūsų kraštų augalai ir gyvuliai buvo panašūs į dabartinio Ledynuotojo vandenyno sričių tundros gamtą. Pirmieji žmonės mūsų krašte jau neabejotinai gyveno viduriniojo akmens amžiaus (mezolito) laikotarpiu, kuris tęsėsi maždaug nuo 10.000 iki 3.000 m. pr. Kristų. Klimatas tuomet jau buvo panašus į dabartinį. Šio periodo Lietuvos gyventojai buvo klajokliai, mito žvėriena ir žuvimis. Jie sustodavo trumpam laikui gyventi smiltynuose, upių bei ežerų pakrantėse ir miškų aikštėse. Tokiose vietose dabar užtinkama jų buvusių stovyklų žymių su charakteringais titnago, kaulo ir rago įrankiais. Vienintelis prijaukintas gyvulys tuomet buvo šuo.

Apie 3.000 m. pr. Kr. žmonių gyvenime atsiranda naujų permainų. Žmogus, lig tol buvęs klajūnas, tampa sėslus, pradeda dirbti žemę, sėti javus ir auginti naminius gyvulius. Darbo įrankiai taip pat žymiai pagerėja, žmogus išmoksta juos dailiai nušlifuoti. Šis laikotarpis vadinamas naujuoju akmens amžiumi, arba neolitu. Neolitas Lietuvoje tęsėsi maždaug iki 1.500 m. pr. Kr.

Tik apie vidurį antrojo tūkstantmečio prieš Kristų į Lietuvą patenka patys pirmieji žalvario dirbiniai. Šiai žalvario amžiaus (maždaug 1500—500 m. pr. Kr.) kultūrai yra charakteringi įvairūs žalvariniai kirviai, ietys ir vienas kitas papuošalas.

Lietuvos akmens amžiaus dirbiniai:

1—4 kauliniai harpūnai, 5—6 kauliniai durklai, 7—8 kauliniai kirvukai, 9 apskaldyto titnago įrankis, 10—12 akmens kirvukai, 13—15 titnaginiai iečių galai, 16—17 gintariniai amuletai, 18—22 gintariniai papuošalai, 23 puodas, 24 akmuo, ant kurio su kitu akmeniu trindavo pabertus grūdus, — savotiškos girnos.

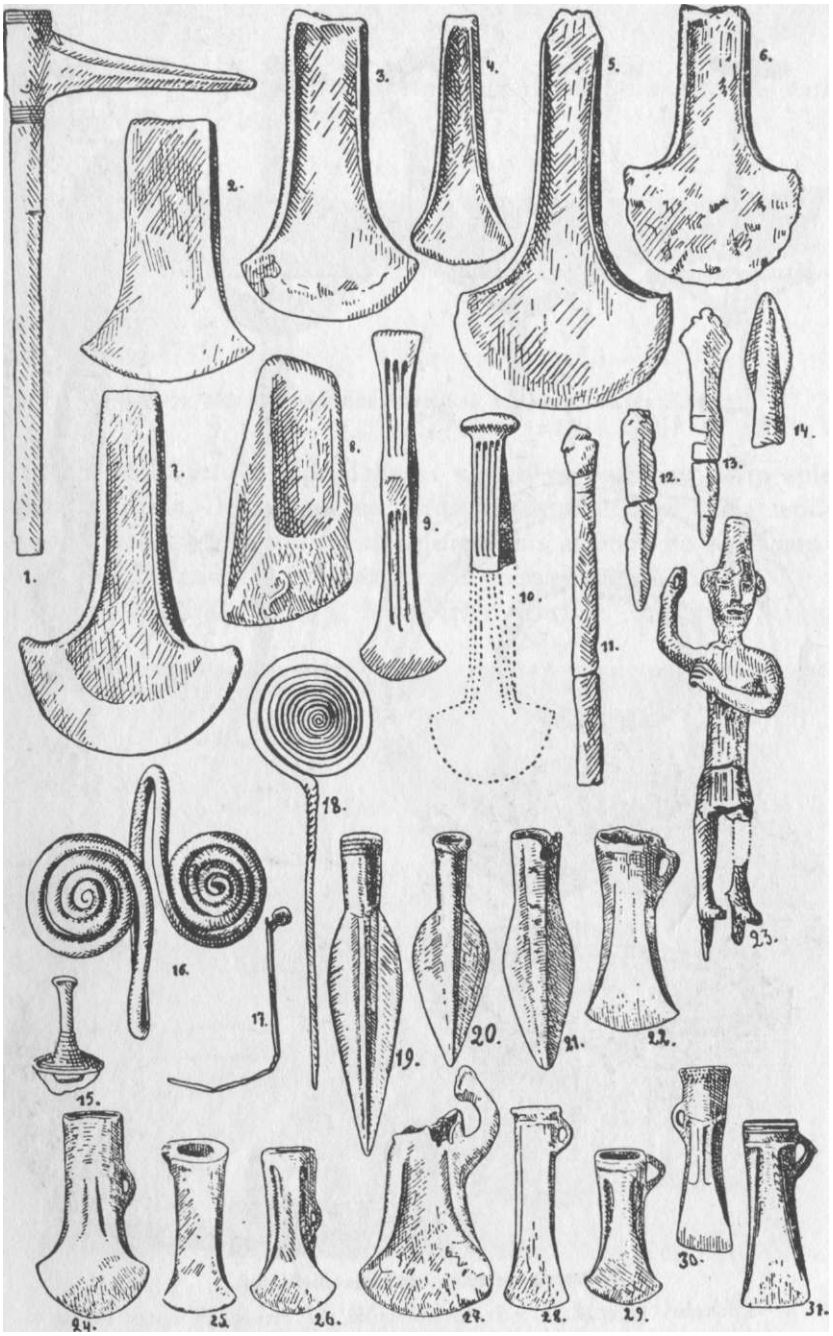

Lietuvos žalvario (bronzos) amžiaus dirbiniai:

1—10 kirviai, 11—13 kalavijai, 14, 19—21 iečių galai, 15—21 papuošalai, statulėlė, 22, 24—31 kirviai.

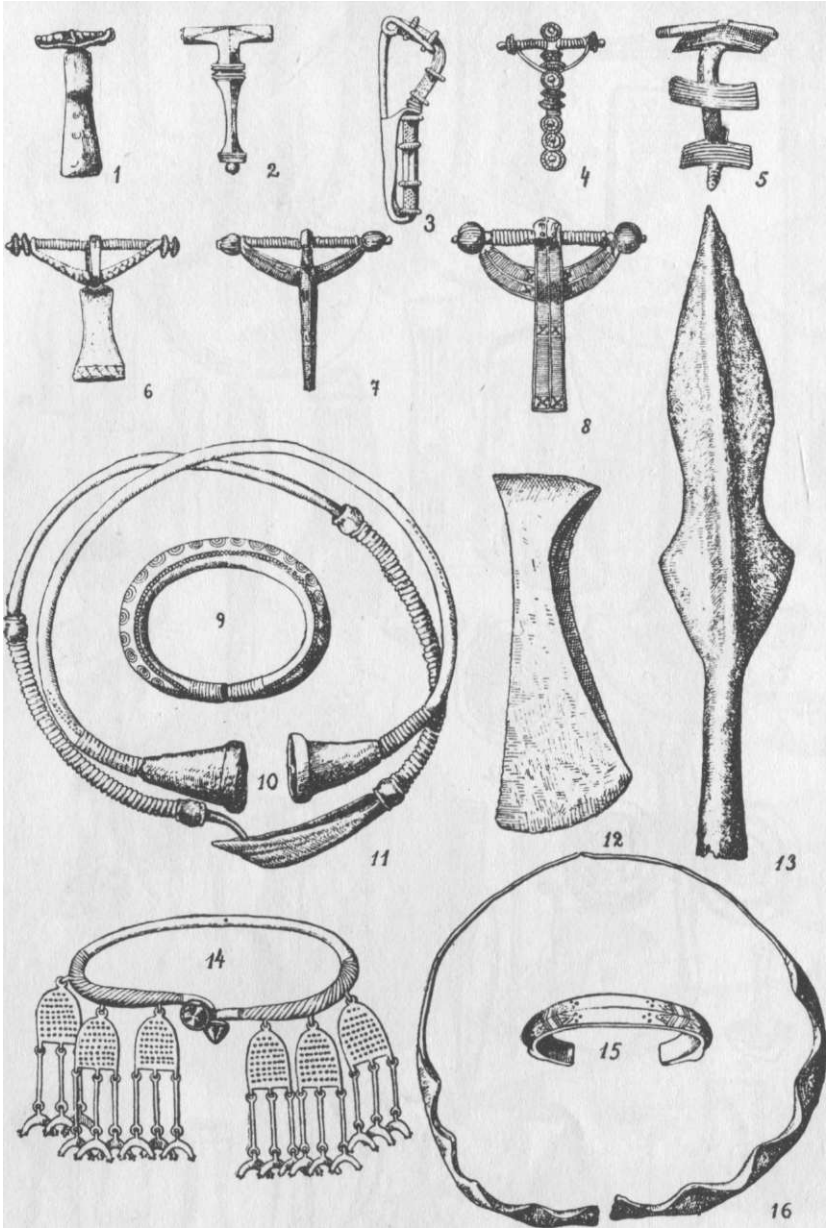

Lietuvos geležies amžiaus dirbiniai:
1—8 fibulos (segtukai), 9 ir 15 apirankė, 12 kirvis, 13 ieties galas.
10-12, 14 ir 16 antkakliai.

Be žalvarinių dirbinių, tuo metu gana dažnai dar būdavo vartojami akmens ir kaulo įrankiai.

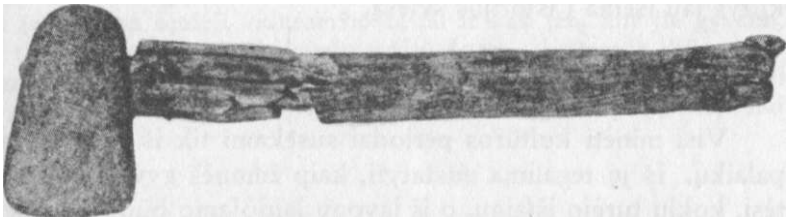

Naujojo akmens amžiaus kirvukas su kotu, rastas Kaune.

Geležis Lietuvoje pradedama vartoti ne anksčiau, kaip apie 500 m. pr. Kr. Iki mūsų eros pradžios teturime labai maža senosios kultūros liudininkų; tiktai pirmaisiais amžiais po Kr. Lietuvoje susiduriame su turtinga, gražia ir savita geležies amžiaus kultūra. Iš šio laikotarpio turime daugybę kapų,

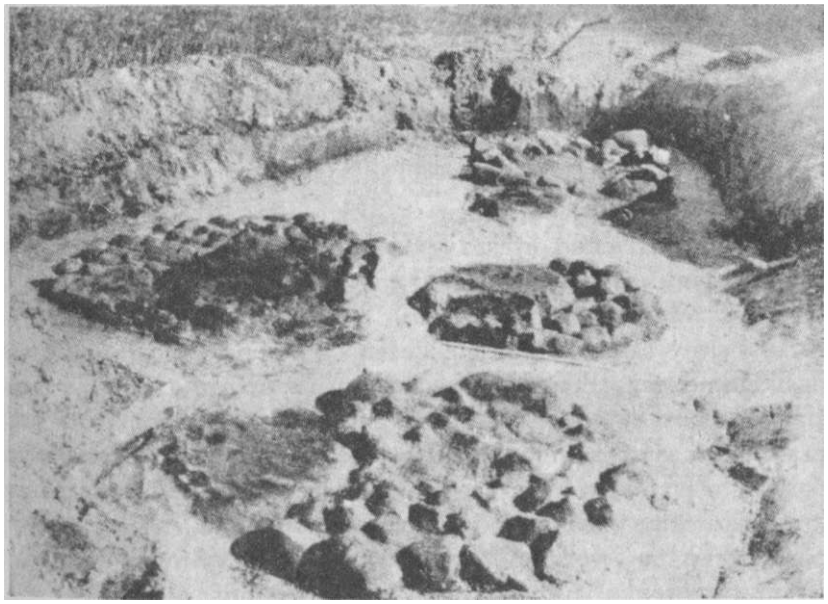

Akmenimis apkrauti senovės kapai,
atkasti Mažojoje Lietuvoje.

kurie parodo ne tiktai mūsų sentėvių medžiaginę kultūrą, bet ir jų pomirtinio gyvenimo tikėjimą. Šitame periode atskiros mūsų kiltys jau išeina į istorijos šviesą.

3. Mūsų krašto priešistorinio žmogaus tautybės klausimas

Visi minėti kultūros periodai susekami tik iš archeologinių palaikų. Iš jų tegalima nustatyti, kaip žmonės gyveno, kuo vertėsi, kokių turėjo ištaigų, o iš lavonų laidojamo būdo galima susekti pažiūras į pomirtinį gyvenimą; bet, kas jie tokie buvo, kurios tautos buvo, gana sunku pasakyti.

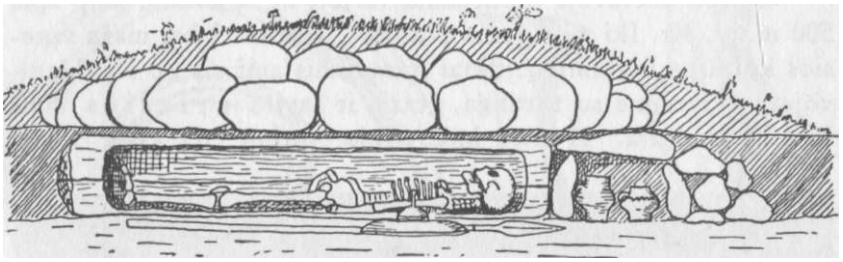

Išilginis kapo (I—II a. po Kr.) piūvis.
Lavonas, palaidotas iš medžio išskaptuotame grabe. Gale galvos puodai su maistu.

Pirmutinis mūsų krašto gyventojus mini pirmojo amžiaus galo romėnų rašytojas Tacitas savo veikale „Germania". Jis juos vadina aisčiais *(aestii, aestiorum gentes).* Kadangi Pabaltijy archeologinės iškasenos nerodo jokio kultūros pasikeitimo, tai reikia manyti, kad jau nuo naujojo akmens amžiaus čia bus gyvenę tie patys aisčiai. Mat, kiekviena tauta paprastai turi savą skirtingą kultūrą, ir jeigu kur nors įvyksta tautų pasikeitimas, tai ten aiškiai matyti ir kultūros pasikeitimas. Mūsų krašte kultūros pasikeitimo archeologija neranda, nerodo tautų pasikeitimo nė istorinių laikų šaltiniai, taigi raštuose minimas aisčių kiltis tenka laikyti lietuvių kilmės kiltimis.

Visos lietuvių kilmės kiltys anais senovės laikais bendro vardo gal nė neturėjo, o kad ir turėjo, tai vis tiek jis mums šiandien nebežinomas. Lig šiol svetimšaliai, kai kalbėdavo apie lietuvių kilmės tau-

tas, vartodavo *baltų tautų* terminą. Tas geografinis terminas reiškia Baltijos pajūrio tautas. Tik didieji mūsų kalbininkai Jaunius su Būga visas tas gimines vadino aisčiais, argumentuodami tuo, kad taip jas vadina senieji viduramžio raštai ir kad ten, kur jie gyveno, yra tą vardą pateisinančių vietovardžių (pav., *Aistmarės* Prūsuose). Mums nėra reikalo vartoti *baltų* termino dar ir dėl to, kad juo dažnai pažymimos ir kitos, mums visiškai negiminiškos tautos: lybiai, estai ir suomiai.

ANTROJI DALIS

Lietuva prieš susidarant vieningai valstybei

1. Aisčių kiltys ir jų gyvenamosios vietos istorinių laikų pradžioje

Pirmosios mus pasiekusios istorinės žinios liudija aisčius jau gyvenus tose pačiose vietose, kur jie gyveno ir vėlesniais, mums gerai žinomais, laikais. Aisčiai, kaip ir beveik visi Europos gyventojai (germanai, slavai, romanai ir kt.), priklauso prie tos pačios indoeuropiečių, arba arijų, tautų grupės. Kada ir iš kur aisčiai atsikraustė į Pabaltijį, lig šiol mokslas dar nėra nustatęs (yra tik keletas hipotezių). Bet prasidedant istoriniams laikams, jie jau gyveno Baltijos pakrantėse, tarp Vyslos ir Dauguvos upių ir dar už Dauguvos, maždaug iki dabartinės Estijos sienos.

Kalbų mokslas iš visų aisčių išskiria tris kilčių grupes. Pirmoji, dešiniajam Vyslos žemupio krante gyvenusi, vakarinė kilčių grupė paprastai vadinama prūsais; nuo jų į šiaurės rytus gyveno tos aisčių kiltys, iš kurių yra susiformavusi lietuvių tauta, o dar toliau gyveno tos kiltys, iš kurių yra susidarę dabartiniai latviai.

Prūsus sudarė keletas kilčių, kurių tik vakariausios buvo vadinamos prūsais. XIII amž. į čia atsikraustęs vokiečių kryžiuočių ordinas pirmučiausia pavergė prūsus. Vėliau nukariautas tolimesnes aisčių gimines vokiečiai neskirdami irgi vadino prūsais. Prūsų vardą tuo būdu gavo visas kryžiuočių pavergtas kraštas, nors jo rytinėje dalyje gyveno jau kitos tarmės kiltys. Prūsų, t. y. vakarinių aisčių siena vakaruose buvo Vyslos upė, o pietuose jų siena ėjo pagal lenkų mozūrų sodybas. Su lietuviais jie susisiekė maždaug toje vietoje, kur teka Deimenos ir Alnos upės.

Lietuvių kiltys, iš kurių yra susiformavusi lietuvių tauta, gyveno į šiaurę ir į rytus nuo prūsų,—maždaug iki dabartinės Latvių sienos. Čia dabartinėje savo vietoje, Klaipėdos krašte ir Kuršmarių pakrantėmis, gyveno žemaičiai. Toliau nuo jų, į pietus, kairiajam Nemuno krante, t. y. pietinėje Mažosios Lietuvos dalyje, dabartiniam Suvalkų krašte, — maždaug nuo Merkinės jau abiejuose Nemuno krantuose iki anapus Naugarduko, Slanimo ir Brastos — gyveno sūduviai, arba jotvingai. Į pietus nuo žemaičių ir į rytus nuo jotvingų gyveno aukštaičiai, kurie sudarė vėlesnės Lietuvos valstybės branduolį. Rytinės jų sienos nėra aiškios; jie užėmė visą Neries aukštupį, artėjo prie Bererinos aukštupio ir prie Dysnos

Latviai. Dabartinės Latvijos vakarinėje dalyje, į šiaurę nuo Šventosios upės ir žemaičių, gyveno kuršiai, kairiajame Dauguvos žemupio krante — žiemgaliai, kairiajame Dauguvos vidurupio krante, siekdami dabartines Utenos ir Zarasų apskritis, gyveno sėliai, o į šiaurę nuo jų, t. y. dešiniajam Dauguvos vidurupio krante gyveno latgāliai (taip šitų sričių gyventojus vadina senieji raštai). Kai XIII amž. daugumas šitų kilčių pateko į vokiečių ordino valdžią, tai iš jų visų susiformavo latvių tauta. Tik didelė dalis sėlių pateko į lietuvių valstybę, ir jų vardas išnyko. Bet ne visa dabartinė Latvija buvo gyvenama aisčių. Dabartinio Kuršių iškyšulio šiaurinėje jūros pakrantėje, Dauguvos žiotyse ir dešiniajam jos žemupio krante gyveno jau net ir nearijų tauta — lybiai. Aisčiams jie visiškai ne giminės; kartu su estais ir suomiais jie priklauso prie neaiškios kilmės tautų, mokslo vadinamų ugriais suomiais. Jie buvo įsikūrę beveik visam pajūry; aisčiai jūrą čia siekė tik siaurame žiemgalių gyvenamame plote, į kairę nuo Dauguvos žiočių. Kai šituose kraštuose ėmė lankytis vokiečių pirkliai ir misijonieriai, tai pirmiausia jie susidūrė su lybiais. Todėl dabartinė Latvija vakarų Europos raštuose buvo pradėta vadinti Livonija. O kai čia įsikūrė vokiečių ateivių valstybė, tai Livonija buvo vadinamas visas jų pavergtas kraštas, — lygiai taip, kaip vienos prūsų giminės vardu buvo pavadintas visas vokiečių ordino nukariautas vakarinių aisčių kraštas. Kadangi vokiečių ordinas buvo paėmęs į savo valdžią ir Estiją, tai ir ji buvo vadinama tuo pačiu Livonijos vardu. Tų kraštų vardai pradėti skirti tik XVI amž.,

o Latvija galutinai nustota vadinti Livonija tik susikūrus nepriklausomai Latvijos valstybei.

2. Aisčių krašto geografinės savybės ir kaimynai

Aisčių kraštas. Visos aisčių giminės gyveno palyginti labai nuošaliam krašte, paliai Baltijos jūrą. Tas kraštas sudaro beveik vieną ištisinę lygumą. Aukštumų čia yra tik rytinėje Lietuvos dalyje, t. y. pačiam jos pakrašty, •— ten, iš kur vienos upės pradeda tekėti į vakarus (Nemuno baseino upės), o kitos į rytus (Dniepro baseino upės). Yra dar kiek aukštumų Vilniaus srityje ir Žemaičiuose (Telšių apskrity). Šiaip visas kraštas yra ištisa lyguma, kuri senovėje buvo apaugusi didžiulėmis giriomis ir daug kur buvo labai pelkėta. Ypatingai pelkėtos buvo jotvingų gyvenamos pietinės sritys ir jų šiaurinė dalis. Dabartinėj mūsų Suvalkų krašto lygumoj, Mažojoj Lietuvoj ir didelėj Prūsų daly buvo pilna nepereinamų pelkių ir girių. Gyventojų čia buvo palyginti reta. Jie gyveno tik sausesnėse girių aikštėse. Geriau buvo įsikurti aukštesnėse Žemaitijos ir Aukštaitijos lygumose, todėl čia gyventojų buvo tirščiau. Didžiulės, giriomis apaugusios pelkės skyrė aukštaičius nuo Padauguvio giminių. Rytuose nuo gudų juos skyrė didžiulės sausos girios.

Senieji aisčių kaimynai vakaruose buvo lenkams artimi pamarėnai (už Vyslos), pietuose buvo mozūrai, kurių sodybos susisiekė su prūsų giminių ir jotvingų sodybomis. Dar toliau į pietus jotvingai ribojosi su lenkais ir Voluinės rusais. Rytuose aukštaičiai susisiekė su gudais. Su tais pačiais gudais rytuose ribojosi latgaliai; į šiaurę nuo latgalių gyveno estai. Nuo jūros latvius skyrė lybiai. Kitas sienas sudarė jūra.

Aisčių santykiavimas su kitomis tautomis prasidėjo gana vėlai. Jie gyveno sunkiai įžengiamam krašte. Jūrininkyste aisčiai nesivertė, tolimojo pasaulio pasižiūrėti nenuplaukdavo. Su tolimaisiais Europos pietumis, kur dar prieš Kristų graikai ir romėnai buvo sukūrę aukštą kultūrą, aisčiai galėjo turėti tik retų, atsitiktinių santykių (jie galėjo parduoti romėnų pirkliams nebent savo gražųjį gintarą).

Gyvesni aisčių santykiai su kitomis tautomis prasideda vos nuo IX amž. Pirmiausia jiems bus tekę susidurti su įvairiomis rusų giminėmis, ir tai tik grobiamųjų karo žygių metu. Tokie santykiai tęsėsi iki XIII amž., kada susikūrusi lietuvių valstybė pradėjo su jau anksčiau įsikūrusiomis lenkų ir rusų valstybėmis varžytis dėl žemių.

Vikingai. Bet prieš įsikuriant lenkų ir rusų, o vėliau ateivių vokiečių valstybėms, aisčiams dar teko susidurti su ateiviais iš už jūros — su vikingais, arba normanais. Jie buvo užplūdę visą Europą. Būdami nepaprastai karingi, jie veržėsi į pasaulį, ieškodami turtų ir valdžios. Tuo būdu jie pasiekė ir aisčių gyvenamus kraštus ir čia pajūriuose pristeigė savo kolonijų.

Tuo metu pasauly geriausiai klestėjo Bizantijos imperija: ji turėjo didžiuosius prekybos centrus ir buvo turtingiausia. Skandinavai, būdami energingiausi iš šiaurės Europos tautų, turėjo nuolatinį upių susisiekimą su Bizantija. Vienas iš jų svarbiųjų upių kelių į Bizantiją buvo Dauguva ir Dniepras (čia jiems tekdavo sausuma pereiti tiktai nedidelį tarpą, skiriantį tų upių aukštupius). Ilgainiui paliai šitą kelią atsirado vikingų sodybų: tai buvo sodybos žmonių, saugančių upe keliaujančius pirklius nuo plėšikų. Tad nemaža tokių sodybų buvo ir Padauguvy. Tokių sodybų — pilių — buvo ir visam Baltijos pajūry. Vietomis tų sodybų palaikų atrandama ir giliau aisčių gyvenamame krašte. Tačiau šitas vikingų įsigalėjimas mūsų kraštuose buvo neilgas: X amžiuje visos jų sodybos buvo sugriautos. Tą, žinoma, galėjo padaryti ne kas kitas, kaip tiktai čia gyvenusios aisčių giminės. Po to vikingai čia daugiau jau nebeįsikūrė, ir aisčių santykiai su skandinavais nutrūko.

Tuo būdu pirmosios tautos, su kuriomis aisčiams teko susidurti ankstyvaisiais istoriniais laikais, buvo ateiviai skandinavai ir slavai: pietuose lenkai ir voluiniečiai, o rytuose gudai. XIII amž. į aisčių gyvenamuosius kraštus atsikraustė vokiečiai ir čia sukūrė savo valstybes. Vieni jų atsikraustė į Padauguvį (kalavijuočiai), o kiti į Pavyslį (kryžiuočiai). Nuo tada pradeda rastis kaskart vis daugiau istorinių žinių apie aisčių gyvenimą ir jų kovas už savo nepriklausomybę.

3. Seniausios istorinės žinios apie aisčius

Aisčiai gyveno labai nuošaliai nuo senųjų Europos centrų. Jų kraštas neturėjo jokių ypatingų turtų, kurie būtų traukę senųjų tautų pirklius. Tad labai ilgai senųjų kultūrų tautoms ais-

čių kraštas buvo mažai težinomas, ir todėl apie seniausią aisčių praeitį ir jų gyvenimą nedaug teturime žinių.

Romėnams Pabaltijys, t. y. aisčių gyvenamieji kraštai jau buvo vis dėlto žinomi. Jų pirklius į šituos kraštus traukė jau iš seno žinomas ir Romoje labai brangintas Pabaltijo gintaras. Tuo būdu mes randame vieną kitą kartą romėnų paminėtus ir tuos kraštus, iš kur į Romą buvo gabenamas gintaras. Vėliau, kai Roma nukariavo didžiąją Europos dalį, romėnams natūraliai kilo klausimas, kas gi gyvena už tų tautų, kurios yra anapus jų imperijos sienos, t. y.už germanų ir slavų. Tuomet romėnų raštuose pradeda rastis jau platesnių aisčių paminėjimų ir trumpų jų gyvenimo aprašymų. Pirmas, kurs duoda platesnių žinių apie aisčius, yra I amž. gale gyvenęs romėnų istorikas Tacitas. Savo veikale *„Germania",* kalbėdamas apie tautas, kurios yra anapus germanų, jis paskiria vieną skyrelį ir aisčiams. Ten jis trumpai aprašo aisčių gyvenimą, tikybą, būtinai paminėdamas ir jų gintarą.

Viduramžio žinių apie aisčius pasitaiko daugely to meto kronikų. Ypač dažnai minimi aisčiai Skandinavijos kronikose ryšium su gotų karo žygiais. IX amž. pradžioje Vakaruose randame pirmą kartą paminėtą lietuvių vardą (lig tol buvo minimi tik apskritai aisčiai). Pirmasis lietuvių vardą yra paminėjęs vienas Karolio Didžiojo žvalgas. Kurdamas savo imperiją, Karolis norėjo žinoti, kokios tautos gyvena Europos rytuose ir kokios jų jėgos. Todėl, kai Karolis pasiekė slavus, jo agentai sužinojo, kad už slavų gyvena dar lietuviai. Tas pranešimas yra išlikęs iki mūsų laikų.

Keliautojai mums paliko savo kelionių aprašymų, iš kurių taip pat šį tą sužinome apie aisčius. įdomiausiai minimi aisčiai IX amž. jūrininko Vulfstano pasakojime. Buvęs Prūsuose, jis gana smulkiai nupasakoja aisčių gyvenimo būdą ir papročius.

Gausiau žinių apie aisčius pradeda rastis nuo X amž. Mat. tuo metu jau visa Europa buvo krikščioniška, todėl susirūpinta ir pagonių aisčių krikštu. Visų nenusisekusių X—XIII amž. misijų atgarsiai yra išlikę ir raštuose. Be to, aisčių kaimynijoje tuo metu jau buvo susikūrusios lenkų ir rusų valstybės, kurios X amž. drauge su krikštu buvo gavusios ir raštą. Kadangi su tomis valstybėmis aisčiams labai dažnai tekdavo ka-

riauti, tai tiek lenkai, tiek rusai savo kronikose kaskart vis dažniau pradeda minėti atskiras aisčių gimines: duoda vis daugiau žinių apie tų giminių gyvenimą, santvarką ir tikybą. Kai XIII amž. aisčių krašte atsiranda vokiečių ateivių valstybės, tai žinių apie aisčius dar pagausėja, nes jų jau teikia ir vokiečiai. Įsikūrus vieningai lietuvių valstybei, istorinių šaltinių atsiranda ir pačioje Lietuvoje (žiūr. 1—3 p.p.).

4. Senovės aisčių pragyvenimo šaltiniai ir ūkis

Žemdirbystė. Kaip ir visoms pasaulio tautoms, taip ir aisčiams pragyvenimo šaltinius nulėmė krašto gamta. Aisčių kraštas buvo labai miškuotas ir pelkėtas. Kilnotis iš vienos vietos į kitą buvo nelengva. Net karo žygiai buvo atliekdami daugiausia žiemos metu, kada užšaldavo pelkės, ežerai ir upės. Tada būdavo žygiuojama dažniausiai upių ledu. Dėl šitų sunkių keliavimo sąlygų aisčiai iš seno buvo sėsliai. Žemė visame krašte buvo derlinga, o klimatas palankus žemės ūkiui. Todėl aisčiai vertėsi žemės darbu. Jie augino ne tik tokių javų, kokių mes dabar auginamės, bet ir tokių, kurių dabar mūsų kraštuose nebeauginama (pav., sorą). Auginosi ir pluoštinių augalų — kanapių ir linų. Ypač jie vertino linus, iš kurių audėsi apdarus. Aisčiai augino ir vaismedžių: obelių, kriaušių, slyvų, vyšnių. Nežinia tik, ar jie auginosi daržovių. Greičiausiai, kad jų nesiaugino, nes XIII amž. vienas vokiečių kronikininkas pažymi, kad prūsai, pamatę kryžiuočius valgant kopūstus, buvę labai nustebę; vienas prūsas net pasakęs, kad vokiečiai esą panašūs į arklius ar mulus — galį pavalgyti žolės.

Bet žemės darbui senovėje buvo didelių kliūčių. Išsiplėšti girios plotą ir prasidirbti (paversti dirva) buvo gana sunku, tad daugely vietų žemės nepakakdavo. Be to, anais laikais mūsų krašto klimatas buvo daug drėgnesnis, negu dabar, todėl javai ne visada spėdavo prinokti bei išdžiūti. Prastai išdžiūvusius javus sunku iškulti, todėl senovės aisčiai javams džiovinti statėsi jaujas. Tokių jaujų Lietuvoje pasitaiko ir dabar. Pagaliau anais neramiais laikais, kai nuolat būdavo kariaujama savitarpy ir su svetimaisiais, vyrams dažnai tekdavo pasitraukti iš namų. Tad ir šita aplinkybė labai trukdė žemės darbus. Todėl, greta že-

mės darbo, aisčiai dar turėjo ir kitų verslų: veisė gyvulius ir naudojosi pačios gamtos, ypač miško, turtais.

Gyvulininkystė aisčių kraštuose negalėjo būti didelio masto, nes čia nebuvo plačių ganyklų. Aisčiai galėjo laikyti tik nedidelius būrius gyvulių, kurie ganydavosi arti sodybų(kad nepaklystų miškuose). Tačiau savo reikalui jie turėjo pakankamai visokių gyvulių. Pirmiausia turėjo arklių, kurie buvo reikalingi ypač karo žygiams. Su eikliaisiais savo žirgeliais jie pasiekdavo tolimus kraštus, su jais berneliai daug mylių jodavo pas mergeles. Todėl žirgas, artimas vyro bičiulis, taip gražiai apdainuotas mūsų dainose. Mažyčiai, bet nepaprastai patvarūs ir vikrūs žemaitukai tebėra garsūs arklių tarpe dar ir šiandien. Gali būt, kad senovėje aisčiai gėrė kumelių pieną (taip bent liudija kai kurie šaltiniai). Be arklių, aisčiai dar laikė karvių, ožkų, avių, kiaulių, vištų, ančių, žąsų ir t.t. Bet vis dėlto mėsos aisčiams daugiausia teikdavo miškas.

Medžioklė, gyvenant giriose, aisčiams buvo ne pramogos

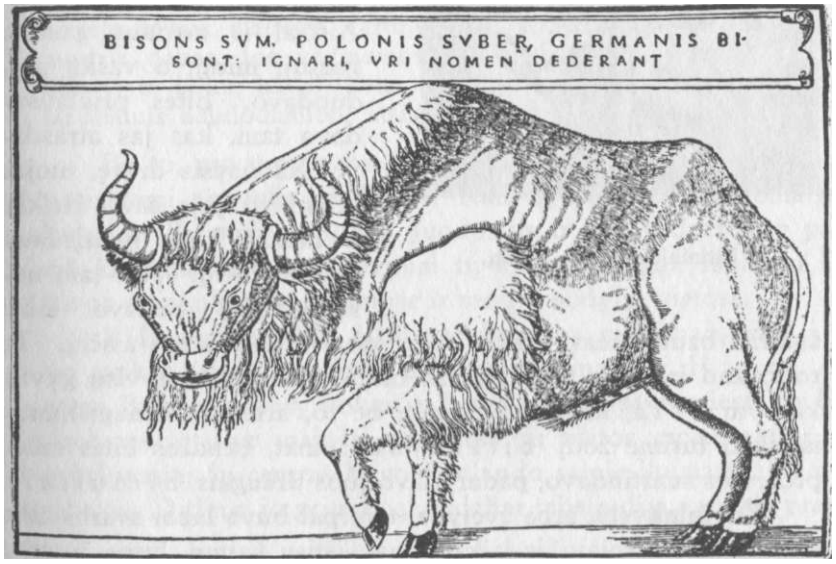

Zubras.
(Iš seno XVI a. raižinio, pridėto prie Heidensteino kelionės aprašymo).

dalykas, bet labai svarbus pragyvenimo šaltinis. Žvėriena jie misdavo patys, žvėrių kailius parduodavo užsienių pirkliams. Ypač daug buvo parduodama vebrų ir kiaunių kailių. Kailiukai tada dažnai būdavo vartojami ir vietoj pinigų, mainams, o vėliau jais buvo mokami net mokesčiai. Antai dar XVI amž. Lietuvoje buvo tam tikra valstiečių rūšis, kuri mokesčius mokėjo kailiukais. Jie ir vadinosi kiaunininkais arba vebrininkais. Medžiojamųjų žvėrių senovėje buvo daug daugiau, negu dabar. Šiandien jau išnykę lokiai, taurai, laukiniai arkliai; reta dabar šernų, elnių, briedžių ir kitų žvėrių; tuomet jų galėjai sutikti kiekvienam žingsny.

Bitininkas kopia medų.

Bitininkystė. Miškas aisčiams duodavo ne vien kailių ir žvėrienos, bet daug ir kitų turtų. Pirmiausia reikia paminėti bites. Jos nešė medų senų medžių drevėse. Aisčiai iš medaus gamino garsųjį midų, o vašką parduodavo. Bitės priklausydavo tam, kas jas atrasdavo. Radusysis drevę, tuojau įkirsdavo joje savo ženklą, ir niekas kitas nedrįsdavo paliesti bičių. Kas tam nusikalsdavo, būdavo labai žiauriai baudžiamas. Bitės buvo labai branginamos aisčių. Tą rodo kad ir išlikę žodžiai: juk bitė — vienintelė iš visų gyvių, kuri miršta, kaip ir žmogus; be to, artimam draugiškumui išreikšti turime žodį bičiulystė: mat, bendros bitės mūsų protėvius suartindavo, padarydavo juos draugais, bičiuliais.

Žuvininkystė, arba žvejyba, taip pat buvo labai svarbi ūkio šaka. Net vėlesniaisiais laikais buvo ištisų kaimų, kurie žuvimis mokėjo duoklę savo ponams ar kunigaikščiams. Žvejyba, žinoma, galėjo verstis tik tie, kurie gyveno prie vandenų.

Prekyba. Iš žemės, miškų ir vandenų aisčiai negalėjo gauti

visko, kas reikalinga žmogaus gyvenimui. Todėl dalį savo produktų jie parduodavo ir pirkdavosi tų prekių, kurių savo krašte neturėjo: druskos, geležies, įvairių ginklų, vilnonių audinių ir t.t. Jie parduodavo savo gintarą ir miškų prekes: kailius, vašką, o vėliau dar medžius, pelenus ir t.t.

Ankstyvaisiais laikais, dar prieš Kristų ir pirmaisiais amžiais po Kristaus, aisčiai varė prekybą net su Roma ir Graikija; tuose kraštuose prekybai pairus, aisčiai prekiavo daugiausia su skandinavais. Netoli Stokholmo esąs Birkos miestas tada buvo didžiausias prekybos centras, su kuriuo prekiavo visos aisčių giminės.

Tiek Lietuvoje, tiek Skandinavijoje net šiandien dar vartojamos tam tikros lazdelės skaičiams žymėti. Vienoj paprastos lazdelės pusėj įpiaunami randeliai, kurie rodo kam nors įteiktų daiktų (pav., kailiukų) skaičių. Paskui lazdelė skeliama pusiau taip, kad abiejose pusėse liktų randelių žymės. Vėliau, sudėjus abi puses į vieną vietą, galima matyti, kiek yra tokių įpiovimų. Tad nė vienas lazdelės „pusininkas" čia nieko negali pakeisti. Naujų įpiovimų galima padaryti, tik abi puses sudėjus. Tuo būdu tokia lazdelė yra tarsi savotiškas kvitas, vekselis, — apskritai skaičiuojamoji priemonė. Senovėje tokias lazdeles vartojo visi, o vietomis jos tebevartojamos ir dabar. Jos vadinamos birkomis. Tas vardas, žinoma, liko iš tų laikų, kai lietuviai prekiavo su Birkos miestu ir, toms lazdelėmis naudodamiesi, atsiskaitydavo su jo pirkliais.

Be to, gyva prekyba ėjo su rusų kraštais, o upėmis buvo pasiekiami net tolimieji Rytai. Kad iš tikro buvo varoma prekyba su Bizantija ir kitais Juodosios ir net Viduržemio pajūrio kraštais, liudija senoviniai tų kraštų pinigai, randami Lietuvos piliakalniuose, kapuose ir senųjų sodybų vietose.

XIII amž-je visos šiaurinės Europos prekybą suėmė į savo rankas vokiečių miestų sąjunga, vadinamoji Hanza. Visame Baltijos pajūry vokiečiai buvo įsikūrę savo miestų ar bent prekyviečių, kur mainėsi prekėmis su vietos gyventojais. Bet svarbiausias jų centras buvo Gotlando saloje įkurtasis Visby miestas. Didingi jo griuvėsiai ir dabar tebeliudija garsiąją praeitį.

Pažymėtina, kad „visbiečiai" ir „pirkliai" senovės lietuviams buvo vienareikšmės sąvokos. Kitokių pirklių jie, matyt, nė nepažino. Todėl net iki mūsų laikų yra išlikęs žodis vaisba, kurs reiškia prekybą, vaisbūnas — pirklį.

Dar vėliau, kai Prūsuose ir Latvijoje įsikūrė vokiečių ateivių ordinai, ir laisvi likusieji lietuviai nuo jūros buvo atskirti, tuomet jiems teko prekiauti arba rytuose su rusais arba pietuose su lenkais; susisiekti su Baltijos jūra keliaujančiais Hanzos pirkliais buvo sunku.

Pinigų senovės aisčiai neturėjo, o naudojosi svetimaisiais pinigais arba paprastais aukso ar sidabro gabalais. Vėlesniaisiais laikais buvo vartojami specialūs pailgi sidabro gabalai su pažymėtąja verte. Jie buvo vadinami muštiniais. Bet daug dažniau už pinigus senovės aisčiai vartojo prekyboje įvairius brangiuosius kailius ir kitus daiktus, žodžiu, varė mainų prekybą. Savus pinigus lietuviai pradėjo kalti tik Kęstučio, o ypač Vytauto laikais. Senesnių lietuviškų pinigų nėra surasta.

5. Senovės aisčių sodybos

Gyvendami nuolat vienoje vietoje, aisčiai, žinoma, statėsi namus sau ir ūkio reikalams. Seniausiais laikais aisčiai gyveno šiaudais dengtose medinėse trobose po vienu stogu su visais savo gyvuliais. Vidury trobos buvo kūrenama ugnis, prie kurios šalčių metu šildydavosi net gyvulėliai. Kad troba nuo ugniakuro neužsidegtų, šiaudinio stogo apačioje būdavo klojamos storos medžių žievės (mauknos), kurios sulaikydavo kibirkštis. Be gyvenamosios trobos, nuo senų senovės buvo statoma klėtis ir pirtis, o kiek vėliau atskirai buvo pradėti statyti klojimai, daržinės ir kiti trobesiai. Sodybos buvo išsisklaidžiusios po visą kraštą po kelias ar po vieną. Kur nors prasiplėšus kiek miško, apsigyvendavo viena šeima, o vėliau, dirvas praplėtus, toje pačioje vietoje jų apsigyvendavo ir daugiau. Dažniausiai vienoje vietoje būdavo sodybos giminių: brolių, žentų, svainių ir t.t.

Be to, dar buvo ypatingų sodybų nuo priešo gintis, t.y. pilių. Jos buvo medinės (mūrinių pilių Lietuvoj pradeda rastis tik nuo XIV amž.). Jos buvo statomos ginkliose vietose ir, be to, dar sustiprinamos, apkasamos grioviais, dažnai prileidžiamais vandens. Pavojingesnėse vietose tokių pilių buvo statoma ištisa virtinė. Jų viršūnėse buvo sukraunami laužai, kurie, priešui užpuolus, būdavo padegami. Tuo būdu gretimų pilių sargybos tuojau sužinodavo gresiantį pavojų; apylinkės gyventojai skubė-

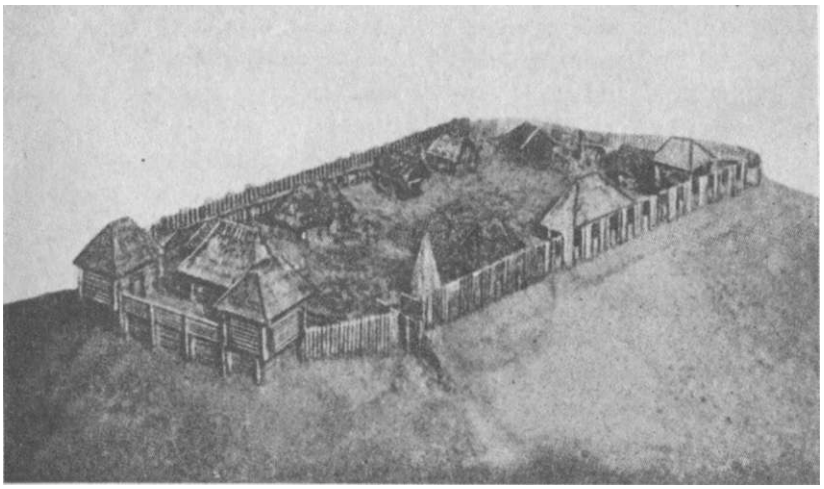

Senovės aisčių pilis — sodyba.
Taip maždaug atrodė senosios medinės pilys (Latvių archeologų rekonstrukcijos fotografija).

davo slėptis miškų tankumynuose arba bėgdavo į pilis. O pilys būdavo nemažos: jose sutilpdavo kartais net po keletą tūkstančių žmonių. Pavojui praėjus, žmonės iš pilių vėl grįždavo į savo sodybas. Pilys turėjo slaptų išėjimų, kuriais buvo galima susisiekti su kitomis pilimis. Tuo būdu kartais, kai nebebūdavo vilties išsigelbėti, pilies įgula galėjo iš apgultos pilies slapta persikelti į gretimą pilį. Tie slaptieji keliai dažniausiai eidavo per upes, ežerus ar neišklampojamas pelkes, kur po vandeniu būdavo išgrindžiami akmens ar rąstų keliai. Tie keliai būdavo tokie vingrūs ir pilni klastingų posūkių, kad jais tegalėjo eiti tik prityrusio vadovo vedami žmonės; niekas svetimas negalėjo jais naudotis. Tokie akmenimis grįsti keliai žemaičių buvo vadinami k ū l g r i n d o m i s (kūlis—akmuo). Ir dabar dar galima rasti Lietuvoje tokių kelių liekanų.

6. Senovės aisčių visuomeninė santvarka

Visuomenė. Kaip visų tautų, taip ir aisčių pagrindinis visuomenės vienetas buvo šeima. Ją sudarė ne tik tėvai su vaikais, bet ir

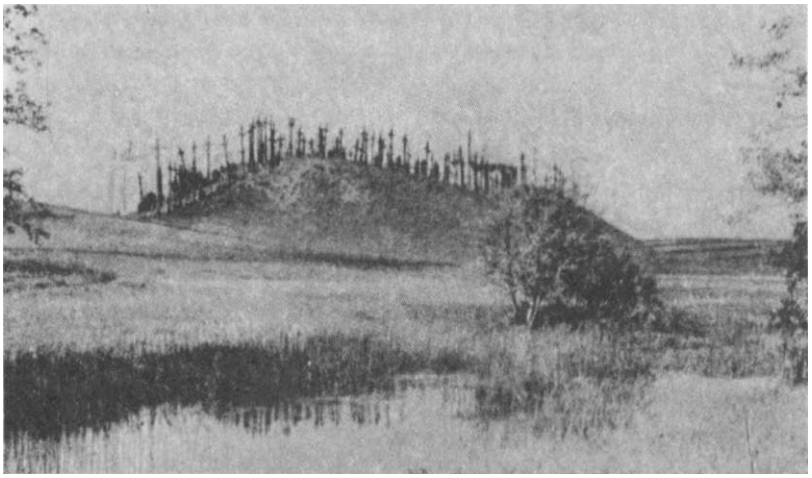

Piliakalnis — Kryžių Kalnas
Jurgaičių kaime, Meškučių valsč., Šiaulių apskr. Piliakalnį laikydami šventa vieta, žmonės stato ant jo kryžius, norėdami ko išprašyti iš Dievo arba reikšdami Jam padėką.

giminės,—bent tie, kurie gyveno kartu, tose pačiose sodybose, o dažnai ir po vienu stogu. Kad šeimos sukūrimas buvo laikomas labai svarbiu įvykiu, rodo iki mūsų laikų gausiai išlikusios įvairios vedybų apeigos, papročiai, daugybė vestuvinių dainų ir t. t. Visa šeima turėjo bendrą turtą, kurį valdė, tam tikrais paveldėjimo papročiais, vienas šeimos narys. Jis valdė ir visą šeimą. Greičiausiai tai buvo kuris nors senas žmogus. Karo atveju vadovaudavo narsiausias ir sumaniausias karys. Toksai vadas reikale dažnai vadovaudavo ne tik šeimai, bet ir visai giminei arba net ištisai apylinkei. Be to, ne visos šeimos buvo lygios turto atžvilgiu. Tos, kurios gyvendavo patogesnėse sąlygose, geriau sugebėdavo tvarkyti savo ūkį ir būdavo apsukresnės, — greit pralobdavo. Saugumo ir karo žygių sumetimais prie tokių šeimų dėdavosi kitos šeimos. Tuo būdu turtingesnių šeimų galvos tapdavo visos giminės ir apylinkės vadais ir savotiškais valdovais. Jų valdžioje būdavo ir pilys. Tie vadai buvo vadinami r i k i a i s ir k u n i g a i s. Anų laikų svetimšaliai juos vadindavo daugybe dar kitų vardų: vyresniaisiais, kilmingaisiais, kunigaikščiais, karaliais ir t. t. Kadangi iš pradžių politiniai vienetai

buvo smulkūs, tai tokių vadų buvo labai daug: kartais vienam susidūrime su priešu jų žūdavo net po keliolika. Bet šitoki susijungę smulkūs vienetai, savo rikių vadovaujami, atlikdami bendrus žygius turėdavo, žinoma, ir bendrą vadą. Iš pradžių tokios apylinkių sąjungos būdavo laikinės, bet palengva ryšiai tarp jų stiprėjo, ir jungtinių apylinkių karo vadai tapo nuolatiniais valdovais — kunigaikščiais. Iš pradžių ir tokių kunigaikščių buvo dar gana daug, bet palengva jų tarpe iškilo galingesnieji, kurie paėmė mažesniuosius į savo valdžią. Antai Lietuvoje XIII amž. pradžioje kunigaikščių dar buvo daugiau, kaip 20, bet prieš amžiaus vidurį visa Lietuva jau priklausė vienam Mindaugui (visi kiti kunigaikščiai jo klausė, o nepaklusnieji neteko savo sričių, buvo išvaryti).

Visuomenės sluoksniai. Iškilus didesnių sričių valdovams —kunigaikščiams, senieji apylinkių vadai—rikiai—tapo aukštesniuoju visuomenės sluoksniu, arba bajorija. Be jų, buvo dar kitų, žemesnių sluoksnių. Pirmiausia čia paminėtini laisvieji ūkininkai. Bajorai buvo daugiausia kariai, krašto gynėjai ir valdė stambesnius ūkius. Ūkininkai buvo ne tokie turtingi; jie turėjo mokėti kunigaikščiams tam tikras duokles, eiti jų vadovaujami į karą, saugoti ir tvirtinti pilis. Kiekvienas prasigyvenęs ūkininkas taip pat galėdavo tapti bajoru. O praturtėti kelias buvo atviras, nes žemės ir kitokių gamtos turtų buvo galima gauti kiek norint: reikėjo tik pasirinkti gerą vietą ir sugebėti pelnytis. Be laisvųjų ūkininkų, dar buvo ir nelaisvųjų, kurie gyveno ant bajoro ar kunigaikščio žemės ir mokėjo jam tam tikrą mokestį. Tai buvo prasiskolinę ūkininkai. Tačiau jie, apmokėję skolas arba išbuvę bajoro tarnyboje sutartą laiką, galėjo išsikelti ir įsikurti kur tinkami. Tuo būdu tarp visų visuomenės sluoksnių nebuvo griežtų ribų: kiekvienas prasigyvenęs valstietis galėdavo tapti bajoru, o nusigyvenęs bajoras — paprastu ūkininku. Jei bajoras likdavo neturtingas ir kasdien turėdavo rūpintis šeima, tai jis nebegalėdavo eiti į karą, ir tapdavo paprastu ūkininku. Praturtėjęs jis vėl galėdavo atgauti savo senąją būklę.

Be to, buvo dar vienas, pats žemasis visuomenės sluoksnis, kurs iš savo būklės tegalėdavo išsivaduoti tik dėl kitų malonės. Tai buvo vergai. Vergais paprastai būdavo karo belaisviai ir jų šeimos. Jie neturėjo jokios laisvės ir turėjo dirbti bajoro

ar kunigaikščio ūky. Jų tad darbu naudodamiesi, bajorai galėjo atsiduoti vien tik karo reikalams. Be karo belaisvių, vergais galėdavo tapti dar įvairūs nusikaltėliai. Jei nusikaltėliui būdavo dovanojama gyvybė, jis tapdavo savo valdovo vergu ir galėdavo būti kam nors dovanotas ar parduotas.

7. Senovės aisčių religija

Visi aisčiai, pagal kalbos tarmę, kalbininkų skirstomi į tris grupes — prūsus, lietuvius ir latvius. Tarminiai kalbos skirtumai tarp jų istorinių laikų pradžioje dar buvo nežymūs. Kultūros atžvilgiu visi aisčiai nesiskyrė tarp savęs. Taip pat vienoda buvo ir jų religija. Būdami pagonys, jie turėjo daug dievų; dažnai vienur daugiau buvo garbinami vieni, kitur kiti dievai, bet pats religijos pobūdis visur buvo vienodas: visi jie garbino gamtą ir visus nesuprantamus jos reiškinius laikė nežemiškomis jėgomis.

Dievai. Kaip visoms arijų tautoms, taip ir aisčiams labiausiai krito į akis ir juos stebino dangaus mėlynė su visomis nesuprantamomis dienos ir nakties šviesybėmis. O kas buvo nesuprantama ir žavinga, tas buvo dievu laikoma. Tuo būdu aistis sudievino patį dangų ir jo kūnus. Pats žodis dievas aisčiams, tur būt, reiškė dangaus tėvą, jo mėlynės valdovą. Jis rasit buvo svarbiausias aisčių dievas.

Dievais arba dievų reiškiniais aisčiai laikė taip pat saulę, mėnulį, sietyną, aušrinę, aušrą ir net vaivorykštę. Šiai dievų eilei pridera ir griausmingasai perkūnas, kaip priešprieša ramiam, didingam dangaus mėlynės valdovui. Dėl savo įspūdingo apsireiškimo jis buvo laikomas vienu iš galingiausių dievų. Bet visiškai be jokio pagrindo dažnai literatūroje jis yra vadinamas vyriausiuoju aisčių dievu, viso pasaulio valdovu. Iš tikro aisčių dievai vienas kito nepriklausė, — kiekvienas turėjo savo sritį.

Be gamtos reiškinių, savo didybe žavinčių ar bauginančių, aisčiai laikė dievais ir dvasiomis dar daugybę dalykų, kurie jiems padėdavo ar kenkdavo. Taip antai, aisčiams žemdirbiams buvo labai reikšmingas žemės dievas arba pati sudievintoji žemė. Jis — derliaus dievas, žemės vaisių ir žiedų davėjas. Bet kartu su žemės dievu ūkininkai dar garbindavo daugybę dievybių —

dvasių, kurios globojo atskiras ūkio sritis. Buvo net svarbesnių javų (pav., linų) globėjų, lauksargių, kaukų, aitvarų ir kitokių dievybių. Be to, buvo miškų, namų, židinio ir gyvulių dievų. Kiekvienam gamtos reiškiny, aisčių supratimu, slėpėsi gera ar bloga dievybė. Gyvuliai, augalai, ežerai, kalnai, girios, miškai ir atskiri medžiai, - žodžiu, visa gamta buvo pilna dievybių.

Bet buvo dievybių, ir nieko bendro neturinčių su gamta ir jos reiškiniais. Jų tarpe bene žymiausios buvo laumės, arba žmogaus likimą lemiančios deivės (ateinančios prie gimstančio žmogaus ir valdančios jo gyvenimą iki pat mirties).

Reikšmingą vietą aisčių religijoje turėjo ugnis. Ji buvo ne tik dievybė — per ją žmonės susižinodavo su savo dievais, sužinodavo jų valią; ugnyje aisčiai degindavo ir dievams aukas. Kai kuriose vietose ji buvo nuolat kūrenama — tai amžinoji ugnis. Tokios vietos buvo savotiškos šventovės. Ugnis buvo gerbiama ne tik šventovėje, bet ir kiekvienų namų židiny, kur, bent žiemos metu, ji buvo nuolat kūrenama. Tai vadinamoji šventoji namų ugnelė, arba gabija. Dėl to ugnies kulto dar ir dabar pas mus ugnis tebelaikoma ypatingoj pagarboj (pav., kai kur laikoma net nuodėme užlieti ją kokiomis srutomis ar nešvarumais).

Kaip visoje gamtoje buvo pilna dievybių, taip jų buvo apstu ir aisčių namuose. Be namų dvasios, kuri saugojusi visus namus, čia buvo dar židinio ir kitokių dievų. Be to, namuose buvo laikomi šventieji gyvuliai, ypač žalčiai. Į paskirtą guolį jie būdavo įvedami su tam tikromis apeigomis ir ten buvo laikomi, kaip namų globėjai. Šita pagarba žalčiams tebėra kai kur išlikusi dar ir dabar. Dar visai neseniai miškų ir pamiškių senose trobose buvo laikomi žalčiai.

Pomirtinis pasaulis. Aisčiai vaizdavosi, kad mirtis tesanti tik persikėlimas į kitą pasaulį, kur žmogus gyvenąs taip pat, kaip gyvenęs žemėje. Jei jis čia buvęs valdovas ar tarnas, tai toks pat liekąs ir po mirties. Aisčiai manė, kad mirusiam žmogui būsią reikalinga turėti tų pačių reikmenių ir įrankių, kuriuos turėjęs šiame pasauly. Todėl, laidodami lavonus, jie įdėdavo į kapą įvairių daiktų: pabalnotų arklių, ginklų, papuošalų ir kitko. Tik patsai laidojimo būdas buvo nevienodas. Vieni žmonės, ypač žymesnieji, pirma buvo sudeginami ant laužo, o paskui buvo lai-

dojami jų ir kartu sudeginto turto pelenai; kiti buvo laidojami su daiktais nesudeginti. Anas pomirtinis pasaulis buvo vadinamas d a u s o m i s; jis taip pat turėjo savo dvasių bei dievų.

Tačiau aisčiai tikėjo, kad mirusiųjų vėlės nesiskiriančios nuo šeimų ir gyventos aplinkos: jos apsigyvenančios gyvuliuose ar medžiuose, augančiuose ant jų kapų, ir būnančios savo šeimų globėjos. Todėl būdavo ruošiamos specialios vėlių garbinamosios šventės, vadinamosios v ė l i n ė s; tuomet joms būdavo aukojamos įvairios aukos. Vėlėms kiekvienos puotos metu žemėn būdavo nuliejama gėrimų ir numetama maisto.

Dievai gyvenę dažniausiai medžiuose, — ypač tie, kurie buvo susiję su aplinkuma. Tai visai suprantama. Gyvendami giriose, aisčiai visą gyvenimą praleisdavo nuolat susidurdami su miškų klaikuma ir slaptybėmis. Jiems savaime turėjo atrodyti, kad ten pilna visokių dvasių, kurios negalinčios gyventi niekur kitur, kaip tik medžiuose. Todėl buvo gerbiami ir garbinami ne tik atskiri medžiai, ypač šimtamečiai didingi ąžuolai, bet ir ištisos girios ir miškai: mat, jie buvo laikomi dievų, dvasių ir vėlių būstinėmis. Ant medžių šakų aisčiai kabindavo įvairias aukas, iš medžių ošimo burdavo likimą. Miškuose dažniausiai būdavo kūrenamos ir amžinosios ugnys.

Šventovės buvo po atviru dangum, jose kūrenosi amžinoji ugnis. Kadangi, aisčių tikėjimu, dievai turėję savo būstines aplinkumoj, tai šventovėse jiems nebuvo statoma jokių maldyklų, o tik vienas aukuras. Žinoma, ten buvo ir šiaipjau apeigoms reikalingų įrengimų, tačiau nebuvo jokių dievų stabų: aisčiai jų neturėjo. Jie turėjo tik įvairių apeiginių statulų bei stulpų, ant kurių dėjo aukas, bet tai nebuvo dievai.

Aisčių šventovės buvo dvejopos: vienose buvo sukoncentruotas dievų, o kitose mirusiųjų kultas, arba garbinimo apeigos. Prie mirusiųjų kulto vietų pridera kapinės, lavonų deginamosios ir vėlinių apeigų atliekamosios vietos. Visos tos vietos būdavo dažniausiai arti dievų garbinamųjų šventovių. O šitos šventovės būdavo rengiamos kur nors arti sodybų, ant atskirų piliakalnių. Archeologai atkasa dabar tų šventovių, kurias apylinkės žmonės dažniausiai vadina savotiškais a l k ų vardais. Alkos kalnų, Alkakapių, Alkų kaimų — pilna Lietuvoje. Buvusiųjų šventovių vietas dar parodo ir kiti vietovardžiai, pav.: Perkūnkalnis, Švent-

kalnis, Kaukokalnis ir t.t. Taip pat su šventovėmis susijusios ir tos vietos, kurių vardai turi šakninį skiemenį ram-, rom- ir rag-; pav.: Rambynas, Romainiai, Rominta, Šventaragiai, Alkaragiai, Raguva, Ragainė, Ragava, Raginėnai ir t.t.

Kulto tarnai, arba dvasininkai. Kaip kiekviena religija, taip ir aisčių, žinoma, turėjo specialių žmonių, kurie atlikdavo visas dievų ir dvasių garbinamąsias apeigas. Jie buvo prie šventovių, kur krovė aukas ir būrė žmonių likimą, vadovavo laidotuvių, vėlinių ir visokių švenčių apeigoms. Jie buvo vadinami vaidilomis, kriviais, žyniais ir kitokiais vardais. Bet, kaip nebuvo vieno vyriausio, viską valdančio dievo, kaip nebuvo vienos centrinės šventovės, taip nebuvo priklausomybės ryšių ir tarp dvasininkų. Visi jie atlikinėjo įvairias apeigas, tik, žinoma, kai kurie iš jų buvo žinomesni, išgarsėję gydymu ar būrimu, — į juos kreipėsi didesnis skaičius žmonių, su jais skaitėsi valdovai, — tad ir jų šventovės buvo garsesnės. Taigi pasakojimas, kad buvęs kažkoks vienas vyriausiasis kunigas ir viena vyriausioji šventovė — Romuva, — yra prasimanymas viduramžio rašytojų, kurie, nedaug težinodami apie tikrąją aisčių religiją, prasimanė šitą dalyką, nusižiūrėję į katalikų Bažnyčią. Šventovės vienur buvo vadinamos romuvomis, kitur alkomis, — gal būt, dėl skirtingo savo pobūdžio arba dėl tarminių skirtumų.

8. Aisčių valstybinis gyvenimas seniausiais laikais (iki XIII amž.)

Iš visų aisčių giminių išliko nepriklausomi ir sukūrė savo valstybę tik vieni lietuviai, o visos kitos giminės, nespėjusios susiburti, pateko į svetimųjų valdžią. Tiesa, vieninga lietuvių valstybė susikūrė tik XIII amž., tačiau smulkesnių valstybinių vienetų visose giminėse buvo susidariusių jau daug anksčiau. Politinius vienetus kurti vertė pirmiausia atskirų šeimų santykiai, reikalas pulti arba gintis nuo priešų. Norint apsiginti arba patiems pulti savo priešus, būtinai reikėjo pasiduoti vieno vado valdžiai. Yra žinių, kad senų senovėje aisčiams daug teko kariauti su skandinavais (danais ir dabartiniais švedais), kurie nuolat puldavo aisčių kraštus, o IX amž. buvo nęt pavergę kai kurias pajūrio gimines. Aisčiai jau tuomet turėjo savo valstybėlių, kurių vadai dažnai užpuldavo ne tik čia pajūryje įkurtas skandinavų kolo-

nijas, bet padarydavo karo žygių net į skandinavų kraštus. Taigi jie bus turėję ir laivų. X amž-je visos skandinavų kolonijos aisčių krašte buvo sunaikintos, o jie patys buvo išvyti ar iššudyti (žiūr. 24 pusi.).

Apsigynus nuo skandinavų, aisčiams vis dėlto priešų nestigo. Kaip tik X amž-je jų kaimynystėje įsikūrė jau stipresnės lenkų ir rusų valstybės. Tada vakariniams aisčiams (Prūsuose) teko nuolat kariauti su lenkais, pietiniams, t. y. jotvingams, — su tais pačiais lenkais ir rusų Voluinės kunigaikščiais, o lietuviams ir latviams — su stipria gudų Polocko kunigaikštija. Neturėdami didesnės valstybės, aisčiai tebedarė tik plėšiamuosius žygius ir negalėjo nieko nukariauti. Tokių grobiamųjų žygių jie suruošdavo net į labai tolimus kraštus.

Nuo aisčių puolimų sunkiausia buvo gintis lenkų kunigaikščiams. Mat, jie vis dar nesugebėjo suorganizuoti vienos valstvbės: suorganizuota ji greit vėl suskildavo, ir smulkūs kunigaikščiai ne kartą būdavo priversti mokėti duoklę aisčių giminėms. Tik XIII amž. pradžioje lenkų kunigaikščiai buvo užsispyrę suvaldyti aisčių gimines (prūsus ir jotvingus). Su prūsais jie kariaudavo vieni, o prieš jotvingus pasitelkdavo Voluinės kunigaikščius. Aisčių kraštai tuomet labai nukentėdavo. Bet, surinkę jėgų, aisčiai jiems skaudžiai atkeršydavo. Po ilgų kovų, XIII amž. pradžioje prūsų kilčių kaimynai, mozūrų kunigaikščiai, atsikvietė sau į pagalbą vokiečių ordiną (kryžiuočius), kurs vėliau, nukariavęs didelius aisčių plotus, sukūrė ten savo valstybę.

Voluinės kunigaikščiams geriau sekėsi kariauti su jotvingais, ir iki XIII amž. pradžios jie jau buvo paėmę net Gardiną. Nukariautose žemėse tada buvo įkurti Naugardukas, Slanimas ir atstatyta, jotvingų buvusi, Gardino pilis (senasis Gardinas, tur būt, bus turėjęs kitą vardą). Tuo būdu XIII amž. pradžioje, kai Mindaugas pradėjo kurti Lietuvos valstybę, Voluinės kunigaikštijos siena ėjo aukščiau Gardino ir nyko kažkur miškuose. Merkinė čia buvo kraštutinė didesnioji lietuvių pilis, nors jotvingų sodybos dar toli nuėjo į pietus.

Šiaurėje, kur buvo susikūrusi galinga Polocko kunigaikštija, lietuvių ir latvių giminėms iš karto irgi nelabai sekėsi. Nors jie ir atlikdavo tolimus žygius, tačiau Polockas palengva savo sienas vis artino į aisčių kraštą. Kurį laiką Padauguvio giminės net mo-

kėjo jam duoklę — buvo pripažinusios jo valdžią. Bet jau XII amž. Polocko kunigaikštija pakriko. Iš jos miestų, kaip antai: Smolensko, Vitebsko, Minsko, Černigovo, susidarė atskiros kunigaikštijos. Tada aisčiams jau lengviau buvo kariauti, ir XIII a. pradžioje jie ne tik nebemokėjo jokių duoklių Polockui, bet net paėmė į savo valdžią kai kurias jo valdytas kunigaikštijėles. O Mindaugo laikais jie pavergė ir patį Polocką.

9. Pirmieji bandymai krikštyti aisčių gimines

Iš visų Europos tautų aisčiai krikštijosi patys paskutiniai. Europos centre gyvenę germanai galutinai buvo pakrikštyti VIII—IX amž., aisčių kaimynai lenkai — antroje X amž. pusėje, o rusai — X amž. gale. Tuo būdu XI amž-je pagonys liko tik aisčiai ir su jais Pabaltijy gyvenusios ugrių suomių tautos — lybiai ir estai. Taip atsitiko dėl to, kad jie gyveno labai nuošaliai ir neturėjo artimų ryšių su vakarų Europa. Jų krikštu Bažnyčia susirūpino tik po lenkų krikšto, t. y. X amž. pabaigoj. Tik nuo tada čia pradėjo lankytis misijonieriai; pirmieji misijonieriai lankėsi vakarinėse aisčių gyvenamose srityse.

Pirmasis žinomas aisčių apaštalas buvo Prahos vyskupas šv. *Vaitiekus,* arba *Adalbertas.* Jis buvo aukštos kilmės čekas. Nors čekai krikštijosi jau prieš 100 metų su viršum, bet krikščionybė ten dar buvo silpna. Kai vyskupas Vaitiekus panorėjo ją sustiprinti, čekai sukilo, ir jis buvo priverstas pasišalinti į Romą. Ten pagyvenęs kelerius metus benediktinų vienuolyne ir negalėdamas grįžti į savo vyskupiją, jis išsirengė misijų į Europos šiaurę. Atvykęs pas Lenkų kunigaikštį Boleslovą Narsųjį, gavo apsaugą ir išvyko į aisčių kraštą. Išplaukęs Vysla į jūrą, jis priplaukė krantą Priegliaus žiotyse. Kad aisčių giminės į atvykusius labai neskersuotų, jis atleido visus savo palydovus ir liko tik su dviem kunigais. Tačiau tas nieko nepadėjo: misijonieriams čia nesisekė platinti krikščionybės. Todėl Vaitiekus jau ryžosi išvykti misijų kur nors kitur. Bet vieną rytą, kai visi trys misijonieriai atlaikė mišias, juos užpuolė vietiniai gyventojai ir nužudė vyskupą Vaitiekų. Pasirodė, kad misijonieriai, nieko nežinodami, buvo sustoję šventajam miške, kur negalėjo įžengti joks svetimšalis. Pagonys tuo būdu atkeršijo už savo šventovės

įžeidimą. Tas atsitiko 997 m. balandžio 23 d. Misijonierių lavonus išpirko kunigaikštis Boleslovas. Vyskupas Vaitiekus buvo paskelbtas šventuoju, krikščionybės kankiniu.

Šv. Vaitiekaus mirtis.
(Taip atvaizduota jo mirtis vienos senos Sembos bažnyčios altoriuje).

Su šv. Vaitiekaus mirtimi nepasibaigė pastangos krikštyti aisčius. Ypač tuo rūpinosi lenkų kunigaikščiai, kurie tikėjosi, kad aisčiai pakrikštyti bus ramesni, o gal net pasiduos jų valdžiai. Todėl jie nuolat kvietė misijonierius. Pagaliau pas tą patį lenkų kunigaikštį Boleslovą atvyko naujas misijonierius vokietis *Brunonas,* kurs, būdamas vienuolis, turėjo *Bonifaco* vardą. Boleslovas jo misijoms pažadėjo paramos. Pagaliau 1008 m. gale jis išvyko iš Lenkijos aisčių krikštyti net su 18 palydovų. Bet ir jo misijos nebuvo sėkmingos. Toli įėjęs į aisčių kraštą, jis 1009 metais vasario 14 d. buvo suimtas ir su visais palydovais nužudytas. Kuriose vietose jis apaštalavo, nežinia, tik tiek žinoma, kad žuvo jotvingų krašte. Jo ir palydovų lavonai taip pat buvo išpirkti to paties Boleslovo. Ir Bonifacas buvo paskelbtas šventuoju kankiniu.

Po šitų pirmųjų nepasisekusių misijų, buvo dar nemaža kitų, tačiau jų visų darbas niekais nueidavo. Aisčiai vengte vengdavo misijonierių, nes jie ateidavo iš Lenkijos ir Pamario, su kurių kunigaikščiais aisčiai nuolat kovojo. Todėl dabar tie kunigaikščiai pradėjo vartoti prieš aisčius smurto jėgą: Pamario ir lenkų kunigaikščiai kariavo su Prūsų kiltimis; su jotvingais kariavo lenkai ir rytų Bažnyčiai priklausanti Voluinės kunigaikštija. Taip tęsėsi iki pat XIII amž. pradžios, kai, matydamies nepajėgsią vieni nugalėti Prūsų giminių, lenkų kunigaikščiai pasikvietė į pagalbą vokiečių ordiną.

Tad pirmieji aisčių susidūrimai su krikščioniškuoju pasauliu ir pirmosios jų kovos dėl savo religijos ir nepriklausomybės išlaikymo prasidėjo vakaruose. Jas gavo patirti tos kiltys, kurios gyveno vadinamuosiuose Prūsuose ir vakarinėje Lietuvos dalyje (jotvingai). Giminės, gyvenusios toliau į rytus ir į šiaurę, su šita akcija susidūrė daug vėliau. Bet netrukus ir jas pasiekė ta pati iš Vakarų einanti banga, nes krikščionybės skelbėjų (o kiek vėliau ir karių), atsirado priešingoje pusėje, t. y. dabartinėje Latvijoje, kur gyveno lybiai ir, kiek toliau nuo jūros, aisčių giminės. Šitie kraštai, būdami pajūryje, jau seniai buvo pažįstami Vakarų pirkliams. Paskui juos į čia keliavo ir misijonieriai. Kadangi čia ateivių krikščionių kolonijos ir misijonieriai dažnai būdavo puolami vietos pagonių, tai jie čia įsikūrė specialią apsaugos organizaciją, kuri paprastai buvo vadinama kalavijuočių ordinu. Šitie ateiviai taip pat buvo vokiečiai. Tuo būdu abiejose lietuvių pašonėse XIII amž. pradžioje įsikūrė vokiečių ateivių valstybės, kurių tikslas buvo pakrikštyti aisčius ir paimti juos į savo valdžią.

10. Kalavijuočių, arba Livonijos, ordinas

Pirmosios vokiečių kolonijos Padauguvy. Nuo XI amž., kai į Padauguvio kraštus liovėsi lankytis skandinavai, čia pradėjo lankytis vokiečių pirkliai. Jie prekiavo su lybiais ir aisčiais arba čia tik sustodavo, vykdami prekiauti į rusų kraštus. Jau XII a-je jie čia turėjo nemaža prekyviečių ir kolonijų. Kartu su pirkliais pradėjo lankytis ir misijonieriai, kurie ne tik rūpino čia apsigyvenusių ar apsistojančių vokiečių dvasios reikalus, bet taip pat ėmė rūpintis ir vietos gyventojų pagonių krikštu. Pirmasis pago-

nių krikštu susirūpino misijonierius Meinhardas, kuris buvo paskirtas ir pirmuoju Livonijos vyskupu (apie 1180 m.). Bet pirmoji krikščionių bendruomenė Padauguvy buvo silpna, ir pagonys labai dažnai ją išnaikindavo, gyventojus iššudydavo, jų sodybas ir bažnyčias sudegindavo. Todėl trečiasis Livonijos vyskupas, Albertas (1199—1229 m.), ėmė organizuoti ginkluotą savo tikinčiųjų apsaugą. Kad būtų lengviau gintis, jis pastatė Rygos pilį (1201 m.), kuri vėliau virto visos valstybės centru ir didžiausiu Livonijos miestu. Apsaugai jis ėmė kviestis karių iš Vokietijos. Dažnai jis pats nuvykdavo į Vokietiją ir atsiveždavo būrius karių ir riterių, kurie jam padėjo ne tik saugoti esančias krikščionių bendruomenes, bet ir plėsti krikščionybę ir stiprinti valdžią. Kadangi tuo metu Europoje buvo skelbiami kryžiaus karai prieš turkus Palestinoje ir vyravo nuomonė, kad su netikėliais pagonimis reikią kariauti, todėl savanorių karių atsirasdavo nemaža. Bet atvykstančių karių pagalba buvo laikinė, nes, pabuvę kiek laiko (dažniausiai metus), jie grįždavo atgal, ir vėl reikėdavo ieškoti naujų karių.

Kalavijuočių ordino įkūrimas (1202 m.). Palestinoje, einant kryžiaus karams su turkais, krikščionims apsaugoti ir kariauti buvo įsteigti net keli riterių vienuolių ordinai (templininkų, joanitų ir vokiečių, arba kryžiuočių, ordinas). Vyskupas Albertas sumanė panašų ordiną įsteigti ir savo vyskupijoje. Jo 1202 m. įkurtą ordiną 1204 m. popiežius patvirtino ir jam suteikė templininkų įstatus. Ordinas buvo pavadintas Kristaus Karių Brolija *(Fratres Militiae Christi),* bet dėl išsiūto ant balto jų apsiausto raudono kalavijo paprastai vadinamas kalavijuočių ordinu.

Naujasis ordinas turėjo būti nuolatinė organizuota vokiečių ir krikštytų čiabuvių karinė pajėga. Neišnyko nė senas papratimas kviesti svečius iš Vokietijos; buvo pradėti skelbti net specialūs kryžiaus žygiai. Tačiau visos akcijos centras jau buvo ordinas. Jo pareiga buvo ginti krikščionys ir padėti atversti pagonys. Jis buvo pavestas vyskupui, kurs turėjo valdyti kraštą; ordinas turėjo būti tiktai jo įrankis. Bet vos įsikūręs, ordinas pajuto savo galią ir pradėjo vaduotis iš vyskupo priklausomybės. Vyskupas turėjo nusileisti ir sutiko atiduoti jam $^{1}/_{3}$ viso krašto. Vyskupui tuo būdu liko valdyti $^{2}/_{3}$ krašto. Taip buvo pasidalytas jau už-

imtas kraštas, taip buvo sutarta dalytis ir visa, kas dar bus nukariauta.

Kol buvo gyvas vysk. Albertas († 1229 m.), Livonijoje naujos vokiečių valstybės valdovas buvo jis. Tada buvo nukariauti visi lybiai, latgaliai, dalis sėlių ir dalis estų. Jam mirus, ordinas pasidarė beveik tikrasis krašto valdovas: jis beveik visiškai nesiskaitė su Rygos vyskupu, kuris, įsikūrus kitoms Livonijos vyskupijoms, buvo pakeltas arkivyskupu. Nukariavęs dabartinėje Latvijoje gyvenusias aisčių gimines, ordinas bandė plėsti karo žygius ir į žemaičių bei aukštaičių kraštą, bet čia buvo skaudžiai sumuštas (Šiaulių mūšyje 1236 m.). Pabūgęs, kad vienas neatsilaikys, kalavijuočių ordinas susidėjo su kariaujančiu tuo metu Prūsuose kryžiuočių ordinu. Tuo būdu Latvijoje įsikūrusi vokiečių valstybė susiliejo su įsikūrusia Prūsuose, ir nuo to laiko jos abi stengėsi jau bendrai kariauti su aisčiais. Vadovybė čia buvo pripažinta senesniam ir galingesniam vokiečių kryžiuočių ordinui. Bet Livonijos ordinas niekad nenustojo savarankiškumo: jis visą laiką turėjo atskirą krašto magistrą ir kitus valdžios organus; bendra buvo tik politika ir savitarpio pagalba.

11. Kryžiuočių ordino atsikraustymas į Prūsus

Prūsuose gyvenusios aisčių giminės anksčiau už kitas susidūrė su krikščioniškuoju pasauliu. O tam krikščioniškajam pasauliui iš pradžių čia atstovavo ne kolonistai ateiviai, bet kaimynai lenkai ir pamarėnai. Po pirmųjų nepavykusių misijų, nauji misijonieriai čia ėjo jau kartu su lenkų ir pamarėnų kariuomenėmis.

Pirmasis misijonierius, kuriam Prūsuose ėmė sektis, buvo iš gretimosios Pamarės, Olivos cistersų ordino vienuolis Kristijonas. Jis veikė XIII amžiaus pradžioje, t. y. praėjus šimtui metų po šv. Vaitiekaus ir šv. Bonifaco mirties. Kristijonui pasisekė pakrikštyti arčiausia prie Vyslos gyvenančius prūsus, ir 1215 m. jis jau nusivežė į Romą krikštyti du prūsų kunigaikščius. Tuomet popiežius jį paskyrė Prūsų vyskupu. Bet jam vos grįžus, pagonys prūsai sunaikino visas įkurtas krikščionių bendruomenes. Vyskupas nebeturėjo nei tikinčiųjų nei prieglaudos. Tada, Livonijos vyskupų pavyzdžiu, ir čia pradėta šauktis Vakarų pa-

galbos. Buvo paskelbta Vakaruose net keletas kryžiaus žygių, bet iš to nieko neišėjo, nes atvykę kryžeiviai miškuose prūsų negalėdavo surasti. Praėjo net keliolika metų, o vysk. Kristijonui vis nesisekė: pagonys ne tik naikino jo kuriamas krikščionių bendruomenes, bet dar teriojo ir Lenkijos sritis. Tada Mozūrų kunigaikštis Konradas, kuriam ypatingai rūpėjo pakrikštyti prūsus, vyskupą Kristijoną įkurdino Kulmo (priklausiusio Mozūrams) žemės pakraštėj. Naujosios sodybos ir dovanotieji turtai turėjo būti veikimo bazė vyskupui. Į pagalbą jam atvykdavo būriai kryžeivių. Bet vos tik jie išvykdavo namo, prūsai, išlindę iš miškų, nusiaubdavo visą Kulmą, Mozūrus ir visus aplinkinius krikščioniškuosius kraštus. Tada vysk. Kristijonas kartu su kunigaikščiu Konradu sumanė čia įkurti tokią pat pastovią organizaciją krikščionių reikalams ginti, kokią vysk. Albertas buvo įkūręs Livonijoj. Taigi buvo įkurtas (1228 m.) vyskupo priklausąs riterių ordinas, kurs pagal savo gyvenamąją vietą buvo vadinamas Dobrinės ordinu. Bet riterių buvo nedaug, todėl ir jų pagalba buvo nedidelė: jie vos įstengdavo apginti savo pilį.

Jau Dobrinės ordiną steigdami, vyskupas ir kunigaikštis Konradas susižinojo su vokiečių riterių ordinu, kurs kryžiaus karų metu buvo įsteigtas Palestinoje; ten galutinai įsigalėjus turkams, jo vadovybė ir daugumas brolių persikėlė į Europą ir neturėjo ko veikti. Kunigaikštis Konradas jį pakvietė persikelti į Prūsus ir paimti į savo rankas vietinių ir aplinkinių krikščionių apsaugą.

Kai 1099 m. iš turkų buvo išvaduota Jeruzalė, į ją pradėjo traukti minios maldininkų. Bet netrukus naujajai Jeruzalės valstybei vėl ėmė grėsti turkų pavojus, ir maldininkams darėsi labai pavojinga ten keliauti. Todėl visos didesniosios valstybės ten ėmė steigti specialias brolijas savo maldininkams globoti. Iš pradžių tokios brolijos globojo ligonius ir saugojo, kad maldininkams nieko blogo neatsitiktų kelyje. Bet kai prasidėjo nauji karai, o ypač kai Jeruzalę vėl užėmė turkai ir kai buvo pradėta rūpintis vėl ją atgauti, — tokios brolijos virto kariaujančiųjų riterių ordinais. Italai čia turėjo savo joanitų ordiną, prancūzai — templininkų, o trečiojo kryžiaus žygio metu vokiečiai įkūrė savo Marijos Mergelės ordiną (1190 m.). Pastarojo nariai (o taip pat ir templininkai) nešiojo baltus apsiaustus su išsiūtu juodu kryžium, todėl mūsų krašte dažniausiai būdavo vadinami kryžiuočiais. Kitur juos paprastai vadino vokiečių, arba Marijos Mergelės, ordinu. Ordinas buvo vokiečių imperatorių bei kunigaikščių remia-

mas ir labai greit pralobo. Jis įsigijo daugybę turtų ne tik Mažojoj Azijoj, bet ir Europoj. Krikščionių būklė Mažojoj Azijoj buvo labai netikra, todėl kryžiuočių vadovybė stengėsi įsistiprinti Europoj. Dar prieš Mozūrų kunigaikščio Konrado pasiūlymą ordinui, jo centras jau buvo Italijoj. Kita ordino narių dalis jau kūrė Vengrijoj savo atskirą valstybę. Mažojoj Azijoj tuo būdu buvo likusi tik nedidelė ordino dalis. Į Vengriją ordinas buvo pakviestas kariauti su ją puolančiais pagonimis kumanais. Bet Vengrijos karalius, pamatęs, kad ordinas čia ne jam tarnauja, bet ruošiasi sukurti savo valstybę, jį išvijo (1224 m.). Kai ordinas gavo kvietimą atvykti į Prūsus, tuo metu jis bylinėjosi su Vengrų karalium, norėdamas atgauti iš jo žemes. Nebeturėdamas vilties jų atgauti, ordinas mielai priėmė kvietimą. Turėdamas patyrimo Vengrijoje, dabar jis jau daug geriau juridiškai apsidraudė savo būklę.

1230 m. pirmieji ordino atstovai jau buvo Prūsų pasieny. Čia jie gavo iš Konrado žemių su Niešavos pilaite, o patys pasistatė Fogelzango pilį. Netrukus iš tų pirmųjų savo sodybų jie pradėjo nuolatinį karą su aisčių kiltimis. Ordino centras dar ilgai liko Italijoj. Ten gyveno ir ordino viršininkas, kurs vadinosi didžiuoju magistru. Prūsuose buvo tik vadinamasis krašto magistras (L a n d m e i s t e r). O kai XIII amž. gale turkai galutinai išvijo ordiną su visais krikščionimis iš Mažosios Azijos, tada visas ordino dėmesys nukrypo į Pabaltijį. Todėl 1309 m. ir didysis magistras persikėlė į Prūsus. Tuo būdu ordino centras pasidarė Marijenburgas.

Kryžiuotis su karo apranga.

Kryžiuočių ordino nukariavimai. Ordinas savo įstatuose turėjo įsirašęs pareigą nuolat kariauti su Kristaus vardo priešais (jam net buvo draudžiama daryti taiką su netikėliais). Tokį įžadą ordino broliai — riteriai — turėjo padaryti visam gyvenimui. Be riterių, ordinas turėjo ir paprastų kareivių, vadinamų jų tarnais. Be to, ordino prašomas popiežius skelbdavo Vakaruose kryžiaus karus, ir ordinui į talką plaukdavo minios karių. Iš Palestinos ordinas atsinešė į aisčių kraštą ir kariavimo būdą. Kaip ten, taip ir čia, pasitelkęs riterių, jis žygiuodavo į kurią nors sritį, ten kariuomenės priedangoje pasistatydavo pilį, ir joje palikta įgula turėdavo ne tik atlaikyti aisčių giminių puolimus, bet ir paimti į savo valdžią visą apylinkę. 1231 m. ordinas pradėjo pulti aisčių kiltis. Tokiuo būdu kariaudamas, jis palengva stūmėsi vis gilyn į rytus ir į šiaurę. Kryžiuočių statomos pilys virsdavo naujos valstybės apygardų administraciniais centrais. Apie pilis buvo kurdinami iš Vokietijos atkviesti kolonistai. Jie buvo pirmieji vokietybės daigai šiose aisčių žemėse. Kartu su nukariavimu žengė ir krikščionystė: buvo statomos bažnyčios ir vienuolynai, o prūsai buvo varu krikštijami. Tiesa, jie dar bandė spirtis, tačiau neįstengė prieš galingą ordino kariškąją organizaciją, kuriai padėdavo visa Europa. Prūsams dar ir dėl to buvo sunkiau gintis nuo ordino, kad jie neturėjo vieningos valstybės; jų smulkūs kunigaikštėliai, savitarpy nesugyvendami, negalėjo sutartinai gintis nuo priešo. Todėl ordinas per 50 metų nukariavo visas aisčių gimines tarp Vyslos ir Nemuno ir, priėjęs Nemuną, susidūrė jau su vieninga Lietuvos valstybe, su kuria vėl pradėjo ilgą karą. Tuo tarpu visos kiltys, buvusios anapus Nemuno, liko amžinoje vokiečių vergovėje.

Visą savo nukariautą kraštą ordinas vadino Prūsais, nors prūsais buvo vadinamos tik tos vakarinės aisčių giminės, kurios anksčiau puldavo lenkus, o vėliau pirmosios buvo ordino pavergtos. Įsikūręs pirmiausia jų krašte, ordinas jų vardu pavadino ir visą nukariautą kraštą.

Prūsai ne lengvai pasidavė vokiečiams: jie nuolat kovodavo, užpuldavo ir degindavo ordino pilis ir vokiečių kolonistų sodybas. Odukartus (1242 - 1249 ir 1260 — 1274 m.) net buvo sukilusios visos pavergtos jų giminės. Daug kryžiuočių jos tuomet iššudė, daug ordino pilių išgriovė; nepajėgė išgriauti tik pačių stipriųjų pilių.

Kai sukilimai aprimdavo, ordinas kiekvieną kartą turėdavo iš naujo nugalėti prūsus. Bet šitokiais kritiškais momentais jis pasišaukdavo paramos iš Vokietijos ir iš kitų kraštų, ir prūsai būdavo nuveikiami.

Ordiną atkvietė į Prūsus Mozūrų kunigaikštis ir vyskupas Kristijonas. Ordinas turėjo būti jų įrankis. Tačiau išėjo visai kitaip. Netrukus vyskupas Kristijonas pateko prūsams į nelaisvę, iš kurios ordinas nesirūpino jo išvaduoti net 5 metus. Vyskupui esant nelaisvėje, ordinas pasirūpino, kad ir imperatorius ir popiežius pripažintų jam visus Prūsų ir kitų pagonių nukariaujamus kraštus. Ir kai vyskupas grįžo iš nelaisvės, tai krašto valdovą atrado ordiną. Tiesa, ordinas vis dėlto sutiko užleisti vyskupams 1/3 visų savo žemių, tačiau neilgai naudojosi vyskupai ir tokia teise, kadangi netrukus vyskupais buvo skiriami vien tik ordino nariai. Tuo būdu Prūsų ordino valstybėj nebegalėjo kilti jokių konfliktų (Dobrinės ordinas, kuris pasirodė nepajėgus, jau 1235 m. buvo prijungtas prie kryžiuočių ordino).

Su atkvietusiais ir pirmutinę globą suteikusiais Mozūrų kunigaikščiais ordinas taip pat niekuomet nesiskaitė. Kunigaikštis Konradas, kaip matėme, kviesdamas ordiną, tarėsi gausiąs savo politikai įrankį, bet ordinas, turėdamas plačių ryšių Vakaruose ir globojamas imperatorių, greitai pasidarė net kunigaikščio konkurentas ir priešas. Tuo būdu lenkai, kviesdami į Pabaltijį vokiečių ordiną, pasikvietė sau amžinąjį priešą. Greitai tarp jų prasidėjo net karai, varžytynės dėl žemių, ir ordinas užgrobė visą lenkiškąjį Pamarį.

TREČIOJI DALIS

Lietuvos valstybės kūrimo laikotarpis

1. Vidaus ir užsienio santykiai valstybei kuriantis

Lietuvos vidaus santvarka ir karai su kaimynais prieš įkuriant vieningą valstybę. Valstybė buvo įkurta ne viena diena. Ji buvo kuriama ilgai ir palaipsniui. Valstybei susikurti padėjo nuolatinis reikalas kariauti. Jau iš žilos senovės buvo lietuvių šeimų ir apylinkių sambūrių, kuriuos sudarė gyvas reikalas gintis ar ką nors pulti. Tokių mažų, savo vadus turinčių, apylinkių iš pradžių buvo labai daug. Todėl gana ilgai nesusijungę lietuviai buvo puolami kaimynų rusų kunigaikščių. X, XI-me ir net iki pusės XII amž. — visą laiką rusai puolė tiek Padauguvio aisčius, tiek aukštaičius. Bet nuo antros XII amž. pusės ir lietuviai pradėjo pulti rusus. Jie pasiekdavo labai tolimas rusų sritis ir grobdavo jų lobingų miestų turtus. XIII amžiaus pradžioje lietuviai buvo tikras rusų siaubas. Kai XII amž. gale Livonijoje įsikūrė vokiečių ateivių valstybė, lietuviai ėmė pulti ir ją. Jie pasiekdavo tolimus pajūrius, o žiemos metu, ledu perėję įlanką, nusigaudavo net į Saremą (Eželį).

Aišku, kad šitoki dideli žygiai negalėjo apseiti be vadų. Didelius lietuvių būrius vedė kuris nors vienas vadas. Jis iš pradžios buvo renkamas susibūrusių karių. Bet po sėkmingo žygio toks vadas dažnai pasilaikydavo valdžią ir taikos metu. O pasilaikyti ją buvo nesunku, nes po vieno žygio paprastai būdavo ruošiamasi kitam, ir dažniausiai tai ruošai vadovaudavo buvusysis vadas. Taip palengva iš daugybės buvusių kunigaikštėlių išsiskyrė mažesnis jų skaičius. Antai 1219 m., darant taiką su

Voluinės kunigaikštyste, Lietuvai atstovauja net 21 kunigaikštis, bet jie priklauso iš viso tik 5 giminėms. Taigi jau tada Lietuva buvo tik 5 kunigikščių šeimų valdoma. Bet labai greit kunigaikščių skaičius pradėjo mažėti. Daug jų vienoje tautoje negalėjo taikiai sugyventi, ir galingesnieji pradėjo šalinti silpnesniuosius. Pagaliau Mindaugas pašalino visus kitus kunigaikščius ir liko vienas valdovas visame krašte.

Karai valstybės jungimo laikotarpy. Kuriantis valstybei, iš kaimynų lietuviams pavojingiausi buvo Voluinės kunigaikštystė ir kalavijuočių ordinas. Sunku būtų buvę vienu metu kariauti su abiem priešais. Todėl 1219 m. susitarę Lietuvos kunigaikščiai padarė taiką su Voluine. Padarę taiką pietuose, jie pradėjo žiauriai siaubti kalavijuočių ordino pavergtas sritis, naikinti jo pilis. Šitiems žygiams jie rado ir talkininkų. Tai buvo galinga D. Naugardo miestiečių valstybė. Varydamas prekybą su vokiečių Hanzos pirkliais, Naugardas labai praturtėjo ir turėjo savo kolonijų lybių ir estų žemėse. Dabar daugumą jų buvo užėmę kalavijuočiai. Todėl Naugardas susidėjo su lietuviais, tikėdamasis išvyti ordiną iš tų žemių. Tačiau lietuviai su naugardiečiais nevieningomis jėgomis neįstengė paimti tvirtų ordino pilių. Padarę du bendrus žygius, jie tik apiplėšė kraštą. Taip apsivylę lietuviai laikinai metė vokiečius ir vėl savo dėmesį nukreipė į rusų kraštus; su ordinu jie susitikdavo tik tuomet, kai jis juos puldavo. Bet ordinas retai tepuldavo, nes, mirus jo įkūrėjui vyskupui Albertui († 1229 m.), jis visiškai susilpnėjo. Netrukus dar prasidėjo jo nesutikimai su Rygos vyskupu; o prasidėjus savitarpio vaidams, ordinas nebepajėgė kariauti su lietuviais.

Lietuvos suvienijimas. Šitie karai su ordinu ir su rusais verste vertė lietuvius jungtis į didesnius politinius vienetus. Tuo būdu ir kunigaikščių skaičius mažėjo. Pagaliau iš visų kunigaikščių tarpo iškilo Mindaugas, kuris, pašalinęs kitus kunigaikščius ir net savo brolius, pasidarė visos Lietuvos valdovas. Tas atsitiko, žinoma, ne be kraujo praliejimo. Vieni iš Mindaugo konkurentų žuvo kovose, o kiti buvo išvaryti iš tėviškių ar perkelti kitur valdyti.

Nėra žinių, kurių sričių kunigaikščiu buvo Mindaugas, prieš paimdamasį savo valdžią visą Lietuvą. Jis, žinoma, buvo gavęs valdžią iš tėvo, kuris taip pat turėjo būti galingas kunigaikštis.

Bet kuo vardu buvo Mindaugo tėvas, irgi nežinia. Žinome tik jo brolį ir du brolio sūnus, Tautvilą ir Erdvilą, kurie buvo išvaryti iš Lietuvos. Iš pradžių jie buvo išsiųsti kariauti į rusų žemes, bet po sėkmingo žygio Mindaugas nebeleido jiems grįžti.

Taip pat tiksliai nežinoma, kada buvo galutinai suvienyta Lietuva. Bet tas turėjo atsitikti dar prieš 1236 m., nes tais metais Voluinės kunigaikštis jau derėjosi su Mindaugu, kaip su visos Lietuvos valdovu. Be to, tais pačiais metais buvo pirmas didelis suvienytos Lietuvos mūšis su kalavijuočiais.

2. Mūšis ties Šiauliais (1236 m.) ir kalavijuočių susiliejimas su kryžiuočiais (1237 m.)

Mirus vysk. Albertui, kalavijuočių ordinui nekaip sekėsi, nes naujasis vyskupas, norėdamas suvaldyti ordiną, buvo pradėjęs su juo kovą, kurią išsprendė tik popiežiaus legatas. Ordinas buvo silpnas, ir jam buvo sunku kariauti su stiprėjančia Lietuva. Todėl jis pradėjo rūpintis susijungti su kryžiuočiais. Bet kryžiuočių magistras tuo tarpu nenorėjo jungtis. Jis norėjo palaukti, kada kalavijuočiai visiškai nusilpnės ir ne sąjungą siūlys, bet prašys globos. Kryžiuočiams nenorint sąjungos, kalavijuočiai ryžosi patys susitvarkyti. Norėdami pagerinti savo būklę, jie paprašė popiežių paskelbti Europoje jų pagalbai pirmąjį kryžiaus karą. Kryžiaus karas buvo paskelbtas, ir į Livoniją atvyko daugybė Europos riterių. 1236 m. kalavijuočiai su svečiais įsiveržė į Lietuvą ir žiauriai nusiaubė kraštą. Pajutę susitelkusią lietuvių kariuomenę, kalavijuočiai su svečiais buvo besitraukią, bet lietuviai pastojo jiems kelią. Ties Šiauliais įvyko didelis mūšis, kurį laimėjo lietuviai. Kalavijuočių žuvo visa vadovybė su pačiu magistru ir daugybė svečių. Iš visos jų kariuomenės, kaip rašo kronikos, grįžę namo vos kas dešimtas karys.

Skaudžiai pralaimėję šitą mūšį, likusieji kalavijuočiai paprašė kryžiuočius priimti juos į savo tarpą. 1237 m. popiežius patvirtino jų susitarimą. Tuo susitarimu, kalavijuočių ordinas buvo panaikintas, o likusieji jo nariai tapo kryžiuočiais. Kadangi jų čia buvo likę nebedaug, tai iš Prūsų buvo atsiųsta naujų jėgų. Taip pat buvo atsiųstas ir naujas krašto magistras. Jis dabar jau nebebuvo atskiro ordino magistras, bet priklausė kry-

žiuočių didžiojo magistro, taigi buvo kryžiuočių provincijos, t. y. krašto magistras (Landmeister). Susilieję vokiečių ordinai dabar pradėjo ypatingai stengtis susisiekti ir susilieti į vieną valstybę. Tam tikslui jiems reikėjo nukariauti žemaičius. Todėl ir prasidėjo ilga, daugiau kaip 150 m. ėjusi kova su lietuviais.

3. Mindaugo kovos dėl vieningos valstybės išlaikymo

Kas vadovavo lietuvių kariuomenei mūšyje ties Šiauliais, nėra žinių. Bet aišku, kad tai buvo jau suvienytos Lietuvos žygis, tad jam turėjo vadovauti arba pats Mindaugas arba kuris nors iš jam artimų kunigaikščių. Greičiausiai tai buvo artimas Mindaugo bendradarbis, žemaičių kunigaikštis Vykintas.

Po didžiojo laimėjimo lietuviai norėjo išvyti vokiečius nors iš Kuršo, bet tas jiems nepavyko. Tuo tarpu patys kuršiai sutiko pripažinti ordino valdžią. Tada lietuvių dėmesys nukrypo į rusų žemes. Iš totorių nugalėtų Voluinės kunigaikščių lietuviai atsiėmė kadaise nustotas (žiūr. 38 psl.) lietuviškąsias Gardino, Naugarduko, Slanimo ir Volkovisko sritis. Tuo laiku jie paėmė ir Minską. Be to, jie padarė daug žygių į rytus ir į šiaurę. Lietuviai siaubė D. Naugardo žemes ir nužygiavo toli anapus Polocko. Kiek laiko lietuvių rankose buvo net Smolenskas. Bet ilgesnį laiką jie teišlaikė tik Polocką. Visus tuos žygius atliko ne pats Mindaugas, bet jo siunčiami kunigaikščiai. Jiems kariaujant rytuose, Mindaugas rūpinosi suimti į savo valdžią visus aukštaičius ir žemaičius. Išsiųstus kariauti kunigaikščius jis laikė rusų žemėse, o jų tėviškes paėmė į savo valdžią. Kai šie bandė priešintis, jis atėmė iš jų ir duotas rusų kunigaikštystes.

Aišku, kad šitoks Mindaugo elgesys nuskriaustus kunigaikščius padarė jo priešais. Jie pradėjo rūpintis pašalinti Mindaugą ir ieškojo tam tikslui sąjungininkų. Jų greit atsirado, nes į augančią Mindaugo galybę labai nepalankiai žiūrėjo Voluinės kunigaikščiai ir Livonijos ordinas.

1249—1250 m. sąjunga prieš Mindaugą. Mindaugo brolėnai, Tautvilas su Erdvilu, ir jų dėdė, Žemaičių kunigaikštis Vykintas, Mindaugo buvo išsiųsti į rusų sritis. Netrukus jie buvo pašalinti ir iš ten. Tada jie pabėgo pas savo giminaitį Voluinės kunigaikštį Danielių (jis buvo vedęs Tautvilo ir Erdvilo seserį). Danielius

ryžosi padėti pabėgėliams. Jam rūpėjo ne tik paremti giminaičius, bet ir sutramdyti Mindaugo galybę ir atgauti neseniai nustotas sritis. Danielius tuojau pasiuntė Vykintą į Livonijos ordiną, siūlydamas jam sąjungą. Tas mielai ją priėmė. Pabėgėliai kunigaikščiai visokiais pažadais ir pinigais patraukė į savo pusę jotvingus ir sukėlė žemaičius, kur buvo daug Mindaugo valdžia nepatenkintų kunigaikštėlių. Tuo būdu prieš Mindaugą susidarė galinga sąjunga, į kurią įėjo: 1) Livonijos ordinas, 2) Voluinės kunigaikštystė, 3) žemaičiai ir 4) jotvingai. Prie tos sąjungos neprisidėjo tik Prūsų ordinas, kuris dar nebuvo visiškai atsigavęs po pirmojo (1243—1249 m.) prūsų sukilimo ir kaip tik tuo metu kariavo su lenkais.

Iš sąjungininkų pirmasis pradėjo žygius Danielius. Bet užėmęs Slanimą ir Volkoviską, jis toliau nebežygiavo. Tuo tarpu Vykintas, Tautvilas ir Erdvilas su savo jėgomis apsupo Mindaugą jo pilyje, kurią kronikos vadina Voruta. Jiems į pagalbą atėjo ordinas, tačiau pilies neįstengė paimti, ir ordino kariuomenė, nusiaubusi kraštą, grįžo atgal.

Mindaugą tuo būdu išgelbėjo jo stiprioji pilis. Bet, kur ji buvo, nežinia. Greičiausiai ji bus buvusi kur nors Aukštaičiuose: kai kurie mokslininkai spėja tai buvus Liškiavą ar Kernavę.

Apsigindamas pilyje nuo priešo, Mindaugas dar neišsigelbėjo iš gresiančio pavojaus, nes priešų sąjunga greit neiširo. Vykintas ir Tautvilas su Erdvilu buvo čia pat, Lietuvoje. O Rygos vyskupas siūlė ordinui, pakrikštijus Tautvilą, pastatyti jį Mindaugo vietoje. Nerasdamas kitos išeities, Mindaugas sumanė išardyti sąjungą diplomatiškomis priemonėmis. Jis sugalvojo patraukti į savo pusę pavojingiausią sąjungos narį — ordiną. Kadangi ordinas tesutiko taikintis su Mindaugu tik tuomet, kai šis krikštysis, tai Mindaugas ir krikštijosi.

4. Mindaugo krikštas ir karūnavimasis Lietuvos karalium (1251-1253 m.)

Kai po Vorutos apgulos Mindaugas pasiūlė ordinui taiką, Livonijos magistras Andrius iš Štirlando (*von Stirland)* jam pateikė krikšto sąlygą. Andrius buvo iš tikro padorus ir labai maldingas riteris: jis tikrai troško Lietuvos krikšto. Todėl, kai Mindaugas sutiko krikštytis, jis nuoširdžiai rūpinosi jam padėti.

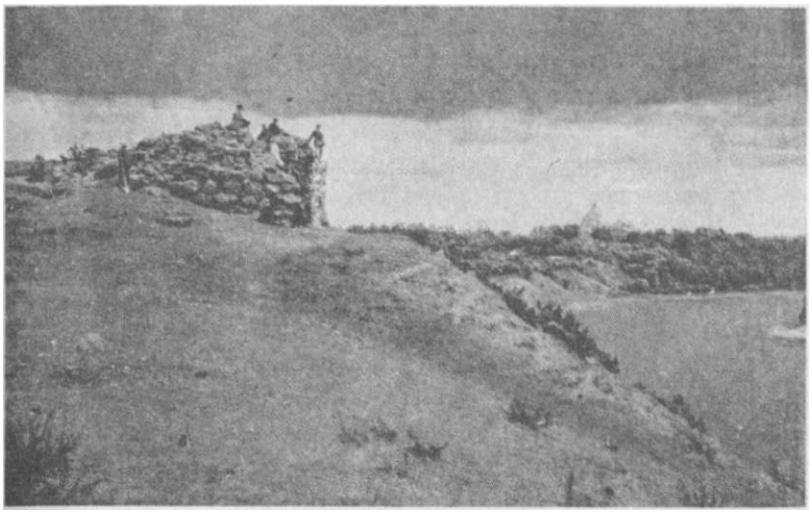

Liškiavos pilies griuvėsiai.

1250 m. pabaigoje jis su būriu palydovų atvyko į Lietuvą. Čia tų metų gale ar 1251 m. pradžioje Mindaugas su visais savo artimaisiais buvo pakrikštytas. Ordinas padėjo jam net suvaldyti priešus. Kunigaikštis Vykintas netrukus ties Tverais buvo nugalėtas; jis pats žuvo mūšyje, o Tautvilas su Erdvilu pabėgo. Tuo būdu nei Aukštaičiuos nei Žemaičiuos nebeliko didžiųjų Mindaugo priešų. Tik pačioje visuomenėje ir smulkiųjų kunigaikščių tarpe buvo nepasitenkinimo dėl krikšto ir dėl susidėjimo su vokiečiais. Bet kadangi nepatenkintieji neturėjo žymesnių vadų, tai dar ilgokai tas nepasitenkinimas neperėjo į sukilimą. Tik žemaičiai vis nesiliovė kovoję su Livonijos vokiečiais, besiveržiančiais į jų kraštą.

Po krikšto Mindaugas kartu su ordino magistru tuojau pasiuntė į Romą pasiuntinius pareikšti ištikimybės popiežiui ir prašyti jo globos. Kartu buvo prašoma suteikti Mindaugui karališkąją karūną. Popiežius su džiaugsmu sutiko delegaciją ir įgaliojo Kulmo vyskupą Henriką karūnuoti Mindaugą karalium. Popiežiaus sutikimas buvo duotas 1251 m. liepos 17 d., bet karūnacija teįvyko tik 1253 m., t. y. po 2 metų.

Kaip matome, Mindaugas bandė staiga iškelti savo sukurtą valstybę ir pastatyti ją, kaip lygią, greta kitų Europos viešpatys-

čių. Bet vėliau pasirodė, kad šitas jo bandymas dar buvo per ankstyvas. Neseniai tik sukurtos valstybės valdovo autoritetas viduje dar buvo per silpnas, todėl jam nepakako jėgų visiems suvaldyti.

5. Lietuvos bažnytinės provincijos įkūrimas (1253 m.)

Ta pati delegacija, kuri prašė popiežių karūnuoti Mindaugą, drauge prašė įkurti jo valstybėje ir vyskupystę. Rygos arkivyskupas manė, kad jam turinti priklausyti ir Lietuvos Bažnyčia, nes jis buvo laikomas Pabaltijo metropolitu. Jis manė, kad popiežiaus globojamoje Mindaugo valstybėje jis vaidinsiąs tokį pat vaidmenį, kaip ir Livonijoje, kad ir čia jis būsiąs laikomas aukščiausiuoju autoritetu, o Mindaugas turėsiąs tenkintis tiktai pasauline valdžia, kaip kad ordinas Livonijoje. Bet, Mindaugo prašomas, popiežius įsakė, kad naujasis vyskupas prisiektų paklusnumą tiesiog popiežiui. Vyskupu buvo paskirtas tas pats ordino kunigas Kristijonas, kuris atliko Mindaugo krikšto apeigas. Tačiau Rygos arkivyskupas Albertas, nepaisydamas popiežiaus įsakymo, priėmė iš Kristijono priesaiką savo vardu. Tik vėliau, Mindaugui pasiskundus, popiežius įsakė Neuburgo vyskupui priimti iš Kristijono kitą priesaiką, kuria jis pasižadėjo klausyti tiesiogiai popiežiaus. Tuo būdu Lietuvos Bažnyčia juridiškai buvo nepriklausoma nuo vokiečių. Tačiau kitaip išėjo praktikoje.

Mindaugas tuo tarpu dar tebeturėjo daug priešų. Ypač jo nenorėjo klausyti žemaičiai. Todėl Žemaičių dalį jis net užrašė ordinui. Saugumo sumetimais, ordino, o gal ir paties vyskupo prašomas, Mindaugas vyskupui gyvenamąja vieta paskyrė Žemaičius ir dovanojo jam čia kai kurias žemes: po pusę Raseinių, Ariogalos, Betygalos, Laukuvos ir kt. sričių.Tose srityse vyskupas jautėsi labai nesaugiai, todėl prašė ordiną globos; už tai jis perleido ordinui kai kurias Mindaugo jam dovanotas žemes. Ordinui tai buvo labai pelninga, todėl jis su dideliu noru paėmė į globą buvusį savo narį. Pas vyskupą buvo nusiųsta net keletas ordino brolių su būriu karių. Tuo būdu Lietuvos vyskupystė, atsikračiusi Rygos vyskupo, visgi faktiškai susirišo per ordiną su vokiečiais. Mindaugas šitais vyskupo santykiais su ordinu greičiausiai buvo nepatenkintas, bet nieko negalėjo daryti, nes

jam daug teko kariauti su Voluinės kunigaikščiais, gudais ir totoriais, o be to, daug kas ir pačioje Lietuvoje priešinosi jo valdžiai. Ypač jo nenorėjo klausyti žemaičiai, į kurių gyvenimą kišosi vyskupo globėjas — ordinas.

Nors, ordino verčiamas, Mindaugas net keliais dokumentais dovanojo ordinui visą Žemaitiją, tačiau žemaičiai žiūrėjo jį, kaip į saviškį. Nenorėdami pasiduoti nei vyskupui nei ordinui, žemaičiai tuo tarpu vieni kovojo su ordinu, kuriam nesisekė jų nukariauti. Žemaičių krašte įsikūręs vyskupas Kristijonas, nieko negalėdamas veikti, nuo 1259 m. iš čia visiškai išsikraustė. Jo vyskupystė išnyko, o jis pats baigė savo gyvenimą Vokietijoj.

Antroji vyskupystė Lietuvos pietuose. Po Mindaugo krikšto popiežius pavedė Kulmo vyskupui Henrikui karūnuoti Mindaugą ir įšventinti Lietuvai naują vyskupą. Bet dėl Rygos arkivyskupo pretenzijų užtruko ir karūnavimas ir naujos vyskupystės įkūrimas. Kai Rygos arkivyskupas įšventino vysk. Kristijoną, tuo pat metu Kulmo vyskupas Henrikas irgi rūpinosi įkurti vyskupystę. Jis tai atliko per lenkų Gniezno arkivyskupą. Maždaug kartu su Kristijonu čia vyskupu buvo įšventintas lenkų domininkonas Vitas. Mindaugas jo gyvenamajai vietai buvo paskyręs pietines Lietuvos sritis (jotvingų žemėje). Bet kadangi Vito nerėmė jokia karinė pajėga, kaip kad Kristijoną, tai jis į savo vyskupystę greičiausiai nebuvo nė atvykęs. Ir jis savo gyvenimą baigė kažkur Vakaruose.

6. Mindaugo valstybės reikalai po krikšto ir karūnavimosi

Karai su Voluine. Krikštijęsis ir susitaikinęs su ordinu, Mindaugas ryžosi atgauti Voluinės kunigaikščio Danieliaus užgrobtas žemes. Dabar karui vadovavo jau nebe svetimi kunigaikščiai, bet Mindaugo sūnus Vaišvilkas. Danielius buvo sumuštas ir priverstas taikintis (1255 m.). Sutartis buvo sustiprinta Mindaugo dukters ir Danieliaus sūnaus Švarno vedybomis. Danieliaus sūnui Romanui Mindaugas davė valdyti Naugarduką, o Vaišvilkas gavo Slanimo, Volkovisko ir kitus atgautų sričių miestus. Tik jie turėjo pripažinti Mindaugo valdžią. Ta pačia taika buvo amnestuoti buvusieji Mindaugo priešai — Taut-

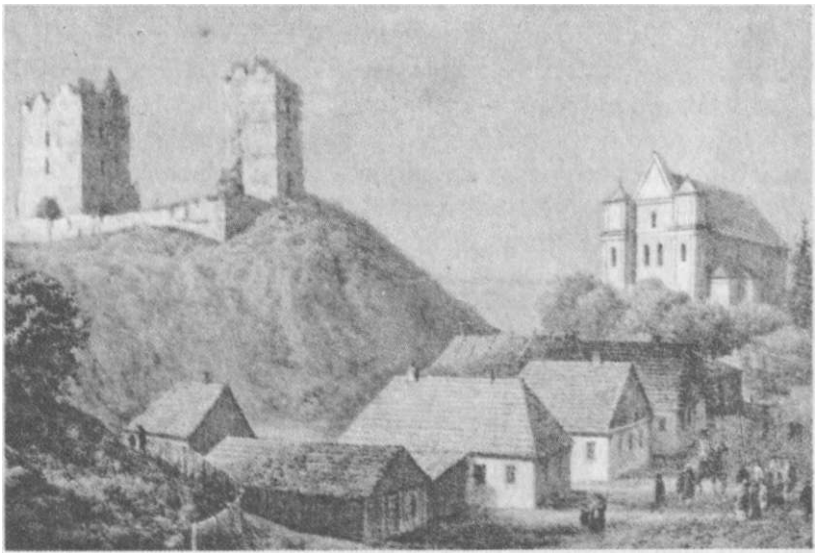

Naugarduko pilies griuvėsiai.

vilas su Erdvilu. Tautvilui tada buvo pavestas valdyti Polockas, kurį jis valdė ir prieš maištą, o apie Erdvilą nuo to laiko nebeturime jokių žinių.

Tuo būdu po taikos su Voluine Mindaugas nebeturėjo didelių priešų. Jis kietai valdė visus aukštaičius ir nukariautus rusus, bet lietuvių pakraščio giminės (su lenkais ir kryžiuočiais kariaujantieji jotvingai ir su Livonijos ordinu kariaujantieji žemaičiai) jam nelabai norėjo pasiduoti.

Mindaugo sūnaus vainikavimas. Mindaugas svajojo kada nors kietai suimti į savo valdžią visas lietuvių gimines. O tuo tarpu stiprinosi viduje; rūpindamasis, kad, jam mirus, nežūtų valstybė, iš anksto gavo popiežiaus leidimą vainikuoti karalium vieną iš savo sūnų. Jis turėjo tris sūnus, kurių du jaunesnieji, Ruklys ir Rupeikis, buvo pakrikštyti katalikais kartu su Mindaugu, o vyresnysis sūnus Vaišvilkas; santykiaudamas su Voluinės kunigaikščiais, krikštijosi rytų Bažnyčios apeigomis. Pagaliau po taikos su Voluine Vaišvilkas išvyko į Graikiją ir įstojo į vienuolyną. Iki tėvo mirties jis nebegrįžo į Lietuvą.

Todėl Mindaugas savo įpėdiniu galėjo vainikuoti katrą nors iš jaunesniųjų sūnų; katrą būtent, — nežinia.

Karai su totoriais. Rūpindamasis sutvarkyti savo valstybę, po taikos su Voluine Mindaugas dar susidūrė su totoriais, pavergusiais tuo metu visą Rusiją. Mindaugas kartu su Voluine puolė totorius. Už tai atsilygindami, totoriai (1258 m.) suruošė didelį žygį į Lietuvą ir nusiaubė visą rytinę jos dalį. Bet kaip greit jie užplūdo, taip veikiai ir atsitraukė. Didelių mūšių su jais neįvyko, ir tas vienintelis jų užplūdimas neturėjo Lietuvai jokios reikšmės; tik šiek tiek buvo apnaikintas kraštas, bet dėl to nė kiek nepasikeitė valstybinės sienos.

7. Žemaičių kovos su ordinu ir Mindaugo prisidėjimas prie jų

Klaipėdos įkūrimas (1252 m.). Mindaugas tvarkė savo valstybę, kariavo rytuose ir pietuose, o žemaičiai kovojo su ordinu, kurs neįstengė pavergti jam Mindaugo atiduotų žemių. Tada ordinas pasiryžo bent atskirti žemaičius nuo jūros, kad iš at-

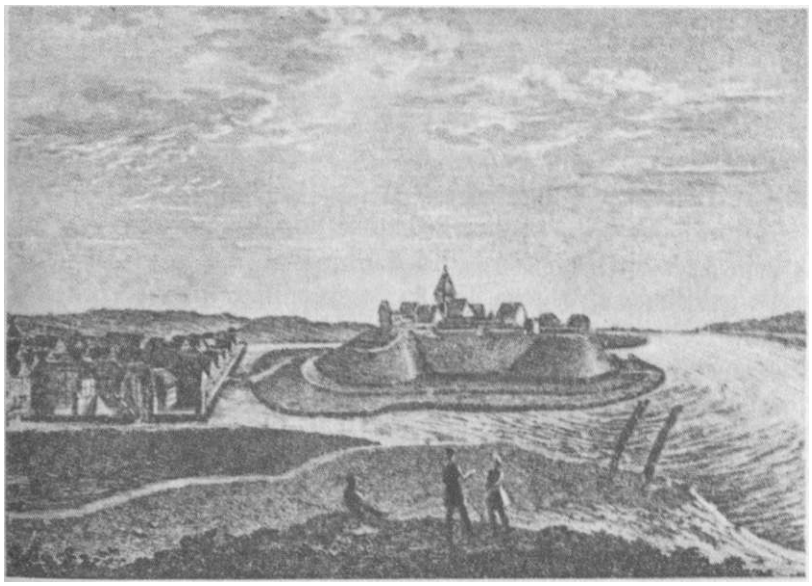

Klaipėda 1535 metais.

plaukiančių pirklių jie negalėtų pirktis ginklų ir kitokių prekių. Be to, užėmus pajūrį, Livonijoje ir Prūsuose veikiančios ordino šakos galėtų susisiekti sausuma. Tam tikslui 1252 m. Livonijos ordinas ėmė statyti pilį toje vietoje, kur Kuršmarės jungiasi su Baltija. Senoji tos vietos sodyba buvo vadinama Klaipėda; ordinas ją pavadino vokišku Nemuno vardu — *Memel.* Žemaičiai tuojau suprato naujosios pilies pavojingumą ir ėmė ją pulti dar tebestatomą. Bet ir dažnais puolimais jie neįstengė nei jos statybos sutrukdyti nei pastatytos pilies išgriauti.

Durbės mūšis (1260 m.) ir jo padariniai. Pasistatęs Klaipėdos pilį, Livonijos ordinas vėl ėmė pulti žemaičius. Po ilgų kovų jis pasistatė Nemuno pakrantėje Jurbarko pilį (1259 m.), kurios žemaičiai taip pat neįstengė išgriauti. Tada priešais Jurbarką žemaičiai pasistatė savo pilį — Karšuvą. Ordinas ketino suruošti į Žemaičius didelį žygį ir išgriauti Karšuvą. Livonijos ordinui atėjo į pagalbą Prūsų ordinas ir daug svečių iš Europos. Bet visai priešo kariuomenei traukiant į Karšuvą, žemaičiai nėjo jos ginti, o įsibrovė naikinti ordino valdomojo Kuršo. Ordino kariuomenė nusiskubino gelbėti savo žemių. Abiem kariuomenėm susitikus prie Durbės ežero, kovą laimėjo žemaičiai. Reikia pastebėti, kad iš mūšio pasitraukė ordino pavergtieji kuršiai, kurie čia buvo jų atvesti kartu su lybiais ir latgaliais. Mūšyje žuvo visa ordino vadovybė su Livonijos magistru ir Prūsų maršalka ir beveik visi broliai.

Po mūšio, Livonijoj ir Prūsuose tuojau sukilo pavergtosios kiltys. Ordinas atsidūrė dideliam pavojuj. Ypač labai išsiplėtė sukilimas Prūsuose, kur buvo sunaikintos beveik visos ordino pilys ir iššudytos jų įgulos. Nesugriautos liko tik Karaliaučiaus, Baigos, Elbingo ir Kulmo, t. y. pačios tvirtosios pilys. Sukilusioms giminėms padėti čia ateidavo žemaičiai, kurie ne kartą pasiekdavo net Vyslą. Ordinui tuomet buvo labai sunkūs laikai; jis išsigelbėjo tik dėl to, kad į jo šauksmus atėjo pagalba iš Vakarų: mat, jo prašomas, popiežius sušaukė Europos riterius į kryžiaus žygį prieš Pabaltijo pagonis.

Mindaugo prisidėjimas prie žemaičių kovų. Visoms žemaičių kovoms su ordinu vadovavo jų kunigaikštis, Mindaugo seserėnas Treniota. Po Durbės mūšio jisai, atvykęs pas

Mindaugą, ėmė jį įkalbinėti nutraukti ryšius su ordinu ir bendromis visų aisčių jėgomis išvyti vokiečius. Tada, esą, pasiduosią jo valdžiai ir žemaičiai, ir kuršiai ir visos ordino pavergtos Padauguvio kiltys. Mindaugas tuo metu buvo labai nusivylęs santykiais su ordinu, nes neturėjo iš to jokios naudos. Tiesa, ordinas jo žemių nebepuolė, bet užtat jo akivaizdoje vergė žemaičius. Todėl Mindaugas priėmė pasiūlymą ir, sudaręs sąjungą su D. Naugardu, 1262 m. nužygiavo į Livonijos ordino žemę net iki Cėsio (Vendeno). Bet, neatvykus Naugardo kariuomenei, jis neįstengė paimti pilies ir, grįžęs namo, daugiau su ordinu nebekariavo. Tuo tarpu Treniota su žemaičiais žygiavo tolimus žygius: Prūsuose jie pasiekdavo net Vyslą, siaubdavo Kulmo apylinkes, o už Dauguvos pasiekdavo net Estiją.

Tai buvo tik siaubiamieji, o ne užkariaujamieji žygiai. Livonijos ordinas atsigavo gana greit. Po kiek laiko atsigavo ir Prūsų ordinas; bet kol jis atgavo savo pirmykštę būklę Prūsuose, praėjo net 14 metų.

8. Mindaugo nužudymas (1263 m.)

Mindaugas, po Durbės pralaimėjimo užpuolęs 1262 m. labai susilpnėjusį ordiną, daugiau jo nebelietė. Tuo metu sukilusioms ordino pavergtoms giminėms kariauti tepadėdavo vien žemaičiai. Mindaugas po pirmo nepasisekimo ėmė gailėtis nutraukęs su ordinu sutartį ir vėl nusigręžė į rusų kraštus. 1263 m. jis išsiuntė savo kariuomenę prieš Briansko kunigaikštį. Kariuomenei vadovavo Nalšėnų kunigaikštis Daumantas. Bet šitas Mindaugo žygis Lietuvoje buvo palaikytas tautinių reikalų apleidimu. Mindaugas jau ir anksčiau buvo kaltinamas susidėjęs su vokiečiais, taigi jo atsisakymas prisidėti prie broliškų giminių kovos dėl laisvės buvo palaikytas tautos išdavimu. Todėl žemaičių kunigaikštis Treniota ir iš žygio grįžęs Daumantas susimokę jį nužudė. Kartu nužudė ir abu prie jo buvusius sūnus — Ruklį ir Rupeikį. Jie tikėjosi, kad, pašalinę Mindaugą, jo suorganizuotos valstybės jėgomis įstengs išvaduoti visas ordino pavergtas gimines ir apsaugos visą tautą. O iš tikrųjų, žuvus Mindaugui, susvyravo net jo sukurtos valstybės pamatai.

Be politinių sumetimų, sąmoksle prieš Mindaugą daug svėrė ir kiti motyvai. Nemažą vaidmenį čia vaidino spaudžiamų kunigaikščių reakcija, noras atgauti savo teises. Būta čia ir šeimyninių nesusipratimų: mirus Mindaugo žmonai Mortai, jis pasiliko pas save į laidotuves atvykusią jos seserį, Daumantienę; tad Daumantą vertė prisidėti prie sąmokslo ir noras susigrąžinti sau žmoną.

9. Lietuva po Mindaugo mirties, —1263—1270 m.

Treniota (1263—1265 m.). Nužudžius pirmąjį valstybės vienytoją, Mindaugą, Lietuvoje pakėlė galvas visi dar neišnykę kunigaikštėliai. Nė vienas iš jų nenorėjo pasiduoti kitas kitam, visi stengėsi užimti Mindaugo vietą. Jo teisėto įpėdinio nebuvo, nes abudu jaunesnieji sūnūs buvo nužudyti kartu su tėvu, o vienuolis Vaišvilkas gyveno Graikijoj. Stipriausi konkurentai į Mindaugo sostą buvo jo žudikas Treniota ir buvęs Mindaugo priešas, Polocko valdovas Tautvilas. Abudu stengėsi vienas kitą pašalinti. Pagaliau Tautvilas buvo nužudytas, ir valdžią paėmė Treniota. Matyt, apie sostą svajojo ir Daumantas, bet netrukus jis turėjo bėgti iš savo tėviškės. Pabėgęs į Pskovą, jis buvo ten išrinktas kunigaikščiu ir, pasižymėjęs laimingais karais, valdė Pskovą dar daugiau, kaip 30 metų (iki 1299 m.).

Treniota bandė varyti tokią politiką, kokią pats buvo siūlęs Mindaugui. Jis stengėsi paremti prieš ordiną sukilusias Prūsų ir Latvių gimines. Ir iš tikro jis daug joms padėjo. Bet persekiodamas Lietuvoje buvusius krikščionis ir Mindaugo bendradarbius, jis sukėlė jų sąmokslą ir, neišvaldęs visiškai 2 metų, buvo nužudytas.

Vaišvilkas (1265—1268 m.). Mindaugui žuvus, Vaišvilkas buvo Graikijoj, bet veikiai po to grįžo ir apsigyveno Pinske. Treniotą nužudžiusieji Mindaugo gimines šalininkai, žinoma, tuojau ėmė galvoti apie jį. Todėl, atvykęs su Voluinės kunigaikščių duota kariuomenės pagalba, jis greit įsiviešpatavo visoj Lietuvoj. Jam, kaip kadaise Mindaugui, nenorėjo pasiduoti tik žemaičiai, nes ir jis dėjosi su Voluine, turėjo santykių net su ordinu ir atrodė, kad tęs savo tėvo politiką; todėl žemaičiams su juo buvo ne pakeliui.

Bet Vaišvilkas neilgai tevaldė. Po trejų metų jis atsisakė nuo sosto ir vėl sugrįžo į vienuolyną. Lietuvą paliko savo sesers vyrui Švarnui. Tuo tarpu buvo svajojęs gauti Lietuvą valdyti Vladimiro (Voluinėje) kunigaikštis Levas. Supykęs ant Vaišvilko už sosto atidavimą Švarnui, Levas pasikvietė jį į svečius ir nužudė. Žuvus paskutiniam Mindaugo sūnui, tiesioginių jo palikuonių daugiau nebeliko.

Švarnas Lietuvą valdė labai neilgai: vos vienerius metus pavaldęs, jis mirė (1269 m.). Lietuva liko be dinastijos, ir nauja dinastija turėjo iškilti iš savų kunigaikščių tarpo. Pirmasis iškilo Kernavės kunigaikštis Traidenis.

10. Traidenis (1270-1282 m.)

Ar turėjo Traidenis kokių giminystės ryšių su anksčiau veikusiais kunigaikščiais ir su Mindaugu, nėr žinios. Žinome tik, kad Lietuvą jis valdė iš Kernavės. Jis, tur būt, norėjo eiti Treniotos keliais, ne Mindaugo. Apskritai, jis buvo grynai tautiškosios ir pagoniškosios Lietuvos valdovas, t. y. pirmiausia jam rūpėjo valdyti ir ginti visas lietuviškąsias žemes, o apie nukariavimus jis mažai tesirūpino. Jis nesidėjo nė su vienu kaimynu. Būdamas geras karys, jis pats vienas kariavo su visais priešais. Ne vieną žygį atliko į Prūsus ir daugybę žygių padarė prieš Livonijos ordiną. Todėl jį rėmė ir jo klausė net žemaičių kunigaikščiai. Jam buvo pasisekę paimti į savo valdžią net Žiemgalos dalį; tačiau jam nepasisekė visiškai nugalėti ordino.

Po Durbės mūšio sukilusias kiltis ordinas jau buvo nugalėjęs. Traidenis net kelis kartus skaudžiai sumušė Livonijos ordino kariuomenę ir ne kartą su savo kariuomene skersai ir išilgai išvaikščiojo ordino žemes, tačiau nepajėgė sugriauti jo galingų pilių. Tuo būdu ordinas atsilaikė, kai kur net pasistūmėjo į Lietuvos pusę. Taip antai, vienų paliaubų metu ordinas (1274 m.) Naujinio vietoje pastatė Daugpilį. Traidenis sakė jį esant pastatytą jo paties širdy. Bet kad ir kaip stengėsi, jis visgi negalėjo jo sugriauti. Traidenis sugebėdavo sumušti ordino kariuomenę tik atvirame lauke: mat, lietuviai dar buvo neįpratę imti tvirtų mūro pilių.

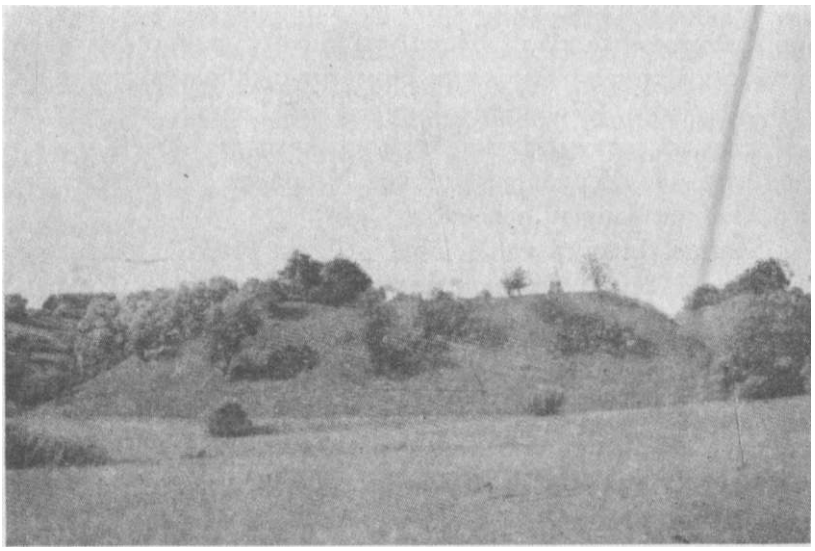

Kernavės piliakalnis.

Tuo metu kryžiuočių ordinas jau buvo nugalėjęs sukilusias aisčių kiltis vad. Prūsijoj. Tada daugelis jų ėmė bėgti nuo vokiečių į Lietuvą, ir Traidenis juos mielai priimdavo. Jis juos Įkurdino Voluinės pasieny. Tuo būdu jis norėjo ten sudaryti tvirtesnę atsparą prieš Voluinės kunigaikštystę, su kuria Traidenis bloguoju gyveno (jis užėmė net jos valdytą Drohičiną).

Mažiausia rūpesčių Traidenis turėjo su kaimynais gudais. Tačiau su lenkais jam tekdavo nemažai kariauti; jis pasiekdavo ne tik Mozūrus, bet ir tolimąją Krokuvą. Mozūrų kunigaikštis (Boleslovas II), norėdamas apsisaugoti nuo Traidenio puolimų, vedė net jo dukterį.

Žodžiu, Traidenio laikais Lietuva buvo iškilusi, kaip galinga karinė pajėga. Tuo metu Lietuvos valstybė buvo grynai lietuviška ir tautiška. Ji buvo daug platesnė, negu Mindaugo laikais, nes Traidenio klausė ir žemaičiai ir jotvingai, kurie Mindaugo laikais labai neaiškiai laikėsi. Traidenio laikais tautiškoji Lietuvos valstybė buvo baigta kurti. Bet galutinai ją sustiprino tik tolimesnieji Traidenio įpėdiniai — Vytenis ir Gediminas.

KETVIRTOJI DALIS

Lietuva, valdoma Gedimino giminės didžiųjų kunigaikščių

A. Patriarchalinės monarchijos laikotarpis

I. Vytenio ir Gedimino laikai

1. Lietuvos būklė po Traidenio mirties

Apie laikotarpį po Traidenio mirties iki Vytenio įsiviešpatavimo (1282—1295 m.) yra likę labai maža žinių. Senosios kronikos mini daug ordino puolimų į Žemaičius ir Aukštaičius, taip pat daug mini lietuvių žygių, tačiau nė viena kronika aiškiai nepasako, kas tuo metu valdė Lietuvą.

Tas laikotarpis betgi buvo labai svarbus. Kaip tik šituo metu vokiečių ordinas nuo Vyslos jau buvo priėjęs iki Nemuno ir nuo 1282 m. pradėjo pulti lietuvius (anksčiau Lietuvą puldavo tik livoniškė jo šaka). Ordinas tuojau pradėjo statyti savo pilis Nemuno pakrantėje. Jos turėjo būti atramos punktai, žygiuojant į Lietuvą. Svarbiausias dabar ordino tikslas buvo nukariauti Žemaičius ir tuo būdu sujungti abi savo šakas. Anksčiau Nemuną buvo pasiekęs iš Kuršo ir Livonijos ordinas. Bet dabar, po Durbės pralaimėjimo, jis buvo išvytas iš visos Žemaitijos. Jo pastatyta Jurbarko pilis buvo sugriauta; su Klaipėdos pilim jis jau nebeturėjo ryšio. Nustojęs vilties veikiai nukariauti Žemaičius, jis vėliau Klaipėdą perleido Prūsų kryžiuočiams (1328 m.). Kryžiuočiai, atslinkę prie Nemuno, tuojau pasistatė Ragainės, Jurbarko, o kiek vėliau ir Skirsnemunės

pilis (šią pastarąją netrukus turėjo vėl sugriauti, nes sunku buvo ją atlaikyti). Žodžiu, šitam laikotarpy Žemaičiai atsidūrė tarp dviejų ordino šakų frontų, tarytum tarp dviejų žiaunų, kurios stengėsi susičiaupti ir juos praryti.

Kai ordino pilių tinklas buvo jau nutiestas, ilgą laiką jo nebepajėgė sunaikinti nė visos Lietuvos pajėgos. Bet ir Žemaičiuose prieš ordiną buvo pastatyta daugybė ginamųjų pilių: Veliuona, Kolainiai, Bisėnai ir t.t. Tos Panemunės pilys turėjo saugoti Dubysos upyną. Toliau į vakarus, Jūros paupyje, stovėjo vadinamoji Gedimino pilis. Tuo būdu čia XIII amž. gale ir XIV amž. pradžioje susidarė du tvirti frontai, kurie išbuvo beveik 150 metų.

2. Gediminaičių dinastijos pradžia

Apie Traidenio įpėdinį nėra žinių. Bet jam mirus, tokių sumišimų, kaip po Mindaugo mirties, Lietuvoje jau nebebuvo. Traidenis turėjo brolių ir sūnų, tad greičiausiai po jo Lietuvą valdė arba jo brolis arba sūnus. Tik, deja, mes tiksliai nežinome nei visų jo brolių nei sūnų vardų.

Po šio migloto periodo pirmieji gerai žinomi didieji kunigaikščiai buvo Vytenis (1295—1316 m.) ir Gediminas (1316—1341 m.). Taip pat gerai žinoma, kad Lietuvą valdė ir jų tėvas. Tik, deja, tiksliai nežinomas jų tėvo vardas. Taip pat neaišku, kuriuo metu jis valdė. Apskritai periode nuo Traidenio mirties iki Vytenio viešpatavimo pradžios yra minima keletas Lietuvos kunigaikščių, bet vis dėlto neaišku, kuris iš jų buvo Vytenio ir Gedimino tėvas ir didysis kunigaikštis. Senąja tradicija, didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, Vytenio ir Gedimino tėvu, buvo laikomas Pukuveras, arba Liutauras. Šaltiniai mini dar porą kitų vardų (Butegeidį, arba Budividą, ir Budikidą), bet tikrasis jo vardas lig šiol vis dėlto tebėra nežinomas. Aišku, tik, kad Vytenio ir Gedimino tėvas Lietuvą valdė ir kad jis greičiausiai buvo Traidenio giminė (jo, jo sūnaus ar jo brolio sūnus), nes tam laikotarpy valdžia iš vienų rankų į kitas Lietuvoje ėjo ramiu paveldėjimo keliu — jokių varžytynių dėl sosto nebuvo. Jei sostą būtų užėmęs ne teisėtas Traidenio paveldėtojas, to nebūtų buvę išvengta. Taigi visų vėlesnių Lietuvos ku-

nigaikščių vadinimas Gediminaičiais nėra visiškai tikslus, nes tos giminės didžiuoju kunigaikščiu ne Gediminas buvo pirmasis. Galimas dalykas, kad didž. kunigaikščiu buvo ne tik Gedimino tėvas, bet ir jo senelis.

3. Vytenis (1295-1316 m.)

Vytenis pradėjo valdyti Lietuvą greičiausiai 1295 m., nes 1294 m. dar tebebuvo gyvas jo tėvas. Dar prie gyvos tėvo galvos Vytenis garsėjo, kaip geras karo vadas. Jau tada jis su lietuvių kariuomene nužygiuodavo į tolimas abiejų ordino šakų ir į lenkų žemes. Daug tokių žygių jis atliko ir vėliau; tačiau, kaip Traideniui, taip ir jam sekdavosi tik atviram lauke: nė jis neįstengė sunaikinti ordino nutiesto pilių tinklo.

Sąjunga su Ryga ir Rygos arkivyskupu buvo pats įdomusis Vytenio politikos vaisius. Varydamas tautišką politiką ir kovodamas su ordinu, jis rado sąjungininkų pačių krikščionių tarpe.

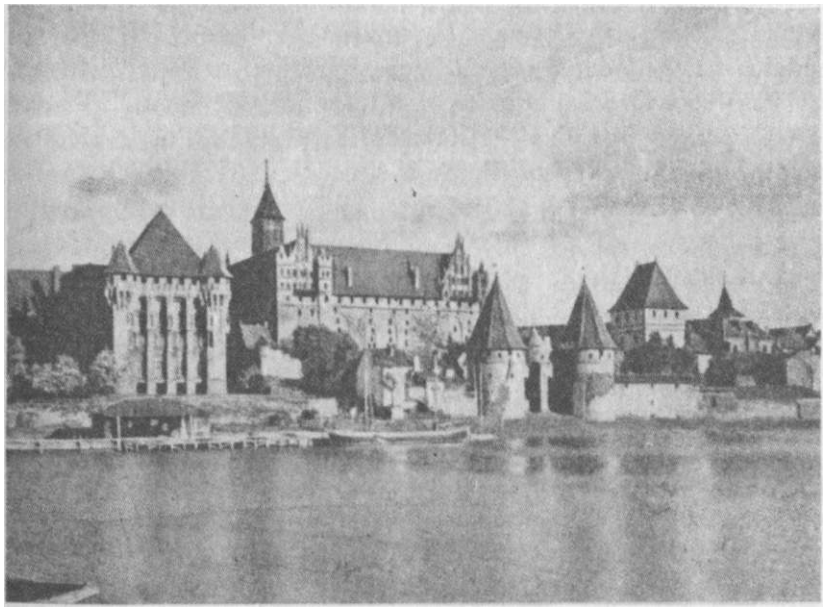

Marijenburgas, —
nuo 1309 m. kryžiuočių ordino magistro būstinė.

Livonijoje tebeėjo smarkios varžytynės tarp arkivyskupo ir ordino, kurs nenorėjo 2/3 nukariauto krašto atiduoti arkivyskupui, stengdamasis pasidaryti viso krašto viešpačiu. Tam labai priešinosi arkivyskupas, kurs jautėsi esąs aukščiausias autoritetas Livonijoj, ir jau labai praturtėjęs laisvasis Rygos miestas. Todėl 129S m. arkivyskupas ir rygiečiai, kovodami su ordinu, pasikvietė Į talką Vytenį. Pirmasis žygis nusisekė: ordinas buvo sumuštas. Bet tais pačiais metais antrą mūšį su ordinu pralaimėjo sąjungininkai. Tačiau sudarytoji sąjunga nenutrūko. Arkivyskupas ir rygiečiai nedarė taikos su ordinu; nesijausdami esą vieni pakankamai stiprūs, Rygoje jie laikė Vytenio atsiųstą lietuvių įgulą. Toji Įgula išbuvo Rygoje net iki 1313 m., kada arkivyskupas ir miestiečiai buvo priversti padaryti taiką su ordinu ir nutraukti sąjungą su Vyteniu.

Ši pirmoji Vytenio sąjunga su arkivyskupu turėjo didelę reikšmę Lietuvai. Pirmiausia tai buvo vokiškojo ir katalikiškojo pasaulio dalies pripažinimas Lietuvos valstybės. Lig tol į lietuvius buvo žiūrima, tik kaip į naikintinus pagonis: niekas Vakaruose nepripažino jiems teisės turėti savo valstybę. Dabar, susidėjus su arkivyskupu ir su Ryga, jau buvo galima pirštu prikišamai rodyti pasauliui, kad ordinas neina lietuvių krikštyti, o tik jų pavergti ir kad, siekdamas savo galybės, nesiskaito net su savo viršininku arkivyskupu ir spaudžia laisvąjį krikščionišką miestą. Ir vėlesnieji Lietuvos kunigaikščiai labai brangino šitokias sąjungas, nes jos buvo naudingos prieš ordino propagandą Vakaruose. Šitokios sąjungos mažino skaičių karių, norinčių vykti į ordino organizuojamus žygius prieš Lietuvą.

Be to, šita sąjunga buvo labai naudinga Lietuvai ir ekonomišku atžvilgiu. Ryga tada buvo labai turtingas miestas. Per ją ėjo prekyba su visais Lietuvai priklausiusiais ir dar nepriklausiusiais Dauguvos ir Dniepro upyno miestais. Per ją ėjo vienintelis kelias į pasaulį, nes, Dniepro žemupy įsigalėjus totoriams, prekyba su pietiniais kraštais visai nutrūko. Dabar, padarius sąjungą su Rygos miestu, kelias Lietuvos prekybai buvo atviras. Čia taip pat buvo vienintelis kelias ir ginklams atsigabenti iš vakarų Europos.

Vytenio valstybė. Vytenis varė visiškai tokią pat tautišką politiką, kaip ir Traidenis. Jis visų pirma kariavo su vokiečiais,

tačiau net drauge su arkivyskupu ir Ryga nepajėgė jų sunaikinti; jis tepajėgė tik apginti Žemaičius. Rytuose jis atgavo Mindaugo valstybės sienas. Polockas, kuris jau buvo pakliuvęs į ordino įtaką, vėl buvo sugrąžintas Lietuvai. Jam nepasisekė tik atgauti Vitebsko. Bet užtat jis prijungė prie Lietuvos Mindaugo dar nepasiektą Pagirį -Turovo ir Pinsko kunigaikštystes. Senasis jotvingų kraštas (t. y. vadinamoji Juodoji Rusija su Naugarduku, Slanimu ir Volkovisku), kurį buvo užėmusi ir kolonizavusi Voluinė, jau tapo nebeginčijamu Lietuvos kraštu. Vytenis taip pat atgavo didžiąją dalį Palenkės (irgi jotvingų žemes, kurias buvo užėmę tie patys Voluinės ir Mozūrų kunigaikščiai), prijungė prie Lietuvos jau Traidenio laikinai užimtą Drohičiną ir Brastą. Tuo būdu savo įpėdiniui, broliui Gediminui, Vytenis paliko jau didelę valstybę su aiškiai nustatyta politikos linija.

4. Gediminas (1316—1341 m.)

Gediminas buvo Vytenio brolis. Kitas jo brolis, Vainys, valdė Polocką. Gediminas nebuvo toks karingas, kaip Vytenis. Jis pats labai retai vadovavo kariuomenei: kai tekdavo kariauti, karo vadu dažniausiai skirdavo Gardino srities kunigaikštį Dovydą (spėjama, kad jis buvęs Mindaugo nužudyme dalyvavusio, o vėliau Pskovą valdžiusio, Daumanto sūnus). Gediminas iš viso nemėgo kariauti. Jo politikos pagrindinė priemonė buvo ne ginklas, bet diplomatija. Jis pirmasis bandė nugalėti savo priešus diplomatija. Kaip Vytenis, taip ir jis palaikė sąjungą su Rygos miestu ir su jos arkivyskupu. Per juos jis pirmasis iš Lietuvos valdovų ėmė plačiai skleisti vakarų Europoje žinias, kad ordinas esąs tik grobikas, o ne krikščionybės skleidėjas, kad jo grobuoniška politika trukdanti Lietuvai krikštytis. Kai jis pats išreiškė popiežiui norą krikštytis, tai ordino vardas Europoje ėmė šlyti. Gediminui tik dėl to nepasisekė sugriauti pasitikėjimo ordinu Vakaruose, kad ten tuo metu ėjo kova tarp popiežiaus ir imperatoriaus. Popiežiui stojus už Gediminą ir už Lietuvą, imperatorius tyčia palaikė ordiną. Gediminas taip pat buvo pirmasis, kuris prieš kryžiuočius sudarė sąjungą su Lenkija. Jis prijungė prie Lietuvos didžiulius rusų ir ukrainiečių žemių plotus. Tačiau ir čia jis veikė ne tiek kardu, kiek gudria politika ir daugybės savo sūnų bei dukterų vedybomis.

5. Gedimino karai su ordinu ir sumanymas krikštytis

Santykiai su ordinu. Gedimino viešpatavimo pradžia buvo rami. Žemaitijos pasieny kryžiuočiai turėjo pasistatę eilę tvirtovių ir ruošėsi slinkti tolyn. Bet pirmaisiais 6 metais, t. y. iki 1522 m., jie didelio žygio nesuruošė: buvo daromi tik maži plėšikiški užpuolimai. Livonijoje tuo tarpu ordinas tebesibylinėjo su arkivyskupu, tad irgi negalėjo surengti didelių žygių. Tik 1322 m., pasikvietę svečių iš Vokietijos, kryžiuočiai suruošė žygi į Žemaičius ir sugriovė vieną pilį. Atsilygindamas už tai, Gediminas padarė žygį į Livoniją ir ją didžiai nusiaubė.

Sumanymas krikštytis. Tuo metu Rygos arkivyskupas pas popiežių bylinėjosi su ordinu. Gediminas stengėsi palaikyti sąjungą su arkivyskupu. Norėdamas pakenkti savo priešui, arkivyskupas pasiūlė popiežiui pasirūpinti Lietuvos krikštu betarpiškai, aplenkiant ordiną. Popiežius parašė Gediminui laišką, siūlydamas krikštytis. Atsakydamas Gediminas (1323 m.) nusiuntė popiežiui ilgą laišką, kuriame aiškinosi, kad jei ne grobuoniška ordino politika, tai Lietuva jau būtų krikštijusis. Esą, jau Mindaugas krikštijęsis, tačiau ordino grobuoniški norai pavergti Lietuvą privertę jį nutraukti ryšius su krikščionybe. Vytenis prašęs atsiųsti į Lietuvą kunigų, bet ordinas siuntęs ne kunigus, o savo kariuomenę. Maža to, ordinas net suiminėjąs į Lietuvą vykstančius kunigus. Lietuva, sako Gediminas, nekariaujanti su krikščionybe: ji teginanti savo laisvę. Krikščionims Lietuvoje duota visiška laisvė, ir joje esą daug vienuolių pranciškonų ir domininkonų; jie turį savo bažnyčių ir laisvai skelbią krikščionybę. Jis pats esąs pasiruošęs pasiduoti popiežiaus globai ir gyventi taikoje su krikščionimis, jei tik pasiliautų ordino puolimai. Pagaliau jis prašo atsiųsti pas jį Rygos arkivyskupą su legatais, ir jis padarysiąs su krikščionimis taiką.

Laiškas buvo išsiųstas per Rygą. Miestas ir arkivyskupas remte rėmė šitą Gedimino žygį, nes tikėjosi tuo būdu pakenksią ordinui. Tuo tarpu ordinas kaip įmanydamas stengėsi jam kliudyti. Bet vis dėlto jam nepasisekė, ir laiškas pasiekė popiežių. Pasiekė vakarų Europą ir kiti Gedimino laiškai, kuriais jis reiškė norą susitaikinti su krikščionybe, prašė padėti pas popiežių vykstantiems jo pasiuntiniams ir kvietė miestiečius, rite-

Kryžiuočių užpuolimas.
Vienas kryžiuotis pagrobęs išsineša į nelaisvę vaiką (J. Kosako paveikslas).

rius ir vienuolius atvykti ir apsigyventi Lietuvoje. Ordinui šitie Gedimino laiškai labai nepatiko, ir jis ėmė skelbti, kad jie esą Rygos arkivyskupo fabrikuojami, kad Gediminas visiškai neke-

tinąs krikštytis, o tik norįs sutrukdyti iš Vakarų einančią ordinui pagalbą. Bet (1324 m.) popiežius vis dėlto atsiuntė Gediminui malonią bulę, o netrukus ir legatus. Legatai sustojo Rygoje ir pasiuntė savo pasiuntinius į Gedimino sostinę, Vilnių, klausdami, ar jis tebeketinąs krikštytis. Gediminas tuo metu jau kitaip galvojo. Jam buvo žinoma, kokią agitaciją buvo išplėtęs prieš jį ordinas Vakaruose, jis matė, kad ir krikštijęsis nedaug teturės naudos, nes ordinas vis tiek nesiliaus jo puolęs, kaip kad puolė ir šitų susirašinėjimų metu. Be to, prieš sumanymą krikštytis stojo visi lietuviai pagonys ir rusiškosios Lietuvos valstybės sritys. Rusiškosios sritys pagrasino, kad jo nebeklausysiančios, o žemaičiai žadėjo net susidėti su ordinu ir išnaikinti visą Gedimino giminę, jeigu jis krikštytųsi. Todėl Gediminas pareiškė delegatams, kad jis nė nežadėjęs krikštytis: jis tik norėjęs taikos su krikščionimis, kad kiekvienam būtų galima saviškai garbinti Dievą; jis savo valstybėje nedraudžiąs krikščionių tikėjimo. Laiške jis pareiškęs norą būti paklusniu popiežiaus sūnum, nes popiežius esąs už jį vyresnis; vyresniuosius jis laikąs tėvais, lygius — broliais, o jaunesniuosius — savo vaikais. Kadangi antrajame Gedimino laiške buvo aiškiai išreikštas noras krikštytis, tai Gediminas dėl to apkaltino laišką rašiusį vienuolį pranciškoną, kad jis negerai parašęs. Vienuolis raštininkas, žinoma, galėjo suklysti, bet greičiausiai Gediminas taip aiškinosi tik išsisukti tenorėdamas.

Paliaubos su ordinu. Rygos miesto ir arkivyskupo palaikomas, Gediminas dar krikšto bylos pradžioje (1323 m.) buvo padaręs taiką ir prekybos sutartį su visomis Livonijos pajėgomis, t. y. su Ryga, su arkivyskupu ir su ordinu. Atsisakęs krikštytis, Gediminas vėl prašė taikos. Sunki Gedimino būklė legatams buvo gerai žinoma (daug ką jie sužinojo Rygoje, o be to, Gediminui atsisakius krikštytis, jų pasiuntiniai Vilniuje rinko žinias dar kelias savaites). Tikėdamiesi, kad pašalinęs kliūtis Gediminas vėl užsimanys krikštytis, jie įsakė ordinui nekariauti su Gediminu dar 4 metus. Saremos vyskupui buvo pavesta žiūrėti, kad ordinas laikytųsi taikos; jeigu jis ją sulaužytų, tai galėtų būti net ekskomunikuotas. Bet viltys pasirodė tuščios: Gediminas daugiau jau nebeketino krikštytis.

Gedimino sąjunga su Lenkija. Ordinas iš tikrųjų per

tuos 4 metus laikėsi legatų Įsakytų paliaubų, bet tuo pat metu jis varė smarkią propagandą prieš Gediminą Vakaruose. Gediminas nenorėjo nutraukti ryšių su Vakarais ir su Ryga, tačiau ordinas visokiais būdais kliudė jam palaikyti su jais santykius: suiminėdavo Gedimino pasiuntinius, atimdavo jo siunčiamus laiškus ir stengėsi nepraleisti nieko į Lietuvą. Todėl buvo aišku, kad, pasibaigus paliaubų laikui, su ordinu vėl gali prasidėti karas. Tą numanydamas, Gediminas ir ruošėsi karui. Ieškovodamas sąjungininkų prieš ordiną, jis susiartino ir sudarė sąjungą su Lenkijos karaliumi Vladislovu Lokietką, kariavusiu su ordinu dėl lenkiškojo Pamario. Sutartis buvo sudaryta 1325 m.; kad ji būtų tvirtesnė, Gediminas išleido už Vladislovo sūnaus, būsimojo Lenkijos karaliaus Kazimiero Didžiojo, savo dukterį Aldoną. Tačiau ta sąjunga nedavė Lietuvai jokios naudos. Lietuviai padėjo lenkams kariauti vieną kartą su Brandenburgu, o kitą kartą su ordinu. Tačiau lenkai neateidavo į pagalbą Gediminui, nors sutartis galiojo visą Gedimino gyvenimą ir buvo nutraukta tik po jo mirties (1343 m.). Tuo būdu neįvyko nė kelis sykius paketintas bendras ordino užpuolimas, nes lenkai vis nesusiruošdavo.

Aldona Gediminaitė.
(Taip ji atvaizduota vieno seno Krokuvos pastato skliaute).

Netrukus Gediminas nustojo pačių svarbiųjų savo sąjungininkų prieš ordiną — Rygos miesto ir arkivyskupo. 1330 m. ordinas užėmė Rygą, ir nuo to laiko jis tapo Livonijos viešpačiu. Nei miestas nei arkivyskupas jau nebepajėgė su juo kovoti, ir Gediminas liko be sąjungininkų.

Kovos su ordinu, paliauboms pasibaigus. Pasibaigus paliaubų laikui, kryžiuočiai tuojau ėmė pulti Lietuvą iš Nemuno pusės. Jie iš čia veržėsi į Žemaičius. Tuo tarpu jų livoniškė šaka, apsidorojusi su arkivyskupu ir rygiečiais, daugiausia puolė Aukštaičius ir ne kartą pasiekė net Ukmergę ir Vilniaus apylinkes. Bet savo valstybės sienų jie čia toliau nepastūmėjo. Gediminas negalėjo apginti tiktai savo pretenzijų į Žiemgalą. Po Durbės mūšio žiemgaliai buvo atsimetę nuo ordino ir prisidėję prie Lietuvos. Ir Vytenio laikais dar nebuvo aišku, kam galutinai atiteks Žiemgala. Bet Gedimino laikais ordinas ten jau galutinai įsitvirtino.

Nepajėgė Gediminas pašalinti kryžiuočių ir nuo Nemuno. Priešingai, čia ordinas paslinko net kiek arčiau ir pasistatė net dvi naujas pilis — Marijenburgą ir Bajerburgą. Tuo būdu Nemuno pakrantę jie buvo jau užėmę iki pat Dubysos žiočių. Bet giliau į kraštą įsibrauti ordinui vis dėlto nepasisekė, nors ir dažnai jis susilaukdavo svečių iš Europos ir suruošdavo didelių žygių: lietuviai didvyriškai gynėsi savo pilyse.

Iš šito laikotarpio yra žinomas ir Pilėnų pilies gynimas. Kunigaikščio Margio vadovaujami lietuviai, kai matėsi nebeapsiginsią, bemeilijo žūti ugny, negu pasiduoti vokiečiams (1336 m.).

Tad tuojau po Traidenio nusistoję du frontai tarp lietuvių ir vokiečių liko beveik nepasikeitę. Padavimas sako, kad ir pats Gediminas žuvęs kovoje su kryžiuočiais, begindamas šią sieną; žuvęs prie Veliuonos ar Bajerburgo pilies. Tačiau tikrų žinių apie Gedimino mirtį neturime.

6. Gedimino pastangos kelti krašto kultūrą

1323 m. Gediminas parašė laiškų ne tik popiežiui, bet ir daugeliui Europos miestų. Per rygiečius jis kreipėsi į Hanzos miestus, tikindamas, kad norįs gyventi taikoje su krikščionimis, ir kvietė amatininkus, pirklius, žemdirbius ir riterius vykti į Lietuvą; visiems žadėjo savo globos ir paramos įsikurti. Kad nelaikytų jo užsispyrėliu pagonim, jis, be to, pranešė, kad jo valstybėje jau esą krikščionių, vienuolių, turinčių ir savo bažnyčių; jis pats pastatydinęs porą bažnyčių Vilniuje ir vieną Naugarduke. O tuo pat laiku rašytuose laiškuose pranciškonų ir domininkonų vie-

Imperatorius Liudvikas IV Bavarietis 1337 m. dovanoja ordino magistrui Ditrichui von Altenburgui Lietuvą.

Šitaip yra papuošta pirmoji dovanojamojo dokumento raidė *L*. Čia stovįs imperatorius ir klūpąs magistras sudaro raidę *L*; toliau čia pat dar matyti: *udo[vicus]*.

nuolynams jis prašė atsiųsti į Lietuvą daugiau vienuolių. Ordinas tuo tarpu Vakaruose skelbė, kad visi Gedimino laiškai esąs melas ir kad jais jis tik norįs sutrukdyti ordinui iš Vakarų plaukiančią pagalbą. Bet ne visur ordinui sekėsi agitacija. Hanzos miestų atstovų suvažiavimas Liubeke Gedimino laiškus sutiko labai palankiai. Jei jis krikštytųsi, Hanzos miestai sutiko padengti net pusę krikšto išlaidų. Mat, jie tikėjosi, kad krikščioniškoje Lietuvoje galės rasti gerą rinką prekybai.

Gediminas, žinoma, šitais kvietimais bandė pakirsti Vakarų pasitikėjimą ordinu. Tačiau tie jo kviečiamieji laiškai dar rodo, kad jo turėta ir kitas tikslas, būtent pakelti Lietuvos kultūrą, Lietuvą europeizuoti. Atvykstantiems miestiečiams jis žadėjo duoti laisvųjų miestiečių teises, riterius žadėjo aprūpinti žeme ir tt. Žodžiu, norėjo sudaryti ir Lietuvoje maždaug tokią pat socialinę santvarką, kokia buvo Vakaruose. Deja, jam nepasisekė:

ordinas jį visur persekiojo. Gediminas iš anksto žinojo, kad į Lietuvą vykstančių miestiečių ar riterių ordinas nepraleis, todėl ir laiškuose jiems siūlė vykti per Mozūrus. Tačiau ir Vakarai neįvertino jo pastangų; vieni Hanzos miestai čia negalėjo daug padėti. Imperatorius ir daugumas Vokietijos kunigaikščių ėjo prieš Gediminą. Jie palaikė ordiną, nes šis, savo rėžtu, palaikė imperatorių, kovojantį su popiežium. Popiežius iš karto labai aiškiai palaikė Gediminą: jam buvo malonu praplėsti krikščionybės ribas, o kartu ir atsilyginti savo priešui ordinui, remiančiam imperatorių. Bet kai Gediminas atsisakė nuo krikšto, nuo jo atsitraukė ir popiežius. Ordinas tuo tarpu greit apšaukė Gediminą klastingu apgaviku, kurs tyčia apsimetęs norįs krikštytis, ir tuo būdu buvo sugadintas pirmasis Gedimino laiškų įspūdis. Šitokioj dėtoj nepavyko Gedimino bandymas įžiebti Lietuvoje Vakarų kultūrą; teko dar palaukti Jogailos bei Vytauto laikų.

7. Gedimino valstybė

Vakarinės ir šiaurinės sienos. Vytenis buvo palikęs savo broliui Gediminui gana plačią valstybę. Vakaruose siena su kryžiuočiais jau buvo nusistojusi. Visas Nemuno žemupys jau Vytenio laikais buvo kryžiuočių; o Gedimino laikais, pasistatę Bajerburgo ir Marijenburgo pilis, kryžiuočiai paslinko dar arčiau. Aukščiau Dubysos žiočių, Lietuvos valstybei priklausė jau abi Nemuno pusės (dabartiniame Suvalkų krašte buvo didžiulė giria, ir ten nebuvo pasistatę pilių nei kryžiuočiai nei lietuviai). Gedimino laikais beveik nepasikeitė siena ir su Livonijos ordino šaka (čia tuo metu ordinas pasistatė dar 4 naujas pilis Žiemgaloje, kuri jau galutinai liko jo valdžioje). Tai buvo jau galutinai nusistojusi siena, kuri niekuomet nebepasikeitė. Ji ėjo maždaug ta pačia vieta, kur dabar eina Lietuvos siena su Latvija. Po Gedimino Lietuvai dar daug teko kariauti su ordinu, nes jis žūt būt norėjo užimti Žemaičius ir sulieti abi savo valstybes į vieną. Tačiau vėlesniaisiais laikais sunkiausia buvo apginti tik Nemuno liniją, nes tik šioj pusėj ordinas tebesilaikė savo senos taktikos — statytis naujų pilių ir tuo būdu skverbtis gilyn. Iš Livonijos ordinas jau tepajėgdavo daryti tik siaubiamuosius žygius, nes čia sunkiau buvo sulaukti talkininkų iš Vakarų.

Rytinės ir pietinės sienos. Daugiau pasikeitė prie Gedimino sienos rytuose ir pietuose. Ir čia Lietuvos sienos jau Vytenio laikais buvo nukeltos toli nuo lietuviškojo krašto. Tačiau kai kurios sritys Vytenio laikais dar nebuvo visiškai prijungtos: jos tebuvo tiktai pasidavusios Lietuvos įtakai. Gediminas čia glaudžiai sujungė su savo valstybe jau Vytenio užimtą Palenkę, Pagirį ir gretimąsias sritis, o be to, dar užėmė didelę dalį Voluinės, prijungė po Mindaugo išsivaduvusį Vitebską su gretimaisiais miestais ir paėmė į savo įtaką tolimąjį Kijevą. Kurį laiką Lietuvos įtakai buvo pasidavęs net Pskovas su D. Naugardu (Pskovą valdė buvęs Gardino kunigaikštis Dovydas, o D. Naugardą — Gedimino sūnus Narimantas).

Gedimino rytų politika ir santykiai su rusų kunigaikščiais. Gediminas viską pasiekė daugiausia savo gudria politika. Jis sugebėdavo pasinaudoti kiekviena patogia proga ir tokiuo būdu laimėdavo savo naudai. Rusijos žemės tada buvo labai palaidos. Totorių pavergta Rusija buvo suskilusi į daugybę kunigaikštysčių, todėl nesunku buvo jas paimti į savo valdžią. Užtat Lietuvos kunigaikščiai taip toli nužygiuodavo į Rusijos gilumą. Išvaduodami rusus nuo totorių jungo, jie buvo laikomi net krašto geradariais. Rusai juo lengviau priimdavo jų valdžią, kad lietuviai nieko nekeisdavo vietos gyvenime. Jie palikdavo visą senąją tvarką, pastatydami tik savo kunigaikštį. O dažnai būdavo paliekamas net tas pats ir kunigaikštis; jis turėdavo tik prisiekti ištikimybę. Jei būdavo skiriamas koks nors naujas kunigaikštis lietuvis, tai ir jis ne tik nieko nekeisdavo, bet dar pats prisitaikydavo prie vietos sąlygų ir net prie tikėjimo. Tad nuėję valdyti į rusų kraštus, daugelis Lietuvos kunigaikščių surusėjo.

Jungdamas savo valdžioje rusų žemes, Gediminas, žinoma, turėjo susidurti su galingesniaisiais rusų kunigaikščiais, kurie tą pat svajojo patys padaryti. Tuo metu, greta Maskvos, visų galingiausia buvo Tverės kunigaikštystė. Kad ji nekliudytų, Gediminas su ja susigiminiavo, išleisdamas už Tverės kunigaikščio savo dukterį. Apskritai Gediminas daug pasiekė gausingos savo šeimos vedybomis. Taip antai, sutuokęs Algirdą su vienturte Vitebsko kunigaikščio dukteria, jis gavo Vitebską, o sūnų Liubartą sutuokęs su Voluinės kunigaikštyte, gavo didelę dalį Voluinės.

Gedimino valstybėje buvo tiek rusiškų žemių, kad jos savo didumu jau kelis kartus viršijo tikrąją Lietuvą. Tik negausu ten buvo gyventojų: tai buvo milžiniški, giriomis apaugę plotai. Gediminas jau aiškiai buvo nusistatęs prie savo valstybės prijungti visą Rusiją. O kadangi tuo tarpu dar jos visõs nebuvo užėmęs, tai raštuose save tituluodavo „Lietuvos ir daugelio rusų karalium" *(Rex lithuanorum et multorum ruthenorum).*

8. Gedimino valstybės santvarka

Plačioji Gedimino valstybė nebuvo centralizuota, t. y. nebuvo vieno didžiojo kunigaikščio valdoma. Visa valstybė susidėjo iš daugybės didesnių ir mažesnių kunigaikštysčių. Kiekvienoje iš jų buvo atskiras kunigaikštis. Tokiuo kunigaikščiu dažniausiai būdavo kuris nors Gedimino sūnus ar giminaitis. Bet dažnai prijungtose rusų srityse būdavo paliekami ir jų senieji kunigaikščiai; jie tik turėjo klausyti Vilniuje esančio didžiojo kunigaikščio. Pačios tolimosios Gedimino valstybės sritys buvo valdomos kaip tik tų senųjų rusų kunigaikščių, todėl jų priklausomybė buvo gana silpna. Kartais jie atsisakydavo klausyti didžiojo Lietuvos kunigaikščio. Tokia tvarka buvo ir prieš Gediminą. Todėl kai kurios sritys, prijungtos prie Lietuvos Vytenio laikais, jau buvo atsimetusios, ir Gediminui teko iš naujo jas prijungti. Taip būdavo ir vėlesniaisiais laikais; pavyzdžiui, kai kurios Gedimino prijungtos sritys paskum buvo vėl laikinai atsimetusios, ir jas vėliau teko antrą kartą prijungti kitiems didiesiems kunigaikščiams.

Tiesiogiai Gediminui priklausė tik Aukštaičiai, visos pietinės jotvingų žemės (vadinamoji Juodoji Rusija) ir artimos gudų sritys — Minskas, Vitebskas, Polockas. Vilniuje sėdėjo pats Gediminas, Polocke — jo brolis Vainys, o kitose kunigaikštystėse — jo sūnūs. Žemaičiai turėjo keletą savo kunigaikščių. Kadangi jie nuolat kovojo su vokiečių ordinu, tai mielai pripažino galingojo Gedimino valdžią ir naudojosi jo parama.

9. Lietuvos sostinės klausimas ir Vilniaus įkūrimo legenda

Senoji Lietuvos sostinė. Beveik visos viduramžiais susikūrusios valstybės iš pradžių neturėjo pastovios sostinės. Admi-

nistracija tuomet buvo nepaini. Kadangi jos centras buvo valdovas, tai sostinė būdavo ten, kur jisai gyvendavo. O kadangi viduramžių valdovai dažnai kariaudavo, tai jie nuolat žygiuodavo ir pastovioje vietoje retai tegyvendavo. Todėl nebuvo pastovios nė jų sostinės.

Taip buvo iš pradžių ir Lietuvoje. Jos kunigaikščiai iškilo iš apylinkinių karo vadų tarpo. Įsitvirtinę kurioje nors apylinkėje, jie plėtė savo sritis, šalindami kitus, panašius kunigaikščius. Žinoma, iškilusio kunigaikščio atramos punktas visuomet būdavo jo tėviškė. Ten būdavo stipriausios jo pajėgos, ten būdavo jo lemiamieji susitikimai su priešais ir su sukilusiais prijungtaisiais kunigaikščiais. Todėl jų tėviškės pilis būdavo tarsi sostinė. Tačiau ten nebūdavo jokio valdžios aparato: kunigaikštis valdė įsakinėdamas iš ten, kur jis kada būdavo.

Deja, nėra žinios, iš kurių sričių buvo kilę pirmieji mūsų kunigaikščiai, t. y. kur buvo jų tėviškės sodybos ir pilys. Žinome, kad Mindaugas, priešų apsuptas, užsidarė savo pilyje, kurią kronikos vadina Voruta. Bet kur buvo toji Voruta, taip pat neaišku. Ji turėjo būti kur nors Aukštaičiuose. Kai kurie mokslininkai spėja Mindaugo sostinę buvus Liškiavą ar Kernavę, kiti jos ieško kitur.

Traidenio centrinė pilis, arba sostinė, buvo Kernavė. O iš kur buvo kilęs ir kur dažniausiai gyvendavo Vytenis ir jo tėvas, irgi nežinome. Nežinome taip pat, iš kur pradėjo valdyti Gediminas. Tačiau, būdamas ramus valdovas, kurs valdė daugiausia diplomatija, o kariuomenei vadovauti paprastai siųsdavo savo valdinius arba sūnus, — Gediminas turėjo pasirinkti sau nuolatinę gyvenamąją vietą. Tokia nuolatinė jo sostinė ir buvo Vilnius.

Vilnius — Lietuvos sostinė. Mes tikrai žinome, kad 1323 m. Gediminas gyveno jau Vilniuje. Tais metais jau iš Vilniaus jis rašė savo garsiuosius laiškus popiežiui ir vakarų Europos miestams, iš Vilniaus jis derėjosi su Ryga ir su ordinu, pagaliau Vilniuje kitais metais jis turėjo pasikalbėjimą su popiežiaus legatų pasiuntiniais dėl krikšto. Nuo to laiko Vilnius jau tapo nuolatine Lietuvos sostine. Bet kada Gediminas čia persikėlė, tiksliai nežinome.

XVI amž. yra užrašytas padavimas, kad, medžioklės metu nakvodamas ant kalno, Neries ir Vilnelės santakoje, Gediminas

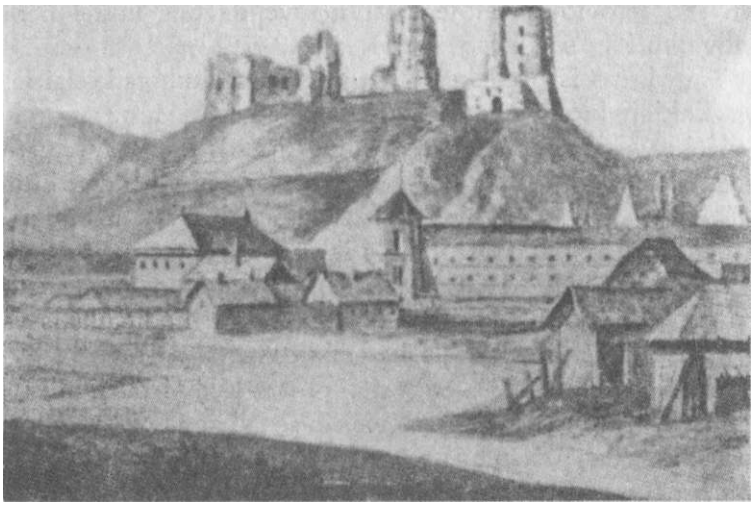

Vilniaus pilies griuvėsiai.

sapnavęs staugiantį geležinį vilką. Kunigas Lizdeika šiaip išaiškinęs sapną: esą, Gediminas toje vietoje, kur stovėjęs vilkas, turįs pastatyti pilį, kurios garsas pasklisiąs po pasaulį. Gediminas taip ir padaręs: pastatęs pilį ir perkėlęs čia savo sostinę

Bet iš tikrųjų yra žinių, kad dabartinėje Vilniaus vietoje yra buvę žmonių sodybų jau žiloje senovėje, dar toli prieš Gediminą. Tad Gediminas galėjo čia tiktai pastatyti naują pilį ir persikelti patsai gyventi. Sostinei vieta čia buvo labai patogi, nes pro Vilnių, Nerimi ir sausuma, nuo neatmenamų laikų ėjo dideli prekybos keliai. Be to, jis buvo pačiam valstybės branduolio centre. Todėl čia greit išaugo didelis miestas, kurs tapo amžinąja Lietuvos sostine. Netoli Vilniaus, sunkiai prieinamame Galvės ežero pusiasaly, Gediminas pastatė dar kitą tvirtą pilį, kuri ilgą laiką buvo tarytum antroji Lietuvos sostinė, — tai T r a k a i . Jo sūnus Kęstutis vėliau pastatė kitą didingą mūro pilį to paties ežero saloje. Ir Vilniaus ir Trakų pilys vėliau buvo perstatytos. Jų didingi griuvėsiai tebestovi dar ir šiandien.

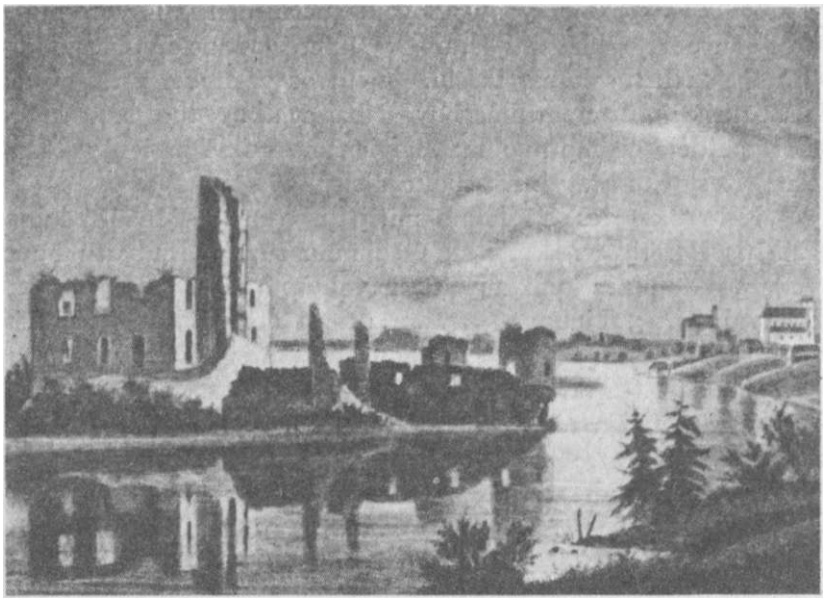

Trakų pilies griuvėsiai.
(A. Zametto akvarelinis piešinys — 1847 m.).

II. Algirdo ir Kęstučio laikai

1. Gedimino įpėdiniai

Gediminas mirė apie 1341 m. Mirdamas jis paliko 7 sūnus. Jau anksčiau visi jie buvo gavę po sritį. Vyriausias sūnus, Manvydas, valdė Kernavę ir Slanimą, Narimantas — Turovą ir Pinską, Karijotas — Naugarduką ir Volkoviską, Algirdas — Krėvą ir Vitebską, Kęstutis buvo gavęs ilgą vakarų pasienio ruožą — Trakus, Palenkę, Gardiną ir Brastą. Jo žinioje buvo ir (tada dar pusiau savarankiški) Žemaičiai. Tad jo buvo valdoma visas kryžiuočių ir didelė dalis Lenkijos pasienio. Likusiąją Lenkijos pasienio dalį, Voluinę su Lucku, valdė Liubartas. Tik pats jaunasis sūnus, Jaunutis, nebuvo gavęs jokios srities, o gyveno prie tėvų Vilniuje. Tėvui mirus, jis automatiškai pasidarė Vilniaus ir gretimųjų sričių valdovu. Gedimino laikais į Vilniaus kunigaikštį jau buvo įprasta žiū-

rėti, kaip į visos Lietuvos valdovą. Tačiau niekas iš vyresniųjų brolių nenorėjo klausyti jauno ir silpno Jaunučio, tapusio didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Lietuvos valstybei grėsė pavojus pakrikti. O momentas buvo labai svarbus: tuo metu smarkiai padidėjo ordino puolimai, ir vienam, ordino pasienį valdančiam, Kęstučiui būtų buvę sunku atsispirti.

Kaip tik prieš Gedimino mirtį buvo miręs Mozūrų kunigaikštis Boleslovas, kuris su Gedimino sūnum Liubartu buvo vedę po Voluinės kunigaikštytę ir valdė po dalį Voluinės. Boleslovui mirus, Liubartas veržėsi užimti visą Voluinę, bet čia pasipriešino Lenkų karalius Kazimieras, kuris laikė save Boleslovo įpėdiniu. Todėl tarp Lenkijos ir Liubarto (nuo 1340 m.) kilo karas. Ir čia reikėjo visos Lietuvos jėgų, nes vienam Liubartui būtų buvę sunku atsilaikyti. Visi juto, kad Lietuvai reikia vieno autoritetingo valdovo, kuris tvarkytų visos valstybės politiką ir pajėgas. Jaunutis šitam reikalui netiko. Todėl du vyresnieji broliai, Algirdas ir Kęstutis, susitarė jį pašalinti ir paimti valdžią į savo rankas.

Kęstučiui iš Trakų buvo visai netoli Vilnius, tad jisai ir pradėjo veikti. Netikėtai užėmęs Vilnių, jis pasikvietė Algirdą ir užleido jam valdyti visą Vilniaus kunigaikštystę. Jaunučiui buvo duota Zaslaulio kunigaikštystė. Šis iš karto nenorėjo nusileisti ir pabėgo į Maskvą, tačiau ten nieko nepešęs, sustaikino su broliais ir grįžo į Zaslaulį. Kiti broliai noromis pripažino Vilnių Algirdui. Dar bandė priešintis Narimantas, kurs buvo pabėgęs į totorius prašyti pagalbos, bet greit ir tas nusileido. Tad Vilniaus kunigaikštystė, kaip didžiojo kunigaikščio sritis, atiteko Algirdui, o visa kita liko, kaip buvę tėvo laikais.

Greta Algirdo, svarbiausią vaidmenį vaidino Kęstutis, nes jis valdė pavojingiausią ir priešo dažniausiai puolamą sritį. Jo viso gyvenimo tikslas buvo atlaikyti kryžiuočių puolimus. Algirdas čia jam visada padėdavo. Apskritai abu broliai per visą savo ilgą amžių gyveno didžiausioje santaikoje (tarp jų nebuvo kilusio jokio nesusipratimo), vienas antram padėdavo, abu eidavo į pagalbą kitiems broliams, ypač Liubartui. Todėl nenuostabu, kad svetimtaučiai dažnai nebežinojo, katras iš jų yra vyriausiasis Lietuvos valdovas; dažnai net jie abu buvo laikomi visos Lietuvos valdovais. Bet iš tikro didžiuoju kunigaikščiu buvo Algirdas, o

Kęstutis buvo tik jam artimiausias brolis, kurs turėjo svarbiausią postą valstybėje.

2. Kovos su vokiečių ordinu Algirdo ir Kęstučio laikais

Kovų pradžia. Algirdo ir Kęstučio laikais nuolat ėjo kovos su kryžiuočiais, bet vis be lemiamos persvaros. Daugiausia su jais teko kovoti Kęstučiui, kuriam dažnai čia padėdavo ir Algirdas. Pirmą kartą, kaip visos Lietuvos valdovas, Algirdas, drauge su Kęstučiu, susidūrė su ordinu tais pačiais metais, kai buvo nuo sosto pašalintas Jaunutis (1345 m.). Tada kryžiuočiams buvo atėję į pagalbą daugybė vakarų Europos riterių; jų tarpe buvo net Čekų ir Vengrų karaliai. Bet ordino magistras, vos pradėjęs žygį, kažkokiais sumetimais staiga grįžo namo (gal dėl to, kad buvo pasklidę žinių, jog lietuviai įsiveržę į Karaliaučiaus apylinkes). Tuo būdu visas žygis nuėjo niekais, ir svečiai išvažinėjo nieko neveikę. Tuo tarpu Algirdas su didele kariuomene įsiveržė į Livoniją; nusiaubęs Žiemgalą, buvo apgulęs net Rygą, tačiau, nenorėdamas gadinti santykių su rygiečiais, jos neėmė. Ordinas dėl tokio savo žygio netvėrė pykčiu. Viso nepasisekimo kaltininkas, magistras, buvo paskelbtas pamišėliu ir pašalintas iš vietos.

Kovų pobūdis. Po šito nevykusio žygio ordinas ilgą laiką didelių žygių neberuošė. Tuo tarpu lietuviai pulte puolė kryžiuočius, sugriovė net keletą jų pilių. Ordinas jau gavo įsitikinti, kad dideliu žygiu iš karto vis tiek negalės pavergti Lietuvos, todėl griebėsi kitokios taktikos. Nedideli jo kariuomenės būriai iš pasieninių pilių staiga įsiveržd avo į Lietuvą ir, apiplėšę apylinkę, skubiai grįždavo į savo pilis. Grįždami jie atsigabendavo priplėštus turtus, atsivarydavo bandas gyvulių ir atsivesdavo daugybę belaisvių. Toks žygis paprastai trukdavo ne ilgiau, kaip savaitę: mat, kryžiuočiai skubėdavo, kad nespėtų pastoti jiems kelio lietuviai. Sužinoję apie kryžiuočių žygį, lietuviai skubėdavo pasislėpti miškuose, iš kur tykodavo užpulti kryžiuočius, dažnai jie sunaikindavo ištisą grįžtančių kryžiuočių būrį: kryžiuočių kelią staiga užvertę medžiais, patys iš visų pusių supuolę juos iššudydavo. Be to, už tokiuos užpuolimus lietuviai keršydavo įsiveržd ami ir naikindami ordino kraštą. Tačiau

Kryžiuočiai grįžta iš nelaimingo žygio.
Lietuviai sunaikino paruoštas maisto atsargas, ir kryžiuočiai žūva išbadėję nuo šalčio. (J. Kosako pav.).

ordino puolimai vis dėlto buvo daug dažnesni, negu lietuvių. Ordinas gebėjo kasmet suruošti į Lietuvą ne mažiau, kaip du žygius: vienas paprastai būdavo sausio ar vasario mėnesį, o antras — vasaros gale, dažniausiai rugpiūčio mėnesį. Mat,

pirmu atveju buvo naudojamasi patogiu keliu, užšalus vandenims, o antru atveju buvo naudojamasi vasaros sausra. Bet be šitų dviejų, reguliariai pasikartojančių žygių, buvo ruošiama dar daugybė kitų. Yra buvę metų, kada būdavo suruošiama net po 8-tą žygių į Lietuvą. Šitie nereguliarūs žygiai dažniausiai būdavo ruošiami tada, kai iš Vakarų atvykdavo svečių. Tokie žygiai tuomet būdavo tarsi pramoginė medžioklė. Jie būdavo iškilmingai atliekami: saugiose vietose svečių garbei būdavo ruošiamos puotos, kai kurie svečiai būdavo keliami į riterius ir t.t. Žodžiu, to meto Europos riteriai buvo kviečiami, lyg į kokias pramogas, kariauti su lietuviais. O atvykdavo jų apsčiai, nes kai kuriuose vokiečių kraštuose kiekvienas garbingas riteris laikė pareiga nuplauti savo kardą pagonių kraujyje. Taigi dėl šitų svečių ordino žygiai į Lietuvą būdavo labai dažni. Antai žinoma, kad nuo 1345 iki 1377 m., t. y. per tą laiką, kai Algirdas buvo didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, kryžiuočiai nuo Nemuno buvo užpuolę Lietuvą net 70 kartų, o iš Livonijos užpuolė apie 30 kartų. Atsilygindami, lietuviai irgi puldavo kryžiuočius, tik daug rečiau: tuo metu į vakarus jie padarė 31 puolimą, o į Livoniją tik 11. Tačiau dėl šitų kautynių kariaujančių valstybių sienos beveik nesikeitė.

Nemuno pakrantėje ėjo nuolatinė kova dėl pilių. Kiekviena šalis norėjo išlaikyti savo ir sunaikinti priešo pilis. Tuo būdu bent po vieną kartą buvo išgriautos tiek vienų, tiek kitų visos pilys.

Kariavimo būdas jau pakitėjo. Kryžiuočiai su Lietuva jau skaitėsi, kaip su valstybe, ir karas jau nebebuvo vien skerdynės: jau buvo laikomasi tam tikros karo etikos, t. y. tų kariavimo papročių, kurių buvo laikomasi vakarų Europoje. O tas pasikeitė daugiausia dėl to meto lietuvių vado, Kęstučio, nuopelnų.

Kęstučio vaidmuo kovose. Visa kovų su ordinu našta pirmučiausia gulė ant Kęstučio pečių, nes jis valdė kaip tik visą Prūsų ordino pasienį, iš kur daugiausia buvo puolami lietuviai. Algirdo valdomoji Vilniaus sritis susisiekė tik su livoniške ordino šaka. Tuo būdu Kęstutis buvo Lietuvos gynėjas nuo vokiečių; jis nuolat kovojo. Jis buvo labai sąžiningas, taurus, griežtai laikėsi duotojo žodžio ir buvo įgijęs pagarbos net ordino riterių tarpe. Todėl nuo jo laikų ordinas pradeda traktuoti Lie-

tuvos kunigaikščius, kaip valdovus valstybės, turinčios teisę gyvuoti. Ligi tol tiek į visą Lietuvą, tiek į jos valdovus ordinas žiūrėjo, kaip į naikintinus, žmonių vardo nevertus pagonis. Žodžiu, tik nuo Kęstučio ir Algirdo laikų tarp ordino ir Lietuvos susidaro normalūs dviejų kariaujančiųjų valstybių santykiai.

Kęstutis buvo tikras karys, tikras savo krašto gynėjas. Neatimdavo jam proto laimėjimai, o drąsos — nepasisekimai. Po vieno žygio jis tuojau ruošdavo kitą. Vienam mūšy jis buvo nutrauktas nuo žirgo ir pakliuvo kryžiuočiams į nelaisvę (1361 m.). Ordinas tuo be galo apsidžiaugė. Tačiau Kęstutis neilgai tebuvo nelaisvėje. Marijenburgo pily kalinamam Kęstučiui buvo duotas patarnauti kryžiuočių išauklėtas lietuvis Alpis, jaunystėje patekęs jiems į nelaisvę. Šis ir padėjo Kęstučiui pabėgti. Persirengęs Alpio atneštais kryžiuočio drabužiais, Kęstutis paspruko iš Marijenburgo ir nuvyko pas savo žentą, Mozūrų kunigaikštį, o iš ten grįžo į Lietuvą. Grįžęs padėkojo magistrui už gerą laikymą Marijenburge ir ironiškai pažadėjo, sučiupęs magistrą, jį daug geriau laikyti. Po to jis greit vėl pradėjo kovas su ordinu.

Kovų su ordinu vieta dažniausiai būdavo Nemuno pakrantės, kur buvo ordino ir lietuvių pilių tinklas. Bet dažnai kovos eidavo ir krašto gilumoje. Dažnai ordino kariuomenė įsiveržda vo giliai į Žemaičius arba į Aukštaičius (čia pasiekdavo Ukmergę, Upytę ir Vilniaus apylinkes). Keletą kartų ordinas buvo apgulęs net Vilnių. Lietuviai taip pat dažnai įsiveržda vo giliai į ordino kraštą, išgriaudavo ne tik Ragainės, bet ir tolimesnes pilis, pasiekdavo net Karaliaučiaus apylinkes. Tokiais žygiais būdavo tik sunaikinamos pilys ir apylinkės; nei ordinas nei lietuviai, įsiveržę į vieni kitų krašto gilumą ir sudeginę pilis, negalėdavo ilgiau laikytis.

Karščiausios kovos ėjo Nemuno žemupy, žemiau Neries įtakos. Čia abi pusės turėjo daugybę savo pilių. Stipriausia lietuvių pilis buvo Kaunas. Ji visose šitose kovose suvaidino labai svarbų vaidmenį. Ordinas daugelį kartų buvo ją puolęs, keletą kartų net sugriovęs. Bet sunaikintos pilies vietoje atsirasdavo nauja. Strateginiu atžvilgiu ši vieta buvo labai svarbi. Didesnieji žygiai, kai būdavo gabenamos patrankos ir pilių griaunamieji pabūklai, paprastai būdavo atliekami upėmis. Todėl Kauno pilis saugojo kelią į Aukštaičių gilumą, saugojo Neries ir Ne-

Lietuvių ir kryžiuočių kovų laukas XIII—XIV amž.
Dalis čia pažymėtų lietuvių pilių trumpą laiką testovėjo. Kaip matyti iš žemėlapio, kryžiuočių pilys buvo statomos paprastai greta, saloje arba kitoje Nemuno pusėje, prieš lietuvių pilis. (Veliuona čia pažymėtoji Junigėda, — taip ji kurį laiką buvo vadinama XIII amž.).

muno vagas. Ordinas, norėdamas šį svarbų punktą užgrobti, padarė daugybę užpuolimų, ir jam pagaliau pasisekė sunaikinti pilį, ir lietuvių atramos punktas liko tik netoli Kauno Neries Pakrantėje buvusi Eigulių pilis.

Daug kartų buvo sudegintos ir ordino pilys, ypač Bajerburgas. Tačiau ordinas jas vėl atstatydavo. Jis taip pat atsistatė kadaise sugriautą Marijenburgą ir Jurbarką, kurį pirmą kartą buvo pastatęs Livonijos ordinas (ta senoji pilis buvo sugriauta tuojau po didžiojo Durbės mūšio).

Didesnių mūšių su ordinu buvo tik keletas.

Strėvos mūšis 1348 m. Po nelaimingai pasibaigusio kryžiuočių žygio į Lietuvą 1345 m., kai ordino išdavikas pasirodė esąs patsai magistras, lietuviai nusiaubė ordino kraštą net du kartus (1347 m.). Atsilygindamas už tuos užpuolimus, ordinas 1348 m. suruošė didelį žygį į Lietuvą. Veliuonos apylinkėje ordino kariuomenė įsiveržė į Žemaičius ir, 8 dienas naikinusi kraštą, persiskyrė į dvi dalis. Dalis grįžo atgal, o kita dalis, viso 800 karių, nuklydo į Aukštaičius ir pasiekė Žiežmarius. Grįžtančiai kariuomenei pastojo kelią Algirdas su Kęstučiu. Mūšis įvyko prie Strėvos upės. Kryžiuočiams pavyko pasprukti. Po to ordinas ėmė skelbti, kad jų laimėjimas buvęs nepaprastai didelis, kad lietuvių žuvę net 10.000, o mūšyje dalyvavę 40.000! Laimėjimui atminti ordinas pastatė net du vienuolynus (Karaliaučiuje ir Vėluvoje). Bet iš tikro laimėjimas buvo tik išpūstas: 40.000 kariuomenės anais laikais neturėjo ne tik Lietuva, bet nė viena Europos valstybė. Be to, niekas negalėtų per kelias dienas tiek kariuomenės nė surinkti. Lietuvių galėjo dalyvauti mūšyje ne daugiau, kaip 1.000 žmonių. Jei tat būtų buvęs toks didelis laimėjimas, kaip kad skelbė ordinas, tai būtų buvusios sunaikintos visos Lietuvos pajėgos, ir kryžiuočiai būtų galėję sumuštus lietuvius persekioti, o gal net būtų bandę kai kurias pilis užimti. Be abejo, ordinas būtų nedavęs atsigauti lietuviams, tuojau būtų suruošęs naują žygį ir užėmęs kraštą. Iš tikrųjų laimėjimas buvo tik toks, kad kryžiuočiai sugebėjo pasprukti; jokių didesnių padarinių jis neturėjo. O paskelbti pasauliui apie didžiausią laimėjimą kryžiuočiams buvo naudinga: tatai imponavo Europos riteriams ir daugiau jų viliojo į talką ordinui.

Kauno sugriovimas 1362 m. buvo svarbus vokiečių ordino laimėjimas, kurį jis taip pat plačiai išgarsino Europoje, kaip ir Strėvos mūšį. Kauno užpuolimą suruošė Prūsų ordinas, keršydamas Kęstučiui už pabėgimą iš nelaisvės (1361 m.). Magistro įsakymu, 1362 m. žiemą prie Kauno atvyko ir Livonijos ordino kariuomenė. Kryžiuočių buvo tiek daug, kad atvykę Algirdas su Kęstučiu nedrįso gelbėti apgultos pilies: per maža jie turėjo jėgų. Pilies įgula buvo negausinga ir nepasiruošusi ilgam apgulimui. Jai trūko net maisto. Bet įgulos vadas, Kęstučio sūnus Vaidotas, atsilaikė net keletą savaičių. Kai jo karių teliko

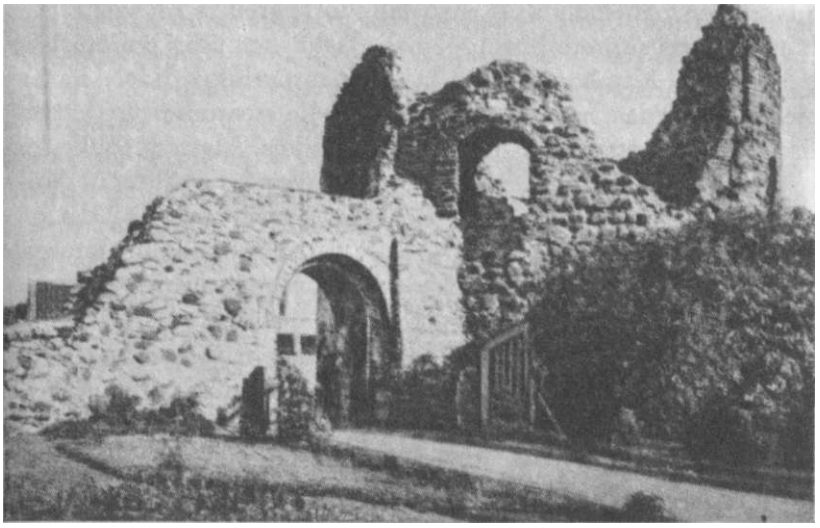

Kauno pilies griuvėsiai.

tik 36, jis bandė prasimušti pro apgulusių kryžiuočių eiles, tačiau nepajėgė ir pakliuvo į nelaisvę.

Sugriovę pilį, kryžiuočiai Kaune nepasiliko, ir lietuviai ten ėmė statyti kitą pilį, pavadintą Naujuoju Kaunu. Ji buvo jau nebe toj pačioj vietoj, bet Nemuno saloj (kadangi dabar ten jokios salos nebėra, tai tiksliai nežinoma nė jos vieta). Kitais metais kryžiuočiai nugriovė dar tą nebaigtą pilį ir jos vietoje pastatė savo pilį — Gotesverderį. Po kelerių metų Kęstutis ją sugriovė (1369 m.). Ordinas vėl buvo ją atstatęs, bet, matydamas, kad taip giliai į Lietuvą įsiterpusios pilies nepajėgs išlaikyti, patsai ją sudegino. Tuo būdu kiek laiko Kauno apylinkėje nebuvo jokios pilies — nei lietuvių nei ordino.

Rūdavos mūšis 1370 m. Sunaikinę Kauną, kryžiuočiai netrukus sugriovė Panemunėje visas kitas, į vakarus buvusias, lietuvių pilis. Keršydami už tai, Algirdas su Kęstučiu 1370 m. suruošė didelį žygį. Surinkę daug kariuomenės, broliai traukė atskirais keliais. Jie buvo paketinę sunaikinti Karaliaučių. Algirdas, persikėlęs per Nemuną, traukė per šiaurines ordino žemių sritis į Karaliaučių, o Kęstutis iš Palenkės įsiveržė į Galindą ir taip pat skubėjo Karaliaučiaus link. Pakeliui sutinkamos ordino

pilys buvo paliekamos; iš viso tebuvo sugriauta tik viena pilis. Iš to ordinas suprato brolių planą ir įsakė visų pilių įguloms skubėti gelbėti Karaliaučiaus. Čia ordinas surinko didelę kariuomenę. Algirdas su Kęstučiu, dar nespėję susijungti, ėmė traukti. Kęstutis atsitraukė pirmas, o atsilikęs Algirdas buvo priverstas kautis. Mūšis įvyko ties Rūdavos bažnytkaimiu. Jame žuvo patsai ordino kariuomenės vadas — maršalka, trys komtūrai (pilių bei sričių viršininkai) ir daugybė riterių. Tačiau lietuviai vis dėlto turėjo atsitraukti. Ordinas ir apie šį mūšį skelbė pasauliui, kaip apie didžiausią savo laimėjimą. Tačiau tatai nebuvo didelis smūgis lietuviams, nes jie netrukus galėjo iš naujo pradėti savo puolimus.

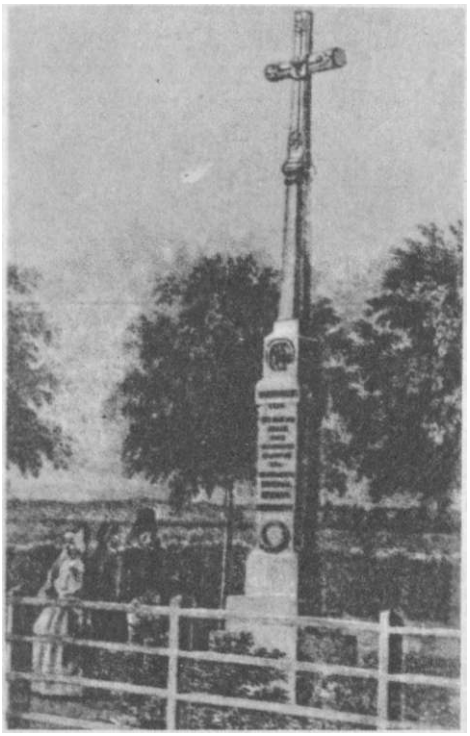

Rūdavos mūšio paminklas.
Žuvusiam maršalkai Schindekopui paminklinis kryžius buvo pastatytas tuojau po mūšio; jam sugriuvus, ant tų pačių pamatų 1835 m. buvo šis pastatytas. 1870 m. trečią kartą atnaujintas, jis dabar vėl kitaip atrodo.

Santykiai su ordinu Algirdo gyvenimo pabaigoje. Po Rūdavos mūšio ordinas kelerius metus neruošė jokio didesnio žygio. Bet 1377 m., prieš pat Algirdo mirtį, jis buvo pasiekęs net Vilnių ir Trakus. Ordino kariuomenė buvo nepaprastai didelė (kronikos jos priskaito net iki 12.000). Kad lengviau galėtų išmisti, ji ėjo pasidalinusi į 3 grupes. Viena grupė pasiekė Trakus, kita apgulė Vilnių, o trečia naikino kitas Lietuvos sritis. Trakuose Kęs-

tutis, o Vilniuje Algirdas pasikvietę kryžiuočių vadovybę, padarė su ja sutartis, tačiau kryžiuočiai vis dėlto nesitraukė; nepajėgdami paimti pilių, jie naikino miestus ir apylinkes. Tada Kęstutis su sūnum Vytautu pradėjo su jais partizanišką karą. Kryžiuočiai ėmė trauktis; Vytautas tuo tarpu buvo sunaikinęs jų atgaliniam kely paruoštą maisto atsargą, ir jų kariuomenėje kilo badas. Kęstučio ir Vytauto būriai puolė kryžiuočius kur galėdami, ir iš didelio žygio savo kraštą pasiekė vos maži išbadėjusios ir sušalusios jų kariuomenės likučiai.

Vinrichas von Kniprodė, kryžiuočių ordino magistras (1351—1382 m.). Jam valdant ordinas pasiekė aukščiausią klestėjimo laipsnį.

Tai buvo paskutinis susidūrimas su ordinu Algirdui tebegyvenant. Vėliau, Vilniaus sostą užėmus Jogailai, prasidėjo jau kitokio pobūdžio santykiai. Tada ordinas jau dažnai tapdavo kurio nors Lietuvos kunigaikščio sąjungininku, tuo būdu ruošdamasis galutinai pasiekti savo tikslą, t. y. užgrobti Žemaičius ir sulieti į vieną abi savo valstybes. Jogailos ir Vytauto laikais jam tatai buvo pasisekę nors trumpam laikui. Kęstutis su Algirdu, kad ir sunkiai kovojo, tačiau išlaikė vakaruose tą pačią tėvo paliktą sieną. Tiesa, Vytenio ir Gedimino laikais ordino pilys Nemuno pakrantėje siekė tik Dubysos žiotis, o Algirdo ir Kęstučio laikais pasiekė Nerį; bet tai tebuvo kova dėl Nemuno vagos, kaip patogiausio strateginio kelio: gilyn į kraštą jie nė kiek nepasistūmėjo. Pagaliau ir Kauno pasiekimas buvo tik laikinis kryžiuočių laimėjimas.

3. Lietuvos kovos su Lenkija dėl Voluinės žemių

Gedimino laikais santykiai su Lenkija buvo geri; su ja buvo net padaryta sąjunga prieš ordiną (Lenkai tada kovojo su ordinu dėl Pamario). Bet karalius Kazimieras Didysis, atsisakęs nuo Pamario, padarė su ordinu taiką. Tuo pat metu nutrūko jo sąjunga su Lietuva. O kai jis savo dėmesį atkreipė į rytus ir į pietus, tai pasidarė net Lietuvos priešas: dėdamasis Voluinės kunigaikščių įpėdiniu, jis siekė užimti Voluinę, kurios didelę dalį valdė Kęstučio ir Algirdo brolis Liubartas. Dėl Voluinės ir prasidėjo kovos su lenkais, ėjusios net keletą dešimtmečių. Lietuvos interesus čia gynė Liubartas. Bet kadangi tai buvo visos valstybės interesai ir kadangi Lenkija taip pat grėsė Kęstučio valdomajai Palenkei, tai Liubartui į pagalbą ateidavo ir broliai. Buvo ne kartą ten nuvykęs ir Algirdas, bet dažniausiai nuvykdavo Kęstutis.

Voluinę Liubartas vis dėlto atlaikė. O kai, Kazimierui Didžiajam mirus, Lenkijoje ilgai nebuvo nuolatinio valdovo, tuomet Lietuvos sienos buvo dar toliau praplėstos. Be to, sumušęs totorius, Algirdas paėmė į savo valdžią dar Podolę, kurią taip pat tykojo pagrobti lenkai.

4. Lietuvos krikšto klausimas Algirdo ir Kęstučio laikais

Einant kovoms su ordinu ir su Lenkija, visą laiką buvo aktualus Lietuvos krikšto klausimas. Kryžiuočiai Europoje dėjosi oficialiais Lietuvos krikštytojais, bet iš tikro jiems rūpėjo tik kraštą pavergti. Nė po vieno, net gana sėkmingo, savo žygio jie nereikalavo krikštytis, nes Lietuvos krikštas būtų pakirtęs šaknis jų egzistencijai. Tada jie būtų nebegalėję toliau kariauti, būtų nebegalėję šauktis iš Europos kryžeivių, ir abiejų vokiečių valstybių sujungimo klausimas būtų žuvęs amžinai.

Kadangi ordinas gaudavo iš Vakarų paramos prieš lietuvius, tai panoro jos gauti ir Kazimieras, kariaująs su lietuviais dėl Voluinės. Jis irgi kreipėsi į popiežių, prašydamas skelbti kryžiaus žygius, o norėdamas pakenkti ordinui, ėmė rūpintis ir Lietuvos krikštu. Tik pradėjęs kariauti su lietuviais, jis gavo Kęstučio sutikimą krikštytis ir tatai pranešė popiežiui (1349 m.). Popiežius pažadėjo Kęstučiui už tai karaliaus karūną. Bet Kęs-

tučio pažadas buvo duotas sunkaus karo metu; iš tikro jis nė neketino krikštytis. Vos tik Kazimieras pasitraukė iš kovų lauko, Kęstutis su Liubartu tuojau išvarė lenkų įgulas iš Voluinės pilių, ir vėl prasidėjo karas. Tada Kazimieras ėmė rūpintis, kad Lietuvai pasiūlytų krikštytis patsai popiežius ir imperatorius Karolis IV.

Derybos dėl krikšto 1358 m. Imperatorius parašė Algirdui ir Kęstučiui laiškus, siūlydamas krikštytis. Abu kunigaikščiai pasiuntė pas imperatorių į Niurnbergą vieną savo šeimos narį (greičiausiai Kęstučio sūnų Patriką), kuris įtikino imperatorių, kad Lietuva tikrai krikštysis. Tada imperatorius išsiuntė į Lietuvą savo delegaciją, Prahos arkivyskupo Ernesto vadovaujamą. Ji turėjo baigti derybas dėl krikšto. Delegacija neatvyko į Lietuvą, bet sustojo pakeliui pas kryžiuočius. Prasidėjus deryboms, Algirdas su Kęstučiu, neatsisakydami krikštytis, pareikalavo, kad kryžiuočių ordinas išsikraustytų iš Pabaltijo ir persikeltų į Rusijos tyrus ginti Europos nuo totorių. Be to, jie pareikalavo, kad daugumas ordino užimtų žemių būtų grąžintos Lietuvai, — kad būtų grąžintos visos žemės anapus Nemuno iki Priegliaus ir Alnos upės, paskui — visas Kuršas ir visas kairysis Dauguvos krantas, o nuo Aiviekstės upės intako — anapus Dauguvos esanti Latgala. Tad Lietuvos valdovai pareikalavo atiduoti jiems beveik visus lietuvių giminių gyvenamuosius kraštus.

Aišku, kad jų reikalavimas buvo teisingas. Tačiau niekas negalėjo priversti ordiną išsikelti kitur. Priešingai, jis buvo imperijos narys, ir imperatoriui būtų buvę nenaudinga panaikinti galingą ir tuo metu klestėjusią valstybę. Bet ir panorėjęs imperatorius būtų negalėjęs iškelti ordino, nes šis būtų jo neklausęs. Tad ordinas pasiliko kur buvęs, o Lietuva pasiliko pagoniška. Tuo būdu žuvo krikšto klausimas. Tebegyvenant Algirdui su Kęstučiu, jis jau nebebuvo daugiau keliamas.

5. Lietuvos santykiai su rusų kraštais Algirdo ir Kęstučio laikais

Gediminas laikė save „daugelio rusų" valdovu, o Algirdas pareiškė: „Visa Rusija turi priklausyti Lietuvai". Algirdas, kurio valdomosios sritys buvo Lietuvos rytuose,

kaip tik rūpinosi rytų sienomis ir santykiais su rusais, palikdamas Kęstučiui rūpintis santykiais su ordinu ir su Lenkija.

Nukariavimai pietuose. Rusija tada dar buvo nesustiprėjusi: visi kunigaikščiai dar tebepripažino totorių valdžią ir mokėjo jiems duoklę. Bet Rusijos šiaurėje jau buvo iškilusi Maskva, kuri, nustelbusi Tverę, rungčiomis su Lietuva rinko smulkesnes kunigaikštystes į savo valdžią. Todėl Algirdas šiaurėje turėjo daug sunkumų. Daug lengviau jam buvo veikti pietuose, t. y. dabartinių ukrainiečių srityse, kur tik totorių valdžia buvo stipresnė, o pačios kunigaikštystės buvo silpnos. Kijevas priklausė Lietuvai jau Gedimino laikais, tačiau į jį vis dar kišos totoriai. Todėl Algirdas 1362 m. suruošė į tas sritis žygį, sumušė totorius ties Mėlynaisiais Vandenimis ir paėmė Kijevą į savo valdžią. Senasis kunigaikštis buvo pašalintas, o į jo vietą pasodintas Algirdo sūnus Vladimiras. Netrukus iš totorių buvo atimta ir Podolė, kurią jie valdė patys, be jokio leninio kunigaikščio. Ji buvo atiduota Karijoto Gediminaičio sūnums, kurie čia sukūrė savo atskirą kunigaikštystę, ne visada paklusnią didžiajam Lietuvos kunigaikščiui: turėdami daug reikalų su Lenkų karaliais, jie kartais ir šiems pasiduodavo. Taigi Podolė, nors ir buvo lietuvių kunigaikščių valdoma, tačiau iki Vytauto laikų sudarė kaip ir atskirą, Lietuvos valstybės mažai tepriklausomą kunigaikštystę.

Naujų žemių užėmimas šiaurinėje Rusijoje. Rusijoje Algirdas tęsė savo tėvo politiką. Rinkdamas į savo valdžią centrinės Rusijos kunigaikštystes, jis irgi susidūrė su sustiprėjusią Maskva. Norėdamas turėti sąjungininką prieš Maskvą, jis vedė Tverės kunigaikščio seserį Julijoną. Kadangi tuo metu Tverė varžėsi su Maskva dėl įtakos, tai Algirdui teko net kelis kartus padėti savo svainiui prieš Maskvą. Jis buvo net kelis kartus priėjęs prie Maskvos vartų, tačiau paties miesto nepaėmė.

Smolensko kunigaikštystė taip pat buvo patekusi į Lietuvos įtaką dar Gedimino laikais. Algirdo laikais ji dar daugiau priklausė Lietuvos. O kai Smolenskas, susidėjęs su Maskva, bandė ta priklausomybe atsikratyti, Algirdas kai kuriuos jo miestus atėmė iš Smolensko kunigaikščių ir tiesiogiai prijungė prie Lietuvos. Bet po Algirdo mirties Lietuvai teliko tik vienas Mstis-

laulis ir šiaurinės Smolensko kunigaikštijos žemės (Toropecas, Rževas, Bielaja). Pats Smolenskas išgyveno nepriklausomas dar iki Vytauto. Bet užtat daug geriau Algirdui sekėsi į pietus nuo Smolensko. Čia jis užėmė visas Dniepro ir Desnos upyno kunigaikštystes — Brianską, Trubčevską, Naugardą Sieverską, ir kt. Visos tos kunigaikštystės buvo atiduotos valdyti Algirdo sūnums ar brolėnams.

Algirdo įtaka šiaurėje siekė net Pskovo ir D. Naugardo miestų respublikas. Nors ir kliudė Maskva, tačiau abiejose tose respublikose, o ypač Pskove, kunigaikščius dažniausiai pastatydavo Algirdas (paprastai jais pastatydavo savo sūnus ir giminaičius). Abiejose respublikose kunigaikščio valdžia buvo labai silpna: jis tebuvo tik karo vadas. Tačiau tų miestų pasirinkimas lietuvio kunigaikščio rodė jų gerus santykius su Lietuva.

Turėdamas daugybę kitų reikalų, Algirdas negalėjo viso savo dėmesio skirti Rusijai. Todėl ten, kur tekdavo susidurti su galinga Maskva, jam gana sunkiai sekdavosi. Bet užtat jo darbo vaisiais vėliau pasinaudojo Vytautas.

Pravoslavų metropolijos įkūrimas. Algirdas buvo nusistatęs suimti į savo valdžią visą Rusiją. Bet jam čia daug kliudė ta aplinkybė, kad jisai buvo pagonis. Tuo tarpu iškilusi Maskvos kunigaikštystė šituo atžvilgiu turėjo pirmenybę. Be to, joje gyveno nuo totorių iš Kijevo pabėgęs visos Rusijos pravoslavų metropolitas. Aišku, kad, Maskvai susiduriant su Lietuva, metropolitas savo tikinčiuosius nuteikdavo Lietuvos nenaudai. Todėl Algirdas ėmė rūpintis, kad būtų atgaivinta Kijevo metropolija: tada metropolitas, būdamas jo valstybėje, nebegalėtų jam kenkti. Pagal senąją tradiciją, visi rusų kraštai turėjo priklausyti vienam metropolitui. Nors atskiro Lietuvos pravoslavų metropolito paskyrimui ypatingai priešinosi Maskva, tačiau Algirdas vis dėlto laimėjo: Konstantinopolio patriarchas paskyrė Lietuvai atskirą metropolitą, kuris apsigyveno Kijeve.

6. Algirdo ir Kęstučio valdymo charakteristika

Nors Algirdas su Kęstučiu po tėvo mirties turėjo nemažas kunigaikštystes, tačiau didžiojo kunigaikščio sritis buvo likusi

Jaunučiui. Susitarę, 1345 m. jie padarė perversmą ir paėmė valstybės vairą į savo rankas. Pasidalinę sritis, juodu gyveno tikrai broliškai; vienas antram padėdami, sugebėjo ne tiktai apsaugoti tėvo palikimą, bet ir toli praplėtė valstybės ribas.

Kęstutis valdė Trakus nuo pat jaunystės. Jam priklausė vokiečių ordino pasienio sritis. Tai buvo grynai lietuviškas kraštas, — ir patsai Kęstutis buvo įkūnėjusi lietuvybė ir uoliausias pagoniškosios Lietuvos gynėjas. Čia jis nežinojo jokių kompromisų. Tačiau jis nebuvo užsispyręs pagonis fanatikas: jis niekuomet nejautė neapykantos krikščionims. Karuose su ordinu buvo taurus, ordino viršininkų tarpe turėjo gerų bičiulių. Ypatingai jis gerbė narsius ir taurius riterius. Visuomet buvo nuoširdus ir atviras, tikrai buvo idealus karys — riteris.

Kęstučio antspaudas.
Užrašas: *S[igillum] Kynstutte Dux + De + Trackeri.*

Kitoks buvo **Algirdas.** Iš visų Gedimino sūnų jis buvo visų gudriausias politikas. Tačiau jis buvo neblogas ir karys. Jaunystę praleido rusų kraštuose. Prieš tapdamas didžiuoju kunigaikščiu, apie 25 m. valdė Vitebską. Jo abidvi žmonos buvo rusės. Visi jo vaikai, gimę Vitebske, buvo krikštyti rytų Bažnyčios apeigomis; bet tie, kurie gimė Vilniuje, buvo pagonys. Ir patsai Algirdas buvo pagonis. 1377 m. miręs, jis buvo sudegintas ant laužo Vilniuje ir palaidotas pagonių papročiais. Tačiau religiniu atžvilgiu jis buvo tolerantas: Vilniuje buvo ne tiktai pravoslavų bažnyčia, reikalinga jo žmonos dvarui, bet ir katalikų bažnyčios.

Nukariautus rusų kraštus Algirdas dalino paprastai savo sūnums, kurių turėjo net 12. Daugumas jų, gyvendami tarp rusų, surusėjo. Ir daugelis vėlesnių, iš Algirdo kilusių, kunigaikščių šeimų ilgai išliko pravoslaviškos. Tuo tarpu visa Kęstučio šeima liko grynai lietuviška (Kęstučio palikuonys išmirė daug anksčiau, negu Algirdo).

III. Politinė krizė Lietuvoje 1377—1384 m.

1. Algirdo įpėdinis Jogaila ir jo politika

Naujoji Lietuvos politikos linkmė. 1377 m. mirdamas Algirdas savo įpėdiniu paskyrė sūnų Jogailą. Kęstutis, gerbdamas brolio atminimą, Jogailai pripažino Vilnių ir didžiojo kunigaikščio titulą; jis tikėjosi, kad Jogaila varys tėvo politiką, klausys dėdės ir draugiškai gyvens su jo sūnum Vytautu, su kuriuo kartu augo ir draugavo. Bet pasirodė, kad Jogaila nenorėjo eiti tėvo ir dėdės pėdomis.

Jogaila.
Biustas jo marmurinės statulos antkapy, Krokuvos Katedroje.

To meto jaunoji karta, nusižiūrėjusi į amžinas kovas su ordinu, suprato, kad vargiai pavyks išvaryti ordiną iš Pabaltijo, matė, kaip brangiai atseina Lietuvai tos kovos, todėl buvo linkusi rasti su ordinu kokį nors *modus vivendi,* — žodžiu, buvo linkusi su juo derėtis ir daryti visokias sutartis. Susidarius normaliems santykiams, jų manymu, valstybė laimėtų ne vien tuo, kad liautųsi karai, bet dar ir tuo, kad gautų nemaža naudos ir ekonomiškame gyvenime. Mat, ordinas buvo atkirtęs Lietuvą nuo Baltijos jūros, kuria ėjo Hanzos varomoji prekyba; susitaikinus su ordinu, prekybos keliai pasidarytų Lietuvai daug laisvesni, prekyba pagyvėtų, ir kraštas galėtų ekonomiškai kilti.

Todėl jaunoji karta, kuriai priklausė ir Jogaila su Vytautu, buvo linkusi ieškoti išeities iš karų. Praktiškai tokią politiką varyti pirmasis pradėjo Jogaila.

Jogailos brolių sukilimas. Be minėtų sumetimų, Jogailą vertė artintis su kryžiuočiais dar reikalas paramos prieš pavojų jo valdžiai. Mat, vyresnieji Jogailos broliai jautėsi turį daugiau teisių tėvo palikimui, negu Jogaila, ir todėl nenorėjo pripažinti jo valdžios. Labai greit vyriausiasis brolis, Andrius, valdęs Polocką, atsisakė klausyti Jogailos ir, pabėgęs į Maskvą, ėmė ruošti koaliciją prieš Jogailą. Jį uoliai rėmė Maskvos kunigaikštis Dimitrijas, kuriam rūpėjo užimti Lietuvos valdomus Pavolgio miestus, ir Livonijos ordinas, kuris visada rėmė kiekvieną neramumą Lietuvoje. Prie Andriaus prisidėjo dar brolis Dimitrijas, Briansko valdovas, ir pritarė Kijevo valdovas Vladimiras. Tuo būdu prieš Jogailą susidarė stipri koalicija. Tada Jogaila susidėjo su totoriais prieš Maskvą. Tačiau Maskvos kunigaikštis Dimitrijas, dar prieš atvykstant Jogailai, sumušė totorius (Kulikovos mūšyje 1380 m.). Jogaila grįžo atgal, nė nepradėjęs karo. Tuo būdu Jogailai nepasisekė pakenkti koalicijai. Tiesa, ji dar ilgai buvo neveikli, tačiau neiširo ir Jogailai sudarė nuolatinį pavojų. Tad jam teko ieškoti kitokios paramos.

1379 ir 1380 m. sutartys su ordinu. Dėdamasis su totoriais prieš Maskvą, Jogaila drauge rūpinosi susitarti ir su kryžiuočiais. Kadangi ir po Algirdo mirties ordinas nesiliovė puolęs Lietuvos, tai ir Kęstutis sutiko taikintis su ordinu. Tuo būdu 1379 m. Trakuose buvo padarytos 10 metų paliaubos. Jas pasirašė Jogaila ir Kęstutis. Sutartyje ordinas pasižadėjo nepulti Palenkės (pradedant Gardinu), o Lietuva turėjo nepulti ordino žemių, esančių Palenkės pasieny. Tuo būdu šita sutartis telietė tiktai pietines Kęstučio žemes. Sutarties nesudarė tik livoniškė ordino šaka. Susiderėti su ja buvo ypač svarbu Jogailai, nes ji buvo sukilusio Andriaus sąjungininkė. Jogaila ėmė tartis su Livonijos ordinu vienas. Pagaliau 1380 m. vasario mėnesį buvo pasirašytos paliaubos, bet Žemaičiai ir kitos Kęstučio žemės iš jų buvo išskirtos; taigi ordinas galėjo jas pulti, kaip puolęs.

Šita sutartis dar gali būti laikoma paprastu Jogailos srities apdraudimu, kaip kad prieš metus buvo apdrausta dalis Kęstu-

čio sričių. Bet tais pačiais (1380) metais Jogaila padarė naują sutartį su visu ordinu. Ji buvo padaryta slaptai, be Kęstučio žinios. Kad šis nieko nesuprastų, ji buvo pasirašyta tyčia tam reikalui suruoštoje medžioklėje; nuo pasirašymo vietos ji vadinama Dovydiškių sutartimi. Į medžioklę buvo pakviestas ir Vytautas, bet apie sutartį jis greičiausiai nieko nežinojo. Šioje naujoje sutartyje ne tik išskiriamos Kęstučio žemės, bet ji aiškiai nukreipta ir prieš patį Kęstutį. Tuo būdu Jogaila pasidarė ordino sąjungininkas prieš dėdę. Sutarty net numatyta, ką reikėsią daryti, kad Kęstutis apie ją nieko nesužinotų: joje net numatomas atvejis, kad Jogaila galįs būti priverstas žygiuoti tarsi į pagalbą Kęstučiui, bet dėl to sutartis dar nebūsianti nutraukta; Jogaila neturįs tiktai kautis su kryžiuočiais, tačiau karo veiksmų srityse jam galima būti.

Šita Jogailos sutartis, nukreipta prieš dėdę, buvo sudaryta ne tiek Jogailos, kiek giminių — brolių ir motinos Julijonos — pastangomis. Kęstutis po Algirdo mirties nesugyveno su Vilniaus dvaru, ir tas nesutarimas vis didėjo. Kęstutis negalėjo pakęsti, kad Jogaila išleido savo seserį Mariją už dvariškio Vaidilos, kilusio iš žemesniojo visuomenės sluoksnio. Už tai Vaidila buvo pasidaręs klastingu Kęstučio priešu ir kartu su Jogailos jaunesniaisiais broliais, ypač su Skirgaila, įtikinėjo Jogailą, kad Kęstutis trokštąs jį pažeminti, — kitaip sakant, atimti iš jo Vilnių. Vokiečių ordinas, tikėdamasis pasinaudoti ta nesantaika, įvairiais būdais stengėsi palaikyti šitą įtarimą, kol pagaliau pasiekė savo tikslą. Jogailos susitarimas su ordinu, žinoma, greit turėjo išeiti į aikštę; tad konfliktas tarp jo ir Kęstučio buvo neišvengiamas.

2. Jogailos pašalinimas iš Vilniaus ir Kęstučio mirtis

Jogailos pašalinimas (1381 m.). Apie Jogailos išdavikišką sutartį Kęstučiui pranešė vienas aukštas ordino narys: matyt, ordinas trokšte troško, kad Lietuvoje kuo greičiausiai įsivyrautų vaidai. Kęstutis tuojau patikėjo žinia, nes jau ir pats įtarė Jogailą. Vytautas, kartu augęs ir draugavęs su Jogaila, nenorėjo tuo tikėti. Todėl, kai Kęstutis ruošėsi nubausti Jogailą, Vytautas išvyko į Drohičiną. Jogaila tuo metu buvo išsiuntęs kariuomenę

į Polocką; čia buvo ir Skirgaila, paskirtas, po sukilusio Andriaus, Polocko kunigaikščiu. Todėl, Kęstučio apsiausta, Vilniaus pilis labai greit pasidavė. Kęstutis tuojau suėmė visą Jogailos šeimą. Radęs sutarties su ordinu raštą, — išdavimo įrodymą turėdamas savo rankose, jis pasiskelbė atimąs iš Jogailos sostą. Tačiau, Vytautui užtarus Jogailą, Kęstutis ne tiktai jį paleido suimtą, bet dar jam davė valdyti Vitebską, kurį valdė jaunystėje jo tėvas Algirdas. Į Polocką išsiųsta Jogailos kariuomenė, išgirdusi apie perversmą, tuojau perėjo į Kęstučio pusę.

Kęstučio valdymas ir Jogailos šalininkų sukilimas. Iš visų savo priešų Kęstutis nubaudė tik vieną Vaidilą: jis buvo pakartas. Visi kiti Jogailos šeimos nariai buvo perkelti į Vitebską. Kęstutį iš pradžių pripažino visi. Jis, maža tekreipdamas dėmesio į rytus, pradėjo kovas su kryžiuočiais. Kaip tik tuo metu, kada Kęstutis buvo apgulęs Jurbarką, atėjo žinia, kad prieš jį sukilo Jogailos brolis, Naugardo Sieversko kunigaikštis Kaributas. Kęstutis tuojau pradėjo derybas su kryžiuočiais, bet šie tyčia nenorėjo nusileisti. Tačiau Kęstutis, metęs derybas, tuojau išvyko į rytus. Jam nesant namie, kilo vilniečių sąmokslas (1382 m.). Ypač mieste gyvenę vokiečiai pirkliai palaikė Jogailą, nes jis žadėjo taiką su ordinu; o taika su ordinu reiškė laisvos prekybos klestėjimą. Pirkliams to visiškai pakako; todėl jie bematant perdavė miestą Jogailai. Vytautas tuomet buvo medžioklėje. Grįžęs jis bandė atsiimti Vilnių, tačiau prie pat miesto Jogailos buvo sumuštas ir pasitraukė į Gardiną rinkti jėgų. Tuo tarpu Jogaila užėmė ir Trakus; čia jam dar padėjo atėję į pagalbą kryžiuočiai. Trakai buvo atiduoti valdyti Skirgailai.

Paskutinės Kęstučio kovos ir mirtis. Vytautas tuojau pranešė tėvui apie įvykius, ir Kęstutis parsiskubino atgal. Surinkę jėgų, Kęstutis su Vytautu atvyko prie Trakų, kur buvo ir Jogaila su Skirgaila; čia taip pat atvyko ir kryžiuočių kariuomenė. Dėl kažin kokių priežasčių mūšio neįvyko. Skirgailai pasiūlius ir Vytautui pritarus, Kęstutis su Vytautu nuvyko pas Jogailą derybų. Tas pakvietė juos į Vilnių, kur abudu suėmė, nors kviesdamas Skirgaila buvo davęs žodį, kad jiems nieko blogo neatsitiksią. Kęstučio ir Vytauto kariuomenė buvo

paleista, o jie patys buvo uždaryti kalėjime; Kęstutį netrukus išvežė į Krėvos pilį, o Vytautą paliko Vilniuje. Krėvoje iškalėjęs 5 dienas, Kęstutis buvo nužudytas.

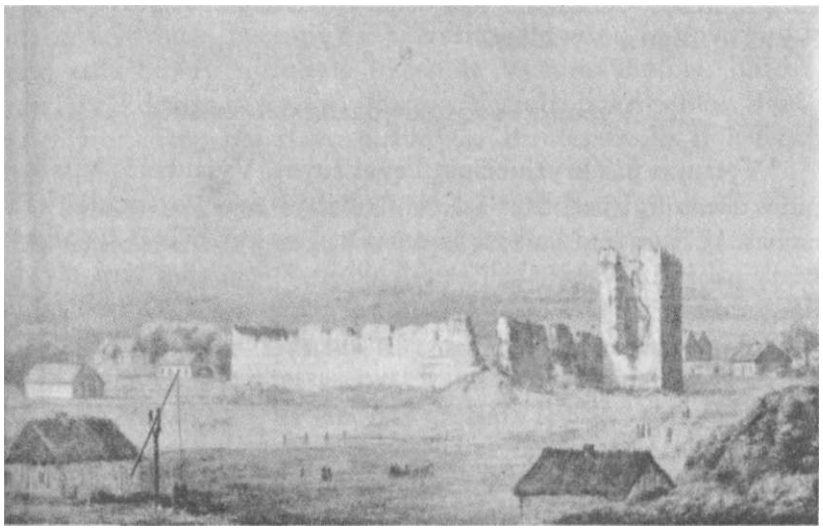

Krėvos pilies griuvėsiai.

Kas buvo didžiojo Lietuvos gynėjo mirties kaltininkas, tebėra neaišku dar ir šiandien. Be abejo, jis žuvo, kaip Jogailos dvaro intrygų auka, nuo dvariškių rankų. Bet, kiek kaltas čia buvo patsai Jogaila, sunku pasakyti. Greičiausiai tai buvo kitų darbas, nes ir visuose kituose įvykiuose veikdavo ne tiek Jogaila, kiek kiti jo vardu, — ypačiai Skirgaila. Jogaila dažniausiai tebūdavo tik brolių ir savo dvariškių dingstė. Kęstutį nužudžius ypač galima įtarti Skirgailą, nes jisai buvo pirmasis, kuris, nuvažiavęs į Krėvą, pranešė radęs Kęstutį negyvą. Jogaila gal tik tiek tegalėjo būti kaltas, kad pasistengė paslėpti žudikus ir jų nebaudė.

Kęstučio lavonas iš Krėvos buvo atvežtas į Vilnių ir iškilmingai palaidotas. Jis buvo sudegintas ant laužo su visais Kęstučio mėgtaisiais daiktais, ginklais ir gyvuliais: sakalais, šunimis ir arkliais. Visuomenei buvo paskelbta, kad jis pats nusižudęs.

Taip tad liūdnai baigė savo dienas šviesiausia pagoniškosios Lietuvos asmenybė. Be to, tai buvo paskutinysis senosios kartos valdovas. Po jo atėjo jaunesnioji karta, kuri pakreipė Lietuvos valstybės likimą kita vaga — prisidėjo prie krikščioniškosios Vakarų kultūros. Čia visos naujosios epochos centre stovi didysis Kęstučio sūnus, Vytautas.

3. Vytauto kovos su Jogaila dėl tėviškės

Vytautas pas kryžiuočius. Tėvui žuvus, Vytautas iš Vilniaus pilies buvo irgi perkeltas į Krėvą. Bet jis nebuvo sunkiai kalinamas. Jį čia galėjo lankyti žmona Ona, su kuria jis ir sugalvojo būdą pabėgti. Tam tikslui pasiaukojo jų tarnaitė, kuri atvykdavo drauge su Ona pas Vytautą. Persirengęs tarnaitės drabužiais, Vytautas, sargų nepažintas, išėjo su žmona iš pilies ir paruoštais arkliais paspruko pas savo sesers vyrą, Mozūrų kunigaikštį Jonušą.

Svainis Vytautui nesuteikė jokios pagalbos: jis buvo per silpnas kariauti su Jogaila. Todėl Vytautas nuvyko į kryžiuočius prašyti pagalbos. Tie jį mielai priėmė, nes tikėjosi, kad, laikydami pas save Vytautą, privers Jogailą būti nuolaidesnį. O Jogaila 1382 m. buvo sudaręs su kryžiuočiais sutartį, kuria jis atidavė kryžiuočiams Žemaičius iki Dubysos, pasižadėjo 4 metų būvyje krikštytis, o be to, pasižadėjo be kryžiuočių pritarimo su niekuo nekariauti ir nedaryti jokios taikos. Taigi Jogaila sutiko klausyti kryžiuočių nurodymų, t. y. prisipažino jų priklausomas. Bet šitos sutarties jis vis dėlto neketino laikytis. Taigi ordinas tikėjosi, kad, palaikydamas Vytautą, privers Jogailą laikytis savo pažadų.

Pabėgėlis Vytautas už paramą turėjo priimti visas ordino sąlygas. Pagaliau jis turėjo net pasižadėti atgautoje savo tėvonijoje būti ordino vasalu (1384 m.). Ordinas pakrikštijo Vytautą V y g a n d o vardu ir išsiuntė su didele kariuomene į Lietuvą. 1383 m. rudenį toji kariuomenė užėmė Trakus ir apgulė Vilnių, tačiau jo nepaėmė. Kariuomenei atsitraukus, Skirgaila atsiėmė ir Trakus. Vytautas, nors tuo tarpu ir nieko nelaimėjo Lietuvoje, vis dėlto pasidarė labai pavojingas Jogailai. Apsigyvenęs ordino pavestoje N a u j o j o M a r i j e n b u r g o pilyje

(prie Nemuno), jis ėmė ruoštis naujiems žygiams ir kvietė ten rinktis visus savo šalininkus. Visi buvusieji Kęstučio ir Vytauto artimieji plaukte plaukė pas Vytautą, nes buvo labai nepatenkinti Jogaila: mat, nužudžius Kęstutį, buvo persekiojami ir visi jo giminės bei artimieji (vieni buvo nužudyti, kiti buvo suimti ar neteko savo turtų ir žemių). Kai kurių vėlesniųjų šaltinių liudijimu, tada buvusi nužudyta ir senutė Vytauto motina, Birutė, kurią, išvykdamas kariauti su Jogaila, Kęstutis buvo palikęs Brastos pilyje. Taip pat buvo nužudytas Birutės brolis ir keletas giminaičių.

Jogailos ir Vytauto susitaikinimas (1384 m.). Pirmojo Vytauto žygio metu jo pusėje jau buvo ne vien kryžiuočių kariuomenė, bet ir keletas tūkstančių žemaičių. Pas Vytautą, apsigyvenusį Naujajam Marijenburge, plaukė jo šalininkai iš visos Lietuvos, ir Jogaila kaskart nedrąsiau jautėsi. Todėl jis pasiūlė Vytautui taikintis. Vytautas sutiko taikintis ir pripažinti Jogailą didžiuoju kunigaikščiu, jei jam bus grąžinta tėviškė, t. y. Trakai ir visos Kęstučio valdytosios žemės. Bet Trakus tuo tarpu valdė Skirgaila. Todėl, nenorėdamas skriausti savo artimiausiojo bendradarbio, Jogaila prašė Vytautą laikinai pasitenkinti pietinėmis Kęstučio srities žemėmis — Gardino ir Brastos sritimis — ir pridedama Voluinės sritimi su Lucku. Trakus žadėjo atiduoti tada, kai atims iš nepaklusnaus brolio Andriaus Polocką ir perkels ten Skirgailą. Vytautas sutiko.

Visos šitos derybos ėjo be ordino žinios. Tik kai dėl visko buvo susitarta, Vytautas su susirinkusiais pas jį lietuviais išėjo iš savo pilies ir, dėdamasis einąs prieš Jogailą, staiga sudegino Jurbarką, savo rezidencijos pilį — N. Marijenburgą — ir Naująjį Bajerburgą. Kryžiuočiai greit sužinojo apie jo išdavimą, tad kitos ordino pilys suskubo apsisaugoti. Vytautas, susijungęs su Jogaila, jau bendromis jėgomis sudegino N. Marijeriverderį (ties Kaunu). Ordinas dėl to, žinoma, netvėrė apmaudu. Nuvykęs į jam paskirtą Gardiną, Vytautas pasidarė paprastu sritiniu kunigaikščiu ir laukė pažadėtų Trakų. Bet Jogaila savo pažado netesėjo, todėl Vytautas dar kartą turėjo prašyti ordiną globos ir dar kartą jį apgauti.

Jogaila, taikindamasis su Vytautu, jau svajojo apie naują sostą, t. y. apie savo valstybės praplėtimą. Mat, kaip tik prieš susitaikinimą

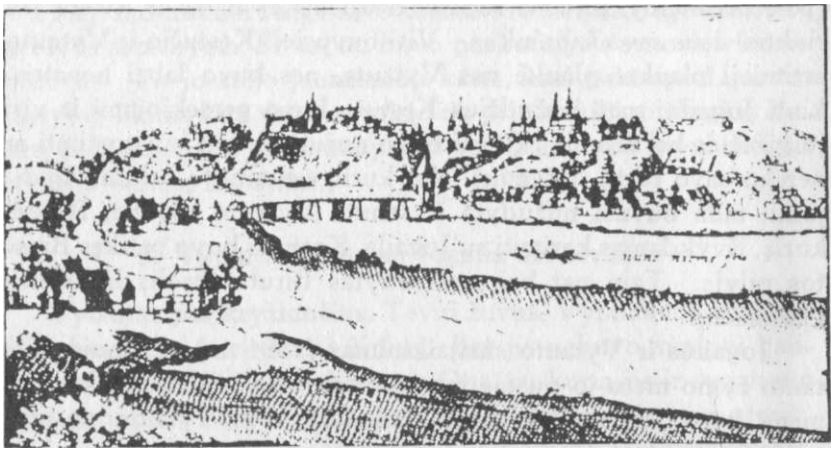

Gardinas XVI amž.
(Seniausias Gardino vaizdas).

su Vytautu, Lenkai jam pasiūlė savo karalaitės Jadvygos ranką, o su ja — ir sostą. Po poros metų Jogaila iš tikro pasidarė Lenkijos karalium. Eidamas karaliauti į Lenkiją, jis neatsisakė nė nuo Lietuvos. Tuo būdu kartu su Lietuva jis pradėjo valdyti ir Lenkiją. Prasidėjo glaudūs Lietuvos ryšiai su Lenkija. Lietuva krikštijosi ir bendromis jėgomis su Lenkija sutriuškino vokiečių ordino galybę. Taigi tuojau po Jogailos ir Vytauto susitaikinimo prasidėjo nauja Lietuvos istorijos gadynė. Tie žmonės, kurie dar prie Kęstučio gyvos galvos buvo pradėję ieškoti kelių suartėti su Vakarais ir buvo pradėję įvairias derybas su ordinu, rado kitą išeitį, — būtent prisijungė prie krikščioniškosios Vakarų kultūros per Lenkiją. Tuo keliu eidama, tauta laiko būvyje susilaukė kitokio pavojaus. Kęstutis gynė lietuviškumą, Algirdas — ypačiai valstybę, nepamiršdamas ir lietuviškumo, o jaunoji karta susirūpino tik valstybe ir nepastebėjo, kaip užtraukė vargų naštą lietuvių tautai, kuri ėmė lenkėti.

IV. Jogailos ir Vytauto laikai

1. Lenkija prieš Jogailą išrenkant karalium

Lenkų valstybė atsirado jau X amž vidury. Bet XII amž. ji suskilo į daugybę mažų kunigaikštysčių, kurių buvo net 23. Vėl iš naujo visą Lenkiją suvienijo karalius Vladislovas I Lokietka — XIV amž. pradžioje, kai Lietuvą valdė Vytenis.

Tuo būdu Lietuvos valstybės kūrimosi laikais Lenkija buvo suskilusi; su ja tuomet Lietuvai nedaug teteko kovoti. Vladislovas I, vienydamas valstybę, susidūrė su kryžiuočiais, kurie buvo užgrobę lenkiškąjį Pamarį. Kovai su ordinu jis ir buvo padaręs (1325 m.) sąjungą su Gediminu (žiūr. 70—71 psl.). Jo sūnus Kazimieras Didysis (1333—1370 m.), po 10-ties metų kovų, susitaikino su ordinu (1343 m.), atsisakęs nuo ordino užgrobtojo Pamario ir Kulmo. Jam susitaikinus su ordinu, nutrūko ir sąjunga su Lietuva. Tuo pat metu jisai pareiškė pretenzijas į Voluinės ir Haličiaus žemes, kurių dalį, išmirus jų kunigaikščiams, buvo valdęs bevaikis Mozūrų kunigaikštis Boleslovas. Čia tad Kazimieras ir susidūrė su Lietuva. Mat, Algirdo ir Kęstučio brolis Liubartas, kaip ir Boleslovas, buvo vedęs Voluinės kunigaikščių dukterį ir valdė didelę dalį Voluinės su Lucko miestu. Boleslovui mirus, jis tarėsi turįs teisę gauti ir šio valdytąją dalį. Todėl jis ir pradėjo karą su Kazimieru, pretenduojančiu į Boleslovo valdytąjį kraštą. Liubartui padėjo broliai, o ypač Kęstutis su Algirdu. Kovos pasibaigė Lietuvos laimėjimu (žiūr. 90 psl.).

Susitaikinęs su ordinu ir palikęs Lenkiją atskirtą nuo jūros, Kazimieras buvo atkreipęs visą savo dėmesį į pietus ir pretendavo ne tik į Haličių ir Voluinę, bet ir į Podolę. Vis dėlto jis buvo priverstas palikti Lietuvai ne tik didžiąją dalį Voluinės, bet ir Podolę; Lenkijai liko Haličius (Galicija).

Kazimieras yra vienintelis Lenkų karalius, turįs Didžiojo vardą. Jis sustiprino Lenkiją ne tik užsieny, bet ir viduje. Prieš anksčiau iškilusius ponus jis palaikė miestiečius ir ūkininkus; jo laikais ypač pakilo ekonominė krašto gerovė. Be to, visam krašte jis pastatė daugybę mūrinių pilių. Todėl lenkai tada gebėjo sakyti, kad Lenkiją Kazimieras radęs medinę, o palikęs mūrinę.

Karalius Liudvikas ir jo įpėdinio klausimas. Kazimieras mirė bevaikis, ir po jo sostas atiteko jo sesers sūnui, Vengrijos karaliui Liudvikui (iš *d'Anjou* giminės). Lenkija tuo būdu atsidūrė personalinėje unijoje su Vengrija. Liudvikas mirė (1382 m.), taip pat nepalikęs sūnų. Jo dukters, Marija ir Jadvyga, buvo sužadėtos: Marija — su imperatoriaus Karolio IV sūnum Zigmantu (Liuksemburgiečiu), o Jadvyga — su Austrijos kunigaikščiu Vilhelmu Habsburgu. Lenkijoje po Liudviko mirties prasidėjo netvarka. Dar prie tėvo gyvos galvos sostas buvo pripa-

žintas dukterims, tik dabar ėjo ginčas, katrai būtent jį pavesti. Be to, lenkams nepatiko nė vienas iš jų sužadėtinių vokiečių. Po 2 metų suiručių sostas galutinai buvo pripažintas jaunutei Jadvygai, tik su ta sąlyga, kad vyrą jai išrinks lenkų ponai (didikai); jie norėjo išsirinkti sau tokį karalių, kurs būtų naudingas Lenkijai.

Kandidatų buvo nemaža. Be Jadvygos sužadėtinio Vilhelmo, pretendavo dar nemaža savų, lenkų kunigaikščių. Kai kurie iš jų buvo bandę net jėga įsigalėti. Tačiau ponams tų Lenkijos dalių, kurios suėjo su Lietuva, labai svarbu buvo gauti priėjimą prie Juodosios jūros, t. y. gauti laisvą kelią į Lietuvos užimtas žemes. Todėl jie nusprendė, kad geriausias vyras Jadvygai būtų plačiosios Lietuvos valdovas Jogaila.

Lenkų rungtynės su Lietuva dabartinės Ukrainos žemėse (Voluinėje, Haličiuje, Podolėje) išėjo jiems į nenaudą. Liudvikui valdant, jie prarado ir Haličių, kuris atiteko Vengrijai. Tačiau Lenkų politikai nenorėjo atsisakyti nuo visų tų žemių. Dabar jiems atrodė, kad geriausia būtų Lenkijos karalium padaryti Jogailą — Lietuvą sulieti su Lenkija; tuo būdu ir visos tos žemės tuomet turėtų pasidaryti savos. Taip galvojo ponai tos Lenkijos dalies, kuri susiėjo su ginčijamomis žemėmis. Tai buvo ponai iš pietinės Lenkijos, arba iš vadinamosios Mažosios Lenkijos. Šiaurės Lenkijoje, arba Didžiojoje Lenkijoje, į sostą buvo savų pretendentų, bet ir čia Jogaila daug kam atrodė labai tinkamas karalius, nes vieno valdovo valdoma Lenkija ir Lietuva įstengtų nugalėti pavojingą Didlenkių kaimyną — kryžiuočius. Be to, Jogailos kandidatūra Lenkijai buvo maloni dar ir tuo, kad tuo atveju buvo numatyta krikštyti Lietuvą: tad Lenkiją viliojo perspektyvos visos Europos akyse išgarsėti, kaip Lietuvos krikštytojai. Tuo būdu į Jogailą sužiuro visos Lenkijos akys. Iš pradžių jį kalbino vieni mažlenkiai, o vėliau prisidėjo ir didlenkiai. Jiems drauge susitarus, ir buvo išrinktas Jogaila.

2. Jogailos išrinkimas ir karūnavimas Lenkijos karalium

Lietuvos būklė Jogailos kandidatūros metu. Kai lenkai ėmė svarstyti Jogailos kandidatūrą, jo būklė buvo gana kritiška. Jo vyriausias brolis Andrius, kuris tuojau po tėvo mirties buvo pra-

dėjęs organizuoti sąjungą prieš Jogailą, jau buvo grįžęs į savo valdomąjį Polocką, tačiau visai neketino klausyti Jogailos. Jis buvo pasidavęs Livonijos ordino šakos magistrui ir valdė Polocką, kaip jo vasalas. Vytautas tuo tarpu buvo pas kryžiuočius ir organizavo savo jėgas, norėdamas atgauti tėviškę, o gal net ir pašalinti Jogailą iš Vilniaus. 1383 m. gale pas Jogailą jau buvo atvykę pirmieji mažlenkių pasiuntiniai. Šitų naujų perspektyvų akivaizdoje, Jogaila pirmiausia susitaikino su Vytautu ir grąžino jam dalį tėvo valdytų sričių (žiūr. 101 psl.).

Jogailos derybos su lenkais. 1384 m., kada Jadvyga jau buvo atvažiavusi iš Vengrijos į Krokuvą ir buvo vainikuota Lenkijos karaliene, pas Jogailą atvyko speciali lenkų ponų delegacija. Tuomet Jogaila išsiuntė į Lenkiją savo delegaciją, kuriai vadovavo Skirgaila. Toji delegacija pirmiausia susitarė su lenkais Krokuvoje, o vėliau dar nuvyko pas Jadvygos motiną į Vengriją (iš Krokuvos grįžo tiktai delegacijos pirmininkas Skirgaila). Su pačia Jadvyga nebuvo ko kalbėti, nes ji tebuvo dar vos 14 metų mergaitė, buvo įsimylėjusi savo sužadėtinį Vilhelmą ir apie Jogailą nenorėjo nė klausyti. Kadangi turėjo įvykti politinės jungtuvės, tad su jaunute Jadvyga niekas nė neketino skaitytis.

Krėvos aktas. 1385 m. vasarą buvo baigtos derybos. Sugrįžo Jogailos delegacija, o su ja kartu atvyko Jadvygos motinos ir lenkų ponų delegacija. Jogaila su savo broliais ją priėmė Krėvos pilyje. Tenai Jogaila patvirtino visus savo delegacijos duotus pažadus specialiu dokumentu, kuris yra žinomas Krėvos akto vardu (1385 m. rugpiūčio 14 d.). Tame akte Jogaila sako, kad jis, gaudamas Jadvygos ranką ir Lenkijos karūną, pasižadąs su savo broliais ir visa Lietuva krikštytis, pasižadąs sumokėti Vilhelmui sužadėtuvių sutarty numatytą 200.000 auksinų pabaudą už sužadėtuvių sulaužymą; priimdamas Lenkijos karūną, pasižadąs sujungti su ja didžiąją Lietuvos kunigaikštystę, o karaliaudamas pasižadąs rūpintis atgauti visas Lenkijos ir Lietuvos nustotąsias žemes; be to, jis pasižadąs paleisti visus Lietuvoje esančius lenkus belaisvius. Tą aktą patvirtino pats Jogaila, jo broliai Skirgaila, Lengvenis, Kaributas ir Vytautas.

Krėvos aktas, nuo kurio prasidėjo glaudūs Lietuvos santykiai su Lenkija, nebuvo jokia sutartis, joks unijos aktas, kaip kad dažnai jis vadinamas. Tai buvo tik paprastas Jogailos derybų metu duotų

pasižadėjimų patvirtinimas raštu. Toks raštas buvo padarytas tiktai vienas. Lenkai vėliau atsiuntė raštą, kuriuo jie patvirtino Jogailą išrinkę karalium. Krėvos akte Jogailos pasižadėjimai taip suformuluoti, kad jis tik patvirtina savo delegicijos pareiškimus Jadvygos motinai: esą, karalienės Elžbietos delegatai, atvykę pas Jogailą, pareiškę, kad jo delegacija, iš Krokuvos atvykusi į Vengriją, šitaip kalbėjusi karalienei Elžbietai: „Daug imperatorių, karalių ir įvairių kunigaikščių troško, geidė ir stengėsi su didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu (Jogaila) sudaryti artimą ir amžiną giminystės sąjungą, tačiau Visagalis Dievas tą pasaugojo Jūsų Karališkajai Didenybei. Tad, Šviesiausioji Valdove, įvykdyk šį išganingą skyrimą, priimki, kaip sūnų, didįjį kunigaikštį Viešpatį Jogailą ir duoki jam žmoną mylimiausiąją savo dukterį, Lenkų karalienę Jadvygą. Iš to, tikime, bus Dievui šlovė, sieloms išganymas, žmonėms garbė, o karalystei padidėjimas. O kol visa tai įvyks, didysis kunigaikštis Jogaila su visais dar nekrikštytais broliais, o taip pat su giminėmis, jo žemėse gyvenančiais didikais, didesniaisiais ir mažesniaisiais bajorais trokšta ir nori priimti šventosios Romos katalikų Bažnyčios tikėjimą. Kad ir kaip rūpinosi daugelis imperatorių ir įvairių kunigaikščių, tačiau negalėjo iš jo to išgauti, nes Visagalis Dievas tą garbę paliko Jūsų Karališkajai Didenybei. Norėdamas visa tai sustiprinti, didysis kunigaikštis Jogaila, — jei tik Vengrų karalienė suriš su juo moterystės ryšiu savo dukterį, Lenkų karalienę Jadvygą, — pasižada visus savo turtus paaukoti tiek Lenkijos, tiek Lietuvos nustotosioms žemėms atgauti. Toliau didysis kunigaikštis Jogaila pasižada sumokėti Vengrų karalienės ir Austrijos kunigaikščio sutarties metu sulygtą piniginę sumą, būtent, 200.000 auksinų. Be to, d. k. Jogaila pasižada ir laiduoja savo paties lėšomis ir rūpesčiu sugrąžinti Lenkijos karalystei visas bet kieno atplėštas ir atimtas žemes. D. k. Jogaila dar pasižada grąžinti laisvę visiems krikščionims, abiejų lyčių žmonėms, karų metu Lenkijoje karo papročiu paimtiems ir (į Lietuvą) atkeltiems belaisviams. Kiekvienas iš jų galės laisvai vykti ten, kur panorės. Pagaliau d. kunigaikštis Jogaila pasižada savo Lietuvos ir Rusijos žemes amžinai sujungti su Lenkų karalystės karūnos žemėmis".

Toks tatai buvo Jogailos delegacijos pareiškimas. Dabar jis, kartu su savo čia esančiais broliais, savo, esančių ir nesančių brolių vardu pareiškė, kad su tais delegacijos pažadais sutinkąs ir juos tvirtinąs. Šitas aktas tebėra išlikęs iki mūsų laikų, tik nutrupėję jo antspaudai, kurių čia buvo 5, t. y. Jogailos, Skirgailos, Kaributo, Lengvenio ir Vytauto.

Jogailos sutiktos kliūtys į Lenkų sostą. Jogailos kvietimas į Lenkijos sostą ypačiai nepatiko vokiečių ordinui. Mat, sąjunga su Lenkija stiprino Lietuvą, be to, tuo būdu Lenkų sostas buvo

atimamas iš vokiečio kunigaikščio Vilhelmo. Todėl ordinas bandė sutrukdyti šituos Jogailos planus: kaip tik tuo metu, kai Jogailai reikėjo vykti į Krokuvą, ordinas pradėjo pulti Lietuvą. Vieno žygio metu kryžiuočiai buvo pasiekę net Vilnių ir Ašmeną, o kiek vėliau livoniškė ordino šaka su pasidavusiu jai Polocko kunigaikščiu Andrium padarė kitą žygį. Tuo būdu ordinas norėjo sulaikyti Jogailą Lietuvoje; o tuo metu Lenkijoje galėjo viskas pasikeisti Jogailos nenaudai. Ordinas dar bandė patraukti į savo pusę Vytautą, žadėdamas jam padėti atgauti Skirgailos tebevaldomus Trakus, tačiau Vytautas nesidavė suviliojamas. Jis, matyt, tikėjosi, Jogailai išvykus į Lenkiją, gauti Lietuvoje daugiau įtakos ir todėl rėmė jo planus. Jogaila, nepaisydamas ordino pavojaus, vis dėlto išsiskubino į Lenkiją. Įtūžusiam ordino magistrui jis nusiuntė laišką, kviesdamas jį savo krikšto tėvu, bet tas, žinoma, neatvyko.

Buvo kliūčių Jogailai ir pačioj Lenkijoj. Pretendentas į Jadvygos ranką, Mozūrų kunigaikštis Ziemovitas, ketino smurtu užgrobti nuotaką. Jadvygos sužadėtinis Vilhelmas taip pat rūpinosi skubiai tapti Jadvygos vyru, taigi ir Lenkijos karalium. Jis buvo atvykęs į Krokuvą, ir atrodė, kad lengvai galės pasiekti savo tikslą, nes ir jaunutė Jadvyga jo geidė. Tačiau jiems sutrukdė lenkų ponai: Vilhelmas iš Krokuvos pilies buvo išvytas; Jadvyga, norėjusi pas jį pabėgti, buvo sulaikyta ir budriai saugoma. Visi Jogailos priešai tuo tarpu skleidė gandus, kad jis esąs žiaurus barbaras, apaugęs plaukais ir daug panašesnis į žvėrį, negu į žmogų. Be to, jis buvo už Jadvygą bent pustrečio karto vyresnis. Be abejo, kad jaunutė, savo jauną sužadėtinį mylinti mergaitė bijote bijojo Jogailos. Kai Jogaila išsirengė į Lenkiją, Jadvyga pasiuntė savo ištikimą bajorą Zavišą apžiūrėti, kaip jis atrodo. Zaviša grįžęs ją nuramino, pranešęs, kad Jogaila nesąs joks baidyklė, o vyras kaip reikiant: gražus, linksmas, vidutinio ūgio, pailgo, taisyklingų bruožų veido ir tikrai didelio valdovo išvaizdos. Tuo būdu pagaliau visos kliūtys buvo nugalėtos, ir Jogaila tapo Lenkijos karalium.

Jogailos atvykimas į Lenkiją. Lenkai, gavę Jogailos pasižadėjimų patvirtinamąjį raštą, atliko savo seime karaliaus rinkimo formalumus ir atsiuntė jam specialų diplomą. 1386 m. Jogaila atvyko į Krokuvą; su juo kartu atvyko ir keli jo broliai su Vy-

tautu. Krokuvoje tuojau buvo atliktas Jogailos ir kartu atvykusių kunigaikščių krikštas. Tada atnaujino tikėjimo išpažinimą ir Vytautas, gaudamas Aleksandro vardą. Jogaila prie krikšto gavo Vladislovo vardą. Po krikšto įvyko jo jungtuvės su Jadvyga ir karūnacija Lenkijos karalium (krikštas buvo 1386 m. vasario 15, jungtuvės — 18 d., o karūnacija — kovo 4 d.).

3. Lietuva, Jogailai tapus Lenkijos karalium

Krėvos akto prasmė. Kartais yra sakoma, kad Jogaila Krėvos aktu Lietuvą dovanojęs Lenkijai. Be abejo, tai netiesa. Iš tikro jis jautėsi turįs vieną valstybę ir dar gaunąs kitą. Anais laikais valdovui jungtuvėmis gauti valstybę buvo ne naujiena. Ir Jogaila, gaudamas naują valstybę, galėjo tik džiaugtis, nes turėjo pasidaryti galingesnis. Tam pritarė ir jo broliai, — ir Vytautas ir kiti kunigaikščiai, — nes valstybės stiprybė visiems lygiai rūpėjo. Krėvos aktą surašė lenkai, o Jogaila su broliais jį patvirtino. Akte buvo pažymėta, kad Lietuva prijungiama prie Lenkų karalystės. Mat, anais laikais valdovų gradacijoje kunigaikštis negalėjo lygintis su karalium, tad karalystė negalėjo būti prijungta prie kunigaikštystės. Be to, Lenkija buvo katalikiška, tad negalėjo būti prijungta prie pagoniškosios Lietuvos. Pačiam Jogailai buvo vis tiek, katra valstybė prie katros bus prijungta. Jam buvo tik svarbu, kad abi valstybės bus jo valdomos; žadėdamas Lietuvą prijungti prie Lenkijos, jis teturėjo galvoje, kad pasižada Lietuvos niekam neatiduoti, bet, būdamas Lenkijos karalium, valdyti ją pats.

Lietuvos valdymo klausimas. Greit pasirodė, kad lenkai nori žiūrėti į Lietuvą, kaip į jų valdžiai patekusią provinciją, nors Lietuvos valstybė buvo kelis sykius didesnė už Lenkiją. Jie tuojau pareikalavo garantijos, kad Lietuva tikrai niekuomet neatsiskirs nuo Lenkijos ir visuomet priklausys jų karaliui su karaliene. Tam tikslui Lenkijoje buvo palikti, kaip laidas, su Jogaila nuvykę kunigaikščiai. Bet veikiai kunigaikščiams reikėjo grįžti namo, nes Polocko kunigaikštis Andrius drauge su Livonijos ordinu ir Smolensko kunigaikščiu Sviatoslavu vėl pradėjo karą prieš Jogailą. Pirmučiausia šitam reikalui iš Krokuvos

buvo atleisti Skirgaila su Vytautu. Išvykdami jie buvo priversti duoti priesaika patvirtintus raštus, kad amžinai būsią ištikimi Lenkų karaliui Jogailai su karaliene Jadvyga ir kad pašaukti tuojau atvyksią į Lenkiją. Kiek vėliau, išvykdami iš Krokuvos, tokiuos pat raštus davė ir kiti kunigaikščiai. O tie, kurių Krokuvoje tuomet nebuvo, buvo priversti tokiuos raštus atsiųsti iš namų.

Vis dėlto lenkai klydo, manydami, kad Lietuvą bus galima valdyti iš Krokuvos. Lietuva buvo skirtinga valstybė, ir ją arba turėjo valdyti Vilniaus kunigaikštis, arba jos sričių kunigaikščiai turėjo jaustis visai savarankiški. Todėl, 1387 m. atvykęs į Lietuvą, Jogaila savo vietininku Lietuvoje paskyrė brolį Skirgailą.

Nugalėjimas Andriaus ir koalicijos. Jogailos valdžiai visą laiką nepaklusnus Polocko kunigaikštis Andrius buvo nugalėtas iš Krokuvos grįžusių Skirgailos su Vytautu. Polocką užėmė Skirgaila; suimtasis Andrius buvo nusiųstas Jogailai į Krokuvą. Jo sąjungininkas, Smolensko kunigaikštis Sviatoslavas, žuvo mūšyje, o šio sūnus Jurgis buvo priverstas padaryti su Lietuva sąjungą. Tuo būdu nuo Algirdo laikų atsipalaidavęs Smolenskas vėl pateko Lietuvos įtakai, ir buvo paruoštas kelias jam prijungti prie Lietuvos. Tatai atliko jau Vytautas.

Trečiasis koalicijos narys ir Andriaus suverenas, Livonijos ordinas, mažai tedalyvavo kare. Nusiaubęs kai kurias Lietuvos sritis, jis grįžo namo. Tuo būdu, tapęs Lenkų karalium, Jogaila turėjo savo rankose visą Lietuvą; priešų Lietuvoje jis nebeturėjo. Bet kaip tik dabar pradėjo bręsti naujas jo konfliktas su Vytautu. Mat, Vytautui 1384 m. metant ordiną buvo žadėta, kad iš Andriaus atimtas Polockas būsiąs pavestas Skirgailai, o šiojo valdomi Trakai būsią jam atiduoti. Tačiau ir dabar, gavęs Polocką, Skirgaila tebevaldė Trakus. Todėl Vytautas greit ėmė trauktis nuo Jogailos, o Jogaila ėmė jį varžyti. Pagaliau konfliktas tarp jų tiek toli nuėjo, kad Vytautas nutarė pradėti kovą ne tik dėl Trakų, bet ir dėl Vilniaus, t. y. dėl didžiojo Lietuvos kunigaikščio sosto. Šitai kovai jis vėl turėjo susidėti su ordinu. Bet prieš tai Lietuvoje įvyko didelių atmainų — ji buvo pakrikštyta.

4. Lietuvos krikštas (1387 m.)

Lietuvos krikšto klausimas. Jau seniai buvo pribrendęs reikalas Lietuvą padaryti krikščionišką. Pirmasis jos krikšto bandymas Mindaugo laikais nepasisekė, nes to paties krikšto proga vokiečių ordinas stengėsi užgrobti pagoniškosios Lietuvos žemių dalį, būtent Žemaičius. Žemaičiai betgi nepasidavė; prie jų prisidėjo pagonybės šalininkai Aukštaičiuose, ir Mindaugas, svyravęs prie jų prisidėti, pagaliau žuvo (žiūr. 52, 59 psl.). Vėliau buvo dar bandyta Lietuvą krikštyti Gedimino ir Algirdo bei Kęstučio laikais (žiūr. 68, 90 psl.), bet vis nepasisekdavo dėl tos pačios grobuoniškos ordino politikos. Jogaila, Vytautas ir visa jaunesnioji karta suprato krikšto reikalą. Buvo aišku, kad sunku bus ilgiau išlikti neprisidėjus prie krikščioniškosios Europos kultūros. Jogaila (1382 m.), darydamas sutartį su ordinu, buvo pasižadėjęs 4 metų būvyje krikštytis, bet kadangi ordinas draugе norėjo paimti į savo priežiūrą visą Lietuvą ir iššsiderėjo sau Žemaičius iki Dubysos, tai Jogaila nei krikštijosi nei vykdė kitus sutarties punktus. Vytautas, pabėgęs į ordiną, krikštijosi, tačiau politiniais sumetimais: susitaikinęs su Jogaila, pamiršo ir krikštą. Tiek jam, tiek kitiems kunigaikščiams buvo aiškus krikšto reikalas, tačiau niekas dėl jo nenorėjo nustoti nė mažiausio žemės ploto. Nuo ordino puolimų jau nebegalėjo išgelbėti nė krikštas: jis žūt būt stengėsi užimt Žemaičius ir sujungt abi savo šakas. Todėl, Jogailai tapus Lenkų karalium, atsirado puiki proga bendromis jėgomis apsiginti nuo ordino ir, lenkų dėka visiškai aplenkus ordiną, įeiti į krikščioniškųjų Europos valstybių tarpą.

Krikštas. Jogaila, vesdamas Jadvygą ir tapdamas Lenkų karalium, pasižadėjo patsai krikštytis ir krikštyti Lietuvą. Jis ir kunigaikščiai, jį lydėję į Krokuvą, krikštijosi dar prieš karūnaciją. Po karūnacijos Jogaila apvažinėjo Lenkiją ir nuvyko į Lietuvą, kur turėjo sutvarkyti krašto valdymo reikalus ir krikštyti šalį. Jis vyko su būriu lenkų ponų ir dvasininkų. Lietuvoje katalikų kunigų tada nebuvo, o naujai atvykę lenkai nemokėjo susikalbėti su lietuviais. Jiems teko kalbėti per vertėjus, todėl jie nesugebėjo gerai išaiškinti tikėjimo tiesų. Krikštui sušaukdavo apylinkės žmones į vieną vietą; kad greičiau eitų krikštas, žmones

krikštijo būriais. Vienas būrys buvo krikštijamas vienu, kitas kitu vardu ir t. t. Kaip krikšto dovana, Jogailos vardu buvo dalinami balti vilnoniai marškiniai, simbolizuoją nekaltąją sielą. Kadangi tais laikais lietuviai paprastai nešiodavo lininius apdarus, tai daug kas ėjo krikštytis jau vien dėl marškinių. Be abejo, greitomis atliktas krikštas nieko nepakeitė krašte: žmonės liko, kaip buvę, pagonys; dar praėjo pora amžių, ligi buvo išnaikinta pagonybė Lietuvoje. Tą iš lengvo atliko suorganizuotoji Bažnyčia. Bet atlikus krikšto apeigas ir suorganizavus Bažnyčią, pasauliui jau buvo galima skelbti, kad Lietuva esanti krikščioniškas kraštas, kad ordinas, nesiliaudamas ją pulti, nusikalstąs. Lietuvos valdovams tas ypačiai ir rūpėjo.

Krikšto apeigos pirmiausia buvo atliktos Vilniuje, o paskui Jogaila važinėdamas krikštijo visas kitas žymesnes Lietuvos vietas. Nekrikštyti liko tik žemaičiai.

5. Katalikų Bažnyčios organizacija ir katalikybės stiprinimas Lietuvoje

Vilniaus vyskupystės įkūrimas. Pats krikštas dar nieko nereiškė: be bažnyčių ir katalikų dvasininkų kraštas ir toliau galėjo likti pagoniškas. Todėl tuojau po krikšto Jogaila įkūrė Vilniaus vyskupystę, pastatė katedrą ir dar 7 pirmąsias parapijines bažnyčias krašte (Ukmergėje, Maišiogaloje, Nemenčine, Medininkuose, Krėvoje, Obalčiuose ir Ainoje). Vyskupui ir dvasininkams pragyventi ir bažnyčioms išlaikyti jis davė keliolika dvarų. Taip pat buvo duota pirmoji Lietuvos Bažnyčiai privilegija, t. y. raštas, arba įstatymas, kuriuo nusakomos Bažnyčios ir dvasininkų teises (1387 m.). Teisės duotos tokios, kokias turėjo ir Lenkijos Bažnyčia. Jos buvo gana plačios: Bažnyčiai dovanotosios žemės buvo atleistos nuo visų prievolių valstybei, t. y. jos turėjo

Pirmoji Vilniaus katedra,
pastatyta 1387 m., sudegusi 1399 m.

būti valdomos tokiomis pat teisėmis, kokiomis valdė savo žemes ir patsai valdovas. Tuo būdu su šia pirmąja Bažnyčios privilegija atsirado Lietuvoje bažnytinės žemės nuosavybė be jokių prievolių valstybei; tuo tarpu visi bajorai ir valstiečiai turėjo daug prievolių. Todėl vėliau iškilusi bajorija ilgai rūpinosi, kad ir dvasininkų žemėms būtų uždėta karo prievolė ir mokesčiai. Tačiau bajorijai vis dėlto niekuomet nepasisekė apdėti prievolėmis bažnytinės žemės. Vėliau dvasininkai buvo priversti mokėti tik dalį mokesčių; nuo kitų prievolių jie liko visada laisvi. Taigi Lietuvoje Bažnyčia iš pat pradžių gavo tokias pat teises, kokias ji turėjo beveik visoje Europoje. Tik kitur dėl tų teisių teko ilgai kovoti, o Lietuvoje jos buvo gautos be jokio vargo.

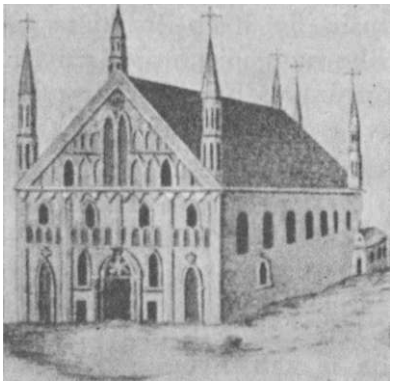

Antroji Vilniaus katedra,
sudegusi 1530 m.

Pirmoji krašto privilegija. Lietuvoje iki įvedant krikščionybę nebuvo jokių rašytų įstatymų: viskas priklausydavo nuo valdovo valios. Ir kitose Europos valstybėse tada nedaug tebuvo bendrų įstatymų, bet kiekviena valstybės sritis, kiekviena įstaiga, kiekvienas luomas ir atskiros šeimos turėdavo dokumentų, kuriuose būdavo surašytos jų teisės. Tai buvo vadinamosios privilegijos *(lex privata).* Lietuvoje, įvedus krikščionybę, Jogaila taip pat paskelbė raštu pirmąją visam kraštui privilegiją, kurioje buvo surašytos apsikrikštijusių bajorų teisės. Ta privilegija turėjo sustiprinti naujai įvedamą katalikybę. Kadangi tuo metu Lietuvoje teko rūpintis, kad katalikybė pirmautų ne tik prieš naikinamą pagonybę, bet ir prieš rytų apeigų Bažnyčią, todėl Jogailos duotoje privilegijoje visos teisės pripažįstamos tik katalikams, o rytų apeigų krikščionys net suvaržomi; katalikams net draudžiamos jungtuvės su jais, jei šie nepriima katalikybės. Katalikų bajorams pirmą kartą Lietuvoje raštu nusakomos teisės ir pareigos. O jos yra maždaug tokios pat, kokias turėjo ir Lenkų

bajorai, išėmus tik teisę dalyvauti valstybės valdyme. Privilegijoje nustatoma, kad bajorai laisvai galį valdyti savo žemes ir negalį turėti jokių kitų prievolių, kaip tik karo tarnybą ir pilių taisymą bei statymą. Tai buvo pirmoji privilegiją, padėjusi pagrindus bajorijai vėliau iškilti. Tačiau visomis teisėmis tegalėjo naudotis tik katalikai.

Pirmieji Lietuvos dvasininkai buvo ateiviai iš Lenkijos. Jie daugumas buvo lenkai, o kiti — Lenkijoje gyvenę čekai ir vienas kitas vokietis. Iš pačių lietuvių dvasininkų negalėjo būti; tiesa, vienas kitas buvo iš miestiečių, tačiau ir jų daugumas greičiausiai kilimo buvo ne lietuviai, bet anksčiau į Lietuvą atsikraustę svetimšaliai katalikai. Lietuviškai dar mokėjo kai kurie iš Lenkijos atvykę, anksčiau Lietuvoje buvę misijonieriai. Bet daugumas ir jų nemokėjo lietuviškai, todėl negalėjo būti geri apaštalai. Pirmasis vyskupas buvo lenkas. Iš 12 pirmųjų Vilniaus kapitulos narių tik 4 buvo vietiniai, o 7 buvo lenkai ir 1 čekas.

6. Antrosios Vytauto kovos su Jogaila

Jogailos ir Vytauto santykiai 1386—1389 m. Jogaila, persikėlęs gyventi į Krokuvą, norėjo patsai valdyti Lietuvą. Todėl iš visų sričių kunigaikščių buvo paimtos priesaikos, kad jo klausys, kaip Lenkų karaliaus. Jogailos vietininku, visiems Lietuvos reikalams tvarkyti, buvo paskirtas Skirgaila. Vytautas iš pat pradžių rėmė Jogailos politiką suartėti su Lenkija, tačiau, kai jam nebuvo grąžinti Trakai net tada, kai Skirgaila gavo Polocką, — jis pradėjo šalintis nuo Jogailos. Jogaila ėmė juo nebepasitikėti ir varžyti, gaudė jo siunčiamus laiškus ir t. t. Vytautas tuo metu ir su Skirgaila jau buvo susipykęs. Tad matydamas, kad geruoju neatgaus savo tėviškės — Trakų, Vytautas ėmė ruoštis kovai.

Pirmąjį nepaklusnumo ženklą Jogailai Vytautas parodė susiartindamas su Maskva. Bėgdamas iš totorių nelaisvės, Maskvos kunigaikščio sūnus Vosylius, apsilankęs pas Vytautą Lucke, susižadėjo su jo dukteria Sofija. Į Maskvą vykstantį sužadėtinį palydėjo Vytauto kariuomenės būrys. Jam grįžus į Maskvą, tarp Maskvos ir Vytauto ėjo derybos dėl sąjungos. Tai buvo nusikaltimas Jogailai, nes tuo metu, kai Maskvos kunigaikštis varžėsi su Jogaila dėl įtakos D. Naugarde, Vytautas susidėjo su jo priešu.

Vytautas Didysis.
Vienas iš seniausių Vytauto D. portretų, esąs Nesvyžiuje.

Konfliktas su Jogaila brendo ir Lietuvoje. Kadangi Jogaila į savo Vilniaus kunigaikštystę buvo atsiuntęs lenkų kariuomenės su lenkų vadais, tai krašte kilo didelis nepasitenkinimas, kad į

krašto valdymą kišasi svetimieji. Vytautas sumanė pasinaudoti šituo nepasitenkinimu ir pasidarė tautiškosios Lietuvos politikos vadu. Apie jį Lucke ėmė burtis visi Jogaila nepatenkintieji ir nuo jo nukentėjusieji kunigaikščiai ir bajorai.

Vytauto ketinimas užimti Vilnių. Surinkęs didelį nepatenkintųjų būrį, Vytautas jau ėmė galvoti ne vien apie Trakus, bet ir apie didžiojo kunigaikščio sostą, t. y. apie Vilnių. Buvo nutarta miestą užgrobti netikėtai, pasinaudojant kažkokių vestuvių proga. Bet apie sąmokslą išgirdo Jogailos broliai. Vytautas, sužinojęs, kad sąmokslas iškilo aikštėn, net nebandė pulti miesto ir parsiskubino su savo šalininkais į Gardiną. Kadangi už sąmokslą jo laukė kerštas, tai, pats neturėdamas pakankamai jėgų, po ilgų derybų jis vėl pasidavė vokiečių ordino globai (1389 m.).

Vytautas antrą kartą ordino globoje. Ordinas, kuriam ypač rūpėjo kelti Lietuvoje vidaus karus, Vytautui ne kartą siūlė paramos prieš Jogailą. Bet po nepavykusio sąmokslo Vytautas patsai paprašė jo globos; jis pasisiūlė grįžti prie 1384 m. sutarties, kuria ordinas turėjo padėti jam atgauti tėviškę, o jis turėjo pasidaryti jo vasalu (žiūr. 100 psl.). Ordinas, kartą jau apgautas, pareikalavo, kad Vytautas laiduotų sutartį, įkeisdamas savo artimuosius. Vytautas sutiko ir pasiuntė įkaitais savo brolį Zigmantą su šio sūnum Mykolu, seserį Ringailę ir apie 100 bajorų. Vėliau įkaitų skaičius buvo dar padidintas. O kai, prasidėjus karui, Jogaila su Skirgaila išvarė Vytautą iš visų jo valdytųjų žemių, pas ordiną persikėlė ir jis pats su visa šeima ir artimaisiais. Ten pas jį netrukus atvyko Maskvos kunigaikščio pasiuntiniai. Vosylius jau buvo tapęs kunigaikščiu ir norėjo vesti savo sužadėtinę, Vytauto dukterį Sofiją. Vytautas ją išleido labai iškilmingai. Dukters vedybos su galingosios Maskvos kunigaikščiu Vytautui buvo svarbus laimėjimas. Nors tuo tarpu jos nieko konkretaus jam nedavė, vis dėlto jos buvo šioks toks baubas Jogailai.

Šį kartą Vytautui ordinas jau nebedavė valdyti jokios pilies. Tačiau jam buvo leista gyventi prie pat Kauno, vietoj senojo Marijenverderio pastatytoje Ritersverderio pilyje. Čia jis organizavo karą su Jogaila. Karas jam iš pradžių nesisekė: iš jo buvo atimtos visos jo valdytosios sritys; Skirgaila užėmė ir Gardiną, kurį Vytautas susitarimo pradžioje buvo atidavęs ordinui.

Bet ir Jogailai nelengva buvo kovoti. Vytautas su kryžiuočiais pasiekdavo Vilnių ir jo apylinkes ir visur rasdavo malonų sutikimą. Lietuviai žiūrėjo į jį, kaip į tautiškųjų reikalų gynėją, ir piktinosi, kad Jogaila privedė lenkų į Lietuvą. Jogaila negalėjo pasitikėti lietuvių kariais net pilyse. Taip antai, kai Vytautas su kryžiuočiais apgulė Gardiną (1391 m.), tai miestą ginti tepanorėjo tiktai vieni lenkai. Bet kadangi ten jų tebuvo vos 17 žmonių, tai lietuviškoji įgula, juos uždariusi vienuose namuose, miestą atidavė Vytautui. Tuo būdu kilo rimtas pavojus, kad vieną gražią dieną Jogaila gali netekti net Vilniaus; santykiams aštrėjant, Vytautas galėjo išvyti jį visai iš Lietuvos. Todėl Jogaila ėmė linkti į taiką.

Jogailos ir Vytauto susitaikinimas. Po nesėkmingų kovų su Vytautu, dėl Jogailos vedamos politikos Lietuvoje kilo nepasitenkinimas ir lenkų tarpe. Jie ėmė skųstis, kad Lietuvoje nereikalingai eikvojamos Lenkų jėgos. Buvo iškeltas sumanymas, kad geriau būtų Lietuvą valdyti ne tiesiog iš Lenkijos, bet per vietininką, kurio klausytų visi kunigaikščiai, kad tuo būdu lenkams čia nebereikėtų kištis. Iš karto tokiuo vietininku buvo numatytas Jogailos brolis Aleksandras Vygandas, bet jis staiga mirė, todėl galutinai buvo apsistota ties Vytautu. Jis buvo sukėlęs visą audrą, jis pats geriausiai galėjo ją ir numalšinti. Tuojau ir buvo pradėtos derybos.

Jogaila pasiuntė pas Vytautą jaunutį Mozūrų kunigaikštį Henriką. Kadangi mozūrai su ordinu gyveno geruoju, o, be to, Henrikas, viešėdamas pas Vytautą, vedė jo seserį Ringailę, tai ordinas jo neįtarė, ir tuo būdu buvo slapta susitarta. Vytautui nebuvo didelių kliūčių atsimesti nuo ordino: savo žmoną ir daugumą artimųjų jis jau buvo parsikvietęs įvairiais pretekstais pas save į Ritersverderį; Marijenburge buvo likęs tik jo brolis Zigmantas ir keletas bajorų. Jogaila Vytautui siūlė daug daugiau, negu kad jis galėjo tikėtis sąjungoje su ordinu, todėl jis negalėjo nesutikti taikintis. Kai viskas buvo sutarta su atvykusiais naujais Jogailos pasiuntiniais, Vytautas staiga sudegino Ritersverderį; skubiai nuvykęs į Gardiną, sustiprino pilį ir sudegino dar porą netoli Gardino pastatytų naujų ordino pilių. Šitaip jis baigė antrąją savo sąjungą su ordinu. Įtūžęs ordinas nieko negalėjo daugiau padaryti, kaip tik dažniau pulti kraštą. Bet užtat Vytauto

brolį Zigmantą jis išlaikė savo kaliniu dar 6 metus — iki 1398 m. Salyno sutarties (žiūr. 120 psl.).

7. Vytautas — visos Lietuvos valdovas. Astravos sutartis (1392 m.)

Atsimetęs nuo ordino, Vytautas susitaikino su Jogaila Astravos dvare, paliai Lydą. Čia buvo sudaryta sutartis, kuria Jogaila grąžino Vytautui visas jo tėvo žemes, paliko jam po pirmojo grįžimo iš ordino duotąjį Lucką ir pavedė valdyti Vilnių. Vytautas už tai pasižadėjo visada pripažinti Jogailos vyriausiąją valdžią ir visada jį palaikyti. Sutartis buvo patvirtinta abiejų pusių atskirais dokumentais. Be Jogailos ir Vytauto, tą susitarimą atskirais dokumentais dar patvirtino ir jų žmonos — Jadvyga ir Ona.

Tuo būdu Vytautas gavo daugiau, negu iš pradžių buvo tikėjęsis. 1382 m. pabėgdamas į ordiną, jis buvo visko nustojęs. Grįžęs 1384 m. į Lietuvą, jis gavo dalį tėvo palikimo, tik be jo centro — Trakų. Todėl jis pradėjo naują kovą. Dabar jis reikalavo ne tik tėvo palikimo, bet svajojo ir apie visą Lietuvą. Pagaliau jis tą pasiekė 1392 m. Astravos sutartimi. Tiesa, jis atgavo tiktai Trakus ir visas prieš pabėgant į ordiną valdytąsias žemes, o Vilnius ir toliau buvo laikomas Jogailos sritim (Vytautas gavo jį valdyti tik, kaip Jogailos vietininkas). Bet būdamas Vilniaus srities valdovas, tuo pat jis pasidarė ir visos Lietuvos valdovu. Jis nesitenkino vietininko vaidmeniu, bet suėme į savo rankas visą valdžią, ir labai greit net patsai Jogaila nieko nebegalėjo veikti Lietuvoje be Vytauto. Taip tad iš Jogailos vietininko pasidaręs valdovu, Vytautas sukūrė didingą Lietuvos istorijos epochą.

8. Vytauto kovos su sričių kunigaikščiais ir valstybės suvienijimas

Senoji Lietuvos valstybė nebuvo centralizuota. Pačiam didžiajam kunigaikščiui priklausė tik Vilniaus sritis, o visi kiti sričių kunigaikščiai buvo tik jo vasalai. Jie turėjo eiti į karą, mokėti tam tikrus mokesčius ir negalėjo varyti savarankiškos užsienio politikos. Bet kartais, kai didžiojo kunigaikščio soste sėdė-

davo silpnas valdovas, jie nustodavo jo klausę, nemokėdavo mokesčių ir varydavo savišką politiką. Jogailai valdant, kai ėjo kovos su Kęstučiu, o vėliau su Vytautu, — sričių kunigaikščiai pasijuto esą savarankiški. Tad, Vytautui ėmus valdyti Vilnių,

Didysis (majestotinis) Vytauto antspaudas su užrašu: ***Sigillum Alexandri alias Witowdi Dei gra[tia] ducis Lithwaniae . . . alie et cetera.***

daugelis jų nė neketino jo klausyti. Mat, kiekvienas Algirdo sūnus jautėsi Vilniaus sričiai turįs daugiau teisių, negu Vytautas. Bet Vytautas iš pat pradžių parodė tvirtą valdovo ranką, ir visi nepaklusnūs kunigaikščiai buvo ne tik suvaldyti, bet net pašalinti iš savo vietų; jų vietose buvo pastatyti Vytauto v i e t i n i n k a i bajorai.

Vytautas iš visų reikalavo nuolankaus paklusnumo, bet visą

laiką dėjosi tą darąs Jogailos įsakytas ir, kad būtų pačiam mažiau rūpesčių, visus pašalintuosius kunigaikščius siuntė Jogailai. Nepaklusniesiems sutramdyti jam nereikėjo Jogailos pagalbos. Mat, jis buvo pirmasis visos Lietuvos valdovas, kurs savo tiesioginėje valdžioje turėjo tokiuos didelius plotus. Gediminas visą Lietuvą buvo išdalinęs sūnums, Algirdas turėjo tik Vilniaus sritį, o Vytautas iš pat pradžių turėjo ir Vilniaus sritį ir buvusias Kęstučio žemes. Todėl jam pakako jėgų prie šitų savo žemių prijungti dar kitoms kunigaikščių valdomoms sritims.

Pirmiausia Vytautas suvaldė nepaklusnų jauniausiąjį Jogailos brolį Švitrigailą, kuris po motinos mirties savavališkai buvo užėmęs jos valdytąją Vitebską. Švitrigaila buvo apsuptas didelės Vytauto kariuomenės, suimtas ir išsiųstas Jogailai į Krokuvą. Vitebskui Vytautas paskyrė savo vietininką. Maždaug tuo pat metu tokio pat likimo sulaukė ir kitas Jogailos brolis, Kaributas, kuris valdė Naugardą Sieverską. Iš Liubarto sūnaus, Teodoro, tais pačiais metais (1393 m.) buvo atimtas Vladimiras, o iš Karijoto sūnaus, Teodoro, — Podolė. Liubartaičiui Jogaila buvo davęs Kaributo valdytąjį sritį, bet tas nesutiko ir pabėgo į Vengriją. Ten pat pabėgo netrukus ir Karijotaitis. Šie, o taip pat Švitrigaila, susidėję su vokiečių ordinu, bandė kariauti su Vytautu. Bet jiems nesisekė, ir pagaliau turėjo nusileisti. Ilgiausiai nenusileido Švitrigaila; čia susitaikindamas, čia vėl pabėgdamas, jis visą laiką kovojo su Vytautu, kol pagaliau Vytautui mirus gavo valdyti visą Lietuvą.

Netrukus neteko savo srities ir Kijevo kunigaikštis, Jogailos brolis Vladimiras. Kijevas buvo atiduotas Skirgailai; o kai šis po kelerių metų (1397 m.) mirė nunuodytas, Vytautas ir ten paskyrė savo vietininką — Alšėnų kunigaikštį Joną Algimantaitį. Tuo būdu tiesioginei Vytauto valdžiai atiteko ir ši, viena iš stambiausiųjų kunigaikštysčių. Iš visų čia suminėtų sričių ne visiškai perėjo į Vytauto valdžią tik viena Podolė: mat, ji iš seno buvo glaudžiai susijusi su Lenkija. Pašalinus Karijotaitį, ji buvo padalinta į 3 dalis: vakarinė dalis buvo priskirta prie Lenkijos, vidurinė buvo atiduota valdyti, kaip lenas, artimam Vytauto šalininkui, Lenkijos didikui Spytkui iš Melštyno, o Vytauto tiesioginei valdžiai atiteko tik rytinė jos dalis.

Šitais Vytauto žygiais buvo panaikintos visos stambiausios kunigaikštystės. Sričių santvarka buvo palikta, kokia buvusi, tik vietoje kunigaikščių jas valdė Vytauto vietininkai. Tad jam teko ir visos buvusiųjų sritinių kunigaikščių pajamos ir kariuomenė. Tuo būdu jis patapo turtingesnis ir galingesnis. Šituo metu jam nebuvo jokios naudos rodyti nepaklusnumą Jogailai. Todėl žodžiais jis dėjosi esąs ištikimas Jogailos ir Lenkijos vasalas ir išlikusiems sričių kunigaikščiams leido reikšti ištikimybės priesaikas Jogailai, tačiau valdyti jis valdė pats vienas: Jogaila be jo nieko negalėjo padaryti Lietuvoje. Jis pasidarė Jogailos sąjungininkas, o ne valdinys. Jis pats iš pradžių titulavosi tik Trakų kunigaikščiu, bet po kelerių metų (pirmą kartą 1395 m.) ėmė tituluotis didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu.

9. Vytauto santykiai su vokiečių ordinu ir Salyno sutartis (1398 m.)

Dusyk Vytauto apgautas, ordinas buvo labai ant jo įtūžęs ir tuojau pasiryžo jam atkeršyti. Vytautui grįžus į Lietuvą, kitais metais ordino kariuomenė sudegino Gardiną, Merkinę ir Lydą; trečiais metais vokiečiai buvo užpuolę patį Vilnių, tačiau pilies neįstengė paimti. Vytauto sugriautą Ritersverderį jie bandė atstatyti, bet atėjęs su kariuomene Vytautas sutrukdė, ir visą paruoštą medžiagą jie nuplukdė į Ragainę.

Tuo metu ordinui buvo jau sunkiau kariauti. Mat, po Lietuvos krikšto Jogaila ir Vytautas varė gyvą propagandą Vakaruose, kaltindami ordiną, kad jis norįs užgrobti krikščioniškąjį kraštą. Jie galų gale pasiekė tai, kad Čekų karalius ir Vokiečių imperatorius Vaclovas uždraudė ordinui kariauti su Lietuva. Ordinui ypač rūpėjo gauti Žemaičius: jis jau nebeturėjo vilties nukariauti visos Lietuvos. Tad, Vytautui sutinkant atiduoti ordinui Žemaičius, jam nebebuvo jokios prasmės nesitaikinti.

Ir Vytautui taika buvo reikalinga, nes tuo metu jis turėjo daug rūpesčių rytuose: tuomet buvo atsiradus proga paimti į savo valdžią visą Rusiją; todėl jam reikėjo turėti laisvas rankas vakaruose. Ordino siūlomos taikos sąlygos buvo gana sunkios, tačiau Vytautas niekuomet nesibaidė jokių sąlygų. Jis tikėjosi,

kad, susitaikinęs su ordinu, nukariaus Rusiją, o tada atsiims iš ordino, ką dabar jam turi atiduoti.

1398 m. buvo padarytas laikinis susitarimas, o kiek vėliau įvyko iškilmingas Vytauto ir magistro susitikimas, kurio metu buvo pasirašyta taikos sutartis. Susitikimas buvo Salyne (sala Nemune, buvusi apie dabartinę Kulautuvą). Nuo pasirašymo vietos ir sutartis vadinama Salyno sutartim. Ja Vytautas sutiko užleisti ordinui Žemaičius iki pat Nevėžio; ordinui, be to, buvo palikta šiaurinė Suvalkų krašto dalis (anapus linijos, einančios nuo Salyno tiesiog į Šešupę, ir kairysis Šešupės krantas). Už tai ordinas sutiko ne tik nepulti Lietuvos, bet net padėti Vytautui rytuose.

10. Vytauto savarankiškumo didėjimas

Vytauto santykiai su Jogaila. Salyno sutarties sudarymo metu Vytautas juridiškai buvo laikomas tik Jogailos vietininku. Ta proga reikia pasakyti, kad tada, kai jo interesams būdavo patogu, jis noriai dėdavosi Jogailos vietininku (pavyzdžiui, jei kada ordinas reikalaudavo iš jo ko nepriimtino, jis atsikalbinėdavo negalįs to padaryti be Jogailos žinios); bet kada reikėdavo ginti savo ir Lietuvos reikalus, jis tos priklausomybės nepaisydavo. Taigi ir Salyno sutartis buvo sudaryta jo paties autoritetu: Jogaila ten nė žodžiu neminimas. Vytautas pats, nesiklausęs Jogailos, padarė su ordinu taiką ir net užleido ordinui didelius jam pavestos valstybės plotus.

Jogaila apie tą sutartį žinojo iš anksto, tačiau nenorėjo jos sutrukdyti: mat, jis jau buvo apsivylęs Lenkų karūna. Lenkijoje jį labai varžė ponai, todėl jis pats norėjo, kad Lietuva išliktų tvirtoje didžiojo kunigaikščio valdžioje. Kadangi Vytautas visada sakėsi esąs tik jo vietininkas, tai Jogaila jam nekliudė. Jogaila niekuomet neketino atsisakyti nuo Lietuvos, tikėjosi, kad jei ne jis pats, tai bent jo laukiamieji vaikai gaus tvirtą, Vytauto sutvarkytą Lietuvą. Bet toks Vytauto šeimininkavimas nepatiko lenkams ir Jadvygai. Todėl ši daug kartų bandė įsikišti ir suvaržyti Vytautą. Vieną kartą ji net pareikalavo, kad Vytautas mokėtų jai duoklę (mat, Jogaila buvo užrašęs žmonai dalį žemių Vytauto valdomuose kraštuose). Vytautas tokį reikalavimą

palaikė įžeidimu. Jis pranešė Jadvygos reikalavimą sukviestiesiems bajorams; visi atsakė pasipiktinimo audra ir pareiškė, kad jie esą laisvi ir kad niekuomet nemokėję ir nemokėsią Lenkijai duoklės. Vytautas nusiuntė Jadvygai neigiamą atsakymą; bajorų pasipriešinimas jam buvo geras pretekstas atsisakyti nuo Jadvygos reikalavimo ir pačiam dėtis niekuo nekaltam.

Vytauto apgarsinimas Salyne Lietuvos karalium. Kiek savarankiškas jautėsi Vytautas, parodo jau viena tik Salyno sutartis. Bet Salyne įvyko dar vienas faktas, kuris liudija, kad ir Lietuvos bajorija jautėsi esanti visiškai nepriklausoma ir savo valdovu laikė tik vieną Vytautą. Per suvažiavimą ordino magistras buvo iškėlęs puotą. Jos metu Lietuvos bajorai triukšmingai apgarsino Vytautą savo karalium. Jis pats iš to nepadarė jokių išvadų: viskas pasibaigė paprastu puotos epizodu. Bet jau pats faktas rodo, kad, dar tebebūdamas Jogailos vietininku, jisbuvo tiek iškilęs, jog Lietuvos bajorai jį vieną telaikė savo valdovu. Jis pats tuo tarpu tenkinosi faktiškąja savo galybe, nė kiek nesirūpindamas, kad juridiškai buvo laikomas tik Jogailos vietininku. Jis dar turėjo didelių planų, todėl jam būtų buvę nenaudinga garsintis nepriklausomu nuo Jogailos, nes būtų tekę sueiti į konfliktą su juo ir su Lenkija. Jis norėjo dar palaukti.

11. Vytauto veikla rytuose ir Vorsklos mūšis (1399 m.)

Vytautas tam padarė Salyno sutartį su ordinu, kad galėtų laisvai veikti rytuose. Čia, dar tebekariaudamas su sritiniais kunigaikščiais, jis buvo paėmęs į savo valdžią Smolenską. Dėl Smolensko jis buvo susikirtęs su savo žentu, Maskvos kunigaikščiu Vosylium, tačiau buvo išvengta karo; Smolenskas liko Lietuvos valdžioj. Dabar Vytautui atsirado naujų gražių perspektyvų.

Pas Vytautą buvo atbėgęs baisaus Tamerlano išvytas iš savo valstybės totorių chanas T o c h t a m y š a s. Vytautas pažadėjo grąžinti jam sostą, o Tochtamyšas už tai pažadėjo atsisakyti nuo Rusijos ir Vytautui dar suteikti pagalbos. Tuojau buvo pradėta ruoštis dideliam žygiui, kuris plačiai išgarsino Vytauto vardą. Popiežius leido paskelbti Lenkijoj kryžiaus žygį prieš totorius, ir daugelis Lenkų ponų mielai sutiko prisidėti prie Vytauto

žygio. Kariuomene buvo koncentruojama Kijeve, kur Vytautas visą vasarą laikė atvykstantiems kryžeiviams paruoštus stalus. Atėjo į pagalbą ir ordino kariuomenė, ir pagaliau visa didžiulė armija ištraukė į totorių kraštus. Įsidėmėtina, kad tai buvo pirmas atsitikimas, kada kryžiaus žygis prieš netikėlius totorius buvo vadovaujamas Lietuvos valdovo. Kryžiuočiai irgi ėjo po jo vėliava (o kaip dar neseniai tokie pat kryžiaus žygiai buvo ruošiami prieš Lietuvą!).

Vytautas susitiko su totoriais prie Vorsklos upės ir skaudžiai pralaimėjo mūšį: žuvo trys ketvirčiai jo kariuomenės ir daugybė kunigaikščių. Pats Vytautas kartu su broliu Zigmantu vos išsigelbėjo, pasinaudoję nakties tamsa.

12. Vorsklos mūšio padariniai ir jų likvidavimas

Smolensko sukilimas. Nelaimingas Vorsklos mūšis buvo didelis smūgis Vytauto rytų politikai. Pirmučiausia nuo Vytauto atsimetė Smolenskas (jo vietininkas buvo užmuštas, ir grįžo senasis Smolensko kunigaikštis Jurgis). Vytautui pasisekė atsiimti Smolenską tik po kelerių metų, kai buvo sutvarkyti reikalai su Lenkija ir padaryta nauja taika su ordinu (1404 m.). Suruošus naują didelį žygį (1405 m.), Smolenskas buvo vėl paimtas, ir šį kartą išbuvo Lietuvos valdžioje daugiau, kaip 100 metų (iki 1514 m.). Tai buvo labai stipri ir svarbioje vietoje stovinti tvirtovė, kuri saugojo visas Padnieprės sritis. Užtat dėl jos paskui ilgą laiką negalėjo būti pastovios taikos su Maskva. Bet šiuo tarpu karo buvo išvengta ir su Maskva ir su Pskovu, kuris dėl Smolensko taip pat buvo bepradedąs karą.

Naujas santykių sunormavimas su Lenkija (1401 m.). Kaip tiktai per pat Vytauto žygį prieš totorius mirė Jogailos žmona Jadvyga (gimusi jų duktė mirė kelios valandos dar prieš motiną). Jadvyga buvo tikroji jungtis, jungusi Jogailą su Lenkų karalyste, nes tik jos vaikai tegalėjo tikėtis paveldėti sostą. Jai mirus, Jogaila liko lyg svetimas Lenkijai. Be to, Lenkijoj buvo kilęs nepasitenkinimas per dideliu Vytauto savarankiškumu, ir ji bijojo, kad iš atsikviestojo Jogailos neturėsianti jokios naudos, kad Lietuva nueisianti savais keliais. Tuojau buvo iškeltas klausimas aiškiau sunormuoti Vytauto būklę. Vytautas tam nesiprie-

šino; jis ir dabar prisipažino gavęs Lietuvą iš Jogailos, bet tuo tarpu neketino jos grąžinti. Po ilgų derybų, 1401 m. buvo pasiektas naujas susitarimas, kurs buvo patvirtintas 4 atskirais dokumentais: atskirais dokumentais jį patvirtino Vytautas, Jogaila, Lietuvos ir Lenkų bajorai. Vytauto ir Lietuvos bajorų dokumentai buvo parašyti Vilniuje; Jogailos dokumentas yra žuvęs, tad nežinia, kur jis duotas; lenkų bajorai savo dokumentą surašė Radome. Todėl šis susitarimas yra vadinamas Vilniaus Radomo susitarimu. Juo buvo patvirtintas Vytauto savarankiškumas: jis buvo paskelbtas tikruoju valdovu, bet kartu buvo garantuota, kad po jo mirties visa Lietuva turėsianti grįžti Jogailai ir jo įpėdiniams, Lenkų karaliams. Iš savo pusės Lenkų bajorai pasižadėjo, kad mirus Jogailai nerinksią naujo karaliaus be lietuvių ir be Vytauto žinios. Tuo būdu Lietuvos savarankiškumas buvo paskelbtas tik laikinis — iki gyvos Vytauto galvos. Toliau turėjo būti jau viena bendra valstybė. Vytautas su tuo sutiko, nes tikėjosi vėliau viską pakeisti, o tuo tarpu tas jam nieko nekliudė.

13. Vytauto kovos su ordinu dėl Žemaičių

Žemaičių būtis ordino valdžioje. Pirmą kartą Žemaičiai buvo atiduoti ordinui Jogailos dar 1382 m. (iki Dubysos). Pabėgdamas į ordiną, Vytautas irgi atiduodavo jam Žemaičius (1384 ir 1390 m.). Tačiau ordinas vis nepajėgdavo jų užimti. Po Salyno sutarties žemaičiai taip pat nepasidavė geruoju: juos teko jėga pavergti. Ir užėmęs kraštą ordinas galėjo laikytis tiktai pilyse. Todėl kryžiuočiai pristatė Žemaičiuose daugybę pilių (vieną pilį net patsai Vytautas jiems padėjo statyti). Ordinas bandė ir geruoju patraukti žemaičius: į sunaikintą kraštą gabeno gyvulius, maistą ir kūrė ūkius. Tuo būdu dalis žemaičių buvo priviliota ir vyko į Marijenburgą krikštytis, nes, Vytautui remiant ordiną, nebebuvo vilties išsivaduoti.

1401—1404 m. kovos. Bet Vytautas rėmė ordiną tik tol, kol turėjo kitų svarbių reikalų. Kai tik jo reikalai pagerėjo, jis tuojau parodė, kad neatsisako Žemaičių. Sunormavęs santykius su Lenkija, jis tuojau sumažino savo draugiškumą ordinui. Atstatęs Kauno ir kitas ordino pasieny sugriautas pilis, jis pradėjo

raginti žemaičius keltis pas jį. Ordinas, remdamasis Salyno sutartim, reikalavo, kad pabėgėliai žemaičiai būtų jam grąžinami. Bet sutarty buvo minimi tik nelaisvieji valstiečiai, ir Vytautas teisinosi, kad laisvieji galį kilnotis kur tinkami. O nustatyti, kas Žemaičiuose buvo laisvas, o kas ne, buvo labai sunku. Todėl jis nepaisė ordino reikalavimo. Pagaliau santykiai tarp ordino ir Vytauto tiek paaštrėjo, kad jis parėmė žemaičius, ir tie visus kryžiuočius išvarė iš savo krašto. Jie sugriovė net Klaipėdą ir įsiveržė į ordino žemes už Nemuno. Tada ordinas nusprendė paremti iš Lietuvos pabėgusį ir vis dar nenurimstantį Švitrigailą. Kai šis apsiėmė laikytis Salyno sutarties, ordinas pradėjo karą, norėdamas pašalinti Vytautą ir jo vietoje pastatyti Švitrigailą. Jo kariuomenė buvo pasiekusi net Vilnių, bet nieko nelaimėjusi grįžo, siaubdama kraštą. Jogailai ir Vytautui pasiskundus, popiežius 1403 m. uždraudė ordinui pulti krikščioniškąją Lietuvą. Ordinas, žinoma, į tai nebūtų atsižvelgęs, bet Vytautas su Jogaila linko taikintis. Vytautui buvo svarbu turėti laisvas rankas atsimetusiam Smolenskui atgauti. Todėl 1404 m. Racionže (Lenkijoje) buvo padaryta nauja taika su ordinu. Žemaičiai vėl buvo atiduoti ordinui, bet sutartyje buvo įrašytas vienas Vytautui labai naudingas nuostatas, — kad jis galėsiąs pasiimti iš Žemaičių 250 gyventojų. Tatai jam vėliau labai pravertė.

Žemaičių sukilimas 1409 m. Po Racionžo taikos Vytautas dėjosi norįs laikytis taikos sąlygų ir net pats padėjo ordinui pavergti nepasiduodančius Žemaičius. Bet po sėkmingo žygio į Smolenską jis vėl ėmė ieškoti progos Žemaičiams atsiimti. Ordinas tuo tarpu Žemaičiuose statėsi pilis ir ėmėsi visokių priemonių prieš galimą sukilimą. Žymesniųjų bajorų vaikai buvo net išvežti į Pavyslį, kaip įkaitai. Ordino valdžia buvo labai žiauri. Lig šiol laisvi buvusieji žemaičiai buvo varomi prie darbų ir buvo apdėti dideliais mokesčiais; keliai į Aukštaičius buvo budriai saugomi. Dėl viso to žemaičiai tuojau pradėjo nerimauti. Jau 1407 m. jie išsiuntinėjo raštus Europos valdovams, skųsdamiesi dėl ordino žiaurumų ir priespaudos. Kitais metais krašte jau buvo pilna Vytauto atsiųstų žmonių, ir bruzdėjimas ėjo atviryn. Tada ordinas ėmė reikalauti, kad Vytautas atsiimtų tuos savo 250 žmonių, kuriuos turėjo gauti pagal Racionžo sutartį. Bet Vytautas nesiskubino ir vis tęsė derybas. Bijodamas sukilimo,

ordinas pareikalavo iš žemaičių naujų įkaitų; vietoj įkaitų jis sulaukė visuotinio sukilimo. Vytautas pats dar laikėsi nuošaliai, bet jo pasiųsti bajorai veikė kartu su žemaičiais, ir 1409 m., pradėjus nuo Skirsnemunės, buvo sudegintos visos kryžiuočių pilys, o jie patys buvo išvyti iš Žemaičių.

Tais pačiais 1409 m. Lietuvoje buvo nederlius. Jogaila, norėdamas padėti Lietuvai, siuntė jai javų. Tačiau ordinas Ragainėje juos sulaikė. Tatai Vytauto santykius su ordinu visai nutraukė, ir jis, jau nebesislėpdamas, nusiuntė į Žemaičius savo bajorų ir paėmė juos į savo valdžią. Po to karas su ordinu jau buvo nebeišvengiamas.

14. Lietuvos ir Lenkijos karas su ordinu 1410 m.

Pasiruošimas karui. Ordinas iš pradžių manė, kad jam teks kariauti su vienu Vytautu. Bet Jogaila pareiškė, kad jis eisiąs išvien su Vytautu. Norėdami sulaikyti ordinui pagalbą iš Vakarų, jie abudu išsiuntinėjo po visą Europą skundus, kaltindami ordiną, kad jis puoląs Lietuvą, norėdamas ją užgrobti, o krikščionybe visai nesirūpinąs, kad, penkerius metus valdydamas Žemaičius, jis visai nesirūpinęs jų krikštu, nestatęs bažnyčių ir t.t. Ordinas savo rėžtu išsiuntinėjo raštus, kaltindamas Vytautą su Jogaila, kad šie apgavikiškai remią pagonis žemaičius.

Ordinas nesiskubino į Žemaičius, bet pirmučiausia puolė Lenkiją (1409 m.). Iš Lenkijos jo kariuomenė buvo išvyta, ir netrukus buvo padarytos vienerių metų paliaubos. Paliaubų metu susitarta pavesti ginčą išspręsti imperatoriui Vaclovui. Kitais metais, į ordino pusę patrauktas, Vaclovas pripažino jam Žemaičius ir visą kairiąją Panemunę iki Gardino. Jogaila su Vytautu apkaltino Vaclovą šališkumu ir, pratęsę paliaubas su ordinu iki 1410 m. šv. Jono (birželio 24 d.), ėmė ruoštis dideliam žygiui. Jie bandė patraukti į savo pusę Vengrų karalių, imperatoriaus Vaclovo brolį Zigmantą, bet tas, norėdamas išardyti abiejų pusbrolių vienybę, pasiūlė atvykusiam pas jį Vytautui karūnuotis Lietuvos karalium. Tada ne metas buvo pyktis su Lenkija dėl tuščio karaliaus titulo, tad Vytautas atmetė Zigmanto pasiūlymą. Nuostolis dėl pairusių derybų buvo nedidelis: sąjunga su savo tikslų siekiančiu Zigmantu negalėjo būti naudinga Lietuvai.

Užtat Vytautui vėliau pasisekė padaryti paliaubų sutartį su livoniške ordino šaka, ir ji nedalyvavo netrukus įvykusiame didžiame Tanenbergo mūšyje.

Tanenbergo mūšis 1410 m. liepos 15 d. Surinkę savo jėgas ir prisisamdę Vakaruose daug karių, ypač čekų, Jogaila su Vytautu sutarė savo kariuomenes sujungti Lenkijoje ties Červinsku (prie Vyslos). Viskas buvo daroma taip slaptai, kad ordinas nieko nesuuodė ir laukė užpuolimų skyrium iš Lietuvos ir iš Lenkijos. Todėl vienas dideles savo jėgas jis paliko saugoti pilių nuo Lietuvos, o kitas paliko Pamary saugoti nuo Lenkų. Bet sąjungininkų planas buvo kitoks. Mūšis įvyko ordino žemėje, tarp Tanenbergo ir Griunvaldo.

Ordinas prisikvietė daugybę svečių ir samdytos kariuomenės iš vakarų Europos. Iš viso jis atsivedė prie Tanenbergo apie 12.000 karių. Lietuvių ir lenkų kariuomenėje galėjo būti apie 15—20.000 karių, bet jie buvo menkiau apginkluoti. Tad ordinas tikėjosi lengvai laimėti. Bet viskas išėjo kitaip. Ordinas nesugebėjo sukliudyti abiem sąjungininkų kariuomenėm susijungti, ir liepos 15 d. jos jau buvo išrikiuotos mūšio lauke. Ordino kariuomenė, atėjusi vėliau, buvo išvargusi; audra ir didelis lietus paskutinę naktį jai nedavė net gerai pailsėti. Tuo tarpu sąjungininkai buvo mažiau keliavę ir nakvojo miške, kurs apsaugojo juos nuo audros.

Lenkų kariuomenę mūšiui rikiavo Zindramas iš Maškovičių, o lietuvių kariuomenę — pats Vytautas. Jogaila, specialios sargybos saugomas, išklausė net kelias mišias paeiliui, o Vytautas, keisdamas pavargstančius arklius, su keliais palydovais skrajojo tarp kariuomenės eilių, duodamas paskutinius įsakymus. Visų viršininku buvo laikomas Jogaila, ir jis turėjo duoti ženklą mūšiui pradėti. Vytautas buvo sudarytosios karo tarybos pirmininkas, todėl jisai buvo ir tikrasis mūšio vadas. Mūšio laimėjimo nuopelnas, be abejo, pirmučiausia priklauso Vytautui.

Sąjungininkų kariuomenė buvo išrikiuota trimis eilėmis; lietuviai buvo dešinėje, o lenkai kairėje. Ordino kariai nekantravo, tačiau nedrįso pulti, nes būtų tekę kautis miške. Jie norėjo, kad pirmieji pultų sąjungininkai. Magistras nusiuntė Vytautui ir Jogailai du plikus kardus, ragindamas nesislapstyti krūmuose.

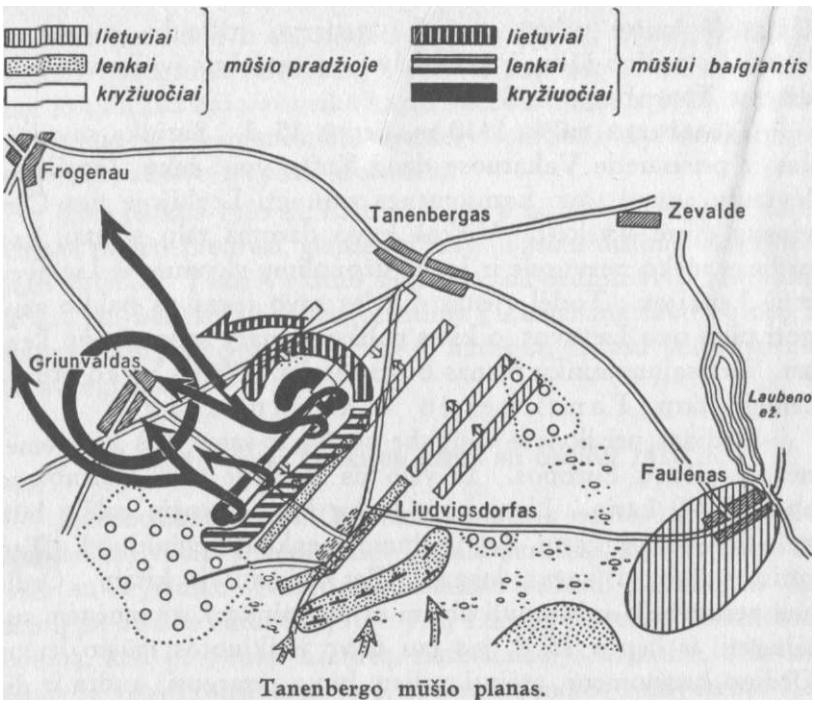

Tanenbergo mūšio planas.

bet greičiau pradėti mūšį. Jogaila ilgai delsė, bet, Vytauto raginamas, pagaliau sėdo ant arklio ir, išjojęs ant kalvos stebėti mūšio, davė ženklą jį pradėti.

Prasidėjus mūšiui, magistras didžiausias savo rinktines jėgas — sunkiai šarvuotą kavaleriją, metė prieš lietuvius. Po valandos karšto mūšio lietuviai pasitraukė. Liko tik eilių vidurys ir kairiajam sparne išrikiuoti lenkai. Čia dar 3 valandas ėjo smarkios kovos. Kryžiuočiai buvo jau beapsupą lenkus ir būtų juos sumušę, bet tuo momentu Vytautas atvedė paskutinius savo rezervus, t. y. antrąsias kariuomenės eiles. Mūšio įkaršty atsirado ir pasitraukę dešiniojo sparno lietuviai. Greičiausiai, jie bus tyčia pasitraukę, norėdami nuvilioti kryžiuočius gilyn į savo eiles, kad galėtų vėliau paspausti iš šono (tai buvo lietuviams gerai pažįstamas, totorių dažnai vartojamas, taktinis manevras). Tuo pasitraukimu nuo sąjungininkų vidurio ir kairiojo sparno buvo nutraukta daug priešo jėgų, kurios nespėjo laiku grįžti ir susitvarkyti, o grįžę lietuviai užėjo kryžiuočiams iš šono. Jiems

paspaudus,kryžiuočių tarpe kilo panika — jų eilės pakriko. Mūšio vietoje krito lietuvio ietim pervertas patsai magistras Ulrichas von Jungingenas ir daugybė riterių. Dalis kariuomenės dar bandė gintis, pasislėpusi už gurguolių, tačiau ir ji buvo sumušta. Tik maži kryžiuočių likučiai tepaspruko, o visi kiti žuvo kovos lauke arba bėgdami iš jo.

Magistro Ulricho v. Jungingeno paminklas prie Tanenbergo.

Ordinas buvo įsitikinęs mūšį laimėsiąs ir iš anksto buvo pasiruošęs laimėjimo puotai. Visa turtingoji jo stovykla atiteko nugalėtojams. Be vyno ir valgymų, stovykloje buvo rasta daugybė pančių belaisviams sukaustyti. Bet jie atiteko patiems vokiečiams.

15. Karo pabaiga ir Torno taika (1411 m.)

Tą pačią dieną po mūšio nei lietuviai nei lenkai toli nesivijo kryžiuočių, nes reikėjo pasilsėti. Sąjungininkų kariuomenė tik po kelių dienų teišsirengė Marijenburgo link. Tuo tarpu ordino vadovybę paėmęs komtūras Henrikas von Plauenas suskubo surinkti jėgų, ir sąjungininkams nebepasisekė paimti Marijenburgo; ypač nepasisekė dėl to, kad Vytautas, dėl gerai nežinomų priežasčių, netrukus su savo kariuomene grįžo namo. Jis greičiausiai nenorėjo leisti per daug laimėti lenkams, nes patsai, be Žemaičių ir Užnemunės (Suvalkų krašto), nieko daugiau nesitikėjo gauti. Jam pasitraukus, turėjo atsitraukti ir Jogaila.

Dar kiek laiko karas tęsėsi tarp ordino ir Lenkų, bet 1411 m. pagaliau buvo pasirašyta taika. Ordinui ji buvo palyginti lengva: jis turėjo sumokėti 100.000 kapų skatikų karo išlaidų, grąžino kai kurias žemes Lenkijai ir iki gyvos Vytauto ir Jogailos galvos atsisakė nuo Žemaičių. Bet kadangi nei Vytautas nei Jogaila niekad neketino išsižadėti Žemaičių, tai byla dėl jų dar ilgai tęsėsi. Tik po 11 metų ir po keleto naujų karų ordinas visiškai išsižadėjo Žemaičių.

Tanenbergo laimėjimo reikšmė. Tanenbergo mūšyje ordino jėgos buvo sunaikintos. Nors jis dar liko gana stiprus, tačiau jau nebegalėjo grobti Lietuvos žemių. Pralaimėjimo garsas aplėkė visą pasaulį, ir visi žinojo, kad ordinas pralaimėjo mūšį ne su pagonimis, o su dviem valdovais krikščionim. Niekas nebeskubėjo jo gelbėti, kaip kad, pavyzdžiui, po katastrofiško Durbės mūšio (1260 m.); jau nebegalima buvo išgauti iš popiežiaus kryžiaus žygio paskelbimo. Po šito pralaimėjimo ordinas nebegalėjo atsilaikyti prieš sujungtas lietuvių ir lenkų jėgas ir po truputį ėmė silpnėti; atsirado nesutarimų ir jo viduje, o XVI amžiuje jis visai išnyko. Bet per visą Vytauto viešpatavimo laiką jis dar tebebuvo gana stipri pajėga.

Tanenbergo mūšis nebeleido susijungti abiem ordino šakom. Livoniškė šaka, kad ir klausė to paties didžiojo magistro, tačiau turėjo ir savo krašto magistrą, turėjo ir šiaip savotiškų skirtumų ir, tęsdama kalavijuočių tradiciją, visada varė atskirą politiką Todėl ji nedalyvavo net Tanenbergo mūšyje. Po šio mūšio ji ėmė dar labiau tolti nuo Prūsų ordino, ir pagaliau jos likimas nuėjo visai kita linkme. Šitas didysis mūšis sutriuškino viso germaniškojo pasaulio bangą, kuri taip triukšmingai veržėsi į rytus. Pavergę Žemaičius ir užėmę visą Pabaltijį, jie būtų ėję dar toliau, į krašto gilumą; tačiau šitas pralaimėjimas visoms jų pastangoms pastatė neperžengiamą sieną. Tuo laimėjimu buvo išgelbėtos ne tik likusios nepavergtos lietuvių žemės, bet ir platūs slavų kraštai. O laimėta buvo daugiausia lietuvių. Tą karą suruošė du lietuviai — Jogaila su Vytautu. Vytautas vadovavo pačiam mūšiui, tad jisai buvo ir tikrasis nugalėtojas.

Vokiečiai šitą skaudų savo tautai smūgį tebejaučia dar ir dabar. Todėl kai maršalas Hindenburgas nelabai toli nuo tos vietos (Tanenbergo) didžiojo karo metu sumušė rusų armiją ir tuo nulėmė viso fronto likimą, — vokiečiai ir tą mūšį pavadino Tanenbergo mūšiu. Vokiečiai lyg pasijuto atkeršiję rytams už aną skaudų smūgį tik po 500 metų. Ir dabar jie toje vietoje daro visokias iškilmes, pastatė paminklą, palaidojo mirusį prezidentą maršalą Hindenburgą, nors ten yra ne vien laimėjimo, bet ir skaudaus pralaimėjimo (prieš 500 metų) vieta.

16. Naujas sunormavimas santykių su Lenkija — Horodlės aktai (1413 m.)

Lietuvos Lenkijos santykiai iki Horodlės akto keitėsi net keletą kartų. Pirmiausia, kai Jogaila išėjo į Lenkiją, jis ir visi kunigaikščiai pasižadėjo, kad Lietuva bus su Lenkija sujungta ir paties Jogailos valdoma. Kaip ji turės būti valdoma, tada nebuvo numatyta. Vėliau pasirodė, kad iš Krokuvos negalima valdyti Lietuvos, ir Jogaila savo vietininku paskyrė brolį Skirgailą (žiūr. 108—109 psl.). O kai Skirgaila nepajėgė tvarkyti Lietuvos ir kai Vytautas, sukėlęs bajorus ir kunigaikščius, nepatenkintus lenkų kišimusi į Lietuvos vidaus reikalus, pradėjo kovą, — Jogaila savo vietininku pastatė Vytautą. Jis gavo dar platesnes teises, negu turėjo Skirgaila ir, labai greit iškilęs, pasidarė visiškai savarankišku valdovu. Tada lenkai, pabūgę jo savarankiškumo, ėmė reikalauti iš naujo sunormuoti Vytauto ir Lietuvos santykius su Jogaila bei Lenkija. Kai Lenkijoje po Jadvygos mirties pašlijo Jogailos būklė, o Vytautas po nelaimingo Vorsklos mūšio atsidūrė keblioje politinėje painiavoje, tai, nenorėdamas dar labiau paaštrinti santykių su Lenkija, jis sutiko iš naujo sunormuoti Lietuvos ir Lenkijos santykius. Tada atsirado vadinamieji Vilniaus ir Radomo aktai (žiūr. 123 psl.). Jais Vytauto savarankiškumas buvo patvirtintas, jis pats buvo pripažintas visos Lietuvos valdovu, bet kartu buvo nustatyta, kad Lietuva, kaip atskira valstybė, turės gyvuoti tik iki gyvos jo galvos; jam mirus, ji turėjo atitekti Jogailai ar jo įpėdiniams, Lenkų karaliams.

Vytautas su šitokiais lenkų reikalavimais tada sutiko, nes, turėdamas daug rūpesčių Lietuvoje, nenorėjo nei patsai su lenkais pyktis nei padaryti keblumo Jogailai, kuris ir be to jau nesugyveno su lenkais ir net buvo žadėjęs grįžti į Lietuvą. Vytautui daug patogiau buvo dėl ramybės nusileisti, juo labiau, kad jis tikėjosi Lietuvos likimą vėliau išspręsti. Pagaliau, kas bus jam mirus, apie tai jis mažai tegalvojo, nes nei jis nei Jogaila dar neturėjo jokių įpėdinių. Todėl vėlesniojo valstybės likimo klausimas daugiau rūpėjo ne jiems, o patiems kraštams, t. y. Lietuvai ir Lenkijai.

Šis 1401 m. susitarimas nė kiek nekliudė Vytautui tęsti savo

politikos. Pripažintas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, jis iš visų dar likusių sritinių kunigaikštėlių pareikalavo sau ištikimybės priesaikos, ir jie visi jam prisiekė taip pat, kaip kad anksčiau prisiekdavo Jogailai. Todėl šis susitarimas jam išėjo net į naudą. Kunigaikščiai pasidarė nebe Jogailos, o jo valdiniai. Tuo būdu Lietuvoje tebuvo tik vienas valdovas — Vytautas. Kai lenkai, pabūgę jo savarankiškumo, buvo pradėję reikšti nepasitenkinimą, jis vėl davė naujus raštus, kuriais pasižadėjo laikytis 1401-jų metų sutarties. Tačiau, nepaisydamas šitų, kelis sykius pakartotų pasižadėjimo raštų, jis elgėsi visiškai savarankiškai. Patraukęs į savo pusę daugelį Lenkų ponų ir geruoju sugyvendamas su Jogaila, jis įgijo didelę įtaką net pačioj Lenkijoj.

Horodlės suvažiavimas ir jo aktai. Įsigalėjęs ir pasidaręs tikru Lietuvos valdovu, Vytautas vis dėlto neketino nutraukti santykių su Jogaila ir Lenkija. Sąjunga su Lenkija Lietuvai buvo dar reikalinga, nes byla su ordinu nepasibaigė net tada, kai jis buvo sumuštas Tanenbergo laukuose.

1413 m. tarp Lenkijos ir ordino grėsė karas. Ordinas ir jį rėmiąs imperatorius Zigmantas troško atskirti Lietuvą nuo Lenkijos. Be to, tuo pat metu ordinas visur Europoje skelbė, kad Lietuva tebesanti pagoniška ir kad Lenkų karalius Jogaila remiąs pagonis. Todėl buvo sutarta dar kartą visam pasauliui viešai pareikšti, kad Lietuva ir Lenkija esančios neperskiriamos. Ypač tai buvo norima pabrėžti ordinui, kurs vis dar nenorėjo atsisakyti nuo Žemaičių. Kartu buvo sutarta parodyti pasauliui, kad Lietuva esanti katalikiškas kraštas ir kad ordinas, vadindamas ją pagoniška, skelbiąs melą. Tam tikslui buvo nutarta dar kartą pakartoti jau 1387 m. Jogailos privilegijose paskelbtuosius dėsnius, kurie visas teises Lietuvoje duoda tiktai katalikams. Buvo paskelbta, kad Lietuva esanti amžinai surišta su Lenkija, bet kartu patvirtintas Lietuvos faktiškai jau pasiektas visiškas savarankiškumas. Atskiros Lietuvos valstybės išlikimas garantuotas ir po Vytauto mirties. Lenkai sutiko patenkinti lietuvių reikalavimą, kad Lietuva turės savo atskirą valdovą ir po Vytauto mirties; bet užtat jie sugalvojo naujų ryšių, kurie turėjo neleisti Lietuvai nutolti nuo Lenkijos, ir turint savo atskirą valdovą. Tam tikslui Lietuvos valstybė turėjo būti perorganizuota Lenkijos pavyzdžiu ir iškilę Lietuvos bajorai

turėjo būti surišti su Lenkų bajorais. Visa tai buvo sutarta bendrame Lietuvos ir Lenkijos valdovų ir bajorų suvažiavime Horodlėje. Suvažiavimo nutarimai buvo surašyti trijuose dokumentuose: vienas bendras dokumentas buvo Jogailos ir Vytauto ir po vieną dokumentą abiejų valstybių bajorų.

Lietuvos ir Lenkijos valstybiniai santykiai Horodlės aktais buvo sunormuoti ta prasme, kad Lietuva galės išsirinkti sau atskirą valdovą ir po Vytauto mirties, bet tik su Lenkų karaliaus žinia. Lygiai taip pat lenkai pasižadėjo nerinkti sau karaliaus be lietuvių ir be jų valdovo žinios. Be to, ten pabrėžta, kad abidvi valstybės esančios sujungtos ir sudarančios vieną valstybę. Bet kadangi buvo du valdovai, o niekur nekalbama apie Vytauto priklausomybę Jogailai, tiktai apie paramą, kurią Lietuva turi duoti Lenkijai ir Lenkija Lietuvai, tai liko vis tiek dvi valstybės. Tuo būdu tarp Lietuvos ir Lenkijos buvo sudarytas sąjungos, o ne priklausomybės ryšys. Ta sąjunga buvo brėžte pabrėžta, kad ją matytų ordinas. Todėl ir išėjo, kad aktų įžangoj kalbama apie Lietuvos sujungimą su Lenkija, o toliau visuose aktuose Lietuva traktuojama, kaip atskira valstybė, kuri tokia pat turinti likti ir po Vytauto mirties.

Katalikų bajorams suteiktos privilegijos, — iš vienos pusės, buvo reikalingos tam, kad pabrėžtų Lietuvos katalikiškumą, o iš kitos pusės, tai buvo lenkų sumanyta gudrybė Lietuvos bajorams priartinti prie savęs, padaryti savo bičiuliais, kad jie niekuomet nebenorėtų skirtis nuo Lenkijos. Lenkų bajorai turėjo daug didesnes teises, negu Lietuvos bajorai; ten net karalius buvo nuo jų priklausomas. Todėl jie sumanė paremti ir Lietuvos bajorus, dėdamiesi jų užtarėjais prieš valdovus, ir tuo būdu pririšti juos prie savęs. Kadangi jie neįstengė patraukti į savo pusę valdovo, tad ryžosi patraukti nors bajorus.

Lietuvos bajorai Vytauto laikais jau buvo įgiję didelę reikšmę. Gedimino ir Algirdo bei Kęstučio laikais tik kunigaikščiai turėjo reikšmę valstybės gyvenime. Bet nuo Kęstučio laikų prasidėjusiose kovose dėl sosto kunigaikščiai turėjo remtis viso krašto visuomene, todėl ir bajorų reikšmė ėmė augti. Ypač jų reikšmė išaugo, kai Vytautas panaikino visas didžiąsias sritines kunigaikštystes ir vietoje kunigaikščių ėmė skirti savo vietininkus iš bajorų tarpo. Be abejo, nuo to laiko visais

svarbesniais reikalais jis ėmė tartis su bajorais. Bajorų pritarimas jam buvo taip pat reikalingas ir siekiant savarankiškumo. Dėl to jis vis daugiau su jais skaitėsi. Seniau visos svarbesniosios sutartys buvo sudaromos didžiojo kunigaikščio drauge su broliais ir kitais sritiniais kunigaikščiais; pavyzdžiui, Krėvos aktas buvo patvirtintas vienų kunigaikščių. Tačiau Vytauto laikais sudarant svarbesniuosius aktus dalyvauja jau nebe kunigaikščiai, bet bajorai. Taip antai, 1401 m. Lietuvos bajorai atskiru aktu patvirtino sutartį su Lenkais ir pasižadėjo jos laikytis (žiūr. 123—4 psl.). Taigi bajorai dalyvavo ir sutarčių sudaryme. Todėl jie visada palaikė Vytautą ir, didžiuodamiesi savo valdovu, 1398 m. Salyne jį paskelbė net savo karalium (žiūr. 122 psl.).

Pirmąsias teises bajorams dokumentaliai patvirtino Jogaila 1387 m. (žiūr. 112 psl.). Toji privilegija lietė tik jų asmens ir turto valdymo laisves. Tačiau jiems nebuvo suteikta jokių teisių valstybės reikalų sprendime: tuose reikaluose jie galėjo dalyvauti tik tiek, kiek jiems leido valdovo malonė, kiek jis su jais skaitėsi. Ir Horodlės aktais jiems nebuvo duota jokių naujų teisių dalyvauti valstybės gyvenime; buvo tik patvirtintos jų asmens ir turto valdymo teisės, kuriomis jie jau seniai naudojosi. Tačiau šiuo kartu jau buvo nuspręsta įkurti Lietuvoje tokį pat krašto valdomąjį aparatą, koks buvo Lenkijoj; be to, buvo garantuota, kad visos steigiamos valstybės urėdų vietos bus duodamos tik bajorams katalikams. O tokie, lenkų pavyzdžiu naujai įvesti, urėdai turėjo būti vaivados ir kaštelionai; jie turėjo gauti tam tikrų teisių krašto valdyme ir karo atveju turėjo vadovauti savo vaivadijos bajorams. Pirmieji tokie vaivadų ir kaštelionų urėdai buvo įsteigti Vilniuje ir Trakuose. Buvo numatyta ir daugiau jų įsteigti, tačiau iki XVI amžiaus jų daugiau neatsirado, todėl visos kitos sritys ir toliau buvo valdomos vietininkų. Tik iš ordino atgautuose Žemaičiuose jau nuo 1411 metų buvo Vytauto skirtas vietininkas, vadinamas lenkiškuoju seniūno vardu. Bet iš tikro nei vaivados nei Žemaičių seniūnas nuo didesniųjų sričių vietininkų niekuo nesiskyrė, ir vėliau visi sričių vietininkai įgavo tą pat lenkiškąjį vaivadų vardą (buvo dar vietininkų didžiojo kunigaikščio dvaruose; jie vėliau buvo vadinami seniūnais).

Lenkiškųjų herbų suteikimas Lietuvos bajorams. Lietuvos ir Lenkijos bajorams suartinti, Horodlėje buvo nutarta Lietuvos bajorams suteikti lenkiškus herbus. Tuo laiku visur Europoje aukštieji visuomenės sluoksniai jau vartojo tam tikrus giminių ženklus, vadindamus herbais. Jie būdavo vaizduojami ant gyvenamųjų namų sienų, ant riterių vartojamųjų ginklų; bet dažniausiai juos vartodavo įvairių dokumentų antspauduose. Vartojusieji vienodą herbą buvo laikomi giminėmis, nors tarp jų ir nebūdavo kraujo giminystės. Tai buvo luominė giminystė. Lietuvos bajorai anksčiau savo antspauduose taip pat vartodavo tam tikrus ženklus, tačiau tie ženklai jiems neturėjo tokios prasmės, kokią kad turėjo Vakaruose. Aukštesniojo vakarų Europos luomo tradicijos jau buvo žinomos Lenkijoj. Tad ir čia įsivyravo mada teikti savo giminės herbą svetimiesiems. Tai buvo vadinamoji adoptacija (t. y. herbą gavęs svetimasis buvo priimamas giminės nariu). Norėdami priartinti prie savęs Lietuvos bajorus, lenkai pasiryžo jiems duoti savo herbus. Tuo būdu lenkiškus herbus gavo 47 Vytauto parinktosios Lietuvos bajorų šeimos.

Horodlės aktų reikšmė. Horodlės aktais buvo patvirtinta savarankiška Vytauto sukurtoji valstybė, bet kartu buvo padėti pamatai suartėti abiejų valstybių ir visuomenių santvarkoms, kurios per kelis šimtus metų visiškai susivienodino. Todėl Horodlės aktai turėjo nepaprastą reikšmę: jie padėjo pamatus Lietuvos bajorams sulenkėti.

Unijos klausimas. Visi Jogailos bei Vytauto laikais sudarytieji aktai, normuoją Lietuvos ir Lenkijos santykius, lenkų paprastai vadinami unijų aktais. Bet iš tikro toks jiems duotas pavadinimas yra neteisingas. 1385 m. Krėvos sutartis tikrai turėjo būti unijos pradžia, nes Jogaila ten pasižadėjo kartu valdyti abidvi valstybes (unija juk yra tada, kai kelias valstybes valdo vienas valdovas). Bet pats Krėvos aktas dar nebuvo tikras unijos aktas, nes jame nebuvo pasakyta, kaip tos abidvi valstybės bus valdomos, kaip jos santykiaus; tai buvo tik unijos programa. Netrukus prasidėjęs Vytauto valdymas išardė sugalvotą uniją, ir buvo atstatyta visiškai nepriklausoma Lietuvos valstybė. 1401 m. buvo patvirtinta savarankiškoji Lietuvos valstybė, tačiau tuo pat metu dar buvo numatyta, kad unija turėsianti prasidėti po Vytauto mirties. 1413 m. jau ir tatai buvo atmesta, o buvo tik paliktos Jogailos teisės Lietuvai ir padėti pagrindai artimam Lietuvos ir Lenkijos bendradarbiavimui, kuris jas suvedė į uniją tiktai po 150 metų (1569 m.).

17. Žemaičių krikštas (1413 m.) ir vyskupystės įkūrimas (1417—1421 m.)

Krikštas. Jogailos 1387 m. buvo pakrikštyti tiktai Aukštaičiai. Po Torno taikos atgavę Žemaičius Vytautas su Jogaila tuojau ėmė galvoti ir apie jų krikštą. Kadangi ordinas neketino atsisakyti nuo Žemaičių, tai reikėjo skubėti juos pakrikštyti, kad jis nebegalėtų Europai skardentis nešąs Žemaičiams krikščionybę. Tam tikslui 1413 m. Vytautas su Jogaila patys atvyko į Žemaičius ir, keliose vietose sunaikinę pagoniškas šventoves, pakrikštydino pirmuosius būrius. Pasirodė, kad ir tada dar nebuvo lietuviškai mokančių dvasininkų, todėl krikščionių mokslo tiesas turėjo aiškinti žemaičiams net patys valdovai. Jie krikštydino neilgai, vos vieną savaitę. Suprantama, kad negalėjo būti daug pakrikštyta, tačiau formaliai krikštas buvo atliktas, ir politikos sumetimais jau buvo galima sakyti, kad žemaičiai esą krikščionys (iš tikro krikščionybę ten įvedė tiktai vėliau suorganizuotoji Bažnyčia).

Žemaičių krikšto panaudojimas prieš ordiną Konstancoje. Tuo metu, kai Lietuva ginčijosi su ordinu dėl Žemaičių priklausomybės, Konstancoje (Šveicarijoje, prie Reino upės) buvo sušauktas visuotinis Bažnyčios suvažiavimas. Ten, tarp kitko, turėjo būti sprendžiama ir Žemaičių byla. Norėdamas sudaryti palankesnį sau įspūdį, Vytautas nusiuntė į Konstancą 60 krikštytų žemaičių bajorų, kurie patys turėjo pareikšti suvažiavimui skundą dėl ordino puolimų ir žiaurumų. 1415 m. jie įteikė savo skundą, kuriame nurodė daugybę ordino nusikaltimų, šaukiančių dangaus keršto.

Apie kryžiuočių valdymo laikus jie, tarp kitko, šiaip pareiškė: „Jie atėmė mūsų žemes, palikdami mums tik mažus laukelius; jie atėmė mums laisvę. Jų valdžioje, arba, teisingiau tariant, jų priespaudoje, mums būtų reikėję elgetauti, vogti ir užmušinėti, skurdžiai misti su savo žmonomis ir vaikučiais. Mes stebimės, kad tie (ordino) broliai dar drįso save vadinti krikščionybės durimis; priešingai, jie turėtų vadintis užtvara ieškantiesiems išganymo. Pažiūrėkime, kaip jie išmokė tikėjimo tuos, kuriuos jau seniai yra nukariavę. Užėmę jų žemes, jie laiko juos sunkioje vergovėje ir varo prie sunkių darbų"... Greta tokių ordino apibūdinimų, ilgame skunde žemaičiai dar daugybe kitų pavyzdžių pailiustravo ordino žiaurumus. Aišku, šitoks žemaičių krikščionių pareiškimas turėjo išeiti ordinui į nenaudą.

Žemaičių vyskupystės įkūrimas. Iš ilgo kryžiuočių ir lietuvių ginčo Konstancoje, Vakaruose susidarė labai neigiamas įspūdis apie ordiną. Jogaila ir Vytautas laimėjo. Tą rodo, pavyzdžiui, kad ir tas faktas, jog visų rytuose (Pskovo ir D. Naugardo žemėse) gyvenančių katalikų globa buvo pavesta jiems, o ne ordinui. Tuo pat metu suvažiavimas pavedė Vilniaus vyskupui Petrui ir Lvovo vyskupui Jonui nuvykti į Žemaičius, ištirti jų būklės ir suorganizuoti ten vyskupystę. Tie pasiuntiniai tris mėnesius dirbo Žemaičiuose ir įšventino pirmąjį Žemaičių vyskupą Motiejų. Vyskupystės centru buvo padaryti Varniai. Vyskupystė buvo vadinama Žemaičių, arba Medininkų, nes Varniai buvo Medininkais vadinamoje Žemaičių srityje. Vytautas ten pastatė katedrą, o visam krašte — 8 parapijines bažnyčias (Viduklėje, Luokėje, Kaltinėnuose, Kelmėje, Raseiniuose, Ariogaloje, Kražiuose ir Veliuonoje). Vyskupystė galutinai buvo įkurta ir apdovanota žemėmis 1417—1421 m.

Ir Žemaičiuose pirmieji kunigai buvo lenkai. Bet pirmasis jų vyskupas Motiejus, gimęs Lietuvoje, buvo Lietuvos vokietis, kurs gerai mokėjo ir lietuviškai. Vėliau jis buvo Vilniaus vyskupu ir pasižymėjo, kaip didelis Lietuvos patriotas.

18. Ginčas su ordinu dėl Žemaičių ir dėl jų sienos

Kovos dėl sienos. Per Torno taiką Žemaičiai buvo pripažinti Lietuvai iki gyvos Vytauto ir Jogailos galvos, tačiau nebuvo nustatyta, kur eis siena tarp Žemaičių ir ordino. Ordinas reikalavo, kad jam būtų palikta visa Panemunė iki Veliuonos, o Nemuno žemupy — dar didelis plotas dešiniojoj Nemuno pusėj ir Klaipėda. Tačiau Vytautas reikalavo, kad ordino ir Žemaičių siena būtų Nemunas. Tuo pat metu ir Lenkija ginčijosi su ordinu dėl savo sienų. Prasidėjo ilga byla. Vieną metą (1412—1413 m.) abi pusės buvo susitarusios pasiduoti imperatoriaus Zigmanto atstovo, Benedikto Makros, sprendimui. Tas, apvažiavęs ginčijamąsias Žemaičių sritis, nusprendė, kad tiek Veliuona, tiek Klaipėda esančios pastatytos Žemaičių krašte, ir todėl turinčios likti Lietuvai (Veliuona tuo metu buvo jau Vytauto, o Klaipėda — ordino).

Štai Makros sprendimo žodžiai dėl Klaipėdos: „Kartu mes randame, kad Klaipėdos pilis yra pastatyta Žemaičių žemėje. Nei magistras nei ordinas nieko priešingo negalėjo įrodyti"...

Sulaukęs tokio sprendimo, ordinas paskelbė, kad nebepripažįstąs Makros teisėju, nes jis esąs Vytauto papirktas. Po to ordinas tikėjosi laimėsiąs bylą tuo metu (1414—1418 m.) įvykusiame Bažnyčios suvažiavime Konstancoje. Tačiau suvažiavimas sienos klausimo nesprendė; visais kitais klausimais ordinas ten pralaimėjo (žiūr. 136—7 psl.). Suvažiavimas pavedė Vytautui ir Jogailai išplatinti Žemaičiuose krikščionybę. Tuo būdu ir Bažnyčia surišo Žemaičius su Lietuva.

Imperatoriaus Zigmanto sprendimas. Byla dėl Žemaičių dar nepasibaigė Konstancoje. Bylos metu kelis sykius buvo net prasidėjęs karas tarp ordino ir Lietuvos bei Lenkijos. Pagaliau Vytautas su Jogaila sutiko, kad klausimą išspręstų imperatorius Zigmantas. Kadangi jų santykiai su Zigmantu buvo geri, todėl jie tikėjosi, kad jis jų neapvilsiąs. Bet imperatorius, norėdamas patenkinti ordino pusėje stovinčią Vokietijos visuomenę, pripažino Žemaičius ordinui. Tas buvo padaryta imperijos kunigaikščių suvažiavime Vroclave *(Breslau)* 1420 m. Tačiau šito sprendimo nepripažino Jogaila su Vytautu. Jogaila tuojau kreipėsi į popiežių, prašydamas panaikinti sprendimą, o Vytautas nutarė už tai atkeršyti Zigmantui.

Vytautas priima Čekų sostą. Imperatorius Zigmantas Liuksemburgietis buvo sūnus to paties Karolio IV, kuris Algirdui su Kęstučiu buvo siūlęs krikštytis. Kai Jogaila vedė Jadvygą, Zigmantas buvo susižadėjęs su vyresniąja jos seseria, Marija, ir jos tėvo Liudviko buvo skiriamas Lenkijos karalium. Jis turėjo ir šalininkų Lenkijoj, tačiau daugumas lenkų jo, kaip vokiečio, nenorėjo ir, pripažinę sostą Jadvygai, sutuokė ją su Jogaila. Jau vien dėl to Zigmantas negalėjo turėti geros akies Jogailai. Gavęs žmonos Marijos paveldėtą Vengrų sostą, jis varė labai nedraugišką Jogailai politiką; tik retkarčiais politinių sumetimų buvo verčiamas gyventi su juo geruoju. Kadangi Vengrija su kaimyne Lenkija turėjo daug priešybių, tai Zigmantas visą laiką rūpinosi susilpninti Lenkiją ir atskirti ją nuo Lietuvos. Bet tas jam vis nesisekė.

Po tėvo mirties imperatorium tapo Zigmanto brolis, Čekų karalius Vaclovas, kurs betgi 1400 m. buvo pašalintas nuo sosto; tada jam liko tiktai vieni Čekai. 1411 m. imperatorium pasidarė Zigmantas, kuris, 1419 m. mirus Vaclovui, panoro gauti ir Čekų

sostą, bet čekai tam pasipriešino. Mat, ten buvo įsigalėję Čekų Bažnyčios reformatoriaus, Huso, šalininkai, kurie negalėjo dovanoti Zigmantui dėl Huso mirties. Eretikas Husas buvo pašauktas į Konstancos bažnytinio suvažiavimo teismą; neišsižadėjęs savo mokslo, jis buvo pripažintas atkakliu eretiku; todėl, anų laikų įstatymais, buvo sudegintas. Kadangi jam, vykstančiam į Konstancą, Zigmantas davė geležinį raštą, tačiau pasmerktojo vėliau nebegynė, tai jis atrodė tikrasis Huso mirties kaltininkas, ir todėl čekai nenorėjo pripažinti jo savo karalium. Jie pradėjo karą su Zigmantu ir į sostą pakvietė Jogailą su Vytautu. Jogaila, pabijojęs susidėti su eretikais, atsisakė nuo sosto: mat, jis bijojo sueiti į konfliktą su popiežium ir visu katalikiškuoju pasauliu. Vytautas, norėdamas atkeršyti Zigmantui už neteisingą Vroclavo sprendimą, pasiūlytąjį sostą priėmė. Pats negalėdamas vykti į Čekus, pasiuntė ten su kariuomene savo vietininką — Jogailos brolio Kaributo sūnų, Zigmantą. Tas išbuvo Čekijos valdovu net kelerius metus, kol Vytautas, susitaikinęs su imperatorium Zigmantu, jį atšaukė.

19. Melno taika (1422 m.) ir Žemaičių ginčo pabaiga

Diplomatinė kova dėl Žemaičių ir kai kurių Lenkijos sričių ėjo visą laiką. Pagaliau 1422 m. Jogaila su Vytautu paskelbė ordinui karą ir, sujungę savo kariuomenes, iš Lenkijos įsiveržė į jo žemes. Ordinas buvo nepasiruošęs kariauti ir į atvirą kovą nestojo. Jis nutarė tiktai gintis pilyse. Lietuvių ir lenkų kariuomenės nusiaubė visą kraštą. Pagaliau magistras paprašė taikos; ji buvo padaryta netoli Melno ežero, kariuomenės stovykloje, 1422 m. rugsėjo 27 d.

Šia taika buvo galutinai išspręstas ginčijamų teritorijų klausimas. Ja Lietuvos siena su ordinu buvo nustatyta ir ilgus amžius išliko maždaug ta pati, kuri vėliau ėjo tarp Rusijos ir Vokietijos. Vadinasi, Užnemunėje ji buvo nustatyta maždaug tokia, kokia yra dabartinė mūsų siena su Vokietija, o Žemaičiuose — tokia, kokia ji buvo iki mums atgaunant Klaipėdos kraštą. Taigi kad ir daug padėjo pastangų, vis dėlto Vytautas neatgavo Klaipėdos krašto ir nepasiekė Nemuno žemupio. Užtat likusi didžioji Žemaičių dalis buvo pripažinta Lietuvai nebe iki gyvos Vytauto ir Jogailos galvos, bet amžinai.

Melno taika buvo baigtos ilgai ėjusios Lietuvos kovos su vokiečių ordinu. Ordinas jau nebepajėgė toliau kariauti. Žemaičiai nuo jo buvo apginti, tačiau vakarinė jų dalis, vadinamoji Mažoji Lietuva, vis dėlto liko vokiečiams. Po Melno taikos kryžiuočiai visiškai nustojo vilties sujungti abi savo dalis, ir kiekviena iš jo valstybių nuėjo visai skirtingais keliais.

Iš Vytauto diplomatinės kovos su ordinu dėl Žemaičių sienos įsidėmėtini keli gražūs epizodai, charakterizuoją jo politiką ir jo asmenį.

Kai atgavęs Žemaičius Vytautas atstatė Veliuonos ir kitas pilis, ordino maršalka pranešė magistrui šitokią savo agento žinią: „Jo akivaizdoje (bajoras) Nigaila garsiai pranešė susirinkusiems pilyje kariams, kad jų valdovas, kunigaikštis Vytautas, tas pilis pastatęs prieš vokiečius, su kuriais jis dar turįs daug reikalų. Dabar jis trauksiąs į Ragainę, o paskui į Karaliaučių, nes tos žemės kitados priklausiusios Lietuvai". O Vytauto bajorai tam agentui pareiškę: „Mūsų kunigaikštis turi atsiimti Karaliaučių, nes tai yra jo tėvonija".

Kai atvyko Makra, Vytautas tvirtino, kad Klaipėda esanti Žemaičių krašte ir, Torno sutartim, iki gyvos jo galvos turinti tekti Lietuvai (visiems, žinoma, buvo aišku, kad jis nori amžinai ją prijungti prie Lietuvos, tačiau diplomatiškumas jam neleido tada apie tai kalbėti). Makrai tarpininkaujant, 1413 m. sausio mėn. Nemuno saloje, vadinamoje Salynu, Vytautas susitiko su ordino maršalka derėtis dėl išpirkimo ordino belaisvių, paimtų Tanenbergo mūšyje. Tada maršalka užsiminė apie Veliuoną ir apie Vytauto norus atsiimti dar daugiau žemių. Vytautas supykęs atrėžė:

— Maršalka, tu labai gerai žinai, kad piktuoju iš manęs dar niekas nieko nelaimėjo. Kas manęs negerbia, to nevertinu nė aš. Savo nusistatymo aš nekeičiu, ir niekas negali manęs priversti. Jūs norite man išplėšti mano tėvo palikimą ir atimti Veliuonos pilį; bet, kol jūs iš manęs tai atimsite, dar turės ne viena galva nusiristi.

— Mielas valdove, — atsakė maršalka, — mes tam turime labai gerų įrodomųjų dokumentų. Kas mums nepriklauso, mes to visai nenorėtumėm reikalauti.

— Prūsai yra taip pat mano protėvių žemė, — atsakė jam supykęs Vytautas, — ir aš reikalausiu jų iki pat Osos. Jie yra mano tėvų palikimas. — Paskum ne be ironijos jis dar pridūrė: — O kur yra ordino tėvų palikimas?

Maršalka dar bandė įrodinėti, kad jie karo nenorį ir kad turį vilties geruoju įrodyti teises jiems priklausomoms žemėms, tačiau Vytautas nutraukė pasikalbėjimą.

Vytautas kryžiuočius laikė atėjūnais grobikais, o jų ginčijamus Žemaičius ir kitas žemes — savo tėvų palikimu. Įdomus yra jo raštas imperatoriui Zigmantui, kur jis nurodo Vroclave 1420 m. padaryto Zigmanto sprendimo neteisingumą. Jis čia šiaip rašo: „Žemaičius priteisei ne mums, o juk tai yra mūsų senelių ir proseneliu palikimas. Juos ir dabar mes valdome. Žemaičiai visada buvo ir tebėra ta pati Lietuva, nes visur čia kalbama ta pačia lietuvių kalba. Bet kadangi Žemaičiai yra žemesnėj vietoj, negu Lietuva, tai tas kraštas lietuviškai ir vadinamas Žemaičių kraštu, nes taip lietuviškai yra vadinama žemuma. O Žemaičiai Lietuvą — kraštą, esantį aukštesnėj vietoję vadina Aukštaičiais. Bet Žemaičiai visada vadinosi lietuviais, niekad nė nesivadino žemaičiais. Dėl tos pačios tautinės vienybės mes į savo titulą neįrašome Žemaičių, nes toji žemė ir jos gyventojai yra ta pati Lietuva ir tie patys lietuviai. O Jūsų Karališkoji Didenybė tą žemę priteisė atiduoti... Jeigu Jūsų Karališkoji Didenybė norėjo teisingai spręsti, reikėjo gerai atminti, kad kryžiuočiai yra atėjūnai iš svetimų Vokietijos kraštu, kad jie užgrobė Prūsus, o dabar nori ir mus iš mūsų žemės išvaryti. Jei tas sprendimas nebus pakeistas, — grasino Vytautas, baigdamas laišką imperatoriui,—kol gyvas, nebūsiu Jūsų bičiuliu!"...

20. Vytauto rytų politika jo gyvenimo pabaigoj

Rytų būklė kovų su ordinu metu. Prasidėjus kovoms su kryžiuočių ordinu, Vytautui teko visą savo dėmesį kreipti į vakarus. Rytuose tuo metu jis laikėsi labai tvirtai. Į jo valdžią nebuvo pakliuvę tiktai Pskovas su Naugardu ir Maskva; visos žemės, dėl kurių dar Algirdas varžėsi su Maskva, jau buvo patekusios į Vytauto valdžią. Nors jisai ir pralaimėjo prie Vorsklos, tačiau įgijo didelę įtaką totorių tarpe; pagaliau net pasodino į ordos sostą Tochtamyšo sūnų Soldaną. Visa tai buvo pasiekta ramiu diplomatijos keliu.

Žygiai į rusų kraštus Vytauto gyvenimo pabaigoj. Baigęs ilgą bylą su ordinu dėl Žemaičių, Vytautas vėl galėjo laisvai nukreipti savo dėmesį į rytus. Nuo pat Melno taikos jis jau ėmė galvoti apie žygį į Pskovą, į kurį teišsiruošė vos 1426 m. Paties Pskovo jis nepaėmė, pasitenkindamas 1.000 rublių kontribucija (anais laikais tai buvo milžiniška suma). Kitais metais atėjo žinia, kad mirė jo žentas, Maskvos kunigaikštis Vosylius, su kuriuo jam taip pat ne kartą buvo tekę susidurti. Vytautas tuojau išžygiavo į Maskvą, bet jaunučio Maskvos kunigaikš-

čio Vosyliaus II motina, Vytauto duktė Sofija, atvykusi jo pasitikti į Smolenską, permaldavo Vytautą, ir jis tuo metu teprijungė prie Lietuvos tik keletą kunigaikštysčių, kurios anksčiau svyravo tarp Maskvos ir Lietuvos. Be to, jis pats pasidarė savo vaikaičio, Maskvos kunigaikščio, globėju. Šito žygio metu buvo pasiekta net Tula, Kaluga ir Riazanė. Iš tikro tai buvo ne karas, o vien kelionės žygis, nes rusų kunigaikštėliai net neišdrįso kariauti. Kur tik Vytautas ėjo, ten buvo sutinkamas su dovanomis ir skelbiamas globėju bei tėvu. Pagaliau 1428 m. Vytautas suruošė paskutinį savo žygį į tolimąjį D. Naugardą. Iš jo buvo paimta net 10.000 rublių kontribucijos.

21. Vytauto pastangos sujungti rytų (pravoslavų) ir katalikų Bažnyčias

Lietuvai tapus katalikiška valstybei, joje greta viena kitos atsirado dvi krikščionių Bažnyčios. Jau pirmąja 1387 m. Jogailos privilegija, o vėliau ir 1413 m. Horodlės privilegija visos teisės valstybėje buvo pripažintos tik katalikams. Pravoslavams negalima buvo gauti net aukštesniųjų valstybės tarnybų. Tačiau ir pravoslaviškieji kraštai reikalavo sau lygių teisių. Kad valstybė neskiltų, reikėjo rasti išeitį — suvienodinti teises. Todėl buvo pradėta galvoti apie abiejų krikščioniškųjų Bažnyčių sujungimą, arba apie bažnytinę uniją. Tam reikėjo, kad pravoslavai pripažintų popiežiaus valdžią ir priimtų katalikų dogmas.

Buvo dar ir kitas motyvas siekti bažnytinės unijos. Negaudami lygių teisių su katalikais, pravoslavai galėjo linkti į Maskvą. Kadaise Algirdas, bijodamas, kad rusai nepalinktų prie Maskvos, kur buvo jų Bažnyčios metropolitas, įkūrė Lietuvai atskirą metropoliją Kijeve (žiūr. 93 psl.). Tebebuvo metropolitas Kijeve ir Vytauto laikais. Čia metropolitu tada buvo Kiprijonas, kurs ir pats buvo palankus bažnytinei unijai. Jam mirus, metropolitu buvo įšventintas graikas Fotijas. Šis buvo visiškai priešingas Vytauto planams ir apsigyveno Maskvoje. Tada Vytautas sušaukė visų savo valstybės pravoslavų vyskupų, dvasininkų ir kunigaikščių suvažiavimą Naugarduke. Suvažiavimas nutarė nutraukti visus ryšius su Fotiju ir nauju Kijevo metropolitu išsirinko unijai pritariantį graiką vienuolį Cem-

blaką. Bet nuvykęs į Konstantinopolį pas patriarchą, Cemblakas negavo išrinkimo patvirtinimo, nes ten veikė Fotijo įtaka. Cemblakas net buvo ekskomunikuotas, ir todėl nebegalėjo valdyti metropolijos. Kaip tik tuo metu Konstancoje buvo Bažnyčios suvažiavimas, ir 1418 m. Vytautas, Jogailos remiamas, pasiuntė ten Cemblaką su kitais pravoslavų dvasininkais derėtis dėl unijos. Tačiau derybos ėjo nesklandžiai ir nedavė jokių vaisių. Kai Cemblakas, grįžęs į Lietuvą, mirė, Vytautas susitaikino su Fotiju ir savo valstybės pravoslavams leido pripažinti jį metropolitu. Tokiuo būdu dingo unijos projektas. Bet naujasis popiežius įvertino Vytauto ir Jogailos nuopelnus ir paskyrė juos pravoslavų kraštuose gyvenančių katalikų globėjais (žiūr. 137 psl X

Unijos projektas vėl buvo iškilęs tik naujajam Bažnyčios suvažiavime Bazely, kai Vytautas jau buvo miręs. Tada unijos reikalu daugiausia rūpinosi Švitrigaila. Bet ir tada nepasisekė įvesti unijos, ir Vytauto iškeltoji unijos mintis buvo įvykdyta tik XVI amžiaus gale.

22. Vytauto santykiai su Lenkija jo gyvenimo pabaigoj

Iš vietininko pasidaręs savarankišku Lietuvos valdovu, Vytautas niekad nenorėjo gadinti santykių su Jogaila ir Lenkija. Bendradarbiavimo su Lenkija jis ypač buvo reikalingas, kovodamas ginklu ir diplomatija su ordinu. Jis nebuvo linkęs nutraukti gerų santykių su Jogaila ir Lenkija net po Melno taikos, t. y. kai buvo baigta byla su ordinu. Bet kai jau nebebuvo bendros bylos su ordinu, kai nebebuvo bendro, jungiančio reikalo, tie santykiai ėmė gesti. Sugadino juos patys lenkai. Ilgo Jogailos ir Vytauto valdymo metu Lenkijoje išaugo nauja politikų karta, kuri ėmė reikšti nepasitenkinimą Lietuvos savarankiškumu. Jie ėmė bijoti, kad po Jogailos mirties nenutrūktų Lietuvos ryšiai su Lenkija, nes senelis Jogaila, kaip ir Vytautas, buvo bevaikis. Bet pagaliau (1424 m.) Jogaila su ketvirtąja savo žmona susilaukė vieno, o vėliau ir kito sūnaus (jo 4-oji žmona buvo Vytauto išpiršta ir jo dvare išaugusi lietuvaitė, Alšėnų kunigaikštytė Zofija).

Jogaila tuojau ėmė rūpintis, kad lenkai iš anksto pripažintų

jo sūnums sostą. Lenkų bajorai, už tai išsireikalavę iš Jogailos sau privilegijų praplėtimo, sutiko. Atrodė, kad jau viskas bus gerai, kad, seniesiems valdovams mirus, abudu sostus gaus Jogailos sūnūs, — taip bent svajojo lenkai. Tačiau visus planus išardė staiga iškilęs Vytauto sumanymas karūnuotis Lietuvos karalium. Dėl to iširo visi geri abiejų valdovų ir valstybių santykiai.

23. Lucko suvažiavimas (1429 m.), Vytauto karūnacijos byla ir Vytauto mirtis

Lucko suvažiavimas ir karūnacijos sumanymas. 1429 m. turėjo įvykti valdovų suvažiavimas rytų Europos politikos klausimams apsvarstyti. Jis buvo sušauktas Vytauto pily, Lucke. Be paties Vytauto ir Jogailos, čia atvyko Maskvos, Tverės, Riazanės kunigaikščiai; atvyko daugybė Vytauto priklausomų rusų kunigaikščių; pagaliau atvyko pats imperatorius Zigmantas, popiežiaus legatas ir daugelio Vokietijos miestų ir kunigaikščių atstovų. Suvažiavimo šeimininkas, Vytautas, turėjo progos parodyti savo vaišingumą.

Tarp visų suvažiavime iškeltų klausimų vienas iš svarbiausiųjų buvo sumanymas karūnuoti Vytautą Lietuvos karalium. Sumanymą iškėlė imperatorius Zigmantas. Jogaila tam pritarė, bet griežčiausiai pasipriešino Lenkų ponų taryba, kuriai vadovavo Lietuvos savarankiškumo priešas, vysk. Zbignevas Olesnickis. Lenkų ponai įrodinėjo, kad Vytauto karūnavimas būtų priešingas Lietuvos ir Lenkijos sutartims, nes tada Lietuva, esą, galėtų po Vytauto išsirinkti sau kitą karalių, o ne tą, kurį išsirinktų po Jogailos mirties lenkai. Kai Jogaila savo sutikimo vis dėlto neatšaukė, lenkų ponai išvažiavo iš Lucko. Išvažiavo su jais ir Jogaila. Tuo būdu Vytauto karūnacijos klausimas Lucke liko neišspręstas; jis turėjo būti išspręstas vėliau.

Karūnacijos byla 1430 m. Lenkų ponai prispyrė grįžusį į Krokuvą Jogailą atšaukti savo duotąjį sutikimą dėl Vytauto karūnacijos. Atšaukimas buvo laišku praneštas imperatoriui Zigmantui, kurs laiško nuorašą tuojau nusiuntė Vytautui. Jame Jogaila rašo, kad sutikimą davęs, nepasitaręs su savo ponų taryba; pasitaręs dabar matąs, kad turįs atšaukti sutikimą. Esą, Vytauto ka-

Lucko suvažiavimas.
Stovi imperatorius Zigmantas, nuo jo į dešinę Vytautas su žmona Julijona, o į kairę imperatoriaus žmona, Jogailos žmona Zofija ir Jogaila.
(Dailininko Mackevičiaus paveikslas; originalas — Karo Muziejuje).

rūnacija galinti sukelti nesantaiką tarp Lenkijos ir Lietuvos. Be to, išdidę Lietuvos bajorai, esą, galėtų po Vytauto sau išsirinkti kitą karalių, ir tuo būdu jis (Jogaila), o taip pat ir jo vaikai, netektų Lietuvos.

Šitas Jogailos atsakymas labai įžeidė Vytautą. Jam ir Lietuvos bajorams buvo skaudžiausia, kad Jogailos laiške Lietuva buvo traktuojama, kaip Lenkijos priklausoma valstybė, o Vytautas, — kaip Jogailos priklausomas valdovas. Tiesa, Jogaila vėliau pasiaiškino, kad jo vardu Zigmantui nusiųsto laiško turinys jam nebuvęs žinomas, nes jis pats nemokąs skaityti, o ponai parašę, ką norėję. Bet toks pasiaiškinimas Vytauto nepatenkino. Įsižeidęs jis nusprendė karūnuotis, į nieką neatsižvelgdamas. Maža to, per savo delegaciją jis pareikalavo, kad Jogaila atsakytų, ar laikąs jį ir Lietuvos bajorus laisvais ar nelaisvais. Jogaila atsakė labai nuolaidžiai: „Mūsų brolis yra laisvas, kaip ir mes, ir mes jo nelaikome kitokiu, kaip tik mūsų broliu. Taip pat ir Lietuvos kunigaikščius bei bajorus laikome laisvais, kaip ir mūsų (t. y. Lenkijos) ponus, ir lygiais su jais" ...

Tačiau tas nieko nepadėjo. Vytautas, susitaręs su imperatorium, ruošėsi karūnuotis. Jo pasiuntiniai pareiškė Jogailai ir lenkams, kad Vytautas, esą, vis tiek karūnuosis, nes tik karūnavęsis tegalįs nuplauti padarytą gėdą ir pasirodyti iš tikrųjų laisvas.

Lenkai dar visaip bandė sutrukdyti Vytauto sumanymą, prašė Vytautą nors nesiskubinti ir buvo pasiūlę jam įteikti net Lenkų karūną (tuo būdu Jogailai būtų tekę atsisakyti nuo sosto). Tačiau Vytautas viską atmetė. Tada lenkai pradėjo ginkluotis. Buvo paruoštos betgi ir Vytauto jėgos. Jis jau paskyrė karūnacijos terminą (rugsėjo 8 d.), susikvietė svečių ir laukė imperatoriaus atsiunčiamos žadėtosios karūnos su karūnacijos dokumentais. Bet lenkai buvo pasiryžę nieku būdu neleisti įvykdyti karūnacijos. Todėl jie suėmė imperatoriaus pasiuntinius, ir Vytautas su svečiais jų nesulaukė. Tačiau Vytautas net ir po to neketino nusileisti. Imperatorius tuojau pažadėjo nusiųsti jam karūną kitais keliais, nebe per Lenkiją. Buvo jau paskirta nauja karūnacijos data, bet Vytautas jos jau nebesulaukė.

Vytauto mirtis. Paaštrėjus ginčui dėl karūnacijos, 1430 m. rudenį į Vilnių atvyko Jogaila. Susitikę abudu pusbroliai tuojau susitarė: Vytautas sutiko garantuoti, kad po jo mirties Lietuva neatiteks niekam kitam, kaip tik Jogailos sūnui, o Jogaila davė savo sutikimą dėl karūnacijos. Dabar Jogailai dar reikėjo gauti savo ponų tarybos sutikimą. Tuo reikalu į Krokuvą buvo išsiųsti su Jogaila į Vilnių atvykę Lenkų ponai. Bet Vytautas ponų susitarimo jau nebesulaukė: jis mirė 1430 m. spalių mėn. 27 d.; mirė jau senelis, turėdamas 80 metų su viršum. Mirties priežastį vieni šaltiniai nurodo votį ant peties, kiti susitrenkimą. Suvažiavusių į karūnaciją svečių akivaizdoje iškilmingai priimdamas Jogailą su palydovais, jis nuvargo ir, raitas jodamas su svečiais iš Vilniaus į Trakus, nukrito nuo žirgo. Susitrenkęs nebegalėjo toliau joti, todėl važiavo žmonos vežime. Nuvykęs į Trakus, atsigulė ir daugiau nebekėlė.

Vytauto kapas. Didžiojo valdovo lavonas buvo laikomas 8 dienas gimtojoje pilyje; paskui jis buvo pervežtas į Vilnių ir palaidotas katedros rūsyje, po šv. Mykolo Arkangelo altorium. 1530 m. katedrai sudegus, altorius žuvo. Tada Zigmanto Augusto motina, karalienė Bona, altoriaus vietoje buvo pastačiusi marmurinį paminklą; bet kai 1610 m. apdegė katedra, žuvo ir šis paminklas. XVII amžiuje

kapitula ruošėsi atnaujinti paminklą, bet 1655 m. Vilnių užėmė rusai. Tuomet iš katedros buvo išvežtos visos brangenybės ir paslėptos nuo rusų. Taip pat buvo paslėpti katedroje buvę valdovų kapai, nes bijota, kad rusai, ieškodami brangenybių, jų nesunaikintų; jie buvo įmūryti į rūsio sienas. Iš tikrųjų rusai visus likusius kapus išdraskė, kaulus išmėtė. Tik negalėjo rasti Vytauto ir kitų valdovų kapų. Užsitęsusio karo metu mirė vyskupas ir daugybė pralotų; drauge su jais žuvo ir valdovų kapų vietos paslaptis jie neatrasti nė XVIII a. pabaigoj, perstatant katedrą. Kai 1931 m. katedros rūsy atsiradęs vanduo ėmė plauti jos pamatus ir ji buvo pradėta remontuoti, — buvo atrasti didžiojo kunigaikščio Aleksandro ir Zigmanto Augusto žmonos, Barboros Radvilaitės, kapai; tačiau Vytauto kapas tebėr nesurastas. Katedrą remontuoją lenkai stengiasi įtikinti, kad jo kapo nė nebesą, kad jis būsiąs rusų išplėštas 1655 m. ir kad Vytauto kaulai buvę išmėtyti kartu su daugybe kitų rūsy buvusių kaulų. Tačiau tai tėra tik spėliojimas. Yra žmonių net iš pačių lenkų, kurie įrodinėja, kad Vytauto kapas dar turįs būti nepaliestas. Beje, yra lietuvių, kurie net nujaučia kapo vietą, bet lenkai jiems neleidžia jo ieškoti. D. Malinauskas, kurs švenčiausiai tiki Vytauto kaulus tebesant ir kuris iš padavimo numano, kur jie galėtų būti, — surinkęs aukų, padirbdino puikų grabą Vytauto kaulams sudėti, bet lenkai to grabo nepriėmė į katedrą, ir dabar jis saugomas Vilniaus Lietuvių Mokslo Draugijoje. O vis dėlto yra daug vilties, kad Vytauto kapas kada nors bus surastas, ir jo kaulai bus padėti katedroje garbingoje vietoje.

Vytauto D. paminklas Vilniaus katedroje.

Vilniaus katedroje Vytauto kapo paminklo jau nebebuvo nuo 1610 m. gaisro. Tik 1853 m. grafas E. Tiškevičius toje vietoje, kur turėjo būti senasis šv. Mykolo altorius, pastatė naują paminklą; tai marmurinė lenta su atkartotu karalienės Bonos užrašu ir nauju prierašu. Viršum jo buvo pakabintas senas Vytauto portretas. Tas paminklas tebėra dar ir dabar.

24. Vytauto asmuo ir jo valdymo reikšmė Lietuvai

Asmuo. Vytauto išorinė išvaizda yra žinoma: jis buvo nedidelio ūgio, smulkių veido bruožų, judrus, temperamentingas ir labai greitas savo veiksmuose. Buvo santūrus valgyme, vyno ir kitų svaigiųjų gėrimų visai nevartojo. Be lietuvių kalbos, dar mokėjo vokiškai, lotyniškai, rusiškai ir suprato totoriškai. Mokėjo jis ir rašyti, bet jo rašto nėra likę nė žodžio, nes visi laiškai anais laikais buvo rašomi sekretorių.

Kaip valstybės vyras, jis yra pats žymusis iš visų Lietuvos valdovų; tik jis vienas tėra vadinamas Didžiuoju. Jo nuopelnai valstybei yra nepaprastai dideli, ir vėlesni didieji Lietuvos kunigaikščiai visais atžvilgiais jį laikė sau pavyzdžiu. Labai sunkiomis sąlygomis jis paėmė valdžią. Per Jogailą Lietuva buvo surišta su Lenkija; lenkai, suvaržę savo karalių namie, troško įsigalėti ir Lietuvoje. Tačiau Vytautas, paėmęs Lietuvą valdyti, kaip Jogailos vietininkas, labai greit pasidarė tikruoju Lietuvos valdovu ir net įgijo Lenkuose įtakos; pavyzdžiui, vieno ginčo su ordinu metu Lenkų ponai Jogailai su Vytautu pasakė: „Jūs abudu esate mūsų valdovai, ir, kaip jūs nuspręsite, taip ir tesie!"

Sutvarkymas santykių su Lenkais. Vytautas mokėjo pašalinti visą lenkų įtaką Lietuvos valstybės valdyme, tačiau nenorėjo nutraukti su jais ryšių: jam, mat, buvo svarbi sąjunga, ypač kovai su ordinu. Čia jam reikėjo didelio sugebėjimo ir politiško takto, nes reikėjo likti ir savarankiškam ir bičiuliškai gyventi su Lenkais, kurie Lietuvą laikė jų priklausoma. Vytautas mokėjo laviruoti, ir lenkai jam drįso priminti priklausomybę tik jo valdymo pradžioje; po Tanenbergo laimėjimo jau niekas jam to nebepriminė. Tad santykių klausimas išbuvo nejudintas iki Vytauto gyvenimo galo. Tik tada, kai jis panoro Lietuvos savarankiškumą apdrausti karališkąja karūna, lenkai

pakėlė didžiausią triukšmą. Vytautas dabar nebepabūgo sueiti su jais į atvirą kovą ir nė neketino išsižadėti karūnos; tačiau jo pastangas pakirto mirtis. Jo valdymo metu Lietuva jau tiek sutvirtėjo, jog apie jos priklausomybę Lenkijai nebegalėjo būti nė kalbos, ir Lietuvos bajorai tuojau po jo mirties, nieko nesiklausę, paskelbė savo valdovu Švitrigailą. Pats Jogaila, tuo metu buvęs Vilniuje ar Trakuose, turėjo sutikti su įvykusiu faktu.

Vokiečių pavojaus pašalinimas. Be atpalaidavimo Lietuvos nuo Lenkijos, kitas didelis Vytauto nuopelnas yra ordino nugalėjimas. Tik čia jis jau veikė kartu su Jogaila. Kartu jie krikštydino Lietuvą, kartu varė Europoje prieš ordiną karštą agitaciją, nurodinėjo, kad ordinas grobuoniškais tikslais kariaująs su krikščioniškąja Lietuva, kad dėl jo puolimų Lietuva negalėjusi anksčiau krikštytis ir t.t. Pagaliau abudu sujungtomis savo valstybių pajėgomis sutriuškino ordino galybę ties Tanenbergu, kartu paskum ilgai bylinėjosi su juo dėl sienos ir pagaliau kartu padarė Melno taiką, išsprendusią tą bylą. Vytautas apgynė nuo vokiečių puolimo Žemaičius ir pirmas tvirtai juos prijungė prie Lietuvos valstybės. Tačiau kad ir daug jis padėjo pastangų, vis dėlto Klaipėda su platoka vakarinių žemaičių juosta paliko ordinui. Vytautui čia nepavyko dėl to, kad jis daug dėmesio kreipė į rytus, svajodamas užimti visą Rusiją. Nuo to savo tikslo jis jau buvo visiškai nebetoli. Bet tas didelių savo jėgų ir dėmesio nukreipimas į rytus atitraukė jį nuo artimųjų tautiškosios Lietuvos uždavinių. Todėl visi anksčiau ordino nukariauti lietuvių ir jų giminių kraštai ilgus amžius liko vokiečių valdžioje. Vytautas čia tik nustatė tvirtą sieną ir užkirto kelią vokiečių ekspansijai. O ta siena buvo maždaug tokia pat, kokia buvo ir Traidenio laikais. Gedimino ir Algirdo laikais giliai Lietuvoje Nemuno pakrantėmis kyšojusios vokiečių ordino pilys buvo nušluotos. Jei Vytautas būtų turėjęs savęs vertą įpėdinį, vokiečių gaivalas gal būtų buvęs nustumtas dar toliau, ir nors dalis lietuviškųjų žemių dar būtų buvusi atgauta. Deja, tokio įpėdinio Vytautas neturėjo. Lietuviškąją Klaipėdą mes atgavome tik sukūrę naują nepriklausomąją Lietuvą.

Valstybės pertvarkymas. Labai dideli Vytauto nuopelnai buvo ir valstybės vidaus tvarkyme. Jis rado Lietuvą, sudarytą iš daugybės sritinių kunigaikštysčių,

o paliko ją vieningą, vieno didžiojo kunigaikščio valdomą. Jo valdoma Lietuva, be to, įstojo į pasaulio valstybių tarpą; su ja jau visur buvo skaitomasi. Pagoniškoji, nuo Europos atskirta ir jos ujama Lietuva tapo krikščioniška valstybe, lygi su visomis kitomis. Lietuvos žmonės pradėjo šviestis, vyko mokytis į Europos universitetus. Prasidėjo glaudūs prekybos ryšiai su Vakarais, ir Lietuva žymiai praturtėjo. Vilnius pasidarė didelis rytų Europos miestas. Žodžiu, Vytautas padėjo pamatus naujajai Lietuvai. Tik, deja, tolesni politiniai įvykiai jai sutrukdė tinkamai plėtotis ir stiprėti. Keletą dešimtmečių ji dar vienodai laikėsi, bet vėliau ėmė silpnėti, nustojo daugelio žemių ir, neturėdama tinkamo vado, bendradarbiaudama su Lenkija pasidavė jos kultūrinei įtakai.

V. Lietuva pereigoje iš pagoniškųjų laikų į krikščioniškuosius

1. Pagoniškosios Lietuvos kultūros lygio klausimas

Skaitydami senuosius, Lietuvą liečiančius raštus, matome, kad juose Lietuva dažniausiai laikoma tamsiu, barbarišku kraštu. Bet tai nenuostabu: visi tie raštai (kronikos) buvo rašomi dažniausiai maldingų vienuolių, kuriems visi nekrikščionys atrodė laukiniai barbarai. Viduramžiuose daug kas nelaikė pagonių net žmonėmis. Todėl ir kronikos lietuvius paprastai vadina įvairiais žeminamais vardais: laukiniais, šėtono tarnais ir t. t. Tačiau tie, kurie tuomet apie Lietuvą rašydavo, dažniausiai jos visai nebūdavo matę; jie tik būdavo girdėję apie ją iš kitų, kuriems tekdavo būti Lietuvoje arba karo žygio metu, arba su diplomatine misija arba šnipinėjimo tikslu. Ano meto Lietuva savo kultūra, žinoma, negalėjo žavėti svetimšalių. Tai buvo pelkėtas ir miškuotas kraštas, nusėtas medinėmis pilaitėmis; tuo jis, žinoma, negalėdavo stebinti Europos riterių, kurie buvo papratę savo kraštuose ant aukštų uolinių kalnų matyti galingas akmens pilis. Be to, susidurdami su lietuviais, jie čia pastebėdavo daug to, kas jiems būdavo nesuprantama ir nepaprasta: šventuosius miškus, amžinąsias ugnis, keistus dievų vardus, keistas tikybines apeigas. Visa tai tūlam maldingam ir prietaringam viduramžių krikščioniui atrodė tarsi bendravimas su piktosiomis dvasiomis. Tokį įspūdį dar labiau padidindavo nelaimės, kurios ištikdavo riterius, puolančius Lietuvą, — ypač staigūs lietuvių užpuolimai miškų glūdumose. Aišku, kad

riteriai, grįžę iš tokių žygių, pripasakodavo vienuoliams kronikininkams apie paslaptingąją Lietuvą visokių pasakų; jų nuomonė, be abejo, negalėjo būti palanki lietuviams. Be to, vakarų Europoje skleidžiamose kronikose vokiečių ordinas tyčia žemino lietuvius, norėdamas pateisinti savo nuolatinius kruvinus žygius ir tuo būdu prisivilioti sau į talką daugiau karingų Europos riterių. Kas gi nenorės vykti pamatyti tų „laukinių baisenybių", o kartu patarnauti ir krikščionybei? Tad iki pat XV amžiaus Europoje tolydžio buvo kalbama apie Lietuvos barbariškumą, apie jos gyventojų nežmoniškumą. Tada nebuvo kas parodo pasauliui tikrosios Lietuvos vaizdo.

Bet Lietuva iš tikrųjų nebuvo laukinė. Tiesa, joje nebuvo galingų akmens pilių, o tai tik todėl, kad čia nebuvo uolinių kalnų, kurių buvo pilna vidurinėje Europoje. Bet tatai krašto kultūros lygio, žinoma, dar nelemia. Iš tikro, vienintelis skirtumas, kurs skyrė Lietuvą nuo kaimynų, buvo tik tas, kad ji nebuvo krikščioniška. Šiaipjau savo kultūra ji buvo lygi su visais savo kaimynais; tai mes dabar gerai matome iš archeologinių iškasenų, rodančių, kad lietuviai vartojo tokiuos pat ginklus ir tokiuos pat įrankius, kokiuos vartojo jos kaimynai ir visa Europa. Be to, lietuviai sekė net naujuosius Europos išradimus. Bet geriausias lietuvių kultūros rodiklis yra jų nuveiktieji darbai. Jei lietuviai būtų buvę barbarai, nebūtų sukūrę tokios galingos valstybės; jie nebūtų galėję ir nuo ordino apsiginti. Jie turėjo savotišką kultūrą, gyveno savotišką gyvenimą; o kad nebuvo krikščionys, — čia buvo ne jų vienų kaltė: ordinas jiems atnešė kryžių ant kardo, tad jie ir negalėjo jo priimti. Europa juos už tai iškoneveikė ir per 150 m. ruošė prieš juos žygius, o jie vis dėlto atsilaikė.

Karai su visos Europos remiamu vokiečių ordinu iš tikro sutrukdė normalią Lietuvos gyvenimo raidą, sulaikė kūrybinį darbą, sutrukdė kultūros kilimą. Be to, karingieji lietuviai patys ieškojo naujų žemių ir naujų jėgų rytuose. Kurdami didingą valstybę, jie svajojo sukurti pasaulinę galybę, bet tuo būdu silpnino tautos jėgas, eikvodami jas plačiuose, svetimuose rusų kraštuose. Ten nuklydo ir dingo daugelis energingiausių tautos sūnų, surusėjo daugelis Lietuvos kunigaikščių ir bajorų; tuose užimtuose rusų plotuose jų saujelė, negalėdama perdirbti visos visuomenės, turėjo pati persidirbti. Tai buvo savotiškas Lietuvos skriaudimas, ir jos vidaus kultūra negalėjo kilti reikiamu greičiu. Bet užtat kiek lietuviai parodė sumanumo, valstybinės išminties ir energijos! Juk pasiekti Volgą, Juodąją jūrą, tolimąją Galiciją ir iš ten suskubti grįžti į Nemuno pakrantes atremti ordino puolimų — reikėjo ir ištvermės ir energijos. Tai geriausias tautos atsparumo ir neišsenkančios energijos liudijimas.

2. Kariškasis senovės lietuvių kultūros pobūdis

Lietuviai istorijos arenoje pasirodė, kaip karių ir gamtos tauta. Iš savo gamtos turtų jie maitinosi, o karu reiškė savo valstybinę veiklą. Jie buvo veiklesni ir karingesni už visus savo kaimynus. XIII amžiuje kaimynių tautų kronikos rašo apie juos, kaip apie narsius karius. Kryžiuočių ordino kronikininkas Dusburgas vadina juos kietasprandžiais, nenugalimais, prityrusiais kariais. O Livonijos ordino kronikininkas Henrikas (vadinamas Henriku Latviu) šiaip juos apibūdina: „Lietuviai tuose kraštuose viešpatavo visoms tautoms, tiek krikščioniškoms, tiek pagoniškoms, Dėl jų žygių nedaug kas išdrįso gyventi savo namuose ... Palikę savo namus, visi slėpdavosi miškų tankumynuose, tačiau nė tokiuo būdu negalėdavo ištrūkti iš lietuvių. Ir nuo mažo lietuvių skaičiaus rusai bėgo per miškus ir sodžius, kaip kad bėga kiškiai nuo medžiotojų" ...

Į karo žygius lietuviai jodavo raiti ir dideliais būriais. Jų ginklai buvo panašūs į visos Europos karių ginklus. Pagrindinis raitelio ginklas buvo kardas, galvai ir krūtinei pridengti — geležiniai šarvai. Arkliai buvo balnojami tokiais pat balnais ir taip pat žabojami, kaip ir Vakaruose. Be to, raiteliai turėjo pentinus, o jų arkliai būdavo puošiami žalvariniais papuošalais. Bet kadangi visus metalinius daiktus lietuviams tekdavo pirktis arba grobtis iš užsienio, tai ne visi jų turėdavo. Todėl kai į karą išeidavo visi vyrai, o ne vien turtingesnieji bajorai, tuomet jų dalies apginklas būdavo daug prastesnis: paprasti ūkininkai, negalėdami įsigyti visų brangiųjų ginklų, dažnai išeidavo kovoti ir su paprastomis medžio buožėmis, su mediniais iešmais geležiniais smaigaliais, su kirviais ir t.t.

Lietuviai turėjo susidarę ir savo kariavimo būdą, savo taktiką. Pilims griauti čia pat, miške, prisikirtę medžių, pasidirbdavo specialias mašinas — taranus. Prie sienų pristumdavo aukštus bokštus, iš kurių būdavo galima nusileisti į apgultąją pilį. Traidenis, apgulęs Daugpilio pilį, buvo pasidirbęs akmenų svaidomąją mašiną. Kitą kartą lietuvių kariuomenė per vieną naktį pasidirbo tiltą ir perėjo plačią Dauguvos upę. Taigi lietuvių karo technika buvo gana aukšta. Be to, jie greit perimdavo naujuosius priešų ginklus. Pavyzdžiui, Vakaruose išradus pa-

trankas, kryžiuočiai jas pirmą kartą pavartojo prieš lietuvius Kęstučio laikais; nepraėjo nė metų, patrankų jau turėjo ir Kęstutis, kurs, atsilygindamas kryžiuočiams, taip pat patrankomis griovė jų pilis.

Savo kraštui ginti lietuviai statėsi pilis (žiūr. 30, 85 psl.). Jomis buvo nusėtas visas ordino pasienis; pilna jų buvo ir visam krašte (jų liekanų gausu Lietuvoj—tai gražūs piliakalniai). Visose pilyse nuolat budėjo pasikeisdama tam tikra įgula, kuri buvo sudaroma iš tų pačių apylinkės žmonių. Tuo būdu priešas niekad negalėdavo iš netyčių užklupti pilies ir jos lengvai išgriauti. Lietuvių žygiai būdavo gerai organizuoti; jie turėjo puikių karo vadų, todėl galėdavo pasiekti labai tolimus kraštus.

Nestigo Lietuvoje nė gerų diplomatų. Diplomatiškų gabumų parodė jau Mindaugas, o Gediminas, Algirdas ir Vytautas buvo tiesiog nepaprasti diplomatai: jie sugebėjo kovoti net su didžiai įsigudrinusia ir poros šimtmečių praktikos turinčia ordino diplomatija. Būdami pagonys, jie visgi kartais sugebėdavo pakirsti visos Europos pasitikėjimą ordinu, ir ne kartą ordinas gaudavo iš popiežiaus įspėjimų, net būdavo ekskomunikuojamas. Tas jau rodo, kad Lietuva visai nebuvo uždara Europai. Jei ji diplomatiškai laimėdavo, tai, be abejo, kad turėjo sekti vakarų Europos gyvenimą ir pažinti jos santykius. Bet dar geriau Lietuva pažino Rytus; čia jai buvo žinomi visi tarptautiniai santykiai. Tik todėl reikale ji sugebėdavo čia rasti sau sąjungininkų, pasinaudoti aplinkinių valstybių sunkumais ir be vargo paimti jas į savo valdžią. Aišku, kad visa tai nėra barbarų pažymiai. Apsileidusi miškinė tauta nebūtų galėjusi sukurti tokios galingos valstybės, turinčios tokią aiškią politikos liniją, taip gražiai sugebančios palenkti savo naudai visas kaimynijoj iškylančias problemas. Tad pagoniškoji Lietuva turėjo turėti gana aukštą kultūrą, kuri, žinoma, buvo kitoniška, skirtinga nuo krikščioniškųjų Vakarų kultūros; tačiau tas jos vertės nemažina.

3. Lietuvos perėjimas į krikščioniškąją Vakarų kultūrą

Rašto vartojimo pradžia. Senoji Lietuva sukūrė savo galingą valstybę, tačiau, nesudariusi savo rašto, nepaliko mums rašytinių savo gyvenimo paminklų; todėl jis mums mažai ir te-

žinomas. Ką apie jį žinome, žinome tik iš svetimųjų, kurie betgi Lietuvos nepažino, rašė apie ją dažniausiai tik iš kitų pasakojimų ir labai dažnai dar tyčia ją juodindavo. Patys lietuviai tada apseidavo iš viso be jokio rašto. Valstybėje vidaus reikalams raštas nebuvo vartojamas net iki XIV amžiaus pabaigos. O kai valstybės gyvenime pradėjo vartoti raštą, jį pasiskolino iš kitų. Pirmieji Lietuvos raštai buvo įvairūs laiškai į užsienį ir sutartys su svetimomis valstybėmis. Kai būdavo koks reikalas su Vakarais, būdavo rašoma lotyniškai, o kartais ir vokiškai; kai būdavo koks reikalas su Rytais, būdavo rašoma rytų slavų vartojamąja rašto kalba.

Slavų rašto kalba Lietuvoje. Nuo pat Mindaugo laikų Lietuvos valstybei teko dideli rusų žemės plotai. Čia lietuviai susidūrė su senomis valstybėmis, priklausiusiomis rytų apeigų Bažnyčiai, vėliau pramintai pravoslavų Bažnyčia, turėjusiai savo raštų (daugiausia tai buvo tikybiniai ir įvairūs istoriniai raštai, arba kronikos)). Visi rytų slavai vartojo specialią rašto kalbą, kuri buvo kilusi Bulgarijoj; ta kalba buvo pradėtos rašyti jų tikybinės knygos. Pravoslavai, bijodami iškreipti savo tikėjimo tiesas, visas savo tikybines knygas rašė pažodžiui, kaip kad buvo parašytos pirmosios knygos. Todėl jų tikybinės literatūros kalba ilgus amžius išliko nė kiek nepakitusi, senoviška. Ta pačia religinių raštų kalba buvo pradėti rašyti ir kiti raštai, kurių jau nebevaržė jokie erezijų pavojai; ši pasaulinė raštų kalba plėtojosi šnekamosios kalbos įtakoj. Tačiau ir ji buvo visai savotiška — niekas gyvas ja nekalbėjo. Ji buvo vartojama visose pravoslaviškose slavų tautose ir romaniškoj Rumunijoj. Kiekvienoj valstybėj ji plėtojosi skirtingai. Todėl ji kitokia buvo tuose rusų kraštuose, kurie pateko į Lietuvos valdžią, kitokia buvo Maskvos kunigaikštystėje, vėl kitokia buvo kitur. Ypač skirtingai ji ėmė plėtotis Lietuvoj, kai nuo XIV amžiaus pabaigos ji pasidarė valstybine rašto kalba, kai ja buvo rašoma daugumas raštų ne tik valstybės, bet ir Bažnyčios reikalams. Net Lietuvos katalikų dvasininkai ją vartojo greta lotynų kalbos. Lietuvoje ji plėtojosi labiausiai ukrainiečių, o ypač gudų kalbų įtakoje, tad dažnai ji yra vadinama gudų rašto kalba.

Kultūriniai lietuvių santykiai su rusais. Lietuvos valdžiai patekusieji rusų kraštai, žinoma, turėjo nemaža įtakos ir Lie-

tuvos rašto kalbai. Tos kalbos vartojimas betgi nė kiek nerodo, kad ano meto Lietuva būtų buvusi aprusėjusi. Viduramžiuose beveik visur pasauly rašto kalba skyrėsi nuo šnekamosios tautos kalbos. Žmonėms neateidavo nė į galvą, kad galėtų rašyti ir savo šnekamąja kalba. Kaip Europos vakaruose buvo rašoma lotyniškai, taip Lietuvoje ir visuose rytuose — specialia slavų rašto kalba. Bet nei vakarų Europa nebuvo lotyniška nei Lietuva nebuvo slaviška ar rusiška, kaip kad paskutiniais laikais bandė įrodinėti rusai.

Žinoma, užėmę tokiuos didelius rusų plotus, lietuviai šiek tiek buvo paveikti jų kultūros; ypač juos paveikė rusų valstybinė organizacija ir visuomeniniai santykiai. Lietuviai visai neliesdavo rastosios rusų kraštuose valstybinės ir socialinės santvarkos, todėl ji negalėjo nepaveikti ir pačios Lietuvos, — juo labiau, kad į rusiškuosius kraštus nusikeldavo dalis Lietuvos kunigaikščių ir bajorų, kurie prisigerdavo rusiškosios kultūros. Ir iš tikro lietuviai pasiskolino iš rusų kai kurias valdymo formas, įsivedė buvusius rusiškuose kraštuose urėdus. Net pats didžiojo kunigaikščio titulas yra skolintas iš rusų. Iš rusų yra skolinti ir vietininkai *(namiestnik),* tėvūnai *(tijuri)* ir kt. Bet šiaipjau Lietuva nesurusėjo. Visa valstybė tautiniu ir tikybiniu atžvilgiu dalijosi į dvi dalis: į lietuviškąją pagoniškąją, arba tikrąją Lietuvą, ir į rusiškąją pravoslaviškąją. Kiekviena iš jų gyveno skirtingą gyvenimą. Kad Lietuva iš tikro nebuvo surusėjusi, geriausiai rodo tas faktas, kad joje neįsigalėjo pravoslavija. Tikrojoje Lietuvoje pravoslavais buvo tik į ją atsikėlę rusai, o iš lietuvių nežinome Rytų Bažnyčios apeigomis apsikrikštijusios nė vienos bajorų šeimos. Pravoslavais virto tik tie, kurie nusikėlė gyventi į rusiškuosius kraštus, Visi lietuviai iki pat krikšto išliko pagonys; po krikšto jie labai greit virto katalikais, be jokių svyravimų atsigręždami į Vakarų krikščionybę. Tas jau rodo, kad, bebendraudami su savo priešais katalikais, lietuviai buvo gana gerai pažinę katalikiškąją Vakarų kultūrą.

Kultūriniai lietuvių santykiai su katalikiškaisiais Vakarais ypač pagyvėjo susidūrus su vokiečių ordinu. Nuo to meto į Lietuvą pradėjo skverbtis ir krikščionybė, atsirado vienuolių misijonierių. Gedimino laikais Vilniuje ir Naugarduke, o gal net ir kitur buvo katalikų bažnyčių. Be to, prasidėję prekybos santykiai

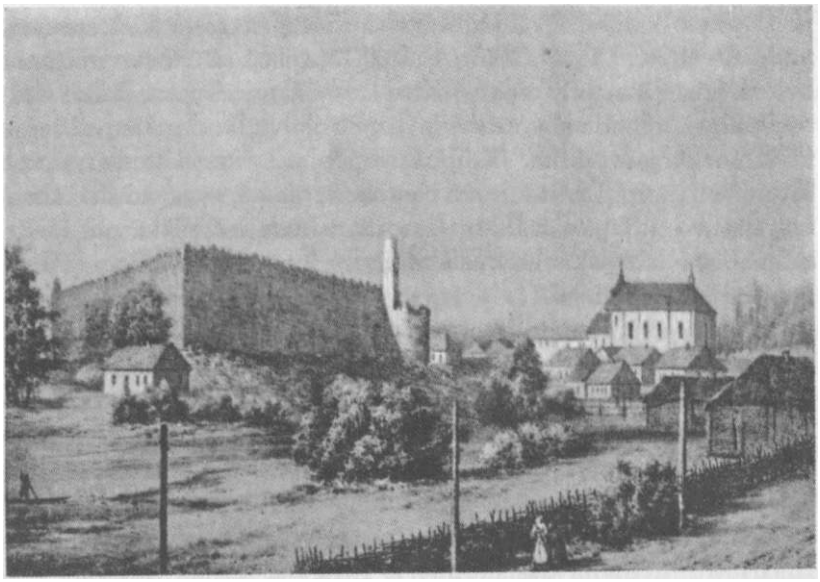

Lydos pilies griuvėsiai.

(ypač su Ryga) lietuvius jungė su Vakarais. Dalis vakarų Europos pirklių net apsigyveno Lietuvoje; taip antai, Jogailos valdymo pradžioje net Vilniaus miesto viršininkas buvo pirklys vokietis Hanulonas. To meto Lietuva kultūros ir šviesos ieškojo ne Rytuose, bet Vakaruose. Gediminas pirmasis ketino sukultūrinti Lietuvą ir kvietėsi amatininkų, pirklių ir riterių iš Vakarų. Taip pat nuo jo laikų korespondencijai su Vakarų valdovais buvo pradėta naudotis Lietuvoje gyvenusių vienuolių patarnavimais: mat, tik jie geriausiai galėjo rašyti lotyniškai.

Bet glaudesni Lietuvos santykiai su Vakarais iš tikrųjų prasideda tik nuo Jogailos ir Vytauto laikų; anksčiau eidavo tik diplomatiniai susižinojimai, pasikeitimai laiškais ir delegacijomis, o įvedus krikštą jau norima visai priartinti Lietuvą prie vakarų Europos, sulyginti ją su visomis kitomis valstybėmis.

Iš pradžių Lietuvai buvo sunku prisitaikyti prie Europos kultūros: ji neturėjo vakarietiškai paruoštų žmonių. O jie ypač buvo reikalingi diplomatijai ir Bažnyčiai. Čia ir prasidėjo lietuvių

tautos nelaimės. Neturėdama tam reikalingų žmonių iš saviškių tarpo, ji turėjo jų kviestis iš svetur, daugiausia iš Lenkijos. Šiek tiek buvo ruošiama ir savos inteligentijos, bet ir ji dažniausiai ruošėsi, mokslinosi Lenkijoj. Tuo būdu prasidėjo su Lenkija pirmieji kultūriniai ryšiai, ilgainiui palengva sulenkinę aukštesnįjį Lietuvos visuomenės sluoksnį.

Mokytųjų žmonių paruošimo klausimas. Po krikšto Lietuvai reikėjo daugiau šviesuomenės. Bet, deja, nei Jogaila nei Vytautas nepasirūpino įsteigti Lietuvoje mokyklų, kurios paruoštų mokytų žmonių. Tiesa, lietuviai po krikšto pradėjo lankyti vakarų Europos universitetus. Tačiau jų ten studijavo dar labai nedaug. 1400 m. Jogaila atgaivino jau seniai įkurtą, bet sunykusį Krokuvos universitetą. Kadangi jis buvo Lietuvai artimiausias, tai daugumas lietuvių ir vyko į jį mokytis; ypač daug lietuvių čia studijavo teologiją ir ruošėsi bažnytinei veiklai. Bet šitų pirmųjų mokytų žmonių vis dėlto dar nepakako, ir Lietuvai dar ilgai teko skolintis inteligentų iš svetur.

Mokyklų Lietuvoje ilgą laiką kaip ir nebuvo. Anais laikais visur pasauly mokyklas laikydavo tik bažnyčios ir vienuolynai. Įkūrus Vilniaus vyskupystę, prie jos atsirado ir pirmoji Lietuvos mokykla. Po kelerių metų atsirado dar keletas mokyklų prie vienuolynų ir parapijinių bažnyčių. Bet tai buvo tik pradžios mokyklos; jose mokė bažnyčios reikalui truputį lotyniškai skaityti ir rašyti. Iš pradžių vaikai buvo ruošiami patarnauti bažnyčiose pamaldų metu, paskui gabesnieji, dar kiek pamokyti, būdavo įšventinami į kunigus. Mat, iš eilinio anų laikų kunigo mažai tebuvo reikalaujama: pakakdavo, jei mokėdavo paskaityti liturgines maldas ir atlikti bažnytines apeigas. Tačiau šitų mokyklų dar nepakako; iki pat XVI amžiaus jų buvo labai nedaug. O aukštesnioji ir aukštoji mokykla (akademija) Lietuvoje atsirado tik su jėzuitų atėjimu, t. y. XVI amž. antroje pusėje. Tad iki tol visa šviesuomenė buvo ruošiama svetur. Jos daugumas mokėsi Lenkijoje, Krokuvos universitete. Todėl ji visada jautė tam tikrą kultūrinę giminystę su lenkais. O kadangi, trūkstant savos šviesuomenės, jos tekdavo kviestis dažniausiai iš Lenkijos ir kadangi su Lenkija visą laiką buvo palaikomi politiniai ryšiai, tai palengva ėjo ir Lietuvos šviesuomenės lenkėjimas.

Prahos lietuvių kolegija. Iki jėzuitų pačioje Lietuvoje niekas nemėgino įsteigti aukštesniosios ar aukštosios mokyklos. Bet jau netrukus po krikšto buvo bandyta sudaryti sąlygas, kad lietuviai galėtų ruoštis į kunigus Prahos universitete.

Tuojau po Lietuvos krikšto buvo reikalinga jai paruošti lietuvių kunigų, nes pirmieji Lietuvos kunigai lenkai, nemokėdami kalbos, negalėjo apaštalauti. Anais laikais įsteigti aukštojo mokslo įstaigą buvo nelengva, nes trūko mokomojo personalo. Lenkai Lietuvos krikšto metu taip pat neturėjo aukštosios mokyklos. Kadaise Kazimiero Didžiojo įkurtas universitetas buvo sunykęs (jį 1400 m. atgaivino Jogaila). Aukštuosius teologijos mokslus lenkų dvasininkai ėjo Prahos universitete. Todėl Jogailos žmona Jadvyga, susitarusi su savo kapelionu čeku, nutarė sudaryti sąlygas, kad Prahoje galėtų mokytis teologijos ir lietuviai.

Anais laikais prie universitetų paprastai būdavo steigiami tam tikri studentų bendrabučiai. Juose nereikėdavo nieko mokėti, ir visi studentai galėdavo mokytis pas ten pat gyvenančius profesorius. Tokie bendrabučiai buvo vadinami k o l e g i j o m i s. Jadvyga ir sugalvojo įsteigti Prahoje tokią kolegiją lietuviams. Tam reikalui buvo paskirta speciali suma pinigų ir nupirkti namai; juose turėjo gyventi ir mokytis teologijos 12 studentų lietuvių. Bet Jadvyga mirė nespėjusi įvykdyti savo sumanymo, o jos įgaliotiniai, kuriems buvo įteikti pinigai, kolegiją įsteigė tik po kelerių metų. Iš pradžių į ją neatvyko nė vieno lietuvio, nes nebuvo kas juos paskatintų ten važiuoti. Netrukus Čekijoje prasidėjo didelės suirutės ir tarpusavio karai (žiūr. 138—9 psl.), ir universitetas bei kolegijos sunyko. Tuo būdu lietuviai nepasinaudojo ta malone.

Lietuvos raštų pradžia. Pagoniškoji Lietuva nepaliko apie save jokių raštų. Pirmieji Lietuvos raštai buvo savos kronikos, atsirasdusios Vytauto laikais. Jos buvo parašytos jo rūmų įtakoje, o gal net jo paties įsakymu. Jos rašytos ta pačia gudų rašto kalba, kuria buvo rašomi ir visi vidaus reikalų raštai. Tų kronikų atsirado net keletas, o viena tuojau buvo išversta ir į lotynų kalbą. Tai pirmosios Lietuvos istorijos. Iš jų jau aiškiai matyti didelis valstybinis susipratimas. Jose gėrimasi ir didžiuojamasi Lietuvos praeitimi, garbinamas Vytautas ir jo darbai. Ta pačia gudų kanceliarine kalba buvo rašytos ir vėlesniosios Lietuvos kronikos. Tik XVI amžiaus antrojoje pusėje Lietuvoje ima rastis ir lenkiškų raštų.

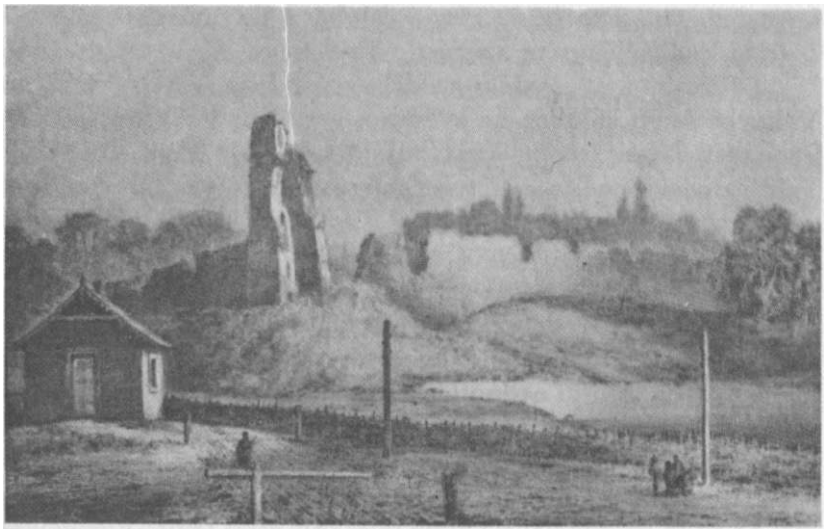

Medininkų pilies griuvėsiai.
Buvusi didžiųjų kunigaikščių vasaros rezidencija prie Vilniaus.

4. Senosios Lietuvos valstybinė santvarka

Valstybės teritorija ir jos valdymas. Lietuvos valstybės branduolys buvo Aukštaičiai; iš čia Lietuvos valstybė sparčiai ėmė plėstis į rytus. Daugybė rytuose esančių rusų kunigaikštysčių buvo jungiamos prie Lietuvos. Iš pradžių Lietuvos sienos buvo plečiamos karu. Vėliau daugelis rusų kunigaikštysčių buvo prijungtos įvairiomis sutartimis ar paimtos Lietuvos kunigaikščių globon; jos tik turėjo mokėti didžiajam kunigaikščiui duoklę ir eiti jo įsakymu į karą. Kai kuriose kunigaikštystėse kurį laiką buvo paliekami net tie patys, senieji rusų kunigaikščiai. Bet dažniausiai didesnieji kunigaikščiai buvo pašalinami ir jų kunigaikštystės buvo pavedamos valdyti didžiojo kunigaikščio sūnums ar broliams; senieji rusų kunigaikščiai ilgiau išliko tik smulkiosiose kunigaikštystėse (žiūr. 76 psl.).

Atskirų kunigaikštysčių Lietuvos valstybėje buvo gana daug; pavyzdžiui, kiekvienas iš 7 Gedimino sūnų, o daugumas iš 12 Algirdo sūnų gavo valdyti po atskirą kunigaikštystę. Vienos jų buvo tikrojoje Lietuvoje, o kitos — jos užimtose rusiš-

kose žemėse. Tuo būdu visa valstybės valdymo sistema virto sritinių kunigaikštysčių sistema. Taip buvo iki Vytauto laikų.

Didžiojo kunigaikščio valdžia valstybėje buvo suvaržyta. Valstybė buvo laikoma ne jo vieno, bet visos jo šeimos nuosavybe, todėl visi šeimos nariai turėjo teisę joje gauti savo dalį. Taip pat visi šeimos nariai, turėdami savo sritis, vaidino tam tikrą vaidmenį ir valstybės politikoje. Todėl visi svarbesnieji žygiai didžiojo kunigaikščio buvo atliekami tik pasitarus su broliais; sutartys su kitomis valstybėmis taip pat buvo daromos visos šeimos vardu. Bet vis dėlto visi turėjo klausyti didžiojo kunigaikščio. Iš nepaklusniojo jis galėjo atimti valdomąją sritį ir duoti jam kitą arba ir visai neduoti. Šiaipjau, išskyrus šeimą, didžiojo kunigaikščio valdžios nevaržė niekas: jis buvo visos valstybės savininkas ir valdovas. Tačiau, kol kurioje nors srityje buvo koks kunigaikštis, tol didysis kunigaikštis turėjo reikalą tik su juo, ne su jo valdiniais; šie buvo visiškoje savo srities kunigaikščio valdžioje.

Sosto paveldėjimas. Didžiojo kunigaikščio sostui paveldėti nebuvo susidariusios tradicijos. Įpėdinį pasirinkdavo pats tėvas. Juo būdavo pasirenkamas ne būtinai vyriausiasis sūnus; pav., po Gedimino mirties Vilnių ėmė valdyti jauniausiasis jo sūnus, Jaunutis; jį pakeitė Algirdas — irgi ne visų vyriausiasis iš brolių. Pagaliau Algirdo paskirtas įpėdinis, Jogaila, buvo vienas iš vidutiniųjų jo sūnų.

Sričių suskirstymas buvo nevienodas: kai kurie kunigaikščiai valdė labai dideles sritis, o kai kurie valdė vos po vieną ar po dvi pilis su mažomis apylinkėmis. Didžiausia buvo Vilniaus sritis, kurią valdė patsai didysis kunigaikštis. Jai, be didelės dalies Aukštaičių, dar priklausė dideli Gudų plotai. Nuo Gedimino laikų taip pat gana didelė buvo Kęstučio valdytoji Trakų sritis. Kiekvienas iš kunigaikščių savo srityje vėl savo rėžtu skirstė žemes sūnums. O tie ne būtinai turėdavo gauti ištisinį žemės plotą: kartais jie gaudavo porą ar kelias pilis, kurių žemės plotai ir nesueidavo. Didelių sričių, turinčių net po kelias kunigaikštystes, buvo ir paimtose rusų žemėse; tokios, pavyzdžiui, buvo Polocko, Smolensko, Naugardo Sieversko, Kijevo ir kitos kunigaikštystės.

Sričių naikinimą ir valstybės centralizavimą pradėjo Vytau-

tas (žiūr. 117—120 psl.). Daugumas didžiųjų sritinių kunigaikštysčių buvo panaikintos. Vietoj kunigaikščių srityse buvo paskirti vietininkai; vėliau tie vietininkai virto vaivadomis, o buvusios kunigaikštystės — vaivadijomis. Vytautas patsai valdė Vilniaus ir Trakų sritis (kitos žemės buvo valdomos jo vietininkų). Tai buvo dideli plotai, kurių be specialių urėdų nebuvo galima valdyti. Todėl 1413 m. iš tų sričių buvo sudarytos dvi pirmosios vaivadijos. Kadangi jos buvo per didelės, tai vėliau iš jų dar buvo išskirtos kelios kitos vaivadijos; bet tas atsitiko daug vėliau, jau po Vytauto.

5. Senosios Lietuvos socialinė santvarka

Visuomenės sluoksniai. Socialinė nelygybė Lietuvoje, kaip ir visuose kraštuose, prasidėjo labai anksti. Visuomenė buvo susiskirsčiusi į sluoksnius, turinčius nelygias pareigas ir nelygias teises. Iš jų vėliau išsiplėtojo uždari luomai. Po valdančiosios kunigaikščių šeimos, ėjo smulkesnieji kunigaikštėliai, kurie iš valstybės kūrimosi laikų buvo išlikę savo mažytėse sritelėse. Tokie, pavyzdžiui, buvo Alšėnų, Giedraičių, Svyrio kunigaikščiai ir kt. Jau Vytauto laikais jie niekuo nesiskyrė nuo turtingesniųjų bajorų. Vėliau su jais susilygino ir daugelis kunigaikščių, iš kurių Vytautas atėmė sritis. Iš jų ir turtingųjų bajorų kilo artimesnieji didžiojo kunigaikščio bendradarbiai, jo diplomatai, karo vadai, sričių vietininkai ir patarėjai; nuo XV amžiaus, lenkų pavyzdžiu, jie buvo pradėti vadinti ponais. Be jų, buvo dar žemesnysis bajorijos sluoksnis, kurio svarbiausias darbas ir pareiga buvo eiti į karą. Dar žemiau už juos stovėjo įvairios valstiečių rūšys. Tačiau visi tie sluoksniai dar nebuvo uždari, dar nebuvo luomai: perėjimas iš vieno sluoksnio į kitą tebebuvo dar atviras. Praturtėjęs valstietis, pradėjęs eiti kario pareigas, galėjo virsti bajoru, o iškilęs bajoras galėjo pasidaryti artimu didžiojo kunigaikščio padėjėju ir įeiti į vadinamųjų ponų tarpą. Galėjo būti ir priešingas kelias: nuskurdęs didikas (ponas) savaime virsdavo eiliniu bajoru, o nuskurdęs bajoras — paprastu valstiečiu.

Bajorai iš seno valdė tam tikrus žemės plotus, paveldėdami juos iš tėvų. Iš tų žemių jie turėjo eiti į didžiojo kunigaikščio ka-

riuomenę. Jų valdomoji žemė iš tėvų pereidavo vaikams, tačiau jos tikruoju savininku vis dėlto buvo laikomas kunigaikštis. O jam buvo svarbu, kad privatinė bajorų žemė visada liktų rankose tų žmonių, kurie galėtų atlikti karo tarnybą. Todėl žemės savininkai, perleisdami žemę kitiems, turėdavo gauti kunigaikščio sutikimą. Tokio pat sutikimo reikėdavo ir žemę parduodant ar dovanojant, o taip pat ir ją perleidžiant vedybų keliu. Jei likdavo vienos tik dukterys, tai kunigaikštis rūpindavosi išleisti jas už tokių vyrų, kurie galėtų atlikti karo tarnybą. Tad šiuo atveju bajorų privatinės nuosavybės laisvė buvo suvaržyta; visais kitais atvejais bajorija savo turtui turėjo visišką laisvę. Negalėjo jie laisvai elgtis tik su ta žeme, kurią jiems duodavo kunigaikštis valdyti iki gyvos jų galvos ar iki pasikeis jo malonė: ta žemė galėjo būti atimta ir kitam atiduota kiekvienu momentu arba išėjus kunigaikščio skirtajam laikui. Bet faktiškai ir ta žemė, patekusi į kurios nors šeimos rankas, iš jos jau retai kada beišeidavo.

Jei išmirdavo kuri nors bajorų šeima be įpėdinių, tai jų turtai ir dvarai atitekdavo kunigaikščiui, ir jis savo valia atiduodavo juos kam nors kitam (tai vadinamoji kaduko teisė).

Karinė prievolė bajorijai nebuvo lengva: kasmet vieną ar keletą kartų tekdavo eiti į karą pačiam su savo ginklais, su savu arkliu ir su savo maistu. O jei kuris nors bajoras būdavo turtingesnis, tai turėdavo patsai atsivesti ir išlaikyti dar keletą ginkluotų savo tarnų. Bajoras, kurs neatlikdavo karinės prievolės, netekdavo žemės, o jei karinės prievolės neatlikdavo neturtingas bajorėlis, tai jis turėdavo eiti valstiečio pareigas. Be karo tarnybos, bajorai turėjo dar ir kitų pareigų; jie turėjo statyti naujas ir taisyti senas pilis; be to, jų pareiga buvo ir saugoti pilis. Didesnieji bajorai visus tuos darbus, žinoma, atlikdavo per savo tarnus, o neturtingieji — patys. Be to, bajorija dar turėjo išlaikyti pravažiuojančius kunigaikščio pasiuntinius, parūpinti jiems arklių, vežimų. Jie turėjo išlaikyti ir kelionėje pas juos sustojantį kunigaikštį su visu jo dvaru. Smulkesnioji bajorija dar turėjo daugybę pareigų, pagal kurias ji buvo skirstoma į daugelį rūšių.

Lietuvos bajorijos pareigos valstybei priklausydavo nuo jų valdomosios žemės. Taigi ir pas mus buvo maždaug tokia pat santvarka, kaip Vakaruose vadinamasis f e o d a l i z m a s. Tik Lietuvos feoda-

lizmas buvo kiek kitoks: jis skyrėsi nuo vakarų Europos feodalizmo ne tiek bajorijos, kiek sritinių kunigaikščių teisėmis. Lietuvos sritinės kunigaikštystės buvo laikomos ne tiek jas gavusio kunigaikščio nuosava valstybe, kiek administracine apygarda. Todėl jos buvo nepastovios: kunigaikščiai galėjo būti kilnojami iš vienos vietos į kitą, jų sritys galėjo būti karpomos, mažinamos ir didinamos. Tuo tarpu Vakaruose vasalų valstybės buvo pastovios ir neliečiamos; jos buvo kunigaikščių gaunamos iš tėvų, o ne iš suvereno malonės. Lietuvos feodalizmas, kaip matome, nebuvo galutinai išsiplėtojęs.

Valstiečiai buvo žemesnysis ir gausingiausias Lietuvos visuomenės sluoksnis. Jį sudarė krašto ūkininkai, darbininkai. Jie buvo taip pat nevienodi. XV amžiaus pradžioje, t. y. Vytauto laikais, daugumas valstiečių Lietuvoje dar buvo laisvieji ūkininkai. Jie mokėjo tam tikrą nustatytą mokestį, duokles, ėjo kai kurias pareigas ir beveik nesiskyrė nuo žemesniosios bajorijos; jei kurie pradėdavo eiti karinę tarnybą, tai virsdavo net tikraisiais bajorais. Bet jau tada, ypač ponų ir turtingesniųjų bajorų žemėse, buvo valstiečių, kurie buvo pririšti prie pavestojo žemės ploto ir turėjo nustatytas pareigas; tokie valstiečiai vadinosi nelaisvaisiais.

Tais laikais Lietuvoje dar tebevyravo natūralinis ūkis. Pinigų tuomet buvo labai maža, todėl ėjo mainų prekyba. Už parduodamus produktus būdavo gaunamos įprastesnės prekės (dažniausiai brangūs kailiai), už kurias jau iš kitų būdavo perkami reikalingieji daiktai. Mat, buvo nelengva rasti žmogų, kurs turėtų norimųjų prekių ir norėtų gauti pirkėjo turimųjų produktų. Todėl numanu, kad kai kurios prekės turėjo atstoti pinigus. O nesant pinigų arba labai maža jų esant, valstiečiai ir mokesčius mokėjo savo ūkio produktais: javais, šienu, gyvuliais, kiaušiniais ir t. t. Vėlesniais laikais ir vietoj galvijų buvo mokami mokesčiai, vadinami mezliavomis; visa, kas į dvarą buvo sunešama produktais, vadinosi duoklėmis.

Šalia žemdirbystės, svarbios ūkio šakos tada dar buvo bitininkystė, medžioklė ir žvejyba; tais verslais vertėsi žmonės, gyveną miškuose ir prie vandens. Kiekvienas iš jų mokėjo mokesčius savo verslo produktais. Tie, kurie mokėjo medum ir vašku, buvo vadinami bitininkais, kurie mokėjo kiaunių ir vebrų kailiukais — kiauninininkais ir vebrininkais, kurie žuvimis — žuvininkais. Kadangi kunigaikštis karo

reikalui privalė arklių, tai krašte buvo daug žirgynų. Kai kur buvo auginama šimtai arklių; pavyzdžiui, netoli Kauno buvo 800 arklių žirgynas. Arkliams prižiūrėti ir šerti buvo specialūs valstiečiai, vadinami arklininkais. Be to, buvo speciali rūšis amatininkų, kurie dirbo kunigaikščiui ar ponui reikalingus vežimus ir ratus (tai vadinamieji ratininkai) ir t. t.

Bet, greta visų rinkliavų ūkio produktais ir amatininkų gaminiais, kai kurių sričių valstiečiai jau labai anksti taip pat mokėjo ir vadinamąją sidabrinę (sidabrinę duoklę, t. y. mokestį sidabriniais pinigais). Iš pradžių Lietuvoje savų pinigų nebuvo iš viso; buvo vartojami svetimieji: rusų muštiniai, sidabro lazdelės, vėliau ordino pinigai ir pagaliau Prahos skatikai. Savi pinigai buvo pradėti kalti greičiausiai tik Algirdo ir Kęstučio laikais, tačiau daugiau jų buvo kalama Vytauto ir vėlesniaisiais laikais.

Be įvairių rinkliavų ir mokesčių, valstiečiai dar buvo verčiami statyti pilis, tiltus, tiesti kelius ir t.t. Anais laikais dar niekas nesistengė daug žemės dirbti, nes tuomet javų eksporto nebuvo, ir todėl nebūtų buvę kur dėti javų. Todėl nei bajorų nei didžiojo kunigaikščio dvaruose (vadinamuosiuose domenuose) valstiečiams dar nereikėjo daug dirbti. Ypač lengva valstiečių būklė buvo didžiojo kunigaikščio dvaruose. Kunigaikščiai valdė savo žemes ir teisė jose gyvenančius žmones per savo vietininkus ir dvarų prievaizdus, vadinamus tėvūnais; o šie iš valstiečių galėjo reikalauti tik tokių prievolių, kokios buvo kunigaikščio nustatytos. Tuo tarpu bajorai stengėsi kuo daugiausia išnaudoti savo valstiečius.

Vergai buvo žemiausias visuomenės sluoksnis, kurs neturėjo jokių teisių, o buvo tik darbo jėga. Jie atsirado iš karo belaisvių ir prasiskolinusių ar mirti nuteistų ir pasigailėtų valstiečių. Visi vergų vaikai taip pat virsdavo vergais. Jie galėjo būti kam dovanojami ar parduodami; tačiau tokios vergų prekybos, kokia kad buvo Rytuose, kur juos veždavo parduoti į specialias rinkas, Lietuvoje nebuvo. Jie buvo tik nelaisvi dvaro bernai, kurie dirbo žemę ir kitus darbus. Jei kuriam iš jų pasisekdavo gauti žemės plotą ir jį dirbti už tam tikrą mokestį ir pareigas, tai dažnai tokio vergystę pamiršdavo, ir toks vergas tapdavo paprastu valstiečiu.

6. Ekonominis senosios Lietuvos gyvenimas

Gyventojų skaičius. Ano meto Lietuvos valstybės gyventojų skaičius nėra žinomas. Tačiau jis negalėjo būti labai didelis, nes dar XVI amžiuje didžiuliai Lietuvos valstybei tekę rusiškųjų žemių plotai buvo dykumos. Nors teritorijos atžvilgiu rusiškosios žemės bent 10 kartų buvo didesnės už tikrąją Lietuvą, tačiau gyventojų ten buvo vis dėlto ne daugiau, kaip kad tikrojoje Lietuvoje. O ir čia jų buvo ne kažin kiek, nes ir Lietuva daugely vietų buvo apaugusi didžiulėmis, mažai tegyvenamomis giriomis. Antai ištisa didžiulė giria buvo kryžiuočių pasienis, t. y. visas dabartinis Suvalkų kraštas, didesniosios Tauragės, Kretingos ir Telšių apskričių dalys. Antra tokia pat didžiulė giria buvo Livonijos pasienis (šiaurinė Lietuvos dalis). Be to, didžiulių girių buvo pilna ir visam krašte. Todėl apskaičiuojama, kad XIV amžiaus pradžioje tikrojoje Lietuvoje gyventojų galėjo būti tik apie 300.000—400.000 (4—6 žmonės 1 kv. klm.).

Ūkis. Pagrindinė Lietuvos ūkio šaka buvo žemdirbystė. Bet ji gana sunkiai klestėjo: ją trukdė nuolatiniai kryžiuočių užpuolimai, kurių kartais būdavo bent po 4—5 ar net po daugiau per vienerius metus. Ir patys žemdirbystės pabūklai buvo dar menki: žemė dažniausiai būdavo ariama mediniu arklu (be geležinio norago) ir akėjama šakotu medžio kamienu (tačiau nereikia manyti, kad taip buvo dirbama tik Lietuvoje; taip pat dar ilgai dirbo net Vakaruose). Vaismainio ir laukų tręšimo lietuviai dar nežinojo. Vienoje vietoje tol sėdavo, kol augdavo; kai čia nebeaugdavo, metę tą plotą, sėdavo kitur: žemės tuomet buvo kiek reikiant. Kadangi javų eksporto tuomet nebuvo, tai, šalia žemdirbystės, dar didelę reikšmę Lietuvos ūkiui turėjo gyvulių auginimas, medžioklė, bitininkystė ir žvejyba. Mat, tų verslų produktus buvo galima parduoti ir už gautuosius pinigus pirktis Lietuvoje nesančių prekių.

Prekyba. Seniausiais laikais lietuviai prekiavo su skandinavais ir su rusais; upėmis buvo pasiekiama net Juodoji jūra, tolimi vakarinės Azijos kraštai ir Vidužemio pajūris. Bet totoriams užėmus Dniepro žiotis, prekyba su tais kraštais sumažėjo. Kiek vėliau Mažoji Azija pateko į Turkų valdžią; prekybos centrai, kurie grupavosi Vidužemio jūroje, tada pamažu visai Euro-

pai nustojo savo reikšmės, ir šiaurėje ėmė kurtis nauji prekybos centrai. Itin gyva pasidarė prekyba Šiaurės ir Baltijos jūrose; čia įsigalėjo vokiškųjų miestų pirklių sąjunga, vadinamoji Hanza. Nuo to tad laiko (XIII amžiaus) ir Lietuvos prekyba ėmė krypti į Baltijos jūrą. Hanzos pirklių prekybos centras Baltijos jūroje buvo Visby miestas Gotlando saloje; šiaurėje prie Hanzos prisidėjo D. Naugardas (žiūr. 28—30 psl.).

Lietuvai buvo sunku prekiauti su Hanzos pirkliais, nes visą pajūrį ir abiejų didžiųjų upių žiotis buvo užėmę kryžiuočiai. Bet vis dėlto XIII ir XIV amžiuje Lietuvai pats svarbusis prekybos punktas buvo Rygos miestas. Nemuno žiotys buvo apgultos kryžiuočių, kurie stengėsi visaip trukdyti Lietuvos prekybą. Priėjimas prie Rygos Dauguvos upe taip pat buvo gana sunkus, — čia irgi trukdė tie patys kryžiuočiai, — vis dėlto čia buvo kiek lengviau: mat, Ryga buvo laisvas miestas, kuris, norėdamas pasipelnyti, buvo sukalbamesnis. Be to, čia kryžiuočiams buvo priešingas Rygos arkivyskupas, kuris, kovodamas su ordinu drauge su rygiečiais, ne kartą eidavo išvien su Lietuva (Vytenio ir Gedimino laikais, — žiūr. 65, 68 psl.). Arkivyskupo ir rygiečių dėka dažnai būdavo sudaromos Lietuvos prekybos sutartys net su ordinu.

Vytauto laikais, aprimus karams su kryžiuočiais, atgijo prekyba Nemunu. Užsimezgė gyvi ryšiai su ordino prekybos centrais—Karaliaučium ir Dancigu. Tuo metu rytų Lietuvos, t. y. rusiškųjų žemių prekyba daugiausia ėjo Dauguva, o tikrosios Lietuvos ir jai artimųjų sričių — Nemunu. Todėl prie Dauguvos iškilo didelis prekybos centras Polockas, o prie Nemuno — Kaunas. Abiejuose tuose centruose Hanza veikiai įsteigė savo agentūras (vadinamąsias pirklių kontoras). Ypač svarbus centras buvo Kaunas: mat, prekybai labai patogi jo vieta — dviejų didelių upių santakas.

Lietuvos prekybą varžant ordinui, užgrobusiam upių žiotis, didelė dalis pietų Lietuvos prekių ėmė plaukti per Lenkiją, — kai su šia prasidėjo Lietuvos santykiai. Per Lenkiją ypač buvo patogu gabentis reikalingų ginklų, kurių ordinas niekuomet nepraleisdavo. Tuomet Vytautas tyčia ėmė spausti į Lietuvą atvykstančius vokiečių pirklius ir proteguoti lenkų pirklius. Tuo būdu, nors ir neilgam, svarbus prekybos centras Lietuvai tapo Kro-

kuva. Pasibaigus karams su ordinu, vokiečių pirkliai vėl įsigalėjo Lietuvoje ir nukonkuravo lenkų pirklius; ateityje per Lenkiją ėjo prekės tik iš tų Lietuvos dalių, kurioms lengviau buvo pasiekti Vyslos intaką Bugą (Bugu Lietuvos prekės eidavo į Vyslą, o šia — į Dancigą).

Prekybos klestėjimas. Lietuvos prekyba labiausiai pagyvėjo Vytauto laikais. Jis, būdamas geras krašto šeimininkas, labai vertino prekybą, žinodamas, kad ji turtina kraštą. O be to, pajamos iš prekybos papildydavo jo neišsenkantį iždą. Prekybą jis rėmė visokiais būdais; su svetimais kraštais darė prekybos sutartis. Ypač jis protegavo savo pirklius ir užstodavo juos, svetur nuskriaustus. Jei kur nors Lietuvos pirkliai būdavo nuskriausti ar būdavo atimtos iš jų prekės, jis įsakydavo sulaikyti į Lietuvą atgabentas tų kraštų prekes, kur tatai atsitikdavo. Pirkliai jį laikė savo globėju ir apipildavo jį dovanomis. Dar ilgai po jo mirties pirkliai jo laikus vadino aukso laikais.

Eksportuojamos ir importuojamos prekės. Seniausioji Lietuvos eksporto prekė buvo vaškas, garsus Rygos, Karaliaučiaus ir Dancigo rinkose. Be to, dar labai daug buvo eksportuojama įvairių kailių (kiaunių, vebrų, voverių, lapių ir t.t.). Taip pat gana pelninga eksporto prekė buvo medis; buvo gabenami neapdirbti rąstai ir apdirbta medžiaga: sienojai, lentos (dažniausiai laivų statybai), kartys (buriniams stiebams) ir t.t. Išvežami buvo pelenai, anglys, derva. Vaškas, kailiai, medis ir jo įvairūs gaminiai — buvo pagrindinės Lietuvos eksportinės prekės (javų tada Vakarai nei iš Lietuvos nei iš kitų artimųjų kraštų nepirko).

Importuojamos į Lietuvą buvo tokios prekės, kurių ji pati neturėjo, — pirmučiausia druska ir įvairūs metalų, ypač geležies, dirbiniai: ginklai, kirviai, dalgiai, peiliai, ūkio padargai, įvairūs papuošalai ir t.t. Be to, dar buvo importuojami vilnoniai audeklai (jų patys lietuviai dar tada beveik neaudė), silkės, pipirai ir įvairios kitos reikmenės.

Miestai. Visais laikais prekyba ir amatai koncentravosi miestuose. Vakaruose miestai turėjo tam tikras teises ir valdėsi patys. Lietuvoje miestams iškilti nebuvo gerų sąlygų, nes kraštas buvo nuolat karų naikinamas ir buvo trukdoma prekyba. Todėl tik Vytauto laikais daugiau iškilo Vilnius, Trakai, Brasta, Gardi-

nas, Kaunas. Kai kuriems jų buvo duotos savivaldybės (vadinamosios Magdeburgo teisės). Tačiau tai buvo tik pati miestų kilimo pradžia; jie įsigalėjo daug vėliau. Pirmas Magdeburgo teises gavo Vilnius (1387 m.), vėliau Brasta (1390 m.), Gardinas (1391 m.), o dar vėliau Kaunas ir kt. miestai.

Žydai visur vaduramžių Europoje buvo pinigų skolintojai, nelyginant mūsų laikų bankininkai. Be to, jie vertėsi vietine prekyba, ypač prekiaudami brangenybėmis: mat, beskolindami pinigus, gaudavo laidų brangenybių, ir tuo būdu įprato jomis prekiauti. Daug kur Europoje jie buvo smarkiai persekiojami, išvaromi, jų turtas būdavo atimamas. Bet Vytautas suprato, kad ekonomiškam Lietuvos kilimui reikalingi ir piniguočiai, kurie reikale teiktų kredito. Todėl atvykusių žydų jis ne tik nespaudė, bet dar jiems davė privilegijų, suteikė jiems savivaldybę, leido laisvai išpažinti savo tikėjimą, apdraudė jų gyvybę ir turtą (už žydo nužudymą buvo paskirtos tokios pat bausmės, kaip ir už bajoro nužudymą). Tuo būdu nuo Vytauto laikų Lietuvoje daugiau atsirado žydų, kurie palengva suėmė į savo rankas pinigus. Vytauto laikais buvo tik trys žydų bendruomenės, — Brastoje, Gardine ir Trakuose, — vėliau jų atsirado visame krašte. Pagrindinis žydų verslas iš pradžių buvo pinigų skolinimas už įvairius laidus, o paskui — prekyba. Vėliau jie ypatingai daug pelnydavo iš muitų; sumokėję didžiajam kunigaikščiui sutartą sumą, jie gaudavo metams ar ilgesniam laikui teisę rinkti iš pirklių nustatytus muitus. Be to, jie daug pelno gaudavo ir iš kitų verslų. Tuo būdu žydų tarpe atsirado didelių piniguočių.

VI. Vytauto politikos tęsėjų laikotarpis

1. Švitrigaila ir jo kovos su Lenkija (1430—1432 m.)

Švitrigaila. Vytautui mirus, Lietuvos bajorija savo didžiuoju kunigaikščiu paskelbė jauniausiąjį Jogailos brolį, Švitrigailą. Jogaila (tuo metu jisai buvo Lietuvoje), kurs tikėjosi, kad po Vytauto mirties Lietuva jam sugrįš, noromis nenoromis turėjo sutikti su įvykusiu faktu.

Švitrigaila nuo pat jaunystės buvo didelis nenuorama. Vos tik Vytautas pradėjo valdyti Lietuvą, jis tuoj ėmė su juo kovoti,

norėdamas paveržti iš jo Lietuvos sostą. Daug kartų jis buvo nubėgęs pas imperatorių ir pas vokiečių ordiną prašyti paramos, daug kartų buvo pakliuvęs į Vytauto rankas ir kalėjo. Tik paskutinius 10 metų prieš Vytauto mirtį Švitrigaila aprimo ir, Jogailos išlaikomas, gyveno Černigove.

Švitrigailos konfliktas su Lenkija. Išrinktas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, Švitrigaila tuojau pasirodė eisiąs Vytauto pėdomis, tad apie Lietuvos priklausomybę Lenkijai negalėjo būti nė kalbos. Vos gavęs sostą, jis tuojau paprašė imperatorių atsiųsti jam Vytautui žadėtąją karūną. Taigi buvo aišku, kad jis nesugyvens su Lenkija. Ir tikrai, tuojau kilo su ja konfliktas dėl Podolės žemių. Mat, lenkai, kurie nuolat svajojo gauti sau visą Podolę ir kurie prie Vytauto visgi nedrįso kelti šito klausimo, jam mirus tuojau klastingai suėmė Lietuvos vietininką Podolėje, Daugirdą, ir užėmė pilis. Švitrigaila, tą sužinojęs, pareikalavo grąžinti Podolę ir pastatė sargybą prie Vilniuje viešinčio Jogailos ir jo palydovų. Jogaila nors ir įsakė savo ponams grąžinti Podolę, bet tie nepaklausė. Tada ginčą teko spręsti karu.

Karas su Lenkija. Lenkams negrąžinant Podolės, Švitrigaila tuojau užmezgė ryšius su abiem vokiečių ordino šakom (1431 m.). Skirsnemunėje buvo padaryta su ordinu sąjunga, kuri ordinui buvo ypatingai maloni, nes čia jam šmėkštelėjo viltis reviduoti Melno taikos sąlygas. Šia sutartim Švitrigaila sutiko atiduoti kryžiuočiams Palangą ir trejetą mylių pajūrio ruožo. Švitrigaila, be to, dar susiartino su imperatorium Zigmantu. Tačiau jis kariavo labai nevykusiai: pradėjo kariauti vienas ir, po pirmų nepasisekusių žygių, padarė 2 metų paliaubas, — kaip tik tuo metu, kai Lenkiją puolė jo sąjungininkai kryžiuočiai. Tačiau, dar nepasibaigus paliauboms, lenkų palaikoma Lietuvos ponų grupė, padariusi sąmokslą, pašalino Švitrigailą ir jo vietoje pastatė Vytauto brolį Zigmantą.

2. Zigmantas Kęstutaitis (1432—1440 m.) ir jo kovos su Švitrigaila

1432 m. perversmas. Perversmą suruošė buvusieji Vytauto padėjėjai, nepatenkinti Švitrigailos politika. Mat, jis ne tik kad nesugebėjo varyti Vytauto politikos, bet dar buvo ir žiaurus,

su niekuo nesiskaitąs karštuolis. Be to, buvusiems Vytauto bendradarbiams labiausiai nepatiko tas, kad apie Švitrigailą susispietė daugybė naujų žmonių, su kuriais jis susiartino dar gyvendamas rusų kraštuose. Sąmokslininkams padėjo, o gal net paskatino sąmokslą suruošti, Lenkija. Kaip sąmokslas buvo ruošiamas, tikslių žinių neturime, tik žinome, kad tada nemažai pasidarbavo vienas atvykęs Lenkų ponas — Zaremba.

Švitrigaila buvo sąmokslininkų užpultas tuo metu, kai, vykdamas į derybas su Jogaila, nakvojo sustojęs Ašmenoje. Tačiau sąmokslas ne visai pasisekė: Švitrigaila suskubo pasprukti į Polocką ir paimti į savo valdžią Polocko, Vitebsko, Smolensko, Naugardo Sieversko, Černigovo ir Kijevo sritis; tuo būdu Zigmantui, paskelbtam didžiuoju kunigaikščiu, be tikrosios Lietuvos, liko tiktai Palenkės, Pagirio ir Minsko žemės.

Zigmanto ryšiai su Lenkija. Valstybei pasidalinus pusiau, buvo aišku, kad ginčą turės išspręsti ginklas. Švitrigaila ne tik kad nenutraukė ryšių su savo sąjungininku ordinu, bet dar padarė naują sąjungą su Maskva ir Tvere. Tad Zigmantui nebeliko kito sąjungininko, kaip tik Lenkija, kuri jam padėjo net ruošiant sąmokslą. Jogailos atstovai tuojau po perversmo atvyko į Gardiną, ir Zigmantas sudarė su jais sutartį, kuria pripažino savo viršininku Lenkų karalių Jogailą; mirdamas jis žadėjo Lietuvą palikti Jogailai arba jo įpėdiniams. Vadinasi, buvo sudaryta maždaug panaši sutartis, kokią 1401 m. buvo padaręs ir Vytautas. Zigmantas dabar sutiko su visais Lenkų reikalavimais, nes kovai su Švitrigaila jam būtinai buvo reikalinga Lenkijos parama. Dėl to jis ir vėliau dar ne kartą davė Lenkams panašių pasižadėjimų.

Zigmanto Kęstutaičio antspaudas, prisegtas prie 1436 metų dokumento.

Bajorijos privilegijos. Švitrigailos pajėgos dar buvo gana didelės. Į jo pusę linko beveik visa rusiškųjų žemių bajorija ir visi Lenkijos priešai. Todėl Zigmantas, norėdamas patraukti į

savo pusę bajoriją, davė jai naują privilegiją (1434 m.), kuria ir Lietuvoje buvo įvesta teisė, neleidžianti nė vieno bajoro suimti be teismo sprendimo (tai vadinamoji *„neminem captivabimus nisi jure victum"* privilegija). Be to, bajorų pravoslavų teisės buvo sulygintos su bajorų katalikų teisėmis; pravoslavams beliko tik vienas suvaržymas: jie negalėjo būti tiktai aukštaisiais urėdais.

Ukmergės mūšis (1435 **m.).** Švitrigaila daug kartų puolė Zigmantą ir kartą net pasiekė Vilnių ir Trakus, tačiau vis nieko nelaimėdavo. 1435 m. jis sukvietė visus savo sąjungininkus — Livonijos ordiną, totorius, rusų kunigaikščius — ir išsiruošė į didelį žygį. Bet, pasiekus Šventąją, netoli Ukmergės (ties Pabaisku), jam pastojo kelią Zigmanto sūnaus M y k o l o vedama lietuvių ir į pagalbą atėjusių lenkų kariuomenė. Mūšį pralaimėjo Švitrigaila. Jame žuvo patsai Livonijos magistras su daugybe riterių, žuvo Kaributo sūnus Zigmantas (kadaise buvęs Vytauto vietininku Čekijoje, dabar palaikęs Švitrigailą), žuvo daugybė rusų kunigaikščių; be to, daugelis pateko į nelaisvę. Pačiam Švitrigailai pavyko pabėgti į Vitebską ir surinkti naują kariuomenę, tačiau su ja jis vis dėlto nebegalėjo priešintis. Netrukus Zigmantui pasidavė Polockas, Smolenskas, Vitebskas ir Naugardas Sieverskas; Švitrigailai liko tik pietinės sritys — Kijevas ir Voluinė su Lucku. Pagaliau išstumtas ir iš tų sričių (1438 m.), jis išvyko į užsienius ir atgal grįžo tik žuvus Zigmantui (1440 m.). Tada gauti didžiojo kunigaikščio sosto jam vėl nepasisekė, ir savo gyvenimą jis baigė Voluinėje (Lucke). (Šitų paskutinių įvykių metu Jogaila jau nebegyveno: jis mirė dar prieš Ukmergės mūšį — 1434 m.).

Ukmergės mūšio laimėjimas ne vien sustiprino Zigmanto valdžią, bet dar turėjo didelę reikšmę ir Lietuvos santykiams su ordinu. Kas buvo Tanenbergo mūšis Prūsų kryžiuočiams, tas livoniškei ordino šakai buvo Ukmergės mūšis: jo galybė žuvo galutinai, ir jis jau niekad nebeatsigavo tiek, kad galėtų pradėti su Lietuva naują karą; po to jis gyveno tik rūpindamasis savo vidaus reikalais ir, po 100 su viršum metų visiškai sunykęs, turėjo pasiduoti Lietuvos globai. Po šito mūšio ne tik Livonijos, bet ir Prūsų kryžiuočiai buvo priversti padaryti taiką su Zigmantu, o su Švitrigaila nutraukti visas sutartis. Tuo būdu Lietuva ga-

lutinai baigė ilgas kovas su vokiečiais. Tiesa, Lenkija vėliau su Prūsų ordinu pradėjo dar naują karą, kuris padarė ordiną Lenkijos vasalu, tačiau Lietuva tame kare jau nebedalyvavo, nors buvo valdoma to paties valdovo — Kazimiero.

3. Bažnyčios suvažiavimas Bazely ir bažnytinės unijos klausimas

Švitrigailos ir Zigmanto kovos metu Bazely (Šveicarijoj) vyko visuotinis Bažnyčios suvažiavimas, arba konsiliumas. Jame, tarp kitko, buvo iškeltas ir bažnytinės unijos klausimas, kuris jau buvo spręstas Konstancos suvažiavime. Anuomet bažnytine unija rūpinosi Vytautas, tačiau jam tatai nepasisekė (žiūr. 142—143 psl.). Norėdamas patraukti į savo pusę Bažnyčios suvažiavimą, tuo pat susirūpino ir Švitrigaila. Jis net buvo pasiuntęs į suvažiavimą unijos šalininką, rytų apeigų Bažnyčios metropolitą Herasimą. Tačiau Švitrigailai tą darbą sutrukdė Zigmantas ir lenkai. Švitrigailos didelis priešas (Zigmanto šalininkas), Vilniaus vyskupas Motiejus slapta prikalbėjo Smolenske gyvenantį Herasimą sukelti maištą ir pavesti Zigmanto valdžiai visą Smolensko žemę: tuomet, esą, unijos reikalais imsiąsis rūpintis Zigmantas. Bet Herasimo sąmokslas buvo susektas, ir jis, Švitrigailos įsakymu, buvo sudegintas ant laužo, o Smolenskas liko, kaip buvęs, Švitrigailos valdžioje. Herasimui mirus, dingo ir unijos klausimas. Netrukus, pralaimėjęs mūšį ties Ukmerge, Švitrigaila jau nebegalėjo rūpintis tuo klausimu, o Zigmantas taip pat turėjo daug kitų rūpesčių, ir Bažnyčių unija jau niekas nebesirūpino Lietuvoje.

Tačiau patsai unijos klausimas nemirė. Juo ėmė rūpintis kiti kraštai. Bazelio suvažiavimas, prasidėjęs 1431 m., tęsėsi iki 1449 m., t. y. daug ilgiau, negu gyveno Zigmantas (-)- 1440 m.). Tuo tarpu Bizantijos imperija jau merdėjo, ir turkai jau grėsė Konstantinopoliui. Imperatorius, norėdamas gauti Vakarų paramos prieš turkus, taip pat pasiūlė Bazelio suvažiavimui sujungti Bažnyčias. Tačiau galutinai dėl unijos buvo susitarta kiek vėliau Florencijoje. Tas susitarimas buvo paskelbtas Konstantinopoly 1452 m., tik jau nebebuvo laiko jam įvykdyti: po pusės metų (1453 m.) Konstantinopolį užėmė turkai, imperija žlugo, o su ja žlugo ir unija. Turkų sultonas unijos šalininką patriarchą

pakeitė kitu; Maskvos kunigaikštis unijos šalininką metropolitą taip pat pašalino. Tuo būdu po kiek laiko unijos šalininkai visai išnyko. Tas klausimas vėl iškilo tik XVI amžiaus antrojoje pusėje (žiūr. 301 psl.).

4. Zigmanto santykiai su Lenkija ir jo mirtis

Santykiai su Lenkija. Zigmantas gavo sostą su Lenkų pagalba; tie patys Lenkai jam padėjo ir Švitrigailą nugalėti. Todėl iš pradžių jis tenkino visus jų reikalavimus ir ne kartą davė pakartotinių raštų, kad būsiąs jiems ištikimas. Šitaip jis pasižadėjo ir Jogailai ir jo sūnui Vladislovui. Be to, jis buvo priverstas pasižadėti, kad mirdamas visą Lietuvą pavesiąs Lenkų karaliui. Tuo būdu buvo panaikintas 1413 m. Horodlės susitarimas, kad Lietuva visada turėsianti savo atskirą valdovą, ir buvo sugrįžta prie 1401 m. sutarties. Lenkai net privertė Zigmantą duoti pažadą, kad, pavesdamas savo ponams pilis, jis turėsiąs juos prisaikdinti, jog tų pilių po jo mirties neatiduosią niekam kitam, o tik Lenkų karaliui.

Visus tuos pasižadėjimo raštus Zigmantas davė tik dėl to, kad bijojo nustoti Lenkų paramos prieš Švitrigailą. O kai Švitrigaila buvo nugalėtas, ir Zigmantas pradėjo eiti tuo pačiu keliu, kuriuo ėjo ir jo priešas. Jis tuojau susiartino su Lenkų priešu imperatorium Albrechtu (Zigmanto įpėdiniu). Laiške imperatoriui jis rašo, kad Lietuvos priklausomybė Lenkų karaliams esanti tik prasimanymas: kiek tik žmonės galį atsiminti, Lietuva niekad nebuvusi jokios kitos valstybės valdžioje. Jis pats Lietuvos kunigaikštystę gavęs ne iš Lenkų karaliaus, bet iš Dievo: jis paveldėjęs ją po savo brolio.

Zigmantas pradėjo ieškoti sąjungininkų prieš Lenkiją ir ruošėsi panaikinti savo duotus priklausomybės pasižadėjimus. Tačiau staigi mirtis jam neleido pasiekti savo tikslo. Santykiuose su Lenkija Zigmantas taip pat siekė visiško savarankiškumo. Nuo Švitrigailos jis skyrėsi tik tuo, kad šis absoliučiai nenorėjo pripažinti Lenkijos karaliaus priklausomybės, o Zigmantas, kai buvo naudinga, tą priklausomybę pripažino, laukdamas tinkamo momento ja nusikratyti. Tuo būdu Zigmantas ėjo visiškai savo brolio Vytauto pėdomis.

Zigmanto nužudymas 1440 m. Zigmantas, ruošęsis atgauti visišką Lietuvos nepriklausomybę, staiga buvo nužudytas savo paties ponų. Į gyvenimo pabaigą jis, rūpindamasis, kad jo įpėdiniu būtų pripažintas sūnus Mykolas, buvo pasidaręs žiaurus ir persekiojo visus sau priešingus ponus: nemaža jų buvo nužudyta, nemaža sukišta į kalėjimus. Zigmanto santykiai su ponais labai paaštrėjo. Pagaliau Lietuvos ponų grupė, norėdama sutrikdyti Zigmanto planus, suruošė sąmokslą ir jį nužudė. Tačiau tikroji sąmokslo priežastis ir sąmokslininkų tikslai lig šiol tebėra neišaiškinti.

Nors Zigmantas ir žuvo, besiruošdamas kovai dėl Lietuvos savarankiškumo, tačiau jo siekiamasis tikslas drauge su juo nežuvo. Tiesa, ponai, bijodami keršto už tėvo mirtį, jo sūnaus Mykolo neįsileido į sostą ir valstybės vairą paėmė į savo rankas, betgi visai neketino pasiduoti Lenkijos karaliui Vladislovui. Jie pasikvietė į Lietuvą antrąjį Jogailos sūnų, jaunutį Kazimierą, ir padarė jį nepriklausomos Lietuvos valdovu. Tuo būdu Lietuva grįžo Jogailos giminei, bet ne Lenkijos karaliams. Nauji ryšiai su Lenkais prasidėjo tik tada, kai Kazimieras buvo išrinktas ir jų karalium, — taigi tiktai po 7 metų.

5. Jogaila

Jogaila ir Kęstutis. Jogaila pradėjo valdyti, kaip teisėtas tėvo įpėdinis. Bet kadangi jis susidėjo su vokiečių ordinu, tai Kęstutis jį pašalino nuo sosto; vėliau, padaręs sąmokslą, Jogaila vėl atgavo Vilnių. Kęstutis, Jogailos suimtas, buvo nužudytas. Bet, ar dėl Kęstučio mirties buvo kaltas Jogaila, šiandien sunku pasakyti. Aišku tik, kad Kęstutis buvo nužudytas Jogailos artimų žmonių įsakymu, nes vėliau jis nenubaudė nė vieno kaltininko; kaltininkai buvo nuslėpti, ir buvo skelbiama, kad Kęstutis patsai nusižudęs.

Jogaila ir Vytautas. Jogailai teko vėliau kovoti su Vytautu, ieškančiu tėvo palikimo. Tuo pat metu jis gavo Lenkų karaliaus sostą. Pirmą kartą jis susitaikino su Vytautu, kai tik atsirado proga įžengti į Lenkų sostą, o antrą kartą, — kai Lietuvoje negalėjo suvaldyti Vytauto sukelto nepasitenkinimo lenkų kišimusi į lietuvių reikalus. Tada jis ryžosi pavesti Lietuvą Vytautui, kuris turėjo valdyti, kaip jo vietininkas. Bet Vytautas nesitenkino vietininko role; paėmęs į savo rankas valdžią, pasidarė visiškai savarankišku valdovu, nors politiniais sumetimais visą laiką sakėsi pripažįstąs Jogailos vyriausiąją valdžią.

Jogaila ir Lenkija. Imdamas Lenkų sostą, Jogaila visai neketino padovanoti Lietuvos Lenkijai; jis tik pasižadėjo patsai valdyti Lietuvą ir niekam jos neatiduoti, nes svajojo ją kartu su Lenkija palikti savo vaikams. Vadinasi, neatsižadėdamas Lietuvos, jis rūpinosi ne Lenkija, bet savo ir savo dinastijos reikalais.

Jogailos šeima ir jos teisės Lietuvai. Jogaila ilgai neturėjo jokių vilčių sukurti savo dinastijos. Su pirmąja žmona, Jadvyga, jis susilaukė tik vienos dukters, kuri mirė vos gimusi. Su antrąja žmona sulaukė taip pat tik vienos dukters, bet ir ta mirė dar neištekėjusi. Trečioji jo žmona buvo bevaikė; tik su ketvirtąja jis susilaukė dviejų sūnų. Ši ketvirtoji Jogailos žmona buvo lietuvaitė, Alšėnų kunigaikščio duktė (ją išpiršo Jogailai Vytautas). Tad Jogaila susilaukė sūnų, jau būdamas senelis (Vladislovas gimė 1424 m., o Kazimieras — 1427 m.). Vargais negalais Jogailai vis dėlto pasisekė išgauti Lenkų sutikimą, kad po jo mirties sostas bus pripažintas jo sūnums. Už tai jis turėjo duoti lenkų bajorams naujų privilegijų. Nepasisekė Jogailai tik Lietuvoje. Čia, Vytautui valdant, lietuvių savarankiškumas ir valstybinė sąmonė jau buvo tiek subrendusi, kad po Vytauto mirties Lietuvos bajorija, nebenorėdama pripažinti savo valdovu Lenkų karaliaus, didžiuoju kunigaikščiu paskelbė Švitrigailą. Tuo būdu patsai Jogaila ir jo sūnūs buvo aplenkti. Tiesa, jis dar tikėjosi atgauti Lietuvą, kai buvo pašalintas Švitrigaila ir kai Zigmantas, ieškodamas Lenkų paramos, pasižadėjo sostą mirdamas palikti jam arba jo sūnums. Bet Jogaila mirė anksčiau už Zigmantą (1434 m.), ir bylos pabaigos nebegalėjo matyti. Tuo tarpu netrukus sustiprėjęs Zigmantas ryžosi sulaužyti savo pasižadėjimus ir ėmė rūpintis, kad sostas atitektų ne Jogailos sūnums, bet jo sūnui Mykolui. Jam betgi nepavyko to pasiekti: jis žuvo nesutvarkęs reikalų. Bet ir po to Lietuvos bajorija neketino pripažinti ankstyvesniųjų pasižadėjimų Lenkijai. Kadangi bajorijai nebuvo priimtino kandidato į sostą iš savo kunigaikščių tarpo, tai ji išsirinko savo valdovu jaunėlį Jogailos sūnų, Kazimierą. Tačiau jį išsirinko, kaip savo atskirą valdovą, visiškai nepriklausomą nuo vyresniojo jo brolio, Lenkų karaliaus Vladislovo. Lietuvos savarankiškumo sargyba, kuria anksčiau rūpinosi didieji kunigaikščiai (Vytautas, Švitrigaila, Zigmantas), dabar atiteko bajorijai. Kazimieras tuo tarpu tebuvo tik 13 metų vaikas, ir negalėjo patsai valdyti. Todėl valdžios vairą paėmė į savo rankas didesnieji bajorai. Nuo to meto ir prasidėjo Lietuvos didikų įsigalėjimas.

Jogailos reikšmė Lietuvai. Lenkai Jogailą laiko vienu didžiųjų savo valdovų, nes per jį jie susiartino su Lietuva, kurios padedami išsprendė sunkų klausimą savo santykių su vokiečiais, o vėliau, jos padedami, varė didelės valstybės politiką. Be to, Lenkijai Jogaila paliko savo dinastiją, kuri, pradedant nuo Kazimiero, valdė ją kartu su Lietuva dar beveik pusantro amžiaus. Tos dinastijos valdovų valdoma, Lenkija galėjo stoti į varžytynes su galingais imperatoriais

Habsburgais dėl Vengrijos ir Čekijos. Žodžiu, Jogailos dinastijos metu Lenkija klestėte klestėjo. Tuo tarpu Lietuvai patsai Jogaila nepaliko nieko atmintino. Tiesa, jo dėka Lietuva tapo krikščioniška ir priartėjo prie vakarų Europos; jam valdant Lenkiją, bendromis Lietuvos ir Lenkijos jėgomis buvo sutriuškintas pavojingiausias Lietuvos priešas — kryžiuočių ordinas. Tačiau visi tie nuopelnai neatsveria vienos didelės blogybės: Jogailos užmegzti ryšiai su Lenkija ilgainiui visiškai nutautino Lietuvos bajoriją ir sulenkino didelių jos plotų gyventojus. Tiesa, ne jis pats buvo viso to kaltininkas, tačiau jam lemta buvo valdyti to įvykio pradžioje, taigi jo buvo pravertos durys nutautėti. Nei jis nei kas kitas nepasirūpino sudaryti sąlygų, kurios būtų atitolinusios šitą blogybę.

Jogailos asmuo. Jogaila kad ir nebuvo didelė asmenybė, tačiau gerai orientavosi politikos problemose. Jam ypač trūko energijos ir ryžtumo. Todėl beveik viskas buvo daroma ne jo paties, bet jam artimų žmonių. Kol jis buvo Lietuvoj, daugiausia veikė jo broliai (ypač

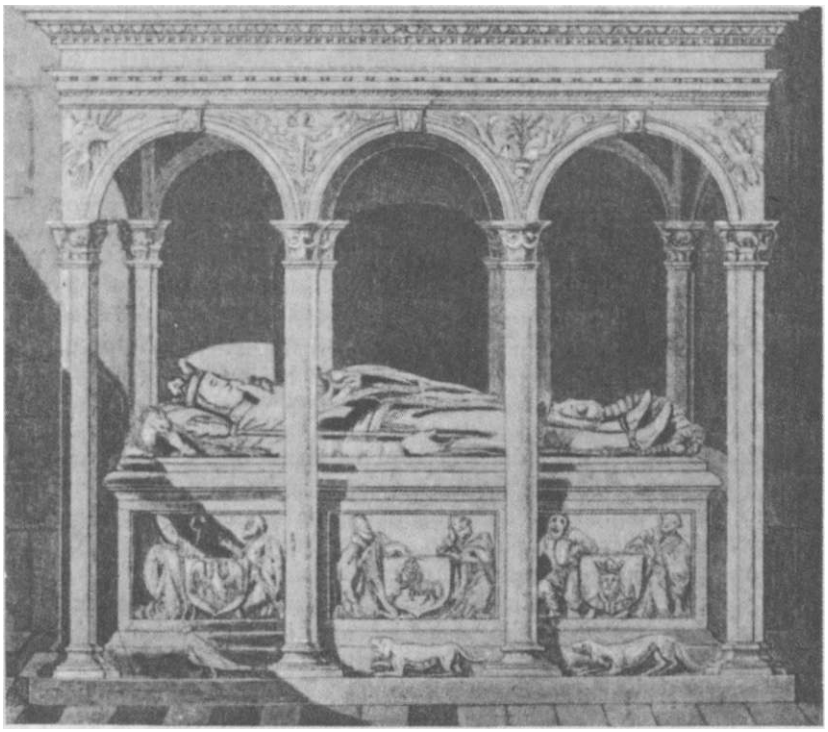

Jogailos antkapis Krokuvos Vavelio katedroje.

Skirgaila), o kai buvo Lenkijoj — ponai. Ypatingai suvaržytas Jogaila buvo Lenkijoj, kur ponai turėjo teisę kištis į visus valstybės reikalus. Dėl tos priežasties jis buvo didžiai nusivylęs Lenkija, ir jam dar labiau trūko energijos dideliems darbams.

Šiaip jis buvo malonus ir ramus žmogus. Krikštijęsis tapo labai maldingas. Labai mėgo medžioti ir tuo tikslu dažnai atvykdavo į Lietuvos girias. Lietuvą jis labai mylėjo: ji nuolat traukė jo širdį, todėl jis dažnai pagyvendavo Lietuvoj; mėgo Lietuvos žmones: jo Krokuvos dvare daugelis tarnų buvo lietuviai. Traukė jį ir Lietuvos gamta; mėgo klausytis jos miškų ošimo ir paukščių čiulbėjimo. Jis ir mirė persišaldęs, pro atvirą langą beklausydamas lakštingalos (bet tai buvo ne Lietuvoj, o Lenkijoj). Mirė turėdamas apie 85 m. amžiaus; buvo palaidotas Krokuvoj. Jo vyresnysis sūnus, Vladislovas, tada teturėjo vos 10 metų. Po 10 m. jis žuvo Vengrijoj, ir lenkai pasikvietė į sostą jo brolį, didįjį Lietuvos kunigaikštį Kazimierą. Nuo to laiko iki pat Jogailos giminės galo jau beveik visada lenkai savo karaliais rinkdavosi tuos pat asmenis, kuriuos lietuviai išsirinkdavo savo didžiaisiais kunigaikščiais.

B. Didžiųjų kunigaikščių monarchijos irimo ir ponų įsigalėjimo laikotarpis

I. Kazimiero laikai (1440—1492 m.) - pereinamasis laikotarpis

1. Kazimiero išrinkimas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu (1440 m.)

Išrinkimas. Zigmantui žuvus, natūraliu kandidatu į Lietuvos sostą tapo jo sūnus Mykolas; Mykolo šalininkai tuojau ir užėmė žemutinę Vilniaus pilį, Trakus ir Brastą. Žemaičiai taip pat palaikė jo pusę. Tačiau daugumas didikų, bijodami keršto už tėvo mirtį, buvo nusistatę prieš jį. Nors tuo pat metu pareiškė savo pretenzijas į sostą ir Švitrigaila, bet galingesnieji Lietuvos didikai, susirinkę į Alšėnus, didžiuoju kunigaikščiu išrinko jaunėlį Jogailos sūnų, Kazimierą. Jis buvo iškviestas į Vilnių ir čia paskelbtas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Švitrigailos ir Mykolo šalininkai turėjo nusileisti, — vieni geruoju, o kiti, priversti ginklu. Kadangi Kazimieras teturėjo vos 13 m. amžiaus, tai jo vardu kraštą valdė skirtieji pa-

tarėjai, kuriems vadovavo išmintingasai politikas Jonas Goštautas.

Santykiai su Lenkija renkant Kazimierą. Lenkiją tuomet valdė vyresnysis Jogailos sūnus Vladislovas; Lenkų pastangomis išrinktas Vengrų karalium (po imperatoriaus Albrechto mirties), jis tuo metu ruošėsi į Vengriją. Lietuvių kviečiamam Kazimierui lenkai leido vykti į Lietuvą, bet tik kaip Vladislovo vietininkui. Mat, remdamiesi Zigmanto duotais raštais, jie reikalavo, kad Lietuva dabar nebeturėtų savo atskiro didžiojo kunigaikščio, o priklausytų Vladislovui. Vis dėlto išėjo kitaip: nepaisydami Kazimierą atlydėjusių lenkų ponų protestų, lietuviai paskelbė jį savo valdovu, sudraskė Lenkų karaliams duotus savo ankstyvesniųjų pasižadėjimų dokumentus ir vieną rytą, nieko nepranešę Lenkų ponams, Vilniaus katedroje ant Kazimiero galvos uždėjo didžiojo kunigaikščio kepurę, t. y. atliko valdovo pakeliamąsias apeigas. Į Vilnių atvykę lenkų ponai tuo metu dar tebemiegojo, ir apie įvykį jiems pranešė tik Vilniaus bažnyčių varpų gaudesys ir iškilmių triukšmas. Kazimierą paskelbus didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, ryšys su Lenkija buvo nutrauktas. Nebeturėdami ko Lietuvoje beveikti, išvažiavo iš Vilniaus ir Kazimierą atlydėję lenkų ponai.

Kazimieras,
1440—1492 m. d. Lietuvos kunigaikštis, nuo 1447 m. ir Lenkų karalius.
(J. Mateikos piešinys).

Nors Lenkija ir Vladislovas su šituo lietuvių žygiu ir nesutiko, tačiau Lietuva be jokio ryšio su Lenkija išgyveno net 7 metus. Vladislovui 1444 m. žuvus, po trejų metų derybų, lenkai išsirinko tą patį Kazimierą ir savo karalium. O tų 7 metų būvyje Lietuva buvo net pradėjusi su Lenkijos lenininku, Mozūrų kunigaikščiu, karą dėl Drohičino, kurį šis po Zigmanto mirties buvo užėmęs.

Kazimiero konkurentų likimas. Mykolas, nusilenkęs Kazimierui, žadėjo būti jam paklusnus; jis tik prašė, kad jam būtų palikti Trakai ir kad būtų nubausti tėvo užmušėjai. Tačiau netrukus jis bandė suruošti prieš Kazimierą sąmokslą, kuriam nepavykus, pabėgo į Maskvą. Ten jis ir mirė nunuodytas (1452 m.). Tai buvo paskutinė Kęstučio giminės atžala. Mirdamas jis prašė, kad jo kaulai būtų palaidoti Vilniuje; tas jo prašymas buvo įvykdytas.

Tais pačiais 1452 m. baigė savo amžių kitas Kazimiero konkurentas, buvęs Lietuvos valdovas — Švitrigaila, kuris paskutines savo gyvenimo dienas praleido Voluinėje. Jis taip pat buvo palaidotas Vilniaus katedroje. Mirdamas jis įsakė pilių komendantams atiduoti Lietuvai visas savo valdytąsias žemes. Kadangi lenkai troško sau tų žemių, tai dėl jų tarp Lietuvos ir Lenkijos prasidėjo ilga byla.

2. Žemaičių kunigaikštystės privilegija

Nesutikimai, kilę po Zigmanto mirties, teturėjo tam tikrų padarinių tik Žemaičiams: konkurentų kovų metu jie išgavo iš Kazimiero privilegiją, kuri apdraudė visas jų teises ir visiems laikams laidavo jiems savotišką vidaus tvarkymąsi.

Žemaičiai visą laiką Lietuvos valstybėje buvo ypatingoje būklėje. Mindaugui valstybę kuriant, jie laikėsi visiškai nuošaliai. Gedimino ir Algirdo bei Kęstučio laikais jie priklausė didžiajam kunigaikščiui, tačiau tvarkėsi savarankiškai. Jogailos ir Vytauto laikais jie buvo kelis sykius dovanoti ordinui, bet 1409 m. buvo galutinai atvaduoti ir, kaip atskira provincija, prijungti prie didžiosios kunigaikštystės. Jie gavo atskirą savo krašto valdytoją, vadinamą seniūnu. Jiems buvo sudaryta ir atskira vyskupystė. Naujoji Vytauto įvesta tvarka Žemaičių valstiečiams atrodė sunki, ir 1418 m. jie padarė sukilimą, norėdami atgauti senąsias laisves. Bet Vytautas numalšino sukilimą (tuomet buvo nužudyta 60 sukilimo vadų). Nuo to laiko Žemaičiuose buvo visiškai ramu. Tik, renkant Kazimierą, jie atsiminė

savo laisves ir, nesiskaitydami su visa Lietuva, savo valdovu pripažino Mykolą. Juos teko jėga numalšinti; bet vis dėlto Kazimieras buvo priverstas duoti jų laisves laiduojančią privilegiją. Ta privilegija patvirtino visas Vytauto laikais jų turėtąsias teises ir garantavo, kad savo krašto seniūną jie patys sau rinksis, o didysis kunigaikštis jį tik tvirtins. Be to, Kazimieras pažadėjo, kad Žemaitijoje daugiau nebebus kuriama nė vieno didžiojo kunigaikščio dvaro (mat, nauji dvarai visada buvo tam tikra našta gyventojams). Pagaliau jiems buvo leista laisvai medžioti ir žūklauti ten pat, kur ir anksčiau medžiodavo ir žūklaudavo.

Ši privilegija Žemaičių kraštui buvo pagrindinė; vėliau ji daug kartų buvo tvirtinama. Nuo jos davimo laikų Žemaitija vadinama kunigaikštyste, ir didieji Lietuvos kunigaikščiai visada ją mini savo titule (pal. Vytauto laišką imperatoriui, — 141 psl.).

3. Kazimiero išrinkimas Lenkų karalium ir 1447 m. privilegija

Kazimiero išrinkimas Lenkų karalium. Kazimiero valdžiai Lietuvoje jau įsigalėjus, 1444 m. atėjo žinia, kad jo brolis, Lenkų ir Vengrų karalius Vladislovas, žuvo mūšyje su turkais (jis žuvo prie Varnos miesto, todėl paprastai vadinamas Varniečiu). Lenkų ponai tuojau pakvietė į sostą Kazimierą. Bet kadangi Lietuva su Lenkija tada turėjo daug ginčų, tai lietuviai nenorėjo Kazimiero išleisti ir jo vardu atsakė lenkų ponams, kad reikią dar palaukti, nes Vladislovas dar galįs atsirasti (mat, jis buvo dingęs, ir apie jo mirtį tikrų žinių nebuvo). Bet kai lenkai pagrasino, jog sostą atiduosią Mozūrų kunigaikščiui Boleslovui, tai lietuviai pagaliau nusileido: Boleslovas buvo Kazimiero konkurento, Mykolo, giminė, todėl, tapęs Lenkijos karalium, galėjo paremti Mykolo pretenzijas į Lietuvos sostą. Lietuviai sutiko Kazimierą išleisti į Lenkiją, bet išreikalavo iš jo privilegiją, kuri apdraudė Lietuvos interesus ir praplėtė bajorijos teises.

1447 m. privilegija. Kadangi tuo metu tarp Lietuvos ir Lenkijos dar tebeėjo ginčas dėl Podolės ir Voluinės, tai lietuviai į šitą privilegiją įrašė punktą, kuriuo Kazimieras pasižadėjo išlaikyti Lietuvą tose pačiose ribose, kokias ji turėjo Vytauto lai-

kais. Tai reiškė, kad Podolė su Voluine turi likti Lietuvai. Be to, norėdami apsidrausti nuo lenkų įtakos, lietuviai į privilegiją įrašė nuostatą, kad didysis kunigaikštis negalįs duoti Lietuvoje nei urėdų nei žemių jokiam svetimšaliui. Mat, lietuviai bijojo, kad gyvendamas Krokuvoje Kazimieras nepradėtų lenkų skirti Lietuvoje urėdais ir dovanoti jiems čia dvarų. Nors ir daug kartų lenkai bandė sugriauti tą privilegijos nuostatą, tačiau jis išliko iki pat valstybės galo. Tuo būdu privilegija visą laiką saugojo Lietuvos valstybę nuo lenkų kišimosi.

Ta privilegija, be to, dar turėjo labai didelę socialinę reikšmę. Ją išsirūpindama, bajorija nepamiršo nė savęs. Nuo to laiko visi bajorų dvaruose gyveną valstiečiai liko visiškoje savo ponų valdžioje. Didysis kunigaikštis pasižadėjo nesiuntinėti į jų dvarus jokių savo teisėjų ir atleido bajorų valstiečius nuo visų pareigų valstybei. Jau Zigmantas bajorų valstiečius buvo atleidęs (1434 m.) nuo mokesčių javais; dabar jie, be to, buvo atleisti ir nuo pastočių, nuo pilių statymo ir remontavimo, nuo pareigos piauti didžiojo kunigaikščio dvarų pievas ir pagaliau nuo piniginio mokesčio *(sidabrinės)*. Tačiau bajorų valstiečių būklė dėl to nepalengvėjo, nes, vietoj buvusių pareigų ir mokesčių didžiajam kunigaikščiui, jie buvo apkrauti didesnėmis pareigomis savo dvarų savininkams — bajorams. Bajorija, trokšdama pelno, kaskart vis labiau spaudė savo valstiečius. Todėl laisvieji valstiečiai iš bajorų dvarų mielai kėlėsi į didžiojo kunigaikščio žemes. Norėdama pastoti tam kelią, bajorija išreikalavo, kad į šitą privilegiją būtų įrašytas nuostatas, draudžiąs didžiajam kunigaikščiui priimti pabėgusius bajorų valstiečius. Taigi privilegija padėjo pamatą visuotinei baudžiavai: bajorų valstiečiai liko visiškoje savo ponų valdžioje; jie nebeturėjo jokių pareigų didžiajam kunigaikščiui (valstybei), o vien tik ponams ir niekur nebegalėjo išsikelti iš jų žemių.

4. Kazimiero karaliavimas Lenkijoje ir jo santykiai su Lietuva

Išleisdami Kazimierą į Lenkiją, lietuviai buvo gavę lenkų sutikimą, kad visa Podolė ir Voluinė bus pripažintos Lietuvai. Kazimieras tą pažadėjo savo privilegijoje ir priesaikoje. Bet kai jis nuvyko į Lenkiją, lenkai pareikalavo sau tų žemių.

O kadangi lietuviai neketino atsisakyti nuo savo teisių, tai ginčas dėl tų žemių ėjo ištisus 6 metus. Todėl Kazimiero valdymo pradžia Lenkijoje buvo itin sunki: lenkai reikalavo patvirtinti jų privilegijas ir pripažinti ginčijamąsias žemes Lenkijai, o lietuviai tuo atveju grasino, jog susidėsią su Maskva ir totoriais, ir reikalavo, kad Kazimieras paskirtų Lietuvai valdyti atskirą didįjį kunigaikštį. Kazimieras negalėjo to padaryti, nes tada galėjo visiškai netekti Lietuvos. Buvo sušaukta nemaža bendrų seimų, tačiau jie, nieko neišsprendę, pasibaigdavo gana triukšmingai, ir abi pusės, nepatenkintos Kazimieru, grasino jį pašalinti. Savo seimuose lenkai išplūsdavo atvykstančius Lietuvos delegatus, o kartą juos net sumušė. Lietuviai irgi atsikirsdavo aštriais žodžiais ir demonstratyviai išvažiuodavo namo. Kartais lietuviams Lenkijoje būdavo pavojinga net pasirodyti, ir į vieną seimą (Parčavoj) jie sutiko nuvažiuoti tik tada, kai Kazimieras pats atvyko nuo pat sienos jų palydėti (1451 m.). Tame pat seime dalis Lietuvos ponų, pasipiktinusių lenkais, grąžino jiems herbus, 1413 m. gautus iš lenkų.

Visą tą laiką ginčijamoji Voluinė buvo valdoma Švitrigailos, o Podolė buvo valdoma Lenkų. Švitrigaila mirdamas (1452 m.) testamentu Voluinę paliko Lietuvai, tačiau lenkai ne tik neketino atiduoti Lietuvai Podolės, bet dar ruošėsi ginklu užgrobti ir Voluinę. Kazimieras šitam ginče palaikė lietuvius, todėl lenkai ruošėsi jį už tai pašalinti ir pradėti su Lietuva karą. Šitokioj dėtoj karalius 1453 m. buvo priverstas Petrakavos seime patvirtinti lenkų privilegijas, bet žemių jiems prisiekė grąžinti tik tas, kurios neteisingai esančios kitų užgrobtos. Lenkai visą laiką reikalavo, kad jiems būtų atiduota visa Padolė ir Voluinė, tačiau lietuviai nenusileido. Kad dėl to nekilo karo tarp Lietuvos Lenkijos, tai buvo Kazimiero nuopelnas: jis savo šaltu elgesiu ir atsargumu jo išvengė. Kazimiero būklė pamažu Lenkijoje ėmė stiprėti, o didžiausias jo priešas — kardinolas Z. Olesnickis, kuris vadovavo visai prieš Kazimierą ir Lietuvą nukreiptai akcijai, pagaliau visiškai nustojo įtakos.

Tai buvo tas pats Olesnickis, kuris daugiausia priešinosi Vytauto karūnavimui ir kuris vadovavo Lenkijos politikai jau nuo Jogailos valdymo pabaigos. Labiausiai jis iškilo, būdamas regentų vadas karaliaujant mažajam Vladislovui. Vladislovui esant Vengrijoj ir

po jo mirties, Olesnickis taip pat valdė Lenkiją. Tačiau jis nesugebėjo paimti į savo įtaką Kazimiero. Olesnickis mirė 1455 m., paskutinius 10 m. gyvendamas nuošaliai.

5. Lenkų karas su kryžiuočių ordinu ir 1466 m. Torno taika

13 metų karas. Kazimiero laikais ordinas jau buvo visiškai susilpnėjęs, todėl nė nebegalvojo apie bet kokį karą. Tačiau karą sukėlė jo paties valdinių sukilimas. Mat, ordino valstybėje, be jo, buvo dar ir kitų socialinių pajėgų, būtent vyskupų, valdžiusių daugybę žemių, pasaulinių riterių — bajorų, pagaliau ir turtingų miestiečių. Miestiečiams ordinas labiausiai nepatiko tuo, kad jis buvo suėmęs į savo rankas visą prekybą; o visi kiti buvo nepatenkinti ordinu dėl to, kad jis vienas valdė kraštą. Todėl 1454 m. ir prasidėjo miestiečių ir bajorijos sukilimas. Per 4 savaites į sukilėlių pusę perėjo 56 miestai ir pilys. Žinodami, kad vieni neatsilaikys, sukilėliai pasidavė Lenkų karaliui Kazimierui. Tuo būdu prasidėjo karas, kurs Lenkijai buvo nelengvas, nes tęsėsi net 13 metų. Pagaliau ordinas buvo nugalėtas. 1466 m. Torne buvo pasirašyta taika, kuria ordinas pasidarė Lenkijos vasalu ir perleido jai daug žemių. Lenkija atgavo savo Pamarį, Dancigą ir — buvusiam aisčių krašte — Elbingą, Marijenburgą ir visą Varmijos vyskupystę. Smarkiai apkarpytas, likęs Lenkijos vasalu, ordinas savo sostinę perkėlė į Karaliaučių. Nuo to laiko Karaliaučius buvo sostinė ne tik iki panaikinant ordiną, bet ir įsikūrus vadinamajai Prūsų kunigaikštijai. O Lenkijai Torno taika tekusios žemės išbuvo jos valdžioje iki valstybės padalinimo (1772 m.).

Lietuva 13 m. karo metu. Kariaudama sunkų karą su ordinu, Lenkija kvietė prisidėti prie jo ir Lietuvą. Tačiau Lietuvos politikos vadai, einant ginčams su lenkais dėl Voluinės ir Podolės, nepanorėjo su jais dėtis. Priešingai, jie galvojo atsiimti iš jų visą Podolę, o kai kurie net galvojo pašalinti nuo savo sosto Kazimierą. Tai buvo lietuvių klaida: jie ne tik neatgavo Podolės, bet dar praleido puikią progą reviduoti Melno taikai. Susidėjusi su Lenkais, Lietuva, be abejo, būtų pasiekusi bent Vytauto svajotąją sieną, t. y. Nemuną, o gal net būtų atgavusi anapus Nemuno esančias lietuviškąsias žemes. Gal tik Lietuvos neprisidėjimas ir išgelbėjo ordiną. Nors ir merdėdamas, ordinas

betgi dar išgyveno daugiau, kaip 50 metų. Atitekusi Brandenburgo hercogams, jo valstybė išaugo į pavojingą kaimyną ir toliau germanizavo pavergtuosius Mažosios Lietuvos lietuvius.

6. Lietuvos santykiai su Maskva Kazimiero laikais

Maskvos iškilimas. Kai Lietuva XIII amž. pradėjo rinkti rusų žemes, visos jų kunigaikštystės priklausė totorių. Kipčako, arba vadinamosios Auksinės, Ordos chanai (iš Sarajaus) rinkdavo iš jų mokesčius ir skirdavo jiems kunigaikščius, kurių vienas buvo laikomas didžiuoju. Dėl šio kunigaikščio titulo varžėsi Vladimiro, Tverės ir Maskvos kunigaikščiai. Chanas tą titulą atiduodavo tam, kuris geriau jam įsiteikdavo ir daugiau sumokėdavo pinigų. Tačiau nuo XIV amž. pradžios didžiojo kunigaikščio titulas išlaikomas jau tik vienų Maskvos kunigaikščių. Chanų padedami, jie suėmė į savo rankas visas Lietuvos kunigaikščiams nepatekusias rusų kunigaikštystes. Šitas Maskvos iškilimas prasidėjo nuo kunigaikščio Jono Kalitos laikų (1328—1340 m.). Ketvirtasis jo įpėdinis, Dimitrijas, išdrįso net stoti į kovą su totoriais, kuriuos (1380 m.) smarkiai sumušė Dono paupy (todėl jis ir vadinamas Doniečiu). Tikroji Maskvos galybė betgi prasidėjo nuo Jono III-jo (1462—1505 m.), kuris ne tik kad suėmė į savo valdžią visas aplinkines kunigaikštystes, bet pradėjo pulti net ir Lietuvą. Nuo jo laikų prasidėjo Lietuvos nepasisekimai ir traukimasis atgal nuo Maskvos.

Tuo metu totorių Auksinė Orda suskilo, ir Krime atsirado kitas — Perekopo chanatas (Perekopu vadinosi jų sostinės pilis). Jonas III su naujuoju chanu padarė sąjungą ir sunaikino Auksinę Ordą. Tuo būdu Maskva atsipalaidavo nuo totorių (1480 m.), ir vienintelis galingas jos konkurentas liko Lietuva.

Jonas III buvo vedęs paskutinio Bizantijos imperatoriaus dukterėčią Zofiją. Bizantijos imperija jau buvo žlugusi, ir Jonas III pasijuto esąs teisėtas savo žmonos tėvų sosto įpėdinis. Jis perėmė Bizantijos imperatorių herbą — dvigalvį erelį ir nusistatė suimti į savo valdžią visas rusiškąsias žemes. Tuomet Maskvoje ir susidarė teorija, kuri skelbė, jog Maskva turinti būti toks pat pravoslaviškojo pasaulio centras, koks anksčiau buvo

Konstantinopolis, nes Maskvoje sėdįs imperijos įpėdinis. Tuobūdu į Maskvą dar labiau sužiuro visų rusų akys, ir Lietuvai, kurioje pravoslavams nebuvo jokio moralinio autoriteto, vis sunkiau buvo kovoti su Maskva.

Lietuvos kovos su Maskva. Pirmieji Lietuvos susidūrimai su Maskva Kazimiero laikais prasidėjo tada, kai Maskva priglaudė Kazimiero konkurentą Mykolą ir kitus Kazimiero priešininkus. Pirmieji Lietuvos žygiai buvo gana sėkmingi: ji užkariavo net keletą pasienio sričių. Bet visiškai kitaip virto, kai Kazimieras išvyko į Lenkiją. Ten būdamas, jis pats nebegalėjo rūpintis tolimųjų rytų reikalais, tuo tarpu Lietuvos didikai daugiausia dėmesio kreipė į konfliktą su Lenkija dėl Voluinės ir Podolės. O tuomet buvo pasitaikiusi kaip tik gera proga nugalėti Maskvai, nes jos kunigaikščio Vosyliaus sukilę priešai šaukėsi Lietuvos paramos, žadėdami pripažinti Kazimiero vyriausiąją valdžią. Tačiau neparemti jie pralaimėjo, ir Kazimierui teko padaryti su Maskva amžinąją taiką (1449 m.), — vadinasi, teko pripažinti Maskvą esant visiškai lygią su Lietuva. Maža to, Kazimieras net pasidalino su Maskva įtakos sritimis: Maskvos įtakoje buvo palikti Pskovas su D. Naugardu, o Lietuvos įtakoje — Tverė. Riazanei buvo palikta teisė pačiai pasirinkti sau globą. Taigi 1449 m. sutartis buvo pirmasis didelis Maskvos laimėjimas Lietuvos nenaudi. Nuo to laiko Maskva nuolat kyla, o Lietuva pralaimi.

Pirmieji Maskvos laimėjimai lietė tik Lietuvos įtaką, o tolimesnieji — jau ir žemes. Kazimierą tuo laiku nuo Maskvos reikalų atitraukė 13-kametis Lenkų karas su vokiečių ordinu, o vėliau—susirūpinimas gauti Čekų ir Vengrų sostus savo sūnums. Pačioje Lietuvoje tuo metu ėjo ponų rungtynės dėl valdžios ir buvo daromi įvairūs sąmokslai prieš Kazimierą. Tad Maskva galėjo laisvai veikti. Pirmiausia ji privertė savo valdžiai pasiduoti Lietuvos sąjungininkus Tverę ir vėliau Možaiską. Pskovas jai buvo palankus; o D. Naugardą Jonas III po antrojo žygio (pirmasis buvo 1471 m., antrasis — 1479 m.) prijungė prie Maskvos. Tuo būdu žuvo galingoji D. Naugardo respublika. Beje, po pirmojo žygio D. Naugardas prašė Lietuvą paramos, bet Lenkijos reikalais užsiėmęs Kazimieras į tą jo šauksmą neatsiliepė.

Netrukus buvo visiškai panaikinta ir Maskvai nepaklusni Tverės kunigaikštystė. Kazimieras bandė užtarti pabėgusį Tverės kunigaikštį, tačiau Jonas III vienų žodžių neklausė. Sudaręs sąjungą su Krimo chanu, jis jautėsi gana stiprus; maža to, jis ragino chaną pulti Lietuvą. Todėl totoriai ne kartą nusiaubė Kijevo apylinkes. Patsai Jonas III Kazimiero laikais karo su Lietuva nepradėjo, nes ir be to turėjo pakankamai darbo; tačiau, augant jo galybei, Maskvos pasieny esančios Lietuvai paklusnios, — būtent Ugros ir Okos paupių, — kunigaikštystės jau ėmė svyruoti tarp Lietuvos ir Maskvos. Tuo būdu Lietuvos galybė rytuose pašlijo.

7. Lietuvos vidaus santykiai Kazimiero laikais

Atskiro Lietuvos kunigaikščio klausimas buvo iškilęs tuojau, kai tik Kazimieras išsikėlė į Lenkiją. Bet einant karštoms lietuvių lenkų kovoms dėl Voluinės ir Podolės, Kazimieras, skirdamas atskirą Lietuvos valdovą, būtų rizikavęs visiškai netekti Lietuvos, — juo labiau, kad Lietuvos kunigaikščiu būtų tekę skirti Mykolą, bandžiusį net sąmokslu užgrobti sostą. Tačiau Kazimieras nesutiko skirti Lietuvai atskiro valdovo ir po Mykolo mirties (1452 m.), kada Lietuvos ponai iškėlė kandidatu Algirdo palikuonį, Kijevo kunigaikštį Simaną (Olelkos, arba Aleksandro, sūnų). Lietuviai, siūlydami Simaną (1461 m.), teikė Kazimierui sąlygą arba jį skirti arba pačiam persikelti gyventi į Lietuvą, tačiau Kazimieras nei šiaip nei taip nepadarė. Jis norėjo valdyti Lietuvą iš Lenkijos, bet nenorėjo kištis į Lietuvai rūpimą Maskvos šeimininkavimą Rusijoje. Todėl nepasitenkinimas juo Lietuvoje nuolat augo. Net tie patys ponai, kurie jį dar mažą buvo iškėlę Lietuvos kunigaikščiu, pasidarė jo priešais; o buvęs Kazimiero globėjas Jonas Goštautas (†1488) pasidarė opozicijos vadu jau bylos su lenkais metu.

1481 m. sąmokslas prieš Kazimierą. Prie viso krašto nepasitenkinimo Kazimieru dar prisidėjo ir kunigaikščių pasipriešinimas. Mat, Kazimieras, Vytauto pavyzdžiu, ėmė naikinti likusias sritines kunigaikštystes. Todėl 1481 m. prieš Kazimierą susidarė sąmokslas, kuriam vadovavo kunigaikščiai — buvusiojo kandidato į Lietuvos valdovus, Simano, brolis Mykolas Olel-

kaitis, vienas Alšėniškis ir Bielskis. Bet sąmokslas buvo susektas, ir jo vadai buvo nubausti mirtimi.

Sritinių kunigaikštysčių naikinimas. Vytauto laikais sritinių kunigaikštysčių buvo likę nebedaug. Nuo jo laikų visą kraštą valdė patsai didysis kunigaikštis per savo vietininkus. Bet Kazimiero valdžia iš pradžių buvo silpna, ir jis buvo priverstas kai kurioms sritims duoti daugiau savarankiškumo. Pirmiausia tokia privilegija buvo duota Žemaičiams (žiūr. 179 psl.), o vėliau — Smolenskui. Smolenske buvo įsigalėjęs Lengvenio Algirdaičio sūnus Jurgis. Nors jis ir buvo jėga pašalintas, tačiau Smolenskui teko duoti privilegiją, garantuojančią jam dalį savarankiškumo. Blogiau Kazimierui išėjo su Kijevu. Ten įsigalėjo Vytauto pašalinto Vladimiro Algirdaičio sūnus Aleksandras (Olelka), ir Kazimieras buvo priverstas Kijevą palikti ne tik jam, bet ir jo sūnui Simanui.

Kazimieras stengėsi visą kraštą suimti į savo valdžią. Jis nešalino kunigaikščių jėga, kaip kad darė Vytautas, bet, kuriam nors jų mirus, nebeduodavo kunigaikštystės įpėdiniams. Taip antai, mirus Kijevo kunigaikščiui Simanui († 1471 m.), jis Kijevo nebeatidavė jo broliui Mykolui, o paskyrė čia savo vietininką. Taip pat jis darė ir su kitomis mažesnėmis kunigaikštystėmis. Tuo būdu į jo valdymo pabaigą atskiros kunigaikštystės liko tik Kopiliuje, Slucke, Pinske, keletas jų liko Černigovo krašte ir Maskvos pasieny. Tačiau jose esančias pilis valdė didžiojo kunigaikščio vietininkai, todėl jos nebegalėjo būti pavojingos valstybės vieningumui. Taigi Kazimiero buvo baigtas Vytauto pradėtasai valstybės centralizavimo darbas.

8. Kultūrinė ir ekonominė Lietuvos būklė Kazimiero laikais

Kultūrinė būklė. Didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu Kazimieras išbuvo net 52 m. Neskaitant trumpų vidaus kovų jo įsigalėjimo metu ir keleto žygių į rusų sritis, visas jo valdymo laikotarpis pasižymėjo ramumu. Tiesa, totoriai dažnai nusiaubdavo Kijevo apylinkes, tačiau pačios Lietuvos niekas nepalietė. Todėl normaliai kraštui plėtotis ir kilti sąlygos buvo palankios. Bet vis dėlto labai mažai buvo rūpintasi savo kultūros kėlimu. Jo laikais Lietuvoje atsirado daugiau pradžios mokyklų, Vilniuje

buvo įsteigta net vidurinė mokykla, bet aukštesniosios mokyklos nebuvo. Tuo būdu lietuviai turėjo vykti mokytis svetur; daugelis vyko į vakarų Europos universitetus, bet vis dėlto daugiausia mokėsi Krokuvoje; čia ypač daug mokėsi būsimųjų kunigų. Savų kunigų dar nepakako — vis dar daug jų tekdavo kviestis iš Lenkijos. Taigi nors ir blogi buvo politiniai santykiai su Lenkija, tačiau Lietuvos dvasininkai nesulietuvėjo. Be to, Kazimierui gyvenant Krokuvoje ir su Lenkų dvaru dažnai atvykstant į Lietuvą, su lenkais artėjo ir Lietuvos bajorija; daugelis Lietuvos didikų vedė žmonas lenkes. Tuo būdu mūsų bajorijos ryšiai su lenkų ponais darėsi vis glaudesni, nors savo valstybinius reikalus jie dar gana atkakliai tebegynė.

Ekonominė būklė ramiaisiais Kazimiero laikais Lietuvoje pagerėjo, daugelis didikų labai praturtėjo, krašte buvo statoma daug stiprių mūro pilių ir rūmų; taip pat buvo pastatyta nemaža net iki mūsų laikų išlikusių bažnyčių. Tačiau valstiečių būklė ne tik nepagerėjo, bet dar pablogėjo (ypač bajorijos dvaruose). Po 1447 m. privilegijos palengva prasidėjo tikroji baudžiava (žiūr. 180 psl.): iš savo vietų nebegalį išsikelti valstiečiai buvo apkraunami vis didesniais mokesčiais ir darbais.

Gyventojų krašte tebebuvo dar nedaug. Kazimiero laikais Lietuva pajėgdavo pastatyti 40.000 kariuomenės, o tris sykius už ją mažesnė Lenkija — net 60.000. Tad gyventojų Lietuvoje turėjo būti bent 3 ar 4 kartus rečiau, negu Lenkijoje. Kaip Vytauto (žiūr. 165 psl.), taip ir Kazimiero laikais tankiau buvo gyvenama tik tikrojoj Lietuvoj, Palenkėj, Voluinėj ir Podolės Braclavo srityje (visa kita Podolė priklausė Lenkijai). O rytinės Lietuvos žemės, išskyrus didesniųjų miestų apylinkes, buvo beveik negyvenamos. Tačiau pajamų iš Lietuvos Kazimieras gaudavo ne mažiau, kaip ir iš Lenkijos karalystės žemių, nes joje buvo daugybė didžiojo kunigaikščio dvarų (domenų). Pinigines pajamas jis gaudavo iš muitų ir teismo mokesčių, o pelną iš savo dvarų gaudavo daugiausia natūra: grūdais, kailiais, medum, galvijais ir t. t. Piniginių mokesčių už žemę tada dar labai mažai temokėdavo.

9. Kazimiero asmuo ir jo šeima

Asmuo. Kazimieras buvo santūrus ir kieto būdo žmogus. Tiesa, jis nepasižymėjo griežtumu, bet savo tikslų siekė kantriai ir patvariai. Neturėjo jokių didingų politinių planų;

Kazimiero vaikų auklėtojas istorikas J. Dlugošas ir karalaičiai.
(F. Cynko paveikslas).

jis, galima sakyti, tebuvo tik geras ūkininkas ir rūpestingas šeimos tėvas. Savo valstybėje stengėsi viską suimti į savo rankas, o užsienio politikoj ypač stengėsi savo sūnus aprūpinti sostais. Čia jam daugiausia teko turėti reikalų su Vengrais ir Čekais, į kurių sostus jam pasisekė pasodinti sūnų Vladislovą. Valdyti Kazimierui buvo nelengva. Lenkijoje iš seimų jam dažnai tekdavo išgirsti gana griežtų žodžių, bet, juos kantriai išklausęs, jis vis tiek darydavo saviškai. Lietuvoj jam pasisekė sugriauti atsigavusių kunigaikščių galią, bet užtat iškilo nepalan-

kūs didikai, kurie, jam esant Lenkijoje, tvarkė visus Lietuvos valstybės reikalus. Tik per paskutinius trejus jo gyvenimo metus jam Lietuvoje atstovavo sūnus Aleksandras. Besirūpindamas savo dinastiniais reikalais, jis dažnai apleisdavo Lietuvos reikalus. Todėl Kazimieras Lietuvoje nebuvo populiarus.

Šeima. Kazimieras mirė 65 m. amžiaus, palikęs gausingą šeimą. Iš viso jis turėjo 6 sūnus ir 5 dukteris. Jis buvo kelis kartus vedęs, bet visų jo vaikų motina buvo austrė Elžbieta Habsburgaitė. Visos

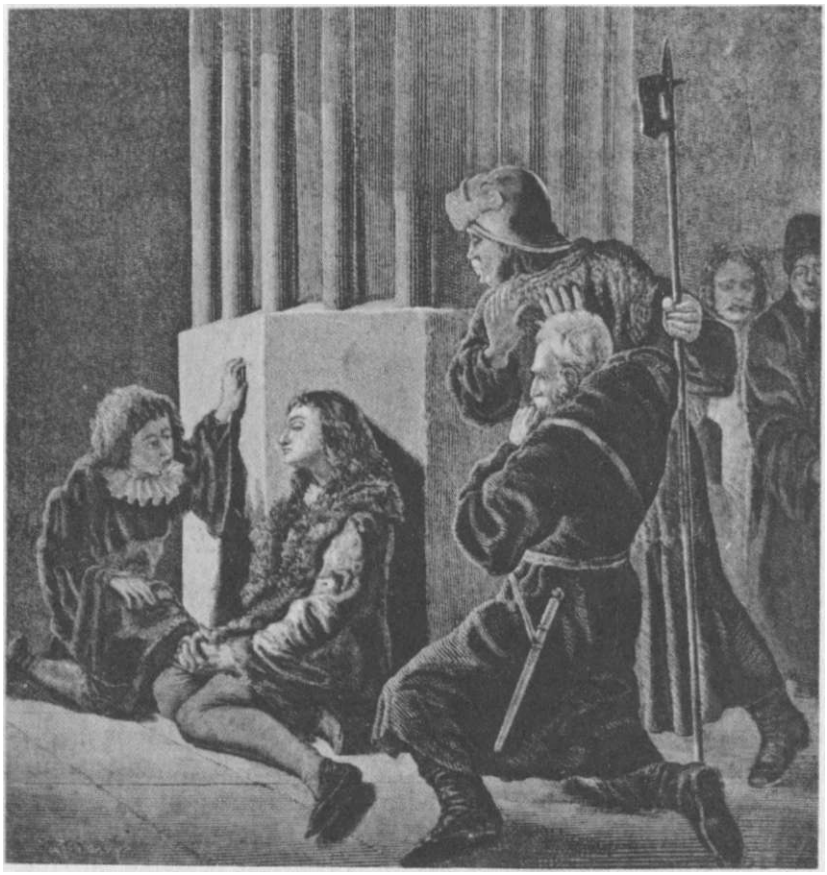

Šv. Kazimieras prie bažnyčios durų.
Žmonės rytą pastebi šv. Kazimierą besimeldžiantį dar prie uždarų bažnyčios durų. (Vičulkovskio paveikslas).

jo dukterys buvo ištekėjusios už Vokietijos kunigaikščių. Viena iš jų ištekėjo už Hohencolerno; jos sūnus buvo paskutinysis kryžiuočių magistras ir pirmasis pasaulinis Prūsų kunigaikštis. Kazimiero sūnus Vladislovas buvo Čekų ir Vengrų karalius; kitas jo sūnus, Jonas Albrechtas, buvo tėvo įpėdinis — Lenkų karalius, o sūnus Aleksandras — didysis Lietuvos kunigaikštis. Jonui Albrechtui mirus, Aleksandras buvo išrinktas ir Lenkų karalium. Sūnus Fridrikas buvo Krokuvos vyskupas, Gniezno arkivyskupas ir primas, o Zigmantas buvo Lietuvos ir Lenkijos valdovas ir paskutinio, abi valstybes valdžiusio, Gediminaičio Zigmanto Augusto tėvas. Pagaliau dar vienas Kazimiero sūnus, taip pat Kazimieras, pripažintas šventuoju.

Didysis kunigaikštis Kazimieras mirė Gardine, esą, Jonui Albrechtui ir Aleksandrui testamentu padalinęs Lietuvą ir Lenkiją. Bet iš tikro to testamento niekas iš istorikų niekur nėra matęs.

Šv. Kazimieras gimė 1458 m. Iš pradžių jis dalyvavo politikos gyvenime ir, teturėdamas vos 13 metų, buvo net kandidatas į Vengrijos sostą. 1471 m. tėvas jį buvo išsiuntęs į Vengriją sosto užimti, bet žygis pasibaigė nelaimingai, ir Kazimieras grįžo tuščiomis. Paaugęs jis visiškai pasitraukė nuo užsienio politikos. Atsidavęs maldoms, jis tik rėmė katalikų Bažnyčią. Buvo labai maldingas ir didelis asketas. 1479 m. atvyko į Vilnių, kur išbuvo iki pat mirties. Mirė 1484 m. Po jo mirties tėvas pradėjo statyti prie katedros koplyčią, kur turėjo būti palaidotas jo kūnas; tačiau koplyčią baigė statyti tik jo brolis Zigmantas. 1521 m. Kazimieras buvo paskelbtas palaimintuoju, o 1602 m. — šventuoju.

II. Lietuvos ir Lenkijos artėjimo laikai

1. Aleksandro (1492—1506 m.) išrinkimas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu

Kazimiero laikais Lietuvos santykiai su Lenkija buvo labai įtempti. Išrenkant jį didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, ryšys su Lenkija buvo visiškai nutrauktas; jis buvo atnaujintas tik Kazimierui tapus ir Lenkų karalium. Bet ir po to lietuviai nuolat reikalavo, kad Lietuvai būtų paskirtas atskiras valdovas; o kai Kazimieras su tuo nenorėjo sutikti, buvo kilęs net sąmokslas jį pašalinti nuo Lietuvos sosto.

Lietuva nebuvo patenkinta bendru valdovu iki pat Kazimiero mirties. Todėl per paskutinius trejus savo gyvenimo metus (1490—1492 m.) Kazimieras savo vietininku Lietuvoje laikė sūnų Aleksandrą. Šis neturėjo jokio juridinio titulo, bet, kaip

valdovo sūnus, buvo faktiškas jo atstovas ir vadovavo visam valstybės gyvenimui. Kazimierui 1492 m. mirus Gardine, Lietuvos ponai tuojau sušaukė seimą ir savo didžiuoju kunigaikščiu išrinko Aleksandrą. Lenkams jie pranešė, kad Kazimieras mirdamas palikęs testamentą, kuriuo Lietuvai valdovu paskyręs Aleksandrą, o Lenkijai — jo vyresnįjį brolį Joną Albrechtą. Esą, jie įvykdę velionies valią ir turį viltį, kad ją įvykdysią ir lenkai. Lenkai šiuo lietuvių žingsniu buvo labai nepatenkinti, nes vėl norėjo bendro valdovo. Tačiau nebuvo kitos išeities, ir savo karalium jie išrinko lietuvių siūlomąjį Joną Albrechtą. Tuo būdu Lietuva vėl atsiskyrė nuo Lenkijos. Jonas Albrechtas titulavosi ir didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, kaip kad seniau titulavosi Jogaila ir jo sūnus Vladislovas, nors iš tikrųjų jis Lietuvoje neturėjo jokios valdžios, ir abi valstybes rišo tik tradicinė sąjunga. Bet Aleksandro viešpatavimo pradžioje Lietuva, pradėjusi sunkų karą su Maskva, ėmė ieškoti Lenkų paramos. Lenkai iš savo pusės ėmė reikalauti atnaujinti senus susivienijimo dokumentus. Todėl ryšys su Lenkija vėl buvo atnaujintas. O kai mirė Jonas Albrechtas ir Lenkai savo karalium išsirinko Aleksandrą, tai abi valstybės vėl atsidūrė vieno valdovo valdžioje. Nuo to meto jos jau visą laiką, iki pat valstybės pabaigos, buvo valdomos vieno valdovo. Tad Aleksandras buvo paskutinis Lietuvos valdovas, ją valdęs atskirai nuo Lenkijos.

Aleksandras,
1492—1506 m. d. Lietuvos kunigaikštis, o nuo 1501 m. ir Lenkų karalius.

2. Lietuvos santykiai su Maskva Aleksandro laikais

1494 m. taika. Kazimierui viešpataujant, Maskvos kunigaikštis Jonas **III** vengė karo su Lietuva, bet po Kazimiero mirties jis užėmė nemaža Lietuvai paklusnių pakraščio kunigaikštysčių. Aleksandras sumanė tą pavojingą priešą nulenkti giminyste, todėl pasipiršo jo dukteriai Elenai. Bet Jonas **III** sutiko leisti dukterį tik padarius taiką. Po ilgų derybų 1494 m. pagaliau buvo padaryta taika; buvo sutarta, kad abi valstybės pasilaiko sau tai, ką buvo valdžiusios taikos sudarymo metu. Tačiau pasiliko neaišku, kam kurios sritys iš tikrųjų priklauso: mat, pasienio kunigaikščiai buvo beveik nepriklausomi. Dėl tos priežasties vėliau kiekvienu momentu tarp abiejų valstybių lengvai galėjo kilti ne tik konfliktų, bet ir karų. Karai iš tikro greit ir prasidėjo.

Aleksandro antspaudas.

Aleksandro ir Elenos vedybos įvyko tuojau po taikos, bet pasirodė, kad jos nė kiek nepagerino Lietuvos santykių su Maskva. Priešingai, jos net sukėlė naujų nesusipratimų ir davė progos Jonui **III** rasti naujų priekabių. Kunigaikštienė Elena tapo abiejų pusių politinių sumetimų auka. Pirmiausia jos tėvas pareikalavo, kad ji liktų pravoslavė; su ja į Vilnių buvo pasiųstas didokas skaičius Maskvos bajorų ir pravoslavų dvasininkų, kurie čia turėjo šnipinėti ir teikti žinias Maskvai. Jai pačiai tėvas griežtai nurodė, kaip ji turi laikytis Vilniuje, kokiuos santykius turi palaikyti su katalikais ir t.t. Tuo būdu iš padarytosios (1494 m.) taikos neišėjo nieko gero: Jonas **III** ir toliau palaikė ryšius su Lietuvos priešu, Krimo chanu Mengli-Girėju,

ir kurstė jį pulti Lietuvą. Jis pats nuolat kaltino Aleksandrą, kad šis nestatąs Vilniuje Elenai reikalingos cerkvės, kad spaudžiąs pravoslavus ir t.t. Pagaliau 1499 m., prisidengdamas pravoslavų gynimu, jis net pradėjo karą su Lietuva.

Karas su Maskva. 1499 m. Aleksandro broliai, Lenkų karalius Jonas Albrechtas ir Čekų bei Vengrų karalius Vladislovas, padarė sąjungą kariauti su Turkais. Prie jos turėjo prisidėti ir Aleksandras. Jonas III, matydamas, kad Lenkija, susirūpinusi karu su Turkais, negalės duoti Lietuvai pagalbos, nutarė pulti Lietuvą. Lietuvos sąjungininkai buvo tik Livonijos ordino magistras Valteris Pletenbergas ir Užvolgio totorių chanas Šach-Achmetas. Karas faktiškai prasidėjo 1499 m., nors buvo paskelbtas tik 1500 m. Jį Lietuva pralaimėjo, nes Aleksandras nesugebėjo laiku surinkti kariuomenės. Maskvos pasieny surinkta kariuomenė, vedama kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio, buvo sumušta ties Vedroša, ir pats vadas pateko į nelaisvę. Iš karto geriau sekėsi tik Pletenbergui. Jis net du kartus išblaškė daug didesnę Maskvos kariuomenę, tačiau, negaudamas iš Aleksandro paramos, negalėjo spirtis prieš Maskvą. Nieko nelaimėjo nė kitas Aleksandro sąjungininkas, Užvolgio chanas Šach-Achmetas. Jis su savo kariuomene buvo atėjęs į Naugardo Sieversko kraštą, tačiau gausinga jo kariuomenė, negaudama iš Aleksandro paramos, pritrūkusi maisto

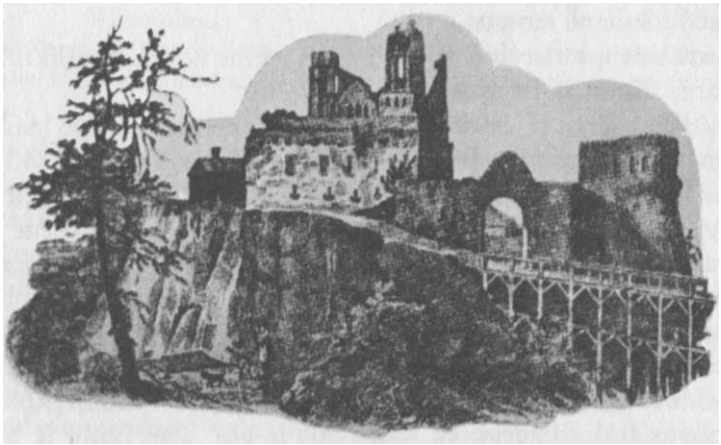

Ostrogo pilies griuvėsiai.
Kunigaikščių Ostrogiškių tėviškė.

ir Maskvos sąjungininkų, Krimo totorių, nuolat puolama, ėmė nykti. Pagaliau ji atsitraukė į Kijevą. Iš čia didžioji Šach-Achmeto kariuomenės dalis pasidavė Krimo chanui, o patsai Šach-Achmetas pradėjo su turkais derybas. Už tai jis buvo suimtas ir baigė savo gyvenimą Kauno pilies kalėjime. Tuo būdu, dėl Aleksandro nerangumo, visos sąjungininkų pastangos nuėjo niekais.

1503 m. paliaubos. Per karą su Maskva mirė Lenkų karalius Jonas Albrechtas. Aleksandras tuojau ėmė rūpintis, kad jam tektų Lenkų karūna; Lietuvos ponai irgi tuo rūpinosi, nes tikėjosi tada gausią lenkų paramos karui su Maskva. Aleksandras iš tikro gavo karūną, tačiau Lenkija nieko nepadėjo Lietuvai. Besirūpinant karaliaus karūna apleisti karo reikalai dar labiau pablogėjo. Maskvos kariuomenė net tris kartus buvo apgulusi Smolenską, užėmė Oršą ir apdegino Vitebską. Aleksandras pradėjo derybas dėl taikos. Tačiau amžinosios taikos jam nepasisekė padaryti; buvo pasirašytos tik 6 metų paliaubos. Maskvai buvo paliktas Černigovas, Naugardas Sieverskas, Starodubas ir Okos paupiai. Taigi Maskvos sienos jau siekė Dnieprą. Abi pusės pasižadėjo neliesti viena antrai pripažintų žemių ir laisvai praleisti per savo žemes kitos valstybės pasiuntinius ir pirklius. (Livonijos ordino atstovai nebuvo įsileisti į taikos derybas: Aleksandras turėjo mesti savo sąjungininką).

Bet ir padarius taiką, santykiai su Maskva nė kiek nepagerėjo. Kaip ir prieš karą, Jonas III nuolat kišdavosi į Lietuvos vidaus reikalus, tarsi gindamas pravoslavus. Jo pasiuntiniai važinėjo pas Eleną „pasiteirauti apie jos sveikatą" ir nuolat šnipinėjo. Aleksandras buvo priverstas pasirašyti sutartį, kad Elenai negalima priimti katalikybės, net jeigu ji ir pati panorėtų. Buvo aišku, kad netrukus su Maskva vėl teks kariauti.

Nebuvo taikos nė su totoriais, kuriuos Jonas III visada palaikė ir kurstė prieš Lietuvą. Aleksandro ir jo įpėdinių viešpatavimo" metu totoriai siaubte siaubė Lietuvos ir Lenkų valdomąją Ukrainą (Kijevo, Podolės, Voluinės ir Galicijos žemes). Aleksandro mirties metais (1506) jie buvo pasiekę net Naugarduką ir Lydą; bet pagaliau ties Klecku juos sumušė mylimasis Aleksandro didikas, Glinskis. Aleksandras kaip tik tada mirė, ir apie tą laimėjimą jau nebesužinojo.

Totoriai. Vytautas pirmasis mokėjo naudotis totorių savitarpio nesantaika ir pasinaudoti jais savo tikslams. Naudojosi jais ir Kazimieras. Krimo ordos chanas Hadži-Girėjas buvo ištikimas Lietuvos sąjungininkas. Bet nuo 1466 m. ėmęs valdyti Mengli-Girėjas, užsigavęs, kad Kazimieras užmezgė ryšius su didžiausiu jo priešu — Užvolgio ordos chanu Achmetu, perėjo į Jono III pusę. Mat, Jonas III buvo taip pat Achmeto priešas, o be to, apsiėmė jam daugiau mokėti už sąjungą. Po to prasidėjo baisūs Krimo totorių puolimai; ypač jie puolė Kijevo, Podolės ir Galicijos sritis. Aleksandras ir jo broliai, Lenkų ir Čekų bei Vengrų karaliai (Jonas Albrechtas ir Vladislovas), buvo sutarę bendrai kariauti su turkais; buvo numatyta užimti Dunojaus ir Dniestro žiočių sritis (Kiliją, Belgradą) ir išardyti plėšikų lizdą — Krimo ordą. Jonas Albrechtas buvo suruošęs žygį į Moldaviją, tačiau jis nepavyko: beveik visa Lenkų kariuomenė žuvo Bukovinos miškuose. Tuomet totoriai ėmė dar smarkiau pulti ir plėšti pietines Lietuvos ir Lenkų valdomąsias sritis. Taip truko daugiau, kaip šimtmetį. Taigi pietinėms Lietuvos ir Lenkijos sritims pavojingiausias kaimynas buvo totoriai.

3. Lietuvos santykiai su Lenkija Aleksandro laikais

1499 m. aktas. Kazimiero laikais Lietuva gyveno visiškai savarankiškai; be valdovo asmens, jos niekas daugiau nerišo su Lenkija. Senųjų susitarimų dokumentai nebeturėjo jokios reikšmės. Todėl, Kazimierui mirus, lietuviai, nieko nesakę lenkams, išsirinko savo valdovu Aleksandrą. Jam valdant Lietuvą, o jo broliui Jonui Albrechtui Lenkiją, abi valstybes rišo tik jų broliški santykiai. Bet Lietuvos ir Lenkijos santykių aiškesnis sutvarkymas rūpėjo visiems Kazimiero sūnums, nes jie visi jautėsi turį teisių Lietuvai. Tad, norėdami susitarti dėl Lietuvos valdymo ir sutvarkyti Lietuvos santykius su Lenkija, 1495 m. broliai suvažiavo pas Aleksandrą į Vilnių. Bet iš pasitarimų nieko neišėjo, ir Lietuvos Lenkijos santykiai liko nesunormuoti. Tiktai kai po kelerių metų Lenkijai ėmė grėsti sunkus karas su totoriais, lenkai, norėdami gauti Lietuvos paramos, pasiūlė lietuviams sutvarkyti santykius nauju susitarimu. Lietuvai tuo pačiu metu irgi rūpėjo gauti Lenkijos paramos prieš Maskvą. Todėl 1499 m. buvo sudarytas naujas aktas, kuriuo norėta Lietuvos Lenkijos santykius kitaip sutvarkyti. Juo buvo patvirtinta Lietuvos ir Lenkijos sąjunga, o be to, dar buvo sutarta, kad nė viena valstybė be antrosios valstybės žinios negali rinktis sau valdovo. Vadinasi, buvo suda-

ryta dviejų nepriklausomų valstybių sąjunga ir sutartis dėl valdovo.

Aleksandro išrinkimas Lenkų karalium ir 1501 m. aktas. Naujasis 1499 m. Lietuvių Lenkų susitarimas nė vienai pusei nedavė reikalingos paramos. Lietuviai pradėtąjį karą su Maskva turėjo vieni kariauti. Tad jie buvo nepatenkinti tuo susitarimu ir ėmė siekti naujo susitarimo su Lenkija. Kaip tik tuo metu pasitaikė proga vėl sujungti abi valstybes vieno valdovo rankoje, nes 1501 m. mirė Lenkų karalius Jonas Albrechtas. Lenkai nutarė savo karalium išrinkti Aleksandrą; lietuviai tam ne tik nesipriešino, bet dar ir patys tuo rūpinosi.

Į Lenkų elekcinį seimą Petrakavoj, remdamiesi 1499 m. susitarimu, atsiuntė savo delegatus Lietuvos ponai ir patsai Aleksandras. Lietuvos delegatai karštai rėmė Aleksandro kandidatūrą. Lenkų reikalaujami, jie sutiko pasirašyti naują aktą, normuojantį Lietuvos ir Lenkijos santykius; juo turėjo įvykti tikroji valstybių unija. Naują susitarimą patvirtino trys dokumentai: tame pačiame Petrakavos seime lenkai ir lietuvių delegatai susikeitė dokumentais, o kiek vėliau Melnike tą susitarimą atskiru dokumentu patvirtino Aleksandras. Šiuo susitarimu buvo norima įkurti viena jungtinė valstybė, kuri turėtų bendrą seimą, bendrai vienoje vietoje rinktąjį valdovą, bendrą apsaugą ir bendrus pinigus.

Akte yra sakoma:. . . .Kad būtų viena tauta, viena visuomenė, viena brolija *(fraternitas)* ir bendri seimai, o tam vienam kūnui — viena galva, vienas karalius, kuris paskirtu laiku ir paskirtoje vietoje bus visų į elekciją atvykusiųjų bendrai renkamas..." Bet kaip turėjo būti atliekami tie bendrieji seimai ir bendroji elekcija, tuo tarpu nebuvo pasakyta; tai turėjo būti vėliau nustatyta.

1501 m. susitarimo likimas. Kadangi naujasis susitarimas buvo patvirtintas Melnike, tai jis paprastai yra vadinamas Melniko aktu. Aleksandro ir Lietuvos ponų delegatai buvo prižadėję lenkams, kad susitarimą patvirtins visos Lietuvos seimas. Bet seimas jo nepatvirtino; jis susirinko labai vėlai (vos 1505 m.) ir apie tą susitarimą nė nekalbėjo. Mat, visa Lietuva pasirodė jam priešinga,— juo labiau, kad nelaimingai pasibaigęs karas su Maskva įrodė, jog iš Lenkų vis tiek negalima gauti

pagalbos; tad nebuvo jokios naudos dėtis į uniją su Lenkija. Be to, tas susitarimas nepatiko nė valdančiajai Gediminaičių šeimai; Aleksandro brolis, Čekų karalius Vladislovas, savo ir jaunesniojo brolio Zigmanto vardu net pareiškė protestą dėl to susitarimo. Nors lietuviai jau nuo Švitrigailos laikų rinkosi sau kunigaikščius, tačiau Jogailos palikuonys manė, kad bent Lietuva jiems turinti tekti paveldėtinai; o tuo susitarimu buvo norima įvesti elekciją, taigi visai nebuvo atsižvelgiama į jų teises. Tuo būdu šis susitarimas pasiliko tik popieriuje: Lietuva ir Lenkija, kaip ir anksčiau, liko atskiros valstybės, tik vieno valdovo valdomos *(personalinė unija).* Bet vis dėlto, kai po 50 m. vėl iškilo Lietuvos ir Lenkijos santykių sunormavimo klausimas, lenkai šitą susitarimą padarė derybų pagrindu. Ir vėlesnės — Liublino unijos pagrindiniai dėsniai buvo irgi paimti iš to paties Melniko akto.

4. Ponų tarybos įsigalėjimas ir seimai

Tarybos atsiradimas. Kazimiero ir Aleksandro laikais nutrūko senasis Lietuvos ryšys su Lenkija. Lietuva savo viduje dar tebebuvo visiškai savarankiška valstybė; savo išvaizda ji betgi jau artėjo prie Lenkijos: Lenkijoje ponija buvo įsigalėjusi dar prieš Jogailos laikus, — Lietuvoje ji įsigalėjo ypač povytautiniais laikais; Lenkijoje prie karaliaus buvo ponų taryba, vadinama senatu, — panaši didžiojo kunigaikščio, arba ponų taryba atsirado ir Lietuvoje.

Bajorijos reikšmė pradėjo kilti Vytauto laikais (žiūr. 133 psl.). Jau tada didysis kunigaikštis svarbesniaisiais klausimais visada atsiklausdavo savo bajorų nuomonės. Švitrigailos, o ypač Zigmanto laikais jų reikšmė dar labiau padidėjo, nes tik nuo jų paramos priklausydavo, kam teks didžiojo kunigaikščio sostas; todėl nebuvo galima su jais nesiskaityti. Bet ypatingai bajorija iškilo prie Kazimiero, kurį ponai išrinko valdovu ir, jam tebesant mažam, patys už jį valdė. Jam išvykus į Lenkiją, valdžia pasiliko ponų rankose. Todėl tuo laiku atsirado nuolatinė grupė aukštesniųjų valstybės urėdų, kurie spręsdavo visus valstybės reikalus. Tai ir buvo vadinamoji didžiojo kunigaikščio taryba.

Tarybos valdžios ribos ilgai buvo nenustatytos ir neaiškios. Iš pradžių ji nebuvo laikoma net pastovia institucija (įstaiga). Didysis kunigaikštis su didesniaisiais ponais tarėsi tik tam, kad kraštas uoliau remtų jo politiką. Į pasitarimą jis kviesdavo tuos, kuriuos norėjo. Kartais tardavosi tik su tais, kurie tuo metu buvo arti jo, o kartais sušaukdavo ir platesnių pasitarimų. Bet palengva nusistojo į pasitarimus kviečiamų žmonių rūšis: buvo šaukiami vyskupai, dar išlikę kunigaikščiai ir aukštesniąsias pareigas valstybėje einą didikai. Tuo būdu tarybos sudėtis pasidarė pastovi, tik neaiškios pasiliko jos valdžios (kompetencijos) ribos.

Kazimiero viešpatavimo metu taryba taip sutvirtėjo, jog, išrinkusi Aleksandrą, pareikalavo, kad jis nustatytų jos kompetencijos ribas. Aleksandras tatai padarė savo 1492 m. privilegijoje, kuria jis pirmiausia pasižadėjo tartis su taryba, siųsdamas į užsienius pasiuntinius. Be to, jis prileido tarybą prie valstybės finansų tvarkymo. Ligi tol valstybės dvarai buvo laikomi didžiojo kunigaikščio nuosavybe, tad jis visiškai laisvai juose šeimininkavo: kiek norėdamas galėdavo leisti pinigų tiek savo, tiek valstybės reikalams. Dabar didysis kunigaikštis pasižadėjo, nepasitaręs su taryba, nebedaryti jokių išlaidų. Be to, jis pasižadėjo, nepasitaręs su taryba, nebedalinti niekam valstybinių vietų. Taryboje buvo suteikta laisvė kiekvienam visiškai laisvai kalbėti; didysis kunigaikštis pasižadėjo nebausti net tų, kurių patarimas būtų ir nemalonus jam. Vis dėlto šia privilegija taryba tebebuvo tik patariamasis organas: jos sprendimai negalėjo varžyti didžiojo kunigaikščio; išklausęs tarybos nuomonės, jis galėjo ir visiškai priešingai pasielgti. Bet su tarybos nuomone sutikęs, jis jau nebegalėjo savo sutikimo atšaukti; tuo atžvilgiu jis jau buvo tarybos suvaržytas. O nebetrukus atėjo ir tie laikai, kada didysis kunigaikštis jau būtinai turėjo skaitytis su tarybos nuomone.

Tuo būdu 1492 m. Aleksandro privilegija padėjo pamatus politinei Lietuvos bajorų galybei. Ankstyvesnėmis (1387, 1413, 1434, 1447 m.) privilegijomis buvo apdrausta jų asmens ir turto laisvė (žiūr. 112, 132, 170 180 psl.), o dabar jiems buvo patvirtinta jų pačių užimtoji vieta valstybės valdyme. Nuo to

laiko valstybės vairas kaskart vis labiau perėjo į ponų rankas. Netrukus jie pasidarė tikrieji Lietuvos valdovai.

Seimai. Įsigalėjus tarybai, atsirado ir seimai. Mat, būdavo reikalų, kurių nebūdavo galima spręsti be plačių bajorijos masių žinios. Visos bajorijos pritarimas ypač buvo reikalingas tada, kai po d. kunigaikščio mirties kraštą valdydavo taryba. Tad seimai pirmiausia būdavo reikalingi renkant naują didįjį kunigaikštį. Bajorijos nuomonė ir jos pritarimas dar būdavo svarbūs, sprendžiant klausimą santykių su Lenkija: tuo tarpu, kai Lenkija remdavosi senaisiais dokumentais, Lietuva turėjo remtis savo visuomenės balsu. Kazimierui 1447 m. privilegija atleidus visus bajorų valstiečius nuo bet kokių mokesčių valstybei, karų metu ištuštėjęs valstybės iždas pareikalavo apdėti mokesčiais bajoriją. O tą buvo galima padaryti tik jai pačiai sutinkant. Taigi tam sutikimui gauti ir reikėdavo šaukti seimą. Pagaliau reikėdavo atsiklausti seimo ir pradedant karą, nes kiekvienas karas buvo susijęs su išlaidomis. Tuo būdu bajorijos seimai, iš pradžių šaukiami retai, juo toliau, juo būdavo dažniau šaukiami: mat, pajutusi savo reikšmę, bajorija nebenorėjo sutikti, kad be jos žinios būtų kas nors valstybėje daroma.

Į tokiuos seimus atvykdavo visa ponų taryba, visi aukštesnieji valstybės urėdai ir kas tik norįs iš bajorų. Bet kadangi dažnai į seimą suvažiuodavo tik artimųjų sričių bajorija, o iš tolimesniųjų sričių kartais niekas neatvažiuodavo, tai įėjo į paprotį, kad visų sričių urėdai atvykdami atsivežtų bent po keletą savo srities bajorijos atstovų. Taigi jokių seimo rinkimų nebuvo. Centro valdžia pati pasirinkdavo žmones, su kuriais norėdavo pasitarti; o jei kas norėdavo ką patsai pareikšti, galėdavo atvykti į seimą ir nekviestas. Bet ilgainiui provincijos atstovų parinkimui vietos bajorija kaskart vis daugiau skirdavo reikšmės. Paprastai atstovais į seimą būdavo kviečiami įtakingesni bajorai; tačiau būdavo atsitikimų, kad susirinkusi bajorija ir rinkdavo atstovus. Pagaliau XVI amž. vidury (1566 m.), kai visas kraštas buvo padalintas į pavietus (apskritis), ir pavietų seimeliai ėmė rinkti atstovus.

Juo toliau, juo seimas darėsi vis įtakingesnis. O nuo XVI amž. vidurio be jo jau nebebūdavo sprendžiamas joks svarbesnis reikalas. Tačiau seimas negalėjo nei ko nutarti nei leisti įstatymų;

jis tik galėjo pareikšti savo nuomonę ar ko nors prašyti; o ką
į tai atsakydavo didysis kunigaikštis, tas ir tapdavo įstatymu. Bet iš tikrųjų su seimo nuomone nebuvo galima nesiskaityti, nes nepatenkinta bajorija galėjo šiauštis: neiti į karą, nemokėti mokesčių ir t. t. Tad d. kunigaikštis bajorijos pageidavimų dažniausiai klausydavo.

5. Aleksandro asmuo ir jo mirtis

Aleksandras buvo kaulingas ir petingas, tačiau be jokių gabumų vyras. Mėgo gerai išgerti ir pavalgyti. Bet jisai nemėgo net tokios tradicinės valdovų pramogos, kaip kad medžioklė; medžioti pagaliau jam trūko ir vikrumo. Buvo labai išlaidus ir išeikvojo ne tik visus savo turtus, bet ir praskolino daugybę valstybinių dvarų. Aleksandras mirė 1506 m. ir buvo palaidotas Vilniaus katedroje, nes lenkai, nenorėdami didinti laidotuvių išlaidų, jo kūno nevežė į Krokuvą, į savo karalių kapus (1931 m. pradėjus kasinėti Vilniaus katedros rūsį, jo kapas buvo surastas). Tai vienintelis iš Lenkijos karalių, kuris daug daugiau savo gyvenimo praleido Lietuvoje ir joje buvo palaidotas. Lietuvoje jis daugiausia gyveno dėl to, kad Lenkijoje nenorėjo gyventi jo žmona. Mat, kaip pravoslavės, lenkai nesutiko jos karūnuoti karaliene, o pereiti į katalikybę jai draudė tėvas.

6. Zigmantas II (Senasis, — 1506—1548 m.) ir jo karai su Maskva

Zigmanto elekcija. Ir Jonas Albrechtas ir Aleksandras mirė bevaikiai. Iš gausingos Kazimiero šeimos teliko tik vienas, jauniausiasis sūnus Zigmantas. Jis tuo tarpu gyveno Silezijoje, kur iš brolio, Čekų karaliaus Vladislovo, buvo gavęs valdyti keletą mažų kunigaikštysčių. 1501 m. renkamas Lenkų karalium Aleksandras buvo patvirtinęs dokumentą, kuriuo po jo mirties Lietuva ir Lenkija turėjo bendrai išrinkti sau naują valdovą, bet mirdamas testamentu jis skyrė Lietuvos sostą broliui Zigmantui, o apie Lenkų sostą nieko nekalbėjo. Zigmantas, sužinojęs apie sunkią brolio ligą, skubėjo į Lietuvą, bet rado jį jau mirusį. Lietuvos ponai tuojau paskelbė jį didžiuoju kunigaikščiu ir pasiūlė lenkams išsirinkti jį ir savo karalium. Šie ir išrinko, nes bijojo, kad nenutrūktų ryšys su Lietuva.

Zigmantas II (Senasis),
1506—1548 m. d. Lietuvos kunigaikštis ir Lenkų karalius (taip jis atvaizduotas Krokuvos katedroje esančiam antkapy).

Glinskio maištas. Aleksandro laikais Lietuvos ponų tarpe kaskart vis labiau ėmė įsigalėti rusų kilmės bajorai. Aukščiausiai iš jų buvo iškilęs totorių kilmės surusėjęs kunigaikštis M. Glinskis. Jis buvo artimas Aleksandro patarėjas, gavęs iš jo nemaža žemių. Jis irgi gana daug prisidėjo prie Zigmanto išrinkimo. Tačiau jau pačioje Zigmanto valdymo pradžioje jis pamatė, kad nebeturės tokios įtakos, kokią kad turėjo Aleksandro laikais. Be to, Lietuvos ponai, jo priešai, norėdami jį pražudyti, grasino jam iškelti bylą tarsi už Aleksandro nužudymą. Visa tai matydamas, jis sumanė užgrobti kuo daugiausia Lietuvos žemių ir pasiduoti Maskvos kunigaikščiui Vosyliui III (1505—1535 m.). Tačiau jis kiek apsivylė: Maskvos pasienio sritys prie jo maišto neprisidėjo; jam tepasisekė užimti tik Mozyrių ir Turovą, o užpultieji Sluckas ir Minskas jam nepasidavė.

Pirmasis karas su Maskva (1507—8 m.). Tuo pat metu betgi pradėjo karą su Lietuva Glinskio pasikviestas Vosylius III, kuris skelbėsi einąs vaduoti spaudžiamųjų pravoslavų. Kartu su Glinskiu jis apgulė daugelį Lietuvos miestų ir artinosi prie svarbiausiojo strateginio punkto, saugančio Dniepro aukštupį, — prie Smolensko. Bet tuo tarpu atvykęs Lietuvos hetmonas kunigaikštis Konstantinas Ostrogiškis ties Orša sumušė priešą ir privertė jį trauktis. 1509 m. su Maskva buvo padaryta amžinoji taika 1503 m. paliaubų sąlygomis (žiūr. 195 psl.). Tuo būdu Maskva nieko nelaimėjo. Glinskis ir jo ša-

lininkai neteko savo žemių Lietuvoje. Jis pats apsigyveno Maskvoje. Pasidaręs artimu Vosyliaus III patarėju ir išleidęs už jo savo dukterį, jis buvo svarbiausias naujų karų su Lietuva organizatorius. Vėliau, paketinęs išduoti ir Maskvą, Glinskis savo gyvenimą baigė kalėjime, kur mirė badu (1534 m.).

Antrasis karas su Maskva Lietuvai buvo daug nelaimingesnis. Glinskio rūpesčiu, šį kartą Maskvai pasisekė gauti daug paramos iš imperatoriaus Maksimilijono. Mat, imperatorius norėjo susilpninti Zigmantą, kurs ypatingai rūpinosi, kad Habsburgai negautų jo brolio Vladislovo valdomosios Vengrijos bei Čekijos. Imperatorius į Maskvą nusiuntė daugybę karo specialistų inžinierių ir artileristų. Kad Lenkija neitų į pagalbą Lietuvai, prieš ją buvo sukelta Moldavija ir kryžiuočių magistras (jam imperatorius uždraudė prisiekti Zigmantui vasalystę; tatai magistras turėjo padaryti pagal 1466 m. Torno sutartį, — žiūr. 183 psl.).

Karas prasidėjo 1512 m. Visos Maskvos jėgos buvo nukreiptos į Smolenską. Jis buvo net 3 sykius apgultas ir pagaliau, Glinskiui sukėlus viduje sąmokslą, buvo paimtas (1514 m.). Netrukus po to atvykęs K. Ostrogiškis smarkiai sumušė Maskvos kariuomenę ties Orša. Turėdamas 30.000 kariuomenės, jis sumušė priešo 80.000 kariuomenės; iš jų 30.000 krito karo lauke, o pats vadas su 1.500 bajorų ir daugybe karių pateko į nelaisvę. Laimėjimas buvo didžiausias, Maskvos jėgos buvo sunaikintos, tačiau lietuviams jau nebepasisekė atsiimti Smolensko tvirtovės, nors karas po to dar truko 8 metus. Pagaliau 1522 m. buvo padarytos 11 m. paliaubos. Smolenskas buvo paliktas Maskvai; jis grįžo Lietuvai tik maždaug po 100 metų (t. y. 1611 m.). Be to, Maskvai liko Homelis, Černigovas ir Starodubas.

Trečiasis karas su Maskva (1534—1537 m.). Ankstyvesnieji karai pasibaigdavo Lietuvai nelaimingai ypač dėl to, kad bajorija nenorėjo kariauti ir nenorėjo mokėti karui reikalingų mokesčių. Tad kol būdavo surenkama kariuomenė, Maskva suspėdavo užimti nemaža Lietuvos pilių. Paskui nebegalėdavo nieko padėti nė dideli laimėjimai, nes po jų maskviečiai užsidarydavo pilyse ir vengdavo atvirų mūšių; o paimti pilį, naudojantis to meto karo technika, buvo gana sunku. Pir-

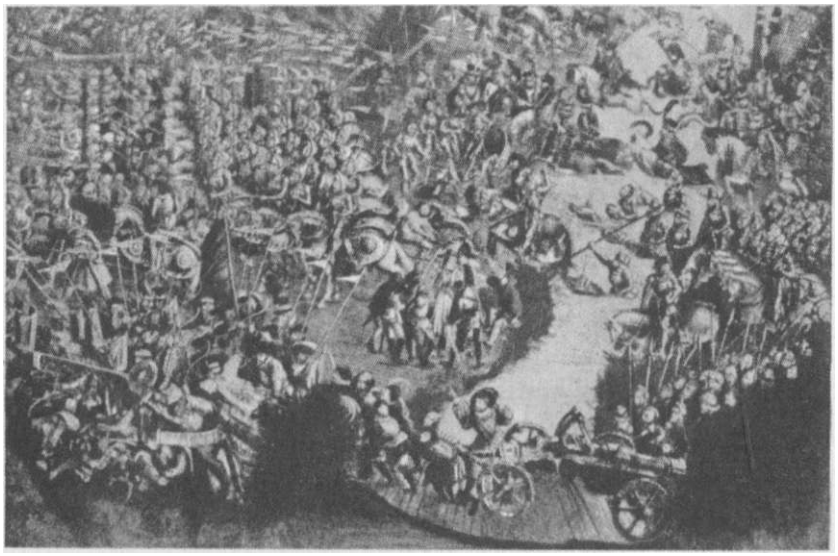

Mūšis ties Orša.
(Senas nežinomojo autoriaus paveikslas).

muosius du karus Zigmanto laikais pradėjo Maskva, bet šį trečiąjį — Lietuva. Kai 1533 m. mirė Vosylius III, Maskvos kunigaikščiu tapo Jonas IV Žiaurusis. Kadangi jis tuomet buvo dar mažas, tai buvo sudaryta regencija. Su ja Maskvos kunigaikštystėje prasidėjo vidaus neramumai, kuriais Lietuva tikėjosi pasinaudoti, — juo labiau, kad Zigmantas buvo patraukęs į savo pusę Krimo totorius, apsiėmęs jiems kasmet mokėti po 15.000 dukatų, ir Maskvai nuolat grėsė iš jų pusės pavojus. Bet ir dabar karas vis dėlto nesisekė. Nors lėšų buvo pakankamai surinkta, tačiau bajorija nėjo į karą, ir visi dideli pasiryžimai nuėjo niekais. 1537 m. su Maskva buvo padarytos 7 metų paliaubos, kurios vėliau buvo pratęstos, ir Zigmanto II laikais naujo karo jau nebekilo. Siena su Maskva dabar mažai tepasikeitė. Lietuvai nepasisekė atgauti nei Smolensko nei Sieversko žemių; ji atgavo tik Homelį, bet užtat kitose srityse šį tą užleido Maskvai.

7. Prūsijos ordino sekuliarizacija (1525 m.)

Nuo to laiko, kai Lietuva krikštijosi ir Europos buvo pripažinta katalikiška valstybe, kryžiuočių ordinas buvo nebepateisinamas. Aplinkui jau visi kraštai buvo katalikiški, todėl krikščionybės gynėjas — ordinas pasidarė nebereikalingas. Be to, ir jo valstybės viduje atsirado reiškinių, kurie jį griovė. Valstybė buvo valdoma ordino narių, kurie, būdami ateiviai iš tolimųjų Vokietijos kraštų ir, be to, dar vienuoliai, neturėjo jokių ryšių su vietos gyventojais. Neprileisdami prie valdžios vietos bajorų ir miestiečių, jie nustatė juos prieš save. Dėl to ir įvyko 1454 m. krašto sukilimas, kurs pasibaigė tuo, kad 1466 m. dalis ordino žemių buvo prijungta prie Lenkijos, o jis pats pasidarė Lenkų karaliaus vasalu (žiūr. 183 psl.). Pirmieji 5 magistrai vykdė sutartį, tačiau nenustojo vilties išsilaisvinti. Ordinui atrodė, kad bus galima išsilaisvinti, išrinkus magistru Vokietijos kunigaikštį, kuris savo jėgomis galėtų spirtis prieš Lenkiją. Tokiais sumetimais ir buvo išrinktas magistru (1511 m.) Ansbacho Hohencolernų šeimos narys, karaliaus Zigmanto seserėnas (Kazimiero dukters sūnus) Albrechtas. Buvo tikimasi, kad jis sugebės geriau susitarti su Lenkija jau vien dėl savo giminystės su karalium. Tačiau visi mėginimai nenusisekė, ir ordinui teko pradėti su Lenkais karą. Karas ordinui nesisekė, ir teko padaryti paliaubas, nieko nelaimėjus. Tuo tarpu ordino valstybėje buvo labai neramu: visi reikalavo ordino reformos. Ypač didelis nepasitenkinimas ordinu ėjo iš to, kad krašte buvo smarkiai įsigalėjęs naujai pradėtas skelbti Liuterio mokslas. Juo buvo pasekę net kai kurie vyskupai. Tada magistras Albrechtas patsai užmezgė ryšius su Liuteriu.

Albrechtas Hohencolernas,
paskutinis kryžiuočių magistras ir pirmasis Prūsijos kunigaikštis († 1568 m.)

Liuteris jam patarė mesti vienuolio apdarus, vesti žmoną ir pasiskelbti kunigaikščiu. Gavęs dėdės, karaliaus Zigmanto, sutikimą, jis visa tai įvykdė ir 1525 m. Krokuvoje iškilmingai prisiekė Zigmantui, kaip Prūsų kunigaikštis.

Nuo to laiko ordino valstybė tapo pasauline kunigaikštyste. Daugumas ordino brolių taip pat perėjo į liuteranizmą ir virto dvarininkais. Tik maža jų dalis tepanorėjo likti ištikimi katalikybei ir išsikraustė į Vokietiją, kur ordinas turėjo daugybę turtingų savo skyrių. Ten ordinas išliko iki 1809 m., kada jį panaikino Napoleonas; o Austrijoje pertvarkytas jis išliko net iki mūsų laikų. Tuo būdu buvusi katalikybės atrama rytuose, ordino valstybė, pirmoji priėmė protestantizmą ir atsisakė nuo katalikybės. 1618 m. mirus Albrechto sūnui, Prūsai atiteko jo giminaičiams, Brandenburgo elektoriams. Vėliau iš tų dviejų jungtinių kunigaikštysčių išaugo galinga Prūsų karalystė (nuo 1701 m.), kuri pagaliau atsistojo visos Vokietijos priešaky.

8. Zigmanto II valdymo pabaiga ir jo žmona Bona

Zigmantas valdovas. Zigmantas, dar būdamas Silezijoje, jau pasirodė geras valdytojas; ten jis įvedė gerą tvarką ir sutvarkė ūkį. Lietuvoje jis taip pat parodė daug energijos ir sumanumo. Išlaidaus Aleksandro apgriautas ūkis buvo sutvarkytas, daugelis jo įskolintų dvarų buvo išpirkta ir buvo įvesta pavyzdingų ūkių. Į ūkį jam teko kreipti daugiau dėmesio, nes ilgų karų metu ypač daug reikėjo pinigų kariuomenei. Kadangi bajorija nenorėjo eiti į karą, tai jos vietoje buvo įvesta samdytinė kariuomenė. Tačiau bajorija nenorėjo mokėti net tos kariuomenės išlaikymui reikalingų mokesčių. Todėl didžiausią išlaidų dalį teko padengti pačiam didžiajam kunigaikščiui.

Apskritai Zigmanto laikais gyvenimas Lietuvoje labai pagerėjo; ypač padaugėjo mokyklų. Bet kunigaikščio valdžia nuolat silpnėjo. Lenkų pavyzdžiu einanti bajorija kaskart vis daugiau reikalavo sau teisių ir nuolat mažino sau pareigas. Bekovojant su įvairiausiais sunkumais tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje, Zigmanto energija pagaliau išseko. Savo gyvenimo pabaigoje jis jau nebeturėjo jokių planų. Ieškodamas ramybės, net atsisakė nuo pretenzijų į Čekiją bei Vengriją po jų valdovo, brolio Vladislovo, mirties ir užleido jas Habsburgams.

Paskutinės Zigmanto II dienos.
(†1548 m. balandžio 1 d.; Abramavičiaus paveikslas).

Karalienė Bona. Kai Zigmantas jau buvo palaužtas sunkios valdymo naštos, valstybėje didžiausią įtaką įgijo gobši intrigantė jo antroji žmona, Milano ir Bario kunigaikštytė Bona Sforza. Bona atsinešė iš Italijos įsitikinimus, kad valdovas turįs siekti valdžios, nesiskaitydamas su jokiomis priemonėmis *(Machiavellio* mokslas). Lenkijoje ji įgijo didelę valdžią ir šeimininkavo savo vyro vardu. Be valdžios, ji dar go-

bėjosi ir turtų. Tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje ji savo pinigais ėmė išpirkinėti anksčiau Aleksandro už skolas įkeistuosius dvarus ir tuo būdu įgijo daugybę turtų: jos valdžioje buvo ištisos teritorijos. Tuo tarpu energijos netekęs ir sunkios ligos kankinamas, Zigmantas kaskart vis labiau ėmė pasiduoti favoritų apsuptos žmonos įtakai. Paskutiniais gyvenimo metais visai nebebuvo girdėt Zigmanto. Užsieny jau daug kas manė, kad jis miręs; pavyzdžiui, Turkų sultonas buvo atsiuntęs net užuojautą, o Maskvos kunigaikštis savo pasiuntiniams, siunčiamiems į Krokuvą, instrukcijose įrašydavo: „Jei karalius miręs, — pareikšti užuojautą". Zigmantas mirė 1548 m., sulaukęs 81 m. amžiaus.

Zigmanto II **asmuo.** Zigmantas buvo augalotas ir tvirtas vyras; sako jį galėdavus perlaužti pasagą ir pertraukti storoką kanapinę virvę. Jo sveikata pairo tik į gyvenimo pabaigą. Jaunystę praleido

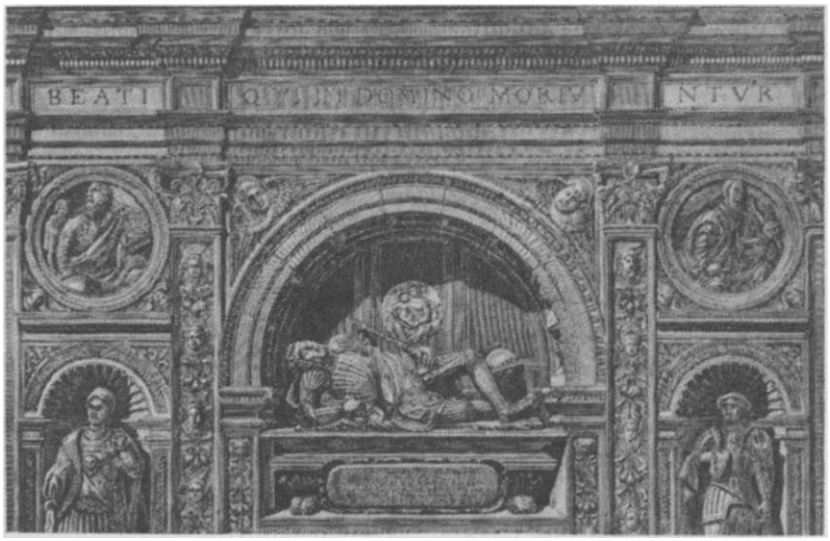

Zigmanto II antkapis Krokuvos katedroje.

Vengrijoje, Čekijoje ir Silezijoje, kur susipažino su tenykščia valstybės santvarka ir gerai vedamu ūkiu. Visuomet buvo ramus, lėtos eisenos ir nekalbus. Šiaipjau mėgo juoką ir sąmojį. Buvo šaltas, rimtas ir atsargus. Jam teko kariauti net tris ilgus karus su Maskva,

kartą su kryžiuočių ordinu ir daug kartų su totoriais. Karo betgi jis nemėgo ir buvo linkęs viską spręsti taikiu būdu. Visi jį gerbė ir laikė teisingu vyru. Tik jo antrosios vedybos buvo vienas nelaimingiausių jo gyvenimo įvykių. Mirdamas paliko vieną sūnų, Zigmantą Augustą, ir 3 dukteris.

9. Zigmantas Augustas — didysis Lietuvos kunigaikštis (1544-1548-1572 m.)

Išrinkimas. Vienintelis Zigmanto II sūnus gimė 1520 m. Motina Bona pradėjo rūpintis patikrinti jam sostą, kai dar jis tebebuvo kūdikis. Pirmiausia buvo rūpinamasi Lietuvos sostu: mat, išrinktąjį j Lietuvos sostą, nenorėdami nutraukti ryšių su Lietuva, paprastai ir Lenkai išrinkdavo savo karalium. Todėl Bonos rūpesčiu dar 1522 m. Zigmantas Augustas buvo pripažintas Lietuvos sosto paveldėtoju. 1529 m. Bonai visokiomis intrygomis palenkus į savo pusę didikus, o tėvui sutikus patvirtinti pirmąjį Lietuvos statutą, dar labiau praplėtusį bajorijos teises, — Lietuvos seimas Zigmantą Augustą paskelbė didžiuoju kunigaikščiu, o netrukus jį karūnavo savo karalium ir lenkai (1530 m.). Tad jau tuomet buvo aišku, kad po tėvo jis bus valdovas abiejose valstybėse.

Zigmantas Augustas,
1522 m. pripažintas Lietuvos sosto įpėdiniu, 1529 m. formaliai paskelbtas d. Lietuvos kunigaikščiu, 1530 m. karūnuotas Lenkų karalium; 1544—1572 m. d. Lietuvos kunigaikštis, o nuo 1548 m. ir Lenkų karalius.

Zigmanto Augusto auklėjimas. Motina italė Zigmantą Augustą auklėjo apsupusi italais humanistais. Jis išmoko kalbėti lotyniškai, itališkai ir vokiškai. Tačiau, augdamas morališkai pakrikusiame motinos dvare, labai lepinamas, išaugo be charakterio. Motinos dvare anksti priprato prie palaidų pasilinksminimų, ištvirkavimo ir neįgijo jokių tvirtų principų. Matydamas netikusį jo auklėjimą, buvo susi-

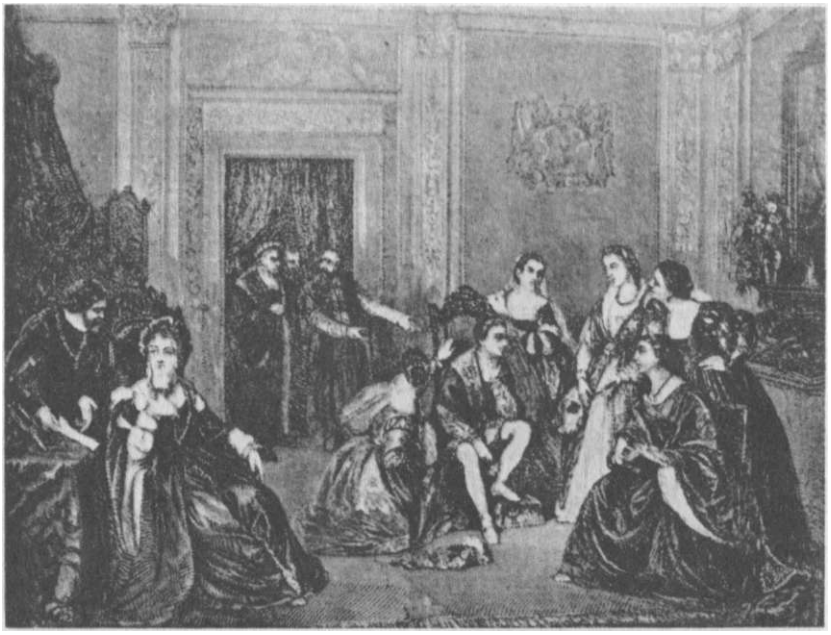

Zigmanto Augusto jaunystė.
Jaunutis karalaitis motinos Bonos dvaro damų tarpe. (J. Simlerio paveikslas).

rūpinęs net Lenkų senatas, tačiau niekaip neįmanė paveikti Bonos. Apskritai Zigmantas Augustas buvo gana išmintingas, tačiau svyruoklis, minkštas, nepaslankus, nedarbštus, viską atidėliojąs kitai dienai ir dėl to pramintas „Rytdiena".

Zigmantas Augustas — tėvo vietininkas Lietuvoje (1544—1548 m.). Išrinktas didžiuoju kunigaikščiu, Zigmantas Augustas teturėjo vos 8 m. Bet tas jo išrinkimas reiškė tik tą, kad po tėvo mirties jis savaime taps valdovu, kad nebereikės naujų rinkimų, o tuo tarpu vis tiek valdė tėvas. Bet tuo metu Lietuvoje išaugo Alberto Goštauto vadovaujama partija, rei-

kalavusi daugiau atsiriboti nuo Lenkijos. Ji skundėsi, kad didysis kunigaikštis per mažai gyvenąs Lietuvoje. Tas buvo pareikšta Zigmantui II per specialią Lietuvos seimo nusiųstą delegaciją (1538 m.). Todėl 1543 m. kilo mintis jau 23 m. turinčiam įpėdiniui pavesti valdyti Lietuvą; tėvas turėjo pasilikti tik priežiūrą. Lietuvos ponams ta mintis patiko, nes jie norėjo turėti Vilniuje valdovo dvarą ir apsisaugoti nuo lenkų kišimosi į Lietuvos reikalus. Mat, didžiajam kunigaikščiui gyvenant Krokuvoje, lenkai, jį veikdami, galėjo kištis į Lietuvos reikalus. Tuo būdu 1544 m. Zigmantas Augustas apsigyveno Vilniuje, kaip didysis Lietuvos kunigaikštis, ir jam atiteko visa valdžia Lietuvoj; tėvas pasiliko tik iždo ir užsienio reikalus. Po tėvo mirties 1548 m. jis be jokių rinkimų savaime tapo abiejų valstybių valdovu.

Zigmantas Augustas ir Vilnius. Būdamas humanistiškų palinkimų, Zigmantas Augustas tuojau įkūrė Vilniuje puikų dvarą: prie pilies kalno buvo baigti, tėvo pradėti statyti, puikūs renesanso stiliaus didžiųjų kunigaikščių rūmai, kurie vėliau apleisti apgriuvo ir, Lie-

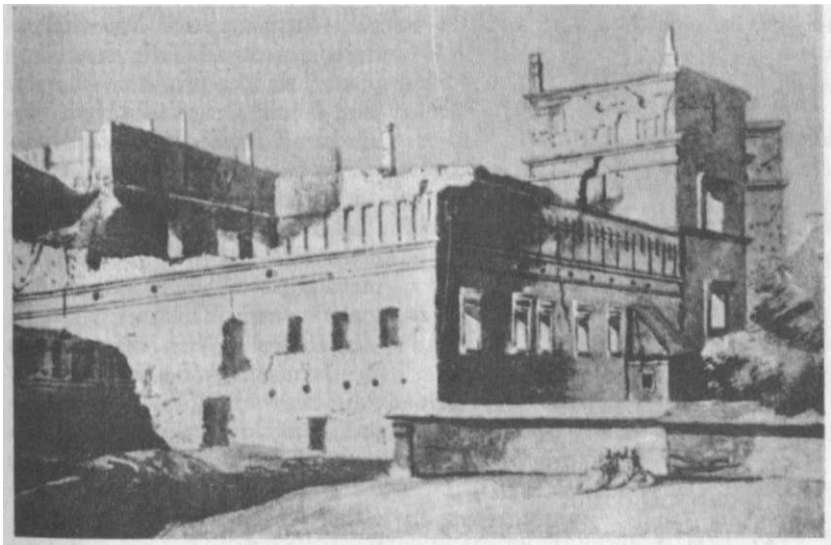

Dalis Vilniaus didžiųjų kunigaikščių rūmų griuvėsių.
(Smuglevičiaus piešinys).

tuvą užėmus rusams, buvo visiškai nugriauti. Tada ir ponai prisistatė Vilniuje daugybę rūmų. Tais laikais Vilnius pasidarė vienas gražiausių rytų Europos miestų. Jame tada buvo pilna italų statybininkų ir mokslininkų humanistų. Zigmantas Augustas čia buvo surinkęs daug meno turtų ir didelę biblioteką, kurią vėliau padovanojo jėzuitų kolegijai. Mėgstąs prabangą ir būdamas išlaidus, Z. Augustas, begyvendamas Vilniuje, prisidarė daugybę skolų, iš kurių jam sunku buvo išbristi ir po tėvo mirties. Vilnius, kur jis praleido gražiausią savo jaunystę, kur pergyveno pirmą ir paskutinę savo gyvenime meilę gražiajai Barborai Radvilaitei, ir vėliau liko mėgiamiausias Zigmanto Augusto miestas; čia jis dažnai atvažiuodavo iš Krokuvos ir pagyvendavo.

10. Zigmanto Augusto ir Barboros Radvilaitės vedybos ir konfliktas dėl jos su lenkais

Įsikurdamas Vilniuje, Zigmantas Augustas jau buvo vedęs. Bet jo žmona Habsburgaitė netrukus mirė. Tuo metu, greta didžiojo kunigaikščio rūmų, buvusiuose Radvilų rūmuose, gyveno jauna graži našlė Barbora Radvilaitė Goštautienė. Mirus žmonai, Z. Augustas veikiai susiartino su ja ir karštai įsimylėjo. Iš kunigaikščių rūmų iki Radvilų rūmų per sodą Z. Augustas liepė įtaisyti dengtą priėjimą, kur abu įsimylėjusieji susitikdavo. Vieną kartą Barboros brolis Mikalojus, vadinamas Ruduoju, ir jos pusbrolis Mikalojus, vadinamas Juoduoju, atvyko pasimatymo metu ir pareikalavo, kad Z. Augustas vestų Barborą, nes, esą, plintančios kalbos žeminančios jų šeimos garbę. Zigmantas Augustas su tuo sutiko, ir tuojau, pakvietus kunigą, slapta įvyko jungtuvės. Jose dalyvavo tik patys Radvilos ir jų giminaitis Kęsgaila.

Barbora Radvilaitė.
(f 1551 m.).

Nors Radvilos tada jau buvo galingiausia Lietuvos ponų šeima, tačiau buvo aišku, kad jungtuvėms priešinsis tiek Zigmanto Augusto tėvas, karalius, tiek Lenkų ir Lietuvos ponai, nes niekam negalėjo patikti valdovo susigiminiavimas su ponų šeima. Todėl iš pradžios

apie jungtuves nieko nebuvo skelbiama. Zigmantas Augustas, nuvykęs į Krokuvą, pareiškė tėvui, jog norįs vesti Barborą. Bet tėvas, o ypač motina, pasirodė nesukalbami. Grįždamas į Vilnių, jis nepasakė tėvams tiesos, ir tėvas, netrukus miręs, nebesužinojo apie sūnaus vedybas. Barbora tuo tarpu gyveno Radvilų dvare, Dubingiuose. Gavęs žinią apie tėvo mirtį, Zigmantas tuojau įsakė tarybos ponams atlydėti žmoną į Vilnių. Čia ji buvo iškilmingai sutikta ir pripažinta didžiąja kunigaikštiene. Reikėjo dar gauti Lenkijos sutikimą. Prieš Barborą betgi griežčiausiai buvo nusistačiusi karalienė Bona. Sūnui su Barbora atvykstant į Lenkiją, ji pasišalino su dukterimis į Mozūrus. Jos kurstomi, lenkai griežčiausiai reikalavo, kad Z. Augustas persiskirtų su Barbora, nes vedybos esančios nelygios. Bet, šiaip būdamas silpnavalis, Zigmantas Augustas šį kartą parodė didelį atkaklumą: jis nė neketino išsižadėti mylimosios žmonos. Į seimo ir senato reikalavimus persiskirti jis atsakė, jog esąs surištas visomis bažnytinėmis apeigos ir neturįs tokios sąžinės, kad galėtų ardyti tą ryšį.

Greit pasirodė, jog senatas ir seimas perdėjo, laikydami jungtuves karališkosios šeimos pažeminimu: užsienio valdovai dėl to neparodė jokio nepasitenkinimo. Tad po dvejų metų lenkai pagaliau nusileido, ir 1550 m. Barbora buvo iškilmingai Krokuvoje karūnuota Lenkijos karaliene. Tačiau ji ir jos šeima neilgai tesidžiaugė karūna; Zigmantas Augustas ir ji pati vis svajojo nuvykti į Lietuvą ir pasirodyti visoje karališkoje didybėje, bet jau nebebuvo kada: sunkios, nežinomos ligos pakirsta, ji mirė 1551 m. Karalienė Bona vis dar tebebuvo didžiausias jos priešas. Kai prieš pat Barboros mirtį Bona pareiškė norą pripažinti ją savo marčia, Zigmantas Augustas stengėsi jos nieku būdu neprileisti prie žmonos: bijojo, kad motina jos nenunuodytų. Mirdama Barbora pareiškė norą, kad ją palaidotų ne Lenkijoje, kur tiek daug iškentėjo, bet Lietuvoje. Zigmantas Augustas atlydėjo jos kūną į Vilnių, pats visą kelią arba jodamas arba eidamas pėsčias. Ji buvo palaidota katedros rūsy, greta pirmosios Z. Augusto žmonos — Elžbietos. 1931 m. pradėjus katedros remontą, buvo atrasti ir jos kaulai.

Zigmantui Augustui Barboros mirtis padarė didžiausią įspūdį. Savo gyvenamųjų kambarių sienas jis liepė juodai išmušti; visas dvaras paskendo gedule. Jis pats niekad neužmiršo mylimosios žmonos. Nors vėliau ir vedė Habsburgaitę, tačiau šeimos laimės jau nebesulaukė: gyvenimo pabaigoje net persiskyrė su žmona. Jį visą gyvenimą lydėjo mylimosios Barboros atminimas.

11. Livonijos prijungimas

Livonijos būklė XVI amžiuje. Livonijos valstybė nebuvo vienalytė; joje iš tikrųjų buvo net 6 atskiros jungtinės valstybės: 4 vyskupystės, ordinas ir Rygos miestas. Iš pradžių ir

ordinas priklausė Rygos arkivyskupui, bet XIV amžiuje (Gedimino laikais, — žiūr. 71 psl.) jis nusikratė ta priklausomybe. Vyskupų valdžia toliau dar labiau susilpnėjo; jų vasalai — riteriai bajorai ir miestai pagaliau sukūrė organizacijas su politinėmis teisėmis ir su savo seimais. Tačiau ordinas nesudarė savarankiškos valstybės: nuo 1237 m. jis buvo tų pačių kryžiuočių ordino šaka (žiūr. 50—51 psl.), bet, turėdamas skirtingas sąlygas, jis iš tikrųjų gyveno atskirai ir varė savarankišką politiką. Todėl kryžiuočių ordino virtimas pasauline kunigaikštyste jokios reikšmės neturėjo livoniškei jo šakai. Visgi nuo to laiko ir čia pradėta galvoti apie ordino panaikinimą. Tik čia tuo atžvilgiu buvo sunkiau, nes kaip tik tuo metu Livonijos valstybių žemes pradėjo smarkiai pulti Maskva, kuri norėjo pasiekti jūrą. Livonijos valstybės vadams reikėjo ne tik apsisaugoti nuo Maskvos, bet ir išspręsti bažnytinės valstybės panaikinimo klausimą, nes krašte labai sparčiai plito protestantizmas. Tačiau, nesant vieno valdovo, buvo sunku dėl to susitarti ir sunku apsiginti nuo Maskvos; tad būtinai reikėjo šauktis į pagalbą kaimynę Lietuvą.

Livonijos pasidavimas Zigmantui Augustui. Reformacija Livonijoje pirmiausia atsirado miestuose. Ji plito labai greitai, ir bažnytinės — ordino ir vyskupų — valstybės pamatai ėmė braškėti. Apie XVI amžiaus vidurį krašto diduma jau buvo protestantiška; tačiau dar tebebuvo, kad ir pakrikusi, senoji katalikų Bažnyčios sukurtoji organizacija, ir ordino magistras vis dar spyrėsi. Tuo tarpu Zigmantas Augustas, matydamas irstančią ordino valstybę, ryžosi ją paimti į savo valdžią, nes kitaip ji galėjo atitekti Maskvai. Tuo metu Rygoje buvo užmuštas Lietuvos pasiuntinys; tad kaip tik pasitaikė gera proga įsikišti į Livonijos reikalus. Zigmantas Augustas, surinkęs didelę lietuvių ir lenkų kariuomenę, išsiruošė į žygį ir sustojo Pasvaly. Magistras Fürstenbergas buvo pasiryžęs ginti ordino nepriklausomybę, tačiau nebeturėjo jėgų. Tuo tarpu jo pagalbininkas, Daugpilio komtūras Gotardas Ketleris, vadovavo tai partijai, kuri norėjo dėtis su Lietuva ir Lenkija prieš Maskvą. Ketleris stengėsi prijungti ordiną prie Lietuvos. Jis norėjo pasekti Prūsų ordino magistro pėdomis — pasidaryti Lietuvai priklausomos leninės Livonijos kunigaikščiu. Jo partija lai-

Livonijos ordino magistras Fürstenbergas Pasvaly atsiprašo Zigmantą Augustą
1557 m. rugsėjo 14 d. (Ano meto paveikslas).

mėjo, ir Pasvaly tarp ordino ir Lietuvos buvo sudaryta puolimo ir gynimosi sutartis (1557 m.). Bet Livonijos klausimas tuo būdu dar nebuvo išspręstas.

1554 m. ordinas buvo sudaręs 15 mt. paliaubų sutartį su Maskva, kuria pasižadėjo nesidėti su Lietuva. Todėl caras Jonas IV Pasvalio sutartį palaikė 1554 m. sutarties sulaužymu iš ordino pusės ir tuojau paskelbė Livonijai karą. Tuo tarpu į pasenusio ir atsisakyti priversto Fürstenbergo vietą buvo pastatytas Ketleris. Pakrikusi ordino valstybė negalėjo viena apsiginti nuo Maskvos. Magistro ir Rygos arkivyskupo pasiuntiniai atvyko į Lietuvą, prašydami pagalbos. 1559 m. Lietuvos seime Vilniuje buvo pasirašyta nauja sutartis, kuria Zigmantas Augustas apsiėmė ginti Livoniją; jam už tai buvo atiduotos 5 ordino ir 2 arkivyskupo pilys, kurias po karo šie galėjo išsipirkti, — magistras už 600.000, o arkivyskupas už 100.000 auksinų. Maskvos kariuomenė tuo tarpu skersai ir išilgai žygiavo po visą Livoniją; ją tik sulaikė atvykusi Lietuvos kariuomene.

Livonijos prijungimas prie Lietuvos valstybės. Vykdyti sutarties į Livoniją buvo pasiųstas galingiausios to meto Lietuvos didžiūnų šeimos narys ir sumaniausias politikas kancleris Mikalojus Radvila, vadinamas Juoduoju. Jis įgijo visų livoniečių pasitikėjimą ir prikalbėjo juos visiškai susijungti su Lietuva. Tačiau, atvykę į Vilnių, Livonijos delegatai pareiškė Zigmantui Augustui, kad norį susijungti ne su viena Lietuva, bet kartu ir su Lenkija, nes tikėjosi, kad tik abidvi valstybės galės juos apginti nuo Maskvos. Po ilgų derybų buvo sudaryta sutartis (1561 m.), kuria Livonija pasidavė Zigmantui Augustui, kaip didžiajam Lietuvos kunigaikščiui; nustatyti ryšį su Lenkija buvo palikta vėlesniam laikui. Visai Livonijai buvo pripažinta tikėjimo laisvė (mat, ji buvo protestantiška) ir plati savivaldybė, o iš Kuršo ir Žiemgalos buvo sudaryta kunigaikštystė su sostine Jelgavoje (Mintaujoje), kuri buvo pavesta vasalo teisėmis valdyti Ketleriui, ligi pasibaigs jo giminė. Šitos sutarties nepripažino tik Rygos miestas; jis liko nepriklausomos iki 1582 m., kada jį nukariavo Steponas Batoras. Tuo pat metu Maskva turėjo užgrobusi Tartų (Dorpato) vyskupystę, Švedai — Talino (Revelio) miestą su apylinkėmis, o Danai — buvusias Kuršo vyskupystės žemes, vadinamąją Piltenę, ir Saremos (Eželio) vyskupystę. Bet didžiausioji Livonijos dalis teko Lietuvai.

Livonijos administratorium 1561 m. buvo paskirtas Kuršo kunigaikštis Ketleris. Tačiau jis negalėjo suvaldyti krašto, ir 1566 m. valdytoju buvo paskirtas Jonas Jeronimas Katkevičius. Jam pasisekė prikalbėti livoniečius visai susijungti su Lietuva. Tuo būdu tais pat 1566 m. Gardino seime buvo sudaryta nauja sutartis, kuria Livonija pasidarė Lietuvos provincija su kunigaikštystės titulu. Ji gavo teisę savo atstovus lygiai su visomis Lietuvos provincijomis siųsti į Lietuvos seimą. Lenkai be galo buvo pasipiktinę dėl šito lietuvių laimėjimo; jie nuolat reikalavo, kad Livonija lygia dalia ir jiems priklausytų. Todėl 1569 m. Liublino seime sudarant Lietuvos Lenkijos uniją, buvo galutinai paskelbta, kad Livonija lygiai priklausanti abiem valstybėm. Taip buvo iki pat abiejų valstybių galo. Tik didžiąją Uždauguvio Livonijos dalį, jau karalių Vazų laikais (XVII a.), užgrobė švedai; Kuršo kunigaikštystė visą laiką buvo

Lietuvos ir Lenkijos lenas; ji buvo panaikinta, tik 1795 m. patekusi į Rusų valdžią.

12. Karai su Maskva Zigmanto Augusto laikais

Naujasis Maskvos kunigaikštis Jonas IV, vad. Žiauriuoju (1533—1584 m.), pasirodė esąs gabus valdovas. Kaip ir jo pirmatakai, siekdamas sujungti savo valdžioje visas rusiškąsias žemes, jis pirmasis pasivadino Maskvos caru. Lietuva šito titulo jam nepripažino ir tebetitulavo jį Maskvos kunigaikščiu. Dėl to ir taip jau painūs Lietuvos santykiai su Maskva pasidarė dar painesni, ir derybos buvo sunkios. Bet karo su Maskva nebuvo iki Lietuvai stojant ginti Livonijos; iki tol vis buvo pratęsiamos dar Zigmanto II laikais (1537 m.) padarytos paliaubos (žiūr. 204 psl.).

Kai Livonija Pasvaly padarė su Lietuva sutartį (1557 m.), Jonas IV tuojau paskelbė Livonijai karą; 1559 m. Livonijai pasidavus Zigmantui Augustui, Lietuva stojo jos ginti. 1560 m. prasidėjęs karas dėl Livonijos nesisekė ir užtraukė didelių nelaimių visai Lietuvai. Pritrūkus karui pinigų, Zigmantas Augustas rūpinosi jų pasiskolinti, tačiau niekur negavo. Tuo laiku (1562 m.) pasibaigė anksčiau su Maskva padarytos paliaubos (ligi tol caras pačios Lietuvos nepuolė, nors ši ir kariavo su juo Livonijoje), ir milžiniška jos kariuomenė įsiveržė į pačią Lietuvą ir užgrobė Polocką (1563 m.). Tuo būdu Maskva jau prisiartino prie etnografinių Lietuvos žemių. Bet toliau eiti jai jau nebesisekė: hetmonas Mikalojus Radvila, vadinamas Ruduoju (Juodojo pusbrolis), smarkiai sumušė caro kariuomenę ties Ula (1564 m. pradžioje; 4.000 lietuvių sumušė apie 30.000 maskviečių; kita Maskvos armija, sužinojusi apie pirmosios pralaimėjimą, pabėgo be kovos, palikdama didelį grobį). Tačiau lietuviai nebepajėgė nei Polocko atsiimti nei išvaryti caro kariuomenės iš rytinės Livonijos dalies, nes bajorija atsisakė ir kariauti ir mokesčius mokėti.

Zigmanto Augusto viešpatavimo pabaigoje caras jau nebepuolė Lietuvos, nes tikėjosi, kad, mirus bevaikiui karaliui, abiejų jungtinių valstybių ar bent Lietuvos sostas atiteks jam pačiam arba jo sūnui, ir 1571 m. vėl buvo padarytos 3 mt. paliaubos.

Nuolatinis pavojus karo su Maskva vertė lietuvius nesišalinti per daug nuo Lenkijos ir sudaryti su ja naują sąjungos sutartį. Dėl to pagaliau ir įvyko abiejų valstybių unija.

13. Santykiai su Lenkija ir 1569 m. Liublino unijos aktas

Lietuvos Lenkijos santykių klausimas iki karų dėl Livonijos. Lietuvos Lenkijos santykiai nebuvo sutvarkyti nei Aleksandro nei Zigmanto II laikais. Aleksandrą renkant Lenkų karalium 1501 m. padarytieji aktai (žiūr. 197 psl.), Lietuvos nepatvirtinti, negaliojo. Lietuviai nesilaikė nė jų reikalavimo turėti vieną bendrą valdovą ir bendrai jį rinkti. Tad, Aleksandrui mirus, jie atskirai sau išsirinko Zigmantą II ir pasiūlė jį išsirinkti ir lenkams; šie tatai ir padarė. Zigmanto II rūpesčiu, 1529 m. lietuviai vėl be lenkų žinios paskelbė savo didžiuoju kunigaikščiu Zigmantą Augustą. Kad nenutrūktų ryšys su Lietuva, lenkai tuojau išrinko jį ir savo karalium, visą laiką svajodami visiškai sujungti Lietuvą su Lenkija. O lietuviai tenorėjo sąjungos su Lenkija tik dėl tolydžio einančio karo su Maskva. Šiaipjau Lietuva vieną metą net reikalavo iš Zigmanto II karūnuoti Zigmantą Augustą Lietuvos karalium, kad lenkai nebegalėtų kalbėti apie Lietuvos prijungimą prie Lenkijos, o tik apie santykius tarp dviejų lygių karalysčių.

Lietuvos bajorija, rinkdama savo naują didįjį kunigaikštį, visada iš jo išsireikalaudavo sau kokių nors naujų teisių. Taip pat buvo ir Zigmantą Augustą renkant. Kai 1522 m. bajorija pažadėjo jį išrinkti didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, jo tėvas sutiko patvirtinti numatytą ruošti statutą, kuris turėjo apimti visas krašto teises. Alberto Goštauto vadovaujamas, tas darbas iki 1529 m. buvo baigtas, ir Zigmantas II, atsilygindamas už savo sūnaus išrinkimą, patvirtino statutą. Visas statutas buvo taip sutvarkytas, kad rodė Lietuvą esant visiškai savarankišką valstybę; apie ryšį su Lenkija jame nebuvo nė žodžio. Į jį buvo įtraukti ir senieji nuostatai, kad Lietuvos urėdais negalį būti skiriami jokie svetimšaliai. Lenkams tas kaip tik labiausiai nepatiko, ir jie norėjo įrodyti, kad pagal senuosius aktus jie negalį būti laikomi svetimšaliais. Lietuviai, nuolat reikalingi Lenkų paramos, nenorėjo visiškai nu-

traukti ryšių su lenkais, todėl nevengė su jais derybų. Tačiau senuosius aktus laikydami sau negarbingais ir negaliojančiais, jie reikalavo pradėti derybas, visiškai neatsižiūrint į ankstyvesniuosius dokumentus. Tad, prasidėjus karams su Maskva dėl Livonijos, lietuviai su šitokiu nusistaytmu ėjo į derybas, kurios vis dėlto pasibaigė unijos akto sudarymu.

Lietuvos ir Lenkijos artėjimo veiksniai. Svarbiausia aplinkybė, kuri neleido Lietuvai nutolti nuo Lenkijos, buvo Maskvos pavojus ir Lenkų paramos viltis. Be to, glaudžiam susiartinimui su Lenkija ir unijos sudarymui jau buvo ir padedamųjų aplinkybių: to meto Lietuvos didikai, bendraudami su lenkais, jau buvo aplenkėję, su jais susigiminiavę, todėl jiems buvo nelengva nutraukti ryšius su lenkais. Apie savos tautiškosios kultūros kėlimą retai kas tegalvojo. Vidutinioji bajorija taip pat jau buvo gana aplenkėjusi. O be to, mūsų bajoriją visuomet viliote viliojo didelės lenkų bajorų laisvės. Tuo tarpu lenkai žūt būt troško įgyti teisių įsikurti Lietuvoje: juos ypač viliojo turtingoji Ukraina Lenkijos pakrašty. Tad, kai Lietuva prašydavo lenkus paramos prieš Maskvą, jie visuomet keldavo unijos klausimą.

Mikalojus Radvila Juodasis,
Lietuvos krašto maršalka (nuo 1542 m.), kancleris (nuo 1550 m.) ir Vilniaus vaivada (nuo 1551 m.); 1561-1562 m. Livonijos vietininkas († 1565 m.).

Derybos dėl unijos 1563—4 m. lenkų seime Varšuvoje. Kai 1562 m. caras Jonas IV pradėjo pulti Lietuvos žemes, unijos

klausimas pasidarė ypač opus. Bajorija nebenorėjo kariauti; tikėdama, kad jai padės Lenkija, reikalavo su ja unijos. Todėl į 1563 m. Lenkų seimą Varšuvoje Z. Augustas pakvietė ir Lietuvos delegaciją derėtis dėl unijos. Kai prasidėjo derybos, lenkai reikalavo tik įvykdyti senesniųjų aktų nuostatus, o lietuviai pateikė visiškai naują projektą, kuriuo turėjo likti bendras kartu renkamasis karalius ir bendra užsienio politika; visais kitais atžvilgiais valstybės turėjo būti savarankiškos. Po ilgų derybų tebuvo susitarta tik kai kuriais klausimais ir buvo surašytas specialus to susitarimo aktas (neišspręsti klausimai buvo atidėti vėlesniam laikui). Tačiau lietuvių delegacijos pirmininkas Mikalojus Radvila Juodasis tada pareiškė, kad jis abejojąs, ar tam aktui pritarsiąs kraštas. Iš tikro jis nebuvo patvirtintas, ir todėl, kai vėliau buvo sušauktas Liubline specialus unijai seimas, teko iš naujo pradėti derybas.

Varšuvos seime derybos užtruko gana ilgai — nuo 1563 m. lapkričio 21 d. iki 1564 m. vasario 22 d. (lietuviams išvažiavus, lenkų seimas dar posėdžiavo iki kovo 23 d.). Ginčai buvo itin karšti. Lenkams reikalaujant sutvarkyti santykius pagal senuosius aktus, pakeičiant tik kai kuriuos jų punktus, lietuviai kaip įmanydami spyrėsi, reikalaudami derėtis visiškai iš naujo, nepaisant senųjų aktų, kadangi jie jau nebegalioją. Ypač griežtai lietuviai ėmė ginti savo teises, gavę žinią apie laimėjimą ties Ula. Jie reikalavo sau visiško savarankiškumo, sutikdami tik su bendru valdovu. Jie sutiko atvažiuoti ir į bendrus seimus, bet tik tada, kai tatai bus reikalinga pačiai Lietuvai, ir nieku būdu nenorėjo išsižadėti savo atskirų seimų. Bendram seime jie reikalavo sau irgi garbingų vietų, „nes Vilnius yra lygus su Krokuva, o Trakai — su Poznane". Karalių sutiko rinkti bendrai, bet tik ne Lenkijos centre, o pačiame pasieny, ir reikalavo, kad lietuvių ir lenkų rinkėjų būtų po lygiai. Dėl to suirzę, lenkai reikalavo, kad ginčą išspręstų karalius savo nuožiūra. Bet lietuvių delegacijos pirmininkas Mikalojus Radvila Juodasis pareiškė, kad karalius neturįs teisės spręsti jų likimo, ir jis pats greičiau leisiąs nudeginti savo ranką, negu pasirašysiąs kokią nors savo krašto skriaudą. Toliau jis pasakė: „Taip pat protestuoju prieš neteisybę, kuri mums būtų padaryta. Jei tas įvyks, mes ieškosim paramos ir dėsimės pirmiausia su valdovais krikščionimis, o paskui net su pagonimis" ... Tai buvo įspėjimas lenkams, norintiems atplėšti kai kurias Lietuvos žemes (Palenkę, Voluinę ir Lietuvai likusį Podolės Braclavą), dėl kurių abi valstybės rungėsi XIV ir XV amž. Tuo būdu Lietuva grasino susitaikinti ir susijungti ne tik su Maskva, bet ir su Lenkijai baisiais totoriais. Bet vis dėlto, lenkų spiriamas, Z.

Augustas viešai pareiškė, jog jis atsisakąs nuo savo paveldėjamųjų teisių Lietuvos sostui: po jo abi valstybės galėsiančios laisvai rinkti sau valdovą. Lenkai už tai jam padėkojo, o lietuviai pareiškė, jog tai galįs spręsti tik Lietuvos seimas, o jie neturį tam įgaliojimų.

Tuo tarpu karas su Maskva tebeėjo. Lietuvos bajorija, susirinkusi ties Vitebsku, užuot kariavusi, ėmė seimuoti ir nutarė prašyti karalių, kad kuo greičiausiai būtų įvykdyta unija: ji tikėjosi tuo būdu gausianti Lenkų paramos. Bajorija kartu nusiuntė ir suprojektuotas unijos sąlygas, kurios buvo labai artimos lenkų reikalavimams. Šitas bajorijos reikalavimas atėjo į seimą per patį ginčų įkarštį ir pasunkino Lietuvos delegatų būklę. Jie daugeliu atžvilgių turėjo nusileisti: atsisakė nuo reikalavimo atlikti atskiras išrinkto didžiojo kunigaikščio pakeliamąsias ceremonijas Vilniuje, sutiko su bendrais pinigais ir net sutiko leisti lenkams įsigyti Lietuvoje dvarų, tik nieku būdu nesutiko atsisakyti nuo savo atskiro seimo. Jie reikalavo, kad bendri seimai būtų šaukiami pačiame pasienyje ir spręstų tik abudu kraštus liečiančius klausimus. Nesusitariant tuo klausimu, jis buvo atidėtas bendram, specialiai unijos reikalui sušauktam, seimui. Tuo metu buvo surašytas specialus aktas, į kurį buvo įtraukti visi išspręstieji klausimai, o neišspręstieji turėjo būtį sprendžiami specialiam seime. Šitas nebaigto spręsti klausimo nukėlimas į kitą seimą, anų laikų įpročiu, buvo vadinamas recesu (nuo lotyniškojo žodžio *recedere).* O kadangi šis aktas buvo sudarytas Varšuvoj, tai jis vadinamas Varšuvos recesu.

Prieš bendrąjį seimą buvo sušauktas dar atskiras Lietuvos seimas, tačiau jame unijos klausimas nė kiek nepasistūmėjo. Bendrasis unijos seimas buvo sušauktas vos 1568 m. gale, o iš tikro susirinko tik 1569 m. sausio 10 d.—1564 m. iš Varšuvos išvažiuodamas, Lietuvos delegacijos pirmininkas Radvila pasisakė abejojąs, ar kraštas sutiksiąs su Lenkų reikalavimais ir su receso nuostatais. Ir iš tikro, Lietuvos delegacija, atvykusi į 1569 m. seimą, vėl siūlė naujus unijos projektus ir vėl reikalavo iš naujo pradėti derybas.

1569 m. Liublino seimo išvakarėse. Unijos klausimą vertė baigti jau minėti veiksniai, būtent bajorijos noras gauti Lenkų paramos ir jos noras gauti lygias su lenkų bajorais teises. Pastarasis bajorijos reikalavimas buvo patenkintas 1566 m. seime: Lietuvos bajorijai buvo duotos visos Lenkijos bajorų turimosios teisės; visas kraštas buvo galutinai padalintas į vaivadijas ir pavietus, o juose buvo įsteigti pačios bajorijos teismai (ligi tol visus teisdavo didžiojo kunigaikščio skirtieji urėdai) ir įkurti seimeliai, kuriuose turėjo būti renkami pavieto teisėjai, urėdai ir seimo atstovai. Tuo būdu visi bajorai per savo atstovus galėjo dalyvauti valstybės

valdyme. Visa tai buvo patvirtinta naujai perredaguotoje antrojoje statuto laidoje.

Po šitų reformų Lietuvos valstybės aparatas pasidarė jau toks pat, koks jis buvo ir Lenkijoje, ir Lietuvos bajorijos teisės buvo visiškai sulygintos su Lenkijos bajorų teisėmis. Suvienodinus valstybes, iš vienos pusės, unijos klausimas turėjo palengvėti, nes dvi vienodai organizuotas valstybes yra lengviau sujungti; iš kitos pusės, gavus visas teises, sumažėjo Lietuvos bajorijos noras susijungti su Lenkija, nes unija tuo atžvilgiu jau nebegalėjo nieko naujo duoti. Bet vis dėlto pasiliko svarbiausias į uniją traukiąs veiksnys — nebaigtas karas su Maskva. Dėl to bajorija ir toliau reikalavo išspręsti unijos klausimą ir sušaukti tam reikalui specialų seimą, kurs pagaliau susirinko 1569 m. sausio 10 d.

Liublino seimo eiga ir unijos aktas. Kaip Varšuvos seime (1563—4 m.), taip ir Liubline lenkai reikalavo visiško abiejų valstybių sujungimo, o lietuviai atsivežė savo projektus, reikalaudami, kad abidvi valstybės pasiliktų savarankiškos. Po ilgokų derybų, per kurias vienų kitiems buvo pasakyta daug karčių žodžių, lietuviai staiga nutraukė derybas ir išvažiavo iš Liublino (kovo 1 d.). Bet šitas jų žingsnis nepasibaigė geruoju: jiems išvažiavus, lenkai išreikalavo iš karaliaus raštų, kuriais Palenkė, Voluinė, Braclavo ir Kijevo žemės buvo prijungiamos prie Lenkijos Lenkai jau seniai geidė tų žemių ir tvirtino, kad jos kadaise priklausiusios Lenkijai (iš tikro dėl Palenkės ir Voluinės kadaise tarp lietuvių ir lenkų ėjo ginčai, bet kitos sritys niekad nieko bendro nebuvo turėjusios su lenkais). Prijungtųjų žemių urėdai ir didesnieji ponai kiekvienas skyrium buvo prisaikdinti Lenkų karaliui; nenorinčiųjų prisiekti vietoj karalius paskyrė kitus urėdus. Tuo tarpu į Lietuvą grįžę ponai išleido visam kraštui įsakymus ruoštis karui. Tačiau, negalėdami sukelti Maskvos karų suvargintos bajorijos, jie nutarė grįžti atgal į Liubliną derybų.

Grįžę į seimą, lietuviai dar ilgai kovojo, stengdamiesi išsiderėti sau palankesnes sąlygas, ir reikalavo grąžinti atplėštąsias žemes, tačiau, karaliui palaikant lenkus, buvo priversti nusileisti. Tuo būdu jie sutiko, kad karalius būtų bendrai renkamas, ir atsisakė nuo reikalavimo, kad jis dar atskirai būtų Vilniuje pa-

keliamas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu: Krokuvoje karūnuodamasis, karalius tuo pačiu turėjo pasidaryti ir didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Lietuviai atsisakė ir nuo atskirų savo seimų: buvo palikti tik bendrieji seimai ir bendras abiejų valstybių senatas. Jie sutiko ir su bendrais pinigais. Tačiau visa kita pasiliko, kaip buvo: liko atskiri visi Lietuvos ministeriai, atskiras valdžios aparatas, atskiras iždas, atskira kariuomenė ir t.t. Visa tai liepos 1 d. buvo patvirtinta trimis unijos aktais — dviem abiejų valstybių luomų ir vienu karaliaus aktu.

Unijos aktą priėmus, seimo darbai tęsėsi dar iki rugpiūčio 12 d. Dabar Lietuvos ir Lenkų atstovai jau kartu sėdėjo. Buvo sprendžiami kiti, unijos akto nesureguliuoti, klausimai. Pirmiausia buvo nustatyta būsimo bendrojo senato sudėtis. Į senatą pateko visi vyskupai ir aukštieji urėdai (vaivados, kaštelionai, ministeriai), t. y. visi tie urėdai, kurie jau anksčiau Lenkijoje yra buvę senato nariais. Bet į senatą nepateko dalis didžiojo kunigaikščio tarybos narių — jo dvaro aukštieji dignitoriai, kokių Lenkijoje iš viso nebuvo arba kurie ten nebuvo senatoriais. Bet jie dėl to nekėlė triukšmo; tik ilgai spyrėsi, reikalaudami sau vietos senate, Lietuvos ponų taryboje buvusieji kunigaikščiai. Bet kadangi Lietuvos ponai buvo jiems priešingi, tai jie vis dėlto nepateko į senatą. Be to, dar buvo nustatyta bendrųjų seimų vieta, kuria buvo paskirta Varšuva. Jei dėl kurių nors priežasčių atstovai ten negalėtų susirinkti, tuomet karalius galįs šaukti seimus kitur, bet tik Lenkijoj. Nemaža dar ginčų sukėlė ir Livonijos klausimas. Lietuviai ją laikė prijungta prie Lietuvos, o Lenkai tvirtino, kad ji prisiekusi karaliui, todėl ir jiems priklausanti. Po ilgų ginčų buvo sutarta, kad Livonija ir Kuršo kunigaikštija bus laikomos priklausančios lygiai abiem valstybėm.

Pagaliau lenkams labai rūpėjo iškovoti sau teisę Lietuvoje įsigyti dvarų ir gauti urėdų. Kadangi Lietuvos statute buvo nuostatų, tatai draudžiančių, todėl į unijos aktą jie įtraukė paragrafą, reikalaujantį visus tuos nuostatus panaikinti. Savo statuto antrąja laida buvo nebepatenkinti ir patys lietuviai, — apie jo pataisymą jau buvo kalbama ir ankstyvesniuose Lietuvos seimuose, — todėl dėl paties statuto pataisymo klausimo lietuviai nė nesispyrė. Statutui pataisyti buvo

sudaryta speciali komisija. Vėliau ji buvo pakeista kita komisija, tačiau 1588 m. paruošta trečioji statuto laida vis dėlto nepanaikino lenkams nepatikusių nuostatų. Tiesa, 1588 m. jiems buvo leista įsigyti Lietuvoje dvarų, betgi jiems niekad nebuvo leista gauti Lietuvoje urėdų.

Liublino seimo scenos. Šaukiant seimą, Lietuvos atstovai pirmiausia susivažiavo atskirai pasitarti. Jie ilgai tarėsi dėl savo pozicijos ir sutiko važiuoti į Liubliną tik tada, kai Zigmantas jiems davė raštą, garantuojantį, kad ten niekas jų neversiąs sudaryti jiems nepriimtinos unijos: jei nesusitarsią, galėsią laisvai, niekieno nekliudomi, išvažiuoti; be jų nieko nebūsią daroma. Deja, Z. Augustas šitą savo garantiją sulaužė. Lietuvių vadai seime buvo Mik. Radvila Rudasis (Juodasis jau buvo miręs 1565 m.), Žemaičių seniūnas Jonas Jeronimas Katkevičius ir vicekancleris Eustachijas Valavičius.

Seime, derybų pradžioje, lietuviai rėmėsi savo naujuoju statutu, kuriuo karalius pasižadėjo išsaugoti Lietuvos sienų neliečiamybę, šaukti jos seimus ir neduoti jokiems svetimšaliams urėdų Lietuvoje. Be to, jie rėmėsi ir tuos pačius dėsnius tvirtinančiomis senosiomis privilegijomis. Tuo tarpu lenkai siūlė derėtis, paėmus pagrindui senuosius abiejų valstybių sutarčių aktus. Besiginčijant Krokuvos vysk. Padnievskis pareiškė, kad Lietuvą Lenkijos karūnai dovanojęs Jogaila, ir ji buvusi atskirai valdoma tik iš lenkų karalių malonės; ji buvusi duodama didiesiems kunigaikščiams tik iki gyvos jų galvos. Tada Katkevičius ironiškai atkirto: „Jei mes jums dovanoti, tai kam jums dar derėtis dėl unijos?" O Radvila dar griežčiau pareiškė: „Niekas negalėjo mūsų dovanoti, nes mes esame laisvi žmonės... Ponams lenkams Lietuva dovanodavo šunų skalikų, žirgelių žemaitukų, bet ne mus, laisvus ir garbingus žmones. Tad kiekvieną, kurs norėtų mane pavergti, aš laikyčiau tironu, o ne savo viešpačiu".

Po pirmų susidūrimų lietuviai pareikalavo, kad lenkai savo pasiūlymus pateiktų raštu. Gavę juos, po trijų dienų lietuviai atnešė lenkams savo projektą; lietuvių projektu, bendrai rinktas karalius turįs būti atskirai pakeliamas Vilniuje didžiuoju kunigaikščiu; kol nebūsiąs pakeltas, tol negalėsiąs turėti Lietuvoje valdžios. Bendras turįs būti gynimasis nuo priešų ir bendri seimai, bet juose turį būti sprendžiami tik abi valstybes liečią reikalai. Seimai turį rinktis pakaitomis Lietuvoj ir Lenkijoj. Savitiems reikalams abiejose valstybėse turį būti atskiri seimai. Urėdai Lietuvoje turį būti duodami tik lietuviams, bet įsigyti dvarų turį būti leidžiama tiek lenkams Lietuvoje, tiek lietuviams Lenkijoje. Piniginis vienetas turįs būti vienodas, bet Lietuvos iždas tvarkomas Lietuvos iždininko. Tikslios sienos tarp abiejų valstybių turinčios būti nustatytos specialios komisijos.

Tuo metu Lenkų valstybė stengėsi susigrąžinti sau visus bajorų kuriuo nors būdu pasisavintus dvarus ir atiminėjo visas žemes, kurioms bajorai neturėjo nuosavybės dokumentų. Šita politika buvo vadinama įstatymų vykdymu, arba — iš lotyniško — egzekucija. Lietuvoje daugybė valstybės dvarų buvo taip pat patekę į bajorijos ir ponų rankas, — ypač Aleksandro laikais, nes jis juos dalino be atodairos, ir todėl jiems niekas neturėjo nuosavybės dokumentų. Tad ir šitam unijos projekte ir vėlesniuose ginčuose su lenkais lietuviai reikalavo, kad karalius duotų garantiją, jog Lietuvoje nebūsianti vykdoma vadinamoji egzekucija.

Lenkai šitokiu lietuvių siūlomu projektu pasipiktino. Jie reikalavo derybų pagrindui 1501 m. Melniko ir 1564 m. Varšuvos receso aktų. Bet lietuviai sakė, kad 1501 m. aktų Lietuva neprisiekusi, o 1563—4 m. seime jos delegatai neturėję neribotų įgaliojimų. Tuo būdu vėl praėjo kelios dienos. Pagaliau karalius įsakė lietuviams vasario 28 d. ateiti į lenkų seimą ir kartu posėdžiauti. Bet tą dieną susirinkęs lenkų seimas nieku būdu negalėjo sulaukti lietuvių: mat, naktį jų išvažiuota iš Liublino. Trys pasilikę Lietuvos senatoriai, pranešę, kad Lietuva dėl unijos daugiau nebesiderėsianti, taip pat išvažiavo (buvo paliktas tik vienas vicekancleris Valavičius). Tada lenkai pradėjo grobti Lietuvos provincijas. Atvykę išvažiavusiųjų lietuvių delegatai savo išvažiavimą iš seimo pateisino karaliaus prieš seimą duotuoju raštu; esą, jie buvę atvykę tik dėl unijos, bet, matydami, kad dėl jos nesusikalbėsią, jie nebeturėję ką veikti, ir išvažiavę. Nors jie ir protestavo prieš Lietuvos žemių grobimą, tačiau tas nieko nepadėjo: užgrobtųjų provincijų atstovai buvo saikdinami. Tai matydami, birželio 6 d. pagaliau sugrįžo Lietuvos ponai ir seimelių naujai išrinkti atstovai, kurie tuojau pareikalavo atšaukti karaliaus raštus, kuriais Lenkijai buvo prijungtos Lietuvos provincijos, ir pašalinti iš Lenkų senato ir seimo užgrobtųjų žemių atstovus, jau posėdžiavusius kartu su lenkais. Lenkams nenusileidžiant, vėl prasidėjo derybos. Dabar lietuviams buvo jau daug sunkiau spirtis, jų grįžimas dar paaukštino lenkų toną. Netekę didžiulių, tirštai gyvenamų žemių, Lietuvos atstovai jautėsi daug silpnesni, ir nebegalėjo ryžtis atvirai kovai su Lenkija. Todėl dabar lietuviai daugiausia pasitikėjo karalium ir net maldavo jį nesiaurinti savo tėviškės teisių. Derybos buvo gana sunkios. Lietuviams vadovavo Katkevičius su Valavičium, nes senelis M. Radvila dabar jau nebeatvyko. Karalius nuolat lankėsi ir pas vienus ir pas kitus, ieškodamas kompromisų. Čia jis parodė nemaža politinio takto ir pasiaukojimo. Kelis sykius tų derybų metu jis buvo net susirgęs iš nuovargio. Tačiau, būdamas įsitikinęs unijos naudingumu, jis vis dėlto daugiau rėmė lenkų reikalavimus. Pagaliau atėjo lemiamoji birželio 27 d. Katkevičius pasakė karštą ir graudingą kalbą, maldaudamas karalių neskriausti Lietuvos. Ją baigdamas, didysis Livonijos gynėjas net

apsiašarojo, o visi Lietuvos atstovai suklaupė. Scena sugraudino net karalių ir lenkus: beveik visi verkė. Tačiau tas nieko nepadėjo. Karalius ir lenkai ramino, kad jie norį tik gero ir kad unija išeisianti tik įnaudą Lietuvai. Gavę karaliaus atsakymą, lietuviai tarėsi dar 3 valandas ir tą pačią dieną pranešė, jog sutinką su visais lenkų paruoštojo akto nuostatais. Po to prasidėjo priesaika, padėkos pamaldos, o liepos 1 d. buvo patvirtinti patys aktai.

Liublino unijos akto reikšmė. Šis aktas buvo pirmasis, kurį galima pavadinti unijos aktu. Jis sukūrė savotišką dviejų valstybių junginį, kokio ligi tol dar nebuvo; iki tol abiejų pusių buvo pripažinti tik 1413 m. ir Zigmanto Kęstutaičio aktai, o visi kiti (1499, 1501, 1564 m.) aktai buvo lietuvių nepatvirtinti. Zigmanto Kęstutaičio aktai nė kiek nepakeitė buvusios santvarkos; tai buvo tik sutikimas laikytis pateiktų sąlygų už paramą prieš Švitrigailą. Todėl, pavojui praėjus, niekas su tais aktais nebesiskaitė. Jau buvo nustojęs savo reikšmės ir 1413 m. aktas, nes Lietuva, nepaisydama jo nuostatų, rinkosi sau valdovus, visiškai neatsiklausdama lenkų. Tiesa, nuo Kazimiero laikų lenkai ėmė rinktis sau karaliais visada tuos pačius asmenis, kuriuos išsirinkdavo Lietuva sau didžiaisiais kunigaikščiais. Tuo būdu išliko personalinės valstybių unijos ryšys: abi valstybės buvo vieno valdovo valdomos. Tačiau tą ryšį palaikė ne aktai, bet Lenkijos, o kartais ir Lietuvos noras jo nenutraukti. Dabar jau buvo susitarta kartu rinkti valdovą ir turėti bendrą seimą. Tai buvo lenkų reikalavimas, kurio lietuviai gal irgi būtų nesilaikę, kaip kad nesilaikė daugelio ankstyvesnių susitarimų. Bet po trejų metų, mirus bevaikiui Z. Augustui, nebebuvo ko rinkti valdovu. Maskvos pavojus lietuviams neleido rinktis sau atskiro valdovo, tad noromis nenoromis jie turėdavo rinktis tą patį valdovą, kurį rinkdavosi ir lenkai. Tačiau dar ilgai lietuviai savo didįjį kunigaikštį rinkdavosi atskirai nuo lenkų. Taip pat, nepaisydami unijos akto nuostatų, jie dar ilgai šaukdavo ir savo atskirus seimus.

Lietuvos nesuliejo su Lenkija nė pats aktas: liko visiškai atskira valstybės teritorija, atskira jos valdžia, atskira kariuomenė, atskiras iždas, atskiros teisės. Visa tai leido Lietuvai ir toliau gyventi visiškai savarankiškai. Seimai buvo bendri, bet juose kiekviena valstybė svarstė savo reikalus ir leido sau rei-

kalingus įstatymus. Nors unijos aktas ir leido, tačiau lenkai Lietuvoje dar ilgai negalėjo įsigyti dvarų, o valstybinių urėdų jie niekuomet negalėjo gauti Lietuvoje. Unijos aktas, suliedamas valstybes, paliko daug spragų, kurias dar labiau padidino lietuvių noras savarankiškai gyventi ir savos valstybinės tradicijos. Tuo būdu valstybinė Lietuvos organizacija ir toliau išliko visiškai savarankiška. Tačiau Lietuva palengva artėjo prie Lenkijos: Lietuvos bajorija nuolat lenkėjo ir kartu su lenkų bajorija kovojo dėl savo luominių teisių praplėtimo; palengva taip pat buvo vienodanami išlikę skirtumai ir valstybinėję organizacijoje. Tuo būdu XVIII amž. gale, kai abiejų valstybių bajorų visuomenės jau buvo susiliejusios, buvo bandyta galutinai sujungti ir valstybes, bet jau nebepavyko, nes kaip tik tada abi valstybės žuvo, ir jų žemės buvo užgrobtos kaimynų (žiūr. 433—434 psl.).

14. Zigmanto Augusto valdymo pabaiga ir mirtis

Liubline darant uniją karas su Maskva tebebuvo dar nebaigtas. Lietuviai tikėjosi po unijos gauti Lenkų paramos, tačiau jos negavo. Jie vieni jau nebegalėjo kariauti. O kadangi Maskva liovėsi puolus Lietuvą, tai karas savaime aprimo. Pagaliau 1571 m. buvo padarytos paliaubos, kuriomis Polockas ir Livonijos dalis buvo palikta Maskvai. Karas tuo būdu laikinai pasibaigė. Visi laukė anksti pasenusio Zigmanto Augusto mirties. Visi kaimynai valdovai ruošėsi po jo mirties įžengti į Lietuvos ir Lenkijos sostus, o ypač tuo rūpinosi Austrų Habsburgai ir caras Jonas IV. Kaip tik dėl to caras ir nebekariavo su Lietuva: jis nenorėjo tuo būdu jai įsipykti; priešingai, Zigmantui Augustui mirus, grasindamas karu galėjo reikalauti sosto sau arba sūnui.

Pagaliau 1572 m. (liepos 7 d.) mirė Zigmantas Augustas. Mirė savo mėgiamajame Knišine, Palenkėje. Jam tada dar tebuvo tik 52 m., tačiau jis jau buvo visiškai pasenęs, silpnas senelis. Po jo mirties neliko jokių vyriškų įpėdinių (liko tik seserys, kurių viena — Ona — tebebuvo netekėjusi), tad turėjo prasidėti laisvai renkamųjų valdovų periodas. Sostą valdžiusi

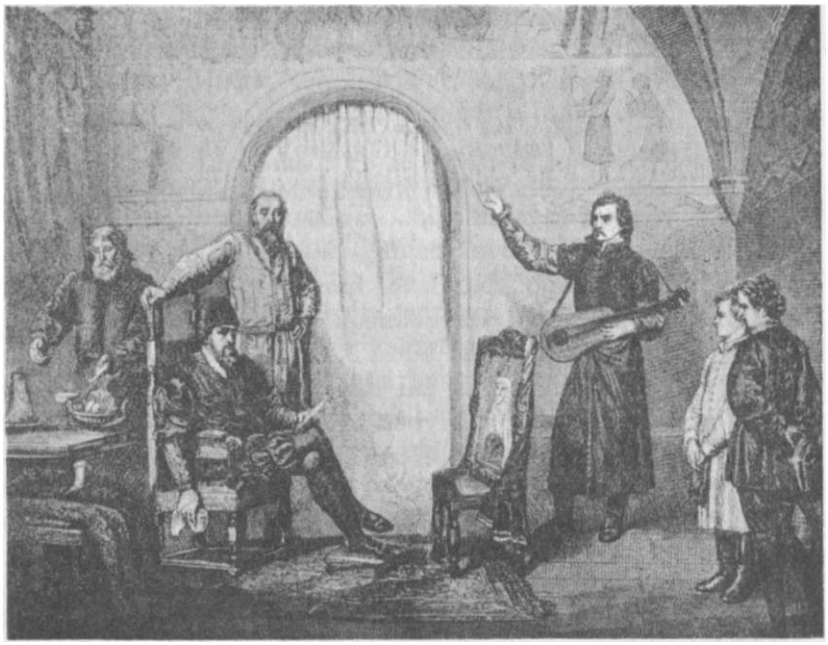

Zigmantas Augustas liūdi mirusios Barboros.
(Gersono paveikslas).

Gedimino šeimos šaka pasibaigė. Tiesa, dar buvo gyvų daug Gedimino giminės kunigaikščių, bet jie jau seniai buvo nutolę nuo sosto, nusigyvenę, ir todėl nebetiko kandidatais į valdovus.

Zigmantas Augustas jaunystėje buvo energingas vyras. Tačiau jis labai pasikeitė po žmonos Barboros mirties: nuolat jos liūdėjo, nešiojo juodus apdarus, gyveno juodai išmuštuose kambariuose. Barborai mirus, jis vedė pirmosios žmonos seserį Habsburgaitę, tačiau su ja negyveno; ji išvažiavo į Vieną. Negaudamas persiskyrimo, jis nebegalėjo vesti. Gyveno atsiskyręs, visokių dvaro pataikūnų apsupamas dažnai keičiamomis favoritėmis.

Diplomatas jis buvo neblogas. Mokėjo laukti patogaus momento, gerai pažino savo valdinius, mokėjo pastebėti žmonių silpnumus ir jais pasinaudoti. Jam trūko tik drąsos ir energijos kovoti su pasitaikančiais sunkumais. Jo laikais Lenkijoje ir Lietuvoje ėjo kova tarp protestantų ir katalikų. Jis pats buvo svyruojąs katalikas, tačiau nenorėjo pyktis su galingaisiais katalikų dvasininkais, todėl nerėmė protestantų. Jis ir pats buvo linkęs pereiti

Zigmanto Augusto antkapis Krokuvos katedroje.

į protestantizmą, kad galėtų gauti persiskyrimą su žmona, bet dėl tos pačios priežasties nesiryžo. Buvo labai išlaidus ir duodavosi išnaudojamas visokiems intrigantams. Todėl jam nuolat trūko pinigų; bet iš tėvų gautas brangenybes jis vis dėlto išsaugojo.

Z. Augusto laikai Lietuvoje buvo labai reikšmingi. Jo laikais įvyko ne tik persivertimas iš užplūdusio protestantizmo atgal į katalikybę, ne tik pradėjo kilti švietimas (jėzuitai ėmė kurti mokyklas), bet įvyko daug pakitimų tiek valstybės santvarkoje, tiek visuomenėje, tiek ūkyje: buvo įvykdyta valakų reforma, bajorija gavo lenkiškus savivaldybės organus ir teismus, pagaliau buvo sudaryta unija su Lenkija. Vis tai buvo svarbūs faktai, kurie vėlesniajai Lietuvos istorijai turėjo labai didelę reikšmę.

C. Lietuvos vidaus santykiai XVI amžiuje

I. Valstybinė Lietuvos santvarka XVI amžiuje

1. Krašto valdymo aparatas iki XVI amž. antrosios pusės

Didysis kunigaikštis ir jo valdžia. Po Vytauto mirties Lietuvos valdovai visada būdavo renkami. Bet kadangi, pradedant

Kazimieru, Lietuvos valdovais visada būdavo išrenkami Jogailos palikuonys, tai Kazimiero šeima jautėsi turinti sosto paveldėjamųjų teisių.

Pagal seną paprotį, Lietuvoje valdovas buvo laikomas visos valstybės šeimininku, todėl jo valdymas buvo panašus į didelių žemės plotų savininko valdymą. Jis ne tiktai patsai valdė daugybę didžiulių dvarų, iš kurių pajamų padengdavo valstybės išlaidas, bet buvo ir viso krašto savininkas. Todėl visi žemės valdytojai turėjo jam atlikti tam tikras pareigas: bajorai eidavo į karą, valstiečiai mokėdavo tam tikrus mokesčius ir atlikdavo darbus. Vieni bajorai valdė žemes iš senovės, kitiems žemių duodavo kunigaikštis, tačiau visų pareigos buvo vienodos. Vieni žemes gaudavo amžinai, kiti — iki savo ar vaikų gyvos galvos, o dar kiti — iki norėjo didysis kunigaikštis. Visa tai jis galėjo daryti laisvai; tačiau valstybės politikoje jį varžė įsigalėjusi ponų taryba ir seimai (žiūr. 198—201 psl.).

Provincijų valdymas. Savo dvarams administruoti ir tvarkai srityse palaikyti didysis kunigaikštis skirdavo tam tikrus urėdus, kurie buvo vadinami vietininkais. Jų buvo įvairių. Vieni buvo paskirti buvusių sritinių kunigaikščių vietose ir valdė dideles sritis, kiti buvo paskirti didžiojo kunigaikščio dvaruose (domenuose) ir valdė tik nedidelius valsčius dvarų apylinkėse; jie turėdavo prižiūrėti ūkį ir už tai gaudavo 1/3 visų dvaro pajamų.

Tačiau vietininkai nebuvo vien tik ūkių prievaizdai: jie valdė ne tik dvarus, bet jų žinioje buvo ir tose srityse esančios pilys, kurias jie turėjo taisyti ir laikyti paruoštas karui. Be to, jie spręsdavo ne tik dvaro valstiečių, bet ir apylinkės bajorų bylas. Taigi vietininkai ėjo trejopas pareigas: 1) didžiojo kunigaikščio turto valdytojo, 2) pilies komendanto ir 3) teisėjo. Jų buvo visoje valstybėje, ir jie buvo svarbiausi urėdai. Tik dvarų administracijai ir valstiečiams valdyti jie turėjo sau padėjėjų: tėvūnų, pristovų, šimtininkų ir t.t.

Taip buvo valdomas visas kraštas. Tik Vilniaus ir Trakų sritys nuo 1413 m. turėjo savo viršininkus, vadinamus ne vietininkais, bet vaivadomis. Tai buvo lenkiškojo tipo urėdai, kurie vesdavo savo srities bajoriją į karą ir turėdavo kitokių,

į vietininkų panašių, pareigų. Jiems karo reikaluose ir teismuose tarsi padėjėjai buvo kašteliona i. (Bet tose dviejose didžiulėse vaivadijose buvo taip pat ir vietininkų, valdančių didžiojo kunigaikščio dvarus su mažesnėmis apylinkėmis). Vietininko neturėjo ir Žemaitija. Čia nuo Vytauto laikų buvo krašto viršininkas, vadinamas seniūnu. Jis buvo lygus su vaivadomis. Vėliau Žemaitijai buvo paskirtas ir kaštelionas (1566 m.).

Kadangi Vilniaus ir Trakų vaivadijos buvo labai didelės, tai iš jų (XVI a.) buvo išskirtos kai kurios sritys, gavusios savo atskirus vaivadas. Taip antai, iš Vilniaus vaivadijos buvo išskirta Naugarduko, o iš Trakų — Brastos vaivadija. Maždaug tuo pat metu didžiųjų sričių (buvusiųjų atskirų kunigaikštysčių) vietininkai gavo irgi lenkiškuosius vaivadų vardus, o mažesnieji vietininkai, t. y. tie, kurie valdė paprastus dvarus ir nedidelius valsčius, buvo pradėti vadinti seniūnais.

Didžiojo kunigaikščio rūmų urėdai. Didysis kunigaikštis, valdydamas kraštą per vietininkus ir vaivadas bei seniūnus, pats negalėjo atlikti visų reikalų. Todėl jau nuo senų laikų jo rūmuose buvo eilė žmonių, turinčių tam tikrų pareigų, būtent ministerių. Didžiojo kunigaikščio rūmų saugumui, tvarkai ir iškilmių ceremonijoms prižiūrėti buvo maršalkos, įvairiausiems didžiojo kunigaikščio kanceliarijos reikalams vesti buvo kancleriai ir jų pavaduotojai vicekancleriai (nuo 1566 m.); piniginiams reikalams tvarkyti buvo iždininkai, o kariuomenei vadovauti — hetmonai. Hetmonų buvo du: krašto hetmonas vadovaudavo į karą susirinkusiai bajorijai, o kiemo hetmonas, atsiradęs nuo 1521 m., vadovaudavo samdytajai kariuomenei (vėliau kiemo hetmonas buvo pradėtas vadinti lauko hetmonu).

Be šių, vėliau ypatingą reikšmę įgavusių ministerių, dar buvo nemaža smulkesnių urėdų: kambarinių, stalininkų, duonos raikytojų, arklininkų, vyriausiųjų virėjų, taurininkų ir t. t. Vėliau visų tų urėdų vardai virto savotiškais garbės titulais, tie urėdai gaudavo pareigas tiktai iškilmėse (ir tai ne visi).

2. Teismų ir administracijos reforma 1564—1566 m.

Teismai buvo nevienodi: jie buvo atskiri kiekvienam luomui. Valstiečiai anksčiau turėjo savo teismus, kurie palengva išnyko, ir valstiečių teisėjais pasidarė tie, kurie valdė dvarą; taigi valdovo dvaruose teisė vietininkai, o bajorų dvaruose — bajorai. Dvasininkai, miestiečiai ir žydai turėjo savo atskirus teismus, o bajorai nuo seno priklausė didžiojo kunigaikščio teismui. Bet kadangi pats didysis kunigaikštis negalėjo išspręsti visų bylų, tai paprastai ir bajorus teisdavo jo paskirti urėdai — vietininkai, seniūnai, vaivados. Šių sprendimus buvo galima apskųsti pačiam didžiajam kunigaikščiui. Bet ir tokiais atvejais bylas paprastai spręsdavo ne jis vienas: kai kurias iš jų jis spręsdavo kartu su taryba, o kitas — viena taryba. Apskritai teismų srity buvo painiava, ir bylos iš vieno teismo eidavo į kitą be jokios tvarkos; be to, jos labai ilgai užsigulėdavo. Dėl to bajorija seimuose nuolat kėlė teismų klausimą, reikalaudama reformos.

Teismų reforma 1564 m. Lietuvos bajorijai labiausiai nepatiko, kad teismai priklauso didžiojo kunigaikščio skirtiems urėdams. Ji reikalavo, kad Lietuvoje būtų įvesti tokie pat pačių bajorų teismai, kokie buvo Lenkijoje. Pagaliau 1564 metų seime didysis kunigaikštis su tuo bajorijos reikalavimu sutiko, ir buvo pradėti steigti nauji bajorijos teismai; jie galutinai buvo sutvarkyti tiktai 1566 m.

Naujieji teismai buvo trejopi. Pirmiausia buvo įkurti pačių bajorų renkamieji teismai, vadinami žemės teismais. Jiems buvo pavestos spręsti visos bylos dėl turto, t. y. vadinamosios civilinės bylos. Tik bylos dėl žemės ribų (ežių) buvo pavestos atskiram pakamorės teismui. Kiekviename dabar naujai sudarytame paviete buvo vienas didžiojo kunigaikščio skiriamas urėdas — pakamorė, kuris visas tokias bylas spręsdavo vietoje. Pagaliau baudžiamosios (kriminalinės) bylos buvo pavestos spręsti trečiam, vadinamajam pilies teismui. Pilies teismai priklausė seniūnams, kurių buvo palikta nebe tiek daug, kaip kad anksčiau, o tik po vieną kiekvienam paviete. Tuo būdu visi kiti vietininkai, didžiojo kunigaikščio dvarų val-

dytojai, nebeteko teisės teisti bajorus; vėliau jie paprastai buvo vadinami laikytojais *(tenutarii).*

Pilies teismas priklausė vaivadai arba didžiojo kunigaikščio skirtajam seniūnui. Dažniausiai teisdavo ne patys seniūnai, o jų paskirti vietininkai ir teisėjai. Sprendimams rašyti ir teismo knygoms vesti buvo seniūno arba vaivados skiriamas „pilies raštininkas". Pakamorė teisė patsai; jis irgi buvo skiriamas didžiojo kunigaikščio. Renkamas buvo tik žemės teismas; jis susidėjo iš teisėjo, teisėjo pavaduotojo ir raštininko, kuriems rinkti buvo šaukiamas pavieto bajorų seimelis.

Krašto padalinimas į pavietus ir vaivadijas. Visas kraštas jau anksčiau buvo padalintas į vaivadijas, ir didelių sričių, buvusiųjų kunigaikštysčių, vietininkai jau buvo gavę vaivadų vardą dar XVI amž. pradžioje. Įvedant naujuosius teismus, buvo sudaryti teisminiai pavietai. Kai kurie iš jų sutapo su vaivadijomis, bet iš kai kurių didelių vaivadijų buvo išskirti net keli pavietai; pav., iš Vilniaus vaivadijos buvo išskirta Ašmenos, Lydos, Ukmergės ir Breslaujos, o iš Trakų vaivadijos — Gardino, Kauno ir Upytės pavietai. Pilies teismai pavietuose priklausė seniūnams, o vaivadijose — vaivadoms. Tad administracijos urėdai ir teismai buvo sujungti. Toks krašto padalinimas į vaivadijas ir pavietus išbuvo iki valstybės pabaigos.

Seimeliai. Žemės teismams rinkti buvo įvesti viso pavieto arba vaivadijos bajorų suvažiavimai, vadinami seimeliais. Seimeliuose bajorija apsvarstydavo savo reikalus, išsirinkdavo teismą ir kitus urėdus. Taip pat seimeliuose buvo renkami atstovai į seimą ir surašomos jiems instrukcijos. Vėliau seimeliai buvo šaukiami vienam kuriam reikalui, ir kiekvienas iš jų turėjo atskirus vardus: priešseiminiuose seimeliuose būdavo renkami atstovai į seimą; reliaciniuose atstovai, grįžę iš seimo, padarydavo pranešimus apie seimo darbus; elekciniuose būdavo renkami pavieto arba vaivadijos urėdai, ir t. t.

3. Lietuvos įstatymai ir Statutas

Pirmieji Lietuvos įstatymai buvo nerašyti. Gyvenimas buvo tvarkomas papročių teise, kurios laikėsi tiek valdo-

vai, tiek gyventojai. Didžiojo kunigaikščio valdžia buvo absoliutiška, ir daugely atvejų jis galėdavo elgtis kaip tinkamas. Kai bajorija pradėjo įgauti kaskart vis daugiau reikšmės, ji ėmė reikalauti, kad teisės būtų surašytos. Tatai buvo daroma tam tikruose dokumentuose, vadinamuose privilegijomis. Kartais tokiuose dokumentuose būdavo surašomos tam tikros viso krašto bajorijos teisės, kartais tik vienos kurios srities, o kartais juose būdavo surašomos net atskirų šeimų ar asmenų teisės. Jei dokumentas liesdavo visą kraštą, jis būdavo vadinamas krašto privilegija, jei tik vieną sritį — provincijos privilegija. Be to, dar būdavo privilegijų, duodamų Bažnyčiai, miestams, žydams ir t. t. Tiktai nebuvo jokių privilegijų valstiečiams, nes jie buvo laikomi priklausančiais kunigaikščiui, bajorams arba dvasininkams, — vadinasi, tam, kam priklausė dvarai. Pagaliau tų privilegijų prisirinko gana daug; be to, jos būdavo nevienodos, daug kuo skirdavosi viena nuo kitos. Tad teismams būdavo labai sunku susivaikyti visoje toje painiavoje. Dėl to atsirado reikalas visas veikiančiąsias teises kodifikuoti, t. y. suvesti į vieną sistemingą įstatymų rinkinį, veikiantį visame krašte. Toks kodeksas pasirodė 1529 m. Lietuvos Statuto vardu.

Medžiagos ruošiamajam Statutui buvo nemaža. Antai dar 1387 m. Jogaila, krikštydamas Lietuvą, buvo davęs dvi krašto privilegijas, kurių viena apibrėžė bajorijos, o kita katalikų Bažnyčios ir katalikiškosios bajorijos teises (žiūr. 111 psl.). Naujų teisinių normų davė 1413 m. Jogailos ir Vytauto privilegija, suteikta Horodlėje (žiūr. 131 psl.), ir Zigmanto Kęstutaičio 1434 m. privilegija (žiūr. 170 psl.). Dar daugiau padarė teisinių atmainų 1447 m. didžioji Kazimiero privilegija (žiūr. 180 psl.). Pirmasis bandymas įstatymus kodifikuoti buvo padarytas 1468 m., išleidus vadinamąjį Kazimiero Teisyną. Tačiau jis teapėmė tik kai kuriuos baudžiamosios teisės ir teismo proceso dalykus. Po jo, 1492 ir 1506 m. dar buvo paskelbtos dvi krašto privilegijos, kuriomis buvo sunormuotos ponų tarybos teisės dalyvauti valstybės valdyme. Buvo nemaža ir provincijų privilegijų, o 1522 m. už Zigmanto Augusto išrinkimą didžiuoju kunigaikščiu jo tėvas Zigmantas II pažadėjo išleisti statutą, kuriame turėjo būti surinktos visos krašte veikiančiosios teisės. Tas laukiamasis statutas ir buvo paskelbtas 1529 m.

I-sis Lietuvos Statutas visas krašte veikiančiąsias teises suvedė į vieną gerai apgalvotą sistemą. Visas Statutas padalintas

į 13 skyrių, o šie — į 282 straipsnius. Kiekvienas skyrius liečia kurį nors atskirą dalyką: vienas — valdovą ir nusikaltimus prieš jį, kitas — valstybės gynimą, trečias — bajorų žemės teises, ketvirtas — paveldėjimo teises, penktas — įvairiausius kriminalinius nusikaltimus, ir t. t.

Statutas, paruoštas vadovaujant kancleriui Albertui Goštautui, buvo taisomas kelių komisijų. Jame surinktos teisės paimtos iš privilegijų ir gyvenime veikusiųjų papročių. Tuo jis ir reikšmingas, nes yra visiškai lietuviškas. Tiesa, jame yra nemaža bajorijos teisių, pasiskolintų iš lenkų ir iš rusų, tačiau jos visos pritaikytos Lietuvos gyvenimui. Jis daug kuo pralenkė tuo metu Lietuvos kaimynų turėtus teisių rinkinius. Lenkai nuo Kazimiero Didžiojo laikų, t. y. nuo XIV amž., turėjo savo teisių rinkinį, vadinamąjį *Vislicos Kodeksą,* tačiau Lietuvos Statutas jį toli praneša savo sistemingumu. Vislicos Kodekse mechaniškai sukrautos įvairios privilegijos ir įstatymai, o Lietuvos Statute yra savotiška sistema, atsakiusi to meto teisių mokslo reikalavimams.

Naujos Statuto laidos. Išleidus pirmąjį Statutą, veikiai pasirodė, kad jis reikalingas pataisų. Naujös Statuto laidos klausimas buvo keliamas net keliuose seimuose. Seimų pataisytas, jis buvo nutartas įvesti 1564 m., tačiau tuo tarpu su Maskva ėjusio karo reikalai tatai sutrukdė, ir jis tebuvo paskelbtas tik 1566 m. Į jį jau buvo įtraukti ir visi naujoviškumai, atsiradę dėl tuo metu padarytos pavietų ir teismų reformos.

Ši antroji laida buvo jau daug platesnė ir sistematizacijos atžvilgiu daug pažangesnė. Kaip tik tuo metu Lietuvoje vyko didelės atmainos teisiniuose santykiuose: bajorija kaskart vis daugiau įgavo teisių, darėsi vieninteliu luomu, turinčiu visas teises, ir kūrė naują, panašią į Lenkijos, valstybinę santvarką. Todėl netrukus pasirodė, kad ir antroji Statuto laida dar reikalinga pataisų. Apie naująją laidą buvo pradėta rūpintis dar tais pačiais 1566 m., tačiau ji, — trečia ir paskutinė laida, — teišėjo vos 1588 m.

Visos trys Statuto laidos buvo parašytos to meto Lietuvoje vartojama gudų rašto kalba. Vėliau jos buvo išverstos į lotynų ir į lenkų kalbas. Pirmosios dvi laidos buvo rankraštinės; jos niekad nebuvo išspausdintos (tik dabar jos yra išspausdintos

mokslo reikalams). Tik trečioji laida buvo išspausdinta iš pradžių gudų kalba, o vėliau daug kartų perspausdinta lenkiškai.

Statuto reikšmė yra nepaprastai didelė. Pirmiausia jis yra geras visuomeninės ir valstybinės to meto Lietuvos kultūros rodiklis, nes yra visos teisinio Lietuvos gyvenimo raidos rezultatas. Be to, jis turėjo nepaprastą reikšmę tolimesniam Lietuvos valstybės gyvenimui. Mat, tuo metu buvo labai aktualus klausimas, kaip apsisaugoti nuo lenkų įtakos Lietuvos vidaus gyvenime, nes lenkai iš Lenkijoj gyvenančio didžiojo kunigaikščio stengėsi išgauti sau teisių ir vietų Lietuvoje. Todėl, išleisdami į Lenkiją savo kunigaikštį Kazimierą, lietuviai išreikalavo, kad jis savo 1447 m. privilegijoje pasižadėtų neduoti jokiam svetimšaliui vietų ir dvarų Lietuvoje ir saugoti, kad nesusiaurėtų Lietuvos sienos. Tatai buvo įtraukta ir į visas tris Statuto laidas. Kadangi Lietuvos Statutas galiojo ne tiktai iki nepriklausomybės pabaigos, bet dar ilgai ir Lietuvą užėmus rusams (iki 1840 m.), tai jis išsaugojo Lietuvą lietuviams: jo dėka svetimšaliai negalėjo įsigyti dvarų Lietuvoje.

4. Lietuvos apsaugos organizacija XVI amžiuje.

Bajorų karinė prievolė. Pirmoji krašto gynėja nuo senų senovės buvo bajorija. Jos pagrindinė pareiga buvo kariauti. Buvo net toks įstatymas, kuriuo iš bajoro, neinančio į karą, turėjo būti atimta žemė. Duodamas bajorams naujų žemių, didysis kunigaikštis visada reikalaudavo, kad jie eitų į karą.

Bajorai turėjo eiti kariauti ne tik patys, bet ir su savo tarnais. Juo kuris bajoras buvo turtingesnis, daugiau turėjo žemės, juo daugiau turėjo vestis į karą tarnų. Buvo sudaryti sąrašai, kiek kuris bajoras turi statyti ginkluotų karių. Paprastai nuo 5—8-nių bajoro valdomų valstiečių sodybų (vėliau — valakų) turėjo būti duodamas vienas karys. Neturtingas bajoras turėdavo eiti kariauti pats vienas, o patys neturtingieji bajorai pastatydavo vieną karį bent keliese susidėję.

Samdyta kariuomenė. Karo prievolė bajorams buvo labai nemaloni, tad juo toliau, juo labiau jie pradėjo jos vengti. O be to, ne kokie iš bajorų buvo ir kariai: nedrausmingi, dažnai, susirinkę į karą, pradėdavo svarstyti valstybės reikalus, tartis,

kaip išvengti karo, ir siųsdavo didžiajam kunigaikščiui įvairiausių reikalavimų. Dėl to pamažu bajorų kariuomenė buvo keičiama samdyta kariuomene. Zigmanto II, vadinamo Senuoju, laikais jau daug daugiau buvo pradėta samdyti kariuomenės; pagaliau buvo kariaujama vien tik su samdyta kariuomene, o bajorijos buvo šaukiamasi tik ypatingai sunkiais laikais, kai samdytajai kariuomenei reikėdavo pagalbos.

Tuo metu ir visoje Europoje kariuomenė buvo samdyta. Lietuvoje ji atsirado ne iš karto. Pirmieji samdiniai kareiviai buvo svetimšaliai; jie buvo pradėti samdyt Vytauto laikais. Samdytinių, ypač čekų, buvo jau garsiame Tanenbergo mūšyje. Neišnyko jie ir vėliau. Ypač jie buvo reikalingi specialioms kariuomenės rūšims, — pavyzdžiui, artilerijai, nes šauktiniai bajorai sudarydavo vien kavaleriją. Taikos metu samdiniai buvo reikalingi pilių įguloms. Tuo būdu buvo pradėtos laikyti nuolatinės samdytosios kariuomenės dalys, kurios būdavo hetmonų žinioje.

Kariuomenei samdyti būdavo skiriamos tam tikros sumos pinigų. Pinigai būdavo įteikiami karininkams, kurie kiekvienas susamdydavo sau pavestą dalį. Toliau algas kareiviams mokėdavo iždas. Kiekvieną metų ketvirtį kareiviai gaudavo po 5—6 auksinus. O iždas tam reikalui pinigų surinkdavo iš valstybės dvarų. Zigmanto Augusto laikais buvo nustatyta, kad visi, gaunantieji valdyti valstybės dvarus, t. y. seniūnai ir laikytojai, turi atiduoti kariuomenės reikalams seniūnijos dvarų pajamų (tas mokestis buvo vadinamas k v a r t a). Ramiu laiku tų mokesčių pakakdavo, o karo metu, kai daugiau reikėdavo samdyti kariuomenės, būdavo uždedami specialūs mokesčiai.

Kareiviui, mokant vidutiniškai po 5 auksinus už metų ketvirtį, per metus būdavo sumokama 20 auksinų, arba 600 skatikų (vieno skatiko vertė tada buvo lygi maždaug 5 litams, t. y. už skatiką buvo galima nupirkti maždaug tiek pat, kiek dabar už 5 litus). Kariuomenės Zigmanto II laikais Lietuvoje buvo išlaikoma apie 5.000, taigi jai būdavo išmokama apie 3 milijonus skatikų, arba 15 milijonų litų (iš tos algos kareiviai turėdavo ir pragyventi). Be to, valstybei dar atsėjo artilerija ir kitos karo reikmenės. Žodžiu, kariuomenei būdavo išleidžiama didžiausia visų valstybės pajamų dalis.

II. Visuomeninė ir ekonominė Lietuvos santvarka XVI amžiuje

1. Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės luomai

Bajorai buvo aukščiausiasis luomas, turėjęs daugiausia teisių ir mažiausia pareigų. Iš visų pareigų jiems buvo likusi tiktai vienintelė karo prievolė. Kai pagaliau išnyko ir ši prievolė, bajorai beturėjo tik teises, o pareigų — jokių. Mokesčius jie mokėdavo tik tada, kai juos patys seime užsidėdavo.

Tačiau bajorų luomo sudėtis buvo labai marga, — nelygu jų turtas. Daugiausia reikšmės ir teisių turėjo didžturčiai ponai, kurie įėjo į didžiojo kunigaikščio tarybą ir turėjo visas svarbiausias vietas valstybėje. Palengva kai kurie iš jų nepaprastai praturtėjo, ir savo didžiuliuose dvaruose jautėsi, kaip kokie kunigaikščiai, nes jiems priklausė ne tik valstiečiai, bet ir jų žemėse gyveną smulkbajoriai. Prie šito ponų sluoksnio prisijungė ir visi senieji kunigaikščiai, netekę savo sričių ir pasidarę paprastais žemvaldžiais. Kai kurie iš jų tiek nusmuko, jog nebepajėgė net išsilaikyti ponų tarpe ir susiliejo su paprastaisiais bajorais.

Ilgiausiai išsilaikė savo srityje Slucko kunigaikščiai, kurie betgi XVI amž. gale išmirė, ir jų žemės su paskutine jų giminės dukteria atiteko galingiausiajai to meto ponų šeimai, būtent Radviloms.

Greta turtingų ponų ir vidutinės bajorijos, buvo dar visiškai neturtingų bajorų, kurie sudarė pereinamąjį sluoksnį tarp bajorų ir valstiečių. Nuo valstiečių jie skyrėsi tik tuo, kad jiems nereikėjo eiti į darbą ir mokėti valstiečių mokamųjų mokesčių; jie būdavo teisiami ne turtingesniųjų bajorų teismų, o didžiojo kunigaikščio vietininkų ar seniūnų, eidavo į karą arba atlikdavo pasiuntinių ir laiškanešių pareigas. Praturtėję, jie galėdavo tapti pilnateisiais bajorais. Dažnai keli tokie neturtingi bajorai susidėję statydavo vieną karį. Kartais koks nors iš tokių bajorų, gyvendamas tarp valstiečių ar kur nors nuošaliai, neidavo jokių pareigų, jo bajorystė būdavo pamirštama, ir pagaliau iš jo būdavo reikalaujama valstiečių pareigų. Ne kiekvienam iš jų pasisekdavo įrodyti savo bajorystę, ir dalis jų virsdavo valstiečiais.

Pašauktas į karą, kiekvienas bajoras turėdavo stoti po savo pavieto vėliava, kurią nešdavo pavieto v ė l i a v i n i n k a s. Jis nuvesdavo pavieto bajoriją pas vaivadą, o šis ją pavesdavo hetmono žiniai. Bet ponai ir kare turėdavo privilegijų. Kadangi jų žemių būdavo daugely pavietų, tai savo statomųjų karių jie nesiųsdavo po pavieto vėliava, o sudarydavo savo atskirus, privilegijuotus pulkus.

Valstiečiai buvo gausingiausias visuomenės sluoksnis, neturįs betgi jokių politinijų teisių. Valstybėje jie turėjo tik pareigas, o iš jos negaudavo nieko. Be to, XV ir XVI amž. pablogėjo ir ekonominė jų būklė. Iki tol vieni buvo laisvi, kiti — pririšti prie žemės, o treti — vergai. Bet šitam laikotarpy jų būklė ėmė vienodėti: laisvieji neteko savo laisvės, o vergai, kurie anksčiau buvo bežemiai dvaro bernai, gavo po plotą žemės ir virto paprastais pririštaisiais valstiečiais baudžiauninkais. Tuo būdu visi valstiečiai susilygino (žiūr. 245 psl.).

Dar XV, o daug kur ir XVI amž., buvo daug laisvųjų valstiečių, kurie iš savo gyvenamųjų vietų galėjo laisvai kitur persikelti. Vieni iš jų tiktai mokėjo tam tikras pinigines ar natūralines duokles, o kiti, be to, dar eidavo dvarui dirbti. Bet XVI amžiuje jie visi suvienodėjo, visi virto lygiais baudžiauninkais.

Valstiečių būklė didžiojo kunigaikščio dvaruose buvo daug geresnė, negu bajorų dvaruose. Todėl iš bajorų dvarų daugelis jų bėgdavo į didžiojo kunigaikščio dvarus, o kai kurie net bėgdavo ir į užsienius. 1447 m. privilegija didysis kunigaikštis Kazimieras pasižadėjo tokių pabėgėlių valstiečių nebepriimti į savo dvarus (žiūr. 181 psl.). Remdamiesi ta privilegija, bajorai susigrąžindavo pabėgusius savo valstiečius. Ta pati privilegija pripažino bajorams teisę ir teisti savo valstiečius. Todėl ji padėjo p a g r i n d ą b a u d ž i a v a i. Nors ir labai spaudžiami, tačiau valstiečiai jau nebegalėjo išsikelti iš savo pono dvaro; nebeturėjo nė kam pasiskųsti, nes visas jų bylas sprendė pats ponas.

Dvasininkai buvo toks pat privilegijuotas luomas, kaip ir bajorai. Nuo XVI amž. bajorija išreikalavo, kad visos aukštesniosios dvasininkų vietos būtų skiriamos tiktai bajorams. Tiesa, tų vietų faktiškai negaudavo nebajorai ir anksčiau, tačiau,

priėmus įstatymą, nebajorams patekti į aukštesniąsias dvasininkų vietas jau nebebuvo jokios vilties. Nebajorai galėjo būti tik paprastais vikarais, bet klebonais, kurie su parapija gaudavo ir žemės, jau turėjo būti bajorai.

Bažnyčiai XVI amž. jau priklausė daugybė dvarų. Vieni jų buvo gauti, kaip fundacija kuriant bažnyčias, kiti buvo palikti testamentais. 1387 m. Jogailos duota privilegija visos bažnytinės žemės buvo atleistos nuo bet kokių pareigų valstybei; visas jų pelnas eidavo bažnyčioms ir dvasininkams. Todėl bajorija ėmė reikalauti, kad karo prievolė ir mokesčiai neaplenktų nė dvasininkų žemių. Bet kadangi kunigams kariauti draudžia kanonai, tai nuo karinės prievolės jie vis dėlto apsigynė; nuo bažnytinių dvarų būdavo imami tam tikri mokesčiai tik karo reikalams. Tiek bajorijos, tiek dvasininkų mokesčiai buvo ne nuolatiniai, o kiekvieną kartą atskirai uždedami. Be to, dvasininkai mokėdavo mokesčius tarsi iš savo geros valios, o ne iš pareigos, todėl jų mokesčiai būdavo vadinami aukomis *(subsidium charitativum).*

Apskritai dvasininkų įtaka buvo didelė. Visi vyskupai buvo tarybos nariai, o vėliau — senatoriai. Jų visų vietos buvo garbingesnės už pasaulinių senatorių vietas. Be to, buvo keletas urėdų, kuriuos visada gaudavo dvasininkai (po vieną sekretorių ir po vieną referendorių visada būdavo iš dvasininkų). Tačiau seimeliuose ir seimuose dvasininkai nedalyvavo.

Tikybų santykiai. Lietuvoje valstybinė tikyba buvo katalikų, todėl tik katalikų dvasininkai teturėjo visas teises. Lietuvos valstybės ribose buvo daug ir pravoslavų, kurių dvasininkai betgi neturėjo jokių politinių teisių. 1387 ir 1413 m. privilegijos pravoslavams neleido gauti valstybinių vietų. Zigmanto Kęstutaičio privilegija sulygino civilines pravoslavų teises su katalikų teisėmis, tačiau valstybinių vietų jie vis tiek negalėjo gauti. Tik Zigmantas Augustas 1551 m. privilegija visiškai sulygino pravoslavus bajorus su katalikais. Bet vėliau jie vėl buvo spaudžiami, ir daugelis ėmė virsti katalikais.

Miestiečiai. Didesniųjų miestų gyventojai gavo teises savarankiškai tvarkytis. Tos jų savivaldybių teisės buvo vadinamos magdeburginėmis miestų teisėmis, arba tiesiog magdeburgijomis. Tokias teises turį miestai patys rinkdavo savo viršininkus ir teisėjus (nepriklausė bajorų teismams).

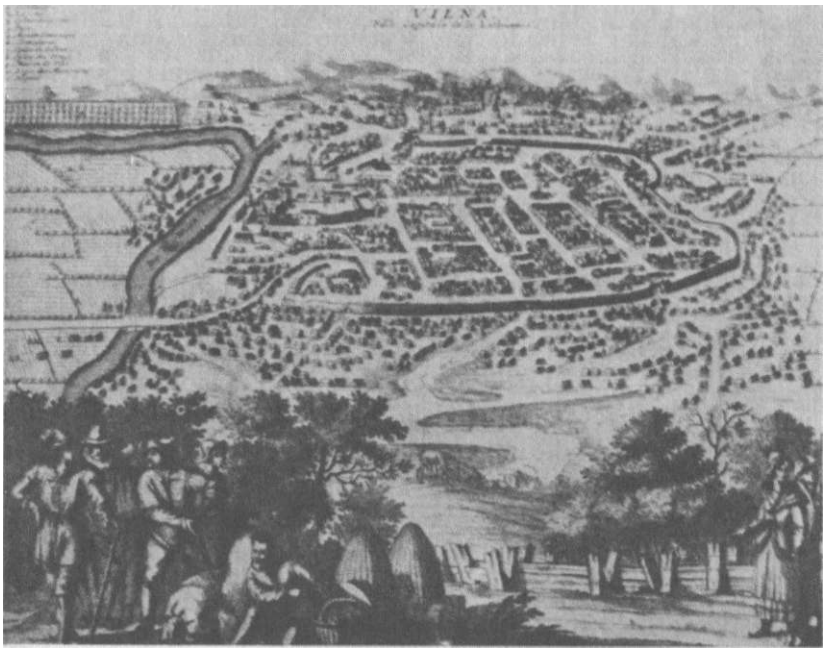

Vilnius XVI amž.
(Ano meto piešinys — planas).

Lietuvoje nebuvo gerų sąlygų miestams klestėti. Prekybą ir amatus bajorai laikė žeminančiais verslais. Jais galėjo verstis tik miestiečiai; jeigu bajoras pradėdavo verstis šituo miestiečio darbu, jis netekdavo bajorystės. Todėl Lietuvos miestuose ėmė koncentruotis svetimtaučiai, ypač vokiečiai ir žydai. Visi miestiečiai pagal verslus buvo susiorganizavę į cechus. Tie cechai buvo irgi tam tikri savivaldybės organai, kurie rūpinosi vienos profesijos reikalais. Buvo atskiri stalių, kurpių, mėsininkų, aludarių ir daugybė kitų cechų. Kas nepriklausė prie atitinkamo cecho, tas neturėjo teisės verstis tuo verslu.

Žydai buvo ne tik atskira tauta, bet ir visai atskiras visuomenės sluoksnis, kuris turėjo savotiškas teises, savivaldybes ir savo teismus. Jų savivaldybiniai organai buvo vadinami kahalais.

Kada Lietuvoje atsirado žydų, tikrai nežinom. Bet pirmieji jų kahalai atsirado jau Vytauto laikais. Vytautas pirmasis davė privilegijas atskirų miestų žydams; jiems buvo duotos savivaldybės. Pagrindinis jų verslas buvo pinigų skolinimas. Tuo būdu jie buvo pirmieji Lietuvos bankininkai, kurie skolindavo pinigus už tam tikrus laidus. Laidais jie galėdavo imti visokius daiktus ir nejudamąjį turtą (dvarus, namus), išskyrus kruvinus rūbus, aiškiai įrodančius plėšimą, ir bažnytines brangenybes. Įkeistuosius daiktus, jei savininkai jų neišsipirkdavo, žydai galėdavo pardavinėti. Tais laikais jie panašiai vertėsi ir vakarų Europoje, iš kur ir atsikraustė į Lietuvą.

Kai kurie žydai Lietuvoje greit pralobo ir tapo dideliais piniguočiais. Ypač daug pelno jie gaudavo iš nuomojamų muitinių, už kurias didžiajam kunigaikščiui sumokėdavo tam tikrą sumą pinigų, o paskui patys iš pirklių imdavo muitus. Tuo pat metu jie pradėjo verstis prekyba, nenustodami, žinoma, vertęsi pinigų skolinimu. Kai kurie apsukrūs žydai įgavo net didžiojo kunigaikščio pasitikėjimą; taip antai, Zigmanto II laikais vienas krikštytas žydas Abraomas Juozapavičius buvo net Lietuvos iždininku, t. y. ministeriu.

Įsigalėję žydai išgaudavo kaskart vis naujų savo privilegijų patvirtinimų. Tačiau Aleksandro laikais vieną metą jiems buvo užėję sunkūs laikai. Jiems tuomet buvo įsiskolinę daug bajorų ir net patsai didysis kunigaikštis. O tuo metu kaip tik buvo prasidėjęs žydų persekiojimas Vakaruose; iš Ispanijos (1492 m.) jie buvo net išvaryti. Tad, rasit sekdamas tuo pavyzdžiu, Aleksandras 1495 m. tam tikru įsakymu išvarė žydus iš Lietuvos; jų turtus didysis kunigaikštis sau konfiskavo. Bet netrukus jiems vėl buvo leista grįžti atgal ir net buvo sugrąžinti turtai.

XVI amž. pradžioje Lietuvoje buvo jau keletas žydų bendruomenių, bet ypač jų padaugėjo Zigmanto II laikais. Mat, tuo metu žydai buvo išvaryti iš Čekijos, ir daugelis jų atbėgo į Lenkiją, o iš ten persikėlė į Lietuvą.

Miestuose žydai turėjo gyventi tam tikruose, jiems skirtuose kvartaluose, vadinamuose getomis *(ghetto)*. Vakarais, po tam tikros valandos, jie nebegalėdavo net išeiti iš savo kvartalo. Taip tada buvo visoje Europoje. Senuose miestuose

(ir mūsų Vilniuje) dar ir dabar galima matyti tų žydų kvartalų palaikų. Be to, kaip visur, taip ir Lietuvoje, jie turėjo nešioti skirtingus apdarus ir geltonas kepuraites.

Valstybei žydai mokėjo pagalvinį mokestį; jokių kitų pareigų jie neturėjo. 1503 m. jie buvo apsiėmę išlaikyti 1.000 karių, bet vėliau jiems pasisekė tą pareigą pakeisti metiniu 1.000 auksinų mokesčiu (apie 20.000 litų, kurių perkamoji vertė tada buvo apie 150.000 litų).

Kai žydų atsirado visame krašte, valdžia atskiroms jų bendruomenėms bandė skirti viršininkus; tačiau XVII amž. įsigalėjo pačių žydų seimai. Seimai išrinkdavo vieną visai Lietuvai žydų mokesčių rinkėją ir gynė žydų reikalus prieš valdžią. Žodžiu, jie buvo visų žydų bendruomenių centras. Tie žydų seimai dažniausiai rinkdavosi Brastoje, nes ten buvo seniausioji žydų bendruomenė.

Totoriai sudarė taip pat atskirą visuomenės sluoksnį su savo teisėmis. Jų atsirado Lietuvoje Vytauto laikais. Daugelis jų buvo karo belaisviai ar politinių priešų persekiojami pabėgėliai; kitus atviliojo į Lietuvą geresnio gyvenimo perspektyvos. Jie, kad ir neturėjo savo atskirų savivaldybių, bet užtat turėjo didesnes teises, negu valstiečiai, ir nepriklausė bajorams. Ir jie turėjo eiti į karą.

2. Valstybės ūkis XVI amžiuje

Žemės ūkis. Žemdirbystė ir girių eksploatavimas Lietuvoje buvo pagrindinis pajamų šaltinis nuo senų senovės. XVI amž. Lietuvos ūky įvyko daug permainų. Mat, XVI amžiaus pradžioje atsirado javų pareikalavimas eksportui. O kadangi prasidėjusiems sunkiems karams su Maskva reikėjo pinigų, tad didysis kunigaikštis taip pradėjo tvarkyti savo ūkį, kad kuo daugiausia gautų pinigų. Ligi tol visos pajamos iš dvarų suplaukdavo natūralijomis, t. y. žemės ūkio produktais. Į dvarus sunešdavo kiaušinių, žąsų, žvėrių kailių, suveždavo grūdų, suvarydavo galvijų ir t.t. Visus tuos produktus būdavo sunku paversti pinigai; todėl Zigmanto II laikais buvo stengiamasi natūralijų duokles pakeisti piniginėmis: vietoj produktų buvo įvedami mokesčiai. Tie mokesčiai iš pradžių buvo vadinami

tais pačiais duoklių vardais, kurias jie astojo; tuo būdu atsirado vebriniai, kiauniniai, tinkliniai ir kitoki „pinigėliai", t. y. mokesčiai.

Be to, Zigmantas II rūpinosi sutvarkyti patį dvarų ūkį. Buvo didinami ariamosios žemės plotai, stengiamasi intensyviau ūkininkauti ir įvesti geresnius padargus. Paties didžiojo kunigaikščio vardu buvo išleista nemaža aplinkraščių, kuriuose buvo mokoma ūkininkauti. O jo sūnus Zigmantas Augustas nuėjo dar toliau, padaręs pagrindinę žemės reformą, t. y. įvedęs valakų sistemą.

Prekyba. XVI amžiaus pradžioje Lietuvai pasidarė palankios prekybos sąlygos. 1453 m. turkai užėmė Konstantinopolį ir pakirto Viduržemio jūrose klestėjusią prekybą su Rytais. Tuomet Europos prekybos centrai pradėjo keltis į kitus kraštus (kaip tik tuo metu buvo pradėta ieškoti naujų kelių į turtingąją Indiją ir buvo atrasta daug naujų žemių). Tarp kitko, tada suklestėjo prekyba ir Baltijos jūroje. Iš čia prekės buvo vežamos į tolimuosius Vakarus. Todėl ir Lietuvai buvo lengviau parduoti savo prekes.

Kai 1466 m. Lenkija gavo Dancigą (žiūr. 183 psl.), jis pasidarė svarbiausias Lenkijos žemės produktų eksporto centras. Lietuva kad ir neturėjo savo uosto, tačiau ir ji stengėsi eksportuoti savo javus. Ji veždavo savo prekes Nemunu; iš Nemuno kelias ėjo per jo šaką Giliją; pasiekus Kuršmares, toliau būdavo plaukiama Deimena pro Labguvą į Prieglių, juo — pro Karaliaučių į Aistmares, iš čia — Nogatu į Vyslą, pagaliau į Dancigą.

Iki XV amž. galo Lietuvos eksporto prekės dažniausiai būdavo miško medžiaga, kailiai, vaškas, o javai beveik visiškai nebuvo eksportuojami. XVI amžiuje, greta tų senųjų prekių, kaskart vis labiau ėmė augti javų eksportas. Paprastai būdavo eksportuojama į Dancigą ar į Karaliaučių. Lietuvoje didžiausias prekybos centras buvo Kaunas. Ir Lietuvos prekyba buvo vokiečių pirklių rankose; tuo metu Kaune jie turėjo didelę savo organizaciją — buvo suėmę į savo rankas beveik visą prekybą.

Prekyba ėjo ne tik Nemunu, bet ir Dauguva, kur prekybos centras buvo Polockas; be to, buvo prekiaujama ir su rytų kraštais. Prekyba daugiausia ėjo upėmis, tačiau ji eidavo ir sausumos keliais. Prie tų kelių ir valstybės pasieny buvo daugybė

muitinių, kur iš pirklių buvo renkami muitai (jie buvo vienas didžiausių valstybės pajamų šaltinių).

3. Žemės reforma XVI amž. — valakų sistema

Trilaukis žemės apdirbimas. Ekonominė pažanga Europoje ėjo iš vakarų į rytus. Į Lenkiją ir į Lietuvą ji atėjo iš Vokietijos, o į šią ji pateko iš tolimesniųjų kraštų. Lenkijoje XIII amž. buvo įkurta daug vokiečių kolonistų. Jie buvo kurdinami kaimais; kiekvienas kaimas gaudavo po tris laukus, o kiekviena šeima—po plotą žemės kiekviename lauke. Viename lauke sėdavo žiemkenčius, kitame vasarojų, o trečią laikydavo pūdymu žiemkenčiams sėti. Viduryje laukų, abiejose kelio pusėse, buvo statomos kaimo trobos.

Toksai ūkis turėjo įtakos ir Lietuvai. Pirmiausia tokie kaimai su trilaukiais buvo įvesti Lenkijos kaimynijoje — Palenkėje. Tuo tarpu visose kitose Lietuvos srityse vyravo kitoniškas ūkis. Čia valstiečiai gyveno po vieną ar po kelis; prasidirbdavo žemės kur giriose ir sėdavo, kaip įmanydavo. Dažniausiai sėdavo kasmet toj pačioj dirvoj, jos visai netręšdami; o kai toj vietoj niekas nebeaugdavo, palikdavo ją dirvonuoti ir sėdavo kitur. Tačiau XVI amžiuje ir visoje Lietuvoje buvo įvesta trilaukio sistema.

Pastangos sutvarkyti ūkį. XVI amžiuje vakaruose Lietuva karų jau nebeturėjo. Pasibaigus karams su vokiečių ordinu, atsidarė prekybos keliai į Baltijos jūrą, kur ėmė klestėti prekyba. Rytuose ėję karai su Maskva reikalavo daug pinigų, todėl reikėjo rūpintis, kad būtų daugiau ką parduoti. Didžiausi žemės plotai priklausė didžiajam kunigaikščiui, todėl jam pirmiausia teko susirūpinti, kad būtų pertvarkytas ūkis ir kad jis duotų daugiau pajamų. Visų pirma reikėjo taip sutvarkyti ūkį, kad valstiečiai galėtų mokėti pinigais, o ne ūkio produktais. Ta kryptimi jau Zigmantas II buvo išleidęs keletą instrukcijų (1514 ir 1529 m.), tačiau jų rezultatai buvo menki. Kunigaikščio vietininkai, taikydami tas instrukcijas, nesiskaitė su vietos sąlygomis, todėl mokesčiai pasidarė nebepakeliami, ir daugelis valstiečių net išbėgiojo. Ėmęs valdyti Lietuvą Zigmantas Augustas tuojau pasirūpino sutvarkyti tą reikalą. Naujomis instrukci-

jomis jis atitaisė senąsias klaidas ir įsakė, uždedant mokesčius, žiūrėti valstiečių turtingumo. Maža to, 1557 m. jis paskelbė įstatymą, visiškai pertvarkantį žemės ūkį ir įvedantį valakų sistemą.

Valakų sistema. Ūkiai Lietuvoje buvo netvarkyti nuo senų senovės. Valstiečių žemė buvo išmėtyta įvairiausiais sklypeliais. Taip pat buvo išmėtyta ir bajorų žemė; daug kur jų laukai įsikišdavo į didžiojo kunigaikščio žemes. Naujuoju įstatymu buvo įsakyta visas žemes atskirti, o valstiečius apgyvendinti kaimuose. Anksčiau jie turėjo po labai nelygiai žemės ir mokesčius mokėjo ne nuo žemės ploto, o nuo sodybos ir nuo „dūmo", t. y. nuo gyvenamųjų namų. Dabar buvo nustatyta visiems duoti po vienodą žemės kiekį — po vadinamąjį valaką.

Darant reformą, pirmiausia reikėjo atlikti didelis parengiamasis darbas — atskirti didžiojo kunigaikščio žemes nuo privatinių savininkų žemių. Kunigaikštis reikalavo, kad bajorai dokumentaliai įrodytų teises savo valdomajai žemei; kurie negalėjo įrodyti, tų žemės buvo prijungiamos prie kunigaikščio dvarų. O iš kai kurių net buvo reikalaujama bajorystės įrodymų. Bajorai dėl to buvo labai nepatenkinti visa reforma, nes daugeliui žemių jie neturėjo dokumentų; kiti negalėjo įrodyti net bajorystės. Jie rėmė savo teises valdymo senumu ir liudininkų parodymais. Dėl to susidarė daugybė bylų. Pagaliau didžiojo kunigaikščio žemės buvo sujungtos į didžiulius plotus su aiškiomis ribomis; kieno, į didžiojo kunigaikščio žemes įsiterpusi, žemė buvo atimta, tiems buvo duodama žemės kitur.

Visa žemė buvo išmatuota ir nustatytos aiškios ežios. Bajorų žemės buvo atskirtos ir nuo dvasininkų žemių. Bažnyčioms, kurios neturėjo žemės, buvo jos duota po 2 valakus (tatai buvo laikoma atlyginimu už dešimtinę, kuri tada buvo panaikinta). Miestų žemės irgi buvo atskirtos.

Išmatavus žemę, geriausiose vietose buvo steigiami dvarai ir palivarkai, o aplink juos buvo duodama po valaką valstiečiams. Jų žemė buvo padalinta trilaukiais, o jie patys apgyvendinti kaimuose. Už tą dirbamą žemę jie mokėjo dvarui piniginius mokesčius (duoklės ūkio produktais pamažu visiškai išnyko). Be to, valstiečiai, kaip ir anksčiau, turėjo eiti dvarui dirbti.

Kadangi dvaro bernai — vergai, kurie anksčiau apdirbdavo dvaro žemę, per brangiai atseidavo, tai jie iš dvarų buvo iškelti ir apgyvendinti kaimuose. Valstiečiams duodamieji valakai nebuvo visiškai lygūs: kur žemė būdavo geresnė, valakai būdavo mažesni, o kur žemė būdavo prastesnė, — didesni. Valakas kai kur buvo 30—33 margų, o kai kur siekė net 44 margus.

Su šia reforma valakas pasidarė ūkio vienetas: nuo jo buvo imami mokesčiai, nuo jo buvo einamos ir pareigos. Pati reforma iš pradžių buvo padaryta tik vakarinėje valstybės dalyje, t. y. tikrojoje Lietuvoje, bet greit ji buvo atlikta ir rusiškose srityse. Iš pradžių ją įvykdė tiktai didysis kunigaikštis vien savo žemėse, bet greit juo pasekė ir bajorai. Tuo būdu XVI amž. vidury pradėtas gyvenimas kaimais Lietuvoje kai kur išliko iki mūsų laikų. Tik Užnemunėje (Suvalkų krašte) kaimai išsiskirstė vienkiemiais XIX amž., o kitur jie dar nebaigė skirstytis nė dabar.

Girios. Maždaug tuo pat metu, kai buvo išmatuota žemė, buvo padaryta ir didžiojo kunigaikščio girių revizija. Buvo išvestos jų sienos ir patikrintos naudojimosi teisės. Anksčiau girios buvo prižiūrimos vaivadų ir seniūnų, o dabar joms buvo paskirti specialūs žmonės.

Anksčiau pats miškas neduodavo jokios naudos. Bet XVI amž. pradžioje jau buvo galima jį eksportuoti. Kurį laiką buvo įvesta medžių išvežimo monopolija. Bajorai galėjo išvežti tik savo pačių apdirbtą mišką; todėl jie nedaug jo teišveždavo. Daugiausia miško išveždavo į užsienį valstybės iždas. Miškas buvo plukdomas į Karaliaučių arba į Dancigą. Daugiausia buvo išvežama šulų bosams, lentų laivams, karčių laivų stiebams ir rąstų, o be to, dar buvo eksportuojama, kaip ir seniau, derva, degutas ir pelenai. Ypač daug buvo eksportuojama iš Žemaičių ir Užnemunės (Suvalkų krašto) girių, nes jos buvo arčiau prekybos rinkų.

III. Kultūriniai ir tikybiniai santykiai XVI amžiuje

1. Švietimas ir tautiškas susipratimas

Švietimas. Nuo Vytauto laikų prie bažnyčių ir vienuolynų Lietuvoje ėmė rastis mokyklų. XV amž. gale ir XVI amž. pradžioje jų dar daugiau atsirado. Bet vis tai buvo tiktai pradžios mokyklos. Tik Vilniuje prie šv. Jono bažnyčios buvo aukštesnioji teisės mokykla. Šiaip, kas norėdavo gauti aukštesniojo ir

aukštojo mokslo, turėdavo vykti į užsienį. Tie, kurie ruošėsi dvasininkais, paprastai vykdavo mokytis į Krokuvos universitetą, o visi kiti vykdavo į vakarų Europos universitetus: į Vokietiją, Italiją ir Prancūziją. Kadangi į tolimuosius kraštus tegalėjo vykti mokytis tik turtingųjų bajorų vaikai, todėl mokytų žmonių buvo nedaug. Vis dėlto didikai buvo visi baigę aukštuosius mokslus.

Rašliava. XV ir XVI amž. Lietuvos bajorija jau buvo pasidavusi lenkų įtakai. Lenkino ją artimi politiniai santykiai su Lenkija, lenkino didžiojo kunigaikščio dvaras ir lenkai dvasininkai. Bet tuo pat metu Lietuvos bajorija nuolat kovojo su Lenkijos noru pasinaudoti Lietuva savo reikalams ir paversti ją savo provincija. Tos kovos sustiprino Lietuvos bajorijos tautiškąją sąmonę. Nenorėdami pasirodyti menkesni už lenkus, Lietuvos bajorai išgalvojo teoriją, kad lietuviai esą kilę iš senovės romėnų, taigi jie esą kilnesni už savo kaimynus.

Savo istorija lietuviai pradėjo domėtis Vytauto laikais. Jau tada atsirado pirmosios Lietuvos kronikos, kurios stengėsi iškelti Lietuvos valdovus ir valstybę. Tuo pat metu daugelis lietuvių pramoko lotyniškai, susipažino su Romos imperijos istorija ir pastebėjo, kad daugelis lietuviškųjų žodžių skamba panašiai į lotyniškuosius. Iš to jie padarė išvadą, kad lietuviai ir romėnai seniau būsią kalbėję viena kalba; taigi lietuviai, jų nuomone, būsią kilę iš romėnų.

Lenkai tada didžiuodamiesi pabrėždavo, kad jie atnešę Lietuvai vakarų Europos kultūrą, o bajorijai davę savo herbus. Tuo tarpu Lietuvos istorikai ėmė teigti, kad lenkai herbus pasisavinę iš čekų, o šie savo rėžtu — iš romėnų; tuo būdu jie padarė išvadą, kad iš romėnų kilę lietuviai esą kilnesni už lenkus. Tai romėniškajai kilmei paremti ir buvo sudaryta ištisa teorija. Esą, istorijoje žinomas romėnų karvedys Publijas Libonas, savo priešų persekiojamas, iš Italijos atbėgęs į Lietuvą ir čia sukūręs valstybę. Jo vardas čia buvęs iškreiptas į Palemoną. Tas atsitikę I-II amžiuje po Kristaus. Kadangi pirmieji Lietuvos kunigaikščiai yra žinomi tik iš XIII amž., tai tos teorijos autoriai išgalvojo nemaža kunigaikščių vardų, kurie užpildė tą didelę spragą (II—XII amž.), ir visus Lietuvos kunigaikščius kildino iš to Palemono.

Toji teorija greičiausiai atsirado dar Vytauto laikais, bet buvo užrašyta keletą dešimčių metų vėliau. Ano meto žmonėms ji atrodė visiškai patikima, nes tada Europoje visur buvo įprasta save kildinti iš romėnų arba graikų. Net Lietuvai labai nepalankūs lenkų istorikai tikėjo ta teorija ir ją savo veikaluose atpasakojo, nė kiek neabejodami.

XVI amžiuje atsirado daugiau Lietuvos kronikų, kuriose, kaip ir Vytauto laikais rašytose, iškeliami Lietuvos valdovai ir valstybė. Jose taip pat pirmučiausia atpasakojama lietuvių Romos kilimo teorija.

Kai XVI amžiaus antrojoje pusėje buvo pradėtos derybos dėl sutvarkymo santykių su lenkais, šie, istoriškais duomenimis ir dokumentais pasiremdami, įrodinėjo, kad tarp abiejų valstybių jau seniai esanti padaryta unija ir kad Lietuva prie Lenkijos jau esanti prijungta. Tada lietuviai taip pat istorijos duomenimis griovė jų teigimus. Tuo būdu tie ginčai paskatino susidomėjimą garbinga Lietuvos praeitimi, ir tais laikais dar daugiau atsirado istorinių raštų. Kadangi jais ypačiai rūpinosi Lietuvos didikai, todėl tų istorijų (kronikų) autoriai savo veikaluose stengdavosi Lietuvos didikų kilmę išvesti iš Lietuvos kunigaikščių.

Iškilus unijos klausimui, Lenkijoje atsirado publicistiškų raštų, kuriuose Lietuva buvo žeminama, vaizduojama, kaip nedėkinga, maištaujanti lenkų globojama valstybė. Vienas iš žymiausiųjų tokių lenkų publicistų buvo Ožechovskis. Lietuvos didikai, vadovaujami M. Radvilos Juodojo, suorganizavo mokslintus lietuvius, kurie paskelbė atsakymą Ožechovskiui (1564 m.) knygutėje, pavadintoje „Lenko pasikalbėjimu su lietuviu". Ten jie įrodinėja Ožechovskio tvirtinimų neteisingumą, gina Lietuvos valstybės garbę ir jos teises gyventi savarankiškai. Jie nurodinėja, kad Lietuvos vargai prasidėję tik susidėjus su Lenkija, ir visos blogybės — valstybinis pakrikimas, tarpusavio nesantaika — ateinančios tik iš Lenkijos; anksčiau Lietuvoje to nebuvę, todėl dėtis į uniją su tokia valstybe Lietuvai nesą jokio reikalo.

Žodžiu, pirmoji Lietuvos rašliava buvo istorinė ir turėjo publicistišką charakterį.

Kalbų vartojimas. Lietuvoje vidaus reikalams jau nuo XIV amž. galo buvo vartojama gudų rašto kalba. Iš pradžių, greta

jos, dar buvo pradėta vartoti lotynų kalba, tačiau ji neįsigalėjo. Didikai tuo tarpu kaskart vis daugiau įprato į lenkų kalbą, tačiau valstybės reikalams ji dar nebuvo niekur vartojama iki pat XVI amž. vidurio; tik nuo to laiko ėmė rastis vienas kitas raštas, rašytas lenkiškai. Tuo pat metu ėmė kilti reakcija prieš gudų rašto kalbą, nes panaši kalba buvo vartojama ir didžiausio Lietuvos priešo — Maskvos. Lietuvių bajorų tarpe pasigirsdavo balsų, reikalaujančių grįžti prie savo kalbos. Bet ta savoji kalba turėjo būti ne lietuvių, o lotynų, kuri, to meto bajorų supratimu, buvusi seniausioji lietuvių kalba. Be to, pasigirsdavo balsų, reikalaujančių įkurti lotyniškų aukštesniųjų mokyklų. Kad galima būtų rašyti ir lietuviškai, to meto žmonėms, matyti, neatėjo nė į galvą. Jie norėjo tiktai pasirinkti vieną iš esamų rašto kalbų, kuri jiems atrodė sava.

Tačiau judėjimas dėl lotynų kalbos veikiai aprimo. Plačiosios bajorų masės lotynų kalbos nemokėjo, nes nebuvo mokyklų, kuriose jie būtų galėję išmokti, ir gyvenimas nuėjo savo vaga. Dar ilgai buvo vartojama ta pati gudų kalba, o po unijos kaskart vis labiau ėmė įsigalėti lenkų kalba. Tuo pat metu visi publicistiški ginčai jau ėjo lenkų kalba; lenkiškais raštais kovojo ir katalikai su tuo metu iškilusiu protestantizmu.

Bendrieji valstybiniai reikalai, dalyvavimas po 1569 m. unijos atsiradusiuose bendruose seimuose vertė bajoriją dar daugiau mokytis lenkiškai, ir pagaliau visur įsigalėjo lenkų kalba. Lietuviškieji raštai buvo pradėti leisti tiktai tikybos reikalams. Bet kadangi protestantizmo sukeltas sąjūdis veikiai aprimo, tai lietuviškieji raštai negreit teįsigalėjo.

2. Protestantizmas Lietuvoje

Katalikų Bažnyčios būklė prieš reformaciją. XVI amžiuje krikščionybė Lietuvoje dar tebebuvo silpna, dar daug kur tebebuvo išlikusi pagonybė. Bažnyčių tebebuvo dar reta, o be to, dvasininkai dažniausiai būdavo lenkai, negalėję susikalbėti su žmonėmis. Lietuvių kunigų buvo labai maža, nes Lietuvoje nebuvo mokyklų, kuriose jie būtų galėję ruoštis. Be to, dar reikia priminti blogą dvasininkų skyrimo paprotį, buvusį tuomet visoje Europoje, būtent klebonus skirdavo tas, kas pastatydavo ir

aprūpindavo bažnyčią, o vyskupus ir kanauninkus — didysis kunigaikštis. Vyskupų paskyrimą tvirtindavo popiežius, o kunigų — vyskupas. Kadangi daugumas Lietuvos parapijų buvo įkurtos didžiojo kunigaikščio, tai ir daugumą klebonų skyrė didysis kunigaikštis. Tuo būdu Lenkijoje gyvenąs didysis kunigaikštis daugumą bažnytinių vietų Lietuvoje atiduodavo lenkams. Tik vyskupai būdavo skiriami iš lietuvių tarpo, nes Lietuvos įstatymai draudė svetimšaliams užimti vyskupų vietas. Įstatymai taip pat draudė užimti svetimšaliams ir kanauninkų vietas, tačiau didysis kunigaikštis to nepaisė, aiškindamasis, kad iš lietuvių tarpo nesą kandidatų. Dažnai kanauninkais ir klebonais būdavo skiriami net nekunigai; pavyzdžiui, 1570 m. iš 9 Vilniaus kapitulos kanauninkų vos vienas tebuvo su šventimais; be to, tik tas vienas tebuvo lietuvis, o visi kiti buvo lenkai.

Trečioji Vilniaus katedra,
perstatyta 1538 m.

Tais laikais į bažnytines vietas buvo žiūrima, kaip į pelningą pragyvenimo šaltinį, ir jos būdavo atiduodamos tam, kas kuriuo nors būdu nusipelnydavo didžiajam kunigaikščiui. Tuo būdu į dvasininkus įsibraudavo daug žmonių, kurie nieko bendro neturėdavo su Bažnyčia, o tiktai norėdavo pasipelnyti. Tie kunigai, kurie atkildavo iš Lenkijos, taip pat mažai tesirūpindavo tikybos reikalais. Liaudies tikybinius reikalus tada aprūpindavo iš jos pačios kilę vikarai, kurie neturėdavo jokio mokslo, temokėdavo tik paskaityti liturgines maldas ir atlikti bažnytines apeigas. Bet dažnai nebūdavo nė jų. Be abejo, šitaip organizuota Bažnyčia negalėjo pakelti visuomenės religingumo. Dvasininkai buvo ne Kristaus mokslo skelbėjai, o vien socialinis sluoksnis, turįs turtų ir tam tikrų teisių. Todėl liaudis daug kur tebebuvo pagoniška, o aukštesnysis visuomenės sluoksnis bematant pe-

rėjo į protestantizmą, kuris ir Vakaruose buvo kilęs, kaip reakcija prieš šitokią Bažnyčios organizaciją.

Protestantizmo plitimas. Protestantizmas labai greitai pasiekė Lietuvą. 1525 m. Lietuvos pašonėje priėmė protestantizmą kryžiuočių ordino magistras ir daugumas brolių. Be to, daug didikų vaikų, išvažiavę mokytis į Vokietijos universitetus, užsikrėsdavo protestantų mokslu, kurį parsiveždavo kartu ir į Lietuvą; čia, esant tokiai liūdnai Bažnyčios būklei, jam buvo labai patogi dirva plisti. Tuo būdu palengva visos didikų šeimos išvirto Į protestantizmą. Miestuose protestantizmas plito per vokiečius, kurie, čia gyvendami, nenutraukdavo ryšių su savo tėvyne.

Kol buvo gyvas Zigmantas II Senasis, niekas nedrįso Lietuvoje atvirai skelbti protestantizmo. 1538 m. Abraomas Kulvietis buvo atidaręs Vilniuje savo protestantiškąją mokyklą, tačiau veikiai buvo priverstas ją uždaręs pasišalinti. Bet Zigmanto Augusto laikais virto kitaip: tuomet protestantų buvo pilnas Vilnius; jų mokslas buvo skelbiamas net iš didžiojo kunigaikščio koplyčios. Į protestantizmą linko ir patsai Zigmantas Augustas: mat, protestantizmas jam būtų leidęs persiskirti su nekenčiama žmona ir vesti kitą. Jo bibliotekoje buvo daugybė protestantiškų knygų. Tik vyskupų spiriamas, jis dar laikėsi katalikybės. Bet užtat visi slaptieji protestantai jo laikais pakėlė galvas.

Lietuvoje protestantų galva ir uoliausias protestantizmo skleidėjas pasidarė artimiausias Zigmanto Augusto patarėjas Mikalojus Radvila Juodasis. Tam tikslui jis naudojo visą savo valdžią ir turtą. Lukiškiuose (Vilniaus priemiesty) jis pastatė kalvinų bažnyčią ir traukė į ją visus vilniečius. Savo dvaruose, kurių buvo pilna Lietuva, jis pašalino katalikų kunigus, pakeisdamas juos kalvinais. Panašiai elgėsi ir jo pusbrolis M. Radvila Rudasis ir daug kitų didikų: Katkevičiai, Valavičiai, Glebavičiai, Kiškos ir kiti.

Tuo pat metu protestantizmas labai uoliai buvo platinamas ir Mažojoje Lietuvoje. Ten buvo pradėta rūpintis liaudim, kuriai buvo spausdinamos lietuviškos protestantiškos knygos. Jas rašė Rapagelionis, Kulvietis, Mažvydas, Bretkūnas ir daug kitų lietuvių; daugelis jų buvo kilę iš Didžiosios Lietuvos, kur irgi buvo skleidę protestantizmą. Bet vis dėlto svarbiausi protestan-

tizmo skleidėjai Lietuvoje buvo didikai. Visas jų gyvenimas buvo susijęs su Lenkija, kur tuo pat metu irgi buvo labai paplitęs protestantizmas; todėl, platindami naująjį mokslą, jie neužmezgė jokių ryšių su Mažosios Lietuvos protestantais, bet ėjo išvien su lenkais. Jie kvietėsi į Lietuvą lenkų protestantų pamokslininkų, ir visos pamaldos iš pradžių buvo atliekamos vien lenkiškai. Patsai M. Radvila Juodasis įkūrė Brastoje spaustuvę, kur buvo spausdinamos lenkiškos protestantų knygos ir buvo lenkiškai išspausdinta Biblija. Lietuviškai protestantizmas tebuvo skelbiamas žmonių, atėjusių iš Mažosios Lietuvos; bet tas judėjimas buvo labai silpnas ir trumpas. Jį labai greit nustelbė lenkiškoji protestantų akcija. Lietuvos protestantai suskato lietuviškai sakyti pamokslus ir spausdinti lietuviškuosius raštus tik tada, kai to griebėsi atsigavę katalikai.

Protestantizmo atoslūgis. Protestantizmo antplūdis Lietuvoje vis dėlto tebuvo laikinio pobūdžio. Tuo pat metu Vakaruose prieš jį kilo reakcija; katalikų Bažnyčia pradėjo su juo kovą. Tuo metu kai kurie Lietuvos didikų protestantų sūnūs, mokydamiesi Lietuvos ir užsienio katalikiškose mokyklose, grįždavo namo katalikai. Taip atvirto į katalikybę Radvilos Juodojo sūnūs, o vėliau — Katkevičiai. Tų galingųjų šeimų atvirtimas buvo didelė parama katalikybei. Radvilos Juodojo įkurtas protestantiškąsias bažnyčias jo sūnūs vertė į katalikiškas, o protestantiškąsias knygas degino. Didžiausias protestantizmo rėmėjas dar liko M. Radvila Rudasis, o vėliau — jo sūnūs — Biržų Radvilos.

Be to, labai daug pakenkė protestantizmui įvairių jo sektų savitarpio nesutikimai. Lietuvos didikų tarpe labiausiai buvo įsigalėjęs kalvinizmas, o miestuose ir kai kur vidutinės bajorijos tarpe — liuteranizmas. Tačiau buvo nemaža ir kitų sektų; visos jos tarp savęs ginčijosi, vienos kitas smerkdamos. Tie ginčai eidavo dažnai ruošiamuose disputuose. Tatai pakirto pasitikėjimą protestantizmu. Užtat kai atsikraustę į Lietuvą jėzuitai pradėjo varyti smarkią akciją už katalikybę, katalikų Bažnyčia palengva atsigavo, ir visuomenė sugrįžo prie jos.

3. Jėzuitai Lietuvoje

Jėzuitų ordinas buvo pati jaunoji vienuolių organizacija, 1540 m. įkurta kovai su plintančiu protestantizmu. Jėzuitai greit išgarsėjo savo veiklumu ir paplito visoje Europoje. Ypač jie garsėjo savo mokyklomis ir pamokslais, tačiau jie veikė ir kitokiais būdais. Ypatingai jie stengdavosi tapti valdovų ir didžiūnų išpažinčių klausytojais ir kapelionais. Būdami valdovų rūmuose, jie nuolat ragino juos veikti katalikų Bažnyčios naudai. Apskritai jų veikimas visur buvo sėkmingas. Todėl ir visi kovotojai su protestantizmu juos kvietėsi į savo kraštą.

Vysk. Valerijonas Protasevičius,
1554—1556 m. Lucko, o 1556—1580 m. Vilniaus vyskupas.

Jėzuitų į Lenkiją atkvietė garsus katalikybės gynėjas Varmijos vyskupas St. Hozijas (1564 m.). Jie buvo įkurdinti Varmijos vyskupystės centre Braunsberge, o iš ten paplito po visą Lenkiją. 1569 m. į Lietuvą jų parsikvietė Vilniaus vyskupas Protasevičius. Jie gavo Vilniuje namus, šv. Jono bažnyčią ir keletą dvarų. Čia jie pradėjo savo darbą, greit paplisdami po visą Lietuvą. Į Žemaičius jų atsikvietė uolusis katalikybės stiprintojas vysk. Merkelis Giedraitis.

Kaip visur, taip ir Lietuvoje, pirmas jėzuitų darbas buvo steigti mokyklos. Pradžios mokyklų jie nesteigė, o tik aukštesniąsias, vadinamas kolegijomis, ir akademijas. 1570 m. Vilniuje jų buvo įsteigta pirmoji kolegija; netrukus kolegijų atsirado ir visame krašte. Tai buvo pirmosios aukštesniosios

Lietuvos mokyklos. Vėliau jie įsteigė ir Vilniaus akademiją.

Jėzuitai ypatingai rūpinosi į kolegijas surinkti didikų ir bajorų vaikus. Tam tikslui vyskupas Protasevičius net buvo išleidęs specialių paraginimų. Mokinius jėzuitai auklėjo tvirtoje katalikiškoje dvasioje. Kai jų mokyklos išgarsėjo, į jas pradėjo leisti savo vaikus net protestantai. Tuo būdu daugumą protestantų vaikų jėzuitai patraukė į katalikybę. Iš tų pačių savo mokinių jie išskirdavo gabesniuosius ir juos patraukdavo į ordino narius. Šie buvo leidžiami į aukštąsias užsienio mokyklas ir, gerai išmokslinti, grįždavo namo dirbti mokyklose, misijose ir t.t.

Be mokyklų, katalikiškai auklėjančių jaunąją kartą, jėzuitai dar kovojo su protestantais ir kitokiais būdais. Jie ruošdavo tikybinius disputus, kuriuose savo moksliškumu nugalėdavo protestantų teologus. Kai protestantai pradėjo vengti disputų, jie tokiuos disputus rengdavo vieni; vienas jų narys stodavo ginti protestantizmo, išdėstydamas protestantų argumentus, o kitas, ginąs katalikybę, sugriaudavo tuos argumentus. Be to, jie stengėsi patraukti visuomenę į bažnyčią gražiomis iškilmingomis pamaldomis, visokiomis procesijomis ir iškilmėmis. Pamažu jėzuitai įgavo visuomenės simpatijų: jų mokyklos buvo pilnos mokinių, jie patys tapo įtakingiausiųjų didikų kapelionais ir artimaisiais jų patarėjais. Didikai vienas po kito ėmė grįžti į katalikybę, ir protestantizmas palengva silpo.

Be to, vienas iš didžiausių jėzuitų nuopelnų buvo tas, kad jie pirmieji susirūpino liaudimi. Jie skelbė katalikybę dar pagoniškiems daugelio Lietuvos, ypač Žemaičių, vietų gyventojams. Kad sėkmingiau eitų darbas, jie sakydavo pamokslus lietuviškai, o vėliau net pradėjo spausdinti lietuviškas knygas. Kaip visoje Europoje, taip ir Lietuvoje, jėzuitai sukūrė savo epochą ne tik tikybiniam gyvenime, bet ir visose kultūrinio gyvenimo srityse, o ypač švietime. Dar ir šiandien jų palikimą galime pažinti iš gausių barokinių bažnyčių. Žodžiu, jie sukūrė ištisą barokinę epochą tiek Europoje, tiek Lietuvoje.

PENKTOJI DALIS

Ponų ir bajorijos viešpatavimo laikotarpis

A. Lietuvos valstybės buitis ir santvarka, išmirus Gediminaičiams

1. Liublino unijos atneštieji naujoviškumai

Valdovo klausimas. Iki 1569 m. ir faktiškai ir juridiškai Lietuva buvo visiškai nepriklausoma valstybė. Senieji aktai, kuriais ji buvo surišta su Lenkija, jau nebegaliojo. Tiesą sakant, jų niekad nebuvo laikytasi. Tik intereso verčiamos, abi valstybės nenorėjo visiškai nutraukti ryšio ir rinkdavosi sau bendrus valdovus. Pirmiausia kurį nors Gediminaitį išsirinkdavo sau valdovu Lietuva, o paskui jį išsirinkdavo ir Lenkija. Tuo būdu, be jokių sutarčių, tarp abiejų valstybių faktiškai buvo personalinė unija.

Taip tad buvo, kol buvo neišmirusi Gediminaičių dinastija — Jogailos palikuonys, kurių teisės sostams buvo pripažįstamos iš tradicijos (nė vienoje valstybėje nebuvo paveldėjamojo įstatymo). Tačiau, kai paskutinysis tos dinastijos valdovas, Zigmantas Augustas, baigė savo gyvenimą be jokio įpėdinio, abi valstybės savo sumetimais galėjo išsirinkti sau atskirus valdovus, kurie galėjo būti vienas kitam net priešingi — iš skirtingų kraštų galėjo atsinešti ir skirtingus politinius siekimus. Tuo būdu abi valstybės galėjo nueiti visiškai skirtingais keliais. Kad būtų galima to išvengti, darant uniją daugiausia dėmesio

ir buvo kreipiama į susitarimą dėl bendro valdovo. Abidvi pusės sutiko turėti bendrą valdovą; jos skyrėsi tik dėl formalumų, iš kurių turėjo išeiti, ar jos liks tik personalinėje unijoje ar pereis į realinę. Savotiškos personalinės unijos reikalavo lietuviai. Būtent jie reikalavo, kad kartu renkant valdovą būtų skaitomasi su dviem sostais, o lenkai reikalavo, kad būtų skaitomasi tik su vienu dviejų jungtinių valstybių sostu. Darant uniją, laimėjo lenkai, tačiau gyvenime lietuviai laikėsi savo nusistatymo. Pirmuosius tris valdovus lietuviai rinkosi visiškai atskirai. Jie nerinko sau atskiro valdovo tik todėl, kad, bijodami pavojaus iš Maskvos pusės, nenorėjo nutraukti ryšio su Lenkija. Taigi tą pat valdovą, kurį išsirinkdavo sau lenkai, pateikę tam tikras sąlygas, išsirinkdavo taip pat ir lietuviai. Tuo būdu pasikeitė tiktai rolės: anksčiau lietuvių išsirinktąjį valdovą rinkdavosi ir lenkai, dabar priešingai — lenkų išsirinktąjį valdovą rinkdavosi ir lietuviai.

Liublino unijos dėsniai. Unijos akto § 3-me išreikšta visa jo autorių lenkų idėja: „Didžioji Lietuvos kunigaikštystė ir Lenkų karalystė yra vienas nedalomas ir vienalytis kūnas, o taip pat ne skirtinga, bet viena bendra valstybė, kuri iš dviejų valstybių ir dviejų tautų suėjo ir susijungė į vieną visuomenę". Toliau sakoma, kad taip sujungtos valstybės turėsiančios vieną bendrą valdovą, kuris būsiąs bendrai renkamas Lietuvoje ir karūnuojamas Krokuvoje (§ 4). Lietuvoje jau nebeturėsią būti atskirų didžiojo kunigaikščio pakeliamųjų apeigų (§ 5). Toks naujai išrinktasai valdovas abiejų valstybių turimąsias teises turėsiąs patvirtinti vienu bendru raštu, o ne skyrium (§ 7). Toliau dar nustatoma, kad abi jungtinės valstybės turėsiančios bendrus seimus (§ 8), kurie visada rinksiąsi Lenkijoje (§ 16; sudarius uniją, tas pats Liublino seimas nutarė, kad seimai turės rinktis Varšuvoje). Kitais unijos akto paragrafais nustatoma, kad turėsianti būti bendra abiejų valstybių užsienio politika (§ 11) ir bendras piniginis vienetas (§ 12). Pagaliau įvedamas dar vienas — lenkams pats svarbusis — nuostatas, reikalaująs panaikinti visus Lietuvos įstatymus (statuto dėsnius), draudžiančius lenkams įsigyti Lietuvoje dvarų.

Tokie buvo unijos akto nuostatai, įtraukti į jį, lenkams reikalaujant. Lietuviams reikalaujant, Lietuvai buvo paliktas

nepaliestas visas valdžios aparatas (§§ 10 ir 17). Tuo būdu jai liko atskiri savi ministeriai, savi valstybiniai kanclerių saugomieji antspaudai, be kurių valdovas negalėjo išleisti jokio Lietuvai skiriamo rašto; liko savi provincijų valdomieji organai ir valstybės urėdai, liko savas iždas, sava kariuomenė ir sava teritorija su aiškiai nustatyta siena su Lenkija; liko taip pat savos skirtingos Lietuvos teisės, įstatymai ir teismai. Tuo būdu akto pradžioje akcentuojamas valstybių sujungimas į vieną vienalytį kūną jau buvo išardytas pačių to paties akto nuostatų. O be to, savotiškos Lietuvos valstybinės tradicijos ir nenoras susijungti su Lenkija ilgainiui dar daugiau pridarė spragų unijoj. Kai kurie akto nuostatai gyvenimo praktikoje buvo pakeisti lietuvių naudai, o kiti buvo visiškai nevykdomi. Taip antai, akte nustatytas monetos suvienodinimas niekuomet nė nebuvo iš tikrųjų įvykdytas; iki pat valstybės galo Lietuvos pinigai buvo brangesni už Lenkijos, nors ir vienodai vadinosi: lietuviškasis auksinas buvo lygus $1^1/_4$ lenkiškojo auksino, o lietuviškoji kapa (60) skatikų buvo lygi 75 lenkiškiesiems skatikams. Lenkai taip pat negavo teisės laisvai įsigyti Lietuvoje dvarų. Vėliau jiems buvo leista įsigyti dvarų tik vedybomis. O valstybinių urėdų jie niekuomet negalėjo gauti Lietuvoje, nes unijos akte reikalaujamieji pakeisti statuto nuostatai niekad nebuvo pakeisti. Tuo būdu iš visos unijos liko tik bendras valdovas ir bendri seimai. Bet ir čia bendrumas nebuvo didelis, nes į valdovą lietuviai žiūrėjo, kaip į savo didįjį kunigaikštį, ir iš pradžių net atskirai jį rinkdavosi; nuo savo atskirų seimų lietuviai taip pat negreit atsisakė. Be to, ir bendrieji seimai nebuvo vieningi. Juose lietuviai ir lenkai tarėsi atskirai: mat, vieni ir kiti turėjo skirtingus reikalus ir skirtingas teises, tai ir seimuose leidžiami naujieji įstatymai turėjo būti atskirai paruošiami. Seime buvo drauge svarstomi tik bendrieji reikalai. Įstatymą priimant tebuvo kartu balsuojama. Tuo būdu jungtinės valstybės tik viena kitą prižiūrėjo, kad viena nepriimtų nieko nenaudingo kitai.

Apskritai, Liublino aktu abi valstybės nebuvo sulietos į vieną, nors tas valstybių junginys ir buvo vadinamas „abiejų tautų Respublika".

2. Centro valdžia

Karalius. Valstybės valdovas Lietuvoje turėjo didžiojo kunigaikščio titulą; bet kadangi jis visada būdavo ir Lenkų karalius, tai ir Lietuvoje jis paprastai būdavo vadinamas karalium. Mat, karaliaus titulas yra aukštesnis, todėl vien tik mandagumas neleido jo vadinti didžiuoju kunigaikščiu.

Tiek Lietuvoj, tiek Lenkijoj vykdomoji valdžia priklausė karaliui. Jis turėjo būti bendrai renkamas Volos kaimo lauke, netoli Varšuvos, dalyvaujant visiems abiejų valstybių bajorams. Bet į elekciją, žinoma, susirinkdavo ne visi, o tik artimųjų sričių ir, be to, tik turtingesnieji bajorai. Iš tolimosios Lietuvos paprastai atvykdavo tik senatoriai ir tuo pat metu šaukiamojo seimo atstovai. Jie visada sustodavo Varšuvos priemiestyje, Pragoje, dešiniajam Vyslos krante, ir laikydavosi vieningai. Tad iš tikrųjų būdavo renkama ne bendrai, o buvo du rinkėjai — Lenkija ir Lietuva. Dažnai lietuviai laikydavosi savo kandidato ir, nepripažindami lenkų išrinktojo, išvažiuodavo namo nieko

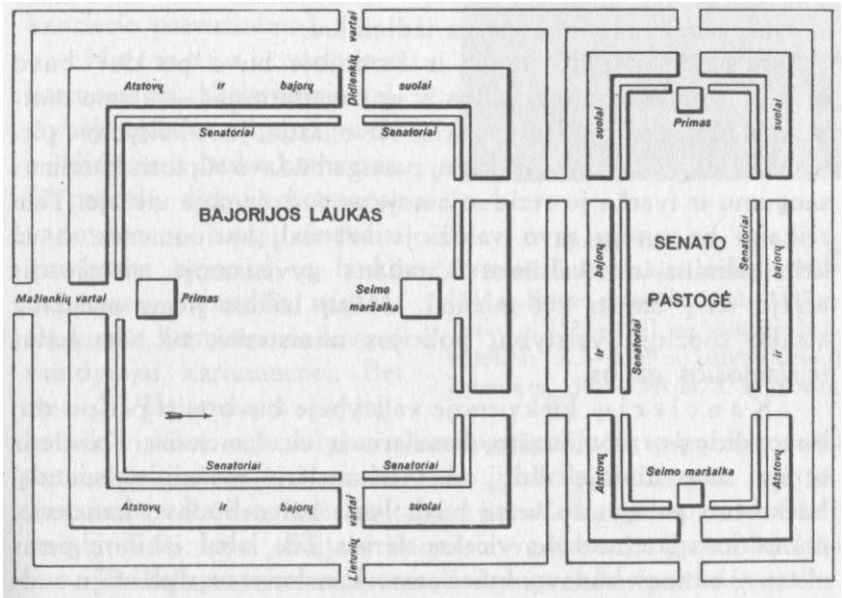

Elekcijos lauko planas.

neišrinkę. Tik vėliau sušauktame Lietuvos seime būdavo tariamasi, kas daryti, ir paprastai seimas sutikdavo pripažinti lenkų išrinktąjį valdovą, pateikdamas jam tam tikras sąlygas.

Liublino aktu išrinktasis karalius turėjo būti karūnuojamas Krokuvoje, o atskirų didžiojo kunigaikščio pakeliamųjų apeigų Vilniuje jau nebegalėjo būti. Tačiau buvo reikalaujama, kad per karūnaciją ir per priesaiką būtinai dalyvautų ir lietuviai, ypač Lietuvos ministeriai. Jei kada per priesaiką lietuvių nebūdavo, tai karalius vėliau turėdavo jiems pakartoti priesaiką.

Karaliaus reziduojamoji vieta nebuvo įstatymais nustatyta, bet dažniausiai jis gyvendavo Lenkijoje. Dėl to lietuviai jautėsi nuskriausti ir dažnai reikalavo, kad bent trečdalį laiko karalius gyventų Lietuvoje: mat, buvo laikoma, kad Lietuva sudaranti 1/3 visos jungtinės valstybės.

Ministeriai. Karaliaus valdžia nebuvo neribota. Visų pirma jo veikimą varžė seimas. Karaliui peržengus seimo valią, bajorija galėjo jo nebeklausyti ir nebemokėti mokesčių, kurių niekas be seimo negalėjo jai uždėti. Paskum karalių dar varžė specialūs aukštieji urėdai — ministeriai. Tai buvo maršalkos, kancleriai, hetmonai ir iždininkai.

Maršalkų Lietuvoje ir Lenkijoje buvo po du: buvo didieji, arba krašto, maršalkos ir jų pavaduotojai — kiemo maršalkos. Maršalkų valdžios ženklas buvo lazda. Juos laikydavo pirmaisiais valstybės urėdais, kurių pareiga būdavo rūpintis karaliaus saugumu ir tvarka jo reziduojamoje ar sustojamoje vietoje. Tam reikalui jie turėjo savo valdžioje net dalį kariuomenės, o už kriminalinius nusikaltimus karaliaus gyvenamoje vietoje jie turėjo teisę bausti net mirtimi. Mūsų laikais jiems maždaug atsako didžiųjų valstybių policijos ministeriai, tik šie neturi teisiamosios galios.

Kanclerių kiekvienoje valstybėje buvo taip pat po du: buvo didysis, arba krašto, kancleris ir vicekancleris. Kancleris turėjo savo žinioje didįjį, o vicekancleris mažąjį antspaudą. Kiekvieno antspaudo vertė buvo lygi: kai nebūdavo kanclerio, raštus antspauduodavo vicekancleris. Tik labai iškilmingiems aktams būtinai būdavo kviečiamas kancleris su didžiuoju antspaudu. Be antspaudo negalėjo būti siunčiamas joks karaliaus oficialinis raštas nei į užsienį nei viduje. Kadangi kancleriai

antspauduodavo visus į užsienį siunčiamus raštus, tai jie ir vedė visus užsienio reikalus. Tuo būdu jie buvo kaip ir užsienių reikalų ministeriai. Be to, jie antspauduodavo visus karaliaus įsakymus, urėdų paskyrimo dokumentus, seimų šaukimo ir kitokius universalus. Todėl jie dar ėjo maždaug vidaus reikalų ministerių pareigas. Jei koks karaliaus raštas būdavo nesuderinamas su įstatymais, jie galėdavo jo neantspauduoti. Be to, kancleriai vadovavo vadinamiesiems valdovo rūmų teismams. Tad jie iš dalies buvo ir teisingumo ministeriai; ypač tai galima pasakyti apie Lietuvos kanclerį, kuris iki pat XVII amžiaus galo tvirtindavo teismų sprendimus, — kai kaltininkas būdavo nubaudžiamas ištrėmimu *(bariitia),* garbės atėmimu *(infamia)* ir mirtimi (Lenkijoje toks teismo sprendimas nebuvo reikalingas kanclerio patvirtinimo).

Jurgis Radvila,
Biržų Radvilų šakos tėvas, 1510—1514 m.Kijevo vaivada; 1522—1527 m Trakų, o 1527-1541 m. Vilniaus kaštelionas; 1521 — 1531 m. lauko (kiemo) hetmonas, 1531—1541 m. d. hetmonas.

Hetmonai vadovavo kariuomenei. Kiekvienoje valstybėje jų buvo taip pat po du — didysis ir lauko hetmonas. Iš pradžių didysis hetmonas vadovavo į karą einančiai ginkluotai bajorijai, o lauko hetmonas, iš pradžių vadinęsis kiemo hetmonu, vadovavo samdytajai kariuomenei. Bet nuo XVII amžiaus bajorija beveik visiškai nebedalyvavo karuose, palikusi tą pareigą samdytai kariuomenei. Nuo to laiko didysis hetmonas jau rūpinosi visos kariuomenės reikalais: jos išlaikymu, apginklavimu, samdymu, o karo atvejais jis jai ir vadovavo. Tuo būdu jis buvo krašto apsaugos ministeris, o drauge ir kariuomenės vadas. Lauko hetmonas buvo jo padėjėjas, vadovavo jam pavestai kariuomenės daliai ir, nesant didžiojo hetmono, eidavo jo pareigas.

Kadangi karinė valdžia visada esti labai svarbi, — o hetmonas kariuomenę galėjo tvarkyti niekieno nevaržomas, ir niekas jo nusikaltusio negalėdavo pašalinti iki mirties, — tai ta ministerija buvo pati įtakingoji ir visada tekdavo didesniesiems ponams. Tačiau ilgą laiką hetmonai nebuvo laikomi senatoriais. O kad jie galėtų dalyvauti senate, paprastai jie dar turėdavo vaivados arba kašteliono urėdą. Tik 1768 metais išleistuoju įstatymu jie buvo padaryti senatoriais.

Iždininkai tvarkė iždą, rinko mokesčius, mokėjo algas ir prižiūrėjo pinigų kalimą. Jų — krašto ir kiemo iždininkų — taip pat buvo po du Lietuvoje ir Lenkijoje. Valstybės iždą tvarkė krašto iždininkas, o kiemo iždininkas tvarkė valdovo iždą, t. y. pajamas, skirtas valdovo reikalams. Krašto iždininkui mirus, kiemo iždininkas taip pat perimdavo tvarkyti ir valstybės iždą, kol būdavo paskirtas naujas krašto iždininkas. Kiemo iždininkai, kaip ir abudu hetmonai, taip pat nebuvo senatoriai. Jie buvo pripažinti tikrais ministeriais ir senatoriais tiktai 1775 m.

Rūmų urėdai. Be ministerių, karaliaus rūmuose dar buvo daugybė visokių urėdų ir šiaipjau tituluotų valstybės žmonių. Vieni iš jų turėjo tam tikras pareigas valstybės valdyme, o kiti buvo tik titulais pasipuošę dignitoriai, didinę karaliaus palydovų skaičių įvairiose iškilmėse (žiūr. 231 psl.).

Iš žymesnių rūmų urėdų visų pirma paminėtini sekretoriai. Kiekvienoje valstybėje jų buvo po du — po dvasinį ir po pasaulinį. Jie turėjo valdovo kanceliarijos (ne valstybės) antspaudus ir antspauduodavo smulkesniuosius raštus. Tuo būdu jie lyg ir pavaduodavo kanclerius. Be to, dar buvo po dvasinį ir po pasaulinį referendorių, kurie rinkdavo skundus ir pateikdavo juos valdovui. Jie taip pat vadovavo ir kanclerių priežiūroje esančiam aukščiausiajam miestiečių teismui. Buvo dar pakamorės, kurių priežiūroje buvo valdovo gyvenamieji kambariai; buvo daugybė mažesnių urėdų ir jokių pareigų neturinčių dignitorių: stalininkų, taurininkų, vėliavininkų, kardininkų, arklininkų ir t.t. Visų jų buvo po vieną Lietuvoje ir po vieną Lenkijoje.

Valstybės urėdų galia. Visi urėdai buvo skiriami karaliaus. Įtakingiausias vietas karalius paprastai atiduodavo patiems galingiesiems ponams. Jiems vietos paprastai būdavo dovanos,

už kurias jie palaikydavo karaliaus politiką. Aukštosios valstybinės vietos nebuvo atlyginamos iki pat XVIII amžiaus, bet kandidatų į jas niekad netrūkdavo, nes jos duodavo ne tik įtakos valstybėje, bet ir valstybės dvarų, vadinamųjų seniūnijų. Iš jiems duodamų valdyti dvarų dažnas ne tik padengdavo valstybės pareigas einant padarytas išlaidas, bet ir nemažus turtus susikraudavo.

Visi urėdai buvo duodami iki gyvos galvos, ir nė vieno ministerio ar šiaipjau urėdo niekas negalėjo nei pašalinti nei pažeminti, nebent tik paaukštinti. Atimti urėdą galėdavo tik už valstybės išdavimą ar šiaip už didelius nusikaltimus, pavyzdžiui, jei kas būdavo nuteisiamas ištrėmimu *(bariitia)* arba garbės atėmimu *(infamia)*. Be to, kiekvienas ministeris ir urėdas savo srity galėjo veikti niekieno nevaržomas, nes nebuvo jokios kontrolės; juos galėjo tik seimas kontroliuoti. Todėl didieji magnatai, gavę aukštuosius urėdus, galėjo šeimininkauti kaip tinkami. Ypač lengva buvo su niekuo nesiskaityti hetmonams, kurie turėjo savo valdžioje kariuomenę; be jų karalius nieko negalėjo veikti su kariuomene. Dėl tos priežasties suvaržyta karaliaus valdžia vis silpnėjo, o didikų galybė vis kilo.

Lietuvos ir Lenkijos urėdų santykiai. Nebuvo nė vieno aukštesnio urėdo, kuris būtų buvęs Lenkijoje, o nebūtų buvęs Lietuvoje, arba priešingai. Sudarant uniją, tiesa, kai kurių Lenkijoje esančių urėdų Lietuvoje dar nebuvo, bet greit jų atsirado ir Lietuvoj; jie čia gavo tokias pat teises, kaip ir Lenkijoj. Be to, nebuvo nei ministerio nei šiaipjau urėdo, kuris turėtų kokios nors valdžios abiejose valstybėse. Lietuvos reikalais visada rūpinosi tik jos urėdai. Lenkų hetmonai negalėjo vadovauti Lietuvos kariuomenei, Lenkų kancleriai negalėjo antspauduoti jokio Lietuvai skirto rašto ir t.t. Taip pat neturėjo jokios valdžios Lenkijoje nė Lietuvos urėdai. Net karaliaus rūmų valdininkai, jam važiuojant į Lietuvą, savo pareigas ėjo tik iki Lietuvos sienos, o prie sienos juos pakeisdavo tokie pat Lietuvos valdininkai. Be to, buvo įstatymas, draudžiąs lenkams duoti Lietuvoje kokį nors urėdą. Lenkijoje tokio įstatymo nebuvo, bet praktiškai lietuviai ten taip pat jokių aukštesnių vietų negaudavo. Kaip matome, ir po unijos abiejose valstybėse valdžia buvo tik savo piliečių rankose.

Santykiai su užsieniu ir reprezentacija. Liublino unijos aktu buvo nustatyta, kad abi valstybės turės bendrą užsienio politiką. Bet iš tikro ir čia kiekviena valstybė pirmučiausia rūpinosi tiktai savo reikalais. Užsienio politika buvo vienodinama tik paties karaliaus, nes visi santykiai su užsieniu buvo atliekami jo vardu. Tačiau su Lietuvos kaimynais visus reikalus atlikdavo Lietuvos ministeriai, o su Lenkijos kaimynais — Lenkų ministeriai. Lietuva daugiausia turėdavo"reikalų su sau artimiausia Maskva. Visus raštus į Maskvą antspauduodavo Lietuvos kancleriai, o iš Maskvos gaunami raštai ir su ja padarytos sutartys būdavo įteikiamos Lietuvos kancleriams ir saugomos Lietuvos valstybės archyve (metrikoje).

Jei kokia delegacija vykdavo į užsienį, tai ji paprastai būdavo mišra — iš lietuvių ir iš lenkų. Visose derybose su užsienio valstybėmis delegacijos irgi būdavo sudaromos mišros. Jeigu derybos eidavo su Lietuvos kaimynu, tai delegacijoje lietuvių būdavo bent vienu daugiau, o taip pat ir jos pirmininkas būdavo lietuvis; bet jeigu derybos eidavo su Lenkijos kaimynu, tai delegacijoje daugiau narių būdavo lenkų, pirmininkas tada irgi būdavo lenkas. Kai atvykdavo kokia nors delegacija ar užsienio valdovo atstovų, tai jų priėmime taip pat dalyvaudavo drauge lietuviai su lenkais.

3. Provincijų valdomieji organai

Visa valstybė buvo padalinta į vaivadijas ir pavietus. Vaivadijos priešaky stovėjo vaivada ir kaštelionas. Jie abudu vadovavo vaivadijos bajorijai, einančiai į karą. Kai bajorija ėmė šalintis karo, kai ją pavadavo samdytoji kariuomenė, tada kaštelionai nebeturėjo beveik jokių pareigų, o vaivados prižiūrėjo prekybą, pilies teismus ir teisė savo vaivadijoje žydus. Tačiau tiek vaivados, tiek kaštelionai visada liko senatoriais.

Dažna vaivadija buvo dar suskaldyta į pavietus (žiūr. 233 psl.). Juose vyriausiuoju urėdu buvo seniūnas, kuris, valdydamas tam tikrus valstybės dvarus, buvo ir pavietinio pilies teismo pirmininkas. Po jo ėjo pakamorė, sprendęs žemės ribų bylas, ir vėliavininkas, kurs, bajorijai einant į karą, nešdavo pavieto vėliavą. Toliau ėjo pilies ir žemės teismo tei-

sėjai, raštininkai, visoki smulkesni teismo ir mokesčių rinkimo urėdai ir daugybė dignitorių be jokių pareigų. Jų kiekvienas pavietas turėjo tokių pat, kaip ir visa valstybė: čia buvo ir stalininkų, ir taurininkų, ir arklininkų, ir kardininkų ir daugybė kitų.

Lietuvos valstybės teritorija po unijos buvo labai sumažėjusi, nes didžiuliai Palenkės, Voluinės, Braclavo ir Kijevo žemių plotai atiteko Lenkijai. Lietuviai veltui reikalavo, kad lenkai tas žemes jiems grąžintų. Dėl atskirų pasienio sričių su lenkais nuolat ėjo ginčai; ginčams spręsti būdavo sudaromos specialios komisijos. Lietuviai savo valstybės žemes rūpestingai saugojo ir niekam geruoju jų nė pėdos neužleido.

Pasienio stulpas,
Lietuvos Lenkijos ir Prūsų kunigaikštijos sienų susiėjimo vietoje pastatytas 1545 m. Viršuj parašo ženklas matyti Lietuvos Vytis ir Lenkijos erelis.

Livonija buvo valdoma abiejų jungtinių valstybių; mokesčiai iš jos vienais metais eidavo į Lietuvos, o kitais metais į Lenkijos iždą.

4. Įstatymų leidžiamasis organas — seimas

Seimas, jo kompetencija ir sudėtis. Prieš Liublino uniją tiek Lietuva, tiek Lenkija turėjo atskirus seimus. Tačiau Lietuvos seimas neturėjo tokios galios, kokią turėjo Lenkijos seimas. Lenkijoje nuo 1505 m. veikė privilegija, kuria karalius buvo pasižadėjęs neįvesti „nieko naujo" be senato ir bajorijos atstovų sutikimo (dėl to ta privilegija ir vadinama *„nihil novi"* — „nieko naujo"). Tuo būdu įstatymų leidimas Lenkijoje priklausė karaliui, senatui ir pavietų atstovams. Jie visi sudarė seimą, todėl buvo sakoma, kad seimas susidedąs iš trijų „luomų". Kai po unijos buvo įvesti bendrieji seimai, tai ir jų sudėtis ir kompetencija liko tokia pat, kokia kad buvo Lenki-

joje. Juose pirmasis „luomas" liko, koks buvęs, o senatas ir atstovų „luomai" buvo papildyti Lietuvos senatoriais ir atstovais.

Į senatą įėjo visi vyskupai, vaivados, kaštelionai ir ministeriai. Tik hetmonai ir kiemo iždininkai iki XVIII amž. antrosios pusės nebuvo laikomi senatoriais. Seime visiems senatoriams vietos buvo nustatytos pagal kilnumą: pirmučiausia ėjo visi Lenkijos ir Lietuvos vyskupai, paskui — vaivados, tarp kurių buvo Krokuvos, Vilniaus ir Trakų kaštelionai ir Žemaičių seniūnas. Žemiausias vietas seime turėjo kaštelionai. Ministeriai jame sėdėjo visiškai atskirai. Tokia pat tvarka senatoriai ir kalbėdavo, pareikšdami savo nuomones.

Atstovų rūmus sudarė visų vaivadijų ir pavietų seimelių rinktieji atstovai. Kiekvienas seimelis paprastai jų rinkdavo po du; tik kai kurios didesnės vaivadijos rinkdavo ir po daugiau, — pavyzdžiui, Žemaičių seniūnija XVIII amž. gale pradėjo rinkti net po 6 atstovus. Apskritai tiek senatorių, tiek

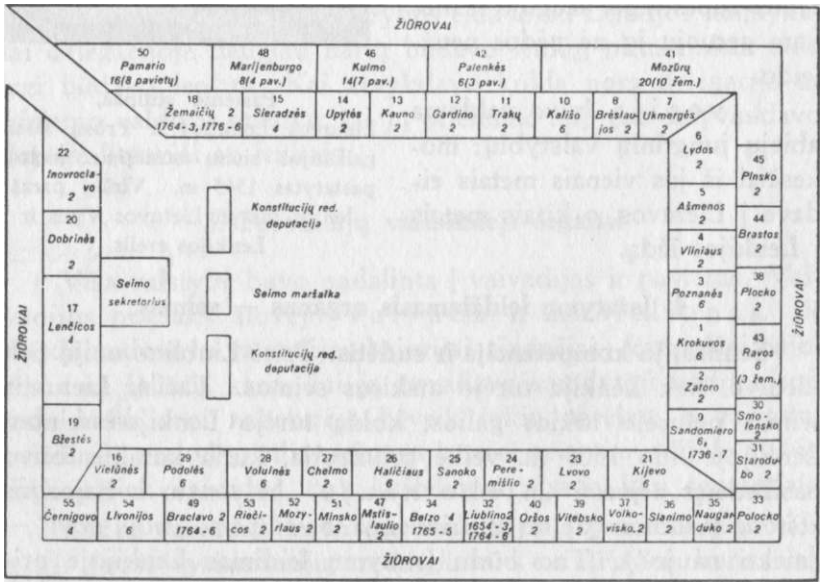

Seimo salės planas.

Pirmieji skaitmenys prie vaivadijų bei pavietų rodo jų eilę, o antrieji — renkamų atstovų skaičių.

atstovų iš Lenkijos buvo daug daugiau, negu iš Lietuvos; lietuviai seime nesudarė nė 1/3.

Seimo eiga. Buvo nustatyta, kad seimai turi rinktis kas dveji metai. Tai buvo vadinamieji ordinariniai seimai, kurių darbas trukdavo šešetą savaičių. Be to, reikalui esant, galėjo būti šaukiami ir vadinamieji ekstraordinariniai seimai, kuriems buvo skiriamos dvi savaitės. Bet tiek vienų, tiek kitų seimų laikas, pačiam seimui sutinkant, galėjo būti ir pratęstas.

Prieš seimą karalius paskirdavo seimeliams datą ir pranešdavo, kas seime bus svarstoma. Seimeliai, išrinkę seimo atstovus, duodavo jiems rašytąsias instrukcijas, kuriose pažymėdavo, kaip jie turi laikytis karaliaus keliamųjų klausimų atžvilgiu ir ko turi reikalauti. Atstovai negalėdavo peržengti duotųjų instrukcijų. Kadangi seime viskas turėjo būti sprendžiama vienu balsu, tai įvairios instrukcijos labai varžė jo darbus. Ypač dažnai būdavo nesutikimų dėl mokesčių apdėjimo; pavyzdžiui, kartais visi sutikdavo dėl apdedamųjų mokesčių, tik viena ar dvi vaivadijos nesutikdavo, ir niekas negalėdavo jų priversti sutikti su bendru nusistatymu. Tokiuo atveju nesutinkančiųjų vaivadijų atstovai pareikšdavo, jog jie klausimą palieką spręsti „broliams", t. y. savo seimeliui. Tą dalyką turėdavo išspręsti tuojau po seimo įvykstą vadinamieji reliaciniai seimeliai. Bet dažnai seimeliai dėl to pareikšdavo savo nesutikimą, ir iš tokių vaivadijų nebūdavo galima išrinkti mokesčių. Valstybės gyvenime, be abejo, tai buvo didelė blogybė.

Kiekvienas seimas prasidėdavo pamaldomis ir pamokslu. Po to atstovai susirinkdavo į savo rūmus ir išsirinkdavo pirmininką, vadinamą maršalka, arba direktorium. Toliau buvo tikrinamas atstovų išrinkimo teisėtumas. Ta procedūra buvo vadinama rugomis. Po to senatas ir atstovai sueidavo į vieną salę (tatai buvo tikroji seimo darbų pradžia). Čia senatas susėsdavo priešaky, o atstovai susėsdavo vaivadijomis tokia pat eile, kokia sėdėdavo jų atstovaujamų vaivadijų senatoriai. Pradžioje visi eidavo pabučiuoti soste sėdinčiajam karaliui rankos, o po to kancleris arba vicekancleris pareikšdavo karaliaus pasiūlymus, t. y. pakartodavo ir papildydavo seimeliams praneštus svarstyti klausimus. Tą atlikus, senatas eidavo į savo

rūmus ir posėdžiaudavo, vadovaujant karaliui, o atstovai posėdžiaudavo, vadovaujant maršalkai. Jei būdavo reikalo, abeji rūmai vėl susitikdavo arba susižinodavo per delegacijas, o seimą baigiant vėl susirinkdavo į vieną salę, kur būdavo perskaitomi apsvarstytieji įstatymai. Čia niekam nepriešta-raujant, jie būdavo laikomi priimtais, o kam nors priešinantis ir savo protesto neatsiimant, — atmestais. Pagaliau seimas būdavo baigiamas atsisveikinimu su karalium, — ir vėl visi bučiuodavo jam ranką.

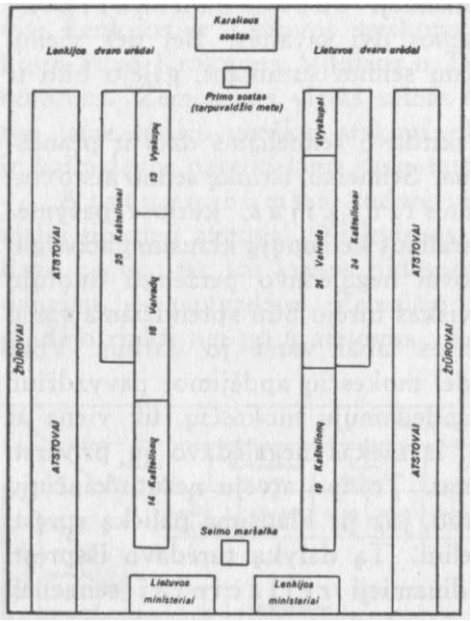

Senato salės planas.
Taip susėsdavo senatoriai ir atstovai bendruose posėdžiuose.

Generaliniai seimeliai. Sudarant Liublino uniją, Lenkijoje, be seimelių, dar būdavo daromi dviejų jos provincijų — Didlenkių ir Mažlenkių — atskiri astovų suvažiavimai, vadinami generaliniais seimeliais. Mat, anksčiau Lenkija buvo susidėjusi iš dviejų valstybių, ir šito dvilypio savarankiškumo žymės dar tebebuvo neišnykusios. Tie generaliniai seimeliai neišnyko nė įvedus bendrą su lietuviais seimą. Ir Lietuvoje prieš kiekvieną bendrąjį seimą taip pat buvo pradėti daryti tokie pat į seimą vykstančių atstovų ir senatorių suvažiavimai. Iš pradžių jie įvykdavo Volkoviske, o vėliau Slanime. Čia būdavo apsvarstomi iš karaliaus gauti pasiūlymai, suderinamos instrukcijos ir nusistatoma, kaip turi laikytis seime visi Lietuvos atstovai ir senatoriai. Kadangi Lietuva visada turėjo daug skirtingų reikalų, tai šitie suvažiavimai jai buvo labai svarbūs, ir

Lietuva žiūrėjo į juos, kaip į savo seimus. Nors lenkai, žiūrėdami į Lietuvą, kaip į trečiąją Respublikos provinciją, Lietuvos seimelį irgi vadino provincijos seimeliu, tačiau jis labai skyrėsi nuo Lenkijos provincijų seimelių. Mat, Lietuva turėjo atskirą valstybinę organizaciją, atskiras teises bei įstatymus; visi tie skirtingi Lietuvos reikalai ir būdavo apsvarstomi jos suvažiavimuose. Juose būdavo paruošiami ir Lietuvai reikalingi įstatymai.

„Provincijų sesijos". XVIII amž. vidury šitie atskiri generaliniai seimeliai išnyko. Vaivadijų seimeliai darėsi kaskart vis netvarkingesni ir labai dažnai iširdavo. Tada karalius, vietoj iširusiųjų seimelių, skirdavo naujus; tačiau, kol jie įvykdavo, prisiartindavo ir seimo metas, ir nebebūdavo laiko atskirai suvažiuoti. Be to, tų atskirų suvažiavimų nebenorėdavo nė bajorija, nes, į juos vykdami, atstovai savo misijoje turėdavo ilgiau užtrukti, todėl jiems daugiau reikėdavo išmokėti ir pinigų (mat, atstovus turėjo išlaikyti pati vaivadija iš specialaus mokesčio, vadinamo seiminiu). Bet, išnykus atskiriems suvažiavimams, vis tiek reikėdavo atskirai aptarti savo reikalus. O tai jau būdavo atliekama seimo vietoje. Ten atskirai darydavo savo posėdžius abidvi Lenkijos provincijos ir Lietuva. Tie posėdžiai būdavo vadinami „provincijų sesijomis" (sesijomis tada vadindavo ir kiekvienos dienos seimo posėdį; dabar sesijomis vadinamas visas parlamento veikimo metas tarp dviejų atostogų arba šiaip tarp dviejų pertraukų). Tos „sesijos" atlikdavo tą patį darbą, kurį anksčiau atlikdavo generaliniai seimeliai. Lenkai ten paprastai susitardavo dėl mokesčių ir kitų bajorijai rūpimų klausimų, o lietuviai, be to, paruošdavo ir visus sau reikalingus įstatymus, kurie vėliau bendram seimui buvo pateikiami tik patvirtinti. Ten lietuviai taip pat spręsdavo, kaip laikytis prieš lenkus vienu ar kitu klausimu. Kadangi tarp Lenkijos provincijų nebuvo jokio valstybinio skirtumo, tai jos dažnai posėdžiaudavo ir kartu arba net visiškai nedarydavo atskirų posėdžių, o viską spręsdavo bendrajam seime. Tačiau Lietuvos atstovai savo atskirus posėdžius visada darydavo, ir pas juos kartais ateidavo net patsai karalius. Tuo būdu bendrasis seimas iš tikro buvo dvilypis, kur atskirai tardavosi lietuviai, atskirai lenkai, o kartu suėję tik savo nutarimus

suvienodindavo ir prižiūrėdavo, kad viena pusė nenutartų nieko priešingo kitai.

Atskiri seimai. Labai dažnai bendrojo seimo nepakakdavo. Tuojau po Liublino unijos abi valstybės turėjo labai daug skirtingų reikalų, kurie kartais visai neliesdavo antrosios valstybės. Todėl buvo nemaža atsitikimų, kad, neatsižvelgdamas į unijos akto nuostatus, net pats karalius sušaukdavo atskirus seimus. Ypač dažnai būdavo šaukiami atskiri Lietuvos seimai, einant karui su Maskva (mat, jis nelietė Lenkijos). Bet dar dažniau atskirus Lietuvos seimus šaukdavo patys Lietuvos ponai tarpuvaldžiuose (karalių nebuvimo metu). Taip antai, po Zigmanto Augusto ir po vėlesniųjų karalių mirties visada susirinkdavo atskiri Lietuvos seimai ir atskirai spręsdavo, ką rinkti. Į tuo pat metu lenkų šaukiamus seimus jie nevažiuodavo, derėdamiesi su jais tik per delegatus. Bet XVII amžiuje, kai, pradedant Vladislovu Vaza, lietuviai ėmė rinkti karalius bendrai su lenkais, tie atskiri Lietuvos seimai ėmė nykti. Jie dar keletą kartų buvo sušaukti ir vėliau, kai Lietuvą užpuldavo koks priešas (pav., 1654—5 m., ją užpuolus Maskvai su Švedais), bet pagaliau jie visiškai išnyko.

Lietuvos ir Lenkijos santykiai bendrajam seime. Be atskirų atstovų posėdžių, Lietuvos teisės seime dar buvo apdraustos ir kitokiu būdu. Pirmiausia buvo nustatyta, kad seimo maršalkos turi būti renkami pakaitomis iš mažlenkių, didlenkių ir lietuvių. Tuo būdu kiekvieno trečio seimo maršalka būdavo lietuvis. Be to, seimo pradžioje karaliaus vardu darant pasiūlymus, Lenkų kancleriai pranešdavo visa, kas liesdavo Lenkiją, o Lietuvos kancleriai, — kas liesdavo Lietuvą. Jei kartais seimo pradžioje Lietuvos kanclerių nebūdavo, tai vietoje jų pranešimą padarydavo Lietuvos maršalka arba kuris kitas Lietuvos ministeris, tik ne lenkas. Seime kancleriai dar turėdavo pranešti, kam naujai yra duoti kokie urėdai. Ir čia Lenkijos kancleris visada pranešdavo tik apie Lenkijos, o Lietuvos kancleris apie Lietuvos urėdus. Tuo būdu ir seime visus Lietuvos reikalus atlikdavo tik jos ministeriai.

Seimų vieta. Liublino seimas seimų vieta paskyrė Varšuvą arba kurį nors kitą Lenkijos miestą. Tačiau lietuviai visą laiką

reikalavo, kad seimai būtų šaukiami ir Lietuvoje ar bent pasienyje. Keletą kartų jie vis dėlto pasiekė tai, kad seimas prieš įstatymus buvo sušauktas Lietuvoje, o 1673 m. buvo pakeistas ir patsai seimų vietos įstatymas; naujasis įstatymas nustatė, kad kas trečias seimas, kurio maršalka esti lietuvis, rinktųsi Lietuvoje — Gardine. Be to, tas pats įstatymas pripažino pirmenybę Lietuvos ministeriams, kai seimas būdavo Lietuvoje.

Seimų rūšys. Be ordinarinių seimų, kas dveji metai šaukiamų, ir be ekstraordinarinių seimų, pagal reikalą šaukiamų, dar buvo seimų, vadinamų pagal jų paskirtį. Taip antai, vadinamieji konvokaciniai seimai būdavo šaukiami mirus karaliui. Juos šaukdavo Bažnyčios galva, Gniezno arkivyskupas, vadinamas primu, kurs tarpuvaldyje būdavo laikomas valstybės galva — *interrex.* Tas seimas turėjo susitarti dėl karaliaus rinkimo datos ir dėl kitų su elekcija susijusių klausimų. Taip pat jis spręsdavo einamuosius valstybės reikalus, tačiau jokių įstatymų neleido, nes įstatymai galėjo būti leidžiami tik karaliaus vardu. Po konvokacinio seimo, jo nustatytu laiku, taip pat primas šaukdavo elekcinį seimą, kuriame būdavo sprendžiami visi karaliaus rinkimo formalumai ir surašomos jam pateikiamos sąlygos. Pačius karaliaus rinkimus atlikdavo visa susirinkusi bajorija; seimas tik atlikdavo visus formalumus. Pagaliau tarpuvaldį pabaigdavo karūnacinis seimas, kuris visada būdavo šaukiamas Krokuvoje, nes ten įvykdavo karūnacija.

Konfederaciniai seimai. Visuose seimuose būdavo reikalaujama, kad viskas būtų sprendžiama vienu balsu. Atstovai buvo savo vaivadijos ar pavieto įgaliotiniai; tad, jei dėl kokių nors dalykų vaivadija nesutikdavo (ji instrukcijomis įpareigodavo savo atstovus to nusistatymo laikytis), — to nusistatymo turėdavo laikytis ir atstovai. Todėl atstovo pasipriešinimas būdavo laikomas vaivadijos ar pavieto pasipriešinimu, ir niekas negalėdavo jo priversti kitaip pasielgti. Šita pasipriešinimo teise ilgainiui buvo pradėta ir blogam naudotis. Dažnai vienas ar keli papirkti atstovai pareikšdavo protestą prieš viso seimo nutarimą, ir visas seimas turėdavo nusileisti. Pasipriešinimo teisė visų buvo labai branginama, nes visi savo laisvės pagrindu laikė šį dėsnį: „Be manęs nieko negali būti sprendžiama apie mane" *(nihil de me, sine me).* Tatai vadinosi *liberum veto,* t. y. laisvojo pasipriešinimo teisė. Dėl jos daugybė seimų turėjo išsiskirstyti,

nieko nenuveikę. Kadangi seimo iširimas dažnai grėsdavo valstybei dideliais pavojais, tai prieš tą blogybę būdavo nukreipti vadinamieji konfederaciniai seimai. Atstovai į juos būdavo renkami paprasta tvarka, tik suvažiavę, pasiūlius karaliui ar kam nors kitam, jie pasirašydavo tam tikrą pasižadėjimo aktą, kad numatomus klausimus spręsią balsų dauguma. Tuo būdu šitokiam seime *veto* teisė jau nebeveikė.

Seimo aktai. Visi seimo nutarimai, vadinęsi konstitucijomis, buvo įstatymai. Po seimo paprastai jie būdavo išspausdinami ir pranešami visam kraštui. Vėliau, XVIII amžiuje, visos konstitucijos buvo surinktos ir išspausdintos specialiuose rinkiniuose, vadinamuose ***Volumina Legum.*** Jų tada buvo iš viso išspausdinta 8 tomai. Krokuvos Mokslų Akademija mokslo reikalams 1889 m. išspausdino dar vieną tomą, kuriame buvo surinktos paskutinių seimų konstitucijos. Dabar dar tebėra nesurinktos ir neišspausdintos tik paties paskutinio (1793 m.) seimo konstitucijos.

Konstitucijos Lietuvai ir Lenkijai būdavo rašomos atskirai. Jei kuri konstitucija būdavo bendrai priimama, tai prie jos būdavo pastaba. Kartais viena valstybė vėliau priimdavo ir kitos valstybės konstituciją, tik visada su tam tikru, specialiai seimo patvirtintu, nutarimu; be jo nė viena lenkų priimtoji konstitucija negaliodavo Lietuvoje, o lietuvių priimtoji — Lenkijoje.

Būdavo atsitikimų, kad seimas dėl kokių nors priežasčių turėdavo pertraukti savo darbus. Tatai buvo vadinama seimo *limita.* Po to vėl susirinkęs seimas tęsdavo toliau savo darbus.

5. Kariuomenė

Krašto ginti iš seno būdavo šaukiama bajorija. Bet jau XVI amžiuje ji labai nenoriai eidavo į karą, todėl kaskart vis daugiau tekdavo naudotis samdyta kariuomene. Karalius galėjo bajoriją šaukti į karą tik seimui nutarus; be seimo nutarimo karalius ją šaukdavo labai retai, — tik ištikus staigiam pavojui. Kiekvienas toksai šaukimas buvo vadinamas visuotiniu bajorijos stojimu. Visi bajorai, kas sveikas galįs, turėjo ne tik patys eiti, bet dar ir vestis tam tikrą skaičių tarnų. Jei kas neidavo, galėdavo netekti žemės. Jau minėjome, kad bajorija labai nenoriai eidavo į karą. Be to, tokia bajorų kariuomenė buvo ir netinkama karui: susirinkusi ji daugiau mėgo seimuoti ir linksmintis, negu kariauti. Todėl XVII amžiuje bajorija jau visai nebešaukiama į karą: ją pakeičia samdytoji kariuomenė.

Kariuomenė paprastai būdavo samdoma tik karo metui, bet, jei būdavo lėšų, tai ji likdavo ir taikos metu. Ją samdydavo ne tik savo krašte, bet ir svetur. Kiekvienas karys gaudavo algą, iš kurios turėdavo ir pragyventi. Todėl kareiviai labai dažnai plėšikaudavo, — juo labiau, kad dažnai jiems ilgai nemokėdavo algos. Kai nemokėdavo algos, jie paprastai visi atsisakydavo klausyti savo vadų, išsirinkdavo savus viršininkus ir tol plėšikaudavo, kol gaudavo algą. Toks jų susibūrimas vadinosi kariuomenės konfederacija. Kariuomenė daugiausia buvo raita. Stepono Batoro laikais buvo atsiradę ir pėstininkų, imamų iš karaliaus ir bažnytinių dvarų valstiečių; jų imdavo po vieną nuo 20 kiemų. Bet kadangi dvarų ponai nenorėjo jų duoti, tai netrukus tokie rinktiniai pėstininkai turėjo išnykti.

Lietuva ir Lenkija visada turėjo atskiras kariuomenes, vadovaujamas savų hetmonų. Jas išlaikydavo kiekviena valstybė pati iš savo pajamų ir mokesčių. Kiekvienos valstybės kariuomenė nuolat stovėjo tik savo valstybėje; kitai valstybei į pagalbą ji galėdavo eiti tik karo metu ir, be to, tiktai seimui nutarus. Tačiau ir bendrai kovodama, ji buvo vadovaujama tik savo hetmonų. Labai dažnai Lietuvos ir Lenkijos kariuomenė savitarpy nesutikdavo; būdavo ir tokių atsitikimų, kad jos, turėdamos prieš save bendrą priešą, vos nesusikaudavo.

6. Iždas

Valstybės ir valdovo iždas. Kiekviena valstybė turėjo ir visiškai atskirus savo iždus, iš kurių padengdavo visas savo išlaidas. Atskiri valstybės iždai buvo valdomi krašto iždininkų, o atskiri valdovo iždai buvo valdomi kiemo iždininkų.

Anksčiau tie du iždai nebuvo atskirti; jie galutinai buvo atskirti tik 1590 m. Valdovo, arba kiemo, iždo pajamos ėjo ne vien karaliaus ir jo šeimos reikalams: iš jo nemažai tekdavo ir valstybės reikalams, pavyzdžiui, svetimų pasiuntinybių priėmimui, savų pasiuntinybių išsiuntimui ir t.t. Į jį pinigai suplaukdavo iš visų karališkųjų dvarų, iš muitų ir iš kitokių nuolatinių šaltinių.

Svarbiausias krašto, arba valstybės, iždo pajamų šaltinis

buvo seimo uždedami mokesčiai. Jie dažniausiai būdavo uždedami karo reikalams. Bet ilgainiui tie abudu iždai beveik susiliejo. Į karaliaus iždą pagaliau patekdavo tik tos pajamos, kurios būdavo skiriamos jo asmeniškiems reikalams, o kurios būdavo skiriamos valstybei, eidavo į krašto iždą.

Valstybės dvarai buvo pagrindinis nuolatinių pajamų šaltinis. Daugumas jų, išdalinamų valdyti bajorams, vadinosi seniūnijomis. Seniūnijų buvo dvejopų — pilies seniūnijų ir tenutų. Pilies seniūnijų paviete ir vaivadijoje buvo po vieną; pilies seniūnas turėjo savo valdžioje pilies teismą ir policines teises. Tenutomis (iš lotyniško žodžio *tenere* — laikyti; lenkiškai tenuta vadinosi *dzieržawa)* vadinosi paprasti dvarai, kurių valdytojai krašto valdyme nedalyvaudavo. Jos, kaip ir seniūnijos, būdavo duodamos iki gyvos galvos ir buvo tik bajorų pasipelnymo šaltinis. Todėl bajorija jas paprastai vadindavo „nusipelnusiųjų duona" *(panis bene merentium).*

Kitos rūšies valstybės dvarai buvo vadinami karališkosiomis ekonomijomis. Jos buvo paliktos karaliui pragyventi. Jas valdydavo ar išnuomodavo patsai karalius; jų pajamas jis galėdavo sunaudoti kaip tinkamas.

Mokesčiai. Iš visų seniūnijų valstybės naudai buvo imama

ma kariuomenei išlaikyti. Be to, taip pat kariuomenės reikalams iš visų valstybinių ir bažnytinių dvarų buvo imamas mokestis, vadinamas hiberna (žiemos mokestis). Mat, anksčiau tie dvarai turėdavo duoti maistą ir pašarą kariuomenei žiemos metu, o nuo 1649 m. ta prievolė buvo pakeista piniginiu mokesčiu, įgavusiu tokį vardą *(hiberna).* Visi mokesčiai, be įvairiausių vidaus ir užsienio muitų, buvo nenuolatiniai: juos paskirdavo seimas tik vieneriems ar keleriems metams. Tačiau jų buvo daugybė rūšių. Vieną kartą buvo daugiau uždedama vienų mokesčių, kitą kartą kitų.

7. Bajoriškosios laisvės ir Lietuvos valstybės vadai po unijos

Laisvės. Valdant Gediminaičiams, pamažu augo Lietuvos bajorijos teisės. Vytauto laikais bajorija pradeda dalyvauti valstybės gyvenime, o po jo mirties iš bajorijos išsiskyrusi didikų grupė jau ima spręsti valstybės likimą. Taip antai, didikai pa-

kelia didžiuoju kunigaikščiu Švitrigailą, o netrukus jie patys jį pašalina ir jo vietoje pastato Zigmantą. Zigmantui ėmus kietai valdyti, didikų grupė jį nužudo. Toliau taip pat didikai pasodina į sostą jaunutį Jogailos sūnų Kazimierą. Kadangi jis pats tuo tarpu dar per jaunas, tai už jį valdo patys didikai, ir tuo būdu jų reikšmė dar labiau išauga. Ponų taryba (žiūr. 198 psl.) pasidaro valstybine institucija, kuri faktiškai laiko savo rankose visą valdžią.

Kylant didikų galiai, visos bajorijos reikšmė vis dėlto netaip sparčiai augo. Bajorija drauge su didikais gavo tik plačias luomines teises, tačiau plačių politinių teisių ji negreit tesusilaukė. Tiesa, nuo XV amž. pabaigos atsiradusiuose seimuose dalyvauja ir bajorija, bet jos reikšmė ten dar labai nedidelė: bajorija, kaip atskiras sluoksnis, dar nebuvo pripažintas, todėl nelabai tegalėjo ginti seime savo interesus. Į seimą bajorai atvykdavo ne kaip atstovai, siųsti tam tikro luomo ar apylinkės, bet kaip paprasti asmens, todėl jie čia taikydavosi prie didikų, nuo kurių jie dažnai priklausydavo ekonomiškai.

Kitaip tuo tarpu buvo Lenkijoje. Ten bajorija *(šlėkta)* jau turėjo plačias politines teises, savivaldybes ir savus teismus. Dėl to Lietuvos bajorija Lenkiją laikė sau siektinu pavyzdžiu. Pagaliau 1566 m. Lietuvos bajorija daugeliu atžvilgių susilygino su Lenkų bajorija: ji taip pat gavo savus teismus, teisę siųsti į seimą rinktuosius atstovus, kuriems jau buvo galima pavesti ginti rūpimuosius reikalus. Tuo būdu Lietuvos bajorija dar prieš Liublino uniją beveik susilygino teisėmis su Lenkijos šlėkta.

Tačiau senoji didikų galia Lietuvoje dar nebuvo sugriauta nė po pavietų bei seimelių reformos: visur tebevadovavo didikai. Bet atsiradus bendriems su lenkais seimams, bajorijos reikšme padidėjo. Naujoje santvarkoje ir bendruose seimuose buvo laikomasi visų lenkų teisių, tradicijų ir papročių. Lenkijoje veikęs 1505 m. privilegijos dėsnis *nihil novi* buvo pritaikytas ir Lietuvos bajorijai. Ji taip pat įgavo visas kitas lenkų teises ir pradėjo gyventi lenkų šlėktos viešojo gyvenimo papročiais, — jautėsi krašto valdovė. Palengva Lietuvoje taip pat atsirado ir ginkluotų bajorijos susibūrimų, vadinamų konfederacijomis, įsigalėjo įsitikinimas, kad galima priešintis net valdovui, jei jis nevykdo renkant duotų pasižadėjimų, ir t.t.

Žodžiu, Lietuvos bajorija ėmė gyventi tą patį gyvenimą, kurį gyveno lenkų šlėkta. Tuo būdu bajorijoje atsirado įsitikinimas, kad ji su Lenkijos šlėkta sudaro vieną bendrą luomą. O ta bendrumo sąmonė ir bendruose seimuose vedama bendra kova dėl savo luominių interesų buvo didžiausias Lietuvos bajorijos galutinio sulenkėjimo veiksnys. Luominėje valstybėje, kur joks kitas luomas, be bajorų, neturėjo net pilietinių teisių, Lietuvos bajorija ir Lenkijos šlėkta savaime jautėsi esanti viena visuomenė. Tuo būdu palengva įsigalėjo ir valstybinio vieningumo jausmas, nors iš pradžių savi Lietuvos valstybės reikalai dar buvo labai uoliai ginami.

Bet ir išaugus bajorijos reikšmei, didžiūnų galia vis dėlto nesumažėjo. Tik dabar jie valstybės vairą valdė ne kaip ponų tarybos nariai, bet kaip bajorijos vadai. Suburti apie save bajoriją jiems buvo nesunku: čia jiems padėjo jų milžiniški turtai ir senoji tradicija, kad jie yra valstybinio Lietuvos savarankiškumo saugotojai. O kadangi valstybinis savarankiškumas ne tik nebuvo priešingas bajorijos luominėms teisėms, bet, apsaugodamas nuo lenkų konkurencijos, jas dar didino, tai bajorija ir iš intereso sekė paskui didžiūnus.

Vadovaujančiosios Lietuvos didžiūnų šeimos. Pirmoji nepaprastą reikšmę įgijusi Lietuvos didžiūnų šeima buvo Goštautai. Jie ypačiai iškilo nuo Jono Goštauto laikų, kurs vadovavo Lietuvos didžiūnams, renkant didžiuoju kunigaikščiu Kazimierą. Jis buvo taip pat ir tikrasis Lietuvos valdytojas, kol Kazimieras išaugo iš vaiko amžiaus. Kazimierui persikėlus į Lenkiją ir pradėjus vesti savarankišką politiką, jis perėjo į opoziciją ir vadovavo Lietuvai kovojant su Lenkija dėl Voluinės ir Podolės (žiūr. 181 psl.). Goštautų šeimos reikšmė nesumažėjo nė po Jono Goštauto mirties. Tačiau Zigmanto II laikais Goštautų šeima pasibaigė — išmirė. Tada iškilo greta jų stovėjusios, taip pat senos, giminiškos didikų Radvilų ir Astikų šeimos. Aukščiausiai iškilo Radvilos. Astikai nepajėgė jų nukonkuruoti (XVI amž. gale jie išmirė), ir Zigmanto Augusto laikais vadovaujamoji rolė priklausė Radviloms. Su jais, jau tada ir kiek vėliau, bandė konkuruoti gudų kilimo Katkevičiai, kurie betgi, negalėdami prilygti Radviloms turtingumu, nepaveržė iš jų įtakos. Be vadovaujančiosios didžiūnų šeimos Lietuva

niekad neapsėjo. Tatai visai suprantama: gyvenant savarankiškoje valstybėje, visuomenės dėmesys juk turėjo kur nors krypti; jis negalėjo krypti į Lenkijoje gyvenantį ir dar iš svetur atėjusį valdovą, kuriam abi valstybės buvo lygios, todėl krypo į galingiausiąją Lietuvos šeimą. Tuo būdu tokios šeimos galvos darėsi tarsi Lietuvos nevainikuotais kunigaikščiais.

B. Periodas kovos dėl valstybinio Lietuvos savarankiškumo

1. Pirmasis tarpuvaldis (1572—1573 m.)

Tarpuvaldžio tvarka. Su Zigmantu Augustu pasibaigė Lietuvą ir Lenkiją valdžiusios Gedimino šeimos šaka; liko tik netekėjusi Zigmanto Augusto sesuo, Ona, ir tolimi jo giminės. Liublino unijos aktu, valdovą reikėjo rinkti bendrai su lenkais. Tačiau rinkimo tvarka dar nebuvo nustatyta: nebuvo aišku, nei kas turi rinkti, nei kur nei kada. Nebuvo taip pat nustatyta, kas turi būti laikomas valstybės galva tarpuvaldžio (karaliaus nebuvimo) metu. Dėl to veikiai kilo nesantaika ir prasidėjo partijų kovos.

Zigmanto Augusto sesuo Ona, † 1596 m. (biustas išantkapio, esančio Krokuvos katedroje).

Lenkijoj buvo dvi priešingos partijos. Viena iš jų, kuri daugiausia šalininkų turėjo Didlenkiuose, tarpuvaldyje valstybės galva norėjo laikyti aukščiausiąjį Bažnyčios dignitorių, Gniezno arkivyskupą — primą Uchanskį, o kita tuo metu norėjo pripažinti valdžią pirmajam Lenkijos ministeriui — maršalkai Firlėjui. Šioje parti-

joje daugiausia buvo mažlenkių ir protestantų, nes Firlėjas buvo ne tiktai įtakingiausias Mažlenkių ponas, bet ir kalvinas.

Lietuva, vadovaujama J. J. Katkevičiaus ir M. Radvilos, laikėsi nuošaliai. Ji dabar buvo susirūpinusi pataisyti Liublino unijos aktą, išreikalauti iš Lenkų grąžinti Liublino seime nuo Lietuvos atplėštąsias žemes ir gauti iš jų paramos prieš Maskvą. Po ilgų derybų, kurių metu įvyko daug atskirų lietuvių ir lenkų seimų ir kurių metu daug kartų buvo susikeista pasiuntiniais, galutinai laimėjo didlenkių primo partija. Gniezno arkivyskupui vadovaujant, Varšuvoje buvo sušauktas seimas, kurs turėjo nustatyti elekcijos tvarką ir paruošti kai kuriuos įstatymų pataisymus, kurie naujojo karaliaus turėjo būti patvirtinti.

Šitoksai seimas, vėliau visada šaukiamas po karaliaus mirties, buvo vadinamas konvokaciniu seimu, arba tiesiog konvokacija. Kadangi visi teismai veikdavo karaliaus vardu, tai buvo nutarta tarpuvaldyje sudaryti atskirus teismus, vadinamus kapturiniais teismais. Jie būdavo renkami pačios bajorijos iš savo tarpo ir nuo šio laiko būdavo sudaromi kiekvienam tarpuvaldžiui. Tame seime, be to, galutinai visiems laikams buvo pripažinta, kad karaliui mirus aukščiausioji valdžia priklausanti primui (dėl to jis dar buvo vadinamas *intenex).* Taip pat visiems laikams buvo nustatyta karaliaus elekcijos tvarka: buvo nutarta, kad elekcija turinti įvykti lauke tarp Varšuvos ir Volos kaimo; o elekcijoj dalyvauti ir balsuoti galįs kiekvienas bajoras (taigi buvo sakoma, kad į elekciją bajorai vykstą *viritim).*

Varšuvos konfederacija. Konvokaciniam seime laimėjo katalikai. Tačiau buvo galingi ir protestantai. Jie seimo metu susitarė ginti savo teises ir tam tikslui paruošė specialų aktą, kuriame pripažįstama visiška tikybų laisvė, garantuojama, kad niekas dėl tikėjimo nebūsiąs persekiojamas. Šitas susitarimas buvo pavadintas konfederacija, kuri nuo akto surašymo vietos paprastai vadinama Varšuvos konfederacija (konfederacija tais laikais buvo vadinamas bajorijos susitelkimas ir susitarimas ginti bet kokiuos savo reikalus net ginklu). Varšuvos konfederacijoj nekatalikai susitarė ginti savo teises nuo galimų persekiojimų. Jei karalius būtų išrinktas karštas katalikas, tai tikrai buvo galima laukti nekatalikų persekio-

jimų, nes kaip tik tuo metu visoje Europoje ėjo žiauri kova tarp protestantų ir katalikų (kaip tik tuo metu sklido visokių gandų apie pragarsėjusias, vos prieš 5 mėn. įvykusias hugenotų skerdynes Paryžiuje šv. Baltramiejaus naktį — 1572 m. rugpiūčio 24 d.).

Šitas konfederacijos aktas buvo pateiktas seimui, ir seimas jį patvirtino. Jį pasirašė visi pasaulininkai ir net vienas vyskupas. Vėliau jis buvo tvirtinamas kiekvieno naujojo karaliaus. Tuo būdu šis Varšuvos konfedaracijos aktas pasidarė pamatiniu protestantų ir visų nekatalikų tikėjimo laisvės įstatymu. Tame konfederacijos akte kalbama ne apie vieną kurią nors tikybą, bet apskritai, — kad skiriąsi tikėjimu *(dissidentes de religione)* vieni kitų nepersekiosią. Dėl to nuo to laiko visi nekatalikai tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje buvo pradėti vadinti vienu bendru disidentų vardu. Kadangi konfederacijos aktas buvo sudarytas vienų lenkų, tai iš pradžių jis teturėjo juridinę galią tiktai Lenkijoje, bet vėliau, įtrauktas į Lietuvos Statutą, pradėjo veikti ir Lietuvoje.

J. F. Commendoni,
nuncijas, turėjęs didelę įtaką katalikų kovose su protestantais Zigmanto Augusto valdymo gale ir pirmojo tarpuvaldžio metu.

2. Pirmoji elekcija ir Henrikas Valua (1573—1574 m.)

Lietuviai konvokacijoj nedalyvavo: nepatenkinti lenkais, jie norėjo pakeisti neseniai padarytos unijos sąlygas ir atsiimti lenkų užgrobtas žemes; tačiau visiškai nutraukti ryšių su lenkais nesiryžo, nes kaip tik tada grėsė naujas sunkus karas su Maskva, ir jie tikėjosi gauti Lenkų paramos. Primui šaukiant konvokacinį seimą, į Varšuvą jie nusiuntė tik savo delegaciją, reikalaudami patogesnės vietos elekcijai. Bet pagaliau jie lenkams

nusileido ir balandžio mėnesį atvyko į sušauktą elekcinį seimą.

Kandidatų į sostą buvo nemaža. Lietuvos didžiūnai (Katkevičiai ir Radvilos) rūpinosi išrinkti imperatoriaus Maksimilijono II sūnų Ernestą, o smulkbajoriai buvo linkę rinkti Maskvos carą Joną IV Žiaurųjį, tuo būdu tikėdamiesi išvengti sunkaus karo su juo. Savo kandidatūrą statė ir Zigmanto Augusto sesers, Kotrynos, vyras — Švedų karalius Jonas, tačiau labiausiai rūpinosi gauti sostą Prancūzų karaliaus Karolio IX brolis Henrikas Valua *(Valois)*. Laimėjo šis pastarasis, nes jo reikalavimai buvo mažiausi ir jis sutiko su visomis sąlygomis. Išrinkus lenkams, taip pat jį paskelbė savo didžiuoju kunigaikščiu ir lietuviai. Tik jie paskelbė Henriko išrinkimą skyrium nuo lenkų ir apie tai pranešė jam į Paryžių per atskirą savo delegaciją, — nors, pagal Liublino unijos aktą, viskas turėjo būti daroma bendrai su lenkais.

Naujojo karaliaus aktai. Šioje pirmojoje elekcijoje buvo nustatyti visi formalumai, taikomi ir vėliau renkamiems karaliams. Pirmiausia buvo surašytas karaliaus vardu tam tikras raštas, vėliau vadinamas Henriko artikulais. Tai yra tarytum karaliaus sutartis su jį renkančia bajorija. Jame karalius pirmučiausia pasižada niekad nesiekti padaryti sostą paveldimuoju ir garantuoja, kad po jo mirties bajorija galėsianti pati laisvai išsirinkti sau naują karalių; paskui patvirtinama Varšuvos disidentų konfederacija, garantuojama, kad seimai būsią šaukiami ne rečiau, kaip kas 2 metai, kad karalius saugosiąs krašto sienas, kad be seimo nutarimo nešauksiąs į karą visos bajorijos, o karo nepradėsiąs ir taikos nedarysiąs be senato nutarimo. Žodžiu, tai yra suglausta valstybės konstitucija, kuri vėliau būdavo patvirtinama visų naujųjų karalių ir išliko iki Lietuvos ir Lenkijos nepriklausomybės pabaigos.

Be vadinamųjų Henriko artikulų, naujajam karaliui dar buvo pateiktos sąlygos, liečiančios jį patį. Jos buvo surašytos kitam rašte, vadinamam *pacta conventa*. Toksai aktas *(pacta conventa)* vėliau būdavo pateikiamas kiekvienam naujam karaliui, ir kiekvienam valdovui teikiamosios sąlygos bent kiek skirdavosi. Taip antai, Henrikas įsipareigojo nuolat laikyti prie savęs 16 senatorių patarėjų, gyventi santarvėje su

Prancūzija, apmokėti Zigmanto Augusto skolas, karo atveju savo pinigais pasamdyti kariuomenės, įsteigti laivyną, ir t.t. Tie abudu aktai buvo ne kas kita, o tik bajorijos sutartis su karalium. Karaliui prisiimtų sąlygų nevykdant, Henriko artikulai leido jo neklausyti (tas punktas paprastai vadinamas *de non praestanda oboedientia* — apie atsisakymą nuo paklusnumo).

Henrikas per savo atstovą elekciniam seime sutiko su visomis sąlygomis. Lenkų ir lietuvių delegacijoms atvažiavus į Paryžių, pats Henrikas ir jo brolis Karolis IX stengėsi kai kuriuos punktus pakeisti, bet, delegacijoms nenusileidus, su viskuo sutiko ir prisiekė. Tarp kitko, jis pasižadėjo vesti Zigmanto Augusto seserį Oną, nors jam tebebuvo tik 23 m., o jai 55 m. Atvykęs ir vainikavęsis Krokuvoje, jis savo pažadų nepaisė, vedybas su Ona vis atidėliojo ir svajojo valdyti taip, kaip buvo valdoma Prancūzija, t. y. absoliutiškai. Dėl to Lenkijoje, o iš dalies ir Lietuvoje, pradėjo kilti nepasitenkinimas. Tačiau tas nerimas greit pasibaigė. Pakaraliavęs vos 5 mėnesius, Henrikas sužinojo, kad mirė jo brolis Karolis IX; slapta, niekam nieko nesakęs, jis išvyko į Prancūziją ir sėdo į sostą (jis ten karaliavo Henriko III vardu, kurs žinomas, kaip vienas iš blogiausių Prancūzijos karalių). Kai reikalaujamas jis atgal nebegrįžo, tai buvo paskelbtas naujas tarpuvaldis (1575 m.), ir buvo pradėta ruoštis kito karaliaus rinkimams.

Henrikas Valois,
1573—1574 m. d. Lietuvos kunigaikštis ir Lenkų karalius (vėliau Prancūzijos karalius Henrikas III).

3. Tarpuvaldis ir Stepono Batoro (1576—1586 m.) elekcija

Stp. Batoro elekcija ir Lietuva. Dar tebekaraliaujant Henrikui, lietuviai svajojo jo padedami pakeisti Liublino unijos nuostatus ir susigrąžinti sau Lenkų užgrobtąsias žemes. Henrikui pabėgus, jie neskubėjo paskelbti jį netekus sosto; maža to, jie stabdė nuo to žygio ir lenkus. Tačiau kai pasibaigė Henrikui grįžti paskirtas laikas, pagaliau sutiko ir lietuviai rinkti naują karalių. Jiems tik rūpėjo rasti sau tinkamiausią kandidatą. Lietuvos ponams tinkamiausias atrodė kuris nors iš imperatoriaus Maksimilijono sūnų arba ir jis pats. Daugiausia lietuvių simpatijos turėjo tas pats imperatoriaus sūnus Ernestas, kurį buvo norima išrinkti jau 1573 m. Kadangi Lenkijos bajorija labai nemėgo vokiečių Habsburgų, tai Lietuvos ponai net buvo pasiūlę imperatoriui atsiųsti Ernestą su būriu kariuomenės į Lietuvą, kur jis būtų pakeltas didžiuoju kunigaikščiu be lenkų. Lietuviai tikino imperatorių, kad po to jį išsirinksią savo karalium ir lenkai. Tik už tai jisai iš anksto turėjo pasižadėti grąžinti Lietuvai atplėštąsias žemes, pakeisti unijos aktą ir atgaivinti atskirus Lietuvos seimus. Bet imperatorius pabijojo, kad tuo būdu Lietuva visai nepersiskirtų su Lenkija ir nuo to pasiūlymo atsisakė, tikėdamasis, kad jo sūnus bus bendrai išrinktas abiejų valstybių. Ta-

Steponas Batoras,

1576—1586 m. d. Lietuvos kunigaikštis ir Lenkų karalius. (S. Vitkevičiaus piešinys).

čiau išėjo kitaip. Elekciniam seime lietuviai ir dalis lenkų didžiūnų nutarė rinkti karalium patį imperatorių Maksimilijoną, tačiau kita dalis lenkų didžiūnų ir daugumas bajorijos pareiškė prieš jį protestą ir karalium paskelbė Turkų sultono rekomenduojamą Septynpilio (Vengrijoje) kunigaikštį Steponą Batorą, kurs turėjo vesti kunigaikštytę Oną.

Batoras taip pat prisiekė laikytis Henriko artikulų ir *pacta conventa* punktų. O *pacta conventa* akte jam buvo įrašytos šitokios sąlygos: jis pasižada atkariauti Maskvos užimtąsias žemes (tas lietė Lietuvą) ir gyventi taikoje su turkais ir totoriais; kovai su Maskva pasižada panaudoti ir savo kunigaikštystės kariuomenę; prieš atvykdamas į savo naująją valstybę pasižada atsiųsti valstybės reikalams 200.000 auksinų, o vėliau išpirkti totoriams patekusius belaisvius; savo pinigais pasamdyti 1.000 raitelių ir 500 pėstininkų, vesti kunigaikštytę Oną, patvirtinti visas senąsias teises, ir t. t.

Stp. Batoro įsiviešpatavimas. Nors didelė Lenkijos didponių dalis ir buvo nusistačiusi prieš Batorą, bet jį palaikė daugumas bajorijos, todėl įsiviešpatauti Lenkijoje jam buvo nesunku. Tad veikiai, atvykęs į Krokuvą, jis karūnavosi ir vedė kunigaikštytę Oną. Kadangi netrukus mirė jo konkurentas imperatorius Maksimilijonas, tai jį bematant pripažino visa Lenkija; nepripažino jo tiktai vienintelis pirklių valdomas Dancigo miestas, kurs betgi buvo ginklu priverstas jam nusilenkti.

Lietuva iš pradžių visai nepripažino Batoro savo valdovu. Lietuviai protestavo, kad jis buvo išrinktas, jiems nedalyvaujant. Kol Batoras įsiviešpatavo, lenkai sušaukė net keletą seimų, tačiau lietuviai nė viename iš jų nedalyvavo; sušaukę savo atskirą seimą Gardine, jie siūlė lenkams panaikinti rinkimus, t. y. nelaikyti išrinktu nei Batoro nei imperatoriaus Maksimilijono II, ir šaukti naują seimą. Nedalyvavo lietuviai nė Batoro karūnaciniame seime. Atvykusi speciali lietuvių delegacija pareiškė griežtą protestą pačiam karaliui ir reikalavo, kad jis nesivadintų didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Tik, kai Batoras prižadėjo lietuviams saugoti visas jų teises, antrasis Lietuvos seimas nutarė jį pripažinti savo valdovu, nes tuo tarpu grėsė karas su Maskvos caru Jonu IV. Tačiau lietuviai pateikė jam tam tikras sąlygas; pirmučiausia jie reikalavo, kad jis atsisakytų Lietuvos iždo naudai nuo visų

Zigmanto Augusto seseriai Onai paliktų privatinių dvarų. Toliau lietuviai reikalavo, kad bendrieji seimai rinktųsi pakaitomis Lietuvoje ir Lenkijoje, o ne vien tik Lenkijoje; kad Lietuvos kariuomenės vadais nebūtų skiriami nei lenkai nei kiti svetimšaliai, o vien tik lietuviai; kad Lietuvai būtų pridėta tiek naujų žemių, kiek buvo nuo jos atplėšta ir priskirta Lenkijai 1569 m. Liublino seime. Kai Stp. Batoras gražiai žadėjo atsižvelgti į visus Lietuvos reikalavimus ir kai prisiekė saugoti visas jos teises, tai delegacija visos Lietuvos vardu paskelbė, jog pripažįstanti jį savo didžiuoju kunigaikščiu (tai įvyko 1576 m. birželio 29 d., t. y. praėjus 7 mėn. ir 13 d. nuo to laiko, kai jis buvo lenkų išrinktas, ir 2 mėn. ir 24 d., kai buvo karūnuotas karalium). Nors Batoras visą savo karaliavimą buvo palankus Lietuvai, tačiau visų Lietuvos reikalavimų neįvykdė.

4. Stepono Batoro asmuo

1576 m. Steponas Batoras turėjo 43 m. amžiaus. Jis buvo silpnokos sveikatos ir dažnai sirguliavo. Šiaipjau buvo žmogus protingas, didelės energijos, mokąs valdyti ir turįs didelių politinių sumanymų. Įsiviešpatavęs Lenkijoje ir Lietuvoje, jis svajojo išvaduoti savo tėvynę Vengriją, kuri tuo metu buvo suskaldyta tarp turkų ir austrų. Jis mokėjo ir sugebėjo valdyti net tokią netvarkingą valstybę, kokia tuo metu buvo Lenkija (didžiūnų valdoma Lietuva tuo metu dar buvo daug tvarkingesnė; susitaręs su didžiūnais, karalius ją galėjo labai gražiai tvarkyti).

Kartą 1576 m., kai Lenkų seimas atsisakinėjo duoti karo reikalui mokesčių ir reikalavo iš Batoro Zigmanto Augusto turtų apyskaitos, jis pasakė: „Gimiau ne arklidėje, o laisvėje. Prieš atvykstant pas jus, valgio ir apdaro man pakako. Todėl myliu ir saugau savo laisvę. Dievo valia tapau šios valstybės karalium, atvykau jūsų kviečiamas, ir jūs man uždėjote ant galvos karūną. Taigi esu tikras jūsų karalius, o ne koks nors nulipdytas ar nutepliotas. Noriu patsai valdyti ir įsakinėti, tad nepakęsiu, kad kas nors man įsakinėtų. Saugokit savo laisves, bet nebūkit mano ir senatorių auklėtojais pedagogais. Būkit laisvių sargais, bet tik tokiais, kurie laisvių nenaudoja piktam".

Į tvirtą ranką paėmęs valstybės vairą, Steponas Batoras, būdamas, be to, dar geras karo vadas, padarė daug gero tiek Lietuvai, tiek Lenkijai. Tik, deja, neilgai jam teko valdyti — vos 10 metų.

5. Stepono Batoro karai su Maskva

Santykiai su Maskva iki 1579 m. Batorui ateinant į sostą, tarp Lietuvos ir Maskvos tebebuvo neišspręstas ginčas dėl Livonijos (žiūr. 217 psl.). 1571 m. tarp jų buvo pasirašytos 3 metų paliaubos, ir abi pusės žinojo, kad toliau neišvengs karo, nes caras Jonas IV žūt būt norėjo gauti sau patogų išėjimą į Baltijos jūrą, t. y. užimti didžiąją dalį Livonijos. Lietuva, o iš dalies ir Lenkija, šias neseniai įsigytas žemes norėjo apginti. 1575 m. pasibaigus paliaubų laikui, caras dar nepradėjo karo, nes vis dar tikėjosi, kad jis pats arba jo sūnus Teodoras gaus Lietuvos ir Lenkijos sostus. Lietuvos bajorija gal būtų ir sutikusi jį rinkti, tačiau didikai buvo griežtai prieš jį nusistatę: mat, bijojo gauti tokį savo žiaurumu išgarsėjusį valdovą. Jie tik dėl to derėjosi su juo dėl sosto, kad norėjo jį sulaikyti nuo karo.

Caras tuo tarpu sugalvojo lengvesnį būdą Livonijai įgyti. Livonija tada buvo suskaldyta tarp kelių valstybių: vieną dalį valdė Lietuva su Lenkija, kitą — Švedija, trečią — Danija, o ketvirtą buvo užgrobęs caras. Jau 1570 m. caras sumanė padėti visą Livoniją pavergti Danijos dalį valdančiam karalaičiui Magnusui, kuris, gavęs Livonijos karaliaus titulą, būtų caro vasalas. Taip susitaręs su Magnusu, caras pradėjo kariauti su Švedais, o 1575 m. caro kariuomenė įsiveržė ir į Lietuvos Lenkijos valdomąsias sritis. Lietuvos kariuomenės čia buvo labai nedaug (o lenkų visiškai nebuvo), tad jai buvo labai sunku gintis. Kadangi tada buvo tarpuvaldis, ir caras vis dar tikėjosi sosto, tai karas laikinai aptilo. Caras viešai į Lietuvos Lenkijos sostą rėmė imperatoriaus kandidatūrą, bet slaptai veikė vien savo naudai ir planavo net Lietuvos Lenkijos pasidalinimą: jam turėjo tekti Lietuva, o imperatoriui Lenkija. Kai karalium buvo išrinktas Stp. Batoras, caras jautėsi labai įžeistas: jam buvo pikta, kad Lenkija, o vėliau ir Lietuva, bemeilijo priimti sau valdovu mažytį kunigaikštėlį, Turkų sultono vasalą, o ne jį, didelės valstybės valdovą.

Buvo aišku, kad karas Livonijoje turės labai greit vėl prasidėti. Tuo tarpu Livonijos būklė buvo labai kritiška: kraštas, nuolatinių karų labai nuvargintas, nesulaukdamas taikos, pradėjo bruzdėti prieš Lietuvių ir Lenkų valdžią; atsirado nemaža Magnuso šalininkų, ir 1577 m. Magnusas net buvo karūnuotas Livonijos karalium. Caro ir Magnuso kariuomenė tuomet ėmė vieną miestą po kito, o Lietuvos kariuomenės vadas Jonas J. Katkevičius teturėjo vos apie 4.600 karių (jų tarpe lenkų tebuvo vos 300), todėl negalėjo spirtis. Neprisišaukdamas pagalbos, jis net atsisakė nuo savo pareigų, ir vyriausiuoju vadu buvo paskirtas Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila Rudasis, kuriam padėjo sūnus, lauko hetmonas Kristupas, pramintas Perkūnu.

Tuo tarpu Steponas Batoras negalėjo pradėti karo, nes buvo užsiėmęs Lenkijos reikalais ir nebuvo dar pasiruošęs. Todėl jis pradėjo su caru derybas. Caras jo pasiuntinius priėmė labai nemandagiai, pyko, kam karalius nepripažįstąs jam Polocko, Smolensko ir Livonijos kunigaikščio titulų, o tuos titulus patsai vartojąs, piktinosi, kad Stp. Batoras laiške jį vadinąs broliu (jau nuo seno buvo toks paprotys, kad valdovai vienas kitą vadindavo broliu; tačiau caras, pykdamas ant Stp. Batoro už paveržtą sostą, nenorėjo pripažinti jo sau lygiu, laikydamas jį paprastu kunigaikštėliu, buvusiu net kitų vasalu...). Buvo aišku, kad vis tiek teks kariauti, todėl derybos buvo pradėtos vien tik tam, kad būtų galima laimėti laiko.

1579 m. žygis ir Polocko atgavimas. Karalius Stp. Batoras labai atsidėjęs ruošėsi karui. Lenkai iš pradžių nesutiko apsidėti mokesčiais karo reikalui: jie bemeilijo eiti patys kariauti. Tačiau lietuviai nenorėjo įsileisti į savo kraštą ginkluotos lenkų bajorijos, todėl reikalavo, kad jie duotų samdytos kariuomenės. Nenorėjo bajorų kariuomenės nė karalius, nes tokia kariuomenė visada buvo labai nedisciplinuota, nepaklusni, kariškai nemokyta, ir su ja būdavo sunku kariauti. Pagaliau laimėjo lietuviai ir karalius; lenkai irgi sutiko apsidėti mokesčiais. Lietuva noriai pasižadėjo duoti 10.000 karių. Tuo būdu surinkus pinigų, prisisamdžius Vengrijoje ir Vokietijoje kareivių, prisipirkus ir prisigaminus ginklų (tada Vilniuje buvo įsteigta patrankų liejykla),

1579 m. vasarą pats karalius iš Vilniaus išžygiavo prieš caro kariuomenę, kuri buvo suspiesta Pskove.

Livonijoje tuo metu jau buvo pagerėję reikalai: karalium paskelbtas Magnusas jau buvo paties caro pašalintas, o kraštas, matydamas, kad ruošiamasi nebelinko rimtam karui, jau į caro pusę, ir Lietuvos kariuomenei be didelio vargo pasisekė atsiimti nemaža miestų. Tačiau, nenorėdamas kariauti nualintoje Livonijoje, karalius su vyriausiomis jėgomis iš Vilniaus išžygiavo į Polocką, kurį po 3 savaičių apgulties paėmė (tuo būdu nuo 1563 m. Maskvos valdžioje išbuvęs Polockas sugrįžo Lietuvai ir liko jos iki pirmojo padalinimo).

Kristupas I Radvila Perkūnas, Mikalojaus R. Rudojo sūnus, — nuo 1572 m. kiemo hetmonas (jis pirmasis — nuo 1579 m. — pradėjo vadintis lauko hetmonu), nuo 1579 m. Trakų kaštelionas ir vicekancleris, nuo 1584 m. Vilniaus vaivada, o nuo 1589 m. didysis hetmonas; didelis kalvinų globėjas († 1603 m.).

1580 m. žygis. Su Polocko paėmimu karas dar nepasibaigė, o pinigai jau buvo išsekę. Todėl karalius tuojau grįžo į Vilnių ir sušaukė tuo reikalu Varšuvoje seimą. Lenkai ir šitam seime nenorėjo duoti daugiau mokesčių, tačiau karaliui vis dėlto pasisekė juos palenkti. Po Varšuvos seimo atvykęs į Vilnių, jis čia sušaukė vienų lietuvių seimą, kur padėkojęs jiems už uolų dalyvavimą kare, susitarė, kaip toliau veikti. Buvo suorganizuota dar didesnė kariuomenė (lietuviai dabar davė net 12.700 karių; kiek šį kartą buvo lenkų karių, tikrai nežinoma). Atėjus 1580 m. vasarai, karalius vėl išžygiavo į karą. Caras tuo metu vis siūlė taiką, tik iš pradžių labai sunkiomis sąlygomis: reikalavo palikti jam visą Livoniją ir net grąžinti pirmojo žygio metu užimtus miestus. Bet kai Stp. Batoras, nepaisydamas jo laiškų ir siūlomų derybų, vėl išžygiavo į karą

ir pranešė, kad caro pasiuntinius jis galįs priimti savo stovykloje, — caras pasidarė nuolaidesnis ir daug mandagesnis: jis jau nebesiplūdo, kaip kad anksčiau, ir savo pasiuntiniams įsakė labai švelniai elgtis. Bet kadangi nuo pagrindinių savo reikalavimų jis vis dėlto neatsisakė, tai sujungtos Lietuvių ir Lenkų kariuomenės dabar paėmė labai svarbią caro Didžiųjų Lukų tvirtovę ir daug aplinkinių miestų.

Žygis į Pskovą ir 1582 m. paliaubos. Jau 1580 m. žygio metu lietuviai, matydami, kad karo sunkumus tenka nešti beveik jiems vieniems, įkalbinėjo karalių daryti taiką, net nepaėmus Didžiųjų Lukų tvirtovės, jei tik caras pasiūlytų priimtinesnes sąlygas. Tuo tarpu caras dar tikėjosi atsigauti ir pradėjo ieškoti paramos svetur, vildamasis, kad įsikiš užsienio valdovai ir sulaikys Stp. Batorą. Kai 1581 m., išgavęs iš seimo naujų kreditų, Stp. Batoras išvyko į trečiąjį žygį, caras staiga atšaukė visus savo anksčiau padarytus nusileidimus ir savo laiškuose vėl ėmė visaip niekinti ir plūsti Stp. Batorą; jis tikėjosi, kad Batoras bus priverstas nutraukti kovą: mat, kaip tik tuo metu popiežius, kuriam už karo sulaikymą caras buvo pasižadėjęs priimti katalikybę, atsiuntė savo tarpininką — žinomą diplomatą jėzuitą Poseviną ir ragino Batorą baigti karą. Kai Stp. Batoras su svarbiausiomis jėgomis apgulė Pskovą, o mažesni jo kariuomenės būriai naikino tolimąsias rusų žemes, Posevinui tarpininkaujant, prasidėjo derybos. Karalius linko taikintis, nes užėjusi žiema labai trukdė kariauti, be to, kariuomenė buvo išvargusi, joje prasidėjo ligos, o Pskovo tvirtovė buvo gerai sustiprinta ir sunkiai paimama. Todėl po ilgų derybų, 1582 m. sausio 15 d. buvo pasirašyta 10 metų karo paliaubos. Sutartyje caras atsisakė nuo Livonijos, Polocko ir Veližo; jam buvo grąžinti tik Didieji Lukai. Apsidžiaugęs palyginti gera taika, caras apie perėjimą į katalikybę nebenorėjo nė kalbėti; Maskvoje suruošęs viešą tikybinį disputą su Posevinu, jis pats visaip išjuokė net patį popiežių.

Maskvos susilpnėjimas. Šitomis paliaubomis pasibaigė ilgai traukęsi karai su Maskva dėl Livonijos. Livonija nuo Maskvos buvo apginta, bet netrukus dėl jos prasidėjo net 60 metų trukę karai su Švedija. Caras Jonas IV, gal būt, darydamas šias paliaubas, ir galvojo vėl kada nors pradėti karą

su Lietuva, tačiau jam jau nebeteko kariauti, nes netrukus (1584 m.) jis mirė. Po jo, 15 metų buvo caru jokiems dideliems žygiams netikęs jo silpnaprotis sūnus Teodoras, su kurio mirtim pasibaigė Kalitos dinastija. Maskvoje tuomet prasidėjo perversmų periodas — užėjo vadinamoji didžioji suirutė (*smuta*). Dėl to po Jono IV Žiauriojo dar ilgai iš Maskvos pusės nebuvo jokio pavojaus Lietuvai. Priešingai, suirutės metu Maskva buvo nebe puolančioji, bet puolamoji. Tuo metu Lietuva dar daugiau atsiėmė iš jos žemių.

6. Lietuvos vidaus gyvenimas Stepono Batoro laikais

Tikybiniai santykiai. Nors Stepono Batoro tėvynėje, Vengrijoje, buvo paplitęs protestantizmas, tačiau jis pats buvo išauklėtas katalikiškai. Kad ir užaugęs tikybinių kovų metu, jis vis dėlto buvo ne fanatikas, bet didelis tolerantas. Reikalui esant, jis mokėjo sudrausti tiek protestantus, tiek katalikus. Dėl jo tolerancijos, renkant karalium, jį palaikė beveik visi protestantai; dėl to kai kas iš pradžių jį net laikė palinkusiu į protestantizmą. Tačiau valdydamas jis visur rėmė katalikų Bažnyčią, o ypač uoliausius to meto kovotojus su protestantizmu — jėzuitus. Kita vertus, jis vis dėlto pripažino tikėjimo laisvę ir protestantams ir uoliai saugojo 1573 metų Varšuvos konfederacijos akto nuostatus, nors Lenkijos katalikų Bažnyčios sinodas buvo iškeikęs visus tos konfederacijos gynėjus.

Tuo metu protestantizmas Lietuvoje buvo labai įsigalėjęs. Didikai beveik visi buvo kalvinai, o miestuose buvo įsigalėję liuterionys; tik didelė dalis smulkbajorių tuomet tebuvo katalikai, (liaudies nusistatymo niekas tada nepaisė: kokį kunigą savo bažnyčioj pastatydavo ponas, tokio tikėjimo turėdavo būti ir baudžiauninkai). Labai maža tuomet buvo belikę katalikų kunigų, o dar mažiau jų mokėjo lietuviškai. Todėl Vilniaus vyskupas Protasevičius, norėdamas paruošti kunigų iš savo žmonių tarpo ir rūpindamasis kovoti su protestantais, atsikvietė į Vilnių jėzuitų; jie čia įkūrė pirmą aukštesniąją mokyklą Lietuvoje, vadinamą kolegija (žiūr. 254 psl.). Maža to, vyskupas Protasevičius, nesigailėdamas savo turtų, rūpinosi įkurti Vilniuje ir aukštąją mokyklą. Tatai jis irgi pavedė padaryti tiems patiems jėzuitams.

Jėzuitai, kurie labai nepalankiomis sąlygomis pradėjo

savo darbą Lietuvoje, dabar jau buvo labai sustiprėję. Ypač didelė jų įtaka buvo Vilniuje; čia jie ruošė viešus disputus (ginčus) su protestantų teologais ir visose bažnyčiose turėjo savo pamokslininkų. Lietuvos didikai, jėzuitams atvykstant į Vilnių, beveik visi buvo protestantai, bet netrukus didelė jų dalis vėl sugrįžo į katalikybę. Į katalikybę sugrįžo net didžiausiojo protestantų veikėjo, Mikalojaus Radvilos Juodojo, šeima. Pats apsukrusis ir įtakingasis to meto Lietuvos politikos veikėjas, Žemaičių seniūnas ir Livonijos valdytojas Jonas Jeronimas Katkevičius, ne tik patsai metė kalvinizmą, bet taip pat ir savo sūnų Joną Karolį, — būsimąjį Vilniaus vaivadą, hetmoną, genialųjį karo vadą, — atidavė auklėti jėzuitams.

Radvilų šeimos buvo dvi šakos. Vienos centras buvo Biržai ir Kėdainiai, o kitos — Nesvyžius ir Olyka (Voluinėje). Vėlesniųjų biržiečių Radvilų tėvas buvo Mikalojus Rudasis, o nesvyžiečių — Mikalojus Juodasis. Biržiečiai Radvilos visą laiką liko kalvinai, o nesvyžiečiai, pradedant Mikalojaus Juodojo sūnumis, buvo katalikai. Šios šeimos palikuonys išgyveno iki mūsų laikų, o biržiečiai visi išmirė dar XVII amžiuje.

Vilniaus akademijos įkūrimas (1579 m.). Jėzuitų kolegija, iš pradžių nesuradusi mokinių, dabar buvo pilnintelė: mokinių skaičius joje pasiekė 700. Tuo būdu jau buvo pakankamai kandidatų aukštajai mokyklai, kuri buvo labai reikalinga, nes daugelis jaunimo turėjo vykti toliau mokytis į užsienio universitetus. Daugelis vyko į Vokietiją; bet kadangi ten universitetai buvo protestantiški, tai dažnai jie iš ten grįždavo protestantai. Tais laikais būdavo labai paprastas reiškinys, kad jaunystėje buvę protestantai, patekę į jėzuitų mokyklas, pasidarydavo katalikais, išvykę į Vokietijos universitetus, vėl atvirsdavo į protestantizmą, o grįžę namo po kiek laiko vėl pereidavo į katalikybę. Todėl katalikų dvasininkams ir jėzuitams buvo labai svarbu įkurti savo aukštąją mokyklą, kad kuo mažiausia vyktų mokytis svetur ir kad vietoje būtų galima paruošti didžiai reikalingų katalikų šviesuolių su aukštuoju mokslu.

Jėzuitams jau nebebuvo sunku įkurti aukštąją mokyklą: jai kandidatų jau buvo pakankamai paruošta, profesorių iš tų pačių vilniškių jėzuitų irgi buvo tinkamų; jie jau turėjo nemaža turtų ir daug galingų globėjų. Jais ypatingai rūpinosi vysk. Protasevičius ir jo koadjutorius, pačių jėzuitų į katalikybę at-

verstas vyskupas Jurgis Radvila (Mik. Juodojo sūnus). Juos rėmė ir daug kitų atverstų didikų, o ypač dievobaimingoji Zigmanto Augusto sesuo Ona (ta pati, kuri buvo numatyta žmona karaliui Henrikui ir kurią vedė Stp. Batoras). Jėzuitams rodė palankumą ir patsai karalius Stp. Batoras; jis tikėjosi, kad apsukrūs, gerai organizuoti, per mokyklas, bažnyčias ir kitokiais būdais veikią jėzuitai galės būti gera jo valdžiai parama ir padės suvaldyti padriką bajorų visuomenę. Todėl kai 1578 m. Vilniaus jėzuitai per vysk. Protasevičių ir J. Radvilą paprašė jį leisti įkurti Vilniuje akademiją, Stp. Batoras labai mielai sutiko ir davė privilegijos raštą, kurį jis antrą kartą iškilmingai patvirtino atvykęs į Lietuvą (1579 m.). Netrukus akademijos įkūrimą patvirtino ir popiežius.

Privilegiją jėzuitams karalius davė būdamas Lenkijoje. Kai 1579 m., eidamas į karą su Maskva, jis atvyko į Vilnių, tai per jo priėmimą jėzuitai, tarpininkaujant vyskupams ir katalikams didžiūnams, paprašė patvirtinti ją iškilmingu aktu. Karalius tatai padarė, grįžęs iš karo žygio.

Kadangi viskas, kas buvo daroma Bažnyčios, privalė dar ir popiežiaus patvirtinimo, tai reikėjo, kad popiežius patvirtintų ir Vilniaus akademijos įkūrimą. Tais pačiais 1579 m. Grigalius XIII ją patvirtino ir davė jai tokias pat teises, kokias turėjo visi kiti Europos katalikiškieji universitetai ir akademijos.

Kliūčių akademijai kurti atsirado pačioje Lietuvoje. Jos įkūrimui karštai priešinosi Lietuvos didikai protestantai. Abudu kancleriai — Radvila ir Valavičius — net buvo atsisakę prispausti privilegijoje valstybinį antspaudą. Galingasis Radvila nenusileido. Bet Valavičius, karaliaus pagrasintas, kad iš jo būsiąs atimtas vicekanclerio urėdas, nusileido ir prispaudė antspaudą.

Pirmuoju akademijos rektorium buvo paskirtas mozūras, ir tada jau žinomas, o vėliau dar labiau pragarsėjęs teologas, rašytojas ir pamokslininkas Petras Skarga. Akademija greit iškilo ir ilgą laiką buvo centralinė Lietuvos švietimo įstaiga.

Iš pradžių joje buvo tik du fakultetai — teologijos ir filosofijos. 1644 m. iš vicekanclerio Kazimiero Sapiegos fundacijos buvo įsteigtas ir teisių fakultetas; tuo būdu iki pilno universiteto tetrūko tik medicinos fakulteto. XVIII amž. gale buvo pradėta dėstyti ir medicina. Akademija tada buvo pavadinta Vyriausiąja Lietuvos Mokykla. 1803 m., jau rusų caro įsakymu, ji buvo paversta universitetu, kuris galutinai buvo uždarytas 1832 m.

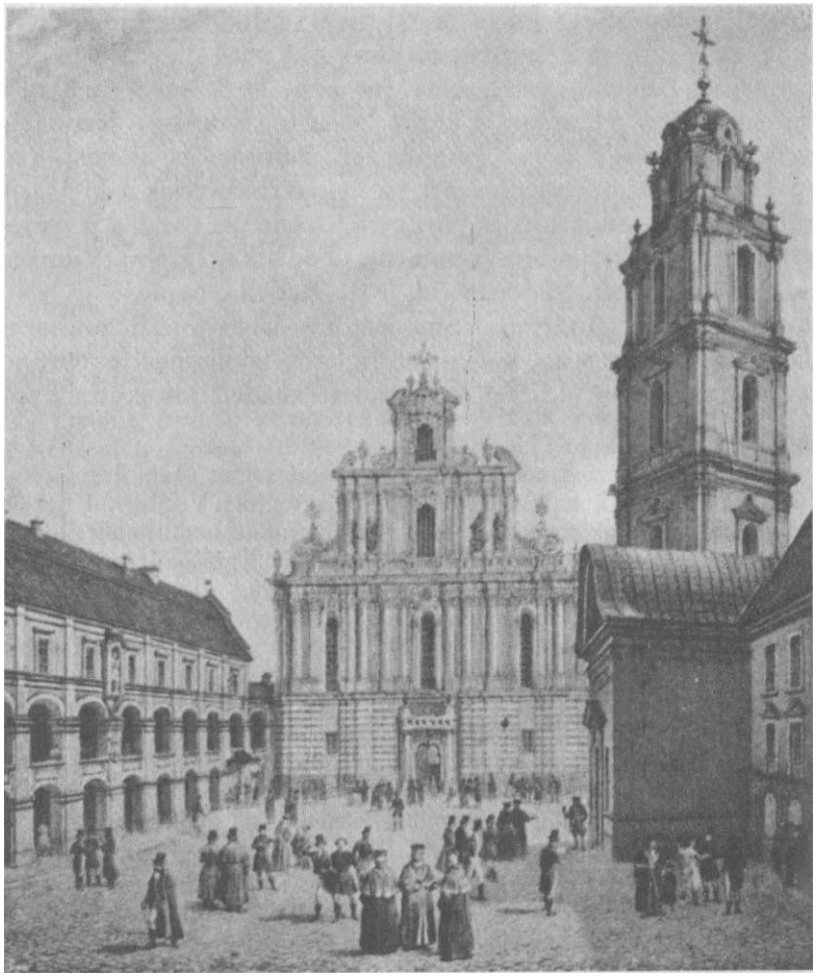

Šv. Jono bažnyčia ir jėzuitų akademijos (vėliau Vilniaus universiteto) kiemas.

7. Vyriausiojo Lietuvos tribunolo įkūrimas (1581 m.)

Lietuvoje nuo senovės visi teismai priklausė didžiajam kunigaikščiui. 1564 m. buvo įsteigti žemesnieji bajorijos teismai kiekviename paviete ir vaivadijoje (žiūr. 232 psl.), tačiau vyriausiuoju teisėju pasiliko didysis kunigaikštis, kuriam tekdavo

spręsti apeliacines bylas. Tatai atlikdavo ne jis pats, o maršalka ir abu kancleriai, kurie darydavo sprendimus didžiojo kunigaikščio vardu. Šitoksai teismas veikė labai lėtai, ir bylos išgulėdavo jame nespręstos net dešimtimis metų. Todėl bajorija seimuose ir seimeliuose nuolat reikalavo, kad vyriausiasis teismas būtų kitaip sutvarkytas ir kad sparčiau veiktų. Be to, ji reikalavo, kad didysis kunigaikštis atsisakytų ir nuo apeliacinių teismų, kaip kad atsisakė nuo žemesniųjų, ir paliktų juos bajorijai. Gana ilgą laiką bajorija čia nieko nelaimėjo. Bet pagaliau, kai Steponas Batoras, ruošdamasis į karą prieš Maskvą (1578 m.), atsisakė nuo savo teismų ir įkūrė pačios bajorijos renkamą tribunolą Lenkijoje, tai netrukus tas pats buvo padaryta ir Lietuvoje.

Vyriausiojo Lietuvos tribunolo reikalas buvo svarstytas net keliuose atskiruose Lietuvos seimuose, ir galutinai jis buvo įkurtas 1581 m. Su mažais pakeitimais jis toks pat išliko iki pat nepriklausomybės pabaigos. Tribunolo teisėjais buvo visų seimelių renkami bajorijos atstovai. Jie visada būdavo renkami specialiai šaukiamame Grabnyčių seimely (apie vasario 2 d.) ir darbuodavos tribunole vienus metus. Kiekvienas seimelis rinko po 2 atstovus, vadinamus deputatais; tad iš viso tribunolo narių buvo 46. Iš pradžių buvo numatyta įkurti atskirą tribunolą ir Žemaičiams, bet 1588 m. Žemaičiai prisijungė prie to paties tribunolo ir rinkdavo į jį 3 savo deputatus. Taigi nuo to laiko jau buvo 49 tribunolo nariai. Tribunolo posėdžiaujamomis vietomis buvo paskirti šie miestai: Vilnius, Trakai, Naugardukas ir Minskas. Bet Trakuose jis netrukus nustojo rinktis. Tikrosios Lietuvos bylas spręsdavo Vilniuje, o gudiškųjų sričių — Naugarduke ir Minske. XVIII amž. jis ėmė rinktis tik Vilniuje ir Gardine.

Tribunole pirmininkaudavo iš tų pačių deputatų renkamas pirmininkas, vadinamas tribunolo maršalka. Bylos būdavo sprendžiamos balsų dauguma. O bajorijos byloms su dvasininkais būdavo sudaromas mišrasis teismas, arba dvasiškasis tribunolas, į kurį įeidavo 4 vyskupijų kapitulų skiriami kunigai ir 6 tribunolo deputatai.

8. Stepono Batoro valdymo reikšmė ir jo mirtis

Steponas Batoras buvo paskutinysis garbingas Lietuvos valdovas. Jis buvo svetimšalis, — lietuviai iš pradžių jo nenorėjo net pripažinti, bet vėliau jis labai susiartino su Lietuva. Jo nuopelnai dideli. Visų pirma jo karo žygių dėka buvo garbingai pašalintas beveik šimtą metų Lietuvą varginęs Maskvos pavojus. Jo nuopelnas buvo ir akademijos įkūrimas. Be to, jis rūpinosi ir ekonominiais krašto reikalais; jo laikais net buvo kilęs sumanymas įkurti Vilniuje valstybės banką. Jis niekad nespaudė lietuvių lenkų naudai. Nepaisydamas Liublino unijos nuostatų, jis dažnai šaukdavo atskirus Lietuvos seimus ir visada skaitėsi su Lietuva, kaip su atskira valstybe. Stp. Batoras mėgo Lietuvoje medžioti ir gyventi; dažniausiai gyvendavo Gardine, kur atnaujino senąją pilį (iš dalies jis čia gyvendavo dėl to, kad nereikėtų gyventi kartu su savo sena žmona Ona). Savo paties atnaujintoje Gardino pilyje jis ir mirė 1586 m. gruodžio 12 d. Mirė sunkiai sirgdamas (to meto gydytojai jo ligos nesuprato, tad nė mes jos nežinome). Ištisus paskutinius savo gyvenimo metus jis išgyveno Gardine ir ruošėsi dideliems žygiams: svajojo paimti į savo įtaką arba net užkariauti Maskvą ir tada bendromis jėgomis išvyti iš Europos turkus. Tačiau mirtis viską sugriovė.

C. Lietuvos ir Lenkijos bajorijos susigyvenimo laikotarpis

I. Valstybė Vazų dinastijos laikais (1588—1668 m.)

a. Zigmanto Vazos laikai (1587—1632 m.)

1. Zigmanto Vazos elekcija ir naujasis Lietuvos Statutas

Elekcija. Steponas Batoras svajojo savo sostą palikti brolėnui Andriui, bet netikėtai miręs nesuspėjo tam tikslui paruošti dirvos. Jam mirus, visi, kurie buvo nepatenkinti tvirta jo ranka, tuojau pakėlė galvas ir ruošėsi atsiskaityti su jo bendradarbiais. Ypač buvo puolamas jo pirmasis padėjėjas, Lenkijos kancleris

ir hetmonas Jonas Zamoiskis. Į elekcijos seimą 1587 m. Zamoiskis ir jo priešininkai suvažiavo su dideliais kariuomenės būriais. Elekcijos laukas atrodė, kaip dviejų priešų karo stovykla. Lietuviai irgi atvažiavo į Varšuvą, tačiau į elekciją nėjo: jie reikalavo, kad pirma lenkai savitarpyje susitaikintų ir pašalintų kariuomenę.

Pirmasis kandidatas į sostą dabar buvo imperatoriaus Rudolfo brolis Maksimilijonas, kurį rėmė ir Lietuvos didikai. Antrasis kandidatas buvo Maskvos caras Teodoras; šį palaikė daugumas Lietuvos bajorijos. Trečiasis kandidatas buvo Švedų karalaitis Zigmantas, dėl kurio išrinkimo labiausiai rūpinosi Stp. Batoro našlė Ona: mat, jisai buvo jos sesers Kotrynos sūnus. Visą mėnesį seimas negalėjo susitarti dėl kandidatų. Pagaliau abi lenkų partijos išsirinko sau po atskirą karalių: Zamoiskio partija paskelbė išrinktu Zigmantą Vazą, o jos priešai — Maksimilijoną. Lietuviai pareiškė, jog nesutinką nei su vieno nei su antro išrinkimu, ir išvažiavo namo. Tuo tarpu Lenkijoj laimėjo Zamoiskis. Būdamas hetmonas, vadovaudamas Lenkijos kariuomenei, jis atvykstančio Maksimilijono neįleido į Krokuvą Tuo būdu buvo karūnuotas atvykęs Zigmantas. Maksimilijonas dar bandė kariauti, bet karūnacinio seimo metu Silezijoj (ties Byčina) pralaimėjo mūšį, pateko Zamoiskiui į nelaisvę ir buvo priverstas atsisakyti nuo sosto.

Zigmantas Vaza,
1588—1632 m. d. Lietuvos kunigaikštis ir Lenkų karalius.

Lietuvių reikalavimai. Lietuvos gyvenimui tuo metu vadovavo Radvilos ir Katkevičiai. Jie buvo aiškūs Maksimilijono šalininkai, bet daugumas bajorijos linko caro Teodoro pusėn, nes, Stp. Batorui mirus, paliaubos su Maskva buvo nutrūkusios ir grėsė naujas karas. Todėl, nesutardami savo tarpe, lietuviai nesikišo į Lenkijoje vykstančias kovas ir, protestuodami prieš abu lenkų išrinktuosius karalius, nenuvyko net į Zigmanto karūnacinį seimą (1588 m.). Jie tenai tiktai pasiuntė delegaciją su tam tikrais reikalavimais. Atvykusi delegacija pareiškė, kad Lietuva nepripažįstanti Zigmanto savo didžiuoju kunigaikščiu, nes jis esąs be jų išrinktas; jį Lietuva pripažinsianti tik tada, kai būsią įvykdyti šie trys reikalavimai: 1) Livonija, kuri buvo valdoma lietuvių ir lenkų bendrai, turinti būti pripažinta tik vienai Lietuvai. Jei lenkai to nenorėtų, tai Lietuvai turinčios būti grąžintos 1569 m. seime atplėštosios žemės. 2) Turinčios būti patvirtintos pačių lietuvių neseniai padarytos 15 metų paliaubos su Maskva. 3) Turinti būti be jokių pakeitimų patvirtinta pačių lietuvių paruošta naujoji Lietuvos Statuto laida.

Leonas Sapiega,
1585—1589 m. vicekancleris, 1589—1625 m. kancleris, 1625—1633 m. didysis hetmonas, 1623—1633 m. Vilniaus vaivada.

Lenkai greit sutiko patvirtinti paliaubas su Maskva, bet dėl Livonijos ir Statuto vis priešinosi. Tų derybų metu Maksimilijono kariuomenė tebebuvo Lenkijoje, ir jam laimėjus mūšį, Zigmanto būklė būtų buvusi labai sunki; tad buvo labai svarbu gauti Lietuvos pripažinimą. Todėl, kai Lietuvos delegacija pareikalavo arba tuojau įvykdyti jos reikalavimus, arba ji

išvažiuosianti, — lenkai nusileido ir leido karaliui patvirtinti Statutą; Livonijos klausimu nusileido patys lietuviai: buvo sutarta, kad Livonija būsianti valdoma bendrai ir kad ten visos urėdų vietos būsiančios duodamos pakaitomis lietuviams ir lenkams (mirus lenkui, vieta būsianti atiduota lietuviui, ir priešingai — mirus lietuviui, vieta būsianti atiduota lenkui). Taip iš tikro ir buvo iki pat nepriklausomybės galo.

Tuomet delegacija visos Lietuvos vardu pareiškė, jog pripažįstanti Zigmantą savo didžiuoju kunigaikščiu, o jis prisiekė, jog saugosiąs visas Lietuvos teises.

Netrukus po to iš karo lauko atėjo žinia, kad Zamoiskis laimėjęs, o Maksimilijonas patekęs į nelaisvę. Tai išgirdę, lenkai labai gailėjosi nusileidę lietuviams ir kaltino lietuvius, kad šie, grasindami išvažiuoti, jau žinoję apie mūšio laimėjimą; esą, jie tą sužinoję per savus specialius kurjerius. Žinoma, tie lenkų kaltinimai ėjo vien tik iš apmaudo.

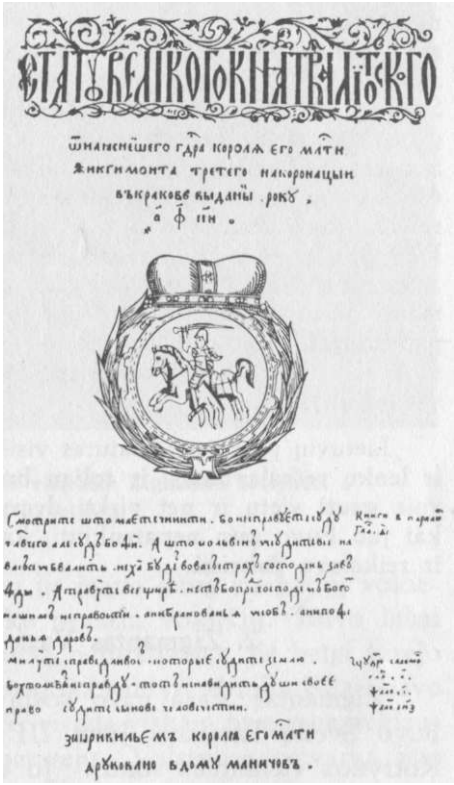

Trečiojo Statuto pirmosios laidos viršelinis lapas.

Statutas spausdintas 1588 m. Vilniuje.

III Statuto laida. Lenkai, sužinoję apie Byčinos mūšio laimėjimą, nebesutiko patvirtinto Lietuvos Statuto (III laidos) įtraukti į seimo konstitucijas. Bet kadangi jis buvo patvirtintas karaliaus bei didžiojo Lietuvos kunigaikščio, tai vis tiek niekas negalėjo drausti lietuviams juo naudotis. Netrukus jis buvo išspausdintas senąja, Lietuvoje rašto reikalams visur vartojama

gudų kalba. Vėliau jis buvo išverstas ir į lenkų kalbą ir dar daug kartų spausdintas. Daugiau jau niekad nebekeičiamas, jis galiojo Lietuvoje ne tik iki nepriklausomybės galo, bet dar kurį laiką ir užėmus Lietuvą rusams. Tik 1840 m. jis buvo panaikintas, ir Lietuvoje buvo įvesti rusų įstatymai.

Pirmosios dvi Lietuvos Statuto laidos buvo paruoštos skubotai, todėl jau iš pat pradžių pasirodė reikalingos pataisų (apie tai buvo nuolat kalbama). Buvo sudarytos net kelios tam reikalui komisijos, tačiau jos vis nebaigdavo darbo. 1569 m. į Liublino unijos aktą lenkai įrašė paragrafą, reikalaujantį taip pakeisti Lietuvos Statutą, kad jis nebedraustų lenkams įsigyti Lietuvoje dvarų ir gauti ten vietų, bet lietuviai neketino ta prasme keisti Statuto. Sudarytoji komisija pakriko, darbo nebaigusi, ir Statuto keitimas buvo svarstomas pačios bajorijos seimeliuose, o seimelių tuo reikalu pageidavimus derino ir Statutą redagavo Lietuvos valstybės kanceliarija. Čia daugiausia nusipelnė tuometinis vicekancleris Leonas Sapiega. Jis vadovavo ir minėtai delegacijai Zigmanto Vazos karūnaciniam seime ir ypač jo nuopelnu Statutas buvo patvirtintas. Taip pat jis pirmasis ir išspausdino šį 1588 m. Statutą (I ir II, t. y. 1529 ir 1566 m. Statutai anais laikais nebuvo išspausdinti).

Lietuvių priimtasis Statutas visiškai nesiskaitė su Liublino aktu ir lenkų reikalavimais: ir toliau buvo draudžiama lenkams Lietuvoje gauti vietų ir net pirkti dvarų. Tad suprantama, kodėl lenkai juo buvo taip nepatenkinti, kad nenorėjo leisti jo patvirtinti ir reikalavo pakeisti.

2. Zigmantas Vaza ir jo valdymas

Zigmantas Vaza gavo sostą teturėdamas vos 21 m. Jis buvo Švedų karaliaus Jono III ir Zigmanto Augusto sesers Kotrynos vienintelis sūnus. Jo tėvas, dar būdamas Suomijos didžiuoju kunigaikščiu, brolio Eriko buvo suimtas ir net 4 m. išlaikytas kalėjime. Kalėjime gimė ir Zigmantas. Vėliau Švedų ponai pašalino Eriką ir sostą atidavė Jonui. Zigmantas nuo pat jaunystės buvo auklėjamas taip, kad tiktų į Lietuvos ir Lenkijos sostus: mat, tėvai jį laikė Zigmanto Augusto įpėdiniu. Kaip būsimasis Lenkijos karalius, jis buvo išmokytas ir lenkų kalbos. Karšta katalikė motina jį išauklėjo uoliu kataliku, nors tėvas, kaip ir visi švedai, buvo liuterionis. Jo auklėtojai daugiausia

Jonas III Vaza su žmona ir vaikučiu Zigmantu kalėjime.
(Simlerio paveikslas).

buvo vokiečiai jėzuitai. Dėl to jis įgavo daug simpatijų vokiečiams; savo dvare visada laikė nemaža vokiečių. Buvo labai užsidaręs ir tylus. Jokių gabumų neturėdamas, jis betgi turėjo didžią nuomonę apie save ir svajojo valdyti absoliutiškai. Savo poelgiuose su niekuo nesiskaitė, visada viskam priešinos, teklausydamas tik savo artimųjų patarėjų. Valstybės netvarka jam labai nepatiko, bet krašto suvaldyti nemokėjo: tik visus suerzino ir susilaukė net sukilimo. Būdamas karštas katalikas, religijos srityje jis svajojo išnaikinti protestantus ir sugrąžinti į katalikybę pravoslavus, tačiau per 44 valdymo metus mažai ką tuo reikalu tepadarė (tik prisidirbo sau priešų: visi nekatalikai tapo didžiausi jo priešai). Politikos srityje jis svajojo sukurti galingą imperiją, į kurią, be Lietuvos ir Lenkijos, dar turėjo įeiti ir Švedija su Rusija, bet ir tas jo sumanymas niekais išėjo.

Jo valdymo laikotarpis buvo labai audringas ir valstybei nelaimingas:

3. 1606—1608 m. maištas (rokošas)

Zigmanto tėvas Švedijoje buvo nepopuliarus, todėl bijojo, kad po jo mirties, vietoj Zigmanto, nepaskelbtų karalium jo brolio (Zigmanto dėdės) Karolio, Sudermanlandijos kunigaikščio. Todėl jis kalbino Zigmantą grįžti į Švediją. Po pasimatymo su tėvu Taline *(Revely)* Zigmantas jau buvo pasiruošęs grįžti ir, rengėsi Lietuvos ir Lenkijos sostą atiduoti buvusio savo konkurento, Maksimilijono, broliui Ernestui. Be to, jis prašė jų sesers Onos rankos; netrukus ją ir vedė. Apie tas derybas sužinojo jo priešai ir pakėlė triukšmą. Karalius, patrauktas seimo teisman (1592 m.), visko išsigynė.

Tuo metu mirė Zigmanto tėvas. Nuvykęs į Švediją, Zigmantas karūnavosi jos karalium. Grįžęs vėl palaikė artimus ryšius su Lenkijoje nemėgstamais Habsburgais. Kai, mirus pirmajai žmonai Onai, jis ketino vesti jos seserį, jo politiniai priešai apkaltino jį sulaužius *pacta conventa* punktus ir pakėlė maištą. Be politikos priešų, prie maištininkų prisidėjo ir religiniai priešai — visi protestantai. Maišto vadu buvo Krokuvos vaivada Zebžidovskis. Iš lietuvių prie jo prisidėjo Jonušas Radvila (Kristupo Perkūno sūnus). Šis buvo karštas kalvinas; jausdamasis karaliaus dėl tikėjimo skriaudžiamas, jis norėjo jam atkeršyti.

Karalius buvo kaltinamas absoliutizmo siekimu, — kad be senato žinios vedęs Oną Habsburgaitę, kad neprijungiąs prie Livonijos Švedų valdomos Estijos, kurią pagal *pacta conventa* punktus buvo pasižadėjęs prijungti; pagaliau jis buvo kaltinamas, kad pradėjęs karą su dėde, paveržusiu iš jo Švedijos sostą. Maištas užtruko per 2 metus (1606—1608). Lenkijoje virė nuolatinis vidaus karas. Lietuvoje buvo ramiau, tik maištininkas J. Radvila su savo kariuomene nuolat vykdavo į Lenkiją. Tačiau padedant ištikimiems hetmonams (Lenkų Zolkievskiui ir Lietuvos J. K. Katkevičiui), maištas pagaliau buvo numalšintas. Maištininkai buvo kelis sykius sumušti; bet kadangi jų šalininkų buvo daug, tai jie ir nugalėti nenukentėjo. 1609 m. seime

maištininkams buvo paskelbta amnestija, o karalius, iš savo pusės, turėjo atsisakyti nuo absoliutizmo siekimų. Pasirodė, kad bajorija labai jautriai saugo savo laisves.

Sukilimas prieš karalių buvo įstatymų numatytas: apie galimybę atsisakyti nuo paklusnumo karaliui, jei jis sulaužytų elekcijos metu duotus pasižadėjimus, kalbėjo vadinamųjų Henriko artikulų punktas *de non praestande aboedientia;* dabar karalius tuo ir buvo kaltinamas. Vėliau bajorijai su ginklu rankose susiburti buvo paprastas dalykas: tuo pasižymėjo visos konfederacijos, kurių buvo labai daug. Jei toks susibūrimas, arba konfederacija, būdavo nukreiptas prieš karalių, tai jis būdavo vadinamas *rokošu.* Šitas maištas nuo vado vardo yra vadinamas Zebžidovskio rokošu.

4. Bažnytinė Brastos unija (1596 m.)

Zigmanto tikybinė politika. Zigmantas Vaza buvo karštas katalikas. Visi jo artimieji patarėjai taip pat buvo katalikai, daugiausia jėzuitai. Didžiausia jo svajonė buvo sunaikinti protestantizmą ir kitas religijas, o savo valstybėse tepalikti tik vieną katalikų tikėjimą. Renkamas karalium jis prisiekė laikytis 1573 metų Varšuvos konfederacijos, kuri garantavo, kad dėl tikėjimo niekas nebus persekiojamas. Tiesa, persekioti ir jis nepersekiojo nė vieno tikėjimo, tačiau visus nekatalikus stengėsi nustumti į užpakalį, neduodamas jiems jokių aukštesnių vietų. Taip antai, kai jis pradėjo karaliauti, senate disidentai (nekatalikai) sudarė daugumą, o jo viešpatavimo gale jų ten bebuvo likę vos keletas (liko tik patys didieji ponai, kuriems neduoti senatorių vietų buvo pavojinga). Todėl nenuostabu, kad Zigmanto valdymo pradžioje, kai buvo iškeltas sumanymas rytų Bažnyčią sujungti su vakarų Bažnyčia, Zigmantas labai nudžiugo ir uoliai rėmė tą sumanymą.

Rytų Bažnyčia ir unijos klausimas. Rytų Bažnyčia, kurią dabar vadiname pravoslavų Bažnyčia, tada šito vardo neturėjo; ji tada buvo vadinama rytų apeigų, arba graikų, Bažnyčia. Nuo Romos Bažnyčios ji buvo galutinai atskilusi XI amž. Nuo to laiko popiežius veltui nuolat rūpinosi vėl sujungti Bažnyčias. Lietuvoje ir Lenkijoje rytų Bažnyčios pasekėjų buvo daug, ir čia jau Vytauto ir Jogailos laikais buvo pradėta rūpintis juos

atversti katalikais (žiūr. 142, 172 psl.). Tas reikalas buvo pamirštas tik nuo Aleksandro laikų. Zigmanto Vazos valdymo pradžioje tuo pradėjo rūpintis patys pravoslavai. Jų dvasininkai tuo metu buvo labai pakrikę ir nežiūrėjo savo pareigų, o katalikų dvasininkai, kovoje su protestantizmu laikydamiesi Tridento Bažnyčios suvažiavimo nutarimų, jau buvo kaip reikiant susitvarkę. Todėl pravoslavų tikintieji, tą matydami, susibūrė į tikybines brolijas ir pradėjo reikalauti savo dvasininkų reformų. Brolijas palaikė Konstantinopolio patriarchas ir metropolitai. Tačiau brolijų kontrolė labai nepatiko žemesniesiems dvasininkams, o ypač vyskupams. Dėl to tarp brolijų ir vyskupų kilo konfliktas. Vyskupai nebenorėjo klausyti brolijas remiančio patriarcho ir patys ėmė galvoti apie pasidavimą popiežiui. Katalikų dvasininkai ir valdžia šitą vyskupų sumanymą labai mielai rėmė.

Kaip tik tuo metu (1589 m.) Maskvos caras Borisas Godunovas buvo įkūręs naują pravoslavų patriarchatą Maskvoje. Jis rūpinosi, kad šiam naujajam patriarchui priklausytų Kijevo metropolitas, kuriuo tuomet buvo Ragoza. Šis buvo susipykęs su Konstantinopolio patriarchu Jeremiju: mat, Jeremijas reikalavo iš jo per didelio mokesčio už įšventimą. Todėl Ragoza galėjo atsisakyti klausęs Jeremijo ir pasiduoti Maskvos patriarchui. Tuo būdu Lietuvos ir Lenkijos pravoslavai galėjo lengvai pakliūti į caro paskirto patriarcho globą. Valstybės valdžia, tą matydama, galėjo tik pageidauti, kad jie pasiduotų popiežiui. Todėl pravoslavų vyskupai buvo ypatingai skatinami į šitą žygį: jiems buvo pažadėtos lygios teisės su katalikų vyskupais, net buvo žadėta juos įsileisti į senatą.

Unijos paskelbimas Brastos sinode (1596 m.). Unijos su katalikais mintį iš pradžių rėmė visi žymesnieji pravoslavai. Didžiausi jos šalininkai buvo Vladimiro vyskupas Hipatas Pociejus ir Lucko vyskupas Kirilas Terleckis; jais pasekė ir metropolitas Ragoza. Vėliau prisidėjo ir kiti vyskupai. Pociejus su Terleckiu, 1595 m. nuvykę į Romą ir gavę popiežiaus Klemenso VIII visišką pritarimą, visų Lietuvos ir Lenkijos pravoslavų vardu padarė bažnytinę uniją. Jiems buvo paliktos visos rytietiškos apeigos; iš savo pusės jie pripažino popiežiaus valdžią ir katalikiškąsias dogmas. Ateinančiais 1596 m. Brastoje buvo sušauktas pravoslavų sinodas, kur unija turėjo būti viešai

paskelbta. Bet čia įvyko skilimas: didžiausias pravoslavų ponas Ostrogo kunigaikštis Konstantinas II stojo prieš uniją ir, pasikvietęs iš užsienio pravoslavų teologų, sudarė ten pat, Brastoje, kitą — atskirą sinodą. Nė viena pusė nenusileido ir viena kitą iškeikusios, išsiskirstė. Daugumas vyskupų tapo unitais, o liaudis ir žemesnieji dvasininkai liko, kaip buvę, pravoslavai.

Tikybinės kovos dėl unijos ir jos likimas. Buvo manoma, kad karaliaus skiriami unitų vyskupai ir bazilijonų vienuoliai palengva visus atvers į uniją, tačiau išėjo kitaip. Greta unitų vyskupų, pravoslavai pasistatė savus, ir kiekvienoje vyskupijoje atsirado po du vyskupus. Prasidėjo žiauri pravoslavų ir unitų kova dėl bažnyčių, vienuolynų ir jų turtų. Žiauriausia kova ėjo miestuose, kur veikė pravoslavų brolijos. Labai dažnai ten įvykdavo net kruvinų susirėmimų. Tų kovų metu sukilę Vitebsko miestiečiai pravoslavai (1623 m.) nužudė net Polocko unitų arkivyskupą Juozapatą Kuncevičių (jis vėliau buvo paskelbtas unitų šventuoju). Per ilgas kovas pravoslavai išsilaikė ir gyveno kartu su unitais. Unitai vis dėlto negavo žadėto teisių sulyginimo su katalikais. Tiesa, jie buvo proteguojami prieš pravoslavus, bet visgi laikomi žemesniais už katalikus. Dėl to daugelis jautėsi apsivylę ir kaip reikiant nekovojo dėl unijos.

Medalis, 1839 m. išleistas unijos panaikinimui paminėti.

Unitų kova su pravoslavais vėliau davė progos Maskvos carams įsikišti į Lietuvos ir Lenkijos vidaus reikalus. Mat, jie dėjosi pravoslavų tikėjimo gynėjais. Lenkijoje šita unitų kova su pravoslavais išugdė gerą dirvą Ukrainos valstiečių sukilimams, žinomiems kazokų karų vardu.

Galų gale nei Lietuvoje nei Lenkijoje nelaimėjo nei unitai nei pravoslavai. Kai rusai užėmė kraštą, tai unija buvo smurtu išnaikinta. Unitai išliko tik tose Lenkijos dalyse, kurios po padalinimo buvo patekusios Austrijai, t. y. Galicijoje.

5. Karai su Švedais dėl Livonijos

Zigmanto netekimas Švedų sosto. Zigmantas buvo vienturtis Švedų karaliaus Jono sūnus. Tėvui mirus, 1593 m. jis nuvyko į Švediją ir karūnavosi jos karalium. Išgyvenęs ten metus, jis grįžo į Krokuvą, o savo valdžią Švedijoj paliko dėdei, Sudermanlandijos kunigaikščiui Karoliui. Tas tuojau ėmė rūpintis paveržti sostą iš brolėno. Tam tikslui ėmė kurstyti liuterionis švedus prieš karalių Zigmantą. Jis pats sušaukė Švedijos seimą, kuris nutarė visiškai uždrausti Švedijoj katalikybę. Tuojau buvo pradėtos uždarinėti katalikų bažnyčios ir vienuolynai. Zigmanto šalininkai, kad ir nekatalikai, persekiojami turėjo bėgti. Tada Zigmantas, gavęs iš seimo pinigų, 1598 m. pasisamdė 5.000 kariuomenės ir išvyko į Švediją. Bet ten jam nepasisekė — jis pralaimėjo mūšį. Po to Karolis sušaukė Švedijos seimą ir paskelbė Zigmantą detronizuotu; sostas turėjo atitekti Zigmanto sūnui Vladislovui, bet ir tai su sąlyga, jei šis bus auklėjamas Švedijoje ir bus liuterionis. Visa Švedija buvo Karolio valdžioje. Zigmantui liko tiktai Suomija ir Estija. Bet netrukus Karolis užėmė ir jas. Tuomet Zigmantui teko pasirinkti: arba atsisakyti nuo tėvų sosto arba kariauti. Jis pasiryžo kariauti.

Karų pradžia (1600 m.). Gaudamas Lietuvos Lenkijos sostą, Zigmantas buvo pasižadėjęs Švedų valdomą Estiją prijungti prie Lietuvos ir Lenkijos bendrai valdomosios Livonijos. Tačiau ligi šiol jis to nebuvo padaręs. Todėl, kai dabar reikėjo kariauti dėl jo sosto Švedijoje, seimas buvo nusistatęs prieš karą. Zigmantas, norėdamas gauti seimo paramos, tam tikru diplomu (1600 m.),

kaip Švedų karalius, Estiją prijungė prie Lietuvos ir Lenkijos. Tačiau seimas buvo nusistatęs prieš karą ir nedavė pinigų. Karalius vis tiek įsakė Livonijoje stovinčios kariuomenės (jos ten buvo labai maža) vadams pulti švedus Estijoje. Bet karas nesisekė. Kad ir kaip spyrėsi Lietuvos hetmonas Kristupas Radvila Perkūnas, tačiau Karolis užėmė beveik visą Livoniją. Radvilai pasisekė apginti tik Rygą ir Dauguvos žiotis saugančią Daugavgryvą *(Dünamünde)*. Tuo būdu karas, prasidėjęs dėl Zigmanto Švedų sosto, virto karu dėl Livonijos ir užtruko net 60 metų. Jo metu vėl daugiausia teko nukentėti Lietuvai.

Karoliui įsiveržus į Livoniją, 1601 m. seimas jau paskyrė karui lėšų. Lietuviams atėjo į pagalbą ir patsai karalius su 14.600 lenkų kariuomenės. Vyriausiuoju vadu buvo paskirtas lenkų hetmonas Zamoiskis. Radvila, supykęs, kad vadovybė pavesta lenkui, išvyko namo, o Lietuvos kariuomenės vadovybę paėmė jos lauko hetmonas Jonas Karolis Katkevičius. Dabar švedų jėgos buvo silpnesnės, todėl veikiai buvo atvaduota beveik visa Livonija. Karolis išvyko į Švediją rinkti naujų jėgų. Tačiau, nepasiekusi galutinio laimėjimo, neatlyginta Lietuvos Lenkijos kariuomenė pakriko, ir lenkai grįžo namo. Livonijos saugoti liko vienas Katkevičius. Nors jo kariuomenė buvo maža neatlyginta ir nuolat kelianti maištus, tačiau Katkevičiaus karo genijo ir pasiaukojimo dėka karas vis dėlto sekėsi. Kariuomenės atlyginimui jis išleido beveik visus savo turtus. Sumanų ir rūpestingą savo vadą kariuomenė tiesiog dievino, todėl su

Jonas Karolis Katkevičius,
Jono Jeronimo K. († 1579 m.) sūnus,— 1599—1616 m. Žemaičių seniūnas, 1600—1605 m. lauko hetmonas, 1605—1621 m. did. hetmonas, 1616—1621 m. Vilniaus vaivada.

mažyte jos saujele jis darė stebuklus. Jis paėmė net Tartus *(Dorpatą).* Bet visų didžiausias jo laimėjimas buvo 1605 m. rugsėjo 27 d. mūšyje ties Salaspiliu *(Kirchholmu).*

Salaspilio mūšis (1605 m.). Ilgai rinkęs jėgas, 1605 m. rugpiūčio mėn. pradžioje atplaukė į Estiją ir Karolis su didele kariuomene. Katkevičius su mažyte kariuomenės saujele tuo tarpu buvo ties Tartais. Jo kariuomenė buvo išvargusi, išbadėjusi, neatlyginta, tačiau dievinanti savo vadą. Jos buvo tiek maža, kad nepakako net pilių įguloms. Karalius atsiųsdavo tik pažadų, bet neatsiuntė nei pinigų nei kariuomenės. Todėl Katkevičius pradėjo trauktis ir ėme deginti paliekamas pilis. Cėsy *(Venderie)* jis apsikasė ir pasiryžo žut būt kautis, bet Karolis, jį aplenkdamas, traukė prie apgultos jau Rygos. Katkevičius pasiryžo visos švedų armijos neprileisti prie Rygos ir pastojo jai kelią ties Salaspiliu (vokiškai tuomet vadinamu *Kirchholmu,* — arti Rygos). Kadangi jis teturėjo vos apie 3.800 kariuomenės, tai Karolis norėjo siųsti prieš jį tik dalį savo kariuomenės, tačiau Katkevičiaus karo geniją pažįstą generolai jį prikalbėjo nerizikuoti ir pulti su visomis jėgomis. Karolis, paklausęs tų patarimų, taip ir padarė — puolė su visa savo 14.000 armija. Katkevičius užėmė patogią poziciją tarp kalvų. Prieš mūšį su visais kariais išklausęs mišių ir juos padrąsinęs, jis ryžosi laimėti ir išgelbėti Rygą arba žūti su visa savo kariuomene. Jo pozicija buvo tokia patogi, kad švedai prisiartinę jo net nepastebėjo; manydami, kad jis pabėgo, ruošėsi jau vytis, tik staiga aptiko jo stovyklą. Katkevičius, pasiryžęs vienu smūgiu laimėti, nutarė pulti su visa kariuomene, nes nebuvo iš ko palikti rezervų. Vietoje rezervų švedams apgauti pamiškėje buvo pastatytos kareivių iškamšos, o už kelių kilometrų buvo nusiųsti keli būreliai, kurie turėjo pasirodyti mūšio metu, kad švedai juos palaikytų ateinančia parama. Kad švedai nesusektų tikros būklės, Katkevičius patsai pradėjo mūšį. Mažas būrelis, užkabinęs švedus, nuviliojo juos į pakalnę, kur buvo numatyta patogi vieta kautis; tuomet Katkevičius su visomis jėgomis puolė priešą ir jį visiškai sutriuškino. Žuvo daug švedų generolų ir Karolio žentas, kiti pateko į nelaisvę; patsai Karolis vos spėjo pasprukti į laivus ir su kariuomenės likučiais išvyko atgal į Švediją. Katkevičiui teko 60 vėliavų, 20 patrankų ir keli tūkstančiai karių.

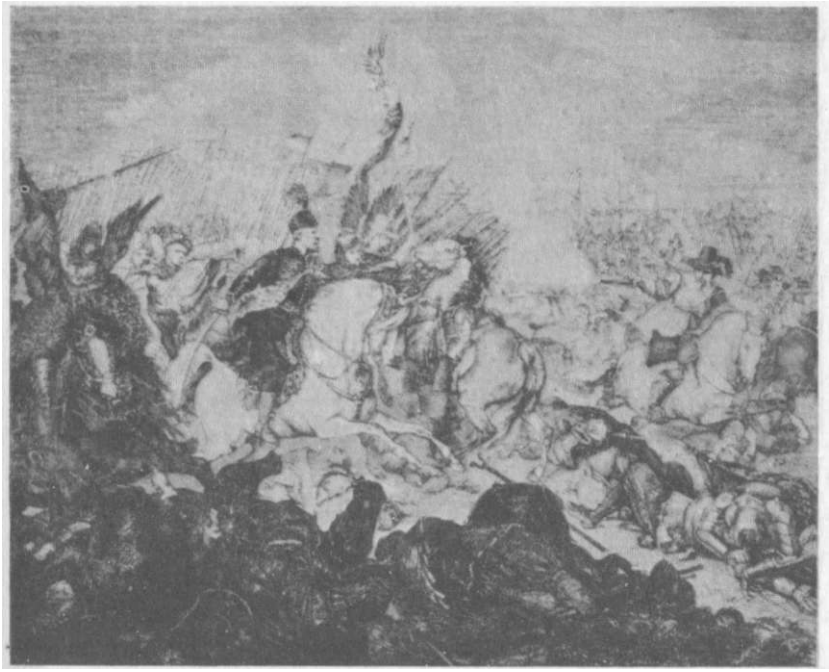

Salaspilio (Kirchholmo) mūšis.
(J. Kosako paveikslas).

Užmuštų buvo 9.000 švedų. Ryga buvo išgelbėta, Livonija atvaduota.

Katkevičiaus pasitraukimas iš Livonijos. Švedų to meto kariuomenė buvo pavyzdinga. Todėl šitoks Katkevičiaus taktikos geniją parodęs laimėjimas nustebino visą Europą. Jis gavo sveikinimų iš popiežiaus, imperatoriaus, Anglų karaliaus ir Turkų sultono. Tačiau laimėjimu nebuvo pasinaudota, nes kaip tik tuo metu krašte virė opozicijos kova su karalium ir netrukus kilo Zebžidovskio rokošas (žiūr. 300 psl.). Katkevičius jokios paramos negavo nė dabar. Neatlyginta kariuomenė pakriko, išbėgiojo į namus, o jis pats karaliaus buvo pakviestas padėt suvaldyti rokošininkų. Paskum prasidėjo karas su Maskva, o dar vėliau kilo lenkų karas su turkais, kur Katkevičius irgi dalyvavo. Tad Livonijos reikalais jis tegalėjo rūpintis tik protar-

piais; jos. gynimu tuomet daugiausia rūpinosi Lietuvos lauko hetmonas Kristupas II Radvila (Kristupo Perkūno sūnus).

Karas su Gustavu Adolfu ir Altmarko paliaubos (1629 m.). Karolis, pralaimėjęs Salaspilio mūšį, pats neberengė naujo žygio. Tuo tarpu jis vainikavosi Švedijos karalium (1607 m.), pasivadinęs Karoliu IX. Po jo mirties karalium buvo paskelbtas jaunutis jo sūnus Gustavas Adolfas. Taigi apie Zigmanto ar jo sūnaus Vladislovo teises nebebuvo nė kalbos. Tame laikotarpy daug kartų su Švedais buvo daromos paliaubos, ir karas buvo aprimęs. Bet kai Zigmantas, neatsižadėdamas sosto, ėmė agituoti Švedijoje savo naudai, tai Gustavas Adolfas 1617 m. išsiruošė į žygį prieš Zigmantą. Karas ėjo su pertraukomis iki 1626 m. Kariauti teko vienai Lietuvai, nes Lenkija tuo metu kariavo su Maskva ir totoriais; lietuviai dar ir lenkams turėjo padėti. Livonijoje kariuomenės buvo labai maža, ir ta pati buvo neatlyginta ir suvargus. Didžiulei švedų kariuomenei buvo neįmanoma priešintis, ir 1621 m. Gustavas Adolfas užėmė Rygą. Gustavas Adolfas, užėmęs beveik visą Livo-

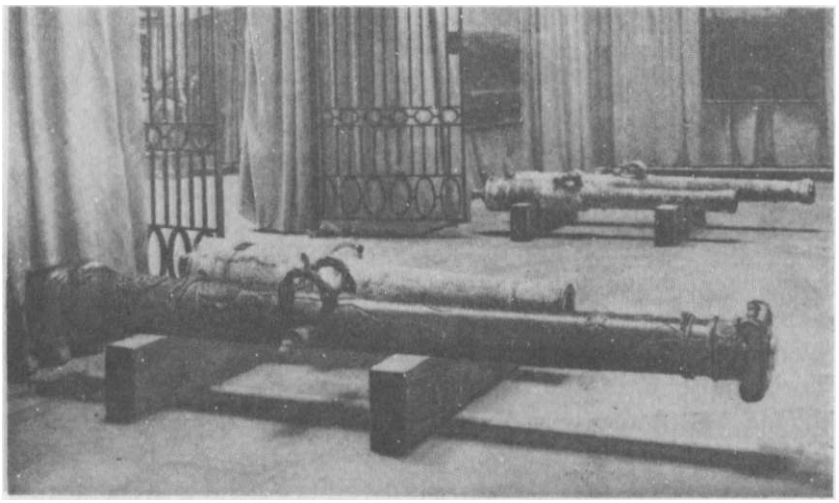

XVII amž. patrankos
Gustavo Adolfo parodoje Stokholme 1932 m. Pirmoji (gražiausioji) yra nulieta Nesvyžiaus Radvilų liejykloje 1602 m. Ant jos yra Radvilų herbas ir atitinkamas užrašas. Švedai išvežė ją iš Biržų 1625 m.

niją, turėdamas daug reikalų namie, nebenorėjo kariauti. Tačiau karalius Zigmantas, nenorėdamas atsisakyti nuo sosto, vis nedarė taikos. Lietuviai vieni negalėjo jo priversti taikintis. Tada Gustavas Adolfas persikėlė kariauti į Lenkiją ir užėmė jos priklausomą Prūsiją. Kai Zigmantas nesutiko taikintis nė tada, tai Lietuvos ponai patys padarė paliaubas su švedais (1627 m.). Karalius ir lenkai už tai labai pyko ant jų ir kaltino išdavikiškumu. Todėl 4 mėnesių paliaubų laikui pasibaigus, karas vėl prasidėjo, tačiau didelių mūšių jau nebebuvo. Nors didžiausios švedų jėgos tada buvo Prūsijoje, bet Lietuvos ištekliai buvo išsekę, ir ji, negalėdama surinkti didesnės kariuomenės, nieko negalėjo atsiimti iš švedų. Pagaliau įsimaišė Prancūziją, kuri norėjo Gustavą Adolfą įtraukti į einantį Vokietijoje 30 metų karą, ir 1629 m. Altmarke buvo padarytos 6 metams paliaubos. Visa Livonija, anapus Dauguvos, su Ryga buvo palikta švedams. Prūsijoje (ji, kaip Lenkijos lenas, buvo valdoma Brandenburgo elektoriaus) 6 metams buvo palikti švedams kai kurie uostai, jų tarpe ir Klaipėda. Tuo būdu karas laikinai buvo baigtas. Zigmantas mirė, paliaubų laikui nepasibaigus, ir karas vėl atsinaujino tik prie jo sūnų.

6. Lietuvos karo ir politikos vadai Zigmanto Vazos laikais

Lietuva tuo metu turėjo savo atskirus reikalus ir atskirai jais rūpinosi. Iš karaliaus lietuviai prašydavo tik paramos, o iš lenkų — talkos; iš savo pusės, lietuviai ir jiems reikale padėdavo. Lietuvos reikalais rūpinosi jos didžiūnai. Tik, deja, tada jų tarpe nebuvo sutikimo: jie patys tarpusavy varžėsi dėl vietų ir įtakos, pykosi ir vieni prieš kitus šaukėsi karaliaus ir lenkų. Galingiausia ir turtingiausia tuomet buvo Radvilų šeima. Radvilų viena šeima buvo katalikai (nesvyžiečiai), o kita kalvinai (biržiečiai). Nesvyžiečiai turėjo aukštas vietas, bet nepasižymėjo didele energija ir valdingumu. Biržiečiai užsimuštinai veržėsi valdyti visą Lietuvą, bet, kaip kalvinams, jiems labai trukdė karalius: jis jiems neduodavo aukštų vietų, proteguodavo prieš juos katalikus Katkevičius ir iš vidutinių ponų iškilusį Leoną Sapiegą.

Zigmanto Augusto laikais visam Lietuvos gyvenimui vadovavo pusbroliai Radvilos — Mikalojus Juodasis (nesvyžietis) ir Mikalojus Rudasis (biržietis). Liublino unijos sudarymo metu M. Juodasis jau buvo miręs († 1565 m.); greta M. Rudojo († 1584 m.) tuomet stovėjo Žemaičių seniūnas ir Livonijos

gubernatorius Jonas Jeronimas Katkevičius († 1579 m.), — tas pats, kuris Liublino seime daugiausia kalbėjo Lietuvos vardu.

Šita senoji karta išmirė Stp. Batoro laikais. Jų vietoje stojo jų sūnūs. Mikalojus Juodasis paliko 4 sūnus, kurie visi perėjo į katalikybę. Vienas iš jų — Jurgis († 1600 m.) — buvo Vilniaus vyskupu (po Protasevičiaus) ir Livonijos gubernatorium, o vėliau Krokuvos vyskupu ir kardinolu; be to, jis buvo net kandidatas į popiežius. Iš kitų brolių žymesnis buvo vyriausiasis — Mikalojus Kristupas, vadinamas Našlaitėliu († 1616 m.). Jis turėjo vieną po kito šiuos urėdus: kiemo maršalkystę, krašto maršalkystę, Trakų kaštelioniją, Trakų vaivadiją ir Vilniaus vaivadiją. Tiek jis, tiek kiti jo broliai pasižymėjo daugiau maldingumu, negu valstybine veikla, ir buvo nustelbti biržiečių Mikalojaus Radvilos Rudojo sūnų. Iš šių pragarsėjo žinomas Lietuvos kalvinų galva, hetmonas Kristupas, vadinamas Perkūnu († 1603 m.). Tai Batoro laikų Lietuvos kariuomenės vadas, o vėliau amžinas Zigmanto Vazos priešas. Be to, jis pradėjo ginti Livoniją nuo švedų. Kai 1601 m. Livonijoje vyriausiąją vadovybę karalius pavedė ne jam, o talkon atvykusių lenkų hetmonui Zamoiskiui, jis pasitraukė visiškai iš karo srities ir daugiau į ją nebegrįžo. Jo sūnus, taip pat Kristupas II († 1640 m.), buvo iš karto lauko, o vėliau didysis hetmonas; kitas sūnus, Jonušas († 1620 m.), yra žinomas rokošininkas. Tiek tėvas, tiek sūnūs buvo karšti kalvinai, — vadinasi, Zigmanto Vazos priešai. Rokošininkas Jonušas ilgai negalėjo gauti jokio aukštesnio urėdo ir tik prieš pat mirtį buvo gavęs Vilniaus kaštelioniją. Tačiau abudu su broliu Kristupu, o taip pat su giminėmis Nesvyžiaus Radvilomis buvo Lietuvoje tokia galybė, su kuria karalius negalėjo nesiskaityti. Todėl karalius protegavo jų konkurentus katalikus. Daugiausia buvo proteguojami Katkevičiai. Jonui Jeronimui K. († 1579 m.) mirus, jo vietą užėmė sūnus Jonas Karolis. Iš pradžių jis gavo Žemaičių seniūniją ir lauko hetmono buožę, o vėliau (1605 m.) — didžiojo hetmono buožę ir Vilniaus vaivadiją (1616 m.). Tai didysis Livonijos gynėjas, nepaprastų gabumų vadas. Be Livonijos karų, jis dar pasižymėjo karuose su Maskva, su turkais ir totoriais. Kai 1621 m. Lenkiją užpuolė didžiulė 300.000 turkų kariuomenė, surinkus 40.000 lenkų ir lietuvių, buvo jam pavesta vadovybė. Jis pastojo turkams kelią Dniestro paupy, ties Chocimu. Gerai sutvarkyta stovykla atsilaikė, ir turkai pasitraukė. Bet tuo momentu nei turkų nei savoji kariuomenė nežinojo, kad didysis vadas jau buvo miręs. Mat, visi žinojo, kiek jo vardas reiškia, todėl, jam mirus, visi įsakymai tebebuvo duodami jo vardu; buvo pavojinga paskelbti apie jo mirtį: kariuomenėje būtų kilusi panika, o turkai būtų įsidrąsinę. Čia tenka pastebėti, kad šis didysis Li-

Medalis, vaizduojąs Radvilų rumus Vilniuje (XVI amž.).

vonijos gynėjas mirė tik viena diena vėliau, kai Radvila, iš niekur nesulaukęs paramos, turėjo leisti švedams užimti Rygą, kuri jau niekad nebegrįžo Respublikai.

Su Radvilomis Katkevičiai nesugyveno, ir vieną metą jų santykiai tiek pablogėjo, kad tarp jų vos neįvyko kautvnių (1606 m.): abiejų pusių rūmai Vilniuje buvo paversti tvirtovėmis, buvo jau pastatytos patrankos, ir tereikėjo tik kibirkšties. Mat, Katkevičiai, nepaisydami anksčiau padarytos sutarties, buvo sumanę neduoti Jonušui Radvilai (rokošininkui) jų globojamos į metus suėjusios Slucko kunigaikštytės Zofijos; ją Radvilos ir norėjo jėga pasiimti. Bet Katkevičiai pagaliau nusileido, ir kautynių nebeįvyko.

Aišku, kad visų tų didžiūnų varžytynių bei kovų metu tai viena, tai kita pusė šaukėsi į pagalbą karalių ar lenkus, o visa tai ėjo Lietuvos valstybinio vieningumo nenaudai: mezgėsi tarp abiejų valstybių ponų savitarpiniai ryšiai, kūrėsi bendros partijos.

Be Radvilų ir Katkevičių, šitam laikotarpy iškilo dar vienas žmogus iš vidutinės ponijos tarpo, būtent Leonas Sapiega. Tai buvo ne karys, o valstybininkas diplomatas. Stp. Batoro laikais jis gavo vicekanclerystę, o Zigmanto Vazos valdymo pradžioje gavo kanclerystę; 1623 m. kanclerystę užleidęs Albertui St. Radvilai (iš Nesvyžiaus šakos), gavo didžiojo hetmono ir Vilniaus vaivados urėdus. Savo karjeros pradžioje jis buvo Radvilų auklėtinis, jų dvariškis ir giminė (buvo vedęs Kristupo Radvilos Perkūno dukterį Elžbietą). Bet iškilęs ir jis pasidarė jų konkurentas. Mirus Katkevičiui, į hetmono ir Vilniaus vaivados urėdus veržte veržėsi Kristupas II Radvila. Karalius, nenorėdamas atiduoti tų vietų protestantui Radvilai, iš pradžių nedavė jų niekam, bet pagaliau atidavė jas tada jau 68 m. seneliui L. Sapiegai. Niekuomet su karo reikalais nesusidūręs, Sapiega nelabai tiko hetmonų, bet kadangi jis buvo autoritetingiausias to meto Lietuvos ponas, tai jo paskyrimas galėjo duoti mažiausia progos skųstis Radvilai. Paskutiniai Zigmanto Vazos laikų karai su švedais ėjo jau Sapiegai hetmonaujant. Jo buvo padarytos ir separatinės 1627 metais paliaubos su švedais, dėl kurių lenkai taip širdo. Bet ir hetmonaudamas jis liko tik diplomatu, o kariuomenei vadovavo jo sūnus Stanislovas. L. Sapiega mirė 1633 m. Po jo hetmono ir Vilniaus vaivados urėdai atiteko Kristupui II Radvilai (Kristupo Perkūno sūnui).

7. Didžioji Maskvos suirutė ir karai su Maskva

Maskvos suirutė. Caro Jono IV Žiauriojo sūnus Teodoras buvo silpnos sveikatos ir silpno proto. Jam tebegyvenant, visą valdžią turėjo energingas ir sumanus bajoras (taip Maskvoje buvo vadinami didžiūnai), jo žmonos brolis Borisas Godunovas. Teodoro jaunutis brolis Dimitrijas buvo nužudytas, o Teodoras mirė bevaikis, ir po jo caru pasiskelbė Godunovas (1597 m.). Po 6 metų Lenkijoje atsirado kažkoks jaunikaitis, kuris sakėsi esąs caraitis Dimitrijas: esą, jis pabėgęs, o vietoj jo buvęs nužudytas kas kitas. Jį rėmė kai kurie Lenkijos ponai, o Sandomiero vaivada Mniškas *(Mniszek)* net pasiskubino išleisti už jo savo dukterį Mariną. Karalius Zigmantas taip pat jį maloniai priėmė. Lenkų ponų padedamas, jis 1605 m. užėmė Maskvą. Godunovas kaip tik tuo metu staiga mirė, o jo sūnus buvo nunuodytas. Tam tariamajam Dimitrijui užėmus sostą, tuojau atvyko Marina, ir įvyko vestuvės. Bet netrukus kilo maištas, apsimetėlis *(samozvancas)* Dimitrijas

žuvo, o Marina su tėvu ir daugybė lenkų buvo suimti. Caru buvo paskelbtas bajoras Vasylius Šuiskis. Tačiau Maskvoj nebuvo ramybės nė dabar. Krašte prasidėjo nauji sukilimai, ir atsirado antras apsimetėlis Dimitrijas. Visi gerai žinojo, kad jis apgavikas, bet vis dėlto atsirado ir jį remiančių. Vieni jį rėmė dėl to, kad neapkentė Šuiskio, o kiti už pinigus. Lietuvoje tada tik ką buvo aprimęs karas su švedais, o Lenkijoje ėjo vidaus karas, vadinamasis Zebžidovskio rokošas. Kai 1608 m. pasibaigė rokošas, darbo netekę, plėšikauti įpratę kareivių būriai nuvyko padėti tam apsimetėliui Dimitrijui II. Tuo būdu susidarė net kelios iš tokių lenkų ir lietuvių būrių sudarytos kariuomenės. O kadangi caras Šuiskis buvo padaręs sutartį su Švedais, tai karalius Zigmantas ir jį laikė savo priešu; todėl 1609 m. Zigmantas paskelbė Maskvai karą.

Karas su Maskva. Dvejus metus karaliaus kariuomenė išstovėjo apgulusi Smolenską ir 1611 m. jį vis dėlto paėmė. Tuo tarpu lenkų hetmono Zolkievskio sumuštą Šuiskį Maskvos bajorai pašalino nuo sosto ir caru pažadėjo išrinkti Zigmanto sūnų Vladislovą. Lenkų ir lietuvių kariuomenės būriai užėmė Maskvą ir ėmė valdyti karalaičio Vladislovo vardu. Apsimetėlis Dimitrijas, pasitraukus nuo jo samdytiems lenkams ir lietuviams, pasišalino nuo Maskvos ir netrukus žuvo. Bet karalius Zigmantas nesutiko savo sūnaus leisti į Maskvą: jis užsigeidė pats būti Maskvos caru. Maskvai jo pretenzijos buvo labai nemalonios, nes jis buvo žinomas, kaip labai netolerantingas katalikas. Deryboms ilgai užtrukus, palaidų kariuomenės būrių alinamas kraštas sukilo. Maskvos įgulai buvo sunku išsilaikyti. Jos nebeišgelbėjo nė karaliaus atsiųstas Katkevičius. O kai jos gelbėti išsiruošė patsai karalius Zigmantas su didesnėmis jėgomis, jau buvo per vėlų: įgula buvo priversta iš bado pasiduoti. Caru buvo išrinktas metropolito Filareto, Teodoro Romanovo, sūnus Mykolas (1613 m.). Su juo prasidėjo naujoji Maskvos, o vėliau „visos Rusijos" carų dinastija, kuri išgyvavo iki 1917 m. revoliucijos (iš tikrųjų Romanovų vyriškoji linija išmirė jau XVIII amžiuje, tačiau carai tebesivadino Romanovais iki pat galo).

Vladislovo žygis ir Divilino paliaubos. Zigmantas Vaza, besiveržidamas į carų sostą, ne tik patsai jo negavo, bet dar pa-

Smolenskas XVII amžiuje.
(Senas raižinys).

kenkė ir savo sūnui. Tačiau karalaitis Vladislovas, turėdamas Maskvos bajorų pasirašytą jo išrinkimo raštą, titulavosi caru ir 1617 m. žygiavo užimti Maskvos; kariuomenei vadovavo Katkevičius. Maskva buvo pasiekta, tačiau jos paimti nepavyko, ir 1618 m. Divilino kaime (prie Maskvos) buvo padarytos 16 metų paliaubos. Maskva būtinai reikalavo, kad Vladislovas nebesivadintų caru, bet tas neatsisakė nuo titulo. Šitas klausimas tuo būdu ir liko neišspręstas, bet sienų klausimas ir kiti reikalai buvo sutvarkyti.

Paliaubų sutartis Lietuvai ir Lenkijai buvo naudinga: ja Lietuvai buvo patvirtinta 1611 m. atgauta Smolensko sritis, kuri Maskvos valdžioje buvo nuo 1514 m. (žiūr. 204 psl.), o prie Lenkijos buvo priskirti Černigovas ir Naugardas Sieverskas.

8. Zigmanto Vazos valdymo charakteristika

Zigmantas mirė 1632 m., iškaraliavęs net 44 m. Jo valdymas nei Lietuvai nei Lenkijai nieko gero nedavė. Būdamas didelis savimyla, užsispyrėlis ir turėdamas daugybę visokių didelių planų, kurių nemokėjo siekti, jis užtraukė savo valstybėms tik daug vargo. Visas jo valdymo periodas pilnas sunkių karų. Dėl jo nesugebėjimo Lietuva ir Lenkija neteko beveik visos bendrai valdytosios Livonijos; dėl jo svajonės sukurti vieną didžiulę valstybę, jo sūnus negavo Maskvos sosto. Tik dėl Maskvos nusilpimo tepavyko atgauti didelius žemių plotus.

Kaip tik Zigmanto laikais tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje įsigalėjo vėliau dar labiau įsivyravusi vidaus netvarka. Didžiūnams bekovojant su užsispyrėliu karalium ir tarpusavy, įsigalėjo vadinamoji „aukso laisvė": kas tik buvo galingas, galėjo nieko neklausyti ir elgtis kaip tinkamas. Jo nevykusiai padaryta bažnytinė unija sukiršino rytų apeigų tikinčiuosius (unitus su pravoslavais) ir paruošė dirvą vėlesnėms audroms ir Maskvos įsikišimui. Jo griežtai palaikomi katalikai įsigalėjo, bet užtat tarp katalikų ir protestantų ponų šeimų kaskart vis labiau augo nesantaika, kelianti netvarką. O visa tai ardė valstybės vidaus ramybę, griovė jos pamatus.

b. Vladislovo Vazos laikai (1632-1648 m.)

9. Vladislovo asmuo ir elekcija

Zigmantas Vaza mirdamas paliko 5 sūnus ir 2 dukteris. Nuo pat valdymo pradžios tėvas buvo pradėjęs rūpintis, kad Lietuvos ir Lenkijos sostai atitektų vienam iš jo sūnų. Tas klausimas jam ypač parūpo į valdymo pabaigą, kai žlugo viltys atgauti Švedijos sostą: mat, išrinkus Lietuvos Lenkijos valdovu ką kitą, visa jo šeima būtų likusi visiškai neaprūpinta. Dėl to po Altmarko (1629 m.) paliaubų svarbiausias Zigmanto rūpestis buvo laiduoti vyriausiam sūnui Vladislovui sostą. Ir anksčiau jis ne kartą rūpinosi, kad Vladislovas būtų karūnuotas karalium dar prie gyvos jo galvos, tačiau daugumas ponų visada

būdavo prieš tai nusistatę. Mat, Zigmantas, siekdamas absoliutizmo ir spausdamas nekatalikus, buvo įsigijęs daug priešų, todėl Vladislovo karūnavimui būdavo priešinamasi vien tik iš opozicijos tėvui. Tuo tarpu patsai Vladislovas krašte buvo labai mėgiamas. Tėvas visose iškilmėse jį laikydavo greta savęs, ir bajorija buvo įpratusi laikyti jį natūraliu įpėdiniu. Be to, tėvas jį buvo įtraukęs ir į valstybės valdomąjį darbą. Ne kartą jis vadovavo karo žygiuose ir atliko nemaža kitų valstybinių darbų. Tėvui mirštant, jis buvo jau subrendęs vyras — turėjo 36 m. amžiaus. Savo taktu ir gabumais jis nusipelnė visų pagarbą. O kadangi jis palaikė draugiškus santykius su visais tėvo skriaudžiamaisiais, tai jį palaikė ir visa opozicija, tikėdamasi, kad po tėvo mirties sūnus atitaisys jiems skriaudas. Todėl tėvui mirus jokio kito kandidato nebuvo. Visas tarpuvaldis buvo labai trumpas ir ramus. Pati elekcija užtruko vos 1/2 valandos, nes Vladislovo priešų nebuvo. Tai buvo iš viso pirmoji ir paskutinioji tokia trumpa ir rami elekcija.

Vladislovas Vaza,
1632—1648 m. d. Lietuvos kunigaikštis ir Lenkų karalius.

Lietuva dabar dalyvavo ir konvokaciniam, ir elekciniam, ir karūnaciniam seime ir pirmą kartą, renkant karalių, nepateikė lenkams jokių savo reikalavimų. Mat, abi to meto Lietuvos partijos — velionies karaliaus proteguoti katalikai ir jo neapkęsti protestantai — palaikė Vladislovą. Katalikai Vladislovą palaikė dėl artimų ryšių su tėvu ir visa jo šeima, o protestantai dėl

to, kad jis jiems pažadėjo atitaisyti savo tėvo padarytas skriaudas; taip antai, protestantų vadui Kristupui II Radvilai Vladislovas pažadėjo po senelio Leono Sapiegos mirties jo valdomą Vilniaus vaivadiją ir didžiojo hetmono urėdą. Visiems nekatalikams, be to, buvo garantuota visiška tikėjimo laisvė. Vladislovas savo pažadus iš tikrųjų įvykdė: nekatalikų jis niekad nespaudė ir visus laisvuosius urėdus tuojau išdalino kaip tik tiems, kuriuos spaudė jo tėvas. Netrukus, mirus Leonui Sapiegai, pirmieji urėdai Lietuvoje iš tikro atiteko Kristupui Radvilai. Nuo to laiko, iki galutinai išmirė (1655 m.), biržiečiai Radvilos vėl tapo vadovaujančiąja Lietuvos didžiūnų šeima.

10. Karas su Maskva ir Polianovos taika

Divilino paliaubų sutartis (1618 m.) Maskvai buvo labai negarbinga, nes ji turėjo užleisti Lietuvai ir Lenkijai nemaža žemių. Todėl caras vis laukė progos atsigriebti. Paliaubos baigėsi 1633 m. vasarą, ir Maskva ruošėsi naujam karui. Kai 1632 m. atėjo žinia, kad mirė karalius Zigmantas, caras Mykolas, nelaukdamas paliaubų galo, didžiulę savo kariuomenę išsiuntė užimti Lietuvos Smolensko. Mat, jis tikėjosi, kad tarpuvaldis ilgai užtruks, kad jo metu, kaip paprastai, krašte kils neramumų. Tačiau caras apsivylė, nes tarpuvaldis buvo labai ramus ir trumpas (Maskvos puolimas dar labiau vertė paskubinti elekciją), ir naujasis karalius veikiai galėjo iššygiuoti į karą.

Maskvos kariuomenei iš karto sekėsi. Jai kelio pastoti išėjo Lietuvos lauko hetmonas Kr. Radvila, kurs betgi, labai maža teturėdamas kariuomenės, negalėjo jos sulaikyti. Greit caro kariuomenė atsidūrė prie Smolensko, kurį išgelbėjo tiktai tvirtos sienos: beveik ištisus metus jis išsilaikė apgultas, kol pagaliau patsai karalius Vladislovas atėjo jo išvaduoti. Prieš 100.000 caro kariuomenės jis teatsivedė vos 15.000 lietuvių ir lenkų. Tačiau sumanių manevrų dėka Smolenskas buvo išgelbėtas: caro kariuomenė buvo apsupta ir priversta pasiduoti (ji buvo paleista tik padėjusi ginklus). Carui nebeliko kitos išeities, kaip tiktai taikintis. Po $1^1/_2$ mėn. derybų Polianovos kaime (tarp Viazmos ir Dorogobužo) buvo padaryta am-

žinoji taika. Ja caras atsisakė nuo visų jau Divilino paliaubų sutartimi perleistų žemių, atsisakė nuo pretenzijų į Livoniją ir sutiko sumokėti 200.000 rublių karo išlaidų, o Vladislovas už tai pripažino jį caru ir atsisakė nuo visų pretenzijų į Maskvos sostą. Jis taip pat pasižadėjo grąžinti tą Maskvos bajorų raštą, kuriuo (1610 m.) buvo patvirtintas jo išrinkimas caru. Vladislovas karo metu parodė didelių vado gabumų, ir jo populiarumas krašte dar labiau pakilo. Dabar nustatyta siena su Maskva išbuvo iki naujojo 1654 m. karo, sukelto kazokų sukilimų.

11. Santykiai su Švedais

Kristupas II Radvila,
Kristupo I Perkūno sūnus, — 1615—1635 m. lauko hetmonas, 1635—1640 m. did. hetmonas, 1633—1640 m. Vilniaus vaivada; didelis kalvinų globėjas.

Švedijos sosto klausimas. Vos padarius taiką su Maskva, teko rūpintis santykiais su Švedija. 1629 m. padarytos Altmarko paliaubos baigėsi 1635 m., tad reikėjo arba ruoštis naujam karui arba rūpintis pratęsti paliaubas. Nors renkamas karalium Vladislovas ir buvo pasižadėjęs nebesirūpinti Švedijos sostu, tačiau iš tikrųjų nuo jo neatsisakė. 1632 m. rudenį ties Liucenu (Vokietijoje) žuvo Švedų karalius Gustavas Adolfas. Vladislovas ketino vesti jo našlę žmoną, bet jo priešai Švedijoje sosto paveldėtoja paskelbė jaunutę Gustavo Adolfo dukterį Kristiną. Vladislovas pasiryžo vesti ją, tačiau Švedijos ponai ir tam pasipriešino. Tada jis nusprendė, paliauboms pasibaigus, pradėti karą su Švedais. Ir iš tikro 1635 m. jis pats su lenkų kariuomene pradėjo pulti švedus Prūsijoje, o Lietuvos hetmonas Kristupas Radvila taip pat sėkmingai puolė juos Livonijoje.

Štumdorfo paliaubos (1635 m.)- Tuo metu Vokietijoje tebeėjo vadinamasis 30 metų karas. Protestantų šalininkams, ėjusiems prieš imperatorių, buvo labai svarbu, kad tarp Lietuvos Lenkijos ir Švedijos būtų taika, kad Švedija neatitrauktų savo jėgų iš Vokietijos. Dėl to Štumdorfe (Prūsijoje, netoli Marijenburgo) tarp Lietuvos Lenkijos ir Švedijos prasidėjo derybos; į jas atvyko Prancūzijos, Anglijos ir Olandijos atstovai rūpintis taika. Karalius Vladislovas, nieku būdu nenorėdamas atsisakyti nuo Švedų sosto, geidė kariauti. Tiesa, jis buvo surinkęs didelę kariuomenę, tačiau imperatorius ir Ispanijos karalius, kuriems rūpėjo, kad tarp Švedų ir Lietuvos Lenkijos kiltų karas, jo tinkamai neparėmė. Be to, lenkų bajorija reikalavo taikos ir grasino neduoti karui lėšų; jai pakako ir to, kad švedai žadėjo pasitraukti iš Prūsijos miestų, jų valdomų nuo 1629 m.: jiems rūpėjo tik, kad palengvėtų prekyba ir kad jie galėtų lengviau parduoti savo ūkio produktus. Karalių palaikė tik Lietuva, kuriai rūpėjo atgauti Livoniją. Po ilgų derybų Lenkijos ponai prieš karaliaus valią padarė 26 m. paliaubas. Jomis Vladislovo teisės Švedų sostui buvo paliktos neišpręstos, švedai pasitraukia iš Prūsijos, bet jiems paliekama visa Livonija. Tuo tarpu Radvila Livonijoj buvo išvaręs švedus iš visos Cėsio *(Vendeno)* vaivadijos; jis tebekariavo su jais net po paliaubų, bet vėliau viską turėjo grąžinti švedams. Karalius dėl šitokios sutarties netvėrė apmaudu, tačiau buvo priverstas ją pasirašyti; jis dar tikėjosi, kad seime jai pasipriešins lietuviai ir kad ji nebus ratifikuota. Lietuva ne tik nieko negavo iš tos sutarties, bet dar buvo priversta grąžinti švedams net tai, ką buvo nukariavusi Livonijoje. Todėl jos atstovai seime kėlė protestą, tačiau lenkai juos nuramino, žadėdami kitur atsilyginti, ir sutartis buvo ratifikuota. Tuo būdu su Švedais turėjo būti ilga taika, bet 1655 m., nebelaukdami paliaubų galo, jie vėl pradėjo karą.

12. Ramusis Vladislovo valdymo periodas

Padarius taiką su Maskva ir Švedais, Lietuva jokių nesusipratimų nebeturėjo. Karalius Vladislovas buvo sumanęs ruošti didelę koaliciją prieš turkus, bet jo planams pasipriešino senatas ir seimas. Turėdamas dėl to daug nemalonumų ir dide-

lių nuostolių, karalius nebekūrė jokių didelių planų. Iš visų pusių varžomas, jis įpuolė į apatiją ir leido gyvenimui eiti savo vaga. Beje, jis dar bandė sutaikinti protestantus su katalikais, bet tam reikalui sušauktas suvažiavimas (1645 m.) nieko nepasiekė. Tuo būdu krašte ir toliau ėjo, kaip ėję, nuolatiniai kivirčai dėl tikybos, ponai rungėsi tarp savęs, kovojo dėl vietų, o seimai dažniausiai būdavo netvarkingi ir dažnai iširdavo, nieko nenutarę. Bet kadangi tuomet nebebuvo su niekuo karų, tai kraštas po Zigmanto laikų suiručių ir vidujinių vaidų ėmė atsigauti savaime, be jokių reformų, be jokių pastangų krašto gerovei pakelti. Jokių reformų nė nebuvo galima padaryti, nes karalius, būdamas suvaržytas, nieko negalėjo veikti, o seimas, visą laiką būdamas pakrikęs, nieko svarbesnio negalėjo nutarti.

Po 13 ramių metų, pačiam Vladislovo gyvenimo gale, Lenkiją, o iš dalies ir Lietuvą, sukrėtė audringas kazokų sukilimas, įvedęs Lietuvą su Lenkija į naujus sunkius karus su Maskva ir Švedija.

13. Ukraina ir kazokai

Ukraina. Dabar vadinamoji Ukraina XIII amžiuje buvo baisiai nuteriota užplūdusių totorių ordų. Pietinėje jos dalyje gyventojai buvo visiškai išnykę: vieni išbėgiojo, o kitus totoriai paėmė į vergiją ir pardavinėjo. Tik kai tas kraštas pateko į Lietuvos, o vėliau (1569 m.) į Lenkijos valdžią, jame vėl palengva pradėjo rastis gyventojų. Didieji Lietuvos kunigaikščiai ir Lenkų karaliai tuščius jos žemių plotus dalino bajorams arba kūrė ten seniūnijas. Valstiečiai ten buvo kviečiami gyventi lengvesnėmis sąlygomis, negu gyveno kitur: ilgą laiką, kartais net iki 40 metų, jie ten išbūdavo laisvi, tiktai po sutarto laiko iš jų pareikalaudavo tokių pat pareigų, kaip ir kitur. Įpratę būti laisvi, valstiečiai sunkiai davėsi baudžiauninkais paverčiami, todėl ten nuolat būdavo visokių neramumų. Valstiečiai nekentė bajorų ne tik kaip skriaudėjų, bet ir kaip katalikų (mat, valstiečiai ten buvo pravoslavai). Todėl, pradėjus vykdyti bažnytinę uniją, santykiai tarp bajorijos ir valstiečių dar labiau paaštrėjo, nes valstiečiams atrodė, kad bajorija juos nori atitraukti nuo tikrojo Dievo. Dėl šitų priešybių kiekvienas tose žemėse neramumas

grėsė dideliu visų valstiečių sukilimu; o neramumų ten dažnai sukeldavo kazokai.

Kazokai. Buvusių dykumų kolonizacija ėjo palengva, nes Juodosios jūros pakrantėse gyvenę totoriai nesiliovė užpuldinėti to krašto. Ypač dėl to buvo pavojinga gyventi tos dykumos pakraščiuose. Todėl net XVII amžiaus pradžioje Dniepro žemupys dar tebebuvo negyvenamas: gyvenamosios sodybos baigėsi kiek žemiau Kijevo. Toliau nuolatinių gyvenamųjų sodybų nebebuvo, ir ten rinkdavosi būriai visokių pabėgėlių. Daugumas jų buvo nuo ponų pabėgę valstiečiai, o kiti — visoki nuo bausmių pabėgę nusikaltėliai ir šiaip avantiūristai. Vyriausioji jų stovykla Padnieprėje buvo vadinama Siče, o jie patys — kazokais (*kazokas* totoriškai reiškia *valkatą, bastūną).* Jie gyveno iš medžioklės ir plėšimų; savo drąsių vadų vedami, nuolat puldavo totorius, o valtimis nuplaukdavo į turkų pasienius ir ne kartą apiplėšdavo net Konstantinopolio priemiesčius. Jie save laikė priešakiniais krikščioniškojo pasaulio sargais ir puolė totorius ar turkus, visiškai nepaisydami, ar šie tuo metu su krikščionimis kariavo ar gyveno taikoje. Už jų puolimus totoriai dažnai atkeršydavo Kijevo ir Podolės sritims.

Pastangos sutvarkyti kazokus ir kazokų sukilimai. Darant taiką tiek totoriai, tiek turkai visada reikalaudavo iš Lenkų karalių ir didžiųjų Lietuvos kunigaikščių, kad suvaldytų kazokus. Todėl jau Zigmanto Augusto laikais rūpintasi juos sutvarkyti. Po Liublino unijos visos dabartinės Ukrainos žemės buvo priskirtos prie Lenkijos, ir nuo to laiko nuolatinio rūpesčio su kazokais turėjo vieni lenkai. Buvo galvota juos paversti pasienio kariuomene, duoti jiems vadą ir mokėti algas. Steponas Batoras buvo sudaręs iš jų 500 raitelių vėliavą. Zigmanto Vazos laikais (1590 m.) kazokai buvo surašyti į vadinamuosius regestrus, o kiti priversti užsiimti ramiu žemės darbu. Bet karo metu būdavo suorganizuojama daug didesnė kazokų kariuomenė. Taip antai, jie buvo pašaukti kariauti ir prieš Maskvą ir prieš švedus. Daugumas laisvę pamėgusių kazokų bemeilijo likti kariais, o ne baudžiauninkais; todėl visi tie, kurie nepatekdavo į regestrus, visuomet būdavo nusiteikę maiš-

tui. Nelabai džiaugėsi ir regestriniai, nebegalėdami kada panorėję pulti totorių. Todėl dėl menkos priežasties jie labai dažnai sukildavo, prie jų bematant prisidėdavo gyvenę kazokišką gyvenimą ir visi savo ponų nekenčią valstiečiai, ir kiekvienu momentu tose srityse grėsė visuotinis liaudies maištas prieš bajoriją. Tokių didesnių ir mažesnių sukilimų buvo nemaža. Tų sričių ponai savo dvaruose laikė ištisus kariuomenės pulkus, tačiau ne visada apsigindavo patys, ir labai dažnai tekdavo žygiuoti prieš kazokus Lenkijos hetmonams. Nugalėti kazokai nutildavo, dalis jų pakliūdavo į regestrus, daugumas turėdavo eiti dirbti žemės, o dalis bėgdavo į tolimą ir nepasiekiamą Sičę. Bet po kiek laiko ir vėl dėl kokios nors priežasties prasidėdavo naujas sukilimas.

Bagdono Chmelnickio sukilimas. Vladislovo laikais kazokų sukilimų buvo net keletas. Paskutinysis buvo žiauriai numalšintas 1637—1638 m. Po to buvo palikta 6.000 regestrinių kazokų. 10 metų praėjo ramiai. Bet tuo laiku pradėjo bręsti naujas sukilimas, kurį sukėlė buvęs kazokų kariuomenės raštininkas Bagdonas Chmelnickis. Nuskriaustas vieno lenkų bajoro, suviliojusio ir atėmusio iš jo žmoną,

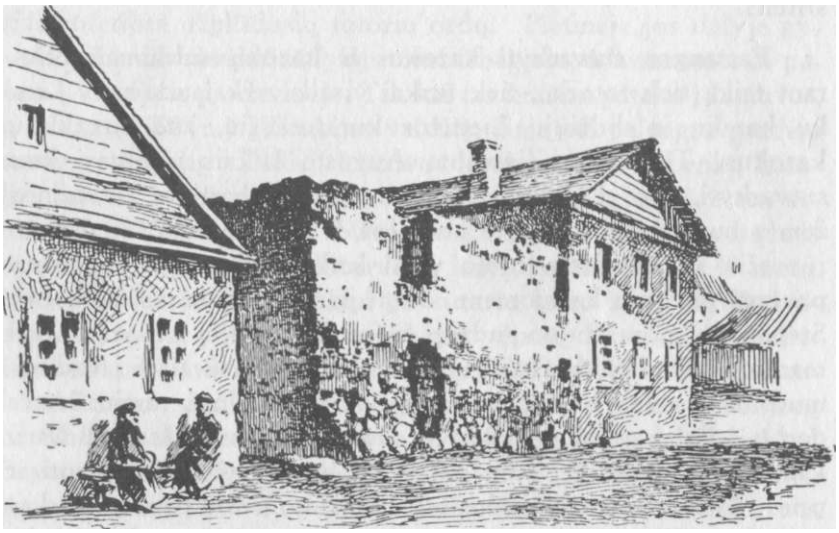

Griuvėsiai namų, kuriuose mirė Vladislovas Vaza (Merkinėje).

sumušusio sūnų ir išvijusio jį patį iš ūkio, Chmelnickis bandė ieškoti teisybės pas karalių ir seime, bet, jos neradęs, pabėgo į Sičę. Ten jis sukėlė visus kazokus, prie kurių prisidėjo daugumas ramių valstiečių; dar pasikvietęs į pagalbą totorių, 1648 m. dviejuose mūšiuose ties Geltonaisiais Vandenimis ir Korsūne jis sunaikino visą Lenkų kariuomenę; į nelaisvę pakliuvo net abu hetmonai. Kazokams kelias į Lenkiją buvo atviras. Kaip tik tokiuo kritišku momentu Merkinėje mirė karalius Vladislovas. Kadangi. visa kariuomenė buvo sunaikinta, tai konvokacinis seimas pašaukė į karą visą Lenkijos bajoriją. Jos susirinko apie 200 tūkst.; tačiau susitikusi su Chmelnickio kazokais ir totoriais, ji išbėgiojo be mūšio. Tai įvyko prieš pat naujojo karaliaus elekciją, ir kazokų bylą jau teko baigti Jonui Kazimierui.

Jonas Kazimieras,
1648—1668 m. d. Lietuvos kunigaikštis ir Lenkų karalius.

c. Jono Kazimiero laikai (1648—1668 m.)

14. Jonas Kazimieras ir jo elekcija

Vladislovas įpėdinių nepaliko. Bet kadangi kraštas jau buvo apsipratęs su Vazų šeima ir į ją žiūrėjo, kaip į savą dinastiją, tai niekas apie kitus kandidatus nė negalvojo. Reikėjo tik išspręsti ginčą tarp dviejų sosto trokštančių Vladislovo brolių — Karolio ir Jono Kazimiero. Abu jie ligi tol nebuvo

niekuo pasižymėję; bet vis dėlto Jonas Kazimieras turėjo daugiau simpatijų; be to, už jį pasisakė ir Chmelnickis. Todėl jis ir buvo išrinktas.

Jono Kazimiero valdymo laikai Lietuvai ir Lenkijai buvo sunkiausi. Jis neturėjo jokių valstybinių gabumų; visą savo viešpatavimo laiką jis daugiausia rūpinosi asmeniškais reikalais. Neturėjo jokių didelių planų ir visą laiką išbuvo visiškoje savo žmonos įtakoje. Jo žmona buvo velionies karaliaus Vladislovo našlė, prancūzė Marija Liudvika. Energinga intrigantė, karališkuosiuose rūmuose ji daugiau reiškė, negu pats karalius. Negalėdamas išsinarplioti iš to chaoso, į kurį jį įtraukė išdykusi ponija ir žmonos intrygos, Jonas Kazimieras pagaliau net atsisakė nuo sosto.

15. Pradžia 1654—1667 m. karo su Maskva

Kazokų pasidavimas Maskvai. Jonui Kazimierui nesisekė tvarkyti kazokų reikalo. Lenkijoje jie pasiekdavo net tolimąjį Lvovą, o Lietuvoje — net Pinską ir Mozyrių. Keletą tokių užpuolimų Lietuva pati atrėmė ir net padėjo lenkams. Pagaliau 1651 m. kazokai buvo sumušti, ir Chmelnickis pasižadėjo palikti vos 20.000 regestrinių, nors prieš porą metų jam buvo leista jų laikyti net 40.000. Todėl buvo sunku laukti ramybės, nes buvo neįmanoma laisvuosius kazokus paversti baudžiauninkais. Chmelnickis tuo tarpu nesitenkino gindamas kazokų teises ir pravoslaviją, bet jau svajojo sukurti atskirą Ukrainos valstybę. Tam tikslui jis buvo pasidavęs turkų sultono globai. Tačiau netrukus jis atsimetė nuo turkų ir pasidavė Maskvos carui Aleksiejui (1653 m.), kuris sutiko kazokų kariuomenės palikti net 60.000, o jų hetmonu paskyrė Chmelnickį.

Bagdonas Chmelnickis.

Pradžia karo su Maskva. Caro sutikimas priimti į savo globą kazokus reiškė Polianovos taikos sulaužymą. 1654 m. viena caro kariuomenė ėmė veržtis į Lietuvą, o kita su kazokais — į Lenkiją. Gintis buvo neįmanoma: Lietuvos kariuomenė buvo nedidelė, o, be to, nesutarė jos vadai (tuomet didžiuoju hetmonų buvo Jonušas Radvila, o lauko hetmonų — jo priešas Gansiauskas); jie veikė atskirai, ir nepajėgė sulaikyti rusų. Priešas ėmė vieną miestą po kito. Tik Smolensko tvirtos sienos sulaikė rusus net 4 mėnesius, o kiti miestai — Polockas, Vitebskas, Mogilevas, Mozyrius — greit pasidavė. Karalius Jonas Kazimieras atvyko Lietuvos gelbėti. Norėdamas gauti karui jėgų ir sutaikinti ponus, jis šaukė Lietuvos bajoriją suvažiuoti į Gardiną; bet jos atvyko labai maža, ir karalius išvyko į Lenkiją, nieko nenuveikęs. Lietuva buvo palikta savo pačios likimui. Žiemos šalčiai buvo sulaikę Maskvos kariuomenę, bet 1655 m. ji vėl ėmė žygiuoti į Lietuvos gilumą; Lietuvos hetmonai netu-

Jono Kazimiero elekcija.
(J. Kosako paveikslas).

rėjo jėgų jai sulaikyti. Radvila su 5.000 kariuomenės paliko net Vilnių ir pasitraukė į Kėdainius; jis tik spėjo išsivežti iš Vilniaus iždą ir sudeginti tiltą per Nerį. Rusai užėmė miestą be kovos.

Tai buvo pirmas atsitikimas Lietuvos istorijoje, kad priešas užėmė jos sostinę (nuo kryžiuočių laikų ji nebuvo net pulta). Miestas buvo turtingas ir gražus. Nieko to nematę savo tėvynėje, rusai ėmė baisiausiai jį plėšti ir naikinti; visos brangenybės buvo gabenamos į Maskvą. Ten buvo išvežti net ponų rūmų baldai. Be to, miestą baisiausiai naikino pakrikę kareiviai: buvo išplėšti net bažnyčių ir vienuolynų rūsiai, išmėtyti juose esantieji kaulai ir išneštos grabuose rastos brangenybės. Šitų plėšimų metu mieste kilo gaisras, kurs truko net 17 dienų ir sunaikino viską, kas dar buvo likę neišplėšta. Po karo Vilniaus nebegalima buvo nė pažinti. (Šito rusų antplūdžio metu kažkur buvo paslėptas ir ligi šiol nerandamas Vytauto grabas, — žr. 146—148 psl.).

Netrukus rusai taip pat užėmė Gardiną ir Kauną. Neužimta liko tik Žemaitija, Aukštaitijos šiaurė ir Brastos sritis. Hetmonas Radvila su nedidele Lietuvos kariuomene sustojo Kėdainiuose, lauko hetmonas Gansiauskas — Žemaitijoje. Be jų, dar turėjo savo paties pinigais surinktos kariuomenės Vitebsko vaivada Povilas Sapiega, kuris veikė atskirai ir nuo rusų traukėsi Lenkijos link. Caras tuo tarpu pats atvyko į Vilnių ir reikalavo iš likusios bajorijos prisiekti, kad pripažins jį didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Jis jau buvo pradėjęs net oficialiai vartoti didžiojo Lietuvos kunigaikščio titulą. Tik 1656 m., kai jam buvo duota vilties po Jono Kazimiero gauti visos Respublikos sostą, — su juo buvo padarytos paliaubos, kuriomis jam buvo paliktos visos užimtosios žemės (tuo laiku rusų neužimtąsias Lietuvos sritis jau buvo užėmę švedai).

16. Karas su švedais ir Kėdainių sutartis

Karo pradžia. Štumdorfe padarytų paliaubų laikas baigėsi 1661 m. Bet Švedijoje tuo tarpu įvyko permainų. Gustavo

Adolfo duktė Kristina, kuriai buvo pripažintas sostas, susipykusi su savo ponais, atsisakė nuo sosto. Sostas atiteko Karoliui X Gustavui, Gustavo Adolfo sesers ir Vokietijos Cveibriukeno kunigaikščio sūnui. Jis buvo auklėjamas Švedijoje ir sostą turėjo gauti kartu su Kristinos ranka. Dabar jį gavo be jos. Jaunutis karalius troško pasižymėti kare, norėjo pasiplėšti ir dar kartą parodyti pasauliui švedų ginklo garbę. Kaip tik tuo laiku į Stokholmą atvyko ištremtas Lenkijos vicekancleris Radziejovskis, kuris visą laiką įtikinėjo Karolį Gustavą, kad Joną Kazimierą tiktai karu tegalima priversti atsisakyti nuo Švedų karaliaus titulo ir kad kariauti su juo būtų labai lengva. Be to, jam siūlė sąjungą Chmelnickis. Taigi, tikėdamasis lengvai laimėsiąs, Karolis X Gustavas 1655 m. vasarą staiga su dviem armijom per Prūsiją įsiveržė į Lenkiją, o trečia jo armija buvo organizuojama Livonijoj ir, generolo Gardžio *(Magnus de la Gardie)* vadovaujama, turėjo įsiveržti į Lietuvą. Lenkijoje švedams pasisekė: pašaukta Lenkijos bajorija pasidavė be mūšio (ties Uiste, liepos 25 d.). Švedai netrukus užėmė didžiąją dalį Lenkijos; kitą dalį teriojo rusai su kazokais, o karalius Jonas Kazimieras pabėgo į Austrijos Sileziją.

Kėdainių sutartis. Pirmieji Karolio X pasisekimai Lenkijoje įvyko tuo metu, kai caro kariuomenė artinosi prie Vilniaus ir pagaliau jį užėmė. Lietuva buvo palikta savo pačios likimui. Nei iš karaliaus nei iš lenkų ji negalėjo gauti jokios paramos. Jos apsauga turėjo rūpintis patys Lietuvos ponai, o visų pirma hetmonas Jonušas Radvila. Caro kariuomenei dar tebesiartinant prie Vilniaus, jis kartu su savo pusbroliu Boguslovu ir Vilniaus vyskupu Tiškevičium kreipėsi į Švedų kariuomenės vadą, generolą Gardį, siūlydamas sąjungą prieš rusus ir prašydamas paramos. Gardys sutiko. Vėliau, rusams užėmus Vilnių, visi Lietuvos ponai pakriko, daugumas išbėgo į Prūsus, ir tartis su Gardžiu teko beveik vienam Jonušui Radvilai, nes ir Boguslovas pabėgo į Palenkę, o iš ten į Prūsus. Iš anksto pasisakęs būsiąs sąjungininku, Gardys su kariuomene įžengė į Lietuvą. Jam atėjus į Kėdainius, buvo sukviesta bajorija, kuri pasirašė sąjungos su Švedija aktą. Tuo aktu buvo nutraukiama unija su Lenkija ir užmezgami tokie pat ryšiai su Švedija. Jonas Kazimieras, nedavęs Lietuvai jokios para-

mos, tuo aktu pašalinamas nuo sosto ir didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu skelbiamas Švedų karalius Karolis X Gustavas. Švedai už tai turėjo padėti atsiimti Maskvos caro užkariautas žemes. Sutartį pasirašė pirmiausia Jonušas Radvila, paskui Žemaičių vyskupas Parčiauskas, Vilniaus vyskupo įgaliotinis kanauninkas Bialozoras, lauko hetmonas Gansiauskas ir per 1.000 bajorijos.

Jonušas Radvila,
Kristupo II sūnus, — 1646—1654 m. lauko hetmonas, 1654—1655 m. did. hetmonas, 1646—1653 m. Žemaičių seniūnas, 1653—1655 m. Vilniaus vaivada.

Bet Švedai neįvertino unijos su Lietuva. Jų karalius į Kėdainių aktą nieko neatsakė, o švedų kariuomenė ėmė šeimininkauti Lietuvoje ne kaip sąjungininkų, bet kaip okupantų kariuomenė. Švedų karininkai po pavietus rinko mokesčius ir viską tvarkė, nė neatsižvelgdami į bajorijos reikalavimus. Barija skundėsi, ieškojo pagalbos pas hetmoną Radvilą, bet ir tas nieko negalėjo padaryti; švedai su juo mažai tesiskaitė, o bajorija visą kaltę vertė ant jo. Jo kariuomenės dalis sukilo ir, jį pametusi, nuėjo į Lenkiją ieškoti karaliaus Jono Kazimiero.

Švedų karo pabaiga ir Olivos taika (1660 m.). Lenkijoj švedams pradėjo nebesisekti. Pasipiktinęs plėšimais, prieš juos sukilo visas kraštas, — ne tik bajorija, bet ir valstiečiai. Generolas Gardys su kariuomene buvo iškviestas iš Lietuvos į Lenkiją. Lietuvoje liko tik mažos švedų jėgos. Tuo tarpu ir Lietuvos bajorija kaskart vis labiau ėmė bruzdėti prieš švedus. Pagaliau ir čia kilo smarkus partizaniškas karas; mažesni švedų būreliai

buvo naikinami. Radvilą apšaukę išdaviku, jo priešai rinko jėgas. Prieš jį stojo ir lauko hetmonas Gansiauskas, kuris pasiskelbė Kėdainių sutartį pasirašęs priverstas. Bet visų labiausiai troško pražudyti Radvilą Vitebsko vaivada P. Sapiega. Jau anksčiau savo surinktą kariuomenę jis dabar padidino, nusprendęs pirmiausia sunaikinti Radvilą. Šis tuo tarpu jau buvo išvykęs iš Lietuvos ir užsidaręs Tikocino pily, Palenkėje. Netekusiam turtų, su maža kariuomene (švedai buvo toli) Radvilai nebeįmanoma buvo apsiginti. 1656 m. naujųjų metų išvakarėse Sapiega paėmė Tikociną, atradęs ten Radvilą tik ką mirusį. Radvilai mirus, niekas jau nebegynė unijos su Švedais, ir jų likučiai greit buvo išvyti iš Lietuvos.

Povilas Sapiega,

1646—1656 m. Vitebsko vaivada, 1656—1665 m. Vilniaus vaivada, 1656—1657 ш. karaliui ištikimos Lietuvos kariuomenės regimentorius, o 1658—1665 m. didysis hetmonas.

Kovos su švedais Lenkijoje ėjo dar gana ilgai. Pagaliau jie buvo išvyti ir iš Lenkijos, ir 1660 m. mirus Karoliui X Gustavui, tais pačiais metais Olivoje su Švedais buvo padaryta amžinosios taikos sutartis. Jonas Kazimieras sutiko atsisakyti nuo Švedų karaliaus titulo, o Švedija sutiko grąžinti Lietuvai Lenkijai dalį Livonijos (iki Aiviekstės upės ir Lubano ežero), t. y. Latgalą. Iš jos buvo sudaryta vadinamoji Livonijos vaivadija. Tuo būdu karas su Švedija buvo baigtas. Taikos sąlygos, tiesa, nebuvo naudingos Lietuvai, tačiau geresnių nebuvo galima pasiekti, nes tuo metu dar tebebuvo nebaigtas karas su Maskvos caru.

Susidūrimas su švedais pamiškėje.
(Brandto paveikslas).

17. Pabaiga karo su Maskva ir Andrusavos taika (1667 m.)

Kaip matėm, 1656 m. buvo padarytos paliaubos su Maskva. Paliaubų metu ėjo derybos dėl caro sūnaus pripažinimo Jono Kazimiero įpėdiniu. Kadangi tas sumanymas tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje turėjo daug priešų, tai derybos ėjo tik dėl karo baimės. Bet kai, Maskvos globa apsivylęs, B. Chmelnickio įpėdinis Vihovskis su kazokais pasidavė (1658 m.) Jonui Kazimierui, karas su Maskva vėl prasidėjo. Maskvos kariuomenė prie pat Vilniaus sumušė ir net paėmė į nelaisvę Lietuvos lauko hetmoną Gansiauską. Vėliau betgi karas pakrypo Maskvos nenaudai. Tiesa, lenkai Ukrainoje negalėjo įsistiprinti net ir po kelių laimėtų mūšių, nes buvo prasidėję nuolatiniai kazokų maištai (jų hetmonai, dažnai nuverčiami, kaitaliojosi ir dėjosi tai su lenkais, tai su Maskva); bet Lietuvoje caro kariuomenei tikrai ėmė nebesisekti. 1660 m. į Lietuvą ir į Lenkiją Maskvos suruoštas didžiulis žygis nepasisekė — jos kariuomenė buvo sumušta. Kitais metais į Lietuvą atvyko su lenkų kariuomene pats karalius padėti hetmonui Sapiegai; tada buvo atsiimtas Gardinas, Mogilevas ir Vilnius.

Kariauti su Maskva buvo sunku, nes nuteriotas kraštas nepajėgė net kariuomenei atlyginti. Todėl didžioji Lietuvos ir Lenkijos kariuomenės dalis susibūrė į konfederaciją ir atsisakė klausyti vadų ir karaliaus, kol bus sumokėta alga. Lenkijoje tuo tarpu ėjo tiesiog vidaus karas. Prieš karalių ir jo politiką su ginklu rankoje sukilo Lenkijos hetmonas Liubomirskis. Lietuvos konfederatų kariuomenė net nužudė savo lauko hetmoną Gansiauską, ketinusį išardyti konfederaciją. Kariuomenė nurimo tik tada, kai jai buvo prižadėta iš Lenkijos iždo sumokėti 9.300.000 auksinų, o iš Lietuvos iždo 4 milijonus auksinų.

Tačiau karas tebeėjo ir konfederacijų metu, tik, žinoma, labai sunkiai. Bet kai kazokai pasidavė turkų sultonui, tarp Maskvos ir Respublikos nebebuvo didžiausio ginčo objekto Be to, ir Maskvai atsirado pavojus iš turkų pusės. Todėl ir caras pradėjo linkti į taiką. Po ilgų derybų 1667 m. Adrusavos kaime (į šiaurę nuo Mstislaulio) buvo pasirašyta taika. Ja caras sutiko grąžinti Lietuvai dar neatsiimtą Polocką su Vitebsku, bet užtat jis sau pasiliko Smolensko vaivadiją, Starodubo pavietą ir kai kurias Vitebsko vaivadijos dalis. Lenkija užleido Maskvai dalį Ukrainos — visą kairįjį Dniepro krantą. Be to, abi pusės pasižadėjo bendrai suvaldyti kazokus, žiūrėti, k?d jie nebepultų totorių su turkais ir tuo nesukeltų karo. Garsioji Sičė turėjo pasilikti abiejų valstybių žinioje.

Kadangi šito karo metu caras skelbėsi esąs Respublikoje spaudžiamų pravoslavų gynėjas, tai į sutartį taip pat buvo įrašyta, kad Respublikoje nebūsią spaudžiami pravoslavai, o caro valstybėje katalikai. Be to, kaip atlyginimą bajorijai už dvarus, dabar su tomis sritimis Maskvai atitenkančius ir Maskvos kariams išdalintus, caras apsiėmė sumokėti 1 milijoną auksinų, arba 200.000 rublių.

Ne visos šitos sutarties sąlygos buvo caro įvykdytos. Ilgai pati sutartis išbuvo nepatvirtinta. Galutinės derybos ir amžinoji taika tomis pačiomis sąlygomis teįvyko tik 1686 m. Tačiau dabar nustatytoji siena su Maskva išbuvo nepakitus iki pat pirmojo Respublikos padalinimo (1772 m.).

Andrusavos taika, — patvirtinta 1686 metais derybose, pirmininkaujant Gžimultovskiui, ir dėl to vėliau vadinama Gžimultovskio traktatu, — turėjo labai didelę reikšmę vėlyvesniems santy-

kiams su Maskva. Joje įrašytas pasižadėjimas suteikti laisvę Respublikos pravoslavams davė juridinį pretekstą carams kištis į Respublikos vidaus reikalus, dedantis pravoslavų gynėjais.

Po šitos taikos, be to, atsirado nauja bajorijos grupė, vadinama tremtiniais, arba iš lotyniško e g z u l i a n t a i s *(exules)*. Tai buvo pabėgėliai iš Maskvai atitekusių ir jau niekuomet Respublikai nebegrįžusių žemių. Lenkijoj jų buvo iš Černigovo vaivadijos, o Lietuvoje iš Smolensko vaivadijos ir iš Starodubo pavieto. Kadangi visą laiką nebuvo atsisakyta nuo pretenzijų į tas žemes, tai karaliai ir toliau tebesititulavo Smolensko ir Černigovo kunigaikščiais. Buvo skiriami ir tų žemių senatoriai. Todėl Lietuvoje visą laiką tebebuvo Smolensko vyskupas, vaivada ir kaštelionas. Buvo šaukiami ir tų žemių bajorijos seimeliai, kurie, kaip ir anksčiau, rinkdavo atstovus į seimą ir į tribunolą. Buvo taip pat vaivadijos pilies ir žemės teismai ir jų kanceliarijos. Bet kadangi visa Smolensko vaivadija ir visas Starodubo pavietas atiteko Maskvai, tai seimeliai negalėjo rinktis buvusiose savo ribose. Todėl tų sričių seimelio vieta buvo paskirtas Vilnius. Vėliau smolenskiečių seimelis buvo perkeltas į A l y t ų, o starodubiečių į Ž i e ž m a r i u s. Kadangi egzuliantų dvarai buvo caro konfiskuoti ir išdalinti saviškiams, tai egzuliantams pragyventi buvo išdalintos kai kurios seniūnijos; iš pradžių jos buvo duotos jiems laikinai valdyti, o vėliau buvo atiduotos visiškon nuosavybėn.

18. Jono Kazimiero valdymo pabaiga ir abdikacija

Iš Jono Kazimiero buvo menkas karalius: jis neturėjo nei gabumų nei noro valstybę tvarkyti. Jam labiausiai rūpėjo savo paties asmeniniai reikalai. Kiek jis buvo tik savimi susirūpinęs, matome ir iš to, kad švedų antplūdžių metu, kai jam pačiam teko bėgti į užsienį, jis kartu vežiojosi savo aukso dėžę, nieko nepaaukodamas iš jos kariuomenės organizavimui. Todėl ir jo valdymas buvo labai nelaimingas: valstybė buvo perdėm nuteriota priešų kariuomenių, dvarai išplėšti, miestai sunaikinti. Visą karų metą pačioje bajorijoje ir ponų tarpe virė vaidai, ir karalius nepajėgė sutvarkyti valstybės. Seimai vienas po kito pradėjo irti, o jei ir neiširdavo, tai juose vis tiek nieko svarbesnio negalima būdavo nutarti, nes kiekvienas svarbesnis klausimas sukeldavo kieno nors pasipriešinimą, ir būdavo pasinaudojama *liberum veto* teise; šitaip iširo net 4 seimai. Karalius dėl visų nelaimių ir netvarkos labai sielojosi. Vaikų jis neturėjo, o visi jo broliai buvo mirę, tad buvo aišku, kad po

jo mirties bus daug kandidatų į sostą; taigi galėjo prasidėti vidaus karas. Todėl jis iškėlė mintį, kad naujas karalius būtų išrinktas jam dar tebegyvenant. Šitą mintį jam labiausiai piršo žmona Marija Liudvika, kuri, būdama prancūzė, labai rūpinosi, kad Respublikos sostas tektų prancūzų princui Kondei *(Condė)*. Žmonos įtakoje Jonas Kazimieras pradėjo veikti to prancūzų kandidato naudai. Bet prieš šį buvo stipri opozicija, susirišusi su Habsburgais. Opozicija turėjo savo kandidatą ir tikėjosi, kad po karaliaus mirties jį bus lengviau išrinkti, todėl ji apskritai buvo nusistačiusi prieš elekciją. Kiek kartų karalius seimuose iškeldavo įpėdinio klausimą, tiek kartų seimai tą klausimą atmesdavo. Šios atkakliös kovos metu net kilo Lenkijos hetmono Liubomirskio maištas. Pasmerktas už kariuomenės kurstymą prieš karalių, Liubomirskis pakėlė maištą, sumušė karaliaus kariuomenę (1665 m.), ir karalius turėjo nusileisti. Netrukus po to mirė karaliaus žmona. Patsai karalius, apsivylęs ir nepajėgdamas sutvarkyti valstybės, atsisakė nuo sosto (1668 m.) ir išvažiavo į Prancūziją; ten jis ir mirė 1672 m.

Atsisakiusiam nuo sosto karaliui pragyventi buvo paskirta iš Lenkijos iždo kasmet po 100.000, o iš Lietuvos iždo po 50.000 auksinų. Graudinga buvo 1668 m. seimo scena, kai karalius įteikė atsisakymo aktą ir pasakė paskutinę kalbą. Verkė ir jis pats ir visas seimas. Savo kalboje jis sakėsi esąs senatvės prislėgtas, karų ir vidaus netvarkos nuvargintas. Todėl jis grąžinąs karūną, kad ji būtų atiduota daugiau jėgų turinčiam naujajam karaliui. Jis bajorijai davė suprasti, kad reikia panaikinti visą netvarką, nes kitaip valstybė sulauks liūdno galo.

II. XVII amžius — pereinamasis laikotarpis

1. Valstybinio Lietuvos gyvenimo pakitėjimas

Lietuvos ir Lenkijos valstybių susigyvenimas. Trys Vazų šeimos karaliai valdė iš viso 80 metų (Zigmantas vienas iškaraliavo net 44 metus). Anksčiau Lietuva jautėsi visiškai atskira valstybė: labai dažnai būdavo šaukiami visai atskiri jos seimai, sau didįjį kunigaikštį ji rinkdavosi atskirai, o už pripa-

žinimą lenkų išrinktojo karaliaus pateikdavo tam tikras sąlygas (žiūr. Stp. Batoro ir Zigmanto Vazos elekcijų aprašymus). Bet per ilgą Zigmanto Vazos viešpatavimą Lietuvos bajorija suartėjo su lenkais, ir Vladislovas jau buvo išrinktas kartu lenkų ir lietuvių. Tad jis buvo pirmasis bendrai lietuvių ir lenkų išrinktas valdovas. Po to ir visi kiti valdovai jau visada būdavo bendrai renkami.

Vazų karaliavimo metu ėmė nykti ir atskiri Lietuvos seimai: jie kaskart vis rečiau būdavo šaukiami. Tai atsitiko dėl to, kad, gyvenant vieno karaliaus valdžioje, lietuviams atsirasdavo vis daugiau bendrų reikalų su lenkais. Tuos reikalus reikėdavo atlikti kartu, tad kartu reikėdavo dėl jų ir tartis. Todėl pasipriešinimas lenkams, kuris buvo toks ryškus tuojau po Liublino unijos, palengva ėmė vis nykti.

Lietuvos ir Lenkijos bajorijų susigyvenimas. Lietuvos ponija ir aukštesnioji bajorija buvo jau aplenkėjusi. Nors ji tarp savęs kalbėjosi lenkiškai, bet vis dėlto jautėsi lietuviška ir gynė Lietuvos reikalus. Dabar lietuviškoji sąmonė pradėjo gesti. O tam ypatingai daug padėjo Zigmanto Vazos charakteris. Jis visą laiką siekė absoliutizmo, tuo tarpu Lietuva, o ypač Lenkija, buvo laisvos bajorų respublikos. Bajorija laikė save visagale: kiekvienas bajoras tarėsi galįs būti išrinktas net karalium, o karalius buvo laikomas tik bajorijos pasikviestuoju valdovu. Jis turėdavo tik tiek valdžios, kiek bajorija jam duodavo jo išrinkimo metu sudaromąja sutartimi — *pacta conventa.* Tad kai Zigmantas Vaza, o vėliau iš dalies ir jo sūnūs ėmė siekti absoliutizmo, tai Lietuvos ir Lenkijos bajorija tam drauge pasipriešino. Dėl to kova su karalium ėjo ne tik seimuose, kur ji perėjo net į sukilimą prieš karalių (žiūr. apie Zebžidovskio rokošą, 300 pusl.), bet apie tai buvo kalbama ir seimeliuose ir bajorijos suvažiavimuose, apie tai pagaliau buvo rašoma ir knygose. Visur buvo kalbėte kalbama apie karaliaus norą prispausti „tautą" („tauta" čia reiškė tiktai Lietuvos ir Lenkijos bajoriją). Kadangi visos laisvės, kuriomis naudojosi ir Lietuvos bajorija, atsirado Lenkijoje ir tik iš jos atėjo į Lietuvą, tai jos buvo vadinamos lenkiškomis, arba lenkų tautos laisvėmis, Tuo būdu ir Lietuvos bajorija, kalbėdama apie save,

kaip visuomenę, kovojančią su karalium dėl savo teisių, laikė save „lenkų tautos" žmonėmis.

Rūpinimasis Lietuvos valstybės reikalais. Taigi luominiais interesais Lietuvos bajorai ėmė vadintis lenkais. Bet šiaipjau visais kitais atžvilgiais jie laike save lietuviais; todėl ir jungtinė valstybė buvo vadinama „abiejų tautų respublika". Savo valstybinio savarankiškumo Lietuva niekad neišsižadėjo ir jį labai budriai saugojo: ji išlaikė savo atskirą valdžią, nuolat reikalavo, kad seimai būtų šaukiami vieną kartą Lietuvoje, o kitą kartą Lenkijoje, kad karalius taip pat kurį laiką gyventų Lietuvoje. Žodžiu, ji visą laiką kovojo, kad Lietuva gautų tokią pat reikšmę jungtinėje valstybėje, kokią turėjo Lenkija. Lenkai į jokias valstybines vietas Lietuvoje nebuvo įsileidžiami. Nors, kaip minėta, jie daug kartų reikalavo jiems priešingus Lietuvos Statuto nuostatus panaikinti, bet lietuviai to nepadarė ir karščiausiai priešinosi kiekvienam lenkų bandymui gauti vietą Lietuvoje. Taip antai, Zigmantui Vazai paskyrus Vilniaus vyskupu lenką Maciejevskį, Lietuvos senatoriai ir bajorija tam griežčiausiai pasipriešino. Karaliaus paskirtam (nominuotam) vyskupui dar reikėdavo popiežiaus patvirtinimo. To patvirtinimo prašomasis raštas turėdavo būti antspauduotas Lietuvos antspaudu. Tačiau šiuo atveju Lietuvos kancleris L. Sapiega atsisakė prispausti antspaudą. Karaliui užsispyrus ir Maciejevskiui būtinai veržiantis į Vilnių, Lietuvos ponai pareiškė, kad jeigu jis išdrįstų atvažiuoti, tai jie pastatytų kariuomenę ir jo neįsileistų nė į miestą. Tuo metu Krokuvos vyskupu buvo paskirtas buvęs Vilniaus vyskupas Jurgis Radvila. Lenkai įrodinėjo, kad, jeigu lietuvis vyskupas esąs įsileistas į Krokuvą, tai lenkas turįs būti įsileistas į Vilnių. Tačiau lietuviai nieku būdu nenusileido. Byla traukėsi 8 metus (1592—1600 m.), ir pagaliau Vilniaus vyskupu buvo paskirtas lietuvis Voina. Tokių atsitikimų buvo ir daugiau. Lietuvos bajorija jautėsi su Lenkijos bajorija sudaranti vieną luomą, vieną bajorų visuomenę, arba, kaip tada sakydavo, vieną „tautą", tačiau Lietuva rūpinosi ji pati: pati ją gynė nuo priešų, pati, kartais net nesiklausdama lenkų, darė atskiras sutartis, 1655 m., kaip matėm, buvo net pasiryžusi visiškai skirtis su Lenkija.

2. Lietuvos sienos Vazų laikais

Ilgai trukę karai su Maskva dėl Livonijos pasibaigė Lietuvos ir Lenkijos laimėjimu: Stepono Batoro laikais buvo atgautas Polockas ir visa Livonija (žiūr. 285—289 psl.). Zigmanto Vazos laikais, šiam pradėjus karą dėl Švedijos sosto, Livonija buvo prarasta: ji net iki Dauguvos upės atiteko Švedijai (žiūr. 304, 328 psl.). Zigmanto Vazos laikais, kai Maskvoje siautė didžioji suirutė, buvo atgautas Smolenskas (žiūr. 313 psl.), tačiau Jono Kazimiero laikais Andrusavos sutartimi (žiūr. 330 psl.) jis vėl buvo atiduotas Maskvai, ir sienos su ja liko beveik tokios pat, kokios buvo Stp. Batoro laikais. Tik labai sumažėjo Lietuvos ir Lenkijos bendrai valdomoji Livonija: didžioji jos dalis su Ryga liko Švedijai; Štumdorfo taika (žiūr. 318 psl.) tebuvo atgauta tik viena Latgala. Taigi tie visi sunkūs karai su Maskva ir Švedija baigėsi Lietuvos nenaudai.

3. Ekonominis gyvenimas Vazų laikais

Krašto nualinimas karo metu. Beveik visas trijų Vazų valdymo periodas buvo pilnas sunkių karų. Kiek mažiau jų buvo tik Vladislovo laikais, bet Jono Kazimiero laikais visa Lietuva buvo nuteriota Maskvos ir Švedų kariuomenių. Jos čia viską plėšė, nes tik iš plėšimų turėjo pragyventi. Daugelis brangenybių buvo išvežta į Maskvą ir į Švediją. Rusai iš Vilniaus į Maskvą išvežė net brangius ponų rūmų baldus, o švedai vežėsi į Stokholmą net akademijos biblioteką ir daugybę kitų kultūros turtų. Biblioteka pakeliui iš jų buvo atimta ir grąžinta, bet vis dėlto daug kas buvo išvežta, o kai kas tenai tebėra dar ir šiandien. Todėl suprantama, kad po visų karų krašto ūkis buvo labai sunaikintas ir negreit tegalėjo atsigauti. Miestai buvo apiplėšti ir sudeginti (1655 m. rusams užėmus Vilnių, gaisras jame siautė net 17 dienų). Dvarai taip pat buvo sunaikinti ir sudeginti, o jų valstiečiai išbėgioję. Daugelis valstiečių įstojo į kariuomenę, o kiti pabėgo nuo karo baisenybių net į užsienius.

Maras. Tuo metu (nuo 1618 m.) vidurinėje Europoje ėjo žiaurus vadinamasis 30 metų karas. Kaip paprastai karų metu, ten kilo baisios epidemijos. Maras 1652 m. pasiekė ir Lie-

tuvą. Nespėjus jam atlyžti, Lietuvą užplūdo rusai su švedais (1654—1655 m.). Tuomet maras, vėl atsinaujinęs, dar labiau plito. Taigi, be paties karo, gyventojus naikinte naikino ir ligos. Ūkis taip sunyko, jog po karų valstybė jau nebegalėjo išrinkti nė mokesčių; daug sričių kelerius metu teko atleisti arba nuo visų arba nuo dalies mokesčių.

Prekyba karų metu nuskurdo. Priešams naikinant miestus, pirkliai išbėgiojo. To meto Lietuvos miestuose beveik visi pirkliai buvo vokiečiai, kurie, priešams užplūdus, daugumas išbėgo į Prūsiją, ypač į Karaliaučių.

Vazų laikais, be to, dar pablogėjo ir sąlygos prekybai. To meto prekyba beveik išimtinai ėjo upėmis, nes prekes buvo lengviausia vežioti vandeniu. Nemuno žiotys buvo Prūsų kunigaikščio valdomos. Kadangi jis buvo Lenkijos karaliaus lenininkas, tai negalėjo labai varžyti Lietuvos prekybos. Čia prekyba buvo daugiau suvaržyta tik 1629—1635 m., kai Prūsų pakrantės miestus, o jų tarpe ir Klaipėdą, valdė švedai. Tada net buvo kilusi mintis įkurti Šventosios uostą. Po karų prekyba Nemunu dar labiau pasunkėjo, nes Prūsų kunigaikštis, atsipalaidavęs nuo leninės priklausomybės (1660 m.), muitų tvarkyme jau nebepriklausė karaliaus.

Tas pats atsitiko ir kitam Lietuvos prekybos keliui, ėjusiam Dauguvos upe per Rygą. Kai 1621 m. Ryga atiteko Švedams, laisvajai prekybai užsidarė ir šis kelias. Dėl visų šitų priežasčių sugriautam Lietuvos ūkiui buvo sunku atsigauti.

4. Tikybiniai santykiai Vazų laikais

Tikybiniai santykiai; katalikai ir protestantai. XVI amžiuje užplūdusi protestantizmo banga išjudino iš pamatų katalikybę Lietuvoje. Beveik visos didžiųjų ponų šeimos buvo išvirtusios protestantais. Bet jau to pat amžiaus gale atvykusių jėzuitų pastangomis katalikybė ėmė atsigauti, ir daugelis didžiųjų ponų šeimų sugrįžo atgal į katalikybę (žiūr. 253, 290 psl.). O fanatiškojo kataliko karaliaus Zigmanto laikais katalikybė galutinai laimėjo. Karalius Stp. Batoras palaikė jėzuitus, tačiau nespaudė nė protestantų. Zigmanto Vazos artimieji patarėjai buvo jėzuitai arba karšti katalikai; protestantų jis ne tik prie

savęs neprisileido, bet net stengėsi jiems neduoti jokių aukštesnių vietų valstybėje. Todėl daugelis protestantų jo laikais perėjo į katalikybę.

Lietuvoje protestantų židinys buvo galingieji biržiečiai Radvilos. Karalius negalėjo jų visiškai nustumti, nes jie buvo perdaug turtingi ir galingi. Vienas iš jų šeimos visada būdavo protestantų galva; iš pradžių — Mikalojus Rudasis, paskui — jo sūnus Kristupas Perkūnas († 1603 m.), po jo — jo sūnus Jonušas (rokošininkas — † 1620 m.), vėliau—kitas sūnus Kristupas († 1640 m.) ir pagaliau — šio sūnus Jonušas, — tas pats, kurs 1655 m. padarė sutartį su Švedais. Tačiau protestantizmas galėjo klestėti tik jų dvaruose: į katalikų ponų žemes jis nepatekdavo. Miestuose, ypač Vilniuje, kur mišrai gyveno katalikai su protestantais, kildavo visokių nesusipratimų ir muštynių. Dažniausiai muštynių atsitikdavo švenčių metu, per procesijas, kada ypatingai vieni kitus gebėdavo įžeisti. Taip pat nemaža rietenų ir muštynių būdavo ir per iškilmingas laidotuves. Protestantai buvo silpnesni, todėl jie daugiau ir nukentėdavo. Pavyzdžiui, 1611 m. per Dievo Kūno procesiją vienas protestantas, Ostijos garbinimą išvadinęs stabmeldyste, buvo minios apkultas, suimtas, o vėliau pasmerktas mirti ir nukankintas. Vilniuje liuterionys ir kalvinai turėjo po bažnyčią. 1639 m. tyčia ar netyčia iš kalvinų bažnyčios šventoriaus kažkas įšovė pro langą į pranciškonių vienuolyno bažnyčią. Mieste tuojau kilo triukšmas: kalvinai buvo apkaltinti išniekinę bažnyčią, ir minia už tai apgriovė jų bažnyčią. Paskui prasidėjo ilga byla, ir galų gale seimo sprendimu kalvinų bažnyčia Vilniuje buvo nugriauta. Kita kalvinų bažnyčia buvo pastatyta už miesto (1640 m.). Ta naujoji irgi ne kartą buvo užpulta, bet

Ketvirtoji Vilniaus katedra, perstatyta 1632 m.

čia nuo teismo vieną kartą nukentėjo ir katalikai: 1686 m. du akademijos studentai buvo net myriop nuteisti.

Apskritai karalių Vazų laikais jau visiškai paaiškėjo, kad protestantizmas Lietuvoje išnyks. Ypač jo būklė pasunkėjo, kai išmirė protestantiškoji Radvilų šaka. Protestantizmo gynėjų nebeliko; o be galingų gynėjų ano meto sąlygomis protestantizmui laikytis buvo neįmanoma. Todėl iki mūsų laikų Lietuvoje protestantų išliko tik mažos salelės apie buvusius Radvilų centrus.

Nors ir nebuvo įstatymų, varžančių kitas tikybas, tačiau katalikiškoji bajorijos dauguma jautėsi galinti savo tikėjimo pirmavimą apginti ir be įstatymų: mat, katalikų buvo daugumas ne tik seimuose, bet ir tribunoluose ir visuose valdžios organuose. Kitatikius varžančių įstatymų atsirado tik XVII amž. pabaigoje ir XVIII amžiuje. Kai kurios sektos (pavyzdžiui, arijonys) buvo išvarytos iš krašto. Pagaliau buvo išleistas įstatymas, kuriuo į senatą ir į seimą galėjo patekti tiktai katalikai.

Katalikai pasirodė stipresni ne tik valdžioje: jie taip pat sugebėjo suimti į savo rankas visą kultūrinį gyvenimą, visą švietimą ir mokyklas.

5. Švietimo reikalai ir katalikų mokyklos XVII amž.

Jėzuitų mokyklos. Prasidėjus reformacijai, protestantizmas įsigalėjo visuose Vokietijos universitetuose. Mokslas vidurinėje Europoje nusidažė protestantizmu. Į kovą su juo stojo jėzuitai, kurie norėjo sugrąžinti mokslą katalikybei. Visur, kur tik leido valdžia, jie ėmė steigti savo mokyklas, pradėdami nuo vidurinių mokyklų, vadinamųjų kolegijų; vėliau stambesniuose centruose buvo kuriamos aukštosios mokyklos, vadinamosios akademijos, kurios prilygo universitetams. Tam pačiam reikalui jėzuitai buvo atkviesti ir į Lietuvą. Čia jie pirmiausia Vilniuje įkūrė savo kolegiją, o vėliau ir akademiją. Nesitenkindami Vilnium, jie labai greit savo mokyklų tinklą išplėtė po visą kraštą (žiūr. 289—291 psl.).

Prieš jėzuitų atsikraustymą Lietuvoje tebuvo tik pradžios mokyklų. Jų buvo visose didesnėse parapijose ir vienuolynuose. Jėzuitai tuojau ėmė steigti visam krašte kolegijas. Tuo-

jau po laimingųjų Stepono Batoro karų su Maskva, kai buvo atsiimtas Polockas ir įsistiprinta Livonijoje, jėzuitų kolegijos buvo įkurtos ir Polocke, ir Rygoje ir Tartuose *(Dorpate)*. Mat, reikėjo stiprios katalikybės atramos tuose nekatalikiškuose kraštuose. Tuo metu Mikalojus Kristupas Radvila, vad. Našlaitėlis, įkūrė jėzuitų kolegiją buvusiam kalvinų centre — Nesvyžiuje (1582 m.). Vėliau dar labiau paplito jėzuitų būstinės ir mokyklos. Jos kartais būdavo kuriamos karaliaus lėšomis. Bet dažniausiai jėzuitų atsikviesdavo į savo centrinius dvarus didžiūnai, kurie paskirdavo ir turtų mokyklai išlaikyti. Kartais jėzuitų pasikviesdavo ir vietos klebonas ar bent keli susidėję bajorai. Kolegijos dažniausiai ne iš karto būdavo įkuriamos. Iš pradžių kas nors paskirdavo lėšų apsigyventi tik keletui jėzuitų, vėliau kas nors pridėdavo lėšų mokyklos pradžiai, kiti pridėdavo lėšų aukštesniajai mokyklai, ir t. t. Tuo būdu kolegijos išaugdavo palaipsniui. Pilnai kolegijai išlaikyti lėšų pakakdavo tik iš pačių didžiųjų ponų fundacijų. Tuo būdu atsirado jėzuitų kolegijos Kražiuose (didžiojo hetmono Jono Karolio Katkevičiaus fundacija), Gardine (Smolensko vyskupo Isaikovskio ir kt. fundacija). Oršoje (karaliaus Zigmanto fundacija), Smolenske (klebono Lempickio ir kt. fundacija), Kaune (brolių Vijūkų Kojelavičių fundacija), Minske (kanclerio Martyno Oginskio ir K. Bžostausko fundacija), Naugarduke (sudėtinė fundacija), Bobruiske (Triznos fundacija), Pinske (kanclerio Aibr. St. Radvilos fundacija), Pašiaušėje (bajoro Beinarto f-ja), Slucke (sudėtinė f-ja), Vitebske (Smolensko vaivados A. Gansiausko f-ja), Žodiškiuose (Minkevičių f-ja), Brastoje (vicekanclerio L. K. Sapiegos f-ja). Be to, jėzuitai turėjo įsikūrę ir mažesnių mokyklų — Varniuose, Lauksodyje, Šeduvoje, Mstislauly, Slanime, Mogileve, Alūkstoje, Daugpily, Jelgavoj ir kitur.

Pijarų mokyklos. Prisisteigę kolegijų ir turėdami savo akademiją Vilniuje, jėzuitai beveik visą Lietuvos švietimą suėmė į savo rankas. Jie nesteigė tik pradžios mokyklų. Pradžios mokslas ir toliau buvo gaunamas parapijų, didžiūnų dvarų, miestų ir vienuolynų mokyklose. Jėzuitai į savo kolegijas priimdavo jau pramokusius rašyti ir skaityti. Tiesa, kur-ne-kur jie įsteigdavo ir pradžios mokyklų (kur turėdavo keletą savo žmonių, bet neturėdavo pakankamai lėšų kolegijai įkurti). Bet galima sakyti, kad tik vidurinis ir aukštasis mokslas Lietuvoje tebuvo jėzuitų rankose. Pradžios mokslu, be parapijų kunigų, dar rūpinosi šių ordinų vienuoliai: domininkonai, karmelitai, bernardinai, pranciškonai, augustinijonai ir kt. Jų vienuolynų Lie-

tuvoje buvo jau gana daug. Be to, XVIII amž. ir į Lietuvą atsikraustė specialiai jaunuomenės auklėjimu rūpinąsis pijarų ordinas (pijarai kurdavo vadinamąsias dievobaimingąsias mokyklas, lotyniškai *scholae piae;* dėl to jie ir buvo vadinami pijarais). Jie turėjo ne vien pradinių mokyklų, bet ir tokių pat kolegijų, kaip ir jėzuitai.

Jėzuitai mokydami pirmučiausia stengėsi išauklėti gerus katalikus ir paklusnius Bažnyčios sūnus. Jie mokė beveik tik to, kas buvo reikalinga to meto katalikų Bažnyčios mokslui įgyti. Pijarai daugiau rūpinosi pačiu mokslu ir praktiškojo gyvenimo reikalais. Ypač dėl to jie ir buvo pakviesti. Mat, šviesesnieji žmonės norėjo, kad mokyklų teikiamasai mokslas būtų platesnis, pritaikytas ir kitiems gyvenimo reikalams, ne vien Bažnyčiai. Tačiau pijarams buvo sunku įsigalėti: jėzuitų mokyklų tinklas buvo jau išplėstas, visuomenė buvo jų įtakoje, o patys jėzuitai nenorėjo užleisti savo pozicijų.

Anais laikais visi, — ar kas dirbo kokį nors visuomenišką darbą, ar mokė ar vertėsi prekyba, amatais ar kuo nors kitu, — gaudavo tam tikras privilegijas, turėjusias įstatymo galią ir leidusias tik jiems vieniems tuo verstis. Tokių leidimų privilegijų gaudavo ir jėzuitai kiekvienai savo mokyklai. Todėl jie tarėsi vieni teturį teisę mokyti; užtat jie trukdydavo pijarams kurti mokyklas tose vietose, kur būdavo jų mokyklos. Jei vis dėlto, nepaisydamas jų pasipriešinimo, koks nors didžiūnas duodavo pijarams lėšų įkurti mokyklai, tai jėzuitų mokykla atkakliai kovodavo su naująja mokykla: agituodavo bajoriją neleisti į ją vaikų, tikindavo, kad pijarų mokslas esąs niekam vertas, bylinėdavosi su jais dėl teisės mokyti, ir t.t. O tarp abiejų mokyklų mokinių dažnai atsitikdavo tokių pat kivirčų, kokių būdavo tarp jų ir protestantų mokyklų mokinių. Jei pijarai įkurdavo savo mokyklą ten, kur jėzuitų mokyklos dar nebuvo, tai šie būtinai ten skubindavosi įkurti ir savąją.

Žinoma, tų rungtynių metu abi pusės stengdavosi kuo geriausiai tvarkyti savo mokyklas; iš to galėjo išeiti tik didesnė nauda. Taip antai, jėzuitai, nusižiūrėję į pijarus, savo mokyklas labiau pritaikė gyvenimui; ilgainiui jose buvo pradėta mokyti ir gamtos mokslų, mokyklose atsirado ir laboratorijų. O kadangi jė-

zuitai turėjo puikią organizaciją ir daugybę turtų, kokių pijarai niekad neturėjo, tai labai greit jie sugebėjo tinkamai pakelti ir savo mokyklas. Pijarų atneštąsias mintis, kurioms pritarė visuomenė, jėzuitai labai greit pasisavino ir pradėjo mokyti naujoviškai. Ypač dėl šito jėzuitų prisitaikymo prie naujųjų reikalavimų, jų mokyklos nenustojo klestėjusios, ir pijarų mokyklos nebegalėjo su jomis konkuruoti (pijarų mokyklų buvo daug mažiau, negu jėzuitų).

Pijarai, kaip ir jėzuitai, steigė savo mokyklas iš atskirų didžiūnų ir bajorijos fundacijų. Pijarai, niekuo daugiau neužsiimdami, kaip tik mokymu, gyveno tik ten, kur buvo jų mokyklų, o jėzuitai stengėsi visur apsigyventi. Pijarų mokyklos — vienur pilnos kolegijos, kitur žemesniosios mokyklos — buvo įkurtos šiose vietose: Vilniuje, Geranainyse, Dambravicoje, Blotnoje, Naujajam Dolske, Ščucine, Panevėžy, Verenavoj, Ukmergėje, Raseiniuose, Valeranavoj, Vitebske, Želviuose ir dar vienur kitur.

6. Kitatikių mokyklos

Be katalikų, švietimu dar rūpinosi ir kitatikiai. Jie daugiausia rūpinosi tikybos reikalais, ir jų mokyklos taip pat daugiausia buvo pritaikytos bažnytiniams reikalams. Keletą mokyklų turėjo pravoslavai (Vilniuje, Polocke, Minske). Jie irgi mokė vienuolynuose. Daug geriau buvo sutvarkytas unitų švietimas. Vilniuje šie turėjo net savą, popiežiaus išlaikomą, kunigų seminariją; mokymu daugiausia užsiėmė jų bazilijonų ordinas, kurs turėjo Lietuvoje net keletą dešimčių savo vienuolynų. Jų vienuolynų buvo net Žemaičiuose (Padubysy), nors ten nei pravoslavų nei unitų nebuvo iš viso. Visur prie jų vienuolynų buvo bent pradžios mokyklų, o kai kur net ir aukštesniųjų.

Katalikams pačios pavojingosios buvo protestantų mokyklos. Jos buvo steigiamos protestantų didikų, o kai kur ir miestiečių. Bet jau XVII amžiuje jos ėmė nykti, didesnio vaidmens nesuvaidinusios. Beveik visur, kur tik būdavo jų, būdavo ir katalikų mokyklų, kurios nustelbė protestantiškąsias.

Tad XVII amžiuje katalikiškosios mokyklos Lietuvoje nustelbė kitų tikybų mokyklas; o katalikiškųjų mokyklų tarpe

vyravo jėzuitų mokyklos. Šitaip buvo iki 1773 m., kada buvo panaikintas jėzuitų ordinas.

Protestantų mokyklos buvo įkurtos Vilniuje, Brastoje, Nesvyžiuje, Semetyčiuose, Šiluvoje, Biržuose, Kėdainiuose, Slucke, o pradžios mokyklų buvo beveik kiekvienoj jų parapijoj. Iš visų šių mokyklų iš pradžių žymiausioji buvo vilniškė. Po protestantų susidūrimų su katalikais, 1640 m. ji buvo panaikinta kartu su kalvinų bažnyčia. Tada pražydo protestantų Radvilų centruose esančios Kėdainių ir Slucko mokyklos, kurioms atiteko daugumas Vilniaus mokyklos turtų. Ypač garsėjo Kėdainių mokykla: mat, Radvilų pastangomis Kėdainiai buvo daromi protestantų kultūros centru. Čia net buvo įsteigta spaustuvė, kurioje buvo spausdinamos religinio turinio knygos. Bet šis protestantizmo centras neilgai tegyvavo. Po Jonušo Radvilos mirties Kėdainiai nebeturėjo pono. Jonušo duktė buvo ištekėjusi už dėdės Boguslovo Radvilos (Dubingių ir Slucko pono). Šiam mirus 1669 m., pasibaigė protestantų Radvilų giminė, kurios dvarai, perėję per daugelį rankų, pagaliau atiteko katalikams Nesvyžiaus Radviloms. Kultūrinės protestantų įstaigos pradėjo nykti, ir švedų antplūdžio metu sunykusios jų mokyklos vėliau jau nebeatsigavo. Kėdainiuose teliko tik magistrato išlaikoma silpna mokyklėlė. Tokios pat mokyklėlės liko Biržuose ir Slucke.

7. XVII amž. mokyklose mokomieji dalykai

Kad ir įvairių buvo mokyklų steigėjų ir laikytojų, tačiau mokymas jose visose buvo beveik vienodas. Taip antai, visur pradžios mokyklose buvo mokoma skaityti, rašyti, katekizmo, ministrantūros, o kai kur dar ir skaičiuoti. Bažnyčios reikalui lotynų kalbos buvo mokoma net pradžios mokyklose. Skaityti mokė lenkiškai, o kai kur ir lietuviškai. Aukštesnėse mokyklose, t. y. kolegijose, niekur nemokė lietuviškai. Čia dėstomoji kalba buvo lotynų; mokiniai turėdavo išmokti lotyniškai kalbėti ir rašyti. Lotyniškai buvo rašomos eilės, sakomos kalbos, ruošiami disputai ir t. t. Kolegijoje mokslas buvo suskirstytas į 5 klases ir ėjo 5 metus. Be lotynų kalbos, čia mokė dar graikų (vėliau kai kur dar mokė vokiečių, prancūzų ir italų kalbų). Taip pat išeidavo filosofijos, o kai kur net teologijos kursą. Daugumas mokinių gyveno kolegijose ir ištisą dieną išbūdavo mokytojų priežiūroje. Ypatingai buvo žiūrima, kad mokiniai atliktų religinę praktiką, lankytų mišias ir kitas pa-

maldas. Jėzuitų kolegijose mokiniai ruošdavo religinio turinio vaidinimus ir disputus. Kolegijose visur buvo religinių mokinių brolijų.

Motiejus Kazimieras Sarbievskis (Sarbievius), Vilniaus ir Kražių jėzuitų mokyklų profesorius, žymus poetas († 1640 m.)-

Pijarai tuo atžvilgiu buvo ne tokie uolūs. Užtat jų disputai būdavo visuomeninėmis temomis. Jų mokiniai vaidindavo seimelį, rinkdavo atstovus į tribunolą ir t. t. Žodžiu, čia mokiniai buvo ruošiami gyvenimui, kuris jų laukė išėjus iš mokyklos.

Vilniaus akademijoje buvo mokoma maždaug tų pat dalykų, kaip ir kolegijose, tik kiek giliau, nuodugniau. Akademijoje buvo trys fakultetai — filosofijos, teologijos ir teisių. Geriausiai laikėsi pirmieji du, o teisių fakultete daugiau dėmesio buvo kreipiama tik į bažnytinę, arba kanonų, teisę, kurios mokė net 3 profesoriai (civilinės teisės — vos vienas).

8. Kunigų ruošiamosios įstaigos

Kunigų ruošimas ir skyrimas. Visos mokyklos anuomet tarnavo Bažnyčios reikalams, nors jų auklėtiniai ne kiekvienas būtinai turėdavo išeiti kunigu. Iki XVI amž. antrosios pusės beveik niekur pasauly specialių kunigų ruošiamųjų įstaigų nebuvo: visur kunigais buvo įšventinami žmonės, išėję iš tų pačių bažnytinių mokyklų. Žemesnioji kunigija dažniausiai būdavo labai mažai temokyta. Norint būti kunigu, pakakdavo kiek pramokti lotyniškai skaityti ir išmokti bažnytines apeigas. Dažnai jaunuolis pasiruošdavo kunigu vienuolyno ar parapijinėj mokykloj arba ir privačiai, pas kurį kunigą. Aukštesniojo mokslo įgydavo tik turtingieji, kurie gaudavo aukštesnes Bažnyčios dignitorių vie-

tas. Tačiau ir jiems jokių ypatingų reikalavimų nebūdavo: jų išsimokslinimas būdavo toks pat, kaip ir visų pasaulininkų. Be to, labai dažnai aukštąsias bažnytines vietas — klebonijas, kanonijas ar net vyskupijas — jie gaudavo dar būdami vaikai, o teologijos mokslus vėliau išeidavo. Daug kam būdavo lengva gauti tokias vietas, nes jas dalindavo valdovas arba ponai. O kadangi vyskupystes, kapitulas ir daugelį parapijų buvo įkūrę ir išlaikydavo valdovai, tai jiems priklausydavo ir tų vietų dalinimas. Ir didžiūnai savo dvaruose buvo įkūrę nemaža parapijų, todėl jiems priklausė klebonų skyrimas. Be abejo, kad šitokiu būdu skiriami dvasininkai labai dažnai nepasižymėdavo savo vertybe, nes daugumas iš jų tapdavo dvasininkais tik dėl pelningumo. Todėl nenuostabu, kad užplūdus protestantizmo bangai, į jį palinko net daugelis aukštųjų dvasininkų.

Vilniaus kunigų seminarijos. Protestantizmo skaudžiai paliesta, katalikų Bažnyčia, stodama su juo į kovą, persiorganizavo Tridento bažnytiniam suvažiavime (1545—1563 m.). Tada, tarp kitko, buvo susirūpinta ir geresniu dvasininkų paruošimu; vyskupijoms buvo įsakyta kurti kunigų seminarijas. Lietuvoje pirmas tuo susirūpino Vilniaus vyskupas Protasevičius. Prie savo paties atkviestų jėzuitų kolegijos jis įkūrė klierikų bursą (bendrabutį), o jo įpėdinis vysk. Jurgis Radvila 1582 m. įkūrė visiškai atskirą kunigų seminariją (joje turėjo būti 12 klierikų).

Tiek Protasevičiaus bursai, tiek seminarijai vadovavo jėzuitai. Tačiau nė viena iš tų įstaigų kaip reikiant neišsiplėtė: viena, jėzuitai daugiau dėmesio kreipė į savo pačių mokyklas, o antra, šioms įstaigoms nepakako užrašytųjų turtų, todėl jose buvo išlaikoma vos po keletą klierikų. Pagaliau nelabai į jas ėjo ir jaunimas, nes visi bemeilijo pakliūti į akademiją. Todėl seminarijos negalėjo paruošti reikalingo skaičiaus kunigų, ir kunigai daugumas buvo ruošiami senoviškai arba atvykdavo iš Lenkijos, nes jų labai trūko. Parapijos būdavo be kunigų arba turėdavo kunigų, visai nemokančių lietuviškai ir negalinčių susikalbėti su žmonėmis. Todėl 1595—1597 m. Vilniaus vyskupiją vizitavęs nuncijo atsiųstas pralotas Komuliejus *(Comuleus)* įsakė kasmet iš vyskupijos pajamų pridėti klierikų bursai po 3.000, o seminarijai po 10.000 auksinų. Šitokiu būdu turėjo būti išlaikoma ir mokoma apie 15—20 klierikų. Bent daugumas jų

turėjo būti lietuviai, kad, įšvęsti kunigais, galėtų sakyti lietuviškus pamokslus ir susikalbėti su žmonėmis.

Tačiau dar ir po to seminarijos ilgai skurdo ir iki pat XVIII amž. galo negalėjo paruošti reikalingo skaičiaus kunigų. Ypač jos sunyko po Maskvos ir švedų antplūdžio (1654—1667 m.). Taigi dar ilgai kuniguose būdavo žmonių, įvairiose mokyklose arba privačiai pasiruošusių; dažnai vikarais tapdavo net vargonininkai.

Kunigų ruošimas Žemaičių vyskupijoje irgi buvo nesutvarkytas. Vyskupas Petkevičius ir jo įpėdinis Merkelis Giedraitis paaukojo pinigų ir prie jėzuitų mokyklų Vilniuje pastatė žemaičiams klierikams specialią bursą. Iš tų pinigų turėjo būti nuolat išlaikoma ir mokoma 12 klierikų (8 bajoraičiai ir 4 valstiečiai). Bet šita fundacija greit išseko, ir kunigai Žemaičiams buvo pradėti ruošti prie Kražių jėzuitų kolegijos. Ten tam tikslui buvo pastatyta speciali seminarija; mokymas joje buvo pavestas jėzuitams. Bet ir čia seminarija visą laiką skurdo. Kurį laiką iš jėzuitų ji buvo atimta, perkelta į Varnius ir pavesta pijarams, bet vėliau ji vėl buvo grąžinta jėzuitams. Tik 1773 panaikinus jėzuitų ordiną, seminarija buvo pavesta kunigams misijonieriams, kuriuos jau XIX am. vidury pakeitė pasauliniai kunigai.

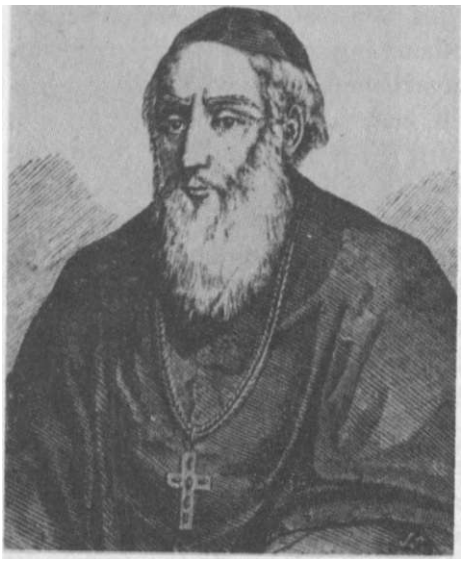

Vysk. Merkelis Giedraitis,
1576—1609 m. Žemaičių vyskupas, uolus katalikybės gynėjas ir didelis lietuvis patriotas.

Nė Žemaičių seminarija negalėjo paruošti reikalingo skai-

čiaus kunigų nei XVII nei XVIII amžiuje: kunigai ir toliau ruošėsi kaip įmanydami. O kadangi jie tuo būdu negalėjo kaip reikiant pasiruošti, tai ir tikėjimo reikalai Lietuvoje buvo labai apleisti.

9. Lietuvių rašliavos pradžia Didžiojoje Lietuvoje

Lietuvių kalbos vartojimas. Valstybės reikalams Lietuvoje buvo vartojama senoji gudų, lotynų, o nuo XVI a. kaskart vis labiau ėmė vartoti lenkų kalbą. Lietuvių kalba buvo tik šnekamoji kalba. Mokyklose jos irgi ilgai nemokė, nes nebuvo jokių lietuviškų knygų. Tik prasidėjus katalikų kovai su protestantizmu, buvo griebtasi ir lietuvių kalbos, imta reikalauti, kad ir kunigai mokėtų lietuviškai, — kad bent galėtų parapijonims lietuviškai paskaityti Evangelijų ištraukas, kad galėtų lietuviškai bent katekizmo pamokyti. Tam tikslui buvo pradėtos spausdinti reikiamos lietuviškos knygos, o pradžios mokyklose pradėta mokyti skaityti iš lietuviškų katekizmų.

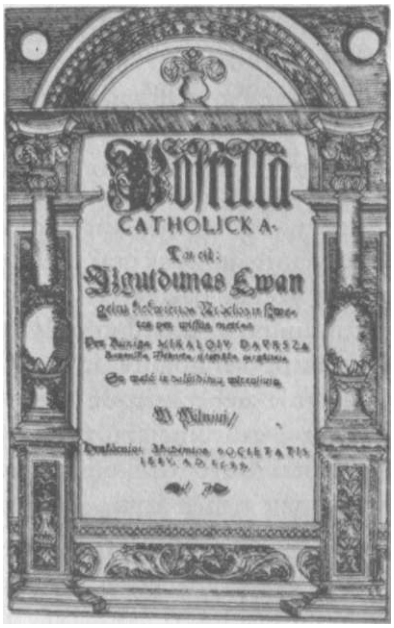

Daukšos postilė.

Katalikiškoji spauda. Pirmieji lietuviškąsias knygas tikybos reikalams pradėjo spausdinti protestantai Mažojoje Lietuvoje. Prasidėjus katalikų reakcijai prieš protestantizmą, Lietuvos ponija greit buvo atversta į katalikybę. Tačiau liaudis tebebuvo tamsi ir dar beveik pagoniška. Norint ją pamokyti tikėjimo tiesų, reikėjo paruošti daugiau lietuvių kunigų ir parūpinti reikalingų lietuviškų knygų, o pirmučiausia katekizmų. Kadangi neapšviesta kunigija negalėdavo sakyti pamokslų, tai visur tada

buvo madoje specialios knygos, iš kurių kunigas paskaitydavo tikintiesiems. Tai buvo vadinamosios postilės, kuriose buvo Evangelijų ištraukų arba atpasakojimų. Tad reikėjo tokią postilę išleisti ir lietuviškai. Pirmasis lietuviškomis katalikiškomis knygomis susirūpino didysis Žemaičių katalikybės gaivintojas vysk. Merkelis Giedraitis. Vyskupo raginamas, kanauninkas Mikalojus Daukša 1595 m. jo lėšomis išleido katekizmo vertimą, o 1599 m. — postilės vertimą. Be to, lietuviškomis knygomis susirūpino ir jėzuitai. Jėzuitas Konstantinas Širvydas 1629 m. išleido pamokslų rinkinį. Netrukus jis parašė net lotynišką lenkišką lietuvišką žodyną ir lietuvių kalbos gramatiką lotyniškai. Tatai turėjo padėti ne pačiam kalbos mokslui, bet tiems, kurie gamino religinę literatūrą. Be Širvydo, atsirado jėzuitų tarpe ir daugiau lietuviškai rašančiųjų. Vieni toliau rūpinosi Evangelijų bei pamokslų medžiagos ir katekizmų leidimu, o kiti dar rūpino ir lietuviškų giesmynų. Žodžiu, buvo spausdinama visa tai, kas reikalinga lietuviams bažnyčioje ir apskritai religinėje praktikoje. Tačiau šitas rūpestis greitai pasibaigė. Nugalėjus protestantizmą ir liaudį supažindinus su tikėjimo dalykais, katalikų Bažnyčios akcija liaudies tarpe vėl apmirė, ir po XVII amž. vidurio jau ilgai lietuvių rašliavoje nebepasirodė nieko naujo, tiktai buvo perspausdinėjami ir perdirbinėjami tie patys seni dalykai; lietuvių kalba nepaprastai buvo darkoma: tokios kalbos, kaip Daukšos ir Širvydo, jau nebematyti. Taip tad tęsėsi iki pat XIX amžiaus.

Protestantiškoji spauda. Be katalikų, XVI amž. gale pradėjo spausdinti lietuviškąsias knygas savo tikybos reikalams ir kalvinai. Iš pradžių ir jų kunigai dažniausiai būdavo lenkai, lenkų kalba būdavo atliekamos visos pamaldos, lenkiškai buvo mokoma ir jų mokyklose (jie irgi nekreipė dėmesio į liaudį). Religinė kova ėjo tik ponų ir bajorų tarpe, nes liaudis turėjo būti tokios pat tikybos, kokios buvo ir jų ponai. Mikalojaus Radvilos Juodojo rūpesčiu Brastoje buvo net lenkiškai išspausdinta Biblija protestantams. Tik dabar, kai katalikai ėmė rūpintis liaudim, — išleido jai lietuviškų šventaknygių, pradėjo lietuviškai sakyti pamokslus, — susirūpino liaudimi ir kalvinai. Religinėje literatūroje jie sekė katalikais; taip antai, pasirodžius Daukšos katekizmui, po 3 metų ir jie išleido savo pro-

testantiškąjį katekizmą (1598 m.); 1599 m. pasirodžius Daukšos postilei, protestantai 1600 m. išleido savąją. Tom dviem knygom buvo aprūpinti gyvieji protestantų reikalai, ir per 50 metų jie nieko daugiau nebeišleido. Tik kai apie 1652 m. hetmonas Jonušas Radvila Kėdainiuose įkūrė specialią lietuviškoms knygoms spaustuvę, čia buvo išspausdinta maldaknygių, giesmių rinkinys, katekizmas ir nauja postilė. Spaustuvė teveikė vos porą metų: greičiausiai, ji sudegė (1654 m.). Netrukus Maskvos ir Švedų karai sunaikino visą kėdainiškių Radvilų galybę, ir nebebuvo kas įtaisytų spaustuvę. Todėl vėlesniaisiais laikais lietuviškų protestantiškųjų knygų spausdinimas ėjo labai lėtai; dažniausiai būdavo išleidžiamos tik naujos minėtų knygų laidos. Tik 1660 m. Lietuvos protestantų rūpesčiu Anglijoje buvo išspausdinta didelė dalis lietuviškai išverstos Biblijos. Kai tas vertimas buvo pripažintas nevykusiu, protestantų sinodo rūpesčiu buvo paruoštas kitas. Senasis Testamentas buvo išspausdintas Karaliaučiuje 1701 m., o Naujasis — 1727 m. Vėliau Biblijos leidimai buvo dar kelis kartus pakartoti. Tuo tarpu katalikai lietuviškojo Šv. Rašto (tik Naujojo Testamento) vertimo tesulaukė tik 1816 m. iš vysk. Juozapo Giedraičio.

10. Lietuvos visuomenė XVII amžiuje

Valstiečiai ir miestiečiai. Trys buvo tuo metu Lietuvoje luomai (tiek pat jų buvo tada ir visose kitose valstybėse). Pats žemasis, be jokių pilietinių teisių luomas buvo valstiečiai. Jie buvo visiškoje žemės savininkų valdžioje. Antrasis luomas buvo miestiečiai. Jokių politinių teisių jie taip pat neturėjo ir valstybės gyvenime nedalyvavo. Kad ir patys tvarkėsi miestuose, kad ir turėjo savo teismus, tačiau ir juos labai varžė bajorija; į miestų reikalus kaskart vis daugiau pradėjo kištis seniūnai. Miestiečiai skurdo ir ekonomiškai, nes bajorija seimuose išsileisdavo įstatymų, kurie leido jai prekiauti be jokių muitų, tuo tarpu miestiečiai turėjo juos mokėti. Todėl pačiai bajorijai savo prekes išvežant ir iš užsienio atsivežant, miestiečiai negalėjo su ja konkuruoti, nes, mokėdami muitus, jie turėdavo brangiau savo prekes pardavinėti; pagaliau, pačiai ba-

jorijai apsirūpinant prekėmis, nebebūdavo nė pirkėjų. Tas pats buvo ir amatų atžvilgiu. Stambesnioji bajorija savo dvaruose turėjo amatininkų, kurie pagamindavo jai visa reikalinga, todėl miestų amatininkų cechai savaime turėjo nykti, nes nebuvo kas perka jų gaminius.

Bajorija buvo visagalis luomas. Vieni bajorai teturėjo visas teises, jie vieni tebuvo laikomi piliečiais. Jie vieni turėjo teisę atvykti į karalių rinkimus, jie rinko savo atstovus į seimą, kurs leido įstatymus; jie turėjo savo aukščiausiąjį teismą — tribunolą, — kurs irgi būdavo renkamas seimeliuose iš tų pačių bajorų. Bajorija jautėsi tikra, niekieno nevaržoma valstybės šeimininkė: valstybė buvo jos vienos. Oficialiai visi bajorai buvo lygūs: kunigaikščio ar grafo titulas nedavė jokių pirmenybių, — įstatymai net draudė taip tituluotis; kai tekdavo balsuoti (seimely), tai ir paskutinio vyžoto bajorėlio ir didžiūno balsai būdavo lygūs. Bet iš tikro bajorėlis visada balsuodavo taip, kaip jam liepdavo koks didžiūnas. Visa smulkioji bajorija buvo priklausoma didžiūnų: ji valgė jų duoną ir tik per juos tegalėjo gauti kokią aukštesnę vietą. Tad iš tikro valstybė buvo valdoma didžiūnų oligarchų. Tiesa, kartais jiems bandė pasipriešinti vidutinioji bajorija, tačiau seimeliuose jai neįmanoma buvo spirtis prieš didžiūnus: didžiūnai iš savo ir valdomųjų valstybinių dvarų atsivežDavo į seimelį daugybę plikbajorių, kurie galėjo viską nubalsuoti. Reikalui esant, šie pavartodavo net kardą, išvaikydami savo pono priešus.

11. Lietuvos ir Lenkijos valstybinės santvarkos blogybės; „aukso laisvė"

Karalius. Jungtinė Lietuvių Lenkų valstybė buvo vadinama Respublika. Visa valdžia joje priklausė bajorijai: be jos niekas nieko negalėjo padaryti. Karalius buvo laikomas pakviestuoju ir valdančiu pagal prisiimtas ir prisiektas sąlygas, kaip pagal sutartį. Jam nevykdant sąlygų, buvo galima jo neklausyti. Ir iš tikro silpnesnių karalių laikais kai kurie ponai, subūrę savo šalininkus, kėlė maištus, skelbdamiesi karaliaus varžomųjų bajorijos laisvių gynėjais (pav., Zebžidovskio, Liubo-

mirskio rokošai, — žiūr. 300, 333 psl.). Bet ir šiaipjau karalius buvo labai suvaržytas. Pirmiausia jis nieko svarbesnio negalėjo atlikti be senato, o mažesniems reikalams prie jo visada buvo senatoriai rezidentai *(senatus ad latus).* Be to, jį varžė ministeriai, kurių jis negalėjo priversti elgtis pagal savo norą; jų nebuvo galima nė pašalinti, nes jie visi buvo skiriami iki gyvos galvos.

Seimas. Ministeriams karalius galėdavo dar asmeniškai padaryti įtakos. Tačiau daug sunkiau būdavo susikalbėti su visagaliu seimu, kurs tik vienas tegalėjo leisti įstatymus, skelbti karą, o svarbiausia, tik jis tegalėjo uždėti mokesčius. Nuolatinių mokesčių nebuvo; jie būdavo skiriami kiekvienam iškylančiam reikalui atskirai, o bajorija kiekvieną kartą vis priešinosi.

Priimti seime konstituciją būdavo labai sunku, nes kiekvieną kartą būdavo reikalingas visų seimo narių sutikimas. Vaivadijų ir pavietų atstovai, atvykdami į seimą, atsiveždavo rinkėjų duotas instrukcijas, kurių būtinai turėdavo laikytis. Dažnai instrukcijose būdavo reikalaujama priešintis naujiems mokesčiams, ir pavieto ar vaivadijos atstovai tuomet neleisdavo uždėti mokesčių. Kitiems sutinkant su mokesčiais, jie tą klausimą palikdavo spręsti savo seimeliui. O seimeliai ne visada nusileisdavo. Tuo būdu dažnai atsitikdavo, kad vienos sritys mokesčius mokėdavo, o kitos ne. Mokančiosios tuo atveju kitame seime nebenorėdavo mokėti, kol mokesčius sumokės nemokančiosios sritys. Taigi išeidavo didžiausių painiavų, kurios trukdavo dešimtimis metų. Niekas negalėjo tokios užsispyrėlės srities priverst nusileisti, nes buvo laikoma, kad niekas negalįs bajorui uždėti jokios pareigos, jei jis pats jos neprisiimąs. O prisiimti kokią pareigą jis galėjo tik savo srities seimely. Tuo būdu pavietai ir vaivadijos buvo tarytum atskiros valstybės, kurios viską spręsdavo savo seimeliuose, o bendrasis seimas buvo tik tų valstybėlių kongresas, kur jų atstovai derino savo nuomones dėl bendrų politikos reikalų.

„Liberum veto" ir seimų irimas. Jei kurio nors pavieto atstovai dėl ko nors priešindavosi, tai turėdavo nusileisti visas seimas. Visur reikėjo visuotinio sutikimo. Vienam atstovui

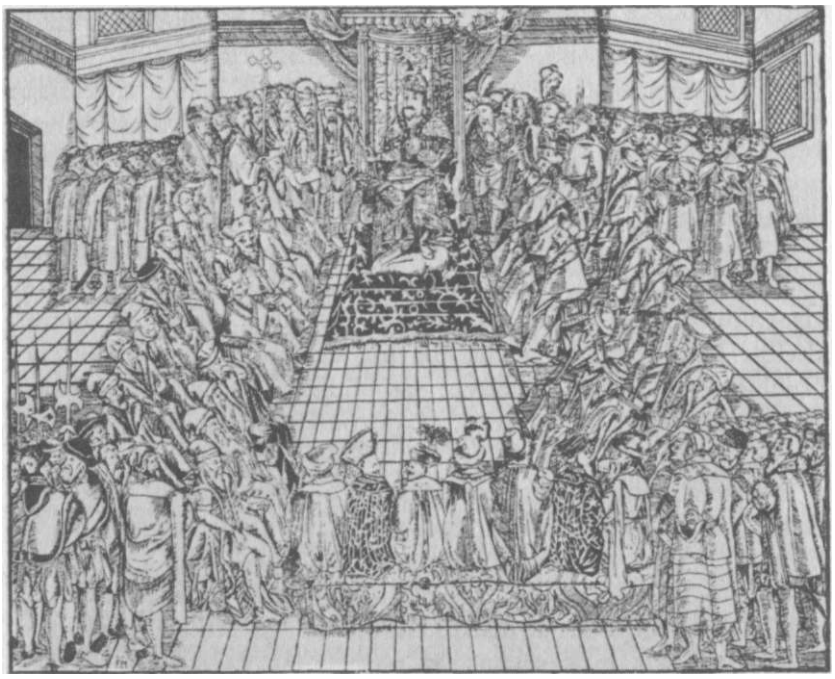

Seimo vaizdas.
Šiame sename raižiny vaizduojamas 1619 m. seimas.

savo pavieto vardu ištarus *veto* — draudžiu, visas seimas turėdavo nusileisti. O šitas *veto* buvo pradėtas vartoti ne tik sričių, bet ir privačių asmenų arba net ir svetimų valstybių sumetimais. Jei kam nors reikėdavo išardyti seimą, tas, neturėdamas seime bičiulio, visada galėdavo ką nors pasamdyti, kurs tą *veto* ištardavo (mat, krašte visada buvo pilna karaliaus priešų, varžančiųsi partijų ir nesugyvenančių didžiūnų). Jei ne vienam, tai kitam tūlo seimo nutarimai galėdavo atrodyti nepriimtini, todėl seimui nuolat grėsė pavojus iširti. Ir iš tikro kaskart vis dažniau pradėjo irti seimai, — juo labiau, kad kam nors protestuojant vienu klausimu, tuo pat atkrisdavo ir visi, net jau priimti nutarimai. Taip antai, Jono Kazimiero laikais iširo net 4 seimai. O XVIII amžiuje ta seimų liga taip įsivyravo, jog net ištisus dešimtmečius seime ničnieko nenutardavo.

Veikiant *veto* teisei, negalėjo būti padaryta jokių refor-

mų, nes visada atsirasdavo vadinamosios „aukso laisvės" šalininkų ir garbintojų. Taigi kiekvienas bandymas daryti kokių nors reformų reiškė seimo iširimą. Vienas kitas šviesesnis protas skundėsi dėl augančios netvarkos, bet bajorijos daugumas šita „aukso laisve" džiaugėsi ir didžiavosi: esą, piliečiai, t. y. bajorija, niekur nesanti tokia laisva ir niekur taip savo likimo pati nesprendžianti, kaip Respublikoje.

Didžiūnų galia. Pati bajorija iš tikro nevaldė: valdė ir ardė seimus didžiūnai. Tik kai reikėdavo viešai ištarti veto, didžiūnas to nedarydavo patsai, o pasiųsdavo jo priklausomą bajorą, kurį paremdavo kiti to paties didžiūno šalininkai ir tarnai. Didžiūnai XVII am-je, ypač nuo Zigmanto Vazos laikų, pasidarė lyg kokie karaliukai. Mat, Zigmantas Vaza visada laikė prie savęs daug svetimšalių, ir karaliaus rūmai dėl to pasidarė nebepopuliarūs. Anksčiau bajorų jaunuomenė vykdavo auklėtis į karaliaus rūmus. Bet nuo Zigmanto Vazos laikų ji jau ėmė burtis apie didžiūnų dvarus, kuriuose didžiūnai buvo puikiausiai įsitaisę, turėjo savo rūmų ministerių, o jų žmonos — rūmų ponių (freilinų) iš vidutiniosios bajorijos tarpo. Jie varė savo politiką, priešinosi karaliui, pešėsi tarp savęs. Žodžiu, buvo panašus vaizdas, kaip viduramžiais feodalinėje Europoje (kunigaikščių rolę čia vaidino didžiūnai). Valstybėje buvo didžiausia netvarka. Galingieji didžiūnai nieko neklausė, seimai kaskart vis dažniau iro, o bajorija, nors ir jautė neapykantą didžiūnams, tačiau brangino savo laisvę. Niekas nesirūpino perorganizuoti valstybės. Laisvės ideologai matė netvarką, tačiau *veto* teisę laikė šventa: esą, tai visų bajoriškųjų laisvių perlas, saugotinas, kaip akies lėlytė. Kiek vėliau įėjo į madą posakis: „Respublika laikosi netvarka" (t. y. netvarkos dėka): esą, laisva bajorų Respublika esanti netvarkinga, užtat niekam ir nepavojinga, — todėl jos niekas nepulsiąs; taigi bajorija galinti džiaugtis savo laisve ir niekuo nesirūpinti. Nors gyvenimas labai greit parodė šito įsitikinimo klaidingumą, tačiau, kol buvo pažabota išsikerojusi savavalia ir reformuota valstybės santvarka, praėjo daugiau, kaip pusantro amžiaus; o vienas ištisas amžius skendėjo visiškoje anarchijoje.

Vazų karaliavimo laikai yra netvarkos įsigalėjimo laikotarpis: seimai kaskart vis dažniau ėmė irti, *liberum veto* įėjo į kasdieninę gyvenimo praktiką. Dažnai girdime, kad *liberum veto* teise pirmą kartą pasinaudojęs ir seimą išardęs Upytės atstovas Čičinskas (Sicinskis) 1652 m. Tatai netiesa: daug kartų seimai iširo ir prieš 1652 m. Nuo 1536 m., kada iširo pirmasis Lenkijos seimas, iki 1569 m. Liublino seimo, kada prasidėjo bendrieji lietuvių lenkų seimai, — Lenkijoje iš viso iširo 7 seimai. O po Liublino unijos iki 1652 m., kada seimą išardė Čičinskas, iširo dar 13 bendrųjų seimų. Tiesa, anksčiau seimai daugiausia iširdavo, protestuojant didesnei atstovų grupei, keletui dešimčių ar bent keliolikai seimo atstovų, o 1652 m. seimas iširo, protestuojant tiktai vienam Čičinskui. Bet vis dėlto tai nebuvo pirmas toks atsitikimas. Antai vienas atstovas bandė sukliudyti viso seimo darbą dar 1596 m., o 1639 m. vienas Krokuvos atstovas, Liubomirskis, seimą ir išardė. Taigi tą paprotį vienam atstovui išardyti seimą įvedė ne Čičinskas, bet Liubomirskis. Abiem atvejais aplinkybės buvo labai panašios.

Seimas turėdavo tęstis ne ilgiau, kaip 6 savaites. Pasibaigus tam laikui, posėdžiauti buvo galima tik visiems atstovams sutikus. Ir štai 1639 m. Liubomirskis, o 1652 m. Čičinskas pasisakė nesutinką pratęsti seimui laiko, ir seimai išsiskirstė. Tik 1639 m. visi seimo atstovai lengvai išsiskirstė, o 1652 m. dalis atstovų labai norėjo tęsti seimą ir ieškojo pasislėpusio Čičinsko, kad šis atšauktų savo *veto:* mat, tuomet buvo sunkūs kazokų karų laikai, ir be seimo grėsė didelis pavojus (ypač Lenkijai). Bet negalima naiviai manyti, kad Čičinskas arba kas kitas būtų galėjęs kada nors išardyti seimą vienas: vienam tekdavo tik ištarti *veto,* ir kiti tuojau jį paremdavo, dėdamies bajorų laisvių gynėjais. Be to, šitų gynėjų turėdavo būti nemaža, — jų tarpe turėdavo būti nors vienas galingas didžiūnas: kitaip *veto* nuskambėdavo veltui. Ne kartą jis veltui ir nuskambėjo: seimas dirbo sau, kaip dirbęs. Ne kartą ant *veto* ištarusio galvos sušvytruodavo kitų bajorų kardai, ir šis turėdavo sprukti lauk iš salės. Būdavo atsitikimų, kad net keletą protestuojančių išmesdavo lauk, o seimas dirbdavo sau toliau, skelbdamas konstitucijas, kaip vienu balsu priimtas. Žodžiu, niekad vienam atstovui iš tikro nepasisekė išardyti seimo. Atstovo *veto* teisė buvo tik teorijoje; praktikoje ji galiodavo tik tada, kai ją remdavo koks didžiūnas su visais savo šalininkais. Neturėdamas tokios paramos, niekas nedrįsdavo ištarti *veto, o* ištaręs gaudavo labai apsivilti.

D. Laikotarpis bendrojo sugyvenimo su Lenkija

I. Valstybės pakrikimo laikai

1. Laikotarpio charakteristika

Lietuva ir Lenkija. Ilgas 3 Vazų karaliavimo periodas visiškai suartino Lietuvą su Lenkija. Abiejų valstybių bajorijos, bendrai gindamos savo teises nuo karaliaus pasikėsinimų, susigyveno ir pradėjo jaustis sudarančios vieną visuomenę. Lietuvos bajorija ir didikai savo valstybines teises vis dėlto saugojo, norėdami pasilaikyti Lietuvą tik sau, ir lenkų neįsileido. Tačiau ilgų karų metu jie pradėjo jaustis turį bendrą su Lenkija užsienio politiką. Todėl pamažu ėmė nykti savarankiška Lietuvos politika. Lietuviai stengėsi išlaikyti savarankiškumą tik viduje, saugodami atskirą valstybės organizaciją: patys rūpinosi Lietuvos reikalais, patys padengdavo visas savo valstybės išlaidas, patys rūpinosi sau reikalingais įstatymais, patys užimdavo visas valstybines vietas (urėdus). Tačiau karalių jau pradėjo rinkti bendrai su lenkais. Pirmieji 3 karaliai dar buvo rinkti atskirai. Stp. Batoro ir Zigmanto Vazos lietuviai iš pradžių net nepripažino savo didžiaisiais kunigaikščiais. Bet Vladislovas Vaza jau buvo bendrai išrinktas. Po jo Lietuva jau niekad nebesiūlė nei savo atskiro kandidato nei atskirų naujam karaliui sąlygų. Elekcijoje jie dalyvaudavo bendrai ir sudarydavo tik atskirą partiją, kuri visada būdavo susirišusi su viena ar kita lenkų partija. Lietuvai vis dar tebevadovavo viena kuri didikų šeima, kuri betgi visą Lietuvą jau surišdavo su sau artimų Lenkijos ponų partijomis.

Vadovaujančiosios Lietuvos ponų šeimos. Biržiečiai Radvilos, iki XVII amž. pusės vadovavę Lietuvos gyvenimui, išmirė. Po nenusisekusios Kėdainių sutarties su Švedais, hetmonas Jonušas Radvila mirė (1655 m.), palikęs vienturtę dukterį, kuri ištekėjo už tėvo pusbrolio ir artimo jo draugo, Boguslovo Radvilos. Švedų karų metu jis irgi palaikė sąjungą su Švedais. Karo metu jis gyveno pas savo giminaitį Brandenburgo ir Prūsų kunigaikštį; po karo nebegrįžo į Lietuvą, bet pasiliko gyventi Karaliaučiuje, kaip Fridriko Vilhelmo patarėjas ir Prūsijos valdytojas. Šio dėka jis atgavo visus, po švedų karo konfiskuotus, savo ir žmonos paveldėtuosius dvarus, bet, negyvendamas Lietuvoje, negalėjo čia turėti didelės įtakos. Jis mirė 1669 m., palikęs jaunutę dukrelę, kuri ištekėjo už Brandenburgo hercogo sūnaus Liudviko, o šiam mirus, — už Neuburgo kunigaikščio. Tuo būdu didžiulių biržiečių Radvilų turtų savininku pasidarė Vokietijos kunigaikštis, kuris netiko vadovauti Lietuvos gyvenimui. Todėl Lietuvoje po Radvilų iškilo kitos di-

dikų šeimos. Pirmučiausia iškilo Pacai, kuriuos pakeitė Sapiegos. Jonui Kazimierui atsisakant nuo sosto, Lietuvoje vadovavo jau Pacai. Vienas iš jų, Mykolas, buvo hetmonas ir Vilniaus vaivada, kitas, Kristupas, — kancleris, trečias, Steponas, — Vilniaus vyskupas, ketvirtas, Kazimieras, — Žemaičių vyskupas, o penktas, Petras, — Žemaičių seniūnas. Jie kad ir nebuvo labai turtingi, tačiau, turėdami tiek įtakingų vietų ir daugybę valstybinių dvarų, pajėgė nustelbti visus kitus ponus. Labiausiai iš jų pasižymėjo hetmonas ir kancleris, nes jų urėdai buvo įtakingiausi. O kadangi šitam periode ypatingai pražydo „aukso laisvė" ir valstybėje viską svėrė atskiri ponai ir jų partijos, tai Pacų, o vėliau Sapiegų viešpatavimas Lietuvoje buvo neribotas: jie darė, ką tik norėjo.

Svetimų valstybių papirkinėjimai. Šitam laikotarpiui labai charakteringas dar vienas bruožas, būtent svetimų valstybių kišimasis į Respublikos vidaus reikalus ir papirkinėjimas. Europoje tuomet buvo laikotarpis po 30 m. karo, kada Austrija su Prancūzija ypatingai varžėsi dėl pirmenybės. Katalikiškoji Prancūzija, valdoma kardinolo Rišeljės *(Richelieu),* 30 m. kare stojo į protestantų pusę, norėdama sunaikinti Austrijos imperatoriaus galybę. Nors karas ir pasibaigė imperatoriaus pralaimėjimu, tačiau jo galybė dar nebuvo visiškai sunaikinta. Todėl Prancūzijos ir Austrijos varžytynės tuo dar nepasibaigė. Dabar Prancūzija dėjosi prieš Austriją net su turkais ir kaip įmanydama stengėsi paimti į savo įtaką Respubliką. Ji rūpinosi, kad Respublika su turkais gyventų taikoje, kad su jais kariautų viena Austrija. Imperatorius, savo rėžtu, stengėsi patraukti Respubliką į savo pusę. Šitų varžytynių metu abi pusės leido didžiausias sumas, norėdamos papirkti ir patraukti į savo pusę visagalius Lenkijos ir Lietuvos didikus, stengdamosi įpiršti į Respublikos sostą savo kandidatus. Kitos Europos valstybės grupavosi apie Austriją ir Prancūziją ir veikė vienos ar kitos naudai. Tuo būdu atskiri Lietuvos didžiūnai užmezgė artimus santykius su užsienio rūmais, didžiuodamiesi, kad su jais skaitosi net karaliai, kad duoda jiems pinigų savo šalininkams verbuoti. Jie pradėjo jaustis esą svetimų karalių sąjungininkai, o iš tikrųjų tapo jų samdytais agentais. Krašte tolydžio augo anarchija. Įsigalėjęs pinigų ėmimas iš užsienio neišnyko iki pat Respublikos gyvenimo pabaigos.

a. Dviejų saviškių karalių laikai (1669—1696 m)

2. Mykolas Kaributas Višniaveckis (1669—1673 m.) ir jo elekcija

Atsisakius nuo sosto paskutiniam Vazai, nebeliko šeimos, kuri būtų buvusi surišta su Respublikos sostų tradicija. Todėl

varžytynės dėl sosto įgavo tokias pat formas, kaip ir pirmųjų 3 elekcijų metu. Jonas Kazimieras atsisakė nuo sosto, norėdamas jį užleisti Prancūzų kandidatui princui Kondei *(Condė)*. Jo kandidatūrą palaikė ir didieji Lietuvos Lenkijos ponai. Tačiau krašte buvo dar gana stipri partija, palaikiusi Habsburgų kandidatą. Tarpuvaldis buvo gana ilgas, partijų kova labai griežta. Persvara jau rodėsi būsianti Prancūzijos kandidato pusėje, tačiau elekcijoje nelaimėjo nė vienas tų didžiųjų partijų kandidatas.

Mykolas K. Višniaveckis,
1669—1674 m. d. Lietuvos kunigaikštis ir Lenkų karalius.

Audringaisiais Jono Kazimiero laikais didikų savavalia ir nešvarios intrygos buvo pasiekusios aukščiausią laipsnį. Vidutiniosios bajorijos masėse buvo kilęs didelis nepasitenkinimas jais. Todėl elekcijos lauke nesusitariant didikams, atsivedusiems gausingas kariuomenes, bajorija tik piktinosi, nerimavo ir keikė ponus senatorius. Seimas užtruko net 1¹/2 mėn. Visą laiką senate einant ginčams dėl kandidato, bajorija neturėjo nė ko veikti. Todėl ji pasipiktinusi kartą net išvaikė posėdžiaujantį senatą; susirėmimo metu buvo ir aukų. Pagaliau atsirado žmonių, kurie sumanė pasinaudoti šituo bajorijos nepasitenkinimu ir išrinkti karalių, aplenkiant didikus. To sumanymo priešaky stovėjo Lenkijos vicekancleris Olšovskis. Jam metus šūkį, visai netikėtai karalium buvo paskelbtas Mykolas Kaributas Višniaveckis. Lenkijos bajorijai jo vardas buvo priimtinas ir artimas, nes jis nepriklausė prie nekenčiamųjų didikų — buvo sūnus Jeremijo Višniaveckio, B. Chmelnickio laikais pasižymė-

jusio bajorijos gynėjo nuo sukilusių kazokų. Tuo tarpu jis buvo labai nusigyvenęs ir gyveno tik iš kitų malonės, nes karų metu buvo žuvę visi tėvo turtai. Didikai bandė šitą elekciją sutrukdyti, tačiau bajorija dėjo galvą už savo išrinktąjį karalių. Pacų vadovaujamoji Lietuva irgi pasisakė už jį, ir tuo būdu Višniaveckis tapo karalium.

Višniaveckiai buvo kilę iš Algirdo sūnaus Kaributo, kurio krikščioniškas vardas buvo Dimitrijas. Likę gyventi Ukrainoje, jie surusėjo ir šiuo metu jautėsi Lenkijos piliečiai, nes visa Ukraina nuo 1569 m. priklausė Lenkijai. Čia jie turėjo milžiniškų dvarų. Mykolo tėvas Jeremijas kazokų maištų metu buvo turtingiausias Ukrainos ponas ir didžiausias kazokų priešas. Jis su kazokais kariavo net pats vienas, savo jėgomis. Dėl to jo dvarai buvo sunaikinti, apiplėšti, ir sūnus Mykolas nieko nebeturėjo. Sako, jis net turėjęs pasiskolinti pinigų į seimą atvažiuoti. Apie karaliavimą jis, žinoma, nė svajote nesvajojo, ir išrinkimas jam pačiam buvo labai netikėtas.

Lietuviai Mykolo elekcijoje nebuvo visiškai vieningi. Kaip paprastai, lenkai į elekciją susirinko visi *(viritim),* o lietuviai atsiuntė tik atstovus. Galingieji Pacai savo pusėje turėjo beveik visus Lietuvos atstovus, o prieš juos buvo Radvilų galybės likučiai, kuriems vadovavo iš Karaliaučiaus į seimą atvykęs Boguslovas Radvila. Pacai su Radvila negalėjo remti vieno kandidato. Radvila, kaip Brandenburgo elektoriaus ministeris, oficialiai rėmė imperatoriaus ir elektoriaus peršamą Neuburgo princą, bet kartu statė ir savo kandidatūrą. Elekcijos metu princas Kondė atskiru bajorijos nutarimu buvo išbrauktas iš kandidatų. Jo šalininkais buvę Pacai, be abejo, negalėjo pereiti į Radvilos remiamo Neuburgiečio pusę, todėl,

Boguslovas Radvila,
paskutinysis iš Dubingių Radvilų
(† 1669 m.).

kiek pasvyravę, jie pagaliau parėmė Višniaveckį. Vėliau jie liko artimiausiais Višniaveckio patarėjais ir rėmėjais. Už jų pečių tuomet jau stovėjo visa Lietuva, nes, grįždamas iš elekcinio seimo, Boguslavas Radvila mirė (netoli Karaliaučiaus), ir galingų konkurentų Pacams daugiau jau nebeliko Lietuvoje. Pacų šeimos priešaky, taigi ir visos Lietuvos politikos vadu, buvo kancleris Kristupas Pacas, — tas pats, kuris pastatė gražųjį Pažaislio vienuolyną paliai Kauną (jo brolis hetmonas Mykolas pastatė taip pat gražiausią Vilniuje barokinę šv. Petro ir Povilo -bažnyčią Antakalny).

3. Mykolo Višniaveckio valdymas ir mirtis

Naujajam karaliui, kuris neturėjo nei turtų nei plačių ryšių, kurį visi didikai laikė už save mažesniu ir tapusiu karalium tik per nesusipratimą, — buvo nelengva karaliauti. Prancūzijos kandidato partija tuojau pradėjo ruoštis jį pašalinti. Jo parama buvo tik Pacų vadovaujamoji Lietuva ir Lenkijos bajorų partija. Kadangi jo didieji priešai buvo susirišę su Prancūzija, tai jis pats tuojau užmezgė ryšius su Austrų Habsburgais ir iš jų šeimos net vedė žmoną.

Kartu su jo viešpatavimu Lenkijoje prasidėjo sunkus karas su Turkais, kuriems pasidavė ir kazokų hetmonas Dorošenko. Lenkams, netvarkingai kariaujantiems, karas labai nesisekė: turkai užėmė stipriausią Podolės tvirtovę Kameniecą ir veržėsi į Lvovo apylinkes. Į karą pašaukta bajorija susikonfederavo ir ruošėsi kariauti ne su turkais, o su karaliaus priešu, galingiausiu prancūziškosios partijos didiku, Lenkijos hetmonų Sobieskiu. Sobieskiui tuo tarpu pasisekė sumušti turkus, atimti iš jų apie 10.000 belaisvių ir dalį žemių. Jo kariuomenė palaikė savo vadą, ir Lenkijoje grėsė vidaus karas. Tik abiem pusėm nusileidus, buvo išvengta konflikto. Prancūziškoji partija pagaliau apie karaliaus pašalinimą jau nebegalvojo, nes mirė jos kandidatas (1672 m.); ji dabar tik galvojo, kaip sunaikinti bajorų partiją, kuri keletą prancūziškosios partijos žmonių, kaltindama išdavimu, buvo patraukusi į seimo teismą ir pasmerkusi ištremti. Partijų kovų metu krašte nebuvo jokios tvarkos, seimai nuolat iro.

Stiprėjant lenkų bajorų partijai, drauge augo ir hetmono Sobieskio populiarumas. Ypač jį, kaip gerą vadą, palaikė kariuomenė ir Lenkijos pietinių sričių bajorija, kurią jis apgynė nuo turkų. 1672 m. kilus naujam karui su Turkija, atrodė, kad jau turės prasidėti vidaus karas: mat, prieš hetmoną Sobieskį, kariaujantį su turkais, bajorija vėl pastatė savo kariuomenę, o Sobieskio kariuomenė pasisakė guldysianti galvą už savo hetmoną. Susirėmimas atrodė neišvengiamas, tačiau sušauktas (1673 m.) seimas nuramino partijas, ir buvo pradėta ruoštis naujam turkų puolimui atremti. Pasibaigus karui, partijos, be abejo, vėl būtų susikirtusios; tik netikėta karaliaus mirtis abiejų partijų dėmesį nukreipė į naująją elekciją.

4. Lietuva M. Višniaveckio laikais

Kristupas Pacas,
1656—1658 m. vicekancleris,
1658—1684 m. kancleris.

Lenkų partijų kovos ir Lietuva. Visą Višniaveckio valdymo laiką Lenkijoje virte virė partijų kovos, dėl kurių pirmą kartą istorijoje buvo nutrauktas net karūnacinis seimas, o taip pat nemaža iširo ir kitų seimų. Lietuvai vadovaujantieji Pacai stovėjo karaliaus pusėje ir labai nesugyveno su abiem prancūziškosios partijos vadais — primų ir Lenkijos hetmonu Sobieskiu. Karų su turkais metu, sunkiu Lenkijai, Lietuva stengėsi laikytis nuošaliai. Hetmonas Pacas atsisakinėjo eiti lenkams į pagalbą, teisindamasis, kad Lietuvos kariuomenė neturinti teisės peržengti Lenkijos sienos. Pagaliau po ilgų ginčų nuvykęs į karo lauką, jis

vis dėlto nesutiko sutartinai veikti su savo priešu Sobieskiu — nieku būdu nepasidavė jo vadovybei.

Bendrieji seimai Lietuvoje. Naudodamiesi sunkia Lenkijos būkle, Lietuvos atstovai 1673 m. seime išreikalavo iš lenkų priimti įstatymą, kad kas trečias seimas, kurio maršalka esti lietuvis, būtų šaukiamas Lietuvoje (Gardine). Kadangi 1569 m. unijos aktai leido šaukti seimus tik Lenkijoje, tad lenkai dėl šito labai spyrėsi, tačiau buvo priversti nusileisti, nes lietuviai kitaip nesutiko jiems duoti paramos. Mat, lenkai, ruošdamiesi surinkti prieš turkus 60.000 karių, reikalavo, kad Lietuva tam tikslui sudarytų 30.000 karių. Lietuviai tada pareiškė, kad jie sudarysią tik 6.000 karių ir tik savo sienoms saugoti, o į Lenkiją jos neleisią, jei lenkai nesutiksią, kad seimai būtų šaukiami ir Lietuvoje. Kai lenkai pagaliau nusileido, tai lietuviai sutiko sudaryti 12.000 karių ir padėti lenkams kovoje su turkais. Tuo būdu priimtas įstatymas, kad kas trečias seimas turi būti šaukiamas Lietuvoje, buvo vykdomas iki pat Respublikos galo. Išimčių buvo padaryta tik didžiausios netvarkos laikais XVIII amž-je, kai iširdavo beveik visi seimai. Tuo būdu Gardinas pasidarė tarytum antrąją Lietuvos sostine.

Visiškai savarankiškas Lietuvos laikymasis Višniaveckio laikais priklausė nuo Pacų, kurie nenorėjo bendrauti su didžiaisiais savo partiniais priešais lenkais, o ypač su hetmonų Sobieskiu. Sobieskio populiarumo didėjimas ir pasisekimai karuose su turkais jiems buvo itin nemalonūs, ir dėl to jie niekad nenorėjo padėti jam kariauti. Mirus karaliui Višniaveckiui, buvo daug pavojaus, kad išgarsėjęs turkų nugalėtojas gali būti lenkų paskelbtas karalium, todėl Pacai tuojau pradėjo stengtis jam trukdyti patekti į sostą. Tačiau jiems nepasisekė: Sobieskį vis dėlto lenkai išrinko. Pagaliau buvo priversti jį pripažinti ir Pacai, o su jais — ir visa Lietuva.

5. Jono Sobieskio (1674—1696 m.) elekcija

Kaip ir ankstyvesnioje elekcijoje, taip ir šį kartą buvo du stipriausi kandidatai į sostą — vėl Prancūzijos princas Kondė (nebe tas pats) ir Austrijos remiamas Lotaringijos kunigaikštis Karolis. Pacai su Lietuva palaikė Lotaringietį, kuris būtų vedęs Mykolo našlę Eleonorą. Didieji Lenkijos ponai su pačiu het-

monu Sobieskiu palaikė Prancūzų kandidatą. Kai pasirodė, jog nebus galima išrinkti Kondės, prieš kurio kandidatūrą jau keliolika metų kovojo bajorija (Jono Kazimiero ir Mykolo laikais), tuomet prancūziškoji partija pastatė kandidatu savo vadą hetmoną Sobieskį. Išgarsėjęs Lenkijos gynėjas nuo turkų, atvykęs į elekcinį seimą tiesiog iš karo lauko, buvo labai palankiai lenkų bajorijos sutiktas.

Jonas Sobieskis,
1674—1696 m. d. Lietuvos kunigaikštis ir Lenkų karalius.

Pacai, bijodami jo kandidatūros, buvo pradėję prieš jį veikti dar tarpuvaldžio pradžioje. Elekcinio seimo pradžioje jų vadovaujami lietuviai reikalavo atmesti „piasto" kandidatūrą (piastu tada buvo vadinamas kiekvienas kandidatas iš saviškių). Kai lenkai to reikalavimo nepriėmė, lietuviai pareiškė, jog nepripažinsią piasto savo valdovu, nors lenkai jį ir išrinktų. Lenkams išrinkus Sobieskį, lietuviai pareiškė protestą ir, sustoję kitoje Vyslos pusėje, į elekcijos lauką neėjo. Tačiau lietuvių tarpe buvo ir Sobieskio šalininkų: jį palaikė jo sesers vyras, Lietuvos lauko hetmonas ir vicekancleris M. K. Radvila, Sapiegos ir kiti Pacų priešai. Jie atsiskyrė nuo lietuvių daugumos ir prisidėjo prie lenkų. Po kiek laiko tuomet nusileido ir Pacai, ir Sobieskis buvo visų pripažintas. Tačiau Pacai vis dėlto liko amžini jo priešai.

6. Jono Sobieskio politiniai planai ir jo valdymas

Sobieskio ryšiai su Prancūzija. Sobieskio politika buvo dvilypė. Kaip įgudęs karys ir karštas katalikas, jis pirmučiausia svajojo nugalėti turkus ir pašalinti jų pavojų krikščioniškajai Europai; čia jam reikėjo dėtis su Austrų Habsburgais. Iš kitos pusės, per partiją ir per savo žmoną prancūzę Mariją Kazimierą (kuri, tapusi karaliene, svajojo iškelti savo gimines Prancūzijoje), jis buvo susirišęs su Prancūzija, kuri visą laiką rūpinosi prieš turkus palikti vieną Austriją. Todėl po pirmų karų, Prancūzijai tarpininkaujant, su turkais buvo padaryta taika. Be to, Sobieskis padarė sutartį su Prancūzija ir Švedija prieš Brandenburgo elektorių ir imperatorių ir pradėjo ruoštis karui prieš elektorių. Karo išlaidas buvo pasižadėjęs padengti Liudvikas XIV; nukariauta Prūsija Sobieskiui turėjo likti, kaip jo šeimos kunigaikštija (jam tat buvo labai svarbu, nes, palikęs sūnums kunigaikštiją, jis tikrai būtų galėjęs tikėtis, kad Lenkijos ir Lietuvos sostas jiems atiteks). Tačiau šis planas nepasisekė: seimas karaliaus neparėmė. Nepasisekė Prūsijoje nė Švedams. Sobieskio priešas hetmonas Pacas neleido jų kariuomenei laisvai pereiti per Žemaičius (1678 m.). Nedaug teturėdamas kariuomenės, jis negalėjo visiškai neleisti švedų, bet visą laiką darė kliūčių ir, švedų pulkus apstatęs Lietuvos kariuomene, lydėjo per visus Žemaičius, žiūrėdamas, kad jie eitų siauru ruožu, neišsuktų iš kelio ir neplėštų. Taip pat Lietuvos kariuomenė juos lydėjo, kai jie grįžo karą pralaimėję (1679 m.).

Susiartinimas su Austrija. Prūsijoje kariavo tiktai vieni švedai ir už Prancūzijos pinigus pasamdyta kariuomenė, nuo kurių Fridrikas Vilhelmas (vadinamas didžiuoju elektorium) lengvai apsigynė. Po nepavykusio bandymo Prūsijoje, Sobieskis vėl atsigręžė į turkus ir susidėjo su Austrija. Mat, viduje prieš prancūziškąją politiką vis didėjo opozicija, o be to, prieš Prancūziją jį ėmė kurstyti ir žmona: ji buvo užsigavusi ant Liudviko XIV, kad tas nesutiko jos tėvo padaryti kunigaikščiu. Sobieskis karštai mylėjo savo žmoną ir visada buvo jos įtakoje. Todėl jis ėmė artintis su Austrija, — juo labiau, kad imperatorius žadėjo padėti jo sūnui Jokūbui nukariauti Moldaviją, pažadėjo išleisti už Jokūbo savo dukterį ir, tėvui mirus, paremti jo kan-

didatūrą į sostą. Bet nepasisekė nė čia. Padarius sąjungą su Austrija, turkai užpuolė šią ir pasiekė net Vieną. Kritiškuoju momentu Sobieskis atskubėjo imperatoriui į pagalbą; Viena buvo išgelbėta (1683 m.), ir turkai buvo išvaryti net iš dalies Vengrijos. Bet galų gale Sobieskis vis dėlto apsivylė ir čia. Mat, imperatorius tesirūpino tik savo reikalais: Moldaviją jis nukariavo pats sau; Jokūbui žadėtą dukterį išleido už Bavarijos elektoriaus Maksimilijono. Vėliau jis išpiršo Jokūbui savo žmonos seserį, Neuburgo princesę Jadvygą, tačiau nė po to imperatorius tinkamai neparėmė savo svainio: tėvui mirus, jis sosto negavo.

Sobieskio politinių planų iširimas. Visos karaliaus J. Sobieskio pastangos nuėjo niekais. Prie Prancūzijos jis nebegrįžo, nors Liudvikas XIV, įvykdęs jo žmonos reikalavimus tėvui, tuo būdu ją vėl patraukė į savo pusę. Planuota koalicija prieš Turkus neįvyko. Sąjunga su imperatorium nedavė jokios naudos (imperatorius tiktai džiaugėsi, kad Sobieskis atitraukė nuo jo dalį Turkų jėgų).

Ruošdamasis koalicijai prieš Turkus, Sobieskis padarė amžinąją taiką su Maskva. Buvo patvirtinta (1686 m.) Andrusavos sutartis su didelėmis nuolaidomis Maskvai, tačiau caras prie karo su Turkais neprisidėjo. Daug dirbęs, daug kariavęs, Jonas Sobieskis mirė 1696 m., nieko nepasiekęs. Visas kraštas buvo nepatenkintas jo pastangomis tvirtai valdyti, niekad nenorėjo duoti pinigų jo planams vykdyti, o savavaliauti įpratę didikai visur jam priešinosi. Jie laikė jį sau lygiu ponu: mat, visi atsiminė partinį bendradarbiavimą ir kovas, kai Sobieskis dar tebebuvo hetmonų, ir todėl nenorėjo jam pripažinti karališkosios didybės. Užtat jis pasistengė nustumti visus tuos, kurie buvo jam priešingai nusistatę, ir padėjo iškilti buvusiems savo draugams; bet iškilę, ir tie pasirodė esą jo priešai. Jis rūpinosi kaip įmanydamas laiduoti sostą vyriausiajam savo sūnui Jokūbui, tačiau tam griežčiausiai priešinosi didikai, kurie jautėsi patys turį ne mažiau teisių sostui.

Nesantaika Sobieskio šeimoje. Į gyvenimo pabaigą Sobieskis susilaukė nesantaikos net savo šeimoje. Jo žmona Marija Kazimiera be galo nekentė sūnaus Jokūbo žmonos. Jokūbas, karštai gindamas savo žmoną, dėl jos susipykęs su motina,

ketino net išvažiuoti iš savo krašto. Tėvo nusivylimas buvo neapsakomas. Visa jo viltis dar buvo karaliaujant sukrauti turtai ir giminystė su imperatorium. Tačiau, jam mirus, visa tai pasirodė be vertės: imperatorius Jokūbo neparėmė, o turtai nebuvo sunaudoti jo kandidatūrai į sostą, nes dėl jų ėmė varžytis sūnūs ir gobši motina. Motina buvo didžiausia sūnaus kandidatūros į sostą priešininkė ir agitavo už Prancūzijos princą. Tačiau karalium buvo išrinktas Saksonijos elektorius Fridrikas Augustas.

7. Lietuva Jono Sobieskio laikais

Sobieskis visą savo karaliavimo laiką buvo susirūpinęs Lenkijos reikalais. Jo valdymo pradžioje Lietuvoje visam kam vadovavo dideli jo priešai — Pacai. Jie visi nuolat priešinosi karaliui. Seime lenkai su karalium priversdavo ir Lietuvos kariuomenę ateiti į pagalbą prieš turkus, tačiau hetmonas Pacas jeigu ir nuvykdavo, tai visada veikdavo savarankiškai, neklausydamas karaliaus, ir dažniausiai išvengdavo didesnių mūšių. Bet ne kartą hetmonas Pacas visiškai atsisakė vykti prieš turkus, paprastai remdamasis tuo, kad pagal įstatymus Lietuvos kariuomenė tegalinti išeiti už savo valstybės sienų, tik seimui įsakius. Kliudydavo Pacai karaliui ir visuose kituose reikaluose. Kaip matėm, jie nenorėjo leisti pereiti švedams per Žemaitiją į Prūsus, nors šie ėjo, kaip karaliaus sąjungininkai. Taip pat jie buvo griežti karaliaus priešai ir seimuose. Todėl Sobieskis rūpinosi kaip įmanydamas iškelti Lietuvoje kitas didikų šeimas. Tuo būdu, jam padedant, čia pagaliau iškilo Sapiegos. Vienas iš jų, Benediktas, gavo Lietuvos iždininko, o jo brolis J. Kazimieras didžiojo hetmono urėdą. Pacai vienas po kito pagaliau išmirė, ir jų turėtieji urėdai atiteko kitiems. Tačiau iškilę Sapiegos pasidarė tokie pat nesukalbami, kokie buvo ir Pacai: seimuose jie taip pat ėjo prieš karaliaus pasiūlymus, kovojo su jo pastangomis palikti sostą sūnui, o hetmonas Sapiega taip pat nenorėjo klausyti karaliaus ir karuose. Net (1683 m.) vykstant vaduoti Vienos, Sapiega nesiskubino su Lietuvos kariuomene ir atvyko tik po didžiojo mūšio.

Kiek su karalium nebesiskaitė sustiprėję jo buvusieji favoritai, galima matyti, pav., iš 1688 metų Gardino seimo atidarymo. Karalius Sobieskis, norėdamas, kad bajorija įprastų jo sūnų Jokūbą laikyti jo pavadutoju ir įpėdiniu, jam pavesdavo kariuomenės vadovybę, duodavo atlikti kitokių valstybinių darbų ir visuose iškilminguose aktuose laikydavo jį greta savęs. Seimo atidarymo metu, kada į vieną salę sueidavo seimas ir senatas, jis taip pat pasisodindavo sūnų šalia savęs. Ir štai Gardino seimo pradžioje, karaliui įeinant į salę, hetmonas Sapiega, pamatęs greta sosto krėslą sūnui, nuspyrė jį koja į šalį, tardamas: „Greta karaliaus pritinka stovėti, o ne sėdėti". Karalius galingajam didikui nieko negalėjo padaryti: seime jam reikėjo būti labai atsargiam, nes kiekvienas konfliktas galėjo išardyti seimą.

Bet dar aiškiau Sapiegų priešingumas karaliui pasirodė byloje dėl Radvilaitės turtų ir jos rankos. Boguslovo Radvilos († 1669 m.) duktė, likusi mažytė, augo globojama Brandenburgo elektoriaus Berlyne. Jos paveldėtieji turtai buvo milžiniški — 185 dvarų kompleksai! Todėl, kai tik ji suėjo į metus, atsirado daugybė konkurentų dėl jos rankos. Vienas iš tų konkurentų buvo ir karaliaus sūnus Jokūbas. Tėvo testamente jaunutės kunigaikštytės globėjais, be elektoriaus, buvo dar paskirti Nesvyžiaus Radvilos ir kiti tolimesni giminės. Bet elektorius, visiškai nepaisydamas kitų globėjų, sutuokė auklėtinę su savo sūnum Liudviku (1681 m.). Seime dėl to pasigirdo balsų, reikalaujančių visus kunigaikštytės dvarus konfiskuoti. Pamato tam buvo, nes įstatymai draudė svetimšaliams Lietuvoje įsigyti dvarų; be to, Statute buvo nuostatas, kuriuo našlaitės, išėjusios už vyro be dėdžių ir giminių sutikimo, nustoja paveldėjamųjų teisių. Bet elektorius pažadėjo karaliui sumokėti 40.000 talerių, ir byla buvo numarinta. Po 6 metų ta pati kunigaikštytė tapo našle, ir vėl prasidėjo varžytynės dėl jos rankos. Pirmasis konkurentas vėl buvo karalaitis Jokūbas; be jo, dar piršosi vienas iš Radvilų, vienas iš Sapiegų ir keletas vokiečių kunigaikščių. Karalaitis Jokūbas net pats atvyko į Berlyną ir išgavo iš jaunos našlės raštu pasižadėjimą, kad ji ištekėsianti tik už jo, o jei ištekėtų už kito, tai nustotų visų savo dvarų. Bet vos Jokūbas parvyko namo ir ėmė ruoštis vestuvėms, ji slapta ištekėjo už Neuburgo princo Karolio Pilypo iš Heidelbergo (1688 m.). Taip apgautas, karalius tų pat metų seime pasiūlė, kad jos dvarai būtų konfiskuoti valstybės naudai. Bet tam pasipriešino Sapiegos. Jie buvo gavę iš Karolio Neuburgiečio 60.000 talerių ir pažadą, kad visi tie dvarai bus pavesti jiems globoti. Be to, jie svajojo pigiai juos nupirkti. Todėl su visa savo vadovaujamąja Lietuva jie pareiškė, jog neleisią skriausti našlaitės ir jos teises ginsią net ginklu. Karalius turėjo nusileisti. Tuo būdu žuvo viltis, kad jo sūnus pasidarys turtingiausiu ponu, ir dėl to negalima buvo net atkeršyti.

Tie dvarai tuo būdu ir liko Neuburgo kunigaikščiams. Sapiegos buvo ketinę juos nupirkti ir net buvo padarę užpirkimo aktą, bet tam pasipriešino Nesvyžiaus Radvilos, kurie jautėsi jiems turį daugiau teisių. Vis dėlto niekas tų dvarų nenupirko, ir jų globėju liko hetmonas Sapiega (jo žmona Glebavičiūtė buvo vienos Radvilaitės duktė). Už dvarų globojimą jis gaudavo kasmet po 40.000 auksinų. O pareigos jam buvo nedidelės — tik nieko kito neįleisti į tuos dvarus. Tačiau dėl to jis susipyko ne tik su ka-

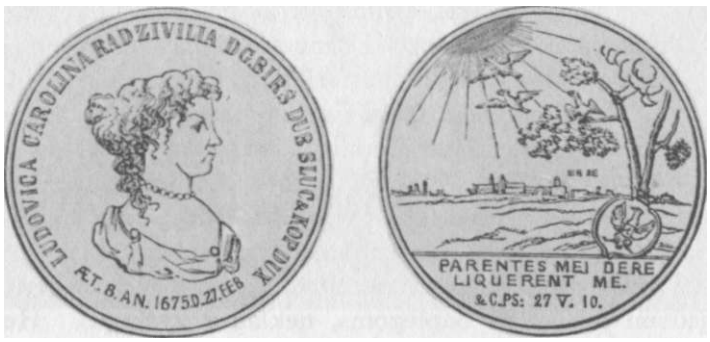

Paskutinės Biržų Radvilaitės medalis,
nukaltas jai turint 8 metus.

ralium, bet ir su Nesvyžiaus Radvilomis; o tatai vėlesniam Sapiegų šeimos likimui turėjo daug reikšmės. Visų tų turtų savininkė Radvilaitė mirė 1695 m., vėl palikusi vos 2 metų dukrelę, kuri ištekėjo už Zulbacho kunigaikščio ir paliko taip pat vieną dukterį; šios paveldėtuosius dvarus vėliau (XVIII amž. vidury) nupirko vienas iš Nesvyžiaus Radvilų. Tuo būdu biržiečių Radvilų dvarai atiteko nesvyžiečiams, dar labiau padidindami jau ir be to didelius jų turtus.

8. Sapiegų konfliktas su Vilniaus vyskupu Bžostausku

Sapiegos įsigalėję šeimininkavo Lietuvoje, su niekuo nesiskaitydami. Jie buvo visagaliai: hetmonas savo rankose turėjo kariuomenę, o jo brolis iždininkas valdė visas krašto pajamas. Suvaldyti jų niekas negalėjo, nes kiekvieną seimą buvo galima lengvai išardyti. Tačiau seimai ir be to iširdavo (Sobieskio laikais iš 11 seimų iširo net 6; 1688—1696 m. laikotarpy iširo visi seimai). Lietuvoje betgi buvo grupė didikų, kurie nepanorėjo būti Sapiegų nustelbti, kurie dėl to dėjosi su karalium ir stengėsi jiems pakenkti. Tik ilgai niekas neišdrįso atvirai kovoti su

Sapiegomis. Pirmasis stojo su jais į kovą artimas karaliaus, o ypač karalienės vedamai politikai vysk. Bžostauskas.

Hetmonas Sapiega pastatė vyskupo dvaruose kariuomenės. Kadangi pagal įstatymus bažnytiniuose dvaruose nebuvo galima laikyti kariuomenės (ją pagal įstatymus galima buvo laikyti tik valstybiniuose dvaruose), tai vyskupas pradėjo bylą. Byla tęsėsi labai ilgai, ir dėl jos iširo ne vienas seimas. Sprendė ją karalius, sprendė senatas, primas ir popiežiaus nuncijas. Pagaliau byla pateko į Romą. Tačiau hetmonas vis nenusileido; bylos metu jis dar daugiau pastatė kariuomenės bažnytiniuose dvaruose. Vyskupas už tai jį net ekskomunikavo, uždraudęs tikintiesiems su juo ir jo šalininkais bendrauti. Bet hetmonas tą pačią ekskomunikos dieną tyčia suruošė Vilniuje triukšmingą balių, ir niekas neišdrįso neatvykti. Vyskupas uždraudė dvasininkams, Sapiegoms dalyvaujant, laikyti pamaldas, bet kadangi beveik visi Vilniaus vienuolynai gyveno iš jų aukų, todėl, nedrįsdami nusikalsti Sapiegoms, neklausė vyskupo. Hetmonas, kuris niekad nebuvo labai maldingas, tuo metu tyčia kasdien atvykdavo į vienuolynų bažnyčias mišių klausyti. Vyskupo spiriami, vienuoliai aiškinosi galį jo neklausyti, nes jiems viršininkai esą tik jų ordinų generolai.

Pasidarė didelė painiava. Visam krašte virte virė agitacija, iš abiejų pusių pasipylė daugybė pamfletų. Sapiegos visiškai nepaisė vyskupo ir jo dvasininkų agitacijos, seimely triukšmaujančią bajoriją suvaldydavo su kariuomene, bet vis dėlto byla veikė ne jų naudai: visi, nepatenkinti Sapiegomis, ėmė kelti prieš juos galvas, ir seimeliai kaskart vis darėsi triukšmingesni, — dažnai juose net kraujas pasipildavo. O kai 1696 m. mirė karalius Sobieskis, tai Žemaičiuose ir Lietuvos rytuose (Polocko, Vitebsko, Minsko srityse) prasidėjo atviras judėjimas prieš Sapiegas. Oginskis ir keletas kitų bajorų, suorganizavę bajorijos būrius, ėmė naikinti Žemaitijoje esančius Sapiegų dvarus. Hetmono atsiųsta kariuomenė juos išsklaidė, tačiau jie nenurimo ir vėliau dar labiau išplėtė savo akciją.

Tarpuvaldis didikams visada būdavo be galo svarbus. Tad ir dabar Sapiegoms buvo itin svarbu į elekcinį seimą kaip galint daugiau įvesti sau paklusnių atstovų. Elekcijoje jiems rūpėjo stoti vieningos Lietuvos priešaky, kad tuo būdu galėtų

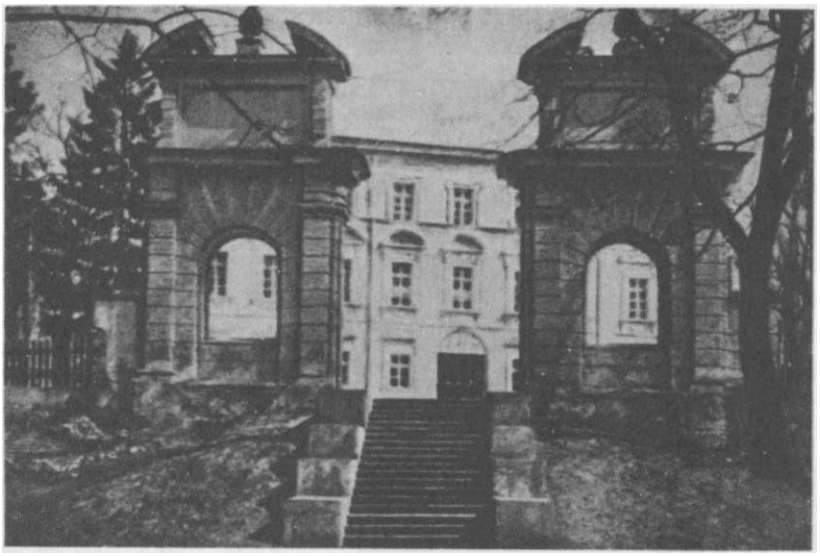

Sapiegų rūmai Antakalny
(dabar ligoninė).

daugiau nusverti renkant karalių ir kad naujasis karalius turėtų labiau su jais skaitytis. O Lietuvoje jau buvo prasidėjusi atvira kova prieš juos ir dar tebebuvo nebaigta byla su vyskupu. Todėl hetmonas pasiskubino susitaikinti nors su dvasininkais; 1696 m. gale buvo pasirašyta su vyskupo įgaliotiniais taika (pats vyskupas tos pačios bylos reikalu tada buvo išvykęs į Romą). Pasirašytąja taika vyskupas turėjo atšaukti ekskomuniką, o hetmonas — išvesti iš bažnytinių dvarų kariuomenę. Daugiau konfliktų tarp hetmono ir vyskupo nebebuvo, ir vėlesnėse bajorijos kovose su Sapiegomis vyskupas jau nebedalyvavo; jis net stengėsi sutaikinti kovojančius. Deja, bajorija jau buvo sukelta, ir Sapiegų priešai, vedami Oginskio, kaip tik stengėsi pasinaudoti prieš juos tarpuvaldžiu. Nors ir nelengva buvo sunaikinti Sapiegų galybę, tačiau bajorijai pradėjo sektis. Po trejų metų Sapiegos buvo visiškai nugalėti.

b. Saksų dinastijos laikai (1697—1763 m.)

9. Augustas II (1697—1733 m.) ir jo elekcija

Elekcija po Jono Sobieskio buvo viena iš nešvariausių visoje Respublikos istorijoje: joje viską lėmė papirkimai. Iš daugybės kandidatų (jų buvo net 18) stipriausi atrodė Prancūzų princas Kontys *(de Conti)* ir Austrų remiamas velionies karaliaus sūnus Jokūbas. Bet Jokūbas buvo nepopuliarus. Be to, jo šeimoje ėjo kivirčai dėl tėvo palikimo pasidalinimo, ir prieš jį veikė net pati motina. Todėl stipriausia atrodė Prancūzų partija. Liudviko XIV atstovas atsivežė milžiniškų sumų, ir daugumas didikų buvo jo papirkti. Bet jis per anksti iššvaistė pinigus; kai jo piniginė jau buvo tuščia, plačiai atskleidė savąją Saksų elektoriaus Fridriko Augusto atstovas. Tuomet daugumas, ypač iš karalaičio Jokūbo partijos, perėjo į Augusto pusę. Be to, jį parėmė ne tik Maskvos caro, bet ir nuo Jokūbo atsimetusio imperatoriaus atstovas. Tuo būdu didelė dalis bajorijos paskelbė karalium Fridriką Augustą. Prancūziškoji partija tačiau atskirai paskelbė išrinktu princą Kontį. Bet Augustas jau su paruošta kariuomene atskubėjo į Krokuvą ir čia karūnavosi. Kontys irgi atplaukė į Dancigą. Jo šalininkai sudarė konfederaciją jam paremti. Tačiau sunku buvo spirtis prieš tvirtą Augusto saksų kariuomenę, ir Kontys sugrįžo į Pran-

Fridrikas Augustas II,
1697-1706 ir 1709-1733 m. d. Lietuvos kunigaikštis ir Lenkų karalius, 1694—1733 m. Saksonijos elektorius (kurfiurstas).

cūziją, o jo šalininkai, gavę iš Augusto dovanų ir malonių pažadų, nusileido ir pripažino jį karalium.

10. Lietuva Augusto II elekcijos metu

Lietuvoje tarpuvaldžio metu tarp Sapiegų ir jų priešų tebeėjo smarkios varžytynės. Sapiegoms jau nebepavykdavo visų savo atstovų įvesti į seimus, ir jų priešai, lenkų remiami, darydavo seimuose jiems daug nemalonumų. Gavę 100.000 talerių, Sapiegos palaikė Prancūzijos kandidatą; jų priešai palaikė Augustą. Kai po elekcijos hetmonas Sapiega ruošėsi su visa kariuomene eiti prie Dancigo padėti princui Končiui, jo priešas Oginskis su draugais (Krišpinais, Zaranka, Pociejum, Katilu) stengėsi patraukti į savo pusę dalį kariuomenės; maža to, subūrę bajoriją, jie naikino Sapiegų dvarus Žemaitijoj. Mat, jie tikėjosi, kad naujasis karalius Augustas juos parems prieš savo paties priešus. Bet tuo tarpu Sapiegos, pereidami Augusto pusėn, išreikalavo iš jo raštą, kuriuo buvo įsakoma Oginskiui ir jo draugams nurimti ir išsiskirstyti. Karalius tą raštą davė nenuoširdžiai: Sapiegų galybės sunaikinimas ir jam buvo pageidaujamas. Todėl, sužinojęs tikrąjį karaliaus norą, Oginskis vėl atnaujino savo žygius prieš Sapiegas. Žemaičiuose ir Guduose vėl pradėjo bruzdėti bajorija ir naikinti Sapiegų dvarus. Kaltindama Sapiegas savavalia, bajorija reikalavo net atimti iš jų visa valdžią, visus urėdus. Kol hetmonas tebeturėjo savo rankose Lietuvos kariuomenę, jam pavykdavo sutramdyti bajorijos būrius, tai vienoje, tai kitoje vietoje siaučiančius: susidūrę su kariuomene jie bematant išsisklaidydavo. Bet kai hetmonas su kariuomene buvo iškviestas į Lenkiją kariauti su turkais, tai Sapiegų priešai galėjo Lietuvoje šeimininkauti kaip tinkami ir prieš grįžtantį hetmoną jau stoti su didelėmis pajėgomis.

11. Lietuvos ir Lenkijos „teisių sulyginimo" įstatymas
(coaequatio iurium, — 1697 m.)

Visa valstybinė santvarka, galutinai perorganizuota Lietuvoje Zigmanto Augusto laikais, buvo lenkiška. Taip pat iš Lenkijos buvo imtos ir bajorų laisvės. Pagrindiniai Lietuvos valdžios aparato bruožai buvo tokie pat, kaip Lenkijoje, tik kai kuriais

atžvilgiais jie šiek tiek skyrėsi. Taip antai, kai kurių Lietuvos ministerių teisės buvo platesnės už Lenkijos ministerių teises; pav., Lietuvoje hetmonas galėjo laikyti kariuomenę kur tinkamas, o Lenkijoje jis turėjo ją laikyti tiktai seimo nurodytose srityse. Lietuvos iždininkas visas krašto pajamas paimdavo į savo rankas, o Lenkijoje pajamos buvo laikomos pavietų kasose, iš kur jas hetmonas paimdavo kariuomenės reikalams; be to, jis tik tam tikru seimo nutarimu tegalėdavo gauti tuos pinigus. Toliau, Lietuvoje jokio teismo sprendimas nubausti ką nors infamija ar banicija (visų teisių atėmimu ar ištrėmimu) tol negaliodavo, kol jį patvirtindavo kancleris; Lenkijoje šito nereikėjo.

Sapiegų priešai, nesiliaudami su jais kovoję, pagaliau ėmė reikalauti susiaurinti teises tų ministerių, kuriais buvo Sapiegos, būtent hetmono ir iždininko. Mat, abu broliai, turėdami savo rankose krašto kariuomenę ir iždą, darė, ką norėjo. Buvo paleistas šūkis suvaržyti hetmono teisę iš vienos vietos į kitą kiloti kariuomenę ir suvaržyti iždininko teisę savo nuožiūra valdyti pinigus. Ta pačia proga dar buvo reikalaujama susiaurinti kanclerio teises, atimant iš jo teismo sprendimų priežiūrą. Visa tai ėjo Lietuvos ir Lenkijos teisių sulyginimo *(coaequatio iurium)* šūkiu, nes tuo buvo norima suvienodinti Lietuvos ir Lenkijos ministerių teises.

Kanclerį šitas teisių susiaurinimas ne taip skaudžiai lietė. Juo tada buvęs Sapiegų priešas D. Radvila bemeilijo atsisakyti nuo tų savo teisių, kad tik būtų suvaržyti Sapiegos. Kancleriui nesipriešinant, vieni Sapiegos nepajėgė apginti ministerių teisių, ir *coaequatio iurium* įstatymas buvo priimtas elekciniame seime (1697 m.). Tačiau Sapiegos, nenorėdami išsižadėti savo galybės, nė neketino laikytis šito įstatymo. Taip antai, seimas paskyrė kariuomenei stovyklas Gardino, Alytaus ir Pinsko apylinkėse, bet hetmonas ją laikė visam krašte. Iždininkas taip pat tebereikalavo, kad mokesčių rinkėjai ir toliau pinigus teiktų jam pačiam. Todėl Sapiegų priešams buvo dar daugiau pagrindo kelti prieš juos bajoriją: buvo šaukte šaukiama, kad Sapiegos laužą tik ką priimtą įstatymą, kad jie savavaliauja. Todėl visa tolimesnė kova su Sapiegomis ėjo šio įstatymo apsaugos šūkiais.

12. Lenkų kalbos įvedimas Lietuvos teismuose

Tame pačiame 1697 m. *coaequatio iurium* įstatyme buvo dar pasakyta, kad visi Lietuvos teismų sprendimai turį būti rašomi nebe senąja kanceliarine gudų kalba, bet lenkų kalba.

Lietuvoje iki Jogailos Vytauto laikų nebuvo jokių raštų vidaus reikalams: visi dovanojimai ir teismo sprendimai būdavo atliekami žodžiu arba žymimi kokiais nors kitais ženklais. Raštas buvo reikalingas tik susižinoti su užsieniu. Jogaila su Vytautu pirmieji pradėjo vartoti raštą ir vidaus reikalams, įvesdami jį savo kanceliarijose. Didžiojo kunigaikščio raštai buvo rašomi lotyniškai ir gudiškai (rašant į užsienius, buvo vartojamos dar ir kitos kalbos). Veikiai vidaus reikalams įsigalėjo gudų rašto kalba, nes ji jau buvo vartojama Lietuvai tekusiose rusų srityse ir lengviau buvo rasti žmonių, ją mokančių. Tačiau ta gudų kalba jau nebekalbėjo nė viena slavų tauta. Nors ji, kilusi iš senosios bažnytinės slavų kalbos, ir buvo vartojama visose rusų kunigaikštijose, Lenkijos valdomoje Galicijoje ir Rumunijoje, — tačiau niekur ta kalba niekas nebekalbėjo. Be abejo, kad ji buvo artima visoms slavų kalboms. Pagaliau ji ir raštuose buvo nevienoda, nes kiekvienam krašte ji savotiškai plėtojosi, įgaudama daug vietos gyventojų vartojamų žodžių. Taigi ja rašytuose Lietuvos raštuose daug yra ir lietuviškų žodžių. Dėl to Maskvoje Lietuvos raštų kalbą net vadino lietuvių kalba. O lietuviškoji kalba valstybės reikalams buvo vartojama tik vėlesniais laikais, be to, labai retai (pav., XVIII amž-je kartais lietuviškai būdavo skelbiamos valstiečių pareigos: mat, šie kitos kalbos nesuprato; dar XVI a. dažnai lietuviškai būdavo skelbiami teismų sprendimai).

Nenuostabu, kad tuomet nebuvo rašoma lietuviškai. Ir visose kitose valstybėse praėjo nemaža laiko, kol raštai buvo pradėti rašyti šnekamąja kalba. Pav., Lenkijoje nuo pirmųjų lotyniškų raštų pasirodymo ligi lenkiškų įsigalėjimo praėjo net 400 metų. Be to, Lenkijos teismuose sprendimai tebebuvo rašomi lotyniškai iki pat nepriklausomybės galo, t. y. ir tada, kai Lietuvoje jie jau buvo rašomi lenkiškai.

Lietuvoje juo sunkiau buvo susidaryti valstybinei kalbai, nes šnekamoji kalba buvo ne viena. Tikrojoje Lietuvoje buvo šnekama lietuviškai, guduose — gudiškai, bet raštai visur buvo rašomi ta pačia įprastine gudų kalba. Greta jos, dar buvo vartojama lotynų kalba, o nuo XVI amž. vidurio pradėta vartoti ir lenkų kalba. Kadangi didžiojo kunigaikščio dvaras tada jau buvo lenkiškas, ir patsai kunigaikštis dažniausiai gyvendavo Lenkijoje, tai su juo reikalų turį didžiūnai palengva išmoko lenkų kalbą ir pradėjo ją vartoti net savo tarpe. Vėliau, kai buvo įvesti

bendrieji seimai ir kai atsirado daugiau bendrų reikalų su lenkais, lenkų kalbos pramoko ir vidutinioji bajorija. Tuo būdu palengva Lietuvoje ėmė rastis ir lenkiškų raštų; XVII a. gale lenkiškai jau buvo rašomi beveik visi dokumentai, bet teismų knygos dar tebebuvo vedamos gudų kalba. Lenkiškai kalbančiai bajorijai tas atrodė jau nebenatūralu, ir todėl šituo 1697 m. *coaequatio iurium* įstatymu teismuose buvo panaikinta gudų kalba. Nuo tada visi oficialūs raštai pradėti rašyti vien tik lenkiškai. Tik Bažnyčia dar ilgai tebevartojo lotynų kalbą. Vilniaus kapitula savo aktus pradėjo rašyti lenkiškai tik nuo 1783 m., nors kitus raštus daug anksčiau rašė lenkiškai.

Coaequatio iurium įstatymas buvo naujas Lietuvos ir Lenkijos suartėjimo įrodymas. Po Liublino unijos tarp abiejų valstybių savaime palengva ėjo dar buvusių skirtumų susilyginimas ir valdžios organų susivienodinimas. Unijos akto metu Lietuvoje dar nebuvo kai kurių urėdų, kurių buvo Lenkijoj. Tačiau jie pamažu vėliau atsirado. Pav., referendoriai Lietuvoje atsirado tik Batoro laikais; su lenkų refendoriais jie buvo sulyginti 1635 m., t. y. Vladislovo Vazos laikais. Dabar štai buvo panaikinti dar likę ministerių kompetencijų skirtumai. Po šito įstatymo, iki pat XVIII amž. antrosios pusės, kada buvo pradėtos didžiosios Respublikos reformos, jau nieko daugiau nebedaryta Lietuvos ir Lenkijos suartinimui: nors abiejų valstybių organizacijos buvo atskiros, tačiau jos jau buvo visiškai vienodos. Tuo būdu varydamos bendrą užsienio politiką, abi valstybės išgyveno viena greta kitos beveik iki pat savo pabaigos. Kadangi bajorijos jau buvo tiek susigyvenusios, jog jautėsi sudarančios vieną visuomenę, tai iš pirmo žvilgsnio atrodė, jog tai tarsi viena valstybė.

13. Augustas II ir jo politiniai siekimai

Augustas II buvo stambaus sudėjimo, tvirtas vyras. Todėl savo gimtinėje jis buvo vadinamas T v i r t u o j u *(Der Starke)*. Iš jaunumės buvo pilnas didybės manijos ir svajojo sukurti galingą, absoliutiškai valdomą valstybę. Visame kame jis norėjo sekti Liudviku XIV, tačiau mažytė Saksonija netiko tam tikslui. Todėl, metęs protestantizmą, jis perėjo į katalikybę ir išsirūpino sau Lietuvos Lenkijos sostus. Gavęs didžiulę jungtinę valstybę, svajojo įvesti tvirtą valdžią ir sukurti galingą rytų Europos imperiją. Suvaldyti išdykusius didžiūnus ir jokios valdžios nepripažįstančią bajoriją jam turėjo padėti saksų kariuomenė. Kadangi pagal *pacta conventa* jis negalėjo prie savęs laikyti tos kariuomenės, tai jis sugalvojo ją pasilikti,

apsiimdamas atkariauti turkų užimtas Podolės sritis. Bet karas su turkais greitai pasibaigė: Austrijos sumušti, jie tas žemes atidavė be didelių kovų. Padarius su jais taiką (1698 m.), saksų kariuomenę reikėjo išsiųsti. Bet karalius Augustas, nenorėdamas likti be savo kariuomenės, vėl rado išeitį.

Tuo pat metu Maskvos caras Petras I Didysis ruošėsi prasiveržti į Baltijos jūrą. Tam tikslui reikėjo išvyti švedus, valdančius visą pajūrį nuo Rygos iki Estijos. Augustas irgi pasiryžo prie jo prisidėti; Petrui palikęs Estiją, jis svajojo nusikariauti sau Livoniją (Vidžemę). Čia jis ketino susikurti savo nuosavą kunigaikštiją. Tuomet, iš vienos pusės, turėdamas savo kariuomenę Vidžemėje, t. y. Lietuvos pasieny, o iš kitos pusės, nuo Lenkijos netolimoje Saksonijoje, jis būtų galėjęs lengviau suvaldyti ir didikus ir bajoriją ir pasiekti absoliutiškos valdžios. Tam tikslui, dar turkų karo metu, jis padarė slaptą sutartį su Petru I prieš Švedus. Todėl karui su turkais pasibaigus, jis saksų kariuomenės namo negrąžino, bet išsiuntė ją arčiau Livonijos — į Lietuvą. Iš čia ji vėliau pradėjo pulti švedus. Švedų karalius Karolis XII, išvijęs ją iš Livonijos, įsiveržė iš pradžių į Lietuvą, o paskui ir į Lenkiją. Tuo būdu prasidėjo didelis vadinamasis šiaurės karas.

Augustui buvo geras pretekstas siųsti kariuomenę į Lietuvą: jis sakėsi norįs sutvarkyti Lietuvą, kur, hetmonui Sapiegai grįžus iš karo su turkais, susirinkusį bajorija ruošėsi pradėti su juo vidaus karą.

14. Tolimesnės Lietuvos bajorijos kovos su Sapiegomis ir 1700 m. Valkininkų konfederacija

Gardino paliaubos. Kai Podolėje ėjo karas su turkais, tenai su kariuomene buvo išvykęs ir hetmonas Sapiega. Jo priešai tuo tarpu įsigalėjo Lietuvoje, apnaikino Sapiegų dvarus ir, sutelkę bajoriją, sutiko grįžtantį hetmoną paliai Gardiną (1698 m.). Livonijos link karaliaus siunčiama saksų kariuomenė tuo metu irgi pasiekė Gardiną. Jo generolas Flemingas pasidarė tarpininku tarp bajorijos ir Sapiegų. Sapiegų pusė buvo tvirtesnė. Tačiau karalius nenorėjo leisti jiems nugalėti bajorijos, nes jis

norėjo, sutramdęs Sapiegas, patsai valdyti Lietuvą. Todėl Flemingas palaikė bajorijos pusę ir privertė Sapiegas padaryti sau nenaudingą taiką. Hetmonas pasižadėjo dalį kariuomenės paleisti, o likusiąją laikyti seimo nurodytose vietose. Bajorija iš savo pusės turėjo atsisakyti reikalavusi atimti iš Sapiegų visus urėdus. Todėl abi pusės išsiskirstė nepatenkintos, ir kiekvienu momentu vėl reikėjo laukti naujo susirėmimo. Sapiegos atleistą kariuomenę pasisamdė savo pačių pinigais ir nė neketino nusileisti. Jiems tik vieno tereikėjo pasiekti, — kad karaliaus kariuomenė neberemtų bajorijos; netrukus jie to ir pasiekė.

Sapiegų susiartinimas su karalium. Po šitos taikos karaliaus kariuomenė buvo išsiųsta į Žemaitiją, kur jai buvo tarsi pavestas pastatyti Šventosios uostas (prie Palangos), bet iš tikro ji ten turėjo laukti patogaus momento įsiveržti į Livoniją. Ten bebūdama, ji didžiai įsipyko Žemaičių bajorijai, ir visa Lietuva kartu su Lenkais ėmė reikalauti, kad karalius ją grąžintų atgal į Saksoniją. Sapiegos betgi ėmė remti karaliaus sumanytą karą su Švedais. Dėl to karalius palinko į jų pusę ir net pavedė jiems dar daugiau pasamdyti kariuomenės. Tada Sapiegos vėl pradėjo drąsiai šeimininkauti Lietuvoje, su niekuo nebesiskaitydami; jų priešų kurstoma bajorija ir vėl ėmė bruzdėti.

Valkininkų konfederacija ir Sapiegų pralaimėjimas (1700 m.). Sapiegoms visus jėga tramdant, vis dėlto 1700 m. visam krašte atsirado daugybė jų dvarus plėšiančių būrių, kurie pagaliau susispietė Lydos ir Ašmenos apylinkėse, o iš ten atėjo prie Valkininkų. Čia jau buvo sutraukta visa Sapiegų kariuomenė ir dalis jiems ištikimos bajorijos. Tačiau Sapiegų priešų jėgos buvo didesnės: prieš Sapiegas buvo susirinkusi beveik visos Lietuvos bajorija ir visi didžiūnai. Jie kiekvienas irgi atsivedė samdytos kariuomenės — savo dvarų milicijos. Bajorija sudarė konfederaciją ir pasižadėjo tol nesiskirstyti, kol bus sunaikinti Sapiegos. Konfederacijos maršalka buvo išrinktas Katilas, o regimentorium (karo vadu) — Mykolas Višniaveckis. Vilniaus vyskupui Bžostauskui tarpininkaujant, dar buvo mėginta tartis, tačiau, nė vienai pusei nenusileidžiant, teko pagaliau kautis. Visą dieną užtrukusios kautynės pasibaigė Sapiegų pralaimėjimu. Jų kariuomenei vadovavęs hetmono sūnus Mykolas (visi kiti

Sapiegos, vos prasidėjus kautynėms, pabėgo į Vilnių) vakarop buvo apsuptas ir turėjo pasiduoti. Višniaveckis jį nusivežė į Valkininkus, kur kitą rytą įsiutusi bajorų minia, nepaisydama Višniaveckio pasipriešinimo, jį kardais sukapojo (kartu buvo sukapoti dar du belaisviai).

Kiek bajorija degė neapykanta Sapiegoms, rodo Valkininkų įvykiai ir belaisvių sukapojimas. Kai Mykolas Sapiega pasidavė, bajorijos regimentorius, grąžinęs jam kardą, nusivežė jį savo karietoje į Valkininkus (kautynės įvyko į šiaurę nuo Valkininkų, Leipūnuose). Čia jis uždarė belaisvį pranciškonų vienuolyno celėje, greta savęs. Tuo tarpu bajorų minia lauke siuto. Per naktį miestely girtuokliavusi ir siautėjusi, rytą minia apsupo vienuolyną, reikalaudama belaisviui mirties. Jaunojo Sapiegos prašomas, Višniaveckis išėjo jos nuraminti bet ant didžiūnų įtūžusi minia nenorėjo jo nė klausyti; buvo girdėti balsų: „Jie visi lygūs! Tarp savęs susitars, o vargšai bajorai jų fantaziją turės apmokėti savo gyvybe ir turtu... Kur mano brolis? !..." Kiti minėjo Leipūnų laukuose žuvusius sūnus, tėvus ir kitus gimines. Nebebuvo jokios vilties. Nieko nepadėjo nė pakviestas bajorijai artimesnis Katilas; Oginskis nė nepasirodė. Atvykusio vyskupo Bžostausko pastangos irgi nuėjo niekais: bajorai kardais sukapojo jo karietą, kiti iškinkę nusivedė arklius, o jis pats, mažiau girtų padedamas, vos spėjo pasprukti į nuošalesnę vietą. Kadangi vienuolynas buvo uždarytas, tai keletas bajorų užsiritę praardė stogą ir, įlindę vidun, atidarė duris. Minia pagaliau atsidūrė prieš belaisvio celę, kurią užstojo Višniaveckis. Kurį laiką pastovėjusi, minia staiga nustūmė Višniaveckį į šalį ir įsiveržusi ėmė kapoti belaisvį kardais. Apsvaigusį išsitęsė jį į kiemą ir ten baigė savo kruviną darbą ...

Taip žuvo jaunas, daug gražių vilčių turėjęs didikas, imperatoriaus tarnyboje pasižymėjęs generolas. Žuvo dėl to, kad buvo Sapiega, nors pats bajorijai buvo kuo mažiausiai nusikaltęs. Paskutiniame susirėmime jis kaip tik buvo linkęs taikintis, — nesutiko tik jo dėdė iždininkas ir tėvas hetmonas.

Tuojau po to žiauraus darbo ta pati bajorija užkapojo kardais bandžiusį pabėgti belaisvį Voiną ir jį gynusį Kuravičių. Jų visų lavonai ištisas 3 dienas išgulėjo kieme, nes, bijodami būti įtarti Sapiegų bičiuliais, niekas nedrįso atiduoti jiems paskutinės paslaugos. Tik ketvirtą dieną vyskupo Bžostausko ir Višniaveckių rūpesčių jie buvo palaidoti.

Visa tai labai charakteringa to meto bajorijos nuotaikai ir jos veikimo būdui. Šitokių kruvinų vaizdų atsitikdavo dažnuose bajorijos susibūrimuose, o ypač seimeliuose.

Valkininkų konfederacijos nutarimas. Po šitų kruvinų įvykių Sapiegos pabėgo iš Vilniaus į Lenkiją. Ten jie ėmė ieškoti paramos pas karalių ir seime. Lietuvos bajorija tuo tarpu pasiryžo juos visiškai sunaikinti. Ten pat, Valkininkuose, visus Sapiegas ji paskelbė krašto išdavikais, jų dvarus konfiskuotais, jų turėtus urėdus atimtais. Žodžiu, viskas iš jų buvo atimta; pagaliau ir pavojinga buvo jiems ką nors palikti, kad atsigavę neatkeršytų. Bajorija tuojau sudarė savo valdžią; kariuomenę 2 metam pavedė Višniaveckiui, o Katilui su Oginskiu davė teisę per tuos 2 metus skirti ir rinkti mokesčius.

Sapiegų byla ir jų pasidavimas Karoliui XII. Tuo tarpu buvo pradėti naikinti Sapiegų dvarai. Tačiau bajorija suprato, kad jai tik tada pasiseks sunaikinti Sapiegas ir įvykdyti savo siekimus, kai ją parems karalius ir kai seime laimės bylą. Tam tikslui tuojau buvo nusiųsta pas karalių delegacija, kuri turėjo prašyti paimti bajoriją į savo globą ir patvirtinti jos nutarimus. Norėdami tuo reikalu laimėti, žymesnieji bajorijos vadai net buvo pasirašę Augusto reikalaujamą raštą, kuriuo jie visos Lietuvos vardu atsižadėjo savo teisių rinktis valdovus ir paskelbė jį absoliutiškai valdančiu didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu su paveldėjamąja teise. Bet tas raštas pasipiktinusio 1701 m. Varšuvos seimo buvo viešai sudegintas, ir pagaliau jo visi išsigynė.

Byla dar ilgai buvo neišpręsta. Karalius Sapiegų nerėmė, bet ir neatstūmė. Jis laikė juos prie savęs, kaip baubą Lietuvos bajorijai, kad ji per daug neišdidėtų. Negaudami niekur paramos ir matydami naikinamus savo dvarus, Sapiegos pasidavė tuo metu į Lietuvą įžengiančio Karolio XII globai.

Čia dar verta plačiau paminėti Lietuvos bajorijos raštą, skelbiantį karalių Augustą absoliutišku didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu su paveldėjamąja teise. Štai charakteringa jo ištrauka: „... Išsižadame visų savo beverčių lenkiškų didžiosios Lietuvos kunigaikštijos, Lenkų karalių ir didžiųjų Lietuvos kunigaikščių mūsų protėviams duotų laisvių. Atmetame laisvą priešinimosi žodį (t. y. *liberum veto)* ir apie valstybę galvojimo laisvę. Valdžią ir jos dispoziciją taip pat pavedame ir įteikiame mūsų absoliutiškajam ir aukščiausiajam viešpačiui, šviesiausiajam Lietuvos kunigaikščiui, kaip kadaise ją turėjo paveldėjamieji Lietuvos kunigaikščiai. Gediminai,

Algirdai, Jogailos viešpatavo absoliutiškai. Amžinai išsižadame laisvojo Lenkų karaliaus ir didžiojo Lietuvos kunigaikščio rinkimo teisių su visais jų punktais, klauzulėmis ir paragrafais ..." Toliau jie pasižada laikytis savo valdovo duotų įstatymų; o kas drįstų tam viskam priešintis, tokį, — „kaip maištininką, be jokio teismo ir įstatymo baus mūsų paveldėjamasis monarchas, šviesausiasis kunigaikštis Fridrikas Augustas, neatsižvelgdamas į luomą, lytį ir padėtį, savo, kaip aukščiausiojo ir amžinojo didžiosios Lietuvos kunigaikštijos viešpaties, teise ir autoritetu ..."

Tas raštas pasirašytas visų žymesniųjų Sapiegų priešų, bajorijos vadų (Višniaveckio, Oginskio, Katilo, Radvilos, Pociejaus ir kt.). Jis datuotas Valkininkuose 1700 m. lapkričio 24 d., t. y. tą pačią dieną, kai buvo padarytas nutarimas, skelbiąs Sapiegas išdavikais; bet iš tikro jis buvo surašytas vėliau, ir parašai surinkti atskirai. 1701—2 m. Varšuvos seime vis dėlto niekas neišdrįso jo ginti. Neprisipažino jo nė karalius, ir tuo būdu jis be jokio pasipriešinimo buvo Varšuvos aikštėje budelio sudegintas. Jis neturėjo jokių padarinių; bet vis dėlto tatai rodo, kad ir šiuo metu Lietuva amžinojo ryšio su Lenkija dar nebrangino: jos bajorijos vadams sutinkant, karalius ruošėsi Lietuvą valdyti kitokiomis teisėmis, negu Lenkiją. Ir jei ne švedų antplūdis, tai, be abejo, karalius, remdamasis šituo raštu, su savo saksų kariuomenės pagalba būtų bandęs pradėti valdyti Lietuvą absoliutiškai. Tačiau švedų antplūdis atnešė visai kitoniškų rūpesčių.

15. Švedų antplūdis ir karas su jais

Karo pradžia. Kai Augustas II su Petru I padarė sutartį atimti iš Švedų Baltijos pajūrį, tuo metu Švedų karalium buvo jaunutis Karolis XII; jam tebuvo vos 18 metų amžiaus. Augustas II su Petru I, be to, įtraukė į sąjungą Daniją ir Brandenburgo kunigaikštį. Tuo būdu Švedija buvo iš visų pusių apsupta, ir niekas negalėjo tikėtis, kad jaunutis Karolis XII sugebės prieš visus priešus atsispirti. Jis buvo ištroškęs karo laurų, svajojo tik apie didžius laimėjimus, tačiau buvo prastas politikas: net nežinojo, ką veiktų, jei nukariautų ir visą pasaulį. Jam buvo svarbu tiktai pats karas. Ir iš tikro Karolis XII pasirodė genialus ir drąsus karo vadas. Iš visų pusių apsuptas, jis pasiryžo nugalėti priešus vieną po kito. Staiga vienu puolimu jis suvaldė Daniją, o padaręs čia taiką, ties Narva (Estijoje) visiškai sunaikino caro kariuomenę. Po to jis atsigręžė į Augusto kariuomenę, apgulusią Rygą. Išvijęs ją iš Livonijos, pasiskelbė

einąs pašalinti Augusto nuo sosto ir per Lietuvą traukė į Lenkiją.

Lietuva karo pradžioje. Lietuvoje tuo tarpu (po Valkininkų konfederacijos) šeimininkavo Sapiegų priešai. Livonijoje su švedais kariavo tik saksų kariuomenė, kurios Augustas kaskart vis daugiau gabenosi iš Saksonijos. Seimas ir senatas visą laiką rūpinosi išvengti karo, ir todėl nesiuntė prieš švedus valstybės kariuomenės. Tad Karoliui XII iš pradžių nebuvo pagrindo veržtis į Lietuvą ir Lenkiją. Bet čia jam padėjo Sapiegų byla. Nerasdami paramos nei seime nei pas karalių, jie užmezgė ryšius su Švedais, ir Karolis XII nusiuntė į Žemaitiją savo kariuomenės apsaugoti bajorijos plėšiamų Sapiegų dvarų. Bajorijai ir valstybės kariuomenei vadovaująs Višniaveckis puolė švedų kariuomenę. Tada Karolis XII, pasiskelbęs esąs puolamas, su visa savo kariuomene užėmė Žemaitiją, Kauną, Vilnių (1702 m.) ir nužygiavo į Lenkiją, ketindamas Augusto vietoje pastatyti kitą karalių. Sapiegos tuo tarpu grįžo į Lietuvą, hetmonas gavo dalį švedų kariuomenės ir liko Vilniuje. Višniaveckis, Oginskis ir kiti Sapiegų priešai su savo kariuomenės būriais tuo tarpu tebebuvo krašte. Su ta kariuomene ir suorganizuotais bajorijos būriais (konfederacijomis) jie puolė švedus ir Sapiegas. Iki pat karo pabaigos vieni kitus naikino, teriojo kraštą, galutinai nelaimėdami nei vieni nei kiti.

Karolis XII,
1697—1718 m. Švedų karalius

16. Stanislovo Leščinskio išrinkimas karalium ir karo pabaiga

St. Leščinskio išrinkimas. Atėjęs į Lenkiją, Karolis XII sumušė Augusto kariuomenę, ir Augustas gana ilgai jau ne-

bedrįso stoti į viešą mūšį. Jis klajojo po kraštą, organizuodamas jėgas, o Karolis tolydžio reikalavo, kad primas šauktų seimą ir paskelbtų Augustą netekus sosto. Lietuva ir Lenkija buvo naikinamos, plėšiamos, nes tiek sava, tiek priešo kariuomenė turėjo pragyventi iš vietos gyventojų. Krašte kilo neapykanta ne tik prieš švedus, bet ir prieš Augustą. Todėl visuotinio sukilimo prieš švedus, kaip 1656 m., nebegalėjo būti. Pagaliau 1704 m. Karolis privertė sušaukti elekcinį seimą, kuris, apstatytas švedų kariuomene, paskelbė karalium Poznanės vaivadą Stanislovą Leščinskį. Augustas tada atnaujino sutartį su Petru I ir, atėjus jo kariuomenei, pradėjo naują karą su švedais, tačiau Karolis XII vienu žygiu išvijo Augustą net už Lenkijos sienų, ir šis pabėgo į Saksoniją.

Stanislovas Leščinskis,
1706—1079 m. d. Lietuvos kunigaikštis ir Lenkų karalius; 1733 m. buvo išrinktas antrą kartą, bet į sostą nepateko (†1766 m.).

Karolio XII žygis į Saksoniją ir Altrandštato taika (1706 m.). Tuo tarpu caras Petras I sėkmingai kariavo su švedais Estijoje, — užėmė Narvą, Tartus ir Nevos paupy pradėjo statyti būsimąją Rusijos sostinę — Petrapilį (dabartinį Leningradą). Iš čia, susitaręs su Augustu, jis atvyko į Lietuvą ir užėmė Vilnių. Viena jo armija atėjo į Brastą, bet stipriausios jo pajėgos stovėjo Kijeve. Į Brastą atvyko ir Augustas. Karolis XII staiga sumušė Augusto kariuomenę; caro kariuomenė iš Brastos pati pasitraukė. Sumanęs suduoti Augustui smūgį skaudžiausioje vietoje, Karolis nužygiavo į Saksoniją. Pabūgęs visko netekti, Augustas Altrandštate (Saksonijoje) padarė su Karoliu taiką, atsižadėjo Respublikos sosto ir pripažino karalium Leščinskį (1706 m.).

Karolio XII žygis į Rusiją ir Poltavos mūšis. Karolis XII buvo padaręs su Respublika Olivos sutarties sąlygomis (žiūr. 328 psl.) taiką tuojau po Leščinskio karūnacijos. Todėl jam dabar beliko tiktai vienas priešas — caras Petras Didysis, kuris tuo tarpu su kariuomene buvo jau Lenkijoje ir skelbėsi esąs lenkiškųjų laisvių gynėjas, visiškai nesiskaitydamas su Leščinskiu. Visa Lenkija buvo rusų užimta; Lietuvoje dar tebebuvo švedų kariuomenė, Sapiegos ir, Augustui atsisakius nuo sosto, prie jų prisidėjęs Višniaveckis su Zavišos vadovaujama bajorijos konfederacija, palankia Leščinskiui. Prieš juos tebeveikė Oginskio ir kitų būriai. Tuo tarpu 1707 m. pradžioje grįžo iš Saksonijos Karolis XII, ir rusai pradėjo trauktis. Traukdamiesi jie viską naikino, gabenosi į Rusiją turtus ir belaisvius, o ko negalėjo išsivežti, tą degino. Karolis XII svajojo pasiekti Maskvą ir pašalinti nuo sosto Petrą I. Kadangi jam buvo pažadėjęs sąjungą kairėje Dniepro pusėje caro valdomų kazokų hetmonas Mazefa, tai jis žygiavo į Ukrainą. Jį lydėjo caras, apsiautęs su kariuomene iš visų pusių; miestai nepasidavė, bet Karolis XII vyko, palikdamas juos užpakaly nepaimtus.

Pakeliui caras viską naikino, ir švedų kariuomenei trūko net maisto. Todėl Karolis skubėjo pas Mazefą, tikėdamasis visko gauti, pailsėti ir sutriuškinti caro kariuomenę. Tačiau caras, sužinojęs apie Mazefos sąmokslą, išsklaidė jo jėgas, ir Mazefa prisijungė prie švedų tik su mažu kariuomenės būreliu. Pasiekęs Poltavą, Karolis pamatė, kad geresnių sąlygų nebegalima tikėtis, ir todėl pasiryžo laimėti arba žūti

Mūšis pasibaigė švedų pralaimėjimu. Sužeistas Karolis XII išsigelbėjo pabėgęs į Turkus, o jo kariuomenės viena dalis žuvo, kita pateko į nelaisvę (1709 m.).

Karo pabaiga. Karolis XII dar tikėjosi atsigauti, sukėlęs prieš carą turkus. Iš tikro jam pasisekė: 1711 m. ties Prutu caras vos nežuvo su visa savo kariuomene; tik papirkęs sultono ministerius, išsigelbėjo ir padarė gana palankią sau taiką. Taip pat papirkimais jis išvengė naujų turkų puolimų, ir Karolis pagaliau buvo priverstas išsidanginti iš Turkijos. Su mažu palydovų būreliu jis grįžo per Vokietiją į Švediją, kur jo jau seniai laukė nauji rūpesčiai. Po šitų nenaudingų karų,

prieš Švediją būrėsi nauja koalicija. Naujo karo metu Karolis ir žuvo (1718 m.), imdamas Norvegijoje Fridrichshalės tvirtovę.

17. Augusto II grįžimas į sostą

Karoliui XII pralaimėjus Poltavos mūšį, Augustas II pasiskelbė grįžtąs, nes buvęs smurtu priverstas atsisakyti nuo sosto. Tuo tarpu caro kariuomenė užėmė beveik visą Lietuvą ir Lenkiją, o Leščinskis pabėgo į užsienį. Caras čia šeimininkavo, kaip namie. Tačiau bajorija nenorėjo nusileisti Augustui. Ji reikalavo, kad visus ginčus išspręstų seimas ir kad caras atitrauktų savo kariuomenę. 1710 m. sušauktas seimas, gąsdinamas netoli stovinčios caro kariuomenės, buvo priverstas priimti visus Augusto ir caro reikalavimus; seimui buvo tik pažadėta pašalinti rusų kariuomenę.

Tačiau po seimo rusų kariuomenė nebuvo išvesta. Augustas II siūlė carui pasidalinti Respubliką (tą jis ne kartą buvo siūlęs ir anksčiau) ir šeimininkavo, su niekuo nesiskaitydamas. Net jo saksų kariuomenei buvo atlyginama iždo pinigais. Caro kariuomenė pagaliau pasitraukė iš Lenkijos, tačiau pasiliko Lietuvoje. Lietuvoje liko dalis ir saksų kariuomenės, kuri viską plėšė, naikino. Mat, Augustas tyčia leido kariuomenei savavaliauti, norėdamas tuo būdu sukelti bajoriją, kad, ją numalšinęs, galėtų padiktuoti naujos absoliutiškosios santvarkos sąlygas. Bajorija iš tikro sukilo ir (1714—1715 m.) pradėjo kurti konfederacijas. Tačiau Augustui nepasisekė jo., suvaldyti ir padiktuoti jai savo sąlygų, nes įsimaišė caras, pasiskelbęs ginąs bajorijos laisves. Taikos sąlygas bajorijai padiktavo ne Augustas, o caro generolas Dolgorukis.

18. 1717 m. „nebylys seimas"

Seimas ir taikos sąlygos. Sušaukus seimą, kuris turėjo sukilusią bajoriją sutaikinti su karalium, generolas Dolgorukis jame padiktavo iš anksto tam tikroje taryboje nustatytas sąlygas. Jei kuri pusė jų nepriimtų, prieš tą jis pagrasino čia pat stovinčia caro armija. Visi buvo labai nepatenkinti, tačiau prieš jėgą teko nusilenkti. Nors šiaipjau visi seimai būdavo labai audringi, atstovai juose mėgdavo daug kalbėti, ir po ilgų kalbų

seimas dažniausiai iširdavo (iš Augusto II iki tol šauktų seimų buvo iširę net 7), bet dabar niekas nedrįso kalbėti. Pateiktosios sąlygos buvo tylomis priimtos, ir visas seimas su visais formalumais teužtruko vos 6 valandas. Dėl to, kad jame niekas nekalbėjo, jis ir vadinamas n e b y l i u.

Rusų tarpininkavimo padariniai. Priimtomis sąlygomis, Augustas turėjo per 25 dienas grąžinti savo kariuomenę į Saksoniją, o bajorijai buvo atimta teisė kurti konfederacijas; be to, buvo apribota hetmonų valdžia, o kariuomenės tebuvo palikta iš viso vos 24.000, — 18.000 Lenkijai ir 6.000 Lietuvai. Tačiau blogiausias viso to padarinys buvo tas, kad taika buvo padaryta, tarpininkaujant caro generolui: toliau jau visą laiką carai ėmė kištis į Respublikos vidaus reikalus. Iš vienos pusės, jie dėjosi bajorijos laisvių gynėjais, o iš kitos, neleido padidinti kariuomenės. Kaip viso šito kišimosi pagrindas, buvo nurodomas caro įgaliotinio parašas 1717 m. susitarimo akte; carai tuo būdu aiškinosi, kad, tarpininkaudami ginče tarp susikonfederavusios bajorijos ir karaliaus, jie pasiėmę pareigą saugoti, kad šitos sąlygos būtų vykdomos.

Šiaipjau po visų šitų karų tarp Rusijos ir Respublikos viskas liko, kaip buvo: tebegaliojo 1667 m. Andrusavoj padaryta ir 1686 m. su mažais pakeitimais patvirtinta taika (žiūr. 330, 364 psl.). Jau anoje taikoje carams buvo duotas pretekstas kištis į Respublikos vidaus reikalus, nes ten buvo įtrauktas pasižadėjimas nespausti pravoslavų. Dabar prie to dar prisidėjo caro tarpininkavimo faktas. Tad nuo šio momento prasidėjo ilgas nuolatinio rusų kišimosi ir net visiško jų viešpatavimo Respublikoje periodas, kurs truko iki pat Respublikos galo.

19. Karų padariniai Lietuvos ūkiui ir maras (1708—1711 m.)

Švedų karas prasidėjo 1701 m., bet jau daug anksčiau prieš jį, dar nuo 1696 m., Lietuvoje ėjo vidaus karas. Tad nuo sąmyšių pradžios iki 1717 m. taikos karai ėjo net 21 metus. Visą tą laiką krašte buvo plėšiami ir naikinami dvarai, kaimai ir miestai. Iš pradžių bajorija naikino Sapiegų ir jų bičiulių dvarus, — Sapiegos jiems kartais tuo pat atsilygindavo. Prasidėjus karui su švedais, kraštą naikino saksų kariuomenė, švedai, rusai, įvairios

konfederacijos ir ponų samdytos kariuomenės būriai. Greta jų, dar atsirado tikrų plėšikų būrių, kurie visų tų sąmyšių metu galėjo lengvai pelnytis. Siaubiami valstiečiai išbėgiojo, kiti buvo išvežti net į Rusiją ar pakliuvo kur nors į kariuomenę. Kaimai ir dvarai buvo sudeginti, ir daug kur po karo sodybų vietose tebuvo tik krūmai.

Be paties visa naikinančio karo, prie krašto nelaimių dar prisidėjo ir 1708—1711 m. siautęs baisus maras ir kitokios epidemijos. Gyventojai bėgo į kitus kraštus, kur tikėjosi išliksią gyvi, o likusieji čia, ypač miestuose, mirė šimtais ir tūkstančiais. Apskritai nuo ligų, bado ir karo baisenybių išmirė koks 1/3 gyventojų. Daugely vietų išnyko sodybos, ir ištisi Lietuvos plotai pavirto dykumomis. Po karo ūkis buvo visiškai sunaikintas. Didikai buvo prasiskolinę, jų ir bajorijos dvarai sudeginti, valstiečiai išmirę, išvaikyti ar išbėgioję. Todėl nenuostabu, kad apie tuos karus ir švedų antplūdį Lietuvoje yra likę daug padavimų, dainų ir pasakojimų. Iš šito karo laikų yra nemaža visoje Lietuvoje žinomų švedkapių (švedkapiais dažnai vadinami ir visi seni kapai).

Po šitų karų, jei neskaitysime mažesnių vidaus neramumų, didikų tarpusavio kovų ir rusų kariuomenės perėjimų, — karų Lietuvoje nebebuvo iki 1769—1772 m. vadinamosios Baro konfederacijos. Tačiau Lietuvos ūkis labai pamažu teatsigavo, — juo labiau, kad nebuvo vedama jokios ūkio atgaivinamosios politikos; netvarkingoj pasilikusioj valstybėj jis negalėjo sparčiai atsigauti.

Maras. Patys sunkieji laikai prasidėjo nuo 1706 m. Kaip tyčia 1706—8 m. buvo labai nederlingi. 1708—9 m. žiema pasirodė nepaprastai šalta, ir karo baisenybių išvaikyti gyventojai, ypač valstiečiai, pasislėpę miškuose, tiesiog mirė nuo šalčio ir bado. Tais pačiais 1708 m. prasidėjo baisus maras, siautęs iki 1711 m. Daugumas gyventojų nuo bado ir maro bėgo į Prūsus ir kitur, tikėdamiesi rasti geresnes sąlygas.

Minios žmonių suplūdo į Vilnių, kur tikėjosi gauti duonos. Tatai tik dar labiau pasunkino miesto būklę, ir jis nieko negalėjo padėti pabėgėliams. Prasidėjo didžiausias brangymetis: duona pabrango keliasdešimt kartų. Neturėdami maisto, žmonės valgė šunis,kates, gaudė žiurkes, o galvijų ir arklių sunku buvo ir besurasti. Duonos atveždavo iš Voluinės, bet sunkiomis karo sąlygomis jos nebuvo galima kiek reikiant iš ten atgabenti. Pagaliau atsirado net žmog-

Bado metais.
(A. Grotgero paveikslas).

ėdrų. Paliai Vilnių buvo sugauti 8 plėšikai, kurie, nužudę ir suvalgę savo žmonas ir vaikus, užpuldami žudydavo praeivius ir misdavo jų lavonais. Mieste kasdien nuo bado ir maro mirdavo dešimtys ir šimtai žmonių. Jų lavonų buvo pilna gatvėse, šventoriuose, patiltėse ir ant rūmų laiptų. Nebūdavo galima jų spėti nė laidoti. Laidojo daugiausia Šv. Roko vienuoliai eremitai, kurių daugumas irgi buvo išbėgioję.

Yra likę žinių apie vieną vienuolį, kuris kasdien palaidodavęs po keletą dešimčių lavonų. Vieną kartą, jam vežant laidoti 60—70 gatvėse surinktų lavonų, švedų kareiviai atėmę jo arklį, bet netrukus gyventojai jam kitą parūpinę, ir jis galėjęs tęsti darbą. Nuo 1708 m. liepos mėn. iki 1709 m. Velykų jis palaidojęs 22.862 lavonus.

Maras siautė kartu su raupais, dezinterija, influenca ir kt. ligomis. Jis nesiliovė nė ateinančiais metais. Taip antai, 1710 m. viename tik Vilniuje mirė apie 20.000 krikščionių ir 4.000 žydų. Tas pats buvo ir visame krašte. Maras buvo pasiekęs ir Mažąją Lietuvą; pav., Klaipėdoje 1710 m. mirė 1.883 žmonės, o visoje Maž. Lietuvoje — apie 150.000. Ir ten atsirado dykumų, kur vėliau į lietuvių gyventojų tarpą buvo atgabenta kolonistų iš Vokietijos. 1711 m. maras aprimo, bet galutinai pasibaigė vos 1717 m.

Krašto sunykimas. Apskritai Lietuvoje nuo visų tų baisenybių išnyko ne mažiau, kaip 1/s gyventojų, o kai kuriose srityse, pav., Že-

maičiuose — apie 2/3. Kaimuose, kur anksčiau būdavo apie 100 gyventojų, teliko vietomis vos 2—3, kai kur nieko neliko, ir sodybų vietoje žėlė miškas. Pav., 1712 m. pranešime apie Alytaus karaliaus ekonomijos dvarus štai kas pasakyta: „Ekonomija, nukentėjusi nuo maro, svetimos kariuomenės ir saviškių, o ypač nuo kunigaikščio M. Višniaveckio kariuomenės, palikusi visiškai be gyventojų. Ekonomijos dirvos, kur anksčiau būdavo sėjami kviečiai, apaugo ne tik piktžolėmis, bet ir krūmais. Kur anksčiau buvo platūs kaimai, dabar — tik *„locus ubi Troia fuit".* Valstiečių lūšnos nugriautos ir nakčia slapta kažkur nuvežtos, o kur — vienas Dievas težino, nes, nesant žmonių, niekas jų nesaugojo ..." Kiti karaliaus komisarai, tais pačiais metais atvykę į Brastos ekonomiją, rašo: „...Nerasta nė mažiausio daiktelio. Nerasta net nei paties dvaro nei palivarko, kurie dažnai apie Brastą stoviniavusios Lietuvos kariuomenės buvo sugriauti ir sukūrenti sulig paskutiniu pagaliu". Apie Gardino ekonomijos dvarą šiaip rašoma: „Čia buvo dvaras, kur gyveno paseniūnis. Jį sudegino ganydami arklius, išdykaudami Maskvos kareiviai, o kitus trobesius maskoliai ir kiti kareiviai išardę sukūreno"- Tokį pat nykų vaizdą matome iš pranešimų ir kitose Lietuvos srityse: didžiausi plotai pavirtę dykuma, daugybė dvarų ir kaimų sulyginti su žeme, laukai apžėlę mišku, galvijai išplėšti svetimų ir savų kareivių, gyventojai išmirę nuo ligų ir bado, daugybė išbėgioję nuo plėšikaujančių būrių į užsienį arba įstoję į kariuomenę, daugelis išvaryti į tolimus Rusijos kraštus.

20. XVIII amž. pradžios karų padariniai Lietuvos valstybės gyvenimui

Viešpataujančiųjų didžiūnų šeimų išnykimas. Iki didžiojo švedų, arba vadinamojo šiaurės, karo Lietuvoje vadovaujamąją rolę visada turėjo kuri nors viena didžiūnų šeima. Po šitų visų sąmyšių tokios šeimos jau nebebuvo. Sapiegų galybė buvo sugriauta Valkininkų konfederacijos. Užplūdus švedams, jie pasidavė Karolio XII globai; išrinkus karalium Leščinskį, jie buvo šio pusėje. O grįžus į sostą Augustui, jie, žinoma, buvo jo nemalonėje. Tačiau po naujų vidaus kovų padarius santaiką, kurią patvirtino 1717 m. „nebylys seimas", — buvo paskelbta visuotinė amnestija, ir tiek Sapiegos, tiek kiti buvę karaliaus priešai galėjo ramiai gyventi. Buvo užmiršti ir senieji nesutikimai su bajorija. Tačiau Sapiegų galia jau buvo sunaikinta; jų dvarai buvo sunykę, apiplėšti ir praskolinti. Mirus hetmonui Sapiegai, jo sūnūs, negalėdami išmokėti skolų, visus tėvo dvarus

atidavė skolininkams; jiems atliko tiktai motinos pasoginiai dvarai. Tapę neturtingi, Sapiegos jau nebeįstengė atgauti savo galybės. Jų vietoje betgi neiškilo nė viena kita šeima, ir iki Respublikos nepriklausomybės pabaigos Lietuvoje nebebuvo nė vienos vadovaujančiosios šeimos. Buvo nemaža gangreit vienodo turtingumo šeimų, kurios tolydžio rungėsi tarp savęs, kovojo dėl valdžios ir turtų, tačiau nebepajėgė viena kitos nustelbti.

Tiesa, visų turtingiausi buvo dabar Radvilos, bet jų tarpe nebeatsirado nė vieno energingo, plataus masto politiko. Valstybės gyvenimas ėjo nebevaldomas, verdant smulkioms didžiūnų ir jų partijų kovoms.

21. Augusto II valdymo pabaiga

Augusto II asmuo ir jo planų nepasisekimas. Augustas II buvo didelis betvarkis, žmogus labai nerūpestingas, mėgstąs neblaivas pramogas ir nepadorias linksmybes. To savo būdo jis nepametė net sunkiausiais laikais, kai buvo Karolio XII gainiojamas iš vienos vietos į kitą. Jis ir tuomet iš caro gautus karo reikalams pinigus švaistė savo favoritėms ir girtoms pramogoms. Tačiau iki pat gyvenimo pabaigos jis nemetė savo minties absoliutiškai įsiviešpatauti Respublikoje. Po „nebylio seimo" priverstas išdanginti saksų kariuomenę, jis buvo besigriebiąs kitokių priemonių savo svajonėms įvykdyti, bet čia vėl jam sutrukdė caras Petras.

Nepaisydamas 1717 m. savo duotų pažadų, caras vis dėlto neišvedė kariuomenės iš Respublikos, ir jo generolai ėmė nuolat kištis į kiekvieną valstybės reikalą. Tada Augustas bandė susitarti prieš carą su Austrija ir Anglija. Atsakydamas į tai, caras padarė su Prūsija sutartį kartu saugoti, kad Augusto II planai nepavyktų. Nuo to laiko (1719 m.) Rusų ir Prūsų bendra Respublikos vidaus priežiūra truko iki pat valstybės pabaigos (panašios Rusų ir Prūsų sutartys buvo dar daug sykių pakartotos).

Valstybinis pakrikimas. Augustui nelengva būtų buvę susidoroti viduje ir be caro kišimosi. Mat, valstybės gyvenimas po

Augustas II pramogauja Drezdene.
„Jupiterio šventė" 1818 m. (Senas raižinys).

visų sąmyšių buvo taip pakrikęs, kad jau niekas juo nebesirūpino: kiekvienas žiūrėjo tik savo naudos, tenorėdamas pralobti, o pralobęs paūžauti. Be to, kišantis svetimiesiems, ir visiškai nebeliko jokios tvarkos. Po „nebylio seimo" Augustas sušaukė dar 18 seimų, bet 13 iš jų iširo, o kiti kad ir neiširo, tačiau nieko svarbesnio juose nebuvo nutarta.

Augusto II įpėdinio klausimas. Matydamasis nebegalėsiąs pasiekti absoliutiškosios valdžios, Augustas kaip įmanydamas ėmė rūpintis laiduoti sostą savo sūnui. Mat, jis baiminosi, kad negrįžtų tuo tarpu Lotaringijoje gyvenąs Leščinskis.

Nenorėdama Respublikos sosto palikti Saksonijos elektoriams, Leščinskį rėmė Prancūzija. Norėdamas su juo susiartinti, Liudvikas XV net vedė Leščinskio dukterį.

Rūpindamasis patraukti į savo pusę kaimynes valstybes, Augustas iškėlė net Respublikos pasidalinimo planą. Jis sutiko joms duoti po dalį valstybės, kad tik likusioji dalis būtų pa-

likta jo sūnui. Bet čia vėl sutrukdė caras Petras, kurs nenorėjo niekam leisti iš to pasipelnyti: mat, Rusijai buvo daug patogiau, kad jos įtakoje esanti Respublika liktų sveika. Tuo būdu 1733 m. Augustas mirė neišsprendęs to klausimo.

Augusto II valdymo reikšmė. Augusto II valdymo periodas tiek Lietuvai, tiek Lenkijai buvo vienų nelaimių virtinė. Aplink Respubliką iškilo naujos galybės, o ji vis smuko. Tuo metu iškilo Maskvos caras, kurs, ilgai kariavęs su švedais, Ništato sutartimi (1721 m.) pasiliko sau visą Švedų valdytąją Livoniją su Estija ir jau grėsė Kuršui. Tuo pat metu caras pasiskelbė visos Rusijos imperatorium. Taip pat šitų karų metu sustiprėjęs Brandenburgo elektorius vainikavosi Prūsų karalium (1701 m.), ir Augustas pirmasis jį pripažino. O ta naujoji karalystė veikiai, greta Rusijos, pasidarė pavojingiausiuoju Respublikos priešu.

22. Augustas III — svetimųjų pastatytasis karalius

Augustui II mirus, daugumas bajorijos panoro grąžinti ištremtąjį karalių Leščinskį, kurio kandidatūrą rėmė Prancūzija. Tačiau svarbiausias tuo reikalu balsas priklausė kaimynėms valstybėms — Rusijai, Austrijai ir Prūsijai. O jos specialia sutartimi buvo įsižadėjusios neleisti į sostą nei Augusto II sūnaus, Fridriko Augusto, nei Leščinskio. Fridrikas Augustas, prašydamas Austrijos paramos, pasižadėjo jai nereikšti pretenzijų į imperatoriaus Karolio VI palikimą (mat, Fridriko Augusto žmona buvo iš šeimos Austrijos imperatoriaus, mirštant nepalikusio vyriškių įpėdinių). Prašydamas Rusijos paramos, jis pažadėjo, gavęs sostą, vasalinį Respublikos Kuršą atiduoti carienės Onos mylimajam Bironui. Todėl tos abidvi kaimynės valstybės, nepaisydamos savitarpio sutarties, palaikė Fridriką Augustą. Kai susirinkęs elekcinis seimas paskelbė karalium atvykusį Leščinskį, atėjusi didžiulė carienės Onos kariuomenė jį išvijo. Apsuptas rusų kariuomenės, negausingas antrasis elekcinis seimas paskelbė karalium Fridriką Augustą, kuris karūnavosi Augusto III vardu (jis buvo išrinktas 1733 m. spalių 5 d., o karūnavosi 1734 m. sausio 20 d.).

Tuo tarpu Leščinskis, laukdamas Prancūzijos paramos, sustojo Dancige. Tačiau, labai maža jos tesulaukęs, gavo bėgti į Karaliaučių.

Tuo viskas dar nepasibaigė. Krašte iki pat 1735 m. ėjo karas tarp abiejų kandidatų, bet Leščinskio pusę laikančioms konfederacijoms buvo sunku kariauti prieš rusų ir saksų kariuomenę. Prancūzija pagaliau visiškai atsisakė nuo savo kandidato, Leščinskis gavo iki gyvos galvos valdyti Lotaringiją ir Barą, kaip Prancūzijos leną. Ten jis ir baigė savo gyvenimą.

Augustas III,
1733—1763 m. d. Lietuvos kunigaikštis, Lenkų karalius ir Saksų elektorius.

1736 m. sušauktas vadinamasis pacifikacinis (krašto raminamasis) seimas Augustą III pripažino karalium ir tuo būdu likvidavo visus ginčus dėl jo išrinkimo teisėtumo.

23. Augusto III (1733—1763 m.) laikų valstybė

Augusto III asmuo. Augustas III karaliavo beveik 30 metų. Visas tas periodas yra didžiausio vidaus pakrikimo metas. Augustas III buvo visiškai netikęs valdovas. Nebuvo toks palaidūnas, kaip tėvas, — buvo geras, ramus gausingos šeimos galva, — tačiau neturėjo nei savo tėvo energijos nei iniciatyvos. Didžiausias jo tikslas buvo lobis ir gražus gyvenimas. Jaunystėje jis buvo visų mylimas gražuolis, bet vėliau taip nutuko, kad vos galėjo pajudėti. Anų laikų papratimu, ir jis mėgo medžioti, tačiau, negalėdamas pajoti, medžiodavo tik paleidžiamus sugautus žvėris, šaudydamas juos iš specialiai

paruoštos palapinės arba iš rūmų balkono. Jei kada nebūdavo sugautų žvėrių, jis šaudydavo tyčia paleidžiamus šunis. Valstybės reikalais nesirūpino — viską tvarkė jo artimas ministeris, saksas Brühlis. Karalius tik atvykdavo į seimą, išdalindavo Brühlio nurodytiems žmonėms tarnybas (urėdus) ir vėl užsiimdavo savo nekaltomis pramogomis arba važiuodavo į Saksoniją, kur dažniausiai ir gyvendavo.

Henrikas Brühlis,
Augusto III visagalis ministeris
(† 1763 m.).

Didikų partijos ir jų kovos. Tuo tarpu krašte virte virė kova tarp didikų. Juos papirkinėjo įvairios svetimos valstybės, ir jie grupavosi į partijas. Stengdamiesi nukonkuruoti kits kitą ir gauti kuo daugiausia valstybinių dvarų (seniūnijų) ir urėdų, jie norėjo įsiteikti visagaliui Brühliui, mokėdami jam milžiniškas sumas pinigų. Tai būdavo tie patys pinigai, kuriuos jie gaudavo iš Rusų, Austrų, Prancūzų ar kitų valstybių. Ėmė iš Rusų pinigus ir Brühlis ir net pats karalius. Todėl aišku, kad negalėjo būti valstybėje tvarkos. Buvo girdėti balsų, reikalaujančių reformų — sustiprinti valstybę. Daugiausia apie tai svajojo galingoji Lenkijos didikų Potockių šeima ir abiejose valstybėse įsigalėję Čartoriskiai su savo giminėmis Poniatauskais ir kt.

Čartoriskių partija tada dar buvo vadinama „familija": mat, visi jos galvos buvo giminės. Potockiai svajojo daryti reformas, padedami Prancūzų, o Čartoriskiai — Rusų. Abeji rūpinosi sustiprinti valstybę; tačiau abejiem buvo svarbiausia, kad taip reformuotoje valstybėje valdžia būtų jų rankose. Todėl jie niekad negalėjo tarp savęs susitarti ir visada vieni kitiems trukdė. Jei tik viena partija matydavo, kad kita gali

ką nors seime laimėti, tuojau ta išardydavo seimą. Todėl per visą ilgą Augusto III karaliavimo metą, — neskaitant šiaip taip pavykusio 1736 m. seimo, kuris likvidavo tarpuvaldyje kilusius kivirčus, — nė vienas seimas gražiai nepasibaigė — visi iširo. Tuo būdu nebuvo priimta nė vieno naujo įstatymo, nebuvo uždėta jokių naujų mokesčių, nors senųjų pajamų jau seniai nebepakako. Bajorija džiaugėsi, kad nereikia mokėti jokių mokesčių, kad ji gali laisvai tarp savęs peštis ir puotauti. Tada ir įsigalėjo žinomas priežodis: „Valdant karaliui saksui, gerk, valgyk ir atsileisk sagtį" (*Za króla Sasa, jedz, pij i popuszczaj pasa"*).

XVIII amž. bajoro tipas.
(Norblino piešinys).

Reformų klausimas ir santykiai su užsieniu. Augusto III laikais kaimynijoje ėjo karai. Iš pradžių Rusija ir Austrija kariavo su Turkais, paskui Austrija kariavo su Prūsais, o vėliau prieš tuos pačius Prūsus (Fridriką Didįjį) kariavo, išvien su Austrija,—Rusija, Prancūzija ir Saksonija. Kai kaimynės valstybės buvo šitaip užsiėmusios, patogus buvo momentas susitvarkyti viduje, padidinti kariuomenę. Tam buvo nemaža pritariančių ir pačios bajorijos tarpe, tačiau ji nenorėjo užsidėti jokių mokesčių; o be pinigų negalima buvo nieko padaryti. Bajorija, gindama savo kišeninius reikalus, filosofavo, kad, girdi, geriau esą pasilikti be kariuomenės: Respublika laikantisi

netvarkos dėka *(Polska nierządem stoi);* kol ji būsianti silpna, tol būsianti nepavojinga savo kaimynams, ir jos niekas neliesiąs. O tuo tarpu su Respublika niekas nebesiskaitė; visi žiūrėjo į ją, kaip į pasipelnymo šaltinį, kaip į tikrą grobį. Jei niekas tuo tarpu dar neišdrįso pasisavinti kurio nors jos ploto, tai tik dėl to, kad būtų neleidusios kitos valstybės. Svetimų valstybių kariuomenės žygiuodavo per Lenkiją ir Lietuvą, kaip per savo kraštą, nesiprašydamos jokio leidimo. Čia jas atsiųsdavo net žiemoti ar šiaip pailsėti. Tuo būdu jos čia ir maitindavosi: kraštas būdavo plėšiamas, naikinamas. Kilus vadinamajam 7 metų karui (1756—1763 m.), ypatingai nukentėjo Lietuva, per kurią perėjo net kelios į Prūsiją žygiavusios Rusų armijos. Rusai plėšė iš gyventojų maistą, rinko rekrūtus; Lenkijoje taipgi rinko rekrūtus Fridriko Didžiojo kariuomenė. Kai per septynerių metų karą Prūsų kariuomenė užėmė Drezdeną, kur buvo karaliaus perkelta Lenkijos ir Lietuvos pinigų kalykla, — Fridrikas D. ėmė kalti netikrus pinigus ir gabeno juos į Lenkiją ir Lietuvą. Kraštas buvo apipiltas netikrais pinigais, jų vertė nukrito, ir užsienio pirkliai jų nebeėmė. Ir vis dėlto net šitokioje būklėje didikai negalėjo tarp savęs susitarti. Kiekvienas tik stengėsi susibičiuliauti su Rusais ar Prūsais, kad tie neplėštų jo dvarų, o plėštų kitų.

Didikai po visų XVIII a. pradžios suiručių vis dėlto atsigavo; jie atkuto daugiausia iš kitų valstybių gaunamais pinigais. Kiekvienas iš jų jautėsi esąs karaliukas, gyveno karališkai įsirengtuose dvaruose ir veržėsi nustelbti kitus. Valstybės gyvenimo centru pasidarė nebe karaliaus rūmai, bet didikų dvarai. Čia buvo kuriami visi politiniai planai, iš čia ėjo derybos su užsieniu, čia lankydavosi arba nuolat gyvendavo užsienio valstybių agentai. Lenkijoje tokiuos žymius dvarus turėjo — Čartoriskiai Pulavuose, Potockiai Tulčine, Branickis Balstogėje. Lietuvoje puikiausias dvaras buvo Radvilų Nesvyžiuje; vėliau iškilo Oginskių dvaras Slanime. Be to, buvo nemaža, šiems mažai kuo tenusileidžiančių, mažesnių ponų dvarų.

Kiekvieno pono svajonė buvo nustelbti kitus. Tam buvo griebiamasi įvairiausių priemonių. Su karalium arba su jo ministerių Brühliu buvo skaitomasi tik tiek, kiek nuo jo priklausė vietų ir valstybės dvarų dalinimas. Šiaip ponai viską sprendė patys. Atsirado net tokių, kurie, laikydami savo didžiules kariuomenes, atsisakė mokėti mokesčius, dėjosi nepriklausomais valdovais, ir niekas negalėjo jų suvaldyti. Valstybė kariuomenės nebegalėjo net tiek išlaikyti,

kiek leido Rusija, sauganti 1717 m. seimo nutarimą. Tūlo pono kariuomenės skaičius buvo daug didesnis, negu visos valstybės.

Seimai jau buvo nebepavojingi, nes jie visada iširdavo, nieko nenuveikę. Todėl ponai daugiausia rūpinosi suimti į savo rankas teismus, o ypač tribunolą. Mat, tribunolas buvo likęs vienintelė įstaiga, kuri galėjo padaryti ponams nemalonumų — pasmerkti jų savavalią. O išsipainioti iš tribunolo sprendimo visada būdavo nelengva, nes pasmerktojo pono priešai visada lengviau galėjo visuomenėje prieš jį agituoti. Tribunolo narius renką seimeliai būdavo triukšmingiausi, nes visi norėjo išrinkti saviškius. Taip pat visiems rūpėjo, kad saviškis būtų išrinktas tribunolo maršalka. Todėl tiek seimeliuose renkant tribunolo narius, tiek tribunolo darbo pradžioje renkant maršalkas, būdavo kruvinų susirėmimų, ir labai dažnai būdavo pavartojama net kariuomenė; kartais kuri nors pusė pasišaukdavo net Rusų kariuomenės pagalbos.

Čartoriskiai. Pro galingiausias šeimas kaskart vis labiau ėmė prasikišti Rusų šalininkai Čartoriskiai. Vienas jų brolis buvo Rusų vaivada Lenkijoje, o kitas buvo Lietuvos kancleris. Jie turėjo daug šalininkų tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje ir stengėsi abiejose valstybėse suimti į savo rankas valdžią. Lenkijoje prieš juos kovojo Potockiai ir hetmonas Branickis, kuris buvo Čartoriskių giminė, bet perėjo Potockių pusėn tik dėl to, kad ten buvo laikomas partijos vadas, tuo tarpu savo giminėje jam būtų tekęs tik antraeilis vaidmuo. Lietuvoje prieš Čartoriskius veikė, dėdamasis su Potockiais ir Branickiu, turtingiausias Lietuvos ponas, bet menkas politikas, hetmonas Radvila su visais savo giminėmis ir šalininkais. Bet Augusto III karaliavimo gale partijų kovose persvara jau aiškiai linko į Čartoriskių pusę. Ypač jiems padėjo artimi ryšiai su Petrapilio rūmais.

24. Kotryna II ir Čartoriskių sustiprėjimas

Nuo Petro pradėto kišimosi į Respublikos reikalus Rusija jau niekuomet nebeatsisakė. Po Petro Didžiojo carų sostą iš eilės valdė net kelios moterys. Augusto III valdymo gale Rusiją valdė carienė Elžbieta, o jos mirties nekantriai laukė sosto įpėdinis Petras (III). Tuo metu Čartoriskiai pasiuntė į Petrapilį savo sesers sūnų Stanislovą Augustą Poniatauską. Gavęs Saksonijos atstovo titulą, šis greit susiartino su sosto įpėdinio rūmais, o su jo žmona Kotryna suėjo net į labai intimius santykius. Poniatauskui grįžus namo, netrukus mirė carienė Elžbieta, caras Petras III buvo pašalintas nuo sosto ir nužudytas, ir visą valdžią paėmė Kotryna II (ji buvo ne rusė, bet Anhalt-Cerbsto kunigaikštytė vokietaitė). Ga-

Fridrikas Mykolas Čartoriskis,

„familijos" galva; 1720—1722 m. Lietuvos pastalininkis, 1722—1724 m. Vilniaus kašteliionas, 1724—1752 m. Lietuvos vicekancleris, 1752-1775 m. kancleris.

vusi sostą, ji tuojau aiškiai pažadėjo savo paramą Čartoriskiams, o savo buvusiam mylimajam Poniatauskui — Respublikos sostą.

Nuo to laiko Čartoriskiai, būdami įsitikinę savo laimėjimu, jau drąsiai pradėjo siekti savo tikslo. Nesiskaitydami su niekuo, jie ėmė ruoštis pašalinti Augustą III nuo sosto; bet kaip tik tuo momentu jis mirė (1763 m.), tad beliko tik išsirinkti savo giminės karalių, galutinai nugalėti priešus ir, įvykdžius savo sugalvotas valstybės reformas, pasidaryti vieninteliais viešpačiais. Turint Kotrynos paramą, tatai atlikti nebebuvo sunku.

II. Reformų bandymų laikotarpis

1. Europa XVIII amžiuje

Valstybės. Po XVII amž. suiručių ir audringų 30 metų karų, Europoje užėjo griežto absoliutizmo periodas. Tai linkmei vadovavo Prancūzija. Ten kieta ministerio kardinolo Rišeljės *(Rischelieu,* — † 1642 m.) ranka, užgniaužusi feodalizmą, sukūrė centralizuotą karalystę. Jo įpėdinis, taip pat kardinolas, Mazarini († 1661 m.) ją galutinai sukonsolidavo, ir didžiausią klestėjimo laikotarpį ji pasiekė „karaliaus saulės" Liudviko XIV laikais (1643—1715 m.). Centralizuota, militariškai galinga, su puošniais karaliaus rūmais Prancūzija pasidarė visų Europos valdovų sekimo objektu.

Netrukus tas pats ir visur įsivyravo: visur buvo įvesta kieta absoliūtiškoji valdžia su galingomis armijomis.

Į pirmųjų Europos galybių tarpą stojo puikiai organizuota *Prūsija,* kurios dalis kadaise buvo net Lenkų karaliaus lenas; dabar ji pasidarė vienu pavojingiausių Respublikos kaimynų. Pirmojo švedų antplūdžio metu Prūsiją valdąs Brandenburgo elektorius išsivadavo iš leninės priklausomybės (tas faktas buvo patvirtintas 1660 m. Olivos taikos traktatu). Antrojo švedų antplūdžio metu elektorius Fridrikas Vilhelmas 1701 m. karūnavosi Prūsų karalium. Jo įpėdinis Fridrikas II Didysis (1740—1786 m.), sėkmingai apgynęs iškilusią Prūsiją nuo nepripažįstančių jai vietos savo tarpe senųjų galybių — Austrijos, Prancūzijos, Rusijos ir jų sąjungininkių, — nustebino visus ir pastatė Prūsiją pačių pirmųjų valstybių tarpe. Prūsijos armija įgijo nenugalimosios vardą.

Tuo pat metu plačiais užsimojimais išgarsėjo taip pat absoliutiškoji Marijos Terezijos (1740—1780 m.) ir Juozapo II (1765—1790 m.; iš pradžių, iki 1780 m., jis buvo motinos bendravaldis) Austrija.

Senoji rytietiško tipo valstybė, *Rusija,* į Europos valstybių tarpą buvo pradėjusi veržtis jau nuo Jono IV Žiauriojo laikų (1533—1584 m.), o ypač pažengė tuo keliu, įsiviešpatavus naujajai Romanovų dinastijai. Energingasis Petras I Didysis (1682—1725 m.) griežtomis priemonėmis pakirto jos rytietiškos santvarkos šaknis ir išvedė ją į europėjamąjį kelią. Kartu jis atsuko į Europą jos politinį veidą ir eile sėkmingų karų pasiekė tai, kad Rusija taip pat įžengė į pirmaeilių Europos galybių tarpą. Nuo Petro laikų su ja jau buvo skaitomasi, jos jau nebeaplenkė, sprendžiant kokį svarbesnį Europos politikos klausimą. Visos valstybės rungėsi, stengdamosios ją patraukti į savo pusę. O Kotrynos II (1762—1796 m.) laikais Rusija jau pradėjo vadovauti ne tik rytų Europos politikai, bet ėmė kištis net į centro ir vakarų Europos konfliktus, ir jos žodis ten nusverdavo. Štai kaip tik ta sustiprėjusioji Rusija nuo Petro I Didžiojo laikų sutartinai su Prūsija pasidaro padrikos Respublikos globėja.

Šviečiamoji literatūra ir šviesusis absoliutizmas. Tuo pat metu, kai visur Europoje kilo absoliutizmas ir kūrėsi militariškai galingos valstybės, remiančiosi feodalizmo laikotarpį išgyvenusia aristokratija, Prancūzijoje ėmė stiprėti trečiasis luomas — miestiečiai piniguočiai, arba buržuazija; iš jo išsiskyrė šviesusis sluoksnis, kurį mes šiandien vadintumėm inteligentija. XVIII a. tas sluoksnis sukūrė visas senąsias tradicijas paneigusį judėjimą, savotišką kultūros gyvenimo periodą, kuris vadinamas švietimo periodu. Dienos dievaičiu pasidarė mokslo žmogus, filosofas, rašytojas. Pradėjo klestėti literatūra, pasipylė mokslo veikalai. Jie dabar mums atrodo

menkaverčiai, nepasižymį gilumu, o tik drąsių, viską neigiančių išvadų dialektika, bet to meto žmogui tai buvo viskas.

Mokslas ir literatūra įsiskverbė ir į aukštąjį luomą, į aristokratų salionus, įsiskverbė net į karaliaus rūmus. *Montesquieu* († 1755 m.), *Rousseau* († 1778 m.), *Voltaire* († 1778 m.), *D'Alembert* († 1783 m.), *Diderot* († 1784 m.) ir eilė kitų autorių pasidarė epochos dievaičiais. Diderot suorganizuota enciklopedija, apie kurią buvo suburtos visos žymiausios to meto pajėgos, kūrė naują pasaulėžiūrą. Buvo perkainojamos visos senosios vertybės: jos buvo paneigiamos, iš visko buvo sumaniai juokiamasi. Eilė autorių užsiėmė visuomenės santvarkos, valstybės ir ūkio klausimais. Visi tuo domėjosi, visi apie tai tekalbėjo. Vietoj senųjų aristokratijos turnyrų, o kartais net vietoj medžioklių, salionuose buvo ruošiami pasikalbėjimai ir disputai.

Iš Prancūzijos ta pati srovė paplito po visą Europą. Ja užsikrėtė Europos valdovai. Jie palaikė ryšius su išgarsėjusiais literatais ir mokslininkais, patys užsiėmė literatūra ir mokslu, savo sostinėse kūrė mokslų akademijas (Berlyne, Petrapily, Drezdene, Stokholme ir kt.) ir naujus universitetus. Taip antai, Fridrikas Didysis savo dvare laikė Volterą, pats rašė poezijos ir net mokslo veikalus. Kotryna II taip pat kvietė į Rusiją išgarsėjusius rašytojus ir pati rašė. Prie jų dar prisidėjo Austrijos Juozapas II. Susižavėjęs šviečiamąja literatūra, jis darė reformas, viską, net Bažnyčią, pajungdamas valstybės valdžiai (jozefinizmas). Dėl šitų reiškinių visas periodas vadinamas šviesiojo absoliutizmo laikotarpiu.

2. Respublika XVIII amžiuje

Valstybė ir visuomenė. Tuo pat metu, kai visur Europoje išaugo galingos absoliutiškosios monarchijos su didžiulėmis nuolatinėmis armijomis, Respublika gyveno visiško pakrikimo laikus. Armijos ji beveik jokios neturėjo. 1717 m. Lenkijai buvo nustatyta 18.000 kariuomenės, o Lietuvai 6.000, bet iš tikro jos nebuvo nė pusės to skaičiaus, nes nebuvo pinigų jai išlaikyti.

Kitur visas gyvenimas buvo paklusnus valstybės valdžiai, monarchui, o Respublikoje karalius neturėjo jokios valdžios. Nebuvo iš viso jokios centro valdžios, su kuria kas nors būtų skaitęsis. Teoriškai čia visą valdžią turėjo patys piliečiai, t. y. bajorija, bet iš tikro ji ničnieko negalėjo. Ji buvo susibūrusi apie tarpusavy kovojančius didikus, kuriems nesutariant ir nė vienai partijai neįsigalint, seimai irte iro, ir krašte neliko jokios valdžios; tuo būdu svetimųjų papirkimams ir didikų savavaliai kelias buvo laisvas. Visuomenės masės gyvenimo klausimais nė nesirūpino.

Dar patvirkusio girtuoklio karaliaus Augusto II laikais didikai, o nuo jų ir bajorija, išmoko tik puotauti ir girtauti. Iškilo girtuoklia-

vimo kultas: didikai ir bajorija savo šeimos brangenybių tarpe turėjo su įvairiomis iškilmėmis susijusių taurių; jei iš jų kada nors buvo gėręs koks karalius, tai taurės buvo laikomos, kaip ypatingos šventenybės, pagarbioje vietoje. Kai kurie didikai tokių taurių parodymui svečiams buvo išgalvoję net specialų ceremonialą. Bajorijos tarpe garsėjo ypač tie, kurie galėjo daugiausia išgerti ir nepasigerti. Per kiekvieną puotą šeimininko pareiga buvo žiūrėti, kad nė vienas svečias negalėtų išeiti namo, tarnų nepalaikomas. Nebuvo jokio kultūrinio intereso, jokių kultūrinių pramogų.

Seimeliai. Politinis gyvenimas ėjo seimeliuose. Čia buvo sprendžiama, kuris didikas yra galingesnis ir kurio laukia nemalonumai iš seimo ar tribunolo pusės. Todėl didikai stengėsi patraukti į savo pusę daugumą bajorijos. O ją patraukti tebuvo galima tik protekcijomis ir nuolatinėmis puotomis savo dvaruose. Į seimelius tam pačiam tikslui buvo suvežamos iš okolicų masės plikbajorių, nes ir jie turėjo lygų su didikais balsą ir, svarbiausia, turėjo prie šono bajoriškąjį ženklą — kardą, kurį kiekvienu momentu galėdavo vartoti savo pono ar to, kuris gerai užmokėdavo, nuomonei paremti. Į seimelius tokių plikbajorių atsigabendavo visi didikai, ir todėl seimeliai buvo nuolatinių muštynių vieta.

Seimelio vaizdai, aprašyti daugelio ano meto žmonių, tiesiog šiurpūs. Kiekvienas didikas ir stipresnis bajoras nusiųsdavo į okolicas vežimų ir atgabendavo keletą dešimčių ar keletą šimtų plikbajorių. Jiems iš anksto būdavo pažadama po kokį auksiną ar du ir, be to, duodamas visiškas išlaikymas seimelio metu. Todėl jie važiuodavo triukšmingai garbindami juos vežantį didiką. Atvežti jie tuojau būdavo sutalpinami iš anksto pasamdytose smuklėse ir šiaipjau patalpose. Taip pat iš anksto didiko atgabentos virtuvės pagamindavo jiems valgyti, nes nuskurę plikbajoriai visada būdavo alkani ir tikrai sočiai pavalgydavo tik seimelio metu. Tuojau prasidėdavo jų valgydinimas ir girdymas. Čia pat didiko agentai, o kartais net ir jis pats, visiems duodavo instrukcijų, kaip turi seimely elgtis, ko laikytis ir kieno nurodymų klausyti.

Visas būrys išgriūdavo į miestelį, lydėdamas savo vadą, einantį padaryti vizitų sau lygiems ponams. Dažnai didelė dalis suvirsdavo į patvorius išsimiegoti, o likusieji kartais pakeliui sutikdavo savo vado priešą, einantį su tokiuo pat būriu; žodis po žodžio susipešdavo, išsitraukdavo kardus ir puldavo vieni kitus. Ir, žiūrėk, vienas pasigesdavo ausies ar nosies, kitas nebevaldydavo rankos, o kai kurie net ir gyvybės netekdavo. Paties seimelio metu muštynės kardais taip pat būdavo paprastas dalykas. Reikėdavo tik vadams susikirsti, kam nors tarti įžeidžiamą žodį, — įžeistojo palydovai tuojau čiupdavo kardus, ir žudynės būdavo neišvengiamos.

Visą seimelio laiką nesiliaudavo girtuokliavimas; ypatingai jis įsismagindavo, seimelio darbams pasibaigus. Mat, prieš darbus di-

dikų agentai stengdavosi neleisti plikbajoriams pasigerti, nes tuomet jie nieko negalėtų padėti. Bet, seimeliui pasibaigus, plikbajoriai būdavo taip vaišinami, kad ilgai atsimintų. Todėl po seimelio ateinančią naktį jų būdavo pilna pusgyvių ne tik visose palėpėse, bet ir visuose patvoriuose. Dažnas ten sušaldavo ir galą gaudavo, o dar dažniau juos pusgyvius apdorodavo visoki vagys ar blaivesni draugai. Rytą dažnas pasigesdavo kardo, kepurės, švarko, batų ar ko kito. Tada nukentėjusieji puldavo prašyti savo pono pagalbos. O šis, jau iš anksto žinodamas, kad taip bus, turėdavo atsivežęs vežimus apnešiotų ir krautuvėse pripirktų įvairiausių rūbų, kuriuos bematant išdalindavo. Jei kam nepakakdavo rūbų, tam išmokėdavo pinigais ar. kaip ypatingą malonę, kartais duodavo kokį nors savo daiktą. Bet jei taip nukentėjusių vadas seimely nieko nelaimėdavo arba būdavo priešingos partijos priverstas pabėgti, tai nieko negaudavo nė nukentėję. Jiems tekdavo laukti kito seimelio ir tikėtis savo poną apginti. Po seimelio ponas plikbajoriams dar padalindavo po truputį pinigų. Todėl, seimeliui pasibaigus, girtuokliavimas trukdavo dar keletą dienų. Į namus tas iš jų greičiau grįždavo, kuris greičiau prasigerdavo ir greičiau išsipagiriodavo. Vežti jų niekas namo jau nebeveždavo, nes ponui būdavo nebesvarbu, kada jie grįš.

Seimai. Aiškus dalykas, kad privežti plikbajorių į seimelius tegalėdavo tik didikai, nuo kurių tuo būdu priklausydavo ir seimelių rezultatai. Tad vidutinė bajorija turėdavo glaustis prie didikų, nes kitaip galėdavo labai nukentėti. Tuo būdu į seimą būdavo išrenkami tokie atstovai, kokių norėdavo didikai; jiems ir instrukcijos būdavo duodamos tokios, kokių norėdavo tie patys didikai. Vienuose pavietuose būdavo įtakingesnis vienas didikas, kituose kitas; todėl kai jų atstovai suvažiuodavo į seimą, žinoma, negalėdavo tarp savęs susikalbėti. Visada atsirasdavo, kas pasakydavo *„veto",* ir seimas turėdavo iširti. O visa ta santvarka vis dėlto būdavo vadinama tikrąja laisve. Bajorijos masės ją brangino, stropiai žiūrėjo, kad ji nebūtų pakeista, nes tik tokioje santvarkoje kiekvienas jautėsi turįs didelę vertę ir galįs pasipelnyti. Kiekvienas bijojo, kad kitokioje santvarkoje su juo niekas nebesiskaitys.

Bajorijos švietimas XVIII amž. buvo labai žemas. Visos mokyklos buvo jėzuitų ir pijarų rankose. Mokymas buvo vien tiktai formalinis; buvo tik gaudomos senųjų laikų išminčių mintys, visiškai nepritaikytos gyvenimui. Kaip ir XVII a., taip ir dabar tebebuvo mokoma pirmiausia klasinių kalbų, eilėraščių kūrimo, iškalbos. Mokiniai išmokdavo rašyti eilėraščius, sakyti kalbas, pilnas tuščių žodžių, — ir viskas, tiek eilėraščiai, tiek kalbos, būdavo skiriamos vien galingųjų garbei. Mat, visa valstybės santvarka mažesniuosius verte pataikauti, šliaužioti prieš galinguosius.

Ir didikų švietimas taip pat buvo labai žemas. Kiekvienas didiko sūnus paprastai vykdavo į užsienius, kur retai kada studijuo-

davo, o vien tik trindavosi po vakarų Europos kunigaikščių ir aristokratijos salionus. Toksai ponaitis grįždavo, nieko neišmokęs, pilnas didybės, paniekos visam tam, kas sava. Žodžiu, didikų jaunuomenė parsiveždavo Vakarų madų, bet jokio turinio. Šviečiamojo periodo literatūros idėjos į Respubliką atėjo XVIII amž. antrojoje pusėje, tačiau viso gyvenimo jos čia nepavergė.

Valstybės reformų klausimas. Šviesesniųjų asmenų pasitaikydavo tik vienas kitas. Suprasdami visas savo krašto visuomenės santvarkos blogybes, jie ėmė ieškoti išeities. Vieni bandė siūlyti aptvarkyti gyvenimą, paliekant nepaliestus pagrindinius „aukso laisvės" principus, o kiti net siūlė panaikinti pagrindinę blogybę — *liberum veto*. Atsirado tais klausimais ir knygų. Iš visų autorių buvo žymiausias piaras Konarskis (1700—1773 m.), kuris 4 tomų savo veikale „Apie sėkmingą seimavimą" pirštu prikišamai įrodė, kad išsigelbėti ir panaikinti netvarką bus galima tik panaikinus *liberum veto*. Tačiau tamsios bajorijos masės buvo griežčiausiai nusistačiusios prieš reformas ir kiekvieną reformos pasiūlymą laikė pasikėsinimu ant laisvės, o kiekvieną reformos siūlytoją — bajorijos priešu. Todėl visi reformų siūlomieji raštai buvo anonimiški. Kai kurie autoriai, pabūgę bajorijos neapykantos, jau išspausdintas savo knygutes išpirkdavo ir sunaikindavo.

Partijos ir reformų klausimas. Šitokioje būklėje dėl valdžios kovojančios Čartoriskių ir Potockių partijos gerai suprato reformų reikalą, bet kiekviena tuo tarpu apie tai nekalbėjo. Kiekviena svajojo pirma viską suimti į savo rankas, o tik paskui imtis reformų. Mat, jei kuri iš jų būtų bandžiusi siūlyti reformas, tai priešingoji partija, joms net pritardama, vis tiek būtų stojusi į opoziciją ir savo priešus paskelbusi bajorijos priešais ir laisvių išdavikais. Tad buvo aišku, kad reformuoti ką nors galės viena partija, nesiskaitydama su bajorijos masių nuotaika, tik tada, kai turės savo rankose visą valdžią ir kai turės užsienio paramos. Taip pat buvo aišku, kad be užsienio paramos nebus galima vis tiek atsilaikyti prieš kitos partijos kurstomą bajoriją. Ir kai, mirus Augustui III, Čartoriskiai Rusų padedami pasidarė vieninteliais viešpačiais, tik tada buvo galima imtis reformų. Jie tas reformas ir pradėjo.

Socialinių reformų klausimas. Pačios bajorijos matoma didžiausia negerovė Respublikoje buvo centro ir visos valstybės valdžios aparato pakrikimas. Apie tai buvo daugiausia ir kalbama. Ir kai XVIII a. vidury čia pradėjo plisti šviečiamosios literatūros raštai, tai daugiausia buvo domimasi tais autoriais, kurie rašė apie valstybę *(Rousseau, Mably* ir kt.). Lengviausia buvo reformuoti valstybę, nes jos reformą bajorija mažiausiai tegalėjo pajusti. Reformuoti socialinę santvarką — palengvinti miestiečių, o ypač valstiečių būklę — buvo pavojinga, nes tat tiesiogiai paliestų kiekvieną bajorą ir tuo būdu sukeltų jų didžiausią pasipriešinimą. Bajorija, mat, savo iš-

imtinę padėtį laikė nepaliečiamu šventu dalyku; pavyzdžiui, kai Zamoiskis savo paruoštam įstatymų kodekse pasiūlė duoti valstiečiams laisvę, tai bajorija atmetė net nesvarsčius visą projektą (1780 m.), o jį patį apšaukė bajorijos išdaviku. Pasitaikydavo tik, kad vienas kitas ponas atleisdavo nuo baudžiavos savo valstiečius. Šiaipjau valstiečių būklės pagerinimui nebuvo nieko padaryta net paskutiniaisiais Respublikos gyvenimo metais įvykusiame reforminiame seime, kada daug gero buvo padaryta miestams ir kada buvo perorganizuotas visas valstybės aparatas. Tad suprantama, kodėl ir Čartoriskiai, imdamiesi reformų, tegalvojo tik apie valdžios reformas: socialinio gyvenimo jie visiškai nelietė.

3. Stanislovo Augusto išrinkimas ir tarpuvaldžio kovos

Kandidatai. Augustui III mirus, kandidatų į sostą atsirado nemaža. Pirmiausia tai buvo jo vyresnysis sūnus, kuris betgi greit mirė, ir stipriausiais kandidatais liko keletas saviškių ponų. Atrodė, jog daugiausia šansų turi Adomas Čartoriskis (Rusų vaivados Augusto sūnus). Bet taip pat daug šalininkų turėjo išvien su Potockiais ir Radvilomis einąs Lenkų hetmonas Branickis. Čartoriskiai, žinoma, rūpinosi pastatyti karalium savo šeimos narį. Be Ad. Čartoriskio, jų kandidatu dar buvo M. Čartoriskio žentas, vėlesnis Lietuvos hetmonas M. Oginskis.

Stanislovas Augustas Poniatauskas, 1764—1795 m. d. Lietuvos kunigaikštis ir Lenkų karalius (†1798 m.).

Kotryna II tuojau po Augusto III mirties užmezgė santykius su Prūsų Fridriku II ir jam pasiūlė bendromis jėgomis pa-

remti Poniatausko kandidatūrą. Mat, jis, mažiausia turėdamas šansų, gavęs sostą už viską turėtų būti dėkingas jį pastačiusiems; be to, neturėdamas stiprios paramos krašte, visada turėtų remtis tik savo protektoriais. Taip ir įvyko. Tarp Rusijos ir Prūsijos buvo atnaujinta jau daug kartų daryta sutartis, kuria abi valstybės pasižadėjo remti Poniatausko kandidatūrą ir žiūrėti, kad Respublikoje nebūtų padaryta jokių reformų. Taip pat jos įsipareigojo priversti seimą, kad kitatikių, t. y. pravoslavų ir protestantų teisės būtų sulygintos su katalikų teisėmis.

Nuo to meto Rusija ir Prūsija pradėjo nuolat glaudžiai bendradarbiauti, kišdamosi į Respublikos vidaus reikalus.

Rusų kariuomenei parėmus, karalium buvo išrinktas Stanislovas Augustas. Čartoriskių priešai buvo išvyti iš krašto. Radvila išbuvo ištremtas net 3 metus; visi jo turtai tuo tarpu buvo konfiskuoti. Tapę visagaliais, Čartoriskiai dabar galėjo pradėti savo reformas.

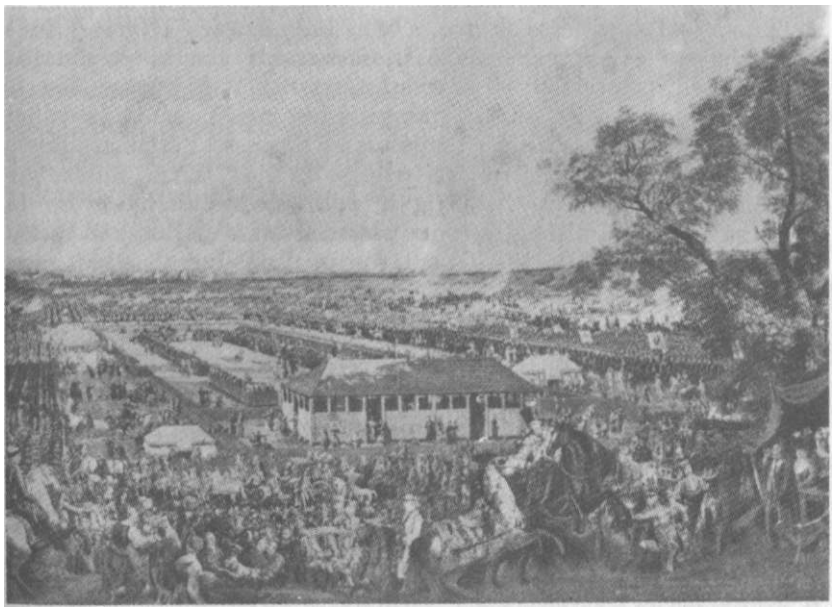

St. Augusto elekcija 1764 m.
(Beloto paveikslas).

Čartoriskių priešai ir jų nugalėjimas. Čartoriskiai, numanydami, kad be Rusijos paramos nepajėgs apsidirbti su savo priešais, sutiko su Poniatausko kandidatūra. Jis buvo jų sesers sūnus, jų pačių išauklėtas ir be jų krašte neturįs jokios reikšmės. Todėl jie tikėjosi, kad valdžia vis tiek liks jų rankose. Nugalėti priešingą partiją buvo nesunku, nes jau konvokacinio seimo metu visa valdžia perėjo į jų rankas. Didžiausią pasipriešinimą parodė tik Lenkų hetmonas Branickis ir Vilniaus vaivada Karolis Radvila (mirusio hetmono sūnus); kai seimas buvo apsuptas Čartoriskių milicijos ir rusų kariuomenės, jie išvyko iš Varšuvos pasiruošę pradėti karą, tačiau veikiai rusų kariuomenės pajėgomis jie buvo išvyti iš krašto. Branickis netrukus susitaikino su savo giminėmis (jo žmona buvo St. Augusto sesuo) ir sugrįžo.

Radvila betgi nenusileido. Jis buvo gana pavojingas, nes turėjo daugybę turtų ir Lietuvos bajorijos tarpe buvo labai populiarus ir mylimas. Tą meilę jis buvo įgijęs savo paprastumu ir amžinai girtuokliaudamas su bajorija. Jis neturėjo jokio išmokslinimo, ir bajorija žiūrėjo į jį, kaip į savą žmogų. O jo dosnumas, vaišingumas, prieinamumas, šalia jo milijoninių turtų ir Radvilos vardo, labai daug reiškė. Vis dėlto Čartoriskiai nepabūgo ir jo pašalinti. Lietuvoje buvo padaryta konfederacija, kuri paskelbė jį bajorijos išdaviku, o jo turtus konfiskavo. Rusų kariuomenės išvytas į Moldaviją, jis vis dėlto nenusileido ir, vienas klajodamas po Europą, ieškojo paramos prieš naująjį karalių, Čartoriskius ir Rusiją. Ten jis išbuvo, kleisdamas išsivežtas brangenybes, net 3 metus (pagaliau jį sugrąžino ant Čartoriskių supykusi Kotryna). Būdamas didelis girtuoklis nutrūktgalvis, jis betgi nebuvo kvailas, tačiau, nuolat girtaudamas, niekad nesugebėjo įgyti politikų pasitikėjimo; be to, jam sunku buvo gauti kokios nors paramos dar ir dėl to, kad niekas neišdrįso stoti prieš Rusiją. Tuo tarpu jo turtai buvo naikinami, o krašte šeimininkavo Čartoriskiai.

4. Čartoriskių reformos

Čartoriskiai turėjo didelių planų: jie svajojo panaikinti netvarką ir pakelti Respublikos prestižą kitų valstybių tarpe. Tam tikslui jie pirmiausia pasirūpino bent kiek sutvarkyti valstybę viduje. To jie siekė dar konvokaciniam seime. Iš visų jų reformų didžiausia naujenybė buvo valdžios aparato pertvarkymas ir seimo darbų sutvarkymas. Pirmiausia buvo įkurta kiekvienoj jungtinėj valstybėj po dvi komisijas — iždo ir karo. Visos teisės, kurias turėjo iždininkai, buvo pavestos iždo komisijai, o hetmonų turėtosios teisės atiteko karo komisijai. Hetmonams

liko tik kariuomenės vadovybė, t. y. jie liko vien kariuomenės vadais, o visas kariuomenės aprūpinimas ir jos surinkimas atiteko komisijai.

Komisijos kiekvieno ordinarinio seimo turėjo būti renkamos naujos. Jose visada turėjo būti po 4 senatorius ir po 12 bajorų, o pirmininkavimas jose priklausė ministeriams, t. y. karo komisijose — hetmonams, o iždo komisijose — iždininkams. Visi komisijų nutarimai turėjo būti atliekami balsų dauguma.

Antroji Čartoriskių svarbi reforma lietė seimą. Jie svajojo net panaikinti *liberum veto,* bet kadangi tam pasipriešino Rusų ir Prūsų atstovai, tai tuo tarpu *veto* buvo paliktas. Užtat buvo priimtas seimo darbų statutas. Lig šiol seimo darbai eidavo be jokios tvarkos, ir jie dažniausiai iširdavo, atstovams nesusitariant išrinkti net maršalkos. Todėl dabar buvo nustatyta, kad maršalka turi būti renkamas balsų dauguma. Toliau buvo nustatyta, kad negalima visų reikalų svarstyti kartu, bet numatyta darbų tvarka. Išrinkus maršalką, pirmiausia turėjo būti svarstoma iždo komisijos apyskaita, paskui — karaliaus pasiūlymai; trečioje vietoje turėjo būti svarstomi seimelių pageidavimai, surašyti instrukcijose, ir pačiam gale — visoki privatūs prašymai. Kadangi anksčiau daug seimų iširdavo dėl to, kad atstovai seimeliuose būdavo saikdinami griežtai laikytis instrukcijų, tai šitokios priesaikos dabar buvo uždraustos.

M. Repninas,
1764—1769 m. Rusijos ambasadorius, 1794—1799 m. pirmasis Rusų generalgubernatorius Lietuvoje.

Be to, netiesiogiai buvo apribotas ir *liberum veto.* Priimant seimo tvarkos įstatymą, *veto* panaikinimui pasipriešino Rusų atstovas Repninas. Bet neprityrusį atstovą Čartoriskiai ap-

gavo, — sudarydami iždo komisijos įstatymą įrašę, kad seime visi iždo reikalai turi būti sprendžiami balsų dauguma.

Visos šitos reformos turėjo atsiliepti Respublikos gyvenime labai teigiamai, bet jos tuo tarpu tebuvo tik popieriuje. Krašte daugybė Čartoriskių priešų laukė progos sukilti prieš juos ir tuo tarpu bijojo tik Kotrynos ambasadoriaus Repnino, kuris savo valiai paremti turėjo čia pat stiprią kariuomenę ir tuo tarpu palaikė Čartoriskius. Taigi viskas priklausė nuo Rusijos; kai ši panoro, tai ir reformos buvo apkarpytos.

5. Radomo konfederacija ir Čartoriskių reformų apkarpymas (1768 m.)

Čartoriskių konfliktas su Rusija. Čartoriskius, darančius reformas, Rusija rėmė: ji nenorėjo, kad per didele netvarka naudotųsi kiti kaimynai (Prūsija ir Austrija), ir tikėjosi, kad susitvarkęs kraštas liks jos vienos įtakoje, nes visą laiką bus reikalingas jos paramos. Tam tikslui Kotryna pasiūlė Respublikai sudaryti su ja gynimosi ir puolimo sutartį; tuo atveju ji pažadėjo leisti padidinti Respublikos kariuomenę net iki 50.000. Bet Čartoriskiai nenorėjo pasidaryti Rusijos žaisleliu. Jie ir karalius svajojo, kad susitvarkiusi Respublika galėsianti vesti savarankišką užsienio politiką. Todėl jie atmetė sutarties pasiūlymą; tuo būdu dabar kilo pavojus, kad Rusija pasistengs jiems pakenkti viduje.

Prieš 1766 m. seimą Rusija kartu su Prūsija pareikalavo sulyginti Respublikoje kitatikių teises su katalikų. Kadangi fanatiškoji bajorija buvo griežčiausiai prieš tai nusistačiusi, tai ir Čartoriskiai, kurie anksčiau šitą reikalavimą rėmė, stojo irgi prieš kitatikių teisių sulyginimą. Jie manė, kad tuo būdu patrauks į savo pusę visą bajoriją. Bet išėjo kitaip: bajorijos tas nesužavėjo, ir Čartoriskių priešų skaičius nesumažėjo, o Rusija dėl to pasiryžo juos ir jų valdomą karalių pamokyti.

Kai 1766 m. seime nebuvo priimtas pasiūlymas sulyginti kitatikių teises, Repninas pasirūpino, kad nebūtų priimtas nė karaliaus ir Čartoriskių remiamas siūlymas visus ekonominius reikalus seime spręsti balsų dauguma. O norėdama įvykdyti di-

sidentų teisių sulyginimą, Kotryna leido Repninui sukelti prieš karalių ir Čartoriskius visą nepatenkintą bajoriją.

Radomo konfederacija. 1767 m. Repninui kurstant, visuose pavietuose ėmė kurtis prieš karalių ir Čartoriskius nukreiptos konfederacijos. Visi džiaugėsi galėsią atsikratyti nekenčiamo karaliaus ir numesti Čartoriskių jungą. Konfederacijos centru buvo numatytas Radomas, o jos priešaky buvo pastatytas Rusų iš emigracijos atšauktasis K. Radvila. Jam buvo grąžinti visi dvarai. Rusų reikalams jis geriausiai tiko: kito tokio žmogaus, kuris būtų tiek kentėjęs nuo Čartoriskių, nebuvo. Už sugrąžinimą jis buvo dėkingas tik Kotrynai, todėl sutiko, kad prie jo būtų prikomandiruotas rusų pulkininkas Karas, su kuriuo jis kiekvienu reikalu galėtų pasitarti. Degdamas neapykanta Čartoriskiams ir karaliui, jis svajojo juos sunaikinti, o jų turtus pasiimti sau už visas skriaudas, patirtas per 3 ištrėmimo metus. Tačiau ir jis ir visi konfederatai labai apsivylė: Radome rusų kariuomenės apsupti, jie buvo priversti pasirašyti konfederacijos aktą, kuriuo kvietė prisidėti prie konfederacijos ir karalių, pripažino lygias teises kitatikiams, o Kotryną II prašė „priimti pareigą" saugoti Respublikos konstituciją, arba, kaip ją tada vadino, kardinalines teises; be to, iš Rusijos buvo paprašyta garantijos, kad nė viena iš tų teisių nebus pakeista. Noroms nenoroms konfederatai turėjo pasirašyti aktą. Tada konfederacija iš Radomo buvo perkelta į Varšuvą, kur gyveno patsai Repninas.

Karolis St. Radvila,
1762-1764 ir 1768—1790 m. Vilniaus vaivada.

Varšuvos konfederacinis seimas (1768 m.) turėjo patvirtinti viską, ko reikalavo Repninas. Stačiūkas, šiurkštus Repninas labai

griežtai elgėsi, nes tikrai neturėjo su kuo skaitytis: karalius buvo jo valdovės pastatytas; pats karalius ir daugybė didikų per jį gaudavo iš Kotrynos pinigų. Tuo būdu Repninas į juos žiūrėjo, kaip į savo carienės samdinius, o save laikė jos įgaliotiniu. Kiekvieną, kuris drįso kalbėti prieš jo siūlymą, jis plūdo biauriausiais žodžiais, grasino bausmėmis, neleidimu gauti jokio urėdo.

Griežčiausi Repnino priešai buvo Krokuvos vyskupas Soltykas, Kijevo vysk. Zaluskis ir Lenkijos lauko hetmonas Ževuskis su sūnum. Tad vieną naktį Repinas įsakė savo kariams juos suimti; jie buvo išsiųsti į Rusijos gilumą ir net 5 metus išbuvo Kalugoje. Seimui, norėjusiam juos užtarti, jis atsakė, jog taip pasielgsiąs su kiekvienu carienės priešu. Seimas buvo priverstas įvykdyti visus jo reikalavimus. Tuo būdu Rusijai buvo pripažinta teisė žiūrėti, kad nebūtų pakeistos kardinalinės teisės, arba, kaip tada buvo sakoma, jai buvo pripažinta garantija. Tos kardinalinės teisės buvo surašytos atskirame įstatyme. Tuo būdu buvo paliktas nepaliestas *liberum veto,* garantuota, kad karaliai bus tik renkami, kad kitatikiai turės lygias teises su katalikais, ir t.t. Čartoriskių pradėtos reformos nuėjo vėjais, o blogiausia buvo tai, kad Rusijai buvo pripažinta teisė prižiūrėti Respublikos vidaus gyvenimą. Anksčiau ji kišosi tik jėgos teise, o dabar jai buvo duotas juridinis pagrindas, kuriuo ji naudojosi jau iki pat Respublikos galo.

Karaliaus ryšiai su Rusija. Karalius ir Čartoriskiai liko nepaliesti, tik buvo sugriauta jų galybė. Anksčiau Rusija viską darė per Čartoriskius, nuo šiol Repninas ir jo įpėdiniai darė viską patys. Jie pasidarė tikraisiais valdovais, o karalius tik vykdė jų valią. Pašalinti karalių, kaip troško į konfederaciją einanti bajorija, Rusijai nebuvo jokio reikalo: kito karaliaus, kuris tiek priklausytų nuo jos ir tiek lenktųsi prieš ją, negalima buvo rasti. Jis tik buvo pamokytas: jam buvo parodyta, kad, neklausydamas Rusijos, gali visko nustoti. Tuo tarpu jis iš tikro troško pakelti savo valstybės gerovę. Buvo gana apsišvietęs ir suprato valstybės reikalus, tik neturėjo energijos valdyti, neturėjo valios, buvo per daug užsiėmęs savo asmeniniais malonumais, literatūra, menu. Matydamas Rusijos galybę, jis manė, kad jai priešintis neprotinga. Tikėdamas senąja Kotrynos meile, jis vy-

lėsi, kad ji leis jam tvarkyti savo valstybė. Tad ir šito seimo (1768 m.) metu jis nedrįso priešintis Repninui, visur prieš jį tik lankstėsi, jam pataikavo, o Kotryną tik maldavo neardyti valstybės. Kai pagaliau seimas pasibaigė, jis, neketindamas priešintis, ruošėsi valdyti valstybę, darniai sugyvendamas su Repninu; Čartoriskiai buvo nustumti į užpakalį.

Bet iš tų pačių žmonių, kurie 1767 m. būrėsi pašalinti karalių, iškilo pasipriešinimas žiauriajai Repnino priespaudai. Kadangi karalius laikėsi Rusijos, tai ir prasidedąs judėjimas buvo nukreiptas drauge ir prieš jį. Šis judėjimas prasidėjo dar nepasibaigus Repnino komanduojamam seimui, — tais pačiais 1768 m. Baro miestely.

6. Baro konfederacija ir pirmasis Respublikos žemių padalinimas

Konfederacijos kūrimasis. Anksčiau Rusija vis dėjosi bajorijos laisvių gynėja ir, kišdamasi į Respublikos reikalus, sakėsi ginanti jos laisvę. Radomo konfederacijos ir 1768 m. seimo metu Repninas jau perdaug aiškiai išėjo iš tokių bičiuliškų ribų: panieka, su kuria jis žiūrėjo į seimą, prievarta, jam priešinančiųsi dvarų sunaikinimas ir senatorių ištrėmimas į Rusijos gilumą buvo jau visai nepanašūs į bičiulišką globą veiksmai. Todėl, dar nepasibaigus 1768 m. seimui, dalis Lenkų bajorijos, susirinkusi Baro miestely (Podolėje), susimetė į konfederaciją kovoti su Rusijos priespauda ir už senąsias bajorų laisves. Labai greit judėjimas apėmė visą Lenkiją ir Lietuvą. Visur bajorija ėmė burtis ir dėtis prie konfederatų.

Konfederatai ir jų kovos. Konfederatai nors daugumas buvo karaliaus priešai, tačiau iš karto nesiskelbė prieš jį kovoją. Jie ėjo tik prieš karaliaus ir Čartoriskių siekiamas reformas. Todėl visi, kas palaikė reformas, negalėjo prie jų dėtis, nors ir piktinosi rusais. Karalius buvo įsitikinęs, kad su rusais kovoti neįmanoma, kad tegalima daryti tik tai, ką jie leidžia. Todėl jis, pasitaręs su senatu, pradėjo su konfederatais derybas, o kartu nusiuntė prieš juos savo ir rusų kariuomenę. Konfederatų žymiausios jėgos buvo išblaškytos, vadai persikėlė į užsienį, bet visame krašte liko atskiri partizanų būriai. Be to, konfederatams pasisekė gauti paramos: tuo tarpu Rusijai paskelbė karą

Turkija; konfederatams padėti apsiėmė Prancūzija, juos palaikė ir Austrija. Žodžiu, jų pusėn stojo visi Rusijos priešai ir konkurentai. Prancūzija net davė pinigų ir atsiuntė karui vadovauti karininkų; jų vyriausiasis buvo vėliau Prancūzų revoliucijos metu labai pasižymėjęs generolas Diumurjė *(Dumouriez)*. Netvarkingas partizaniškas kovas jis bandė perorganizuoti į reguliarų karą, bet jam nepasisekė, nes patys konfederatų vadai tarp savęs nesutiko, jie visi norėjo būti pirmaisiais ir nenorėjo pasiduoti kieno nors valdžiai.

Simanas Kasakauskas, vienas energingiausių Lietuvos konfederatų vadų, vėliau Targovicos konfederatas ir paskutinysis Lietuvos didysis hetmonas (1793-1794 m.).

Karalius tuo tarpu jau buvo beketinąs irgi prisidėti prie konfederatų (jo kariuomenė prieš juos jau nebekariavo). Bet kaip tik tuo metu konfederatai pasiskelbė nepripažįstą Stanislovo Augusto ir kovoją už jo pašalinimą. Jie manė, kad Respublikos sostą paskelbus laisvu, jų pusėn stos visos valstybės, kurios į sostą norės pasodinti savo kandidatą. Bet išėjo kitaip. Į sostą daug konkurentų nebuvo. Maža to, Europos valdovus konfederatai nuteikė net prieš save, pasikėsindami ant karaliaus laisvės. Vieną naktį konfederatų būrys Varšuvos gatvėje sučiupo važiuojantį karalių ir gabeno jį į savo stovyklas. Tik tamsią naktį jiems paklydus ir pakrikus, karaliui pasisekė grįžti į Varšuvą. Tai buvo karališkosios didybės įžeidimas, kuriam nė vienas Europos valdovas negalėjo pritarti. O be to, kaip tik tuo metu ir tarptautinė politika pakrypo konfederatų nenaudai.

Pirmasis Respublikos padalinimas (1772 m.). Turkijai karas su Rusija nesisekė: Rusija užėmė Moldaviją su Valakija. Tačiau Austrija, nenorėdama leisti Rusijai pasilikti tų

žemių, jau ruošėsi įsikišti į karą. Tuo tarpu Prūsų Fridrikas Didysis iškėlė mintį, kad Rusija tas žemes grąžintų Turkijai, gaudama už tai atlyginimą iš Respublikos žemių. Už leidimą užimti dalį Lietuvos ir Lenkijos žemių jis reikalavo ir sau dalies. Kotryna bemeilijo palikti Respubliką neliestą, negu leisti pasinaudoti Prūsijai. Bet tuo atveju prieš ją galėjo stoti Austrija drauge su Prūsija. Todėl po ilgų derybų ji pagaliau sutiko su pasidalinimo mintim. Tam kurį laiką priešinosi tiktai Marija Terezija, kuri net padarė puolimo bei gynimosi sutartį su Turkija, kviesdama ir Prancūziją į pagalbą prieš Respublikos padalinimą. Bet Prancūzijoje jau buvo pasikeitę ministeriai; naujasis užsienių ministeris vengė konfliktų ir Austrijos siūlymui buvo abejingas. Tad Austrija, nenorėdama viena kariauti prieš Rusiją ir Prūsiją, sutiko su padalinimu; ji tik pareikalavo ir sau dalies. Tuo būdu 1772 m. rugpiūčio 5 d. buvo pasirašytas visų 3 valstybių traktatas; juo kiekvienai buvo numatyta tam tikra dalis, kurias jos tuojau po to ir okupavo.

Rusija užėmė rytinę didžiosios Lietuvos kunigaikštijos dalį iki Dauguvos ir Dniepro. Tuo būdu Rusijai teko Latgala, šiaurinė dalis Polocko vaivadijos su pačiu miestu, beveik visos Vitebsko ir Mstislaulio vaivadijos ir dalis Minsko vaivadijos. Austrija užėmė dalį Mažlenkių ir Galicijos, o Prūsija — Lenkijos Pavyslį ir Varmijos vyskupystę. Lenkijai Prūsijoj buvo paliktas tik laisvasis Dancigo miestas ir kyliu į ją įsikišęs Tornas.

Tuo būdu Prūsų karaliaus valdomas Brandenburgas buvo sulietas į vieną valstybę su Prūsija. Iš visų tų trijų valstybių daugiausia pasinaudojo Prūsija. Sujungus savo valstybę į vieną plotą ir ją žymiai padidinus, buvo pagaliau įvykdytas Prūsų karalių siekimas iškelti savo valstybę į pirmaeilių Europos galybių tarpą.

Konfederacijos galas. Įsiveržusios sąjungininkių valstybių kariuomenės savo dalis užėmė be jokio pasipriešinimo. Konfederatai pakriko, jų vadovybė, iki tol gyvenusi Austrijoj, iš ten turėjo išsikelti ir, jau niekur neberasdama paramos, turėjo grįžti ir nusileisti.

Ir šiuo metu didžiausią atsparumą parodė tas pats Radvilą. Apgautas Repinino Radomo konfederacijos metu, jis prisidėjo

I ir II padalinimui paminėti Kotrynos II išleistas medalis.
Vienoje jo pusėje yra Kotrynos atvaizdas, o kitoje carų herbas — dvigalvis erelis ir Rusijos užgrobtų žemių žemėlapis. Ant erelio skyde — Lietuvos Vytis. Viršuje užrašas, kad esančios susigrąžintos atplėštosios žemės.

prie Baro konfederacijos, bet, neilgai laikęsis Lietuvoje, vėl išvyko į užsienį ir užsiėmė daugiausia diplomatija. Jis ilgai negrįžo, net visiems nusileidus, vis svajodamas prieš Rusiją sukelti Prancūziją ir Turkiją. Bet jam nesisekė: išbuvęs emigracijoj net kelerius metus, turėjo pagaliau grįžti ir susitaikinti su karalium (1777 m.).

7. Padalinimo patvirtinimas 1773—1775 m. seime

Rusijai, Prūsijai ir Austrijai užėmus sau pasiskirtas sritis ir likvidavus konfederatus, reikėjo dar sutvarkyti santykius su pačia Respublika. Reikėjo gauti iš jos padalinimo patvirtinimą ir padaryti su ja taikos sutartį.

Tuo tarpu Respublikoje visi buvo apkvaišinti padalinimo ir nežinojo, ką veikti. Karalius iš pradžių dar bandė rasti sąjungininkų kitose valstybėse ir gintis, tačiau niekas nedrįso kariauti prieš 3-jų tokių galingų valstybių sąjungą. Todėl, joms reikalaujant, karalius sušaukė seimą (1773 m.).

Krašte visur buvo pilna svetimos kariuomenės, ir į seimą prilindo daugiausia visokių svetimųjų papirktų atstovų; doresnieji bajorai seimo šalinosi (daugelis, ir išrinkti atstovais, neatvažiavo į seimą). Rusų ir Prūsų atstovų pastangomis seimas

buvo sukonfederuotas, nes buvo bijomasi, kad kas nors jo neišardytų. Jam vadovavo vieni parsidavėliai, daugiausia Rusijos papirkti. Visiems darbams vadovavo naujas Kotrynos II atstovas Štakelbergas. Kad darbas lengviau eitų, t. y. kad lengviau būtų suvaldyti atstovus, visas seimas nedirbo: visus reikalus svarstė tik iš seimo narių ir senatorių sudaryta 30 žmonių delegacija, o seimas, protarpiais susirinkdamas, tik patvirtindavo jos priimtus įstatymus. Šitaip buvo patvirtintas padalinimas, perorganizuotas visas valstybės aparatas ir naujosios santvarkos neliečiamybės garantija pripažinta visoms trims padalinimo dalyvėms valstybėms. Tuo būdu toliau Respublikoje nieko nebegalėjo būti pakeista, dėl ko nebūtų gautas tų trijų valstybių sutikimas.

1768 metais garantija buvo pripažinta vienai Rusijai; dabar garantijos idėja buvo taip pat jos iškelta, bet nebegalima buvo aplenkių ir sąjungininkių. Vėliau betgi vėl visą globą pasiėmė viena Rusija, kuri dar ilgai laikė Lietuvoje ir Lenkijoje

Scena iš 1773—1775 m. seimo pradžios.

Protestuodamas prieš seimo sukonfederavimą ir Rusų skiriamą maršalką Poninskį, ragindamas normalia tvarka išsirinkti maršalką ir pradėti seimą. Naugarduko atstovas T. Reitanas, atsigulęs ant slenksčio, neleidžia atstovams išeiti iš salės. (Mateikos paveikslas).

savo kariuomenę: garantija jai dar buvo pripažinta atskiru aktu. Su ja Respublikos reikalais artimai bendradarbiavo tiktai Prūsija; Austrija čia kišosi kuo mažiausiai, nes buvo užsiėmusi savo reikalais ir į savo sąjungininkių šeimininkavimą žiūrėjo labai nepalankiai.

8. Valstybės perorganizavimas 1773—1775 m. seime

Kardinalinės teisės. Per 5-ius konfederacinių karų metus visa valdžia iširo. 1768 m. seimo patvirtintos konstitucijos nespėjo įsigalioti gyvenime. Todėl šitam padalinamajam seime kilo reikalas Respublikos gyvenimą geriau sutvarkyti. Karalius ir dabar nusileido Kotrynai; kaip malonę, gavo iš jos teisę padaryti kai kurių administracinių pagerinimų. Tačiau visi anarchijos pradmenys pasiliko. Buvo patvirtintos 1768 m. vad. kardinalinės teisės, kurių garantu vėl tapo Rusija ir jos sąjungininkės. Jose buvo pakeistas tik vienas kitatikius (disidentus) lietęs punktas: jų teisės buvo suvaržytos, ir į seimą galėjo pakliūti tik 3 disidentų atstovai, t. y. po 1 iš Lietuvos, Didlenkių ir Mažlenkių; jų senatorių negalėjo būti nė vieno; jų naujai pastatytose bažnyčiose buvo uždrausta skambinti varpais. Buvo palikta ir *liberum veto,* ir karalių elekcija ir bajorijos teisė neklausyti karaliaus, nevykdant *pacta conventa* punktų. Bet kariuomenės skaičių buvo leista padidinti iki 30.000 (nuo 1717 m. Respublika turėjo teisę laikyti tik 24.000 kariuomenės). Tuo pat metu buvo suorganizuotas lig šiol nebuvęs centralinės valdžios organas, pavadintas Nuolatine Taryba.

Nuolatinė Taryba. Rusija norėjo Respubliką pasilaikyti savo įtakoje. Bet ji iš praktikos žinojo, kad suvaldyti padriką valstybę, kurioje kiekviena jos priešininkė valstybė galėjo sukelti bajoriją, yra labai sunku ir daug atseina. Todėl ji nusprendė suorganizuoti tvirtesnę centro valdžią, kuri geriau valdytų ir kartu varžytų karalių, neleistų jam niekad iš Rusijos įtakos išsprūsti. Šitoks organas turėjo būti Nuolatinė Taryba. Rusija tikėjosi galėsianti ją laikyti savo įtakoje, prižiūrėdama jos narių parinkimą, o per ją tikėjosi valdysianti visą kraštą. Po ilgų derybų Nuolatinė Taryba buvo sudaryta. Iš tikro ji visą laiką liko Rusijos ambasadoriaus įtakoje, nes jis

stropiai prižiūrėjo jos narių parinkimą. Vis dėlto per keliolika savo veikimo metų Taryba daug ką padarė. Ji buvo pirmoji centro valdžia.

Nuolatinė Taryba susidėjo iš 18 senatorių ir 18 atstovų; 2/3 jų turėjo būti lenkai ir 1/3 lietuviai. Kiekvienas ordinarinis seimas (jis susirinkdavo kas 2 metai) pusę tarybos narių turėdavo pakeisti naujais arba perrinkti iš naujo. Visa taryba buvo padalinta į 5 departamentus (jų kiekvienas vedė atskirus reikalus) — karo, iždo, užsienio, policijos, arba administracijos, ir teisingumo. Buvo paliktos taip pat Čartoriskių įsteigtos karo ir iždo komisijos, kaip vykdomieji organai; Nuolatinė Taryba visą veikimą turėjo tik prižiūrėti, aiškinti įstatymus ir spręst kylančius konfliktus. Ji buvo bendra Lietuvai ir Lenkijai, o anos komisijos ir kiti organai liko, kaip buvę, atskiri. Tuo būdu Nuolatinė Taryba tų atskirų organų veikimą tik prižiūrėjo, jį derino, o atskiri Lietuvos ir Lenkijos valdžios aparatai (komisijos, teismai, ministeriai) vykdė įstatymus gyvenime.

Karaliaus valdžia buvo labai susiaurinta: jis pasidarė tik Nuolatinės Tarybos pirmininku ir turėjo pasirašinėti visus Tarybos balsų dauguma priimtus nutarimus; valstybės dvarų ir vietų dalinimas iš jo buvo atimtas: urėdus turėdavo atiduoti visada vienam iš 3 Nuolatinės Tarybos pasiūlomų kandidatų. Bet vis dėlto tatai karaliui neišėjo blogan. Jis palengva paėmė Tarybą į savo įtaką, o svarbiausia, kad, įvedus Nuolatinę Tarybą, ištisą eilę metų nebebuvo jokių sąmyšių. Kaip ir anksčiau, karalius stengėsi visą laiką veikti, taikydamasis prie Kotrynos II ir jos ambasadoriaus noro. Be to, jis palengva sugebėjo patraukti į savo pusę didžiąją dalį bajorijos. Visų pretenzijas sutaikinti jam buvo nelengva; bet, stengdamasis būti teisingas, nepamiršdamas nė vieno prašančio, jis įgavo daugiau pasitikėjimo ir tapo iš tikro mylimas. Pirmoje valdymo pusėje jis buvo nekenčiamas ir niekinamas, o Nuolatinės Tarybos veikimo metu pasidarė visiems artimas, savas. Todėl ir valdžios apkarpymas jam neišėjo į bloga.

9. Nuolatinės Tarybos periodo reikšmė Lietuvai

Nuolatinė Taryba išgyvavo 14 metų (iki 1789 m.). Ji turėjo didelę reikšmę ir Lietuvai. Iki tol Lietuva ir Lenkija buvo

visiškai atskiros valstybės, kurios turėjo visiškai atskirai organizuotą savo valdžią. Bendrą jos turėjo tik valdovą ir retai tesusirenkantį seimą, kurie abiejų valstybių artėjimui jau buvo labai dideli veiksniai. Tiesa, Nuolitinė Taryba nė vienoje valstybėje nieko nevaldė; ji tik prižiūrėjo atskirų valstybių valdžių veikimą, t. y. perėmė maždaug karaliaus turėtąsias teises. Bet jau tas vienas dalykas, kad Taryboje buvo net $^{2}/3$ lenkų ir tik $^{1}/3$ lietuvių, rodo, kad joje visada daugiau galėjo lenkai, ir, jei Lietuva būtų pradėjusi kokią nors savarankišką politiką, jie būtų galėję kliudyti. Be to, daug reiškė pats faktas, kad Nuolatinėje Taryboje sėdėjo lietuviai kartu su lenkais, kad tiek lenkai, tiek lietuviai žiūrėjo į Tarybą, kaip į savą valdžios organą, kad stengėsi pasidaryti jos nariais arba jos nariams pasigerinti. Todėl pati Taryba dar labiau artino jau gana glaudų Lietuvos ir Lenkijos bajorijos susigyvenimą, kuris Stanislovo Augusto laikais ir be Tarybos buvo gerokai pažengęs.

Lietuvos ir Lenkijos didikai ypatingai ėmė bendrauti, kai ėjo didžiausios jų varžytynės dėl valdžios karalių Saksų laikais. Tada besivaržydami didikai būrėsi į partijas, nepaisydami, kad nepriklauso tai pačiai valstybei; buvo svarbu tik gauti daugiau sąjungininkų ir nugalėti savo konkurentą. Stanislovo Augusto laikais ponų varžytynės tokių griežtų formų jau nebeįgaudavo, nes dabar karalius kaskart vis labiau ėmė varyti savo politiką. Tačiau tuo pat metu ne tik didikus, bet ir visą abiejų valstybių bajoriją artino jau kiti reikalai. Pirmiausia visi bendrai kovojo prieš karalių (todėl Radomo konfederacijai net Lenkijoje vadovavo lietuvis Radvila). Be to, Baro konfederacijos metu vėl abiejų valstybių bajorija bendrai kovojo su Rusų priespauda. Visa tai, žinoma, ją dar labiau artino. Vienodos abiem valstybėm problemos ir vienodi pavojai abiejų kraštų bajorijai ėmė atrodyti vienu bendru pavojum. Todėl bajorija dar labiau pradėjo jaustis sudaranti ne tik vieną visuomenę, bet net ir vieną valstybę.

Be Nuolatinės Tarybos, kaip tik to pat padalinamojo seimo metu buvo įkurtas dar vienas bendras Lietuvai ir Lenkijai organas. Tai buvo vadinamoji Edukacinė Komisija, kuri perėmė kaip tik tuo metu panaikinto jėzuitų ordino mokyklas ir ėmė rūpintis visu švietimu.

III. Kulturinė ir ekonominė būklė XVIII amž. gale

1. Jėzuitų ordino panaikinimas ir Edukacinės Komisijos įkūrimas (1773 m.)

Edukacinė Komisija. Kaip tik tuo metu, kai susirinko 1773 m. seimas, atėjo popiežiaus bulė, kuria jis uždarė visų pulte puolamą jėzuitų ordiną. Tiek Lietuvoj, tiek Lenkijoj daugumas mokyklų, o taip pat ir Vilniaus akademija buvo kaip tik jėzuitų išlaikomos. Todėl tuojau kilo klausimas, ką daryti su liekančiais didžiuliais jų turtais ir kam pavesti mokyklas. Buvo nutarta visus jėzuitų turtus sunaudoti švietimo reikalams ir įsteigti vadinamąją Edukacinę Komisiją, kuri rūpintųsi mokyklomis. Ji tuojau turėjo perimti į savo žinią visas buvusias jėzuitų mokyklas ir jų turtų pajamas. Taip pat jai buvo pavesta

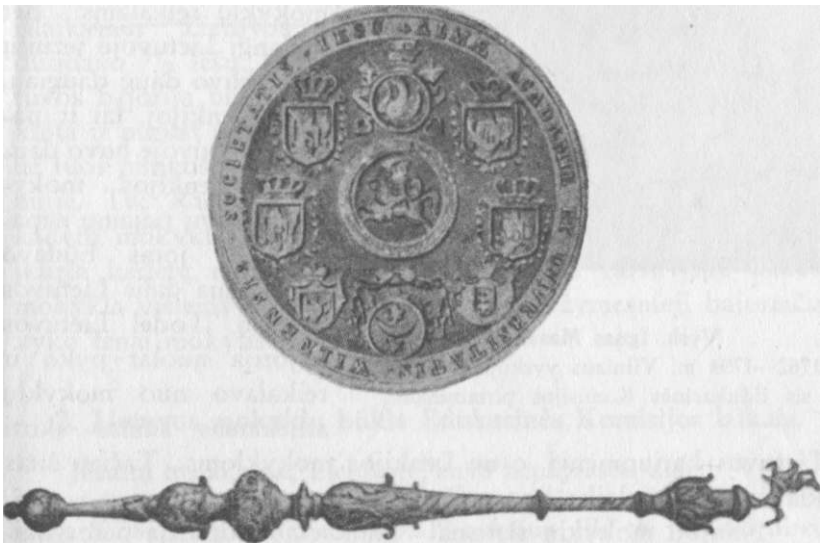

Jėzuitų akademijos antspaudas (XVIII amž.) ir rektoriaus valdžios ženklas.

Antspaudo viduryje — Vytis, kurio skyde vietoje dvigubo kryžiaus yra vadinamoji Jėzaus monograma (I H S). Aplink Vytį—dar 8 kiti herbai: viršuje — popiežiaus Grigaliaus XIII, jo kairėje — Zigmanto Augusto, dešinėje — St. Batoro; žemiau kairėje — Vazų, o dešinėje — Poniatauskų; pačioje apačioje — vysk. Protasevičiaus, jo kairėje — Radvilų, o dešinėje — Sapiegų.

Rektoriaus lazda (sidabrinė) pradėta vartoti Vazų laikais. Jos viršuje esančio Vyties skyde yra tas pats I H S ženklas.

visų kitų mokyklų priežiūra. Komisija buvo įkurta bendra Lietuvai ir Lenkijai.

Komisija turėjo rūpintis tik pačiu mokymu, vadovėliais ir pinigų sunaudojimu. Visi buvusieji jėzuitų dvarai, seimo nutarimu, buvo išnuomoti neribotam laikui bajorams iš 4¹/2% nuo įkainotos dvaro vertės. Šitam darbui atlikti Lietuvoje ir Lenkijoje buvo sudaryta po atskirą Dalomąją Komisiją. Pinigai, gaunami iš Lietuvoje, buvusių jėzuitų dvarų, pirmučiausia ėjo Lietuvos mokyklų reikalams. Bet kadangi Lietuvoje jėzuitų turtų buvo daug daugiau, negu Lenkijoj, tai ir pajamų Lietuvoje buvo daugiau. Lenkijos mokykloms savų pajamų nepakankant, joms būdavo pridedama dalis Lietuvos pajamų. Todėl Lietuvos bajorija nuolat pyko ir reikalavo nuo mokyklų atliekamas sumas skirti Lietuvos kariuomenei, o ne Lenkijos mokykloms. Tačiau šitas klausimas visą laiką liko neišspręstas.

Vysk. Ignas Masalskis,
1762—1794 m. Vilniaus vyskupas, pirmasis Edukacinės Komisijos pirmininkas.

Naujoji mokyklų sistema. Edukacinė Komisija perorganizavo visą mokyklų tinklą. Pirmiausia Lietuvoje ir Lenkijoje buvo padaryta po vieną vyriausiąją mokyklą, kuriai priklausė visų kitų krašto mokyklų priežiūra. Tokia Vyriausiąja Lietuvos Mokykla buvo pavadinta buvusi jėzuitų Vilniaus akademija. Toliau visas kraštas buvo padalintas apygardomis, o šios apygardėlėmis. Lietuvoje tokių apygardų su 7 metų mokyklomis buvo 4, o apygardėlinių mokyklų su 6 metų

kursu buvo 21, tad iš viso buvo 25 mokyklos. Pradžios mokyklos buvo kuriamos prie visų parapijų, o joms reikalingiems mokytojams paruošti Vilniuje buvo įsteigta mokytojų seminarija.

Be tų, pačios Edukacinės Komisijos išlaikomų mokyklų, dar buvo likusių ir tebeveikė nemaža vienuolynų mokyklų; tebebuvo dar keletas ir protestantų mokyklų. Stanislovas Augustas, renkamas karalium pasižadėjęs, netrukus įkūrė kadetų korpusą Varšuvoje. Ten irgi mokėsi daugelis Lietuvos bajoraičių karininkais. Šios mokyklos išlaikymui Lietuvos iždas duodavo 1/3 lėšų, todėl Lietuvos bajorija buvo nepatenkinta ir nuolat reikalavo, kad už tuos pinigus ir Lietuvai būtų įsteigta tokia pat mokykla Vilniuje. Tik Radvilos savo Nesvyžiaus dvare įsteigė mažesnę kadetų mokyklą daugiausia savo reikalams. Be to, dar buvo įkurta kadetų mokyklėlė Gardine. Tačiau varšuviškė kadetų mokykla visiems buvo pavyzdžiu, ir visi žymesnieji bajoraičiai vyko tenai mokytis.

Vyriausiosios Lietuvos Mokyklos antspaudas.

2. Lietuvos mokyklų būklė Edukacinės Komisijos laikais

Jėzuitų turtai, ypač Lietuvoje, buvo nepaprastai dideli. Visus jų turtus surašius, pasirodė, kad metinės pajamos iš jų Lietuvoje siekė 522.847, o Lenkijoje — 383.819 auksinų. Be to, jėzuitai turėjo daug išskolintų kapitalų; Lietuvoje jų buvo išskolinta 2.438.339, o Lenkijoje net 4.753.877 auks. Tiek už išnuomotus dvarus, tiek už kapitalus Edukacinei Komisijai buvo mokama 4 1/2%.

Greit pasirodė, kad Dalomosios Komisijos su tais turtais daro biznį — dvarus labai pigiai dalina savo artimiesiems, o pinigus tiesiog vagia. Todėl 1776 m. tos komisijos buvo panaikintos, ir visi turtai pavesti Edukacinei Komisijai. Bet pinigų grobstymas nesiliovė: dažnai jų pritrūkdavo net mokykloms, ir jos pradėjo skursti.

Mokyklų priežiūra dabar buvo pavesta Vyriausiajai Lie-

tuvos Mokyklai. Ji buvo suskirstyta į dvi kolegijas. Vadinamoje moralinių mokslų kolegijoje buvo mokoma filosofijos, teologijos ir teisės mokslų. Fizinėje kolegijoje buvo mokoma gamtos mokslų, matematikos ir medicinos. Tuo būdu V. Mokykloje buvo dėstomi visi to meto universitetiniai mokslai. Daugumas dalykų tebebuvo dėstoma lotyniškai, tik kai kurie dalykai — lenkiškai (galutinai lenkų kalba čia buvo įvesta tik 1816 m., t. y. jau universiteto laikais).

Visam krašte, be to, buvo sudarytos 4 apygardos, kurių kiekvienoje buvo po vieną 6 klasių apygardinę ir po keletą triklasių apygardėlinių mokyklų. Apygardinėse mokyklose mokslas buvo išeinamas per 7 m. (V kl. tekdavo būti 2 m.); apygardėlinėse mokyklose visos klasės buvo dvimetės, todėl mokslas jose trukdavo tik 6 metus.

I Gardino apygardoj apygardėlinių mokyklų buvo šiose vietose: Vilniuje, Volkoviske, Višniove, Pastoviuose, Lydoje, Merkinėje, ir Ščucine; II Naugarduko apygardoje jų buvo Minske, Cholopieničiuose, Nesvyžiuje, Slucke, Bobruiske, Berezvieče ir Lužkose. III Brastos apygardoje tų pat mokyklų buvo Pinske, Bialoje, Dombrovicoje, Liubešave ir Žuravicuose. IV Kražių apygardoje buvo Kaune, Kretingoje, Panevėžy, Raseiniuose ir Ukmergėje.

Ne visos tos mokyklos buvo išlaikomos Edukacinės Komisijos — dalis jų tebebuvo išlaikoma vienuolynų. Ypač daug mokyklų tebeturėjo pijarai. Edukacinė Komisija nė vienos vienuolynų mokyklos neperėmė į savo žinią, nors mokymą jose vis dėlto prižiūrėjo.

Pradžios mokyklos ir toliau liko prie vienuolynų ir parapijų, tik dabar jų buvo daug daugiau pristeigta.

Naujoviška mokyklų linkmė. Mokyklų reformatoriai buvo kupini šviečiamosios prancūzų literatūros idėjų, ir jų sukurtoji mokykla buvo jau liberališka. Kai naujoji mokykla išauklėjo jaunąją kartą, ši jau nebegalėjo susikalbėti su senąja. Tuo būdu bajorų visuomenė kultūriškai suskilo. Valstybės atžvilgiu senoji karta buvo konservatyvi ir bajoriškųjų laisvių garbintoja, o jaunoji karta išdidžiai siekė reformų. Tad paskutiniaisiais Respublikos gyvenimo metais padarytosios reformos buvo jaunosios kartos darbas.

Edukacinės Komisijos idėja buvo tikrai vykusi: tai buvo iš viso pirmas atsitikimas Europoj, kad švietimą paėmė į savo žinią pati valstybė. Iš to būtų galėję išeiti nemaža naudos, jei žmonės, kurie stovėjo prie to darbo, būtų buvę sąžiningesni. Bet to meto bajorija ir didikai buvo įpratę visur, kur tik prikišdavo savo pirštus, pasipelnyti. Užtat daugumas mokykloms skirtų pinigų žūdavo visokių agentų kišenėse, ir mokyklos pradėjo skursti.

Žymesnieji mokyklų kūrėjai. Iš žmonių, kurie rūpinosi Lietuvos mokyklomis, žymiausias buvo vicekancleris Jokimas Chreptavičius. Tai šviesiausioji XVIII amž. pabaigos Lietuvos asme-

nybė, — žmogus morališkai nesusiteršęs, doras, teisingas, darbštus, nepaprastai mokslintas ir didelis knygų mėgėjas. Edukacinės Komisijos įkūrimas buvo jo sumanymas. Vėliau, tvarkant Lietuvos mokyklas, jis buvo viso to darbo siela.

Ne mažiau nuopelnų iš pradžių turėjo ir Vilniaus vyskupas Masalskis. Tai buvo labai mokslintas, didžios išminties, bet menkos moralės vyras. Todėl ir jo reikšmė nevienoda. Iš vienos pusės, jis buvo gobšus turtų graibstytojas, kuris daug sunaudojo visuomenės pinigo; taip pat jis buvo ir vienas iš daugelio rusų parsidavėlių. Bet iš kitos pusės, jis buvo didelis mokslo ir meno globėjas. Jo pastangomis buvo pastatyta ir dabar tebestovinti gražioji Vilniaus katedra ir didingi vyskupų rūmai Verkiuose (dabar jų jau nebėra). Jis buvo ir pirmasis Edukacinės Komisijos pirmininkas. Ypač didelis jo nuopelnas buvo tas, kad visose plačios Vilniaus vyskupijos parapijose buvo įsteigtos pradžios mokyklos (būdamas vyskupas, jis įsakė visiems savo kunigams steigti mokyklas, o vėliau per dekanus jas prižiūrėjo). Tačiau, netvarkingai gyvendamas, jis pritrūkdavo pinigų, ir sunaudojo savo reikalams dalį mokyklų lėšų. Po kelerių metų padaryta revizija atidengė 300.000 auksinų išeikvojimą (didelę tos sumos dalį buvo išeikvoję vyskupo agentai, tačiau už viską teko jam atsakyti). Dėl to jis buvo pašalintas iš komisijos pirmininko vietos. Pirmininku tuomet tapo karaliaus brolis — primas. Masalskis liko komisijos nariu, bet įsižeidęs jau nebesirūpino mokyklomis, ir jo vyskupijoje gražiai klestėjusios pradžios mokyklos vėl sunyko. O tat reiškė, kad jos sunyko beveik visoje Lietuvoje, nes Vilniaus vyskupija tada apėmė visą didžiąją kunigaikštiją, išskyrus Žemaičius.

Jokimas Chreptavičius,
1773-1793 m. vicekancleris, 1793-1795 m. kancleris; Edukacinės Komisijos iniciatorius ir Lietuvos mokyklų globėjas (f 1812 m.).

3. Socialinis Lietuvos gyvenimas XVIII amž. gale

Reformų sąjūdis. Stanislovo Augusto laikais valstybės gyvenime pradėjo rodytis gerėjimo žymių — buvo padaryta reformų. Tiesa, pirmosios Čartoriskių reformos buvo tuojau apgriautos. Jas apgriovė Rusija, kuri karskart vis labiau ėmė kištis į Respublikos vidaus reikalus. Jos ambasadorius čia pasidarė visagalis; beveik nuolat Lenkijoje ar Lietuvoje buvo Rusų kariuomenės dalių. O visa tai pirštu prikišamai rodė bajorijai, jog senasis posakis, kad Respublika laikantisi netvarka, yra neteisingas; tatai vertė ją susirūpinti, kaip susitvarkyti, kad būtų galima pašalinti tą priespaudą. Be to, iš Vakarų atėjusios šviečiamosios literatūros įtakoj, o ypačiai po mokyklų reformos, visuomenės švietimas pakilo. Atsirado net laikraščių; buvo spausdinama daugybė visuomenės santvarkos nagrinėjamųjų ir reformų siūlomųjų raštų. Pakilo net ekonominis gyvenimas. Tačiau visas tas judėjimas lietė tiktai bajoriją; plačiųjų visuomenės sluoksnių būklė beveik nepasikeitė.

Miestai. Miestiečiais ir valstiečiais tuo tarpu niekas nesirūpino, tik spaudė, kad jie sumokėtų daugiau mokesčių. Miestai buvo net dar labiau suvaržyti. 1768 m. visi miestai buvo pavesti seniūnų priežiūrai, o 1776 m. seimas iš visų mažesniųjų Lietuvos miestų atėmė savivaldybes. Tuo būdu miestiečiai pasidarė tokie pat beteisiai, kaip ir valstiečiai. Jie tik tuo tesiskyrė nuo valstiečių, kad nėjo baudžiavos, o mokėjo mokesčius. Šiaip, kaip ir valstiečiai, jie priklausė pono. Jei jie priklausydavo karališkojo dvaro, tai jų teisėju ir valdovu būdavo seniūnas, o jei priklausydavo privatinio dvaro, tai jų teisėju ir valdovu būdavo jo savininkas (savivaldybės, arba vadinamosios magdeburginės, teisės buvo paliktos tiktai Vilniui, Trakams, Kaunui, Lydai, Naugardukui, Volkoviskui, Pinskui, Minskui, Mozyriui, Brastai ir Gardinui).

Miestuose gyvenę žydai taip pat skurdo; beveik vienintelių jų verslu pasidarė smuklių laikymas. Daugelis jų išsikėlė į kaimus, kur nuomojo bajorų pastatytas smukles.

Valstiečiai dar labiau skurdo. Blogiausia, kad jie visiškai neturėjo jokių teisių. Privatiniuose bajorų dvaruose jie buvo visiškoje pono valdžioje, ir ponas juos išnaudojo, kiek tik ga-

Valstiečio sodyba XVIII amž. gale.
(Norblino braižinys. darytas 1777 m.).

lėjo. Pasiskųsti nebuvo kam. Kiek geriau buvo bažnytiniuose ir valstybiniuose dvaruose, nes ten valstiečių teisės buvo surašytos tam tikruose aktuose, vadinamuosiuose inventoriuose. Mat, tenai reikėdavo žinoti, kokias pareigas eina valstiečiai: kai tekdavo tuos dvarus perduoti naujam ponui arba kai tam tikra komisija tikrindavo dvaro pajamas, reikėdavo žinoti, kiek iš jų imti mokesčio (1/4 visų karališkųjų dvarų — seniūnijų ir tenutų — pajamų būdavo atiduodama kariuomenės reikalams). Kokios pareigos būdavo pažymėtos tuose inventoriuose, tokias valstiečiai turėdavo ir eiti tiems dvarams. Jei kartais koks seniūnas nenorėdavo to laikytis, reikalaudavo daugiau, tai valstiečiai galėjo skųstis. Žinoma, valstiečiams skųsti poną jo paties draugams ar giminėms buvo gana sunku, ir dažniausiai jie nieko nelaimėdavo; priešingai, kartais būdavo net jie patys apkaltinami maišto kėlimu ir, pakvietus kariuomenę, skaudžiai nubaudžiami. Bet vis dėlto perdaug toli nukrypti nuo inventoriuose pažymėtų pareigų, daug daugiau reikalauti iš valstiečių būdavo nepatogu.

Baudžiavos panaikinimo klausimas. Apie baudžiavos panaikinimą bajorijos daugumas nenorėjo nė girdėti. Po I padalinimo buvo ketinta paruošti visų Respublikos įstatymų kodeksą; darbas buvo pavestas vienam mokslintam Lenkijos

ponui — Zamoiskiui. Jis dirbo kelerius metus, pasitardamas su visais mokytesniais žmonėmis. Vienas artimiausiųjų jo bendradarbių buvo Lietuvos vicekancleris Jokimas Chreptavičius. Kodeksas (statutas) 1780 m. buvo pateiktas seimui patvirtinti. Jame buvo nuostatų, palengvinančių valstiečių būklę ir paimančių juos įstatymo globon. Kadangi projektas buvo iš anksto išspausdintas, tai bajorija šaukte šaukė ant jo dar seimeliuose, o atstovai, susirinkę į seimą, atmetė jį net nesvarstę. Atmetė jį svarbiausia dėl valstiečiams duodamųjų palengvinimų. „Mužikus nori padaryti bajorais, o mus — mužikais", — šaukė bajorija. (Lietuvos bajorija to kodekso įvedimui priešinosi dar ir dėl to, kad jis buvo skiriamas abiem jungtinėm valstybėm: Lietuva nenorėjo išsižadėti savo statuto, t. y. savo atskirų teisių).

Baudžiavos naikinimas atskiruose dvaruose. Tačiau šiuo metu vienas kitas iš šviesesniųjų bajorų ir didžiūnų suprato, kad valstiečių vergovė ne tik nežmoniška, bet ir nenaudinga patiems dvarininkams. Todėl kai kurie iš jų patys savo iniciatyva išlaisvino valstiečius, sau pasilikdami tik žemę. Su tokiais laisvaisiais valstiečiais jie darė sutartis, pagal kurias valstiečiai apsiėmė dirbti pono žemę ir mokėti jam tam tikrą mokestį arba duoti tam tikrą dalį derliaus (pav., vicekancleris Chreptavičius ėmė iš visų savo atleistųjų valstiečių 1/3 derliaus). Atleistiesiems valstiečiams pareigų buvo paliktos tiktai talkos, dvaro sargyba ir važinėjimas dvaro reikalais. Lietuvos referendorius kanauninkas Povilas Bžostauskas visus savo Merkinės dvaro (prie Turgelių, netoli Vilniaus) valstiečius atleido vien už piniginį mokestį ir net davė jiems savivaldybę. Iš dalies atleido nuo baudžiavos kai

Kanauninkas Povilas Bžostauskas, didelis valstiečių globėjas, Paulovo dvaro valstiečių savivaldybės kūrėjas († 1827 m.).

kurių savo dvarų valstiečius ir Vilniaus vyskupas Masalskis. Bet vis dėlto tokių ponų buvo labai maža. Kiti nenorėjo sekti ir net labai tuo piktinosi: mat, jų dvarų valstiečiai, matydami, kad kitur geriau gyventi, nerimo, bėgdavo nuo savo ponų ir slapta apsigyvendavo kur nors tokiam dvare, kur nebebūdavo baudžiavos. Iš tikro tie, kurie buvo panaikinę baudžiavas, daug daugiau laimėjo, nes į jų dvarus pribėgdavo valstiečių net iš užsienio.

Būdavo taip pat atsitikimų, kad valstiečiai kai kur net sukildavo. Ypač garsus buvo 1769 m. Šiaulių ekonomijos valstiečių sukilimas. Tai buvo neramūs tik ką prasidėjusios Baro konfederacijos laikai. Tuo pat metu buvo sukilę Ukrainos valstiečiai ir išpiovę daugybę bajorijos ir jų tarnų. Šiauliškiai buvo norėję net susidėti su jais ir bendrai kovoti, bet atvykusi kariuomenė labai žiauriai numalšino jų sukilimą.

4. Ekonominio gyvenimo kėlimas

Ūkis XVIII amž. vidury. Ypatingai buvo sunykęs ūkis po didžiojo švedų karo, XVIII amž. pradžioje (žiūr. 384 psl.). Nelabai jis teatsipeikėjo ir vidaus sąmyšių pilname Saksų valdymo periode. Pagaliau jis vėl buvo suardytas per vidaus karus, konfederacijas ir rusų kariuomenės nuolatinį lankymąsi Stanislovo Augusto valdymo pirmoje pusėje. Tuo metu pirmiausia kraštą naikino tarpuvaldžio kovos, vėliau — Radomo konfederacijos metu, — savo priešus persekiojanti rusų kariuomenė; pagaliau visas kraštas buvo nuteriotas Baro konfederacijos metu: tada viską plėšė ir naikino ne tik būriai konfederatų ir rusų kariuomenė, bet ir daugybė plėšikų gaujų (jos dažnai dėjosi kovojančiais konfederatais, bet iš tikro teužsiėmė tik plėšimais).

Valstybės pajamos per 1773—1775 m. padalinamąjį seimą, kai krašte šeimininkavo visoki rusų parsidavėliai, taip pat buvo visiškai sunaikintos: daugumas valstybės dvarų buvo jų išgrobstyta (seimas tą patvirtino), be to, jie išgrobstė ir visus ižde buvusius pinigus. Seimas priėmė eilę konstitucijų, kuriomis Rusams pasidarbavę didikai „už nuopelnus kraštui" buvo apdovanoti milžiniškomis sumomis pinigų. O kadangi ižde pinigų tada nebuvo, tai jiems buvo įkeisti valstybiniai dvarai, ligi bus sumokėtos dovanotosios pinigų sumos. O kadangi

pinigų niekad nebebuvo, tai daugelis tų dvarų tuo būdu ir liko jų rankose. Dėl visų tų priežasčių krašto ūkis labai sunyko, valstybės iždas amžinai ištuštėjo.

Pastangos ūkį pakelti prasidėjo po padalinimo. Tuo ėmė rūpintis tiek karalius, tiek valdžia, tiek atskiri žmonės. Tuo reikalu ne tiktai buvo kalbama ir spaudoje rašoma (buvo pradėti leisti net specialūs ūkio reikalams skiriami žurnalai), bet ir praktiškai veikiama. Daug buvo rūpinamasi kelių ir kitų susisiekimo priemonių pagerinimu. Pirmiausia buvo pagerinti visi senieji vieškeliai ir pradėti tiesti nauji. Čia didžiausias darbas buvo sutvarkymas susisiekimo per nepereinamą pelkėtą Pagirį. Vietos bajorijos rūpesčiu buvo išvesti du magistraliniai vieškeliai — iš Pinsko į Slanimą ir iš Pinsko į Voluinę (čia daugiausia pasidarbavo Pinsko bajoras T. Butrimavičius ir hetmonas Oginskis). Buvo išvesta ir daug trumpesnių kelių, pastatyta daugybė tiltų, kad nebereikėtų per upes kilotis keltais.

Tuo pat metu daug dėmesio buvo kreipiama ir į vandens kelius. Buvo valoma nuo akmenų Nemuno ir Neries vagos. Bet didžiausias darbas, atliktas šioje srityje, buvo iškastas 7½ mylių ilgumo kanalas, kuris jungia Ščarą su Jaselda. Tuo būdu Nemunas buvo sujungtas su Dniepru, ir iš Baltijos jūros į Juodąją jau buvo galima patekti vandens keliu. Kanalas atsėjo apie 12 milijonų auksinų. Jį iškasė savo lėšomis hetmonas Oginskis (todėl jis ir šiandien dar tebevadinamas Oginskio kanalu).

Karaliaus lėšomis buvo iškastas kitas kanalas, kuris jungia Pripetės intaką Piną su Bugo intaku Muchavcu. Tuo būdu iš Juodosios jūros į Baltiją atsirado dar vienas kelias, būtent Dniepras—Vysla. Tuo metu buvo pradėta ir daugiau darbų, kurie liko nebaigti.

Pramonės miestuose nebuvo jokios, nes miestiečiai buvo per daug prispausti ir neturtingi. Pasitaikydavo vienas kitas turtingesnis miestietis, bet ir tai tik didžiuosiuose miestuose; pagaliau šie buvo arba pirkliai arba bankininkai, tačiau nė vieno iš jų nebuvo pramonininko. Miestiečiai rūpinosi tik kraštui reikalingų prekių atgabenimu iš užsienio. Dirbtuves steigti pradėjo ne miestiečiai, bet didikai, nes tik jie turėjo pakankamai reikalingo kapitalo. Lietuvoje iš didikų savo dvaruose steigė

fabrikus Radvilos, Sapiegos, Oginskiai, Chreptavičius. Bet didžiausių užsimojimų šioje srityje parodė Tizenhauzas.

Pirmosios dirbtuvės Lietuvoje buvo įsteigtos dar XVIII amž. pirmoje pusėje. Tai buvo Onos Sanguškaitės Radvilienės (kanclerio Karolio Stanislovo — †1719 m. — našlės) dirbtuvės. Iš jos dirbtuvių dirbinių ypač išgarsėjo veidrodžiai ir kt. stikliniai daiktai, akmens dirbiniai (pav., rašalinės, tabokinės, įvairios stalo reikmenės), keramika ir gobelinai. Be to, Nesvyžiuje buvo kilimų dirbtuvė, o visam krašte ypatingai garsėjo hetmono Mykolo Kazimiero Radvilos 1758 m. Slucke įsteigta juostų dirbtuvė (juostos to meto rūbams buvo būtinas dalykas). Nešioti gražiąją Slucko juostą buvo garbė. Dirbtuvės meistras ten buvo iš Konstantinopolio atvykęs armėnas. Jo vadovybėje dirbo 30 žmonių su 24 staklėmis. Taip pat tuo metu buvo žinomos ir Radvilų laikomos medžio apdirbimo dirbtuvės. Be to, Sapiegos turėjo dideles audyklas, Oginskiai — kilimų dirbtuves, o vicekancleris Chreptavičius 1790 m. įkūrė pirmąją Lietuvoje metalo liejyklą (anksčiau buvo tik ginklų ir varpų liejyklų).

Beveik visos tos dirbtuvės buvo įkurtos gudų srityse. Tikrojoje Lietuvoje iš pramonės, galima sakyt, tebuvo tik kiekvieno turtingesnio bajoro laikomas *bravoras*. Labai dažnai bajorai versdavo valstiečius pirkti tam tikrą kiekį degtinės, kaip kad, pav., vertė eiti baudžiavą ar mokėti mokesčius.

Kadangi visas aukštesnysis sluoksnis buvo užsikrėtęs vakarų Europos madomis, tai iš užsienio reikėjo įvežti labai daug prekių, ir prekybos balansas būdavo pasyvus. Tad, norėdamas sumažinti importą ir paremti savąją pramonę, 1776 m. seimas išleido gyventojų išlaidų normuojamąjį įstatymą ***(lex sumptuaria).*** Juo visiems miestiečiams ir bajorijai buvo uždrausta taisytis užsienio medžiagomis, ponams buvo įsakyta savo tarnus taisyti kuo pigiausiai, o visų vaivadijų bajorijai įsakyta nešioti tam tikros spalvos vietinės medžiagos mundierius. 1778 ir 1780 m. seimuose tas įstatymas buvo pakartotas ir praplėstas, tačiau niekuomet nebuvo nustatyta, kas ir kaip turi prižiūrėti jo vykdymą. Todėl ir toliau visi dėvėjo, ką norėjo, o iš to įstatymo buvo įvykdytas tik vienas įsakymas, lietęs vaivadijų uniformas. Tuo būdu bajorija pasidarė uniformuota, lyg atskirų pulkų kariai. Bet ir mundierių medžiaga labai dažnai būdavo užsieninė. Taip pat dažnai iš užsienio būdavo perkama medžiaga ir kareivių mundiruotei.

5. Antanas Tizenhauzas, jo darbai ir nepasisekimai

Tizenhauzas buvo gana turtingas ponas, Lietuvos kiemo iždininkas ir artimas karaliaus bičiulis. Kai karalius jam pigiai

išnuomojo visas Lietuvos ekonomijas (karaliaus pragyvenimui skirtuosius valstybinius dvarus), jis sumanė pasidaryti pramonininku ir pagaminti visko, ko tik buvo reikalinga Lietuvai. Veikiai jis įsteigė net 25 fabrikus. Jo nuosavam Pastovių dvare buvo įsteigtos tik drobės ir popieriaus dirbtuvės, o visos kitos dirbtuvės buvo karaliaus ekonomijose. Taip antai, Šiauliuose buvo įsteigta drobės dirbtuvė, pora dirbtuvių buvo įsteigta Brastoje ir jos apylinkėje; tačiau daugumas dirbtuvių buvo sukoncentruota Gardine. Mat, Tizenhauzas buvo užsimojęs padaryti Gardiną didžiuliu pramonės centru ir buvo čia pastatęs net 2 pramonės priemiesčius, iš kurių ypač buvo garsi Gorodnica.

Antanas Tizenhauzas,
1765—1785 m. kiemo iždininkas.

Dirbtuvėms specialistų buvo pakviesta iš užsienio, o ateičiai jie buvo ruošiami iš valstiečių tarpo. Tam tikslui jiems buvo įsteigta ir speciali bendrojo lavinimo mokykla, kur buvo surinkta 300 berniukų ir 100 mergaičių. Tose dirbtuvėse buvo gaminamos įvairiausios gyvenimo reikmenės — adatos, segtukai, kojinės, skrybėlės, įvairios medžiagos, kilimai, kortos, pakinktai, karietos ir t.t. Visoms toms dirbtuvėms įrengti reikėjo didelių sumų; dirbtuvės betgi ėmė duoti nuostolių, ir Tizenhauzas turėjo bankrotuoti.

Tizenhauzas buvo ne vien pramonininkas, bet ir politikas. Karaliaus palaikomas, jis labai greit pasidarė pirmąja asmenybe Lietuvoje. Čia jis šeimininkavo, nesiskaitydamas su niekuo. Net daugumą seimelių jis sugebėjo paimti į savo rankas. Visa, ką

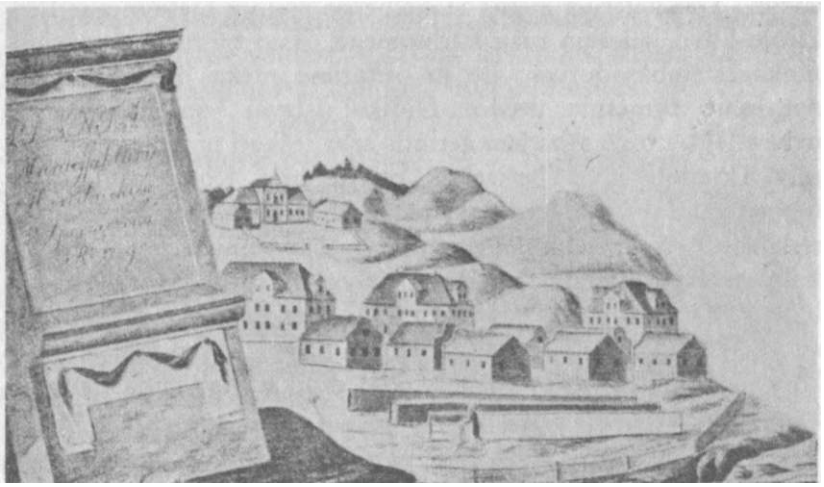

Gorodnica 1789 m.
Gardino priemiestis, kur Tizenhauzas buvo įrengęs fabrikų. (Sena graviūra).

karalius darė Lietuvoje, ėjo per jo rankas. Todėl daugelis juo buvo nepatenkinti, o kai 1780 m. seime pasirodė, kad jis yra išeikvojęs net iždo pinigų, jo priešai privertė karalių nuo jo nusitolinti. Ekonomijos iš jo buvo atimtos ir išnuomotos kitam. Ilgai užtrukusi byla ir kaltinimas išeikvojus apie 800.000 auksinų jį visiškai sunaikino. Jis mirė, tebeturėdamas kiemo iždininko titulą, bet jau nebeidamas jokių pareigų. Jo įkurti fabrikai visai sunyko, nes patys negalėjo išsilaikyti, o jų palaikyti niekas nesirūpino.

IV. Paskutiniai reformų bandymai ir nepriklausomybės galas

1. Valstybė po pirmojo padalinimo iki reformuojamojo seimo

Rusų priežiūra. Visos padalinime dalyvavusios valstybės kartu, o Rusija dar atskiru seimo patvirtintu aktu gavo teisę kontroliuoti Respublikos vidaus gyvenimą. Daugiausia ta teise ėmė naudotis Rusija. Be jos ambasadoriaus Štakelbergo sutikimo, nei karalius nei Nuolatinė Taryba nieko negalėjo pa-

daryti. Dar kelerius metus Štakelbergo žinioje Lietuvoje ir Lenkijoje buvo laikoma rusų kariuomenė. Tuo būdu krašte šeimininkavo ambasadorius. Be jo pritarimo niekas negalėjo gauti net jokio žymesnio urėdo. Didikai laisvai šeimininkauti jau nebegalėjo: turėjo arba jam gerintis arba ieškoti protekcijos Petrapily (kuriam nors pasisekus prieiti prie Kotrynos, Štakelbergas gaudavo įsakymą tokį palaikyti). Visais svarbesniaisiais reikalais, — pav., norėdami gauti žymesnę ministeriją, — didikai kreipdavosi į Petrapilį. Namie, palyginti su ankstyvesniaisiais laikais, daugiau galios įgavo karalius, nes jis mokėjo sugyventi su Štakelbergu ir, jam pataikaudamas, paėmė į savo rankas Nuolatinę Tarybą ir visą valdžią. Todėl didikai visą laiką įtarinėjo, kad karalius siekiąs absoliutizmo.

Reformų mintis. Rusijos priežiūra visiems padoresniems žmonėms, o ypač patriotiškai išauklėtam jaunimui atrodė nepakenčiama. Prie jų dėjosi ir visi tie, kurie nepajėgė prisiplakti prie Štakelbergo ar prie pačios Kotrynos II. Jie jautėsi skriaudžiami ir visada buvo pasiruošę kovoti prieš Rusų įtaką. Ilgai vis neatsirado progos pabandyt nusikratyti Rusija, nes ji visada buvo pasiryžusi kiekvieną pasipriešinimą ginklu numalšinti. Tik kai 1787 m. Rusijai paskelbė karą Turkija, o netrukus ir Švedija, — Rusijos rankos jau buvo suvaržytos. Tada Respublika galėjo laisviau atsidusti ir pabandyti padaryti reformų, nesiskaitydama su Rusija. Atrodė, kad tą padaryti bus juo lengviau, nes, norėdama įgelti Respublikoje per daug šeimininkaujančiai Rusijai, reformų mintį parėmė ir Prūsija, o vėliau prieš Rusiją ruošėsi stoti ir Anglija. Tad šituo patogiu momentu reformų šalininkai ir bandė perorganizuoti visą valstybę. Tatai buvo daroma 1788—1792 m. ketverių metų, arba reformų, seime.

2. Ketverių metų (1788—1792) seimas

1787 m. Kotryna Dniepru keliavo aplankyt Rusijos neseniai užkariauto Krimo. Pakeliui (Kaneve) ji susitiko su buvusiu prieš 25 m. savo mylimuoju Stanislovu Augustu. To susitikimo metu buvo sutarta, kad kitų metų seime karalius išgaus Respublikos sutikimą padėti Rusijai kariauti su Turkais, o Kotryna už tai ž a-

dėjo leisti padidinti Respublikos kariuomenę ir bent kiek praplėsti karaliaus valdžią. Bet kai susirinko seimas, tai pasirodė, kad jame daugiau šalininkų turėjo Rusijos priešai.

Nepaisydamas karaliaus pastangų, seimas atmetė pasiūlymą sudaryti karinę sąjungą su Rusija ir, Prūsijos palaikomas, ėmėsi reformų. Rusija iš karto protestavo, bet, neturėdama atliekamų jėgų, buvo priversta nutylėti. Karalius, bijodamas Rusijos keršto, iš pradžių mėgino sulaikyti reformatorius ir dėl kiekvienos naujovės prašė Rusijos sutikimo, bet vėliau ir jis pats perėjo į reformų partijos pusę. Šitaip seimas veikė net ištisus 4 metus ir per tą laiką pakeitė visą valstybės santvarką. Tačiau šių paskutinių reformų jis jau nebespėjo įvykdyti, nes, baigusi karus, Rusija nusiuntė į Respubliką savo kariuomenę ir sugriovė visas reformas.

Ignas Potockis, 1783—1791 m. Lietuvos kiemo maršalka, 1791—1793 m. krašto maršalka; viena įtakingiausių reformi-nio seimo vadų (†1809 m.).

3. Ketverių metų seimo reformos

Valdžios reforma. Susirinkęs seimas pasirodė turįs labai plačių užsimojimų. Pirmas jo darbas buvo nutarimas suorganizuoti 100.000 kariuomenės (maždaug 1/3 to skaičiaus turėjo būti suorganizuota Lietuvoje ir 2/3 Lenkijoje). Toliau jis pradėjo kovą su senąja, Rusų įtakoje esančia valstybės organizacija. Pirmiausia buvo panaikinta Nuolatinė Taryba. Jos vietoje buvo suorganizuota vadinamoji Įstatymų Sargyba, t. y. ministerių kabinetas. Joje buvo 5 ministerijos: vidaus reikalų, užsienio, policijos, karo ir iždo. Ministeriai turėjo būti karaliaus skiriami, bet atsakingi prieš seimą: seimui nepriimtiną menisterį karalius turėjo pakeisti. Visi ministeriai turėjo būti bendri Lie-

tuvai ir Lenkijai. Be to, buvo įsteigtos trys taip pat bendros komisijos, kaip vykdomieji vyriausiosios valdžios organai, — būtent karo, iždo ir policijos. Tai buvo pačios ministerijos, per kurias turėjo būti valdomas kraštas. Nebuvo tik užsienių ir vidaus reikalų komisijų; tie reikalai buvo palikti karaliui, o jų ministeriai turėjo tik antspaudus saugoti. Šių pareiga buvo nedėti antspaudo ant jokio karaliaus rašto, kuris būtų nesuderinamas su įstatymais (už tai jie turėjo atsakyti).

Karalius neatsakė už nieką. Jo teisės buvo žymiai praplėstos: jis atgavo teisę laisvai dalinti urėdus, taip pat vyriausiąją kariuomenės vadovybę ir teisę skirti visus aukštuosius karininkus. Be to, buvo panaikinama elekcija ir sostas skelbiamas paveldėjamuoju. Pirmasis paveldėjamasis karalius turėjo būti Stanislovo Augusto įpėdinis, Saksonijos elektorius Fridrikas Augustas (Augusto III anūkas). Provincijoms administruoti visuose pavietuose buvo suorganizuotos vadinamosios tvarkomosios komisijos, kurios turėjo įvykdyti centrinių komisijų įsakymus.

Hugonas Kolontajus,
1787—1791 m. Lietuvos referendorius, 1791—1793 m. Lenkijos vicekancleris; žymiausias reformų partijos publicistas († 1812 m.).

Seimo reforma. Buvo padaryta reformų ir seimo darbui sutvarkyti. Pirmiausia buvo panaikintas *liberum veto*. Nustatyta, kad viskas seimuose ir seimeliuose turi būti sprendžiama balsų dauguma. O kad seimeliai būtų tvarkingesni, — kad susivaržę didikai negalėtų nustelbti vidutinės bajorijos, prisivežę į seimelį iš savo dvarų plikbajorių, — buvo nustatyta, kad seimely gali dalyvauti tik tie, kurie turi savo žemės arba yra nuomininkai ir moka valstybei mokesčius.

Socialinės reformos. Buvo bandyta padaryti reformų ir

socialiniam gyvenime, bet vis dėlto bajorai buvo palikti vieninteliais pilnateisiais piliečiais, o valstiečiai ir toliau liko beteisiai baudžiauninkai. Buvo tik nustatyta, kad nebegalima bus grąžinti į baudžiavą tų, kurie atleisti pačių dvarininkų. Daugiau teisių gavo miestiečiai. Visi miestai buvo suorganizuoti apygardomis, įkurti jų pačių renkamieji teismai; be to, karalius vėl suteikė laisvųjų miestų teises daugeliui miestelių, kurie buvo jų netekę. Miestai gavo teisę net siųsti į seimą savo atstovus su sprendžiamuoju balsu, svarstant miestų reikalus. Be to, miestiečiai gavo teisę būti karininkais. Tačiau pilnas piliečio teises jie galėjo gauti tik tapę bajorais. Tas pats seimas jau nemaža turtingesnių miestiečių padarė bajorais; be to, buvo numatyta būsimuose seimuose dar daugiau miestiečių padaryti bajorais. Savaime aišku, kad visi miestiečiai tapo karšti reformuojamojo seimo ir pačių reformų šalininkai.

Gegužės 3 d. konstitucija. Pagrindiniai reformos principai seimo buvo surašyti į 1791 m. gegužės 3 d. priimtą konstituciją. Todėl vėlesnėje kovoje dėl reformų buvo tolydžio kalbama, kas eina už ar prieš tą konstituciją.

Visų reformų seimas nespėjo įvykdyti. Priimtoje konstitucijoje buvo pasakyta, kad ji galėsianti būti pataisyta tik po 25 metų tam reikalui sušaukto specialaus seimo. Bet reformuojamasis seimas dar nespėjo baigti savo darbo, kai Rusija suorganizavo reformų priešų konfederaciją ir, davusi jai savo kariuomenės, viską sugriovė. Ta konfederacija dėl jos akto paskelbimo vietos yra vadinama Targovicos konfederacija.

4. Reformos ir Lietuvos valstybės reikalai

Ketverių metų seimo reformų pagrindinis tikslas buvo nusikratyti Rusijos globa ir Respubliką pastatyti Europos valstybių tarpe, kaip lygią su kitomis valstybėmis. Tatai vienodai lietė abidvi jungtines valstybes. O norint valstybę sustiprinti ir tuo būdu padidinti jos reikšmę užsieny, reikėjo sustiprinti centro valdžią. Šito centro valdžios sustiprinimo siekiant, reikėjo daug ko atsisakyti ne tik bajorijai, bet ir atskiriems jungtinės valstybės vienetams. Kadangi buvo stengiamasi viską centralizuoti,

tai buvo ardoma ir Lietuvos savarankiškoji valstybės organizacija. Visa centro valdžia — ministeriai ir komisijos — buvo įvesta bendra.

Lietuvos atstovai seime ilgai spyriavosi, reikalaudami, kad komisijos būtų atskiros, bet kadangi seimas buvo konfederacinis, ir viskas buvo balsuojama, tai lenkų dauguma privertė lietuvius nusileisti. Lietuvos tik tiek buvo atsižvelgta, kad senoviškai kas trečias seimas buvo paliktas Lietuvoje (Gardine). Tuos dvejus metus, kada seimas turėjo rinktis Lietuvoj, čia turėjo posėdžiauti ir visos komisijos. Be to, buvo nustatyta, kad visuose bendruose valdžios organuose pusė narių turi būti lenkų, o kita pusė lietuvių. Kariuomenė buvo palikta atskira kiekvienoje valstybėje. Rekrūtus rinkti Lietuvoje buvo galima tik į Lietuvos, o Lenkijoje tik į Lenkijos kariuomenę. Iždai buvo sujungti, bet Lietuvos pinigų kasa buvo palikta Lietuvoje.

Tuo būdu ketverių metų seimas bandė pabaigti uniją ir Lietuvą galutinai sulieti su Lenkija į vieną valstybę. Tačiau Targovicos konfederacija, kuri ėjo prieš visas reformas — už senąją santvarką, sugrąžino ir senąjį Lietuvos Lenkijos valstybių atskirumą. Viskas sugrįžo į senąją būklę, o kai kuriais atžvilgiais valstybių atskirumas net dar padidėjo; pav., Targovicos konfederacija net perskyrė nuo 1773 m. buvusią bendrą Edukacinę Komisiją: vietoje vienos buvo sudarytos dvi atskiros Lietuvos ir Lenkijos komisijos.

5. Targovicos konfederacija (1792—1793 m.)

Konfederacijos pradžia. Darydamas reformas, seimas nebuvo vieningas. Dalis reformų priešininkų pareiškė protestą ir išvyko į užsienį ieškoti pagalbos. Daugiausia pagalbos jie laukė iš Rusijos. Bet kol buvo nebaigtas karas su Turkais, Rusija tylėjo ir elgėsi atsargiai. Seimui reikalaujant, Kotryna net išsigabeno Lenkijoje įrengtus savo kariuomenės sandėlius ir nebesiuntė savo kariuomenės per Lenkų Ukrainą, nors per ją buvo patogiau žygiuoti prieš Turkus. Ji taip pat atšaukė iš Varšuvos nuo I padalinimo ten buvusį ir labai įkyrėjusį savo ambasadorių Štakelbergą.

Bet kai tik 1792 m. karas su Turkais buvo baigtas, Rusija vėl pasiryžo veikti. Tuojau visi didieji reformų priešininkai buvo sukviesti į Petrapilį, kur buvo nutarta suorganizuoti reformoms priešingą konfederaciją; tam tikslui buvo išsiųsta 64.000 rusų kariuomenės. Opozicionieriai, atvykę į Targovicos miestelį (Ukrainoje, prie Sieniuchos), paskelbė konfederacijos aktą. Jie skelbėsi einą sugrąžinti seimo sulaužytų krašto laisvių; rusai esą jų sąjungininkai.

Ši konfederacija lietė tiktai Lenkiją. Bet tuojau po to Vilniuje buvo suorganizuota tokia pat Lietuvos konfederacija, kuri pasiskelbė prisidedanti prie Targovicos konfederacijos. Tokiais pat šūkiais buvo organizuojamos konfederacijos ir pavietuose; jos turėjo perimti į savo rankas valdžią

Vysk. Juozas Kasakauskas,
1781—1794 m. Livonijos vyskupas, 1792 m. Lietuvos konfederacijos organizatorius.

Karas ir Rusų laimėjimas. Prasidėjus karui, seimas pertraukė savo darbus ir visą gynimąsi pavedė karaliui. Gintis buvo sunku, nes ir per 4 seimo veikimo metus nebuvo tam pasiruošta. Buvo nutarta surinkti 100.000 kariuomenės, o tuo tarpu jos tebebuvo surinkta vos apie 60.000, ir ta pati buvo dar nemokyta. Karo lauke buvo pastatyta vos apie 45.000 karių. Negalėdama atsilaikyti prieš rusus, ji ėmė trauktis.

Lietuva labai greit buvo rusų užimta. Lietuvos kariuomenės likučiai pasitraukė į Lenkiją, o visą valdžią joje paėmė konfe-

deratai. Karalius tuo tarpu kreipėsi pagalbos į Prūsiją, su kuria seimo (1790 m.) buvo padaryta karinė sutartis, tačiau ši atsisakė padėti. Mat, anksčiau Prūsija seimą rėmė tik dėl to, kad norėjo įgelti Rusijai, kuri nesutiko leisti jai užimti Dancigo ir Torno. Dabar tarp Prūsijos ir Rusijos jau ėjo derybos, ir Prūsija buvo įsitikinusi, kad po šito karo teks ir jai šis tas.

Austrija čia negalėjo padėti, nes buvo įsivėlusi į karą su Prancūzijos revoliucionieriais. Tada karalius kreipėsi į Kotryną, siūlydamasis užleisti jos vaikaičiui Konstantinui sostą, kad tik ji paliktų seimo padarytąsias reformas. Bet Kotryna nenorėjo su juo nė kalbėti, kol neprisidės prie konfederacijos. Karalius pagaliau prisidėjo prie konfederacijos ir sulaikė savo kariuomenės veiksmus, nes nebebuvo vilties laimėti. Po to visi didieji reformų šalininkai emigravo į užsienį, visa valdžia atiteko konfederatams, ir tolimesnis valstybės likimas jau priklausė nuo svetimųjų, kurie komandavo konfederatus.

6. Antrasis Respublikos padalinimas (1793 m.)

Tuo metu, kai seimo sukurtoji valstybės valdžia buvo sugriauta ir atiteko konfederacijai (ši savo centru padarė Gardiną), tarp Rusijos, Prūsijos ir Austrijos ėjo derybos dėl tolimesnio Respublikos likimo. Prūsija ir Austrija tada kariavo su revoliucine Prancūzija. Grasydama padaryti taiką su Prancūzija, Prūsija išgavo Austrijos ir Rusijos sutikimą, kad jai būtų atiduotas Dancigas su Tornu ir kai kurios kitos Lenkijos sritys. Mat, Austrija bijojo likti viena prieš Prancūziją, o Rusija bijojo, kad, atpalaidavusi rankas ir įsikišusi į Respublikos reikalus, Prūsija gali privirti daug košės ar net sugriauti visus laimėjimus. Todėl 1793 m. (sausio 23 d.) Rusija pasirašė dalybų sutartį, kuria Prūsijai turėjo tekti dideli Lenkijos plotai, esantieji tarp abiejų Prūsų karalystės dalių. Tuo būdu prieš pirmąjį Respublikos padalinimą buvusi perskirta Prūsų Brandenburgo valstybė dabar turėjo būti ne tik galutinai sujungta į vieną plotą, bet net išlygintos ir labai praplėstos jos sienos. Rusijai pagal sutartį turėjo atitekti Lenkijos Ukraina, o didžiosios Lietuvos kunigaikštijos visa Minsko vaivadija ir dalis Vilniaus, Naugarduko ir Brastos vaivadijų.

Rusija sau tenkančias žemes tuo metu jau buvo užėmusi; Prūsija savąsias irgi tuojau okupavo. Tuomet, kaip ir 1772 m., iš karaliaus ir seimo tereikėjo gauti tik padalinimo patvirtinimą; su apkarpyta Respublika reikėjo padaryti naują taikos sutartį. Tam tikslui Gardine buvo sušauktas seimas. Jis dar bandė priešintis, bet priešintis buvo sunku: Kotrynos atstovas Ziversas *(Siewers)* keletą atstovų areštavo, o kai kurių atstovų sunaikino dvarus; pagaliau visą seimą apstatęs kariuomene ir į salę suvedęs rusų karininkus, privertė viską patvirtinti.

7. Valstybės santvarka po II padalinimo

Išgavus iš seimo padalinimo patvirtinimą, reikėjo dar sutvarkyti likusios Respublikos vidaus gyvenimą. Lig šiol čia šeimininkavo konfederatai, kurie troško visiškai sunaikinti ketverių metų seimo reformas ir sugriauti karaliaus valdžią. Tačiau Rusijai buvo patogiau, kad valstybės priešaky liktų karalius: mat, laikant jį savo įtakoj, lengviau prižiūrėti visą valstybės politiką; palikus bajoriškąją demokratiją, tektų skaitytis su daugybe ponų, o daugelį suvaldyti visada sunkiau. Todėl Rusija norėjo sugrąžinti tokią tvarką, kokia buvo po I padalinimo. Taigi minėtame Gardino seime (1793 m.) ir reikėjo tatai padaryti.

Kaip pirmą padalinimą patvirtinusiame seime, taip ir šitame šeimininkavo Kotrynos ambasadorius, Ziversas. Buvo sudaryta naujoji valstybės konstitucija, kuria buvo grąžinta santvarka, buvusi po I padalinimo. Buvo atgaivinta Nuolatinė Taryba ir tada veikusios karo ir iždo komisijos. Kaip ir seniau, jos buvo atskiros Lietuvai ir Lenkijai. Dabar buvo atskirta ir anksčiau buvusi bendra Edukacinė Komisija. Be to, Rusijai reikalaujant, su ja buvo padaryta puolimo bei gynimosi sutartis. Kariuomenės buvo palikta 5.000 Lietuvoje ir 10.000 Lenkijoje; likusioji jos dalis arba turėjo pereiti Rusų žiniai arba turėjo būti atleista.

Bet šita naujoji santvarka neilgai tegyvavo. Po keleto mėnesių įvyko sukilimas, vadovaujamas Kosciuškos, kuris pastatė savo valdžią; o netrukus po to buvo atliktas paskutinis Respublikos padalinimas.

8. Kosciuškos sukilimas (1794 m.) ir nepriklausomybės galas

Po seimo karalius ir Nuolatinė Taryba iš Gardino grįžo į Varšuvą. Čia taip pat apsigyveno ir Kotrynos ambasadorius *(Igelström),* kuris savo žinioje turėjo net 30.000 kariuomenės. Lenkijoje dar tebebuvo ir dalis Prūsų kariuomenės. Kadangi krašte visur virė nepasitenkinimas rusais ir buvo ruošiamasi prieš juos sukilti, tai Rusų ambasadorius reikalavo kuo greičiausiai įvykdyti seimo nutarimą dėl kariuomenės — palikti jos tiktai 15.000. Tačiau kai kurie kariuomenės vadai atsisakė atleisti savo dalis, skubiai pradėdami ginkluotą pasipriešinimą.

Tadas Kosciuška,
pasižymėjęs Amerikos nepriklausomybės kovose generolas, Jurgio Vašingtono draugas, 1794 m. sukilimo vadas, 1794—1796 m. Rusų belaisvis († 1817 m.).

Dabar daugiausia veikė iš emigracijos grįžę buvusieji reforminio seimo vadai ir karininkai. Sukilėliai visą valdžią atidavė generolui Kosciuškai (jis buvo kilęs iš Naugarduko vaivadijos ir laikė save lietuviu). Prie jo buvo suorganizuota vadinamoji Tautos Taryba.

Sukilo taip pat ir Lietuva, kur karinę vadovybę paėmė pulkininkas Jasinskis. Greit Vilnius, Krokuva ir Varšuva buvo išvaduoti iš rusų. Sukilėliai stengėsi įtraukti į sukilimą visą kariuomenę. Veikiai prie sukilimo prisidėjo ir miestiečiai, kurie Varšuvoje pakorė keletą rusams parsidavusių ponų. Vilniuje buvo nuteistas ir pakartas rusų pastatytas Lietuvos hetmonas Simanas Kasakauskas.

Kosciuška, norėdamas sukelti valstiečius, išleido atsišaukimų, žadėdamas visiems, prie sukilimo prisidėjusiems, laisvę (tokių atsišaukimų buvo išleistų ir lietuviškų). Bet vis dėlto

Stanislovas Augustas Gardine.
(Moniuškos paveikslas).

nepavyko suorganizuoti stiprios pajėgos, kuri nugalėtų Rusų ir Prūsų kariuomenes. Po vieno mūšio sužeistas Kosciuška pateko į nelaisvę. Netrukus po to buvo likviduotas ir visas sukilimas.

Trečiasis Respublikos padalinimas 1795 m. Vėl užėmę visą kraštą ir sunaikinę sukilėlius, Rusija su Prūsija ir Austrija, kuri, prasidėjus sukilimui, taip pat okupavo dalį Lenkijos, — sutarė pasidalinti visą valstybę. Lenkijos dabar po gabalą teko visoms trims valstybėms, o Lietuva beveik visa atiteko vienai Rusijai; tik visas kairysis Nemuno krantas (Užnemunė) atiteko Prūsijai ir išbuvo jos valdžioje iki Napoleono laikų (žiūr. žemėlapy).

Stanislovas Augustas buvo priverstas atsisakyti nuo sosto. Jam gyventi buvo paskirtas Gardinas, o Kotrynai mirus (1796 m.), jis buvo perkeltas į Petrapilį, kur ir mirė (1798 m.). Daugelis buvusių žuvusios valstybės veikėjų emigravo arba kartu su Kosciuška pakliuvo į Rusų kalėjimus, ir juos paleido tik Kotrynos įpėdinis caras Povilas.

ŠEŠTOJI DALIS

Lietuva Rusų valdžioje

A. Senųjų tradicijų likvidavimo laikotarpis

I. Lietuva pirmoje XIX amž. pusėje

1. Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos žemių likimas istorijos būvyje

XV amžiuje didžioji Lietuvos kunigaikštija buvo pasiekusi didžiausią savo teritorinį išsiplėtimą. XVI amž. jos sienos žymiai susiaurėjo. Paskutinių Gediminaičių laikais dideli Lietuvos žemių plotai atiteko Maskvai, o 1569 m. Liublino seime taip pat dideli plotai buvo priskirti prie Lenkijos. Siena su Maskva dar keitėsi keletą kartų. St. Batoro ir Zigmanto Vazos laikais daugumas prarastųjų žemių buvo atgauta (Polockas, Smolenskas ir kt.). Tačiau Andrusavos taika (1667 m.) nemaža dalis tų žemių vėl sugrįžo Maskvai (Smolenskas). Nuo to laiko siena su Rusija jau nebesikeitė iki pat padalinimų.

XVII amž. pradžioje (1629 m.) Lietuva ir Lenkija taip pat prarado beveik visą Livoniją, kuri atiteko Švedams; Respublikai liko tik Latgala (vadinamoji Livonijos vaivadija) ir leninė Kuršo kunigaikštija. 1721 m. Švedų valdytoji Livonija atiteko Rusijai. Per pirmąjį padalinimą Rusija užėmė Latgalą, o po trečiojo padalinimo jai atiteko ir Kuršas.

Po padalinimų visos didžiosios Lietuvos kunigaikštijos žemės atsidūrė Rusų valdžioje. Tik viena Užnemunė (Suvalkų kraštas) teko Prūsams. Kai Napoleonas sudarė Varšuvos ku-

nigaikštiją (1807 m.), prie jos buvo priskirta ir Užnemunė. Vėliau, Napoleono galybei žlugus, Vienos kongrese (1815 m.) ta kunigaikštija buvo pavadinta Lenkų karalyste ir pateko į Rusijos carų valdžią. Po 1831 m. sukilimo jos autonominė konstitucija buvo pakeista, o po 1863 m. sukilimo buvo visiškai panaikinta. Nuo to laiko ir Užnemunė virto paprasta Rusijos provincija, bet tebepriklausė Varšuvos, o ne Vilniaus generalgubernatoriui.

2. Rusų įvestoji tvarka

Rusų valdžia. Visos po trečiojo padalinimo Rusijai tekusios žemės iš pradžių buvo padalintos į dvi gubernijas — Vilniaus ir Slanimo. Po kiek laiko jos buvo sujungtos į vieną Lietuvos guberniją, bet netrukus vėl buvo padalintos net į 3 — Vilniaus, Kauno ir Gardino — gubernijas. Šitoks padalinimas jau liko iki pat Rusų valdymo galo.

Visos tos trys gubernijos iš pradžių ir Rusų valdžios buvo vadinamos Lietuvos gubernijomis. Tačiau, kai prasidėjo rusinimo pastangos, rusai jas ėmė vadinti Rusijos šiaurės vakarų kraštu. Jį valdė Vilniaus generalgubernatorius.

Gubernija buvo administracijos vienetas, valdomas gubernatoriaus ir gubernijos valdybos. Joje taip pat buvo teismo rūmai, kurie prižiūrėjo žemesniuosius teismus. Kiekviena gubernija buvo suskirstyta į apskritis, kuriose buvo atskiri valdininkai ir teismai.

Savivaldybės. Rusai senųjų krašto savivaldybių nepanaikino. Kaip ir anksčiau, pirmuoju luomu buvo laikoma bajorija, kuriai buvo paliktos gana plačios teisės. Toliau ėjo miestiečiai, kurie turėjo savo magistratus ir savo teismus. Žemiausiasis luomas buvo valstiečiai baudžiauninkai, kurie tebebuvo visiškoje ponų valdžioje. Tik valstybinių dvarų valstiečiams buvo įsteigti tam tikri teismai apskrityse ir gubernijose.

Bajorijai vadovavo apskričių ir gubernijų maršalkos. Kas treji metai bajorija galėjo rinktis į seimelius Apskrities seimely ji svarstydavo savo reikalus ir išrinkdavo atstovus į apskrities įstaigas. Be to, ten būdavo renkami atsto-

vai į gubernijos seimelį, o šis savo rėžtu rinkdavo gubernijos vadovybę ir atstovus į visas gubernijos įstaigas.

Miestiečiai savo magistratus ir teismus taip pat rinkdavosi patys. Jie patys valdė miesto turtą, tardavosi savo reikalais ir galėjo kreiptis į gubernatorių (bajorai savo reikalais galėjo kreiptis net į carą). Tik vieni valstiečiai neturėjo jokių savivaldybės organų.

Lietuvoje veikusios teisės. Užėmusi Lietuvą, Kotryna II buvo įvedusi joje ir rusų teisę (įstatymus). Bet jos įpėdinis Povilas I (1796—1801 m.), kuris vedė priešingą motinos linijai politiką, grąžino Lietuvai senąjį jos statutą, čia veikusį net iki 1840 m. (tada buvo įvesti rusų įstatymai).

3. Napoleono karai ir sumanymas atgaivinti didžiąją Lietuvos kunigaikštiją

Varšuvos kunigaikštija ir Lietuvos bajorijos viltys. Napoleonas I, nugalėjęs Prūsiją, 1807 m. įkūrė nepriklausomą Varšuvos lenkų kunigaikštiją. Kunigaikščiu buvo paskirtas Saksų karalius. Varšuvos kunigaikštija kartu su Saksonija įėjo į Napoleono protektorate esančią Pareinės valstybių sąjungą. Ji buvo sudaryta iš Lenkijos žemių, tekusių Prūsijai per I ir II padalinimus, ir iš Lietuvos Užnemunės, per trečiąjį padalinimą taip pat tekusios Prūsijai.

Varšuvos kunigaikštijos įkūrimas sukėlė vilčių nusikratyti Rusų valdžia ir Lietuvoje. Tuo tikslu pas Napoleoną į Tilžę buvo nuvykusi net slapta Lietuvos bajorų delegacija. Bet iš to nieko neišėjo, nes Napoleonas nenorėjo kariauti su caru Aleksandru I (1801—1825 m.). Tilžėje padaryta su Aleksandru I taika (1807 m.) palaidojo Lietuvos bajorų viltis. Daugelis šeimų, kurių sūnūs pasiskubino įstoti į Napoleono kariuomenę, susikompromitavo prieš Rusų valdžią; kai kurios iš jų net nukentėjo.

Visas kraštas jau iš seno buvo apdėtas dideliais mokesčiais, kurie buvo bent 5 kartus didesni už kitų Rusijos kraštų mokesčius; daugelis dvarų nepajėgė jų sumokėti. Tačiau Rusų valdžia, keršydama už palankumą Napoleonui, jokių palengvinimų kraštui nedarė. Daugelis dvarų, kurie nepajėgė sumokėti mokesčių, buvo paimti į valdžios globą.

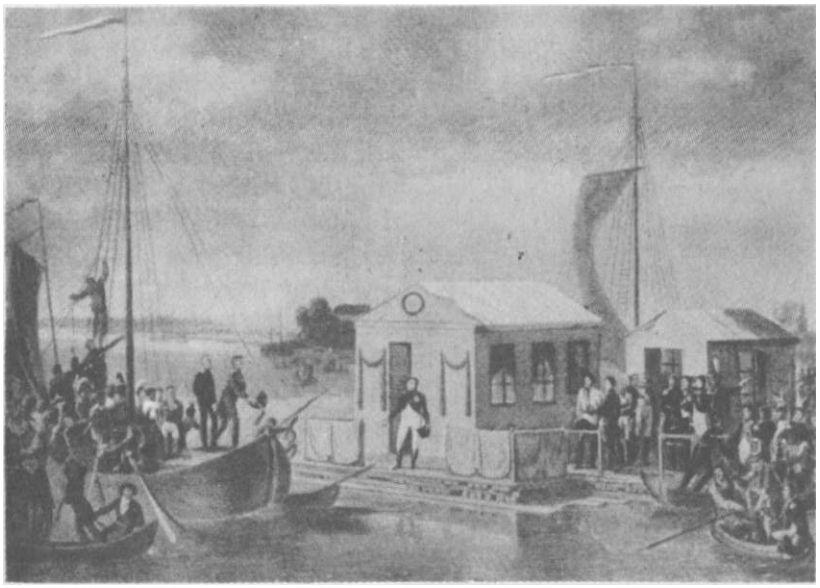

Napoleono ir Aleksandro I susitikimas Nemune prie Tilžės
(1807 m. birželio 25 d.).

Projektai atgaivinti didžiąją Lietuvos kunigaikštiją. Kai Lietuvoje buvo vartojamos skaudžios valdžios represijos, bajorijos tarpe kilo sumanymas rasti *modus vivendi,* kuris patenkintų ir Rusų valdžią ir bajoriją. Momentas buvo gana patogus: buvo aiškiai matyti, kad naujas karas su Napoleonu neišvengiamas, todėl carui buvo svarbu turėti bajoriją savo pusėje. Visa Lenkų visuomenė tuo tarpu jau aiškiai stojo už Napoleoną ir turėjo vilties, kad prie Varšuvos kunigaikštijos bus prijungtos ir Rusijos valdomos lenkiškosios žemės. Jų viltys dar labiau sustiprėjo, kai Napoleonas, nugalėjęs Austriją, prijungė prie Varšuvos kunigaikštijos dalį Galicijos (1809 m.).

Lietuvos bajorija pasistengė šituo momentu pasinaudoti. Gausus Vilniuje sušauktas bajorijos suvažiavimas nutarė pačiam carui išdėstyti sunkią savo būklę. Su ta misija buvo pasiųstas apsukrus diplomatas, caro pakeltas senatorium Mykolas Kleofas Oginskis (buvęs paskutinysis Lietuvos iždininkas). Jo misija pasisekė: mokesčiai buvo palengvinti ir su-

lyginti su kitų Rusijos sričių mokesčiais. Patsai Oginskis dėl to pasidarė populiariu bajorijos vadu. Jis pats tuo tarpu pradėjo rūpintis, kad iš buvusių didžiosios Lietuvos kunigaikštijos žemių būtų sudaryta autonomiška valstybė; tam tikslui 1811 m. įteikė carui memorialą — kunigaikštijos sudarymo projektą. Juo buvo siūloma iš 8 Rusijos gubernijų, kuriose veikė Lietuvos statutas, sudaryti didžiąją Lietuvos kunigaikštiją (įsidėmėtina, kad į ją buvo siūloma įterpti ir Voluinės, Podolės ir Kijevo sritis, kurios nuo 1569 m. buvo Lenkijos ribose: mat, jose taip pat visą laiką veikė Lietuvos statutas). Oginskis nurodinėjo, kad tuo būdu kelias Nepoleono įtakai Lietuvoje būtų užkirstas. Be to, jis siūlė palikti toje kunigaikštijoje Lietuvos statutą be jokių apribojimų ir įsteigti nuo Petrapilio visiškai nepriklausomą tribunolą (mat, tada aukščiausioji instancija buvo Rusijos senatas). Kiek vėliau buvo paruošti keli numatomos kunigaikštijos konstitucijos projektai. Pagal juos visi reikalai kunigaikštijoje turėjo būti atliekami lenkų kalba, o visos vietos turėjo būti pavedamos tiktai kunigaikštijos piliečiams; joje turėjo būti savi ministeriai ir Vilniuje gyvenąs caro vietininkas, o Petrapily prie caro turėjo būti tik atskira Lietuvos reikalams kanceliarija.

Mykolas Kleofas Oginskis, paskutinysis Lietuvos iždininkas, Rusų imperijos senatorius, d. Lietuvos kunigaikštijos atgaivinimo projekto autorius († 1833 m.).

Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos klausimas Napoleono žygio išvakarėse. Carui Aleksandrui I Lietuvos atstatymo pro-

jektas buvo nebenaujas. Jis daug kartų buvo jo svarstytas su artimu bičiuliu Adomu Čartoriskių, kuris vadovavo visam lenkų judėjimui. Tačiau caras niekad nieko tikro nepasakydavo Oginskiui. Per pasikalbėjimus jis pareikšdavo jam daugybę komplimentų, bet vengdavo pažadų. Pagaliau Oginskis, pasitaręs su žymesniaisiais Lietuvos ponais, įteikė konkrečius pasiūlymus ir naują memorialą. Kadangi caras, kuriam tuo metu rūpėjo neišvengiamas karas su Napoleonu, nuolat klausinėdavo, kiek Lietuva galėtų pastatyti kariuomenės, tai Oginskis tame antrame memoriale ir pabrėžė, kad be savarankiškos organizacijos kraštas negalįs sudaryti kariuomenės, juo labiau, kad krašto valdžia nieko nesanti padariusi patraukti bajorijai į savo pusę.

Tuo tarpu bajorijoje plito gandai, kad caras jau sutikęs atgaivinti kunigaikštiją. Bet iš tikro tie planai jam nerūpėjo. Pagaliau gal didžiausia tam kliūtis buvo lenkų klausimas. Mat, sukūrus Lietuvos kunigaikštiją, būtų reikėję ir Rusijos valdomąsias Lenkijos žemes priskirti prie nepriklausomos Varšuvos kunigaikštijos (tatai carui būtų buvę labai nenaudinga); o to nepadarius, jo valdomieji lenkai irgi būtų nerimę. Todėl Lietuvos atgaivinimo klausimas nebuvo paliestas nė 1812 m. carui atsilankius Vilniuje. Po triukšmingų puotų jis išvyko iš Vilniaus, tik kai kuriuos ponus apdovanojęs Rusijos ordinais, o atsisveikindamas Oginskiui pareiškė, kad Lietuvos reikalų neleidusi sutvarkyti laiko stoka. Bet tai tebuvo tik diplomatiškas atsikalbėjimas; juo buvo norima nesugriauti Lietuvos bajorijos vilčių, kad ši nepultų į Napoleono glėbį, kuris tuo tarpu su savo kariuomene stovėjo Vilkavišky ir jau buvo paskelbęs Rusijai karą.

Lietuva Napoleono žygio metu (1812—1813 m.). Paskelbęs karą, Napoleonas su kariuomene persikėlė per Nemuną ties Kaunu ir greit nužygiavo į Vilnių. Iš visos Lietuvos rusai pasitraukė be mūšio. Su jais išsikraustė ir Oginskis ir kiti Rusijos globos šalininkai.

Napoleono kariuomenei užėmus Lietuvą, bajorija tuojau sujudo rūpintis atgaivinti didžiąją kunigaikštiją Napoleono globoje. Bet Napoleonui pirmučiausia rūpėjo, kiek Lietuva galėtų duoti jo armijai maisto ir kareivių. Bajorijos atsiunčiamoms delegacijoms jis nieko tikro nežadėjo, nes dar tebebuvo neaiški karo pabaiga. Tačiau jis leido Lietuvos bajorijai sudaryti laikinę savo valdžią.

Laikinės Lietuvos vyriausybės priešaky atsistojo grafas Soltanas. Toji vyriausybė turėjo tvarkyti krašto reikalus ir parūpinti armijai maisto. Tam tikslui

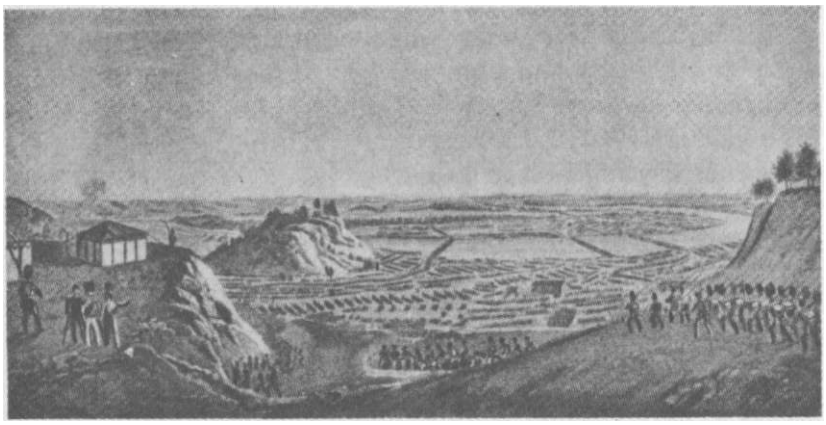

Napoleono kariuomenė keliasi per Nemuną ties Kaunu.

buvo įvestos rekvizicijos. Be to, Napoleono pavesta, ji pradėjo formuoti ir Lietuvos kariuomenę — 4 pėstininkų ir 5 raitelių pulkus. Napoleonas tikėjosi, kad bus daug daugiau sudaryta kariuomenės. Tas jo apsivylimas daug prisidėjo, kad jis vis nieko aiškaus nepasakė dėl Lietuvos ateities. Bet bajorija į laikinę vyriausybę žiūrėjo, kaip į valstybės užuomazgą, ir, entuziazmo pagauta, ėmė rūpintis atnaujinti unijos ryšius su Lenkija. Kaip tik tuo metu Varšuvoje susidarė bajorijos konfederacija, kuri skelbėsi norinti sujungti į vieną kūną visas buvusios Respublikos žemes ir visus kvietė į bendrą darbą. Tą pakvietimą ypač karštai sutiko Vilniaus universiteto jaunuomenė. Jos iniciatyva 1812 m. liepos 14 d. Vilniaus katedroje įvyko iškilmingas pasižadėjimas atnaujinti uniją. Tokių iškilmių įvyko ir kitur.

Bet viltis atgaivinti didžiąją kunigaikštiją Napoleono globoje greit ėmė gesti. Pats Napoleonas į visas pastangas žiūrėjo abejingai. Jis nepatvirtino Varšuvos konfederacijos, kuri ketino sujungti visas Respublikos žemes, nes nenorėjo įžeisti Austrijos ir, tur būt, dar tikėjosi susitaikinti su Rusija. Jo kariuomenė tuo

tarpu be galo plėšė kraštą (jis pats, skelbdamas karą, Lietuvą buvo pavadinęs priešo kraštu — iš visos Rusijos jos neišskyrė).

Be to, netrukus žuvo ir visa Napoleono galybė. Tuojau po unijos atnaujinimo iškilmių jis iššygiavo iš Vilniaus į Maskvą. Tačiau jis nerado taikos nė tenai. Bado ir didelių šalčių vejamas, grįžo atgal. Po žiauraus mūšio prie Berezinos pavedęs kariuomenę savo maršalui Miuratui, — per Vilnių, Kauną, Marijampolę ir Varšuvą jis parskubėjo į Paryžių rinkti naujų jėgų. Tačiau jam nebuvo lemta nei savo galybės atgauti nei grįžti atgal į Lietuvą. Visa Europa sukilusi jį nugalėjo ir net pašalino iš Prancūzijos.

Rusų valdžios sugrįžimas. Paskui Napoleoną atslinko į Lietuvą ir jo kariuomenės likučiai. Išbadėjusi ir nuskurusi kariuomenė pakeliui viską plėšė. Ypač nuo jos nukentėjo Vilnius. Apiplėšusi gyventojus, ji čia paliko daug iš Rusijos atsinešto grobio, pilnas ligonines sergančių ir sužeistų, o bazilijonų vienuolyne net 7.500 lavonų. Pagaliau per Kauną ji pasitraukė į Prūsus.

Laikinė Lietuvos vyriausybė pasitraukė kartu su Napoleono kariuomene ir apsistojo Drezdene. Tuo tarpu ji dar tebetikėjo Napoleono žvaigžde ir prieš likviduodamasi pareiškė, kad jos viltys ir ištikimybė jam priklausančios iki mirties.

Pasitraukus Napoleono kariuomenei, tuojau buvo sugrąžinta senoji Rusų valdžia. Kad ir buvo caro paskelbta amnestija, tačiau Napoleono šalininkai tuojau buvo pradėti persekioti: nepabėgusius į užsienį išsiuntė į Rusiją, kai kuriems iškėlė bylas ir atėmė dvarus.

Apskritai per vadinamąjį prancūzmetį Lietuva labai nukentėjo: apiplėšė ją Napoleono kariuomenė, nepasigailėjo jos nė rusai. Apskaičiuojama, kad tikrojoje Lietuvoje (to meto Vilniaus gubernijoje) turto buvo sunaikinta apie 20 milijonų rublių. O taip sunaikintas kraštas dar turėjo maitinti didžiulę Rusijos armiją, siunčiamą prieš Napoleoną.

Lietuvos kunigaikštijos klausimas žuvus Nepoleono imperijai. Nugalėjus Napoleoną, naujas Europos pertvarkymas buvo sprendžiamas Vienos kongrese (1815 m.). Varšuvos kunigaikštija buvo paversta Lenkų karalyste, o jos karalium pripažintas caras. Lietuvos bajorijoje vėl kilo judėjimas,

Caras Aleksandras I.
(1801—1825 m.).

siekęs atgaivinti Lietuvos kunigaikštiją, surištą su ta Lenkų karalyste. Bet visos pastangos buvo tuščios. Tiek Aleksandras I, tiek Mikalojus I (1825—1855 m.) visada atsakydavo, kad Lietuva tesanti Rusijos provincija ir todėl jos negalima prijungti prie Lenkijos. Tuo būdu skirtingai nuo visos Rusijos gyveno tiktai ta Lietuvos dalis, kuri buvo patekusi į Lenkų karalystę, būtent Užnemunė (Suvalkų kraštas).

4. Užnemunė Prūsų valdžioje ir Lenkų karalystėje

Užnemunė Prūsų karalystėje. Prūsija per trečiąjį padalinimą gautąsias žemes pavadino Naujaisiais Rytprūsiais. Jos visos buvo padalintos į Plocko ir Balstogės departamentus. Lietuviškoji Užnemunė priklausė Balstogės departamentui. Senoji santvarka čia buvo panaikinta, ir bajorai gavo tik tokias teises, kokias turėjo Prūsijos bajorija (o absoliutiškai valdomoje Prūsijoje bajorija jau nebedaug beturėjo teisių).

Valstiečių būklė Prūsų valdžioje palengvėjo, nes jie buvo sulyginti su visos Prūsijos valstiečiais. O ten tuo tarpu kaip tik buvo palaipsniui naikinama baudžiava. Kilnotis laisvai jie dar negalėjo, bet jau ir ponas nebegalėjo jų nei parduoti nei dovanoti (nebent tik su visu dvaru kam galėjo parduoti ar padovanoti).

Prūsijos valdžia naujai įgytąjį kraštą bandė vokietinti: tam tikslui paskyrė vokiečius valdininkus; be to, pradėjo kraštą kolonizuoti: buvusiose valstybinėse ir bažnytinėse žemėse įkurdino daug įvairių kolonistų. To pat siekė ir vokiškos mokyklos. Tačiau per trumpą vokiečių valdymą vokietinimo pastangos nedavė didesnių vaisių.

Vyskupystė. Šiaurinė Užnemunės dalis anksčiau priklausė Žemaičių, o pietinė — Vilniaus vyskupijai. Norėdama atskirti ją nuo Vilniaus ir Žemaičių vyskupų įtakos, Prūsijos valdžia įsteigė atskirą, tiesiog popiežiaus priklausomą vyskupiją Vigriuose (1798 m.; 1818 m. ji buvo perkelta į Seinus). Pirmuoju vyskupu valdžia pasirinko garsųjį pamokslininką Prienų kleboną pralotą Karpavičių, tikėdamasi, kad jis bus jai palankus. Tačiau vyskupas stengėsi ginti Bažnyčios teises ir su valdžia nesugyveno; dėl to jam teko net nukentėti.

Užnemunė Varšuvos kunigaikštystėje ir Lenkų karalystėje. 1807 m. Prūsija buvo Napoleono užimta. Tais pačiais metais Užnemunė buvo priskirta prie Varšuvos kunigaikštystės. Kaip visoje kunigaikštystėje, taip ir Užnemunėje buvo įvestas Napoleono kodeksas, kuriuo valstiečiai buvo atleisti nuo baudžiavos, tik be žemės.

Žuvus Napoleono galybei, Užnemunė taip pat pasiliko Lenkų karalystėje, kur veikė Napoleono įstatymai; jie čia išliko ir panaikinus Lenkų karalystę. Užnemunėje Napoleono kodeksas, — žinoma, labai papildytas, — tebeveikia dar ir dabar.

5. Vilniaus universitetas ir Lietuvos švietimo reikalai XIX amž. pradžioje

Universitetas ir švietimo apygarda. Užėmę Lietuvą, rusai švietimo įstaigų nepanaikino. Visos mokyklos liko veikti, kaip veikusios. Tik Vyriausioji Lietuvos Mokykla dabar buvo pavadinta Vyriausiąja Vilniaus Mokykla ir buvo pašalinti kai kurie rusams neištikimi profesoriai. Netrukus buvo padaryta nauja reforma, ir Vyriausioji Mokykla buvo pavadinta universitetu (1803 m.).

Naujasis caras Aleksandras I (1801—1825 m) 1802 m. Rusijoje įsteigė švietimo ministeriją ir visą imperiją padalino į 6 švietimo apygardas. Vienos tokios apygardos centru buvo Vilnius; prie jos priklausė visos buvusios Lietuvos kunigaikštijos žemės ir, be to, dar Voluinė, Podolė ir Kijevo sritis (vėliau tos apygardos ribos buvo kaitaliojamos, bet jos centras visą laiką buvo Vilnius). Apygardos viršininku — kuratorium buvo paskirtas caro Aleksandro jaunystės draugas ir artimas patarėjas

Adomas Čartoriskis. Tuo pat metu įsteigtas Vilniaus universitetas taip pat priklausė apygardos kuratoriui ir turėjo prižiūrėti visas apygardoje esančias žemesniąsias mokyklas. Drauge buvo atgaivinta ir kadaise Edukacinės Komisijos įsteigta mokytojų seminarija.

Martynas Odlanickis Počobutas, 1780—1799 m. Vyriausiosios Lietuvos Mokyklos rektorius, garsus astronomas († 1810 m.).

Lenkiškas universiteto charakteris. Universitete dėstomoji kalba buvo lenkiškoji. Kadangi daugelis profesorių buvo nelenkai, tai iš pradžių daugelis kursų buvo skaitoma įvairiomis kalbomis, ypač lotyniškai ir prancūziškai. Bet tiek kuratorius Čartoriskis, tiek universiteto vadovybė buvo uolūs lenkai, todėl veikiai visos vietos buvo užimtos lenkų, ir Vilniaus universitetas pasidarė grynai lenkiška įstaiga ir lenkų kultūros skleidėju Lietuvoje. Taip pat Čartoriskio ir jo padėjėjų rūpesčiu buvo sulenkintos visos Lietuvos mokyklos; jos ir baigė galutinai lenkinti Lietuvos bajoriją.

Pastangos rusinti universitetą. Napoleono antplūdžio metu universiteto studentija pasirodė karščiausia senosios Respublikos atgaivinimo šalininkė. Todėl po karo Rusų valdžia ėmė rūpintis tą lenkiškosios kultūros centrą paimti į savo įtaką. Kadangi karo metu universitetas buvo sunykęs, daugumas studentijos ir profesorių buvo išvažinėję, tai po karo caras įsakė sutvarkyti universitetą pagal senąsias teises. Bet švietimo ministeris pirmiausia pasirūpino apvalyti jį nuo rusams nepalankaus elemento. Profesoriai, pasirodę rusams neištikimi, buvo pašalinti. Buvo pašalintas net universiteto rektorius, garsus mokslininkas Jonas Sniadeckis. Tačiau lenkiškasis universiteto charakteris

vis tiek nesusilpnėjo. Universitetas vėl senoviškai susitvarkė ir veikiai išgarsėjo, kaip geriausioji lenkų mokslo įstaiga: su juo nebegalėjo lygintis nei Lenkijos nei Rusijos mokslo įstaigos. Tuo pat metu labai išaugo ir studentų skaičius: tuojau po Napoleono karų. jų tebuvo vos apie 150, bet vėliau išaugo iki 1.500.

Toks universiteto klestėjimas nepatiko rusams, ypač slavofilams, kurie kaip tik tuo metu Petrapily susiorganizavo į draugiją. Jie skelbė, kad didžiosios Lietuvos kunigaikštijos žemės nuo amžių buvusios rusų kultūros įtakoje, kad lenkai ten tesą tik atėjūnai ir kad todėl negalima jiems leisti toliau lenkinti krašto. Tam tikslui jie reikalavo pakeisti visą Vilniaus apygardos švietimo sistemą.

Slavofilų pastangos nenuėjo niekais. Apygardos kuratorius Čartoriskis (1824 m.) buvo priverstas pasitraukti. Jo vietą užėmė ištikimas caro tarnas Novosilcevas. Jis tuojau panaikino lenkų kalbą universiteto kanceliarijoje, ir visi raštai buvo pradėti rašyti rusiškai. Universiteto rektoriai, ligi tol renkami, dabar buvo pradėti skirti. Be to, jis ėmė kontroliuoti ir profesorių paskaitas. Kad per jas nebūtų skleidžiamos valdžiai nepalankios mintys, profesoriams buvo įsakyta iš anksto pateikti švietimo ministeriui paskaitų konspektą. Susirūpinta ir studentija. Iš pačios studentijos parinktiems šnipams buvo pavesta sekti jos gyvenimą.

Tačiau visos tos priemonės mažai tepadėjo. Tautiškoji lenkų idėja universitete ir studentų bajorų tarpe jau buvo įsigalėjusi, ir jos jau nebegalima buvo nuslopinti. 1831 m. sukilimas parodė, kad iš universiteto negalima laukti ištikimumo valdžiai. Tuomet valdžia pasiryžo jį visai panaikinti ir 1832 m. uždarė.

Lietuviškumas Vilniaus universitete. Rusams užimant Lietuvą, jos bajorija jau buvo aplenkėjusi. Bendroji nelaimė ją dar labiau suartino su lenkais. Dabar išsigelbėjimo ir valstybės atgaivinimo viltis tebuvo bendrai veikti su lenkais. Nepriklausomojo gyvenimo laikais nors bajorija ir didikai buvo sulenkėję, tačiau savo kraštą norėjo išlaikyti savaimingą. Dabar jie jautėsi turį vieną bendrą priešą, su kuriuo bendrai reikėjo kovoti. Apie pasipriešinimą kultūrinei lenkų veiklai Lietuvoje nebebuvo nė kalbos. Lenkiškasis universitetas ir taip pat jo prižiūrimos len-

kiškosios mokyklos lenkino dar išlikusią nesulenkėjusią smulkiąją bajoriją ir į mokyklas patenkančius valstiečių vaikus. Tačiau didžiosios Lietuvos kunigaikštijos tradicijos dar tebebuvo gyvos, ir universitetas pasidarė jos praeities ir jos krašto tyrinėjimo centru. Tik jis maža tekreipė dėmesio į krašto tautiškumo klausimą. Tiek Lietuvos kilimo, tiek ateiviams universiteto nariams daugiausia rūpėjo politinė krašto praeitis, ne jo kultūra: beveik visi tarė Lietuvą esant neabejojamai lenkiškosios kultūros kraštą.

Adomas Jurgis Čartoriskis,
Vilniaus švietimo apygardos kuratorius
(1770-1861 m.).

Bet tuo pačiu metu vakarų Europoje iš Rugio, o vėliau iš Rėzos leidinių pažintoji lietuvių tautosaka sudomino pačius žymiuosius mokslininkus. Kai Lesingas, Herderis ir Goethė parodė savo susidomėjimą lietuvių tautosaka, su ja panoro susipažinti ir lenkų mokslininkai. Iš Krokuvos atėjo į Vilnių prašymas, kad arčiau lietuvių stovįs universitetas patyrinėtų jų praeitį ir šį tą praneštų Mokslo Mėgėjų Draugijai Krokuvoj. Tokį pranešimą Krokuvoje padarė Vilniaus universiteto garbės narys, ukmergiškis kunigas Ks. Bauža. Savo tyrinėjimus jis paskelbė ir atskira knyga — „Apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę" (1806 m.), kurioje ragina gelbėti lietuvybę.

Bauža savo knygoje kaltina Lietuvos bajoriją, kad ji nesirūpinanti savo kalba, kad nekurianti savos literatūros. Esą, nenorį lietuviškai kalbėti net tie, kurie ir moką. Liaudis tebekalbanti lietuviškai, tačiau turinti mokytis lenkiškai, kad galėtų susikalbėti su ponais. Kalti esą ir dvasininkai, kurie nesimoką lietuviškai, o verčią

lietuvius mokytis lenkiškai. Kad lietuvių kalba nežūtų, jis siūlo įsteigti Lietuvą mylinčių ir lietuvių kalbą mokančių draugiją, kuri rinktų tautosaką, senienas ir rūpintųsi leisti liaudžiai ir kunigams reikalingas lietuviškas knygas. Be to, jis įrodinėja, kad lietuvių prosenoliai buvę Romos nukariautojai geruliai ir kad senovėje jie turėję didelę literatūrą, kuri žuvusi dėl nelemtų istorinių aplinkybių.

Baužos mintys sukėlė didelį atgarsį mokslininkų ir lietuvių veikėjų tarpe. Ypač juo buvo susižavėjęs D. Poška, pats globojęs lietuviškosios kultūros palaikus savo Baubly ir rašęs žemaitiškai. Tik to meto Vilniaus universiteto garsenybė, istorikas profesorius Lelevelis, įrodinėjo Baužos lietuvių kildinimo iš gerulių nemoksliškumą.

Lietuvių kalbos katedros klausimas universitete. Šito sąjūdžio metu, ne be sąryšio su Baužos darbais, iškilo projektas įkurti Vilniaus universitete lietuvių kalbos katedrą (1822 m.). Projekto autorius buvo universiteto bibliotekininkas K. Kantrimas. Katedros vedėju buvo numatytas raseiniškis mokslintas bajoras Uvainis. Tačiau projektas nebuvo įvykdytas. Mat, kaip tik tuo metu prasidėjo rusų reakcija prieš lenkiškąją universiteto linkmę, ir vadovybei nebebuvo kada galvoti apie savo darbo plėtimą; reikėjo tik rūpintis išlaikyti tai, kas pasiekta.

Kantrimas savo memoriale kuratoriui Čartoriskiui rašo, esą, didesnėje lietuviškųjų gubernijų dalyje kaimiečiai kalbą lietuviškai. Nemaža lietuviškai kalbančių esą ir Lenkų karalystėj (t. y. Užnemunėj) ir Prūsuose. Tilžėj, Klaipėdoj, iš dalies ir Karaliaučiuj lietuviškai esą atliekami net prekybos reikalai; tose srityse lietuviškai atliekama dalis pamaldų ir lietuviškai žmonės mokomi tikybos. Toji kadaise galingos tautos kalba galinti paaiškinti daugelį Lietuvos, Lenkijos, Prūsijos, Rusijos ir totorių istorijos smulkmenų. Prūsuose, ypač Karaliaučiaus universitete, kur esanti speciali katedra, lietuvių kalbos mokoma jau keli amžiai. Be lietuvių kalbos ten negalima užimti klebonų ir valdininkų vietų. Ten iš pareigos jos mokąsi dvasininkai ir tie pasaulininkai, kurie ruošiąsi teisėjais ir policijos valdininkais. Kad Vilniaus universitete būtų dėstoma lietuvių kalba, — visuomenė seniai pageidaujanti, o tatai, esą, galima lengvai įvykdyti, ir nebrangiai teatseitų. Lietuviškai, rašo Kantrimas, turėtų mokytis ypač Žemaičių, o iš dalies ir Vilniaus vyskupijos klierikai, dalis mokytojų seminarijos mokinių, o, be to, iš to turėtų naudos ir tie, kurie norį gauti vietas lietuviškose apskrityse.

Kaip į tą memorialą pažiūrėjo Čartoriskis, nėra žinių.

Universiteto reikšmė Lietuvai. Nors universitetas buvo grynai lenkiškas, tačiau, būdamas Lietuvos centre, jis turėjo didelę reikšmę ir Lietuvai. Lietuvos kilimo jo profesoriai ir studentai iš tradicijos ir iš savo krašto meilės daug dėmesio kreipė į Lietuvos praeitį. Todėl kaip tik šituo metu prasidėjo mokslišKas Lietuvos istorijos tyrinėjimas ir buvo išspausdinta nemaža istorinių veikalų. Ir vėliau, kai universitetas jau buvo uždarytas, apie jį susibūrusi krašto ir jo senovės mylėtojų grupė liko Vilniuje ir iki pat Muravjovo laikų varė Lietuvos tyrinėjimo darbą, rinko senienas, kūrė muziejus ir t. t. Taip pat universiteto įtakoje kiek vėliau Lydos bajoras T. Norbutas parašė pirmąją didžiulę (9 tomų) Lietuvos istoriją. Universitetui sukėlus susidomėjimą Lietuvos senove, iškilo gausi lenkų romantiškoji literatūra, kuri beveik visas temas ėmė iš Lietuvos istorijos. Čia ypač pasižymėjo universiteto auklėtiniai Mickevičius, Kraševskis, Kondratavičius ir daugelis kitų. Jų tad raštai, išidealizavę Lietuvos senovę, išauklėjo Lietuvos bajoriją, kuri, ir lenkiškai kalbėdama, gerbė ir mylėjo savo tėvynę Lietuvą, o save laikė tik lenkiškos kultūros lietuviais. Iš antros pusės, tie patys raštai kiek vėliau labai paveikė iš liaudies tarpo kilusią lietuviškąją inteligentiją. Kovodama dėl savo tautos teisių, ji labiausiai gaivinosi ta išidealizuotąja senove. Todėl ir Kudirka į mūsų himną įrašė: „Iš praeities Tavo sūnūs te stiprybę semia".

Pirmieji tikri, susipratę lietuviai, buvę aiškioje Vilniaus universiteto dvasios įtakoje, buvo Daukantas ir Valančius, — abudu Vilniaus universiteto auklėtiniai. Daukantas dar tebestudentaudamas (1822 m.) parašė pirmą savo istorinį veikalą — „Darbus senovės lietuvių ir žemaičių" (išspausdintą vos 1929 m.). Vėliau jis dar parašė „Būdą senovės lietuvių" (1845 m.) ir dviejų tomų „Lietuvos istoriją" (išspausdintą tik 1893 m.). Valančius taip pat parašė pirmą savo istorinį veikalą — „Žemaičių vyskupystę" (2 tomus, 1848 m.). Tai buvo pirmieji mokslo veikalai, parašyti lietuviškai.

Kitos Lietuvos mokyklos XIX amž. pradžioje. Kai rusai užėmė Lietuvą, joje tebuvo apie 80 mokyklų. Dėl karų, ėjusių paskutiniais Respublikos gyvenimo metais, daugelis mokyklų išnyko. Rusų valdžia Edukacinę Komisiją paliko, tačiau nesi-

ėmė išlaikyti mokyklų. Tos mokyklos, kurios liko, buvo pavestos išlaikyti vienuolynams, o pradžios mokyklas ir toliau išlaikė parapijos. Edukacinės Komisijos turtai buvo valdžios perimti, bet ji išlaikymą tedavė tik vienai Vilniaus Vyriausiajai Mokyklai, o vėliau — universitetui. Edukacinė Komisija teprižiūrėjo tik mokymą.

Patys rusai bandė steigti ir savo pradžios mokyklų, tačiau jiems nesisekė, nes jos buvo taikomos rusams pravoslavams, kurių Lietuvoje beveik nebuvo. Todėl, nepaisant Rusų valdžios pastangų, — iki pat smarkios rusifikacijos pradžios, kuri prasidėjo po 1863 m. sukilimo, — rusų mokyklos Lietuvoje didesnės reikšmės neturėjo.

6. Tautiškasis Žemaičių bajorų sąjūdis XIX amž. pradžioje

Žemaičiuose visuomenė buvo kiek kitokia, negu kitose Lietuvos dalyse. Čia bajorijos buvo labai daug, bet ji daugiausia buvo neturtinga ir mažai kuo tesiskyrė nuo valstiečių; ji tik turėjo politines teises ir galėjo užimti valstybines vietas. Tačiau būdami neturtingi, bajorai čia tebebuvo nenutolę nuo liaudies ir tebekalbėjo lietuviškai. Valstiečiai čia taip pat buvo geresnėje būklėje; daugelis jų iki pat rusų valdymo pradžios tebebuvo činšininkai, o ne baudžiauninkai. Todėl jie beveik buvo lygūs su smulkbajoriais.

Rusų valdžioje visų būklė pakitėjo. Bajorija tebebuvo laisva ir tebeturėjo savivaldybę, bet valstybės valdymo iniciatyva iš jos jau buvo atimta. Daug labiau pablogėjo valstiečių būklė, nes visur buvo įvesta sunki baudžiava. Tuo tarpu jau nuo XVIII amž. galo, veikiant Edukacinės Komisijos mokykloms, švietimas Žemaičiuose buvo pakilęs. Ir neturtingų bajorų tarpe atsirado apsišvietusių žmonių, kurie, mylėdami savo kraštą, ėmė domėtis viskuo, kas sava. Neužmiršo jie nė savo kalbos; vienas kitas pradėjo bandyti žemaitiškai rašyti ir rinkti savo krašto padavimus ir įvairias senienas.

Šitą sąjūdį dar labiau sustiprino susidomėjimas lietuviškumu, kurį paskatino Vilniaus universitetas, ir XIX amž. pradžioje pasirodęs visuotinis susidomėjimas lietuvių kalba ir lietuviškosios rašliavos pagyvėjimas Mažojoje Lietuvoje (kaip tik

tuo metu — 1818 m. — Rėza išleido Duonelaičio raštus, o netrukus — 1825 m. — ir išgarsėjusį savo dainų rinkinį).

Žemaičių tautiškojo ir kultūriškojo judėjimo centras buvo vyskupo Juozo Arnulfo Giedraičio rezidencija — Alsėdžiai; pats vykupas buvo karštas žemaičių patriotas ir uolus švietimo rėmėjas. Jis išleido savo lietuviškąjį Šv. Rašto vertimą (1816 m.), jo raginami kunigai prie bažnyčių steigė mokyklas.

Įsitraukę į tą sąjūdį, žemaičiai pirmiausia susirūpino kalba. D. Poška net ėmė rašyti žemaitišką žodyną ir tam tikslui rinko senas knygas. K. Zabitis Nezabitauskas išleido lietuviškųjų knygų bibliografiją, S. Stanevičius — lietuviškų dainų rinkinį. Kad nebūtų darkoma žemaičių kalba, bajorai ir kunigai pradėjo spausdinti naujų maldaknygių, giesmynų ir elementorių.

D. Poškos Baublys.
1812 m. Poška iš tuščiavidurio ąžuolo padarė 3 trobeles, kuriose buvo įtaisyti muziejėliai; Bijotuose, paliai Skaudvilę, jos dar tebestovi.

Be to, buvo renkamos senienos ir seni istoriniai dokumentai, o D. Poška savo Baubly įtaisė net senienų muziejų. Jis taip pat bandė rašyti ir Lietuvos istoriją.

Tuo pat metu net pradėta lietuviškai kurti ir versti svetimų kūrinių į lietuvių kalbą. Lietuviškai rašė Poška, Stanevičius, Klementas, Vilentas ir nemaža kitų, tačiau daugumas jų kūrinių ir vertimų liko rankraščiuose, neišspausdinti.

Visi to sąjūdžio bajorai, kad ir mylėjo savo kraštą, kad ir rūpinosi lietuviškosios kalbos grynumu, tačiau neskelbė jokių —

nei socialinių nei tautinių — idėjų, nes lietuviškasis elementas dar nebuvo tiek susipratęs, kad galėtų veržtis iš nusistojusios santvarkos formų. Mylėdami savo kraštą, jie buvo žlugusios senosios valstybės patriotai ir kartu su visa bajorija svajojo apie jos atgaivinimą, — toliau jie nesiekė. Net Poška, apdainuodamas mužiko vargus, nė neketina jo kurstyti, tik ragina kantriai nešti savo naštą.

Todėl veikiai nauji politiniai įvykiai — skaudžiai rusų numalšintas 1831 m. sukilimas — sustabdė tą judėjimą, ir gražus Žemaičių bajorijos tautiškasis sąjūdis apmirė. Tautiškasis judėjimas vėl atgijo ir šį kartą jau nebepasiliovė, tik prasiveržus į viešąjį gyvenimą iš lietuviškojo kaimo kilusiai inteligentijai.

7. Valstiečių klausimas XIX amž. pradžioje

Valstiečių būklė. Lietuvai patekus į Rusų valdžią, žymiai pablogėjo. Rusijoje valstiečiai buvo beteisiai vergai, su kuriais ponas galėjo elgtis kaip tinkamas: galėjo juos pardavinėti, prakortuoti, panorėjęs į katorgą išsiųsti ir vėl susigrąžinti. Pardavinėdavo net išskirdami vyrus nuo žmonų ir tėvus nuo vaikų. Valstiečiams buvo uždrausta kam nors pasiskųsti. Nors ir Lietuvoje tuo metu nebuvo jokių valstiečius ginančių įstatymų, tačiau čia tokie nežmoniški papročiai buvo retas dalykas. Įsiviešpatavus rusams, pradėjo įsigalėti jų baudžiavos papročiai ir Lietuvoje. Ypač pablogėjo valstiečių būklė valstybiniuose dvaruose, kurių daugumas buvo išdalinta rusų generolams; šie tuojau čia įvedė savo papročius ir ėjo pavyzdžiu Lietuvos bajorams.

Be to, buvo padidinti ir valstiečių mokesčiai. Anksčiau buvo mokėta nuo valdomosios žemės ir nuo „dūmo", t. y. nuo sodybos, o rusai įvedė mokestį nuo žmogaus (nuo „dūšios"). Taip pat nepaprastai valstiečius vargino rekrūtų pareiga (vyrus paimdavo į kariuomenę net 25 metams).

Sumanymai panaikinti baudžiavą. Nauja priespauda kilnesniųjų žmonių tarpe sukėlė užuojautos valstiečiams. Vilniaus vysk. Kasakauskas išleido atsišaukimą (1800 m.), kuriuo ragino bajoriją parodyti daugiau žmoniškumo ir rūpintis valstiečiais, nes jie, anot vyskupo, „yra mūsų artimi ir broliai, žmonės vie-

Rekrutas atsisveikina su savo šeima.
(Mašinsko paveikslas).

nos su mumis prigimties, vieno tikėjimo, kurie mums darbuojasi, liedami prakaitą". Kai 1803 m. caras „laisvųjų artojų" įstatymu leido iš baudžiavos atleisti valstiečius, tai keletas bajorų tuo pasinaudojo ir mirdami testamentais atleido savo valstiečius. Vienas joniškėlietis Ig. Karpis atleido be žemės net 7.000 valstiečių; atleido ir kai kurie kiti bajorai. Tuo būdu vėl atsirado valstiečių činšininkų. Tačiau neilgai laisvi išbuvo ir šitie atleistieji: vieni anksčiau, kiti vėliau, jie vėl buvo grąžinti į baudžiavą, kaip grįžo į ją ir prieš rusams užimant kraštą atleistieji (žr. 424 psl.).

Ne tiktai paprastas žmoniškumas baudžiauninkams, bet ir pavyzdys, o taip pat ir iš Vakarų ateinančios prancūzų revoliucijos idėjos veikė Lietuvos bajoriją. Taip antai, ji matė, kad baudžiava naikinama Mažojoje Lietuvoje (1807 m.), kad ji buvo panaikinta Napoleono sukurtoje Varšuvos kunigaikštijoje, į kurią buvo patekusi ir lietuviškoji Užnemunė. Baudžiavos panaikinimą siūlė ir Oginskis savo būsimosios didžiosios Lietuvos kunigaikštijos projekte; apie valstiečių būklės palengvinimą daug buvo kalbėta ypač Napoleono žygio į Rusiją metu.

Bet kai po to bajoriją prislėgė nusivylimas ir rusų kerštas, kiek laiko buvo liautasi galvoti apie palengvinimus valstiečiams.

Baudžiavos panaikinimo klausimas 1817 m. seimeliuose. Valstiečių atleidimo klausimą vėl išjudino 1816 m. baudžiavos panaikinimas Estijoje, o 1817 m. — Kurše ir Vidžemėje, t. y. Latvijoje be Latgalos, kurioje baudžiava buvo vėliau panaikinta (kartu su Lietuva ir visa Rusija). Tuo pat metu apie valstiečių atleidimą pradėjo galvoti ir Lietuvos bajorai. Vieni jų iš to tikėjosi pigių darbininkų, kiti, labiau nuskurdę, tikėjosi tuo būdu atsikratyti karo nuvargintiems valstiečiams reikalingų pašalpų ir atsikratyti valdžios bylų dėl rekrūtų. Tuojau buvo pradėta svarstyti, kaip įvykdyti tą atleidimą. Ypač už baudžiavų panaikinimą stojo Vakarų idėjomis susižavėjusi jaunuomenė. Ir iš tikro 1817 metų seimeliai rinkosi baudžiavos panaikinimo šūkiais. Ypač radikalus pasirodė Ukmergės apskrities (pavieto) seimelis. Instrukcijoje savo atstovams į gubernijos seimelį ukmergiškiai aiškiai reikalavo atleisti valstiečius nuo baudžiavos, tik be žemės. Tačiau Vilniuje gubernijos seimely dėl to kilo didelis triukšmas. Atsirado tokių, kurie pranašavo, kad, paskelbus laisvę, kraštas nušvisiąs revoliucijos ugnimi, kaip kad buvę Europos vakaruose. Ginčai pagaliau išardė visą seimelį, o iš Petrapilio po to atėjo perspėjimas, kad bajorija be vyriausybės žinios tokių opių klausimų nesvarstytų. Tas klausimas tuo ir pasibaigė.

Tuo tarpu valstiečius pasiekė žinios apie laisvės sumanymus. Nesulaukdami laisvės, jie nerimo ir visą kaltę metė ant savo ponų. Todėl caras Mikalojus I (1825—1855 m.), žengdamas į sostą, savo manifeste pabrėžė, kad valstiečiai savo pareigas eitų ir toliau, kaip ėję. Tuo būdu tas klausimas nebebuvo pajudintas iki XIX amž. antrosios pusės. Tik prasidėjusio sukilimo metu valstiečiai vėl gavo vilčių, kad jų būklė bus pagerinta.

8. 1831 m. sukilimas

Slaptosios organizacijos Lietuvoje. Kai prieš bajorijos pastangas įgyti daugiau laisvių prasidėjo Rusų valdžios reakcija ir persekiojimai, kai rusai pradėjo spausti Vilniuje klestėjusį

universitetą, — bajorijos tarpe ėmė plisti slaptos organizacijos. Viena iš stipriausiųjų to meto organizacijų buvo masonai. Tai buvo liberališka šviesuomenės organizacija, kuri, gėrėdamasi švietimo ir prancūzų revoliucijos idėjomis, norėjo pakelti ekonominę ir kultūrinę krašto gerovę. Tada ji dar nebuvo priešbažnytinė, ir jos narių tarpe buvo nemaža aukštų dvasininkų. Lietuvoje tuo tarpu įsikūrė net kelios masonų ložės (Vilniuje, Raseiniuose ir kt.).

Bet daug veiklesnės buvo slaptosios jaunimo organizacijos, kurios rusų priespaudos įtakoje įsikūrė Vilniaus universitete ir kitose mokyklose. Veiklesnieji universiteto studentai pirmiausia įkūrė slaptą Filomatų (mokslo mėgėjų) Draugiją, kurios tikslas buvo lavintis ir dirbti visuomenei. Draugija buvo negausinga, nes į ją buvo priimami tik visiškai patikimi ir kuo nors pasižymėję studentai (poetai, rašytojai, rimtai ruošiąsi mokslui ir t.t.). Jų tarpe buvo ir didysis poetas Mickevičius, kurio raštai jau tada susirenkančio būrelio tarpe sukeldavo nepaprastą entuziazmą. Netrukus buvo įkurta Filaretų (doros mėgėjų) Draugija, į kurią buvo stengiamasi įtraukti daugiau narių. Ir jos tikslas buvo panašus — mokslas, draugiškumas ir tėvynės meilė. Panašiais tikslais buvo įsteigta ir vadinamoji Spindulingųjų Draugija *(Promieniści),* kuri buvo grynai visuomeniška ir rūpinosi skleisti kilnias žmoniškumo ir patriotizmo idėjas, bendraudama su plačiaisiais jaunuomenės sluoksniais. Tam tikslui ji rengė visokius pasilinksminimus, vakarėlius ir t.t. Be to, Kėdainių, Kražių ir kt. mokyklose buvo įsikūrusių į vilniškes panašių organizacijų, pasivadinusių Juodaisiais Broliais.

Pagaliau, be masonų ir jaunimo organizacijų, Vilniuje veikė dar savotiška, tų pačių tikslų organizacija — Nenaudėlių Draugija *(Towarzystwo Szubrawców).* Savo idėjoms skleisti ji turėjo net laikraštį — „Gatvės Žinias" *(Wiadomości Brukowe);* jame skaudžiai išplakdavo savo visuomenės nerangumą ir apsileidimą.

Nė viena tų organizacijų savo įstatuose neturėjo politinių tikslų; tačiau žadindamos patriotizmą ir ragindamos rūpintis savo krašto reikalais, jos savaime kėlė nepasitenkinimą tais, kurie tą darbą trukdė. Taip buvo auklėjamas jaunimas, kuris pa-

siryžo, kad ir maišto keliu, išvaduoti savo kraštą iš Rusų jungo. Tą nuotaiką ugdė ir pats universitetas, o ypač iškalbingas ir gabus istorijos profesorius Lelevelis, kurio paskaitų susirinkdavo klausyti ne vien studentai, bet ir daugybė vilniečių.

Tik visai netikėtai beplintantį judėjimą 1823 m. išardė rusai. Vienas Vilniaus gimnazijos mokinys ant lentos užrašė: „Tegyvuoja gegužės 3 d. konstitucija!" (mat, ši reforminio seimo konstitucija lenkų ir Lietuvos bajorijos buvo laikoma siektinu idealu ir laisvės garantija). Tuojau po to prasidėjo kratos ir areštai mokinių ir studentų tarpe. Prof. Lelevelis turėjo pasišalinti į Lenkiją, o visi žymesnieji studentų vadai buvo ištremti. Buvo ištremtas ir patsai filaretų vadas Tomas Zanas. Taip pat buvo ištremtas į Rusiją ir Ad. Mickevičius, kuris tuo tarpu jau buvo mokytoju Kaune, tačiau su studentais tebepalaikė glaudžius ryšius, siuntinėjo jiems savo raštų ir t.t. Tuo pat metu prasidėjo kratos ir kitose vietose. Daugelis buvo areštuota ir ištremta. Kražiuose tais pačiais 1823 m. buvo išardyta Juodųjų Brolių Draugija, kuri taip pat jau viešai buvo pradėjusi rodyti savo veikimą.

Bet šitie Rusų valdžios persekiojimai nesustabdė judėjimo. Bajorija ėmė nerimauti ir tartis, ką daryti. Visi buvo pasiruošę sukilti; reikėjo tik kibirkšties. O ji buvo lenkų mesta: 1830 m. jie sukilo, norėdami savo karalystę išvaduoti iš Rusų caro valdžios ir suvienyti visas iki pirmojo padalinimo turėtąsias žemes.

Lenkų sukilimas. Napoleono nugalėtojai 1815 m. Vienos kongrese stengėsi atstatyti Europoje senąją priešrevoliucinę santvarką. Su revoliucijos idėjomis kovoti buvo sudaryta Šventoji Sąjunga. Tačiau revoliucijos paleisti žmogaus laisvės šūkiai Napoleono šeimininkavimo metu Europoje jau buvo sukėlę ir tautų laisvės šūkius. Restauruotoji monarchija neatsilaikė nė Prancūzijoje: 1830 m. ten įvyko nauja revoliucija, o tuojau po to sukilo ir išsiskyrė iš bendrosios su olandais valstybės (Niderlandų) belgai. Kadangi Lenkų karalystėje tuo tarpu jau buvo išaugęs griežtas konfliktas tarp daugiau laisvės trokštančios lenkų visuomenės ir tas laisves dar labiau siaurinančios Rusų valdžios, tai tų pačių metų lapkričio mėnesį Varšuvoje įvyko sukilimas. Prancūzų ir Belgų sukilimų pasisekimas, Pran-

cūzų ir Anglų suteiktoji belgams parama davė vilties lenkams, kad ir jiems pasiseks, kad Anglija su Prancūzija parems ir juos. Tačiau jie apsivylė: niekas neatėjo į pagalbą, ir po kruvinų kovų Lenkų karalystės autonomija buvo panaikinta.

Sukilimas Lietuvoje. Atėjus lenkų sukilimo žiniai, Vilniuje tuojau susidarė specialus komitetas, kuris turėjo vadovauti Lietuvos sukilimui. Bet sąlygos sukilti buvo labai nepalankios: jam nebuvo dar pasiruošta ir nebuvo ginklų. Rusų valdžia dar prieš sukilimą gabesniuosius žmones buvo ištrėmusi, ir visam krašte neatsirado tinkamo vadovauti žmogaus.

Valstiečių sukilimas. Komitetas laukė, kad lenkai tuojau atsiųs į Lietuvą savo kariuomenės, bet veltui, nes lenkams nesisekė. Rusams kontroliuojant kelius, buvo sunku susisiekti su Varšuva. Komitetas nežinojo, nė ką veikti. Kaip tik tuo metu ėmė bruzdėti valstiečiai, kurie pažiūrėjo į sukilimą, kaip į savo socialinį išsilaisvinimą. Trokšdami baudžiavos panaikinimo, jie pirmieji sukilo: rusams pradėjus rinkti rekrūtus, jie vienoje kitoje vietoje pasipriešino. Ypač plačiai išsiplėtė valstiečių sukilimas Gintiliškių ir Salantų parapijose (Telšių apskr.). Bet čia sukilėliai buvo rusų kariuomenės išvaikyti ir pabėgo į Prūsiją. Nepaisydami to nepasisekimo, valstiečiai buvo sukilę ir kitose srityse. Tik vėliau, kai pamatė, kad ponai nė negalvoja apie baudžiavos panaikinimą, — jie pradėjo bėgti iš sukilėlių eilių.

Bajorijos sukilimas. Nors atskiri bajorai vadovavo ir valstiečių bruzdėjimui, tačiau organizuotai jie sukilo vėliau. Pirmieji nutarė sukilti ir surašė sukilimo aktą Raseinių bajorai (1831 m. kovo 25 d.). Tą pačią dieną 50 raitelių, 100 pėsčiųjų šaulių ir 400 valstiečių užėmė Raseinius. Šitas raseiniškių pasisekimas sujudino visus kitus. Tuojau visose apskrityse ėmė rinktis bajorai, skelbti sukilimo aktus, pasižadėjimus susijungti su Lenkija, ir labai greit sukilėlių rankose atsidūrė visa Lietuva. Rusai liko tik Kaune ir Vilniuje. Bet toliau sukilėliams jau nebesisekė. Nuo Vilniaus jie buvo atmušti; jie taip pat negalėjo prisimušti ir prie Palangos, kur turėjo būti atgabenti Anglijoje nupirkti ginklai. Netrukus sukilėliai buvo visiškai išblaškyti. Jų būriai turėjo išsislapstyti miškuose ir, rinkdami jėgas, laukti lenkų paramos.

Kariuomenės žygiai. Po kurio laiko Varšuvos sukilėlių priešaky atsistojo M. Radvila. Jau vienas jo vardas rodė Lenkijos sukilėlių bendrumą su Lietuva, ir Varšuvoje tuojau susidarė iš Lietuvos kilusių bajorų komitetas. Šis komitetas sukilimo vadovybei įteikė pareiškimą, kad prie jo prisidedanti ir Lietuva. Tada buvo išsiųsta į Lietuvą kariuomenės, kuriai vadovavo generolas Gelgaudas. Pirmiausia reguliarinė kariuomenė ir visos sukilėlių pajėgos buvo suburtos Vilniui pulti. Tačiau puolimas nepasisekė. Netekęs 2.000 žmonių, Gelgaudas pasitraukė į Raseinius. Tuo tarpu rusai atsiėmė Ukmergę, Jonavą ir Šiaulius. Norėdami sukilėlių nuotaiką pakelti, vadai nusprendė pulti Šiaulius. Tačiau ir čia nepasisekus, nuotaika dar labiau nukrito. Tada Kuršėnuose įvyko paskutinis vadų pasitarimas, kur pasirodė didžiausia tarp jų nesantarvė: vieni kitiems prikaišiojo, kiekvienas norėjo vadovauti, bet nieko neveikė, tiktai paradavo ir puotavo. Krašto bajorija buvo labai nepatenkinta generolais. Pagaliau generolai sutarė savo jėgas perskirti: Chlapovskis ir Gelgaudas turėjo eiti į Kauną, Dembinskis į Kuršo pasienį, o Rohlandas į Palangą. Bet Chlapovskis, kurio vadovybėje buvo ir Gelgaudas, užuot kovojęs su rusais, prieš pereidamas Prūsijos sieną, padėjo ginklus. Tuo pat metu ten buvo atžygiavęs ir Rohlandas; Chlapovskio kariuomenei padedant ginklus, iš Rohlando būrio pasi-

Emilija Pliaterytė,
herojiška sukilėlių vadė, gavusi kapitono laipsnį († 1831 m.).

girdo šauksmas: „Klasta!" — ir vienas karininkas prijojęs nušovė Gelgaudą, laikydamas jį to negarbingo žygio kaltininku. Bet po keleto dienų, padėjęs ginklus, į Prūsiją perėjo ir Rohlando būrys.

Tuo būdu reguliarinės kariuomenės Lietuvoje teliko tik Dembinskio rinktinė (apie 3.500 karių). Rusai tuo tarpu atgabeno į Lietuvą daugiau savo kariuomenės, ir Dembinskiui nebeįmanoma buvo kariauti. Tačiau jis neketino pasiduoti. Padaręs tikrai didelį žygį, nugalėjęs daugybę kliūčių, jis laimingai prasimušė iki Varšuvos, kur buvo iškilmingai sutiktas ir už nuopelnus paskirtas Varšuvos gubernatorium.

Sukilimo numalšinimas. Dembinskiui išvykus, Lietuvoje nebeliko jokios stipresnės pajėgos. Rusų kariuomenei jau nebeteko kovoti, o tik sukilėlius gaudyti. Užimdama miestus ir miestelius, ji viską plėšė ir žudė nekaltus žmones. Ypač nukentėjo Ašmena. Užėmę miestelį, rusai išplėšė ne tik gyventojų namus, bet ir bažnyčią, iššudė apie 80 žmonių, o tuos, kuriuos įtarė dalyvavus sukilime, prisirišę prie patrankų nusivarė į Vilnių. Tokiomis žiauriomis priemonėmis 1831 m. rudenį buvo likviduotas sukilimas.

Sukilimo padariniai. Sukilimas nedavė niekam naudos. Lenkijos autonominė karalystė buvo panaikinta, Lietuva ir Lenkija buvo nuteriotos, daug žmonių žuvo sukilimo maišaty, o dar daugiau buvo ištremta į Rusijos gilumą. Į ištremtųjų vietas buvo privežta rusų, kurie turėjo pasidaryti caro valdžios atrama.

Nukentėjo taip pat ir bažnyčios, nes kunigai taip pat buvo prisidėję prie sukilėlių. Buvo uždaryta daugybė vienuolynų (Kaune, Pažaisly, Panevėžy, Ukmergėje, Raseiniuose, Telšiuose ir kt.). Kauno buvusi jėzuitų bažnyčia, Panevėžio ir Raseinių pijarų bažnyčios buvo paverstos cerkvėmis. Ukmergėje, Zarasuose, Kėdainiuose ir Jurbarke buvo pastatytos naujos cerkvės, o Pažaislio vienuolyne apsigyveno pravoslavų vyskupas — archieriejus. Visa tai buvo daroma rusiškajam gaivalui sustiprinti.

Nebuvo aplenktos nė mokyklos: Kalvarijos, Padubysio ir Kolainių mokyklos buvo uždarytos, o Kražių mokykla perkelta į Kauną. Uždarytų mokyklų vietoje veltui buvo bandomos kurti rusiškos mokyklos: jos neturėdavo mokinių.

Daugelio sukilime dalyvavusių bajorų dvarai buvo konfiskuoti. Be to, buvo konfiskuoti ir visi dvasininkų dvarai (jiems buvo palikti tik maži sklypeliai žemės). Dar smarkiau buvo pradėti persekioti unitai, kurie veikiai visai išnyko — buvo varu suvaryti į pravoslaviją (žiūr. 303 psl.).

Rusai nepaliko ramybėje nė Vilniaus universiteto — 1832 m. jį uždarė. Iš pradžių buvo dar paliktas medicinos fakultetas ir dvasinė akademija, bet netrukus medicinos fakultetas buvo panaikintas, o dvasinė akademija buvo perkelta į Petrapilį. Kaip tik tuo metu Rusų valdžia įkūrė savo universitetą Kijeve, kuriam ir atiteko beveik visas Vilniaus universiteto turtas (biblioteka, mokslo priemonės ir t.t.).

Valdžia, norėdama užgrobtuosius kraštus suartinti su Rusija, panaikino ir Lietuvos statutą (1840 m.); jo vietoje įvedė rusų įstatymus. Vienu žodžiu, po sukilimo prasidėjo daug smarkesnė Lietuvos rusinimo politika, kuri po naujojo (1863 m.) sukilimo pasidarė dar griežtesnė.

9. Baudžiavos panaikinimas

Valstiečių būklė XIX amž. vidury beveik nepakitėjo. Kai 1817 m. bajorija, pradėjusi kalbėti apie baudžiavos panaikinimą, buvo sudrausta, — tas klausimas daugiau jau nebeiškilo. Tik malšindama 1831 m. sukilimą, Rusų valdžia žadėjo laisvę tiems valstiečiams, kurie neprisidės prie sukilėlių, tačiau tatai buvo vien tik gražūs pažadai. Tik po sukilimo konfiskuotose bajorų ir dvasininkų žemėse valstiečių būklė žymiai pagerėjo. Valdžia, norėdama sudaryti krašte carui atsidavusį visuomenės sluoksnį, tų dvarų žemę išdalino valstiečiams, tereikalaudama mokėti palyginti labai mažą činšą (bajoriškųjų valstiečių būklė buvo daug sunkesnė). Tuo buvo norima atkreipti valstiečių akis į carą, duodant jiems suprasti, kad tik iš jo tegalima laukti malonių. Privatiniuose dvaruose tebuvo tik suvienodintos valstiečių prievolės. Tam tikslui buvo įsakyta paruošti vadinamuosius inventorius, kuriuose nuo seno buvo surašomos visos valstiečių pareigos. Inventoriams suvienodinti visose gubernijose buvo įsteigti specialūs komitetai. Tačiau tie inventoriai negalėjo daug padėti, nes valstiečiai vis tiek pasiliko beteisiai: jei

ponas didino prievoles, jie neturėjo kam pasiskųsti. Inventoriuose, pavyzdžiui, buvo nustatyta, kad nuo valako turi eiti dvarui baudžiavą 3 dienas savaitėje vyras su arkliu ir 1 dieną moteris; už kitų dienų darbus turėjo būti atlyginama nustatyta taksa. Be to, nebuvo galima atimti valstiečių valdomos žemės. Tačiau dvarininkai šitų nuostatų labai retai tesilaikydavo, ir valstiečiai buvo verčiami dirbti dvare didesnį skaičių dienų ir už tai jokio atlyginimo negaudavo. Kai ėmė plisti gandai, kad baudžiava būsianti panaikinta, daugelis ponų valstiečių valdomąją žemę prijungė prie savo dvaru (mat, ėjo gandai, kad tai, ką valstiečiai valdą, turėsią būti jiems ir palikta).

Rūpestis panaikinti baudžiavą išėjo iš pačios caro valdžios, nes tik Rusija tebebuvo vienintelis Europos kraštas, kur dar tebebuvo baudžiava. Apie baudžiavos panaikinimą jau galvojo ir caras Mikalojus I, tačiau jo vyriausybės dėmesį vis nukreipdavo poliniai įvykiai. Mat, tuo metu Rusijos valdžia buvo uoliausia absoliutiškosios Europos tvarkos saugotoja, ir todėl buvo priešinga kiekvienam liberališkajam judėjimui. Dėl paramos, suteikiamos Europos valdovams kiekvieno revoliucinio judėjimo metu, caras buvo net pramintas „Europos žandaru". Rusų valdžios sluoksniuose buvo įsigalėjusi reakcionieriškoji linkmė prieš visas liberališkąsias sroves. O tą reakcionieriškumą dar labiau žadino 1830 ir 1848 m. revoliuciniai judėjimai Europoje, o 1830—1831 m. — ir Rusų užgrobtoje Lenkijoje ir Lietuvoje. Aišku, kad siaučiant reakcijai, nebuvo kada rūpintis valstiečiais. Valstiečiais susirūpinta tik po nelaimingojo Krimo karo (1853—1855 m.), kuris reakcionieriškajai politikai sudavė didelį smūgį. Tad baudžiavos panaikinimu susirūpino jau naujasis caras Aleksandras II (1855—1881 m.), kuris tėvo politikos nepasisekimus norėjo pataisyti vidaus reformomis.

Dar per karūnaciją caras įsakė atsiklausti dėl baudžiavos panaikinimo į iškilmes suvažiavusios bajorijos. Pačios Rusijos bajorija pasisakė neigiamai, bet Lietuvos atstovai aiškiai pasisakė už valstiečių atleidimą. Mat, Lietuvos bajorijos dauguma jau buvo supratusi baudžiauninko darbo neproduktyvumą ir tikėjosi, kad, panaikinus baudžiavą, atsiras pigių darbininkų, su kuriais bus galima pakelti ūkį. O kaip tik tuo metu, Anglijai panaikinus įvežamuosius muitus (1846 m.), buvo pra-

sidėjusi didelė javų paklausa eksportui. Todėl buvo labai naudinga gerai sutvarkyti ūkį.

Po karūnacijos visi Lietuvos gubernijų seimeliai,—atsakydami į klausimą, kuriuo būdu, jų nuomone, reikėtų pagerinti valstiečių būklę, — pareiškė, kad pirmąja sąlyga jie laiką baudžiavos panaikinimą ir kad jie patys mielai atsižadą savo teisių valstiečiams. Po to (1858 m.) valstiečių atleidimo projektui paruošti visose Lietuvos gubernijose buvo sudaryti bajorų komitetai, kurių darbą turėjo suvienodinti centralinė komisija Vilniuje. Šitos komisijos sudarytas projektas buvo nusiųstas į Petrapilį, kur tokį pat darbą dirbo speciali komisija visai Rusijai.

Caras Aleksandras II
(1855-1881 m.).

Lietuvos komitetų darbas ėjo ne be kliūčių, nes bajorijos tarpe atsirado nemaža baudžiavos šalininkų, bet galų gale visi sutiko, kad valstiečius reikia paversti činšininkais, t. y. mokančiais tik mokesčius. Nebuvo tik sutikimo dėl tolimesnio jų likimo. Bet vis dėlto vienur daugumas, kitur bent dalis bajorų stojo už tai, kad valstiečiams turi būti leista išsipirkti savo valdomąją žemę ir pasidaryti jos savininkais.

Baudžiavos panaikinimo manifestas buvo paruoštas Petrapily ir paskelbtas 1861 m. vasario 19 d. Juo visoje Rusijos imperijoje buvo panaikinta baudžiava, o valstiečiams duota teisė per 49 metus išsipirkti žemę.

Reformai atlikti buvo sudarytos apskrityse valstiečių komisijos, apskritys padalintos į apylinkes, kurių priešaky buvo pastatyti taikos tarpininkai, o didesniesiems nesusipratimams spręsti — visų tarpininkų suvažiavimai, vadinami taikos suvažiavimais.

Baudžiavos panaikinimo vykdymas buvo pačių dvarininkų rankose, nes visi taikos tarpininkai buvo renkami iš jų tarpo. Dvarininkai, žinoma, tik savimi tesirūpino. Visą reformą pagal manifestą ir papildomuosius įsakymus *(ukazus)* reikėjo atlikti per 2 metus (tuo laiku valstiečiai dar turėjo eiti baudžiavą). Su valstiečiais turėjo būti sudarytos specialios sutartys. Tačiau praėjo paskirtasis laikas (2 metai), o tokių sutarčių teatsirado vos tiktai keletas. Dvarininkai, be to, nenorėjo atiduoti valstiečiams geresnės žemės ir stengėsi juos perkelti į prastesnes sodybas. Daugelis dvarininkų jau iš anksto išvarė valstiečius iš geresnių sodybų ir paliko juos be žemės. Vykdant reformą taip pat turėjo atsirasti bežemių: mat, buvo nustatyta, kad dvarininkui turi likti ne mažiau, kaip 1/3 visos jo turėtosios žemės. Jei kur valstiečių dirbama žemė sudarė daugiau, kaip 2/3 visos pono nuosavybės, tai iš dalies valstiečių ji turėjo būti atimta.

Valstiečiai tuo tarpu pradėjo būkštauti, kad iš skelbiamosios laisvės nieko neišeis; bijodami, kad iš sutarčių su ponais gali sulaukti naujų prievolių, ėmė net bruzdėti ir atsisakinėjo daryti sutartis. Į tokį valstiečių elgesį ponai žiūrėjo, kaip į nepaklusnumą ir galimo maišto pradžią. Todėl jie ėmė kviestis į savo dvarus rusų kareivių. Daugelis valstiečių buvo skaudžiai išplakti rykštėmis, susodinti į kalėjimus arba kitur išgabenti. Kareiviai, apsigyvenę kaimuose, ištisus mėnesius kankino valstiečius, naikino jų turtą. Vien Kauno gubernijoje tokių žiaurių egzekucijų buvo padaryta net 117. Kariuomenės šaukėsi tiek daug dvarininkų, kad reikėjo jos atvežti net iš kitų gubernijų. Valstiečius apėmė siaubas: daugelis jų išbėgiojo, o kai kur jie net pradėjo prašyti, kad grąžintų baudžiavą, nes toks gyvenimas atrodė nebeįmanomas. Tuo būdu per tuos dvejus metus, paskirtus reformai, jos įvykdyti nepasisekė, — juo labiau, kad 1863 m. įvyko sukilimas prieš Rusų valdžią. Tik sukilimo mal-

šintojas Murajovas 1861 m. reformą pakreipė valstiečiams naudingesne linkme, ir šie nurimo.

10. 1863 metų sukilimas

Sukilimo išvakarės. Skaudžiai numalšintas 1831 m. sukilimas nepanaikino vilčių atgaivinti nepriklausomą Respubliką. Lenkų karalystė faktiškai buvo panaikinta, bet juridiškai buvo laikoma tebesančia, nes Rusija ją buvo gavusi (1815 m.) Vienos kongrese, kaip atskirą politinį vienetą, ir bijojo ją panaikinti, kad neįsikištų kitos valstybės — kongreso dalyvės. Griežtas rusų režimas dar labiau kėlė lenkų nepasitenkinimą, ir vėl prasidėjo bruzdėjimas. Naujasis caras Aleksandras II (1855—1881 m.) valdymo pradžioje Lenkijai davė šiokių tokių palengvinimų, bet jų buvo per maža. Varšuvoje ir visame krašte prasidėjo pusiau tautiškos, pusiau religiškos manifestacijos. Jomis buvo norima sukelti patriotizmą. Tos manifestacijos persimetė ir į Lietuvą (mat, Lietuvos bajorija visą laiką sekė lenkais). Rusai ėmė drausti tokias manifestacijas ir patriotiškų giesmių giedojimą bažnyčiose, vadus pradėjo sodinti į kalėjimą ir tremti į Rusiją. Manifestacijoms nesiliaujant, valdžia ėmė spausti kunigus. Jos spiriamas, Žemaičių vysk. Valančius net išleido savo kunigijai aplinkraštį, kuriuo ją perspėjo, kad už patriotiškų giesmių giedojimą bažnyčiose valdžia nusistačiusi bausti, ir įsakė tokiuos giedojimus kiek galint stabdyti. Taip pat jis įspėjo kunigus nedalyvauti ruošiamose manifestacijose ir neduoti joms bažnytinių vėliavų ir kitokių insignijų. Bet nei vyskupo įspėjimas, nei rusų įvestoji karo būklė nei smarkios bausmės bei areštai ir trėmimai į Rusiją — nieko negelbėjo. Judėjimas ypač plėtėsi Lenkijoje; Lietuva nuo jos irgi neatsiliko.

Sukilimas Lenkijoje. Norėdama nuraminti patriotiškąjį lenkų judėjimą, Rusų valdžia griebėsi nuosaikių priemonių. Lenkijai buvo duota net autonomija, jos reikalams tvarkyti buvo įsteigta iš pačių lenkų sudaryta Valstybės Taryba. Gubernijose buvo įsteigtos taip pat rinktosios tarybos. Tačiau daugumui lenkų šitie naujumai nepatiko, nes jie reikalavo nepriklausomybės, o ne autonomijos. Karštesnieji lenkai, pabūgę, kad valdžios daromos reformos ir palengvinimai gali nuraminti

visuomenę, ėmė ruoštis naujam sukilimui. Ypač radikali buvo raudonųjų partija, kuri turėjo tikslą pašalinti rusus, valstiečiams duoti laisvę ir žemės. Kita lenkų partija — baltieji, nors ir norėjo pašalinti rusus, tačiau nesutiko su socialine raudonųjų programa (buvo nuosaikesni).

SUSIMIŁK ANT MUSU WIESZPATIE
BROLEJ ZIAMAJTEJ
TAS PAR- KAPOTAS
KRIZIUS IRA PAWEJ
KSŁU PAR- SEKIOIMA
NUOC MA- SKOLU MU-
SU WIE- ROS MUSU
BAŹNICZES S' IR MUSU
BROLU IRA CZE ISZSTA
TITAS KAD ATMINTU-
MET JOG SZIA DIENA
PAZNOCZI- TA NUOC BA
ZNICZES S' ANT MAŁDOS UZ KIENTYANCZIUS
BROLUS KALINKZIOSE UZ MUSU WIERA IR
TIKRA TEJSIBE. TEJPOGI KAD MESTUMET
WISOKIUS BLOGUS SENUS PAPRATIMUS,
CIWENTUMET ZGADOJ IR WIENIBEJ, TURE-
TUMET WIERA NODIEJE IR MEJLE O UZTIK
RA PAGAŁ ZODZIU WIESZPATIES DIEWA NEU
ZILGA ANT JUNSU ZIAMES ISZWISTE KARA
LISTE DIEWA JR JO TEJSIBE.

Lietuviškas atsišaukimas,
išleistas 1861 ar 1862 m.

Rusų valdžia, norėdama išvengti gresiančio sukilimo, nusprendė sunaikinti raudonųjų pajėgas, išgabendama jų jaunimą į kariuomenę. Kadangi raudonųjų daugiausia buvo miestiečiuose, dvarų administracijoje ir smulkiųjų dvarininkų tarpe, todėl 1863 m. pradžioje prasidėjo tų sluoksnių jaunimo gaudymas į rekrūtus. Daugumas jaunimo, vengdamas patekti į kariuomenę, išsislapstė po miškus ir rinkosi į būrius. Tada raudonųjų centro komitetas, pabėgėlių verčiamas, pasivadino Laikine Tautos Vyriausybe ir paskelbė sukilimą.

Sukilimas Lietuvoje. Prasidėjus sukilimui Lenkijoje, po poros mėnesių ir Lietuvoje susidarė revoliucinis komitetas, pasivadinęs Lietuvos Provincijos Valdymo Skyrium. Norėdamas įtraukti į sukilimą valstiečius, jis skleidė lenkiškus ir lietuviškus atsišaukimus, kuriuose buvo skelbiama, kad nuo sukilimo dienos nebesą jokių luominių skirtumų, kad valstiečiai esą lygūs su bajorais, kad jų valdomoji žemė be jokio

atlyginimo liksianti jų nuosavybė. Taip pat buvo žadama duoti po 3 margus žemės visiems trobelininkams ir darbininkams (žinoma, visa tai buvo žadama tik prisidėjusiems prie sukilimo). Iš tikrųjų tie atsišaukimai kai kur paveikė. Greta bajorų ir kunigų, prie sukilimo prisidėjo nemaža amatininkų ir dvarų darbininkų. Kiek šalčiau laikėsi valstiečiai, nes du pereinamieji baudžiavos naikinimo metai jiems pakirto pasitikėjimą dvarininkais. Bet kai kur, ypač Žemaičiuose ir Panevėžio apskrity, prisidėjo ir valstiečiai. (Lietuvoje sukilime jų dalyvavo daug daugiau, negu Lenkijoje, kur jie beveik visai neprisidėjo).

Nors sukilimas buvo pradėtas raudonųjų, bet prie jo prisidėjo visa bajorija, nes visiems rūpėjo numesti Rusų jungą.

Apsiginklavę daugiausia medžiokliniais šautuvais, dalgiais ir kitais menkais ginklais, sukilėliai rinkosi giriose. Jiems vadovavo karininkai, bajorai ir keli kunigai (garsiausias iš jų buvo kunigas A. Mackevičius). Iš girių jie puolė rusus, trukdė susisiekimą, grobė maisto ir ginklų transportus. Veikiai į sukilėlių rankas pateko visas kraštas, tačiau didesniuose miestuose tebesilaikė rusų kariuomenė.

Sukilimo malšinimas. Kai sukilimas jau buvo išsiplėtęs visoje Lietuvoje, į Vilnių atvyko naujas generalgubernatorius Mykolas Muravjovas, kuriam buvo lemta suvaidinti labai svarbų vaidmenį mūsų krašto likime. Vos atvykęs į Vilnių, jis tuojau įsakė sušaudyti du kunigus ir vieną bajorą. Norėdamas dar labiau nugąsdinti sukilėlius, jis įsakė Vilniaus prekyvietėje (dabartinėj Lukiškio aikštėj) pastatyti kartuves, kur sukilėliai buvo kariami dienos metu, dalyvaujant žmonėms. Tuo būdu buvo daugybė pakarta.

Be to, Muravjovas visam krašte sudarė specialią sukilimui malšinti organizaciją. Apskrityse paskyrė karo viršininkus, sudarė žandarų kuopas, karo lauko teismus ir tardomąsias komisijas. Kad darbas greičiau eitų, tos įstaigos gavo teisę savarankiškai veikti. Pagaliau į sukilimo malšinimą buvo įtraukti ir valstiečiai. Tam tikslui buvo sudarytos valstiečių sargybos, kurios turėjo saugoti kaimų smukles, kelius, miškus ir tikrinti visus pravažiuojančius ar praeinančius. Išsislapsčiusiems sukilė-

liams gaudyti buvo sudaryti skrajojantieji kariuomenės būriai. Aiškus dalykas, kad silpnai ginkluoti sukilėlių būreliai prieš šitokią organizaciją negalėjo ilgai spirtis.

Norėdamas paspausti tuos sluoksnius, iš kurių buvo daugiausia sukilėlių, Muravjovas apdėjo dideliais mokesčiais vienuolynus, kunigus, dvarininkus ir visus pasiturinčius žmones. Dvarai, bajorų ir viensėdžių ūkiai buvo apdėti iki 10% jų vertės siekiančiomis kontribucijomis. Jis nespaudė tik valstiečių, laikydamas juos nekaltais, ir stengėsi patraukti į Rusų valdžios pusę.

M. Muravjovas,
1831 — 1835 m. Gardino gubernatorius, 1863—1865 m. Vilniaus generalgubernatorius (†1866 m.).

Norėdamas paveikti sukilėlius, Muravjovas kreipėsi į Vilniaus ir Žemaičių vyskupus, reikalaudamas paskelbti sukilimo smerkiamuosius ganytojiškus laiškus. Vyskupas Valančius, gavęs patikrinimą, kad ginklus metę sukilėliai nebūsią baudžiami, tokį laišką paskelbė, o Vilniaus vyskupas Krasinskis vis delsė išleisti tokį atsišaukimą. Už tai jis buvo ištremtas į Rusiją.

Sukilimo likvidavimas. Visos pavartotos priemonės greit davė vaisių. Pirmiausia nusilenkė stambesnioji bajorija. Vilniaus ir Kauno bajorai, bijodami didesnės priespaudos, pareiškė carui ištikimybę. Jais pasekė ir kitų gubernijų bajorija. Sukilėliai pradėjo kovoti su šitokiu bajorijos vadų nuolankumu, prieš tokių pareiškimų iniciatorius ruošdami atentatus. Tačiau tas nieko nepadėjo: sukilimas jau ėjo galop. Vienas narsiausių sukilėlių vadų, Kalinauskas (raudonųjų žmogus), matydamas, kad sukilimas vis tiek pralaimėtas, ir nenorėdamas, kad dar daugiau būtų aukų, pats išleido atsišaukimą, ragindamas visus pasirašyti carui ištikimybės adresą.

Pagaliau rugpiūčio gale caras paskelbė manifestą, žadėdamas dovanoti bausmę visiems, kurie, padėję ginklus, grįšią namo. Daugelis ir grįžo. Tik kur-ne-kur miškuose dar pasiliko nedideli sukilėlių būreliai. Ilgiausiai laikėsi su savo būriu kun. Mackevičius. Nors ir sumuštas ties Biržais, jis dar ilgai vargino rusų kariuomenės būrius, bet pagaliau ir jo jėgos sunyko. Besirengdamas persikelti per Nemuną ir pabėgti į Prūsiją, jis buvo sugautas ir Kaune gruodžio mėnesį pakartas. Jam žuvus, pasibaigė ir sukilimas. 1864 m. pradžioje visas kraštas jau buvo nurimęs.

Sukilimo aukos. Ano meto žmonių Muravjovas buvo pramintas koriku, nes per vieną pusmetį, bemalšindamas sukilimą, savo paties apskaičiavimu, jis nužudė 129 žmones, į katorgą išsiuntė 972, į Sibirą — 1.427, į artimesnes Rusijos sritis — 1.529, atidavė į kariuomenę 345, areštavo 864, ištrėmė į Rusiją, kur ištremtiesiems buvo duota žemės, — 4.096. Tuo būdu iš viso turėjo nukentėti 9.361 žmogus. Bet iš tikrųjų daug daugiau bu-

Tremtiniai kelionėje į Sibirą,
(Grotgerio paveikslas).

vo aukų. Pirmiausia čia neįskaityti sukilėliai, žuvę kautynėse, neįskaityti ir tie, kurie buvo sušaudyti provincijoje ir apie kuriuos generalgubernatoriaus kanceliarijai nebuvo pranešta. Taip pat neminimi pabėgėliai į užsienius, 1794 m. konfiskuoti dva-

rai ir t.t. Kokie žmonės daugiausia nukentėjo, tuo tarpu nežinia. Žinome tik tiek, kad iš vienos Žemaičių vyskupijos buvo ištremti net 66 kunigai. Kai kur į Rusiją buvo ištremti ištisi kaimai. Buvo ir tokių vietų, kur gyventojai buvo išvaryti, sodybos sudegintos, ir neliko nė ženklo, kad ten žmonių gyventa (Ibėnuose, Ušpaliuose, Miškaičiuose).

Sukilimo ir rusų priespaudos reikšmė lietuvybei. Tuo būdu sukilimas pasibaigė labai nelaimingai. Tačiau, ir jam pasibaigus, krašto vargai dar nepasiliovė. Valdžia griebėsi griežtų rusinimo priemonių ir be jokio pasigailėjimo spaudė kraštą. Dabar nemažai teko nukentėti ne tik sulenkėjusiems bajorams, bet ir lietuviams inteligentams, kurių tuo metu jau pradėjo rastis ir kurie ėmė dirbti savo tautai. Tačiau valdžia, pasiryžusi surusinti kraštą, stengėsi užgniaužti tą prasidėjusį lietuvių inteligentų judėjimą. Be to, rusinimas palietė tiesiogiai ir pačius valstiečius, būtent jų tikėjimą. Tuo būdu išsiplėtė kova, kuri pagaliau buvo lietuvių laimėta. Tik šį kartą ta kova buvo visiškai kitokia. Ligi šiol kovojo lenkiškai nusistačiusi bajorija, o dabar išėjo į kovą už savo tautines teises tikrieji lietuviai kaimiečiai, kurie pagaliau ne tik atsispyrė prieš rusifikaciją, bet ir pašalino sulenkėjusių bajorų įtaką ir pagaliau sukūrė nepriklausomąją Lietuvą.

II. Lietuvos rusinimas

1. Rusų valdžios pažiūros į Lietuvą ir rusinimo politika

Jau nuo XVI amž. Maskvos kunigaikščiai, o vėliau carai siekė sujungti savo valdžioje visus rusiškuosius kraštus ir nuolat reiškė pretenzijas į rusiškąsias didžiosios Lietuvos kunigaikštijos žemes, dėdamiesi savo tautiečių pravoslavų globėjais. Tarsi globodami ir gindami pravoslavus, jie pradėjo kištis į Lietuvos vidaus reikalus. Vėliau, įvairių su Lietuva ir Lenkija padarytų sutarčių dėka (žiūr. apie Andrusavos taiką, nebylį 1717 m. seimą ir 1768 bei 1775 m. garantijos aktus), carai savo kišimuisi gavo ir juridinį pagrindą. Bet tada dar niekas nesakė, kad Lietuva, kaip valstybė, neturi pagrindo gyvuoti. Tik po paskutinio padalinimo Kotryna II ėmė skelbti, kad Lietuvos valstybė buvusi grynai rusiška ir todėl turėjusi tekti carams, kaip visos Rusijos valdovams; vadinasi, šie atsiėmę tik

savas, rusiškąsias žemes. Tos žemės, esą, bent kiek aplenkintos, todėl turį būti griebiamasi visų priemonių joms atrusinti.

Dėl tos priežasties Kotryna II užimtoje Lietuvoje iš pat pradžios buvo įvedusi visai rusišką tvarką, tik jos įpėdiniai, gerbdami senąsias Lietuvos valstybės tradicijas, grąžino jai dalį savitumo. Kotrynos mintis apie Lietuvos rusiškumą laikinai buvo pamiršta, bet netrukus ji vėl iškilo. Ją iškėlė slavofiliškasis rusų judėjimas. Mat, rusai, kaip galingiausia slavų valstybė, siekė vadovauti visam slaviškajam pasauliui. Čia jie susidūrė su aukštesnės kultūros lenkais, kurie pretendavo į visas buvusios Lenkijos ir Lietuvos žemes. Tada rusų slavofilai ėmė įrodinėti, kad buvusioji Lietuvos valstybė buvusi grynai rusiška, ir todėl lenkai negalį turėti čia jokių pretenzijų. Todėl kiekvieną kartą, kai tik lenkai ar Lietuvos bajorija imdavo reikalauti, kad prie Lenkų karalystės būtų prijungtos visos buvusios Respublikos žemės, — iš Petrapilio būdavo atsakoma, kad jos esančios Rusijos provincijos, kurioms ji turinti istorinių ir tautinių teisių. Po kiekvieno Lietuvos bajorijos mėginimo nusikratyti Rusų valdžia, ši imdavosi priemonių bajorijai suvaržyti ir suteikti kraštui daugiau rusiškojo charakterio. Taip buvo ir po Napoleono karų, o ypač po 1831 m. sukilimo. Tik to meto priemonės buvo nesėkmingos: mat, tuomet daugiausia buvo griebiamasi prievartos priemonių; rusiškoji kultūra vis dar nebuvo nešama. Pirmieji rusai kolonistai, įkurdinti konfiskuotuose ir valstybiniuose dvaruose, patekę į lietuviškąją aplinką net sulietuvėdavo. Iš Petrapilio dažnai ateidavo slavofilų ministerių įsakymų čia paremti rusiškumą, tačiau vietos administracijos organai nesugebėdavo tatai įvykdyti. Kraštas tebeturėjo bajoriškai lenkiškąjį charakterį, kuris pačių lenkų vadovaujamųjų mokyklų buvo palaikomas ir stiprinamas, o lietuviškoji liaudis tebeskurdo baudžiavoje. Su ja niekas dar nesiskaitė, nes lietuvybė dar nebuvo patapusi visuomeniškuoju veiksniu.

Visai kitaip virto po 1863 m. sukilimo. Tuo metu slavofiliškasis judėjimas Rusijoje klestėte klestėjo. Lenkams nuolat keliant senosios valstybės atgaivinimo klausimą, Rusų slavofilai dar labiau ėmė pabrėžti buvusių Lietuvos žemių rusiškumą. Atsirado net moksliškų knygų, įrodinėjančių tų žemių rusiškumą. Pagrindinis jų argumentas buvo šis: esą, senojoje Lietuvoje visur buvusi vartojama gudų kalba, kurią jie vadino rusų kalba. Jie, pavyzdžiui, įrodinėjo, kad rusiška esanti net Žemaitija. Su neribotais įgaliojimais atsiųstas sukilimo malšinti Muravjovas buvo giliausiai įsitikinęs slavofilas, kurs manė, kad, sugriovus sulenkėjusių bajorų galią, kraštas tapsiąs grynai rusiškas. Todėl jis labiausiai ir persekiojo bajoriją. Bet jo pradėtoji rusinimo politika tuojau susidūrė ir su pačiais lietuviais. Valdžia norėjo viską surusinti: įstaigas, mokyklas ir net bažnyčias. Bet lietuviai nepanoro nei virsti pravoslavais nei išsižadėti savo kalbos, ir pirmą kartą stojo ginti savo tautinių teisių.

2. Galutinis baudžiavos panaikinimas ir valstiečių būklės sutvarkymas

Kai Muravjovas atvyko į Vilnių, baudžiava dar nebuvo panaikinta, nes dvarininkai, nenorėdami užleisti valstiečiams žemės, darė jiems visokių kliūčių. Muravjovas, laikydamas bajorus didžiausiais Rusų valdžios priešais, tuojau nutarė pasidaryti valstiečių globėju ir tuo būdu patraukti juos į valdžios pusę. Todėl baudžiavos naikinimą jis paėmė į savo rankas. Anksčiau sudarytos tikrinamosios komisijos (jos sprendė bajorų ir valstiečių ginčus) buvo panaikintos ir sudarytos naujos. Senieji taikos tarpininkai taip pat buvo pašalinti ir pakeisti dažniausiai rusais. Valstiečiai buvo atleisti iš ponų valdžios, ir tuojau buvo sudarytos valsčių savivaldybės, kurias numatė jau 1861 m. baudžiavos panaikinimo manifestas (jos jau veikė ir prieš Muravjovą, tik buvo valdomos ponų skirtų viršaičių). Jos turėjo būti Muravjovo įrankis prieš valdžiai neištikimą bajoriją. Kadangi valsčiams buvo reikalingi raštininkai, kurių iš valstiečių tarpo nebuvo, tai Muravjovas atgabeno jų iš Rusijos. Tuo būdu paėmęs į savo rankas visą žemės reformos aparatą ir ėmęs vykdyti reformą, jis kaip įmanydamas spaudė bajorus ir rėmė valstiečių reikalus.

Muravjovas pirmiausia pasirūpino, kad nė vienas žemės turėjęs valstietis nebūtų atleistas be žemės; jei iš kurių valstiečių dvarininkai buvo atėmę žemę, privertė ją sugrąžinti. Be to, jis sumažino žemės išperkamuosius mokesčius. Valstiečiai, eidami baudžiavą, turėjo vadinamuosius servitutus, t. y. teises dvaro miškuose ganyti, šienauti, dvaro ežeruose žvejoti ir giriose pasikirsti malkų. Ponai, atleisdami valstiečius, šitų teisių jiems nebedavė. Sužinojęs apie tai, Muravjovas įsakė tikrinamosioms komisijoms, kad už servitutus valstiečiams būtų suteikta kitokių patogumų, o jeigu kur nors dvarininkai nesutiktų jų duoti, tai kad servitutų teisės būtų paliktos, kaip buvusios. Tuo būdu jos daug kur ir liko, iki galutinai buvo likviduotos nepriklausomosios Lietuvos laikais darant žemės reformą.

Be valstiečių, valdančių žemę, baudžiavos naikinimo metu dvaruose dar buvo bernų ir kumečių, kurie pagal ma-

nifestą neturėjęs teisės gauti žemės. Tačiau Muravjovas rūpinosi duoti ir jiems po 3 dešimtines žemės, nurodinėdamas vyriausybei, kad dvarininkų malonei paliktieji bernai ir kumečiai jų būsią varomi į sukilimą, o gavę žemės, jie nuo ponų nebepriklausysią ir būsią dėkingi valdžiai. Į tai atsižvelgdamas, caras davė Muravjovui šituo reikalu savo sutikimą.

Muravjovas per 2 savo veikimo metus padarė valstiečiams ir daugiau palengvinimų. Taip pat jo nuopelnas, kad iki 1865 m., kada jis buvo atšauktas, Lietuvoje buvo baigta naikinti baudžiava; tuo tarpu pačioje Rusijoje ji dar užtruko keliolika metų, ir apskritai ten žemės reforma valstiečiams buvo daug nenaudingesnė; pav., kai kuriose Rusijos srityse dalis valstiečių naudotos žemės iš jų buvo atimta ir priskirta prie dvarų. Tuo tarpu Lietuvoje tokios žemės nė kiek nebuvo atimta iš valstiečių, o tiems, kurie jos neturėjo arba turėjo per maža, buvo dar pridėta. Dvarininkai už tai nepaprastai pyko ant Muravjovo ir skundė jį carui. Petrapily jį taip pat daug kas vadino revoliucionierium (tatai buvo viena iš priežasčių, kad jis buvo atšauktas). Tačiau jis visa tai darė ne iš užuojautos valstiečiams, o tik norėdamas juos patraukti į valdžios pusę, padaryti iš jų valdžios atsparą ir tuo būdu sugriauti dvarininkų galią. Taip jis suprato savo, kaip caro įgaliotinio, misiją.

3. Krašto valdymo reformos panaikinus baudžiavą

Savivaldybės. Valsčių savivaldybės buvo įkurtos jau 1861 m. baudžiavos panaikinimo įstatymu. Muravjovas jas pakeitė ir naujai pertvarkė. 1861 m. įkurtų valsčių viršaičiai (staršinos) ir raštininkai, kurių daugumas buvo dvarininkų pastatyti, buvo atstatyti. Nauji viršaičių rinkimai buvo apsaugoti nuo dvarininkų įtakos. Centro valdžios skirtiems valdininkams buvo įsakyta stropiai žiūrėti, kad dvarininkai ir dvarų administracijos tarnautojai nedalyvautų valsčių sueigose ir nesikištų į jų nutarimus. Viso valstiečių savivaldybių veikimo priežiūra buvo pavesta taikos tarpininkams su taikos teisėjais. Kai XIX a. gale taikos tarpininkai ir taikos teisėjai buvo pakeisti vad. žemiečių viršininkais, šie taip pat prižiūrėjo ir valsčių savivaldybes.

Valsčiaus raštininkai, kaip daugiau apsišvietę valdininkai, savivaldybėje nepaprastai daug reiškė. Jie buvo valdžios ski-

riami. Jau Muravjovas pasirūpino, kad visų valsčių raštininkai būtų valdžiai ištikimi rusai. Ir vėliau valsčių raštininkais beveik visada buvo skiriami rusai.

Valsčių sueigos taip pat išsirinkdavo ir savo teismus, kurie sprendė mažesnes bylas. Kadangi teisėjais būdavo išrenkami paprasti kaimiečiai, tai jie teisė ne pagal įstatymus, bet vadovavosi papročių teise bei sąžine.

Daugumoje Rusijos gubernijų 1864 m. buvo įkurtos tam tikros visiems luomams bendros savivaldybės, vad. žemietijos. Jose vadovybė buvo palikta dvarininkams (bet buvo ir administracijos organų priežiūra). Kadangi Lietuvoje beveik visi dvarininkai centro valdžiai buvo neištikimi (rusų dvarininkų čia dar mažai tebuvo), tad žemietijos joje nebuvo įkurtos. Apskritai kraštas buvo valdomas administracijos organų, prižiūrėjusių ir valsčių savivaldybes. Bajorų atskira luominė korporacija buvo palikta, bet bajorų teisės rinkti savus organus buvo panaikintos: apskričių bei gubernijų bajorų maršalkas valdžia skyrė.

Miestų savivaldybės nebuvo tiek daug pakeistos, nes miestuose neatsirado naujo teises įgavusio luomo. Juose ir toliau pirkliai liko, kaip buvę, padalinti gildijomis, o amatininkai — cechais; vėliau gavo teisę rinkti miesto dūmą ir visi kiti miestiečiai, kurie turėjo kokio nors nekilnojamo turto. Dūma buvo renkama kas 4 metai; miesto galva (burmistras) buvo valdžios tvirtinamas.

Teismai buvo irgi pakeisti. Senieji luominiai teismai buvo panaikinti ir buvo įvesti nauji teismai, kurie sprendė visų luomų bylas. Žemiausieji buvo taikos teismai, dėl kurių sprendimo buvo galima apeliuoti į taikos teisėjų suvažiavimą. Didesnėms byloms spręsti buvo įsteigti apygardos teismai, kurių sprendimą galima buvo apeliuoti teismo rūmams ir pagaliau senatui.

Karinė prievolė. Iš to meto reformų reikia dar paminėti ir rekrūtų panaikinimą (1875 m.); vietoj to buvo įvesta visuotinė 6 metų karinė prievolė (vėliau metų skaičius buvo mažinamas).

4. Užnemunė po 1863 m. sukilimo

Valstiečiai Užnemunėje nuo baudžiavos buvo atleisti dar Varšuvos kunigaikštijos laikais, kai ten buvo įvestas Napo-

leono kodeksas, tačiau jie negavo jokių teisių žemei. Jie buvo laikomi laisvais, bet, neturėdami kur dingti, liko gyventi, kur buvę, dirbdami tą pačią žemę už tam tikrą mokestį arba, kaip ir seniau, eidami baudžiavą. Todėl iš tikrųjų jų būklė beveik nepasikeitė. Dvarininkai juos ir toliau išnaudojo (iš kai kurių net atėmė žemę). Vėliau valdžia išleido keletą įstatymų, kurie valstiečių būklę kiek pagerino, pav., uždraudė dvarininkams atimti jų dirbamą žemę, bet vis dėlto nuo ponų jų neišvadavo (tą padarė tiktai naujoji žemės reforma, padaryta po sukilimo).

1861 m. visoje Rusijoje paskelbtas baudžiavos panaikinimas nelietė Lenkų karalystės, taigi ir Užnemunės. Tik prasidėjus sukilimui Rusų valdžia pasiryžo išlaisvinti visus valstiečius iš ponų valdžios ir tuo būdu patraukti juos į savo pusę. Todėl 1864 m. buvo išleistas įstatymas, kuriuo visi Lenkų karalystės valstiečiai buvo pripažinti savo valdomosios žemės savininkais be jokių išpirkimų. O tie, kurie tuo metu žemės neturėjo, gavo bent po 3 dešimtines (6 margus) iš valstybinių, bažnytinių ir konfiskuotųjų dvarų. Dvarininkams už žemę buvo atlyginta iš valstybės iždo. Dėl tos priežasties Užnemunės valstiečių būklė iš pat pradžios buvo daug geresnė, negu visoje Lietuvoje. Jie tuojau ėmė skirstytis į vienkiemius ir greit prakuto. Be to, Užnemunėje niekad nebuvo vedama tokia griežta rusinimo politika, nebuvo taip persekiojama nei Bažnyčia nei mokykla; čia nebuvo suvaržytas nei žemės pirkimas. Iš visos rusų priespaudos juos lygiai telietė tiktai spaudos draudimas. Iš prakutusių valstiečių tarpo čia veikiai atsirado lietuviškosios inteligentijos, ir pirmieji kovotojai už lietuvybės teises daugiausia buvo kilę iš Užnemunės (suvalkiečiai).

Savivaldybės Užnemunėje taip pat buvo kitoniškos, negu visoje Lietuvoje. Čia jos buvo įvestos dar 1815 m., kai atsirado Lenkų karalystė. Kaimai buvo suskirstyti į valsčius, vadinamus gminomis. Bet valsčių vaitai buvo nerenkami; vaitais čia buvo dvarininkai, kurie drauge buvo ir teisėjai. Tuo būdu čia dvarininkai vėl tapo valstiečių valdytojais ir teisėjais. Atsinaujino seni baudžiavos laikai, tik ponas dabar turėjo kitą titulą.

Su 1864 m. reforma buvo įvestos ir pačių valstiečių savivaldybės, o ponų vaitavimo teisės buvo panaikintos. Dabar pir-

mąjį savivaldybės laipsnį sudarė kaimai su savo renkamaisiais šaltyšiais. Kaimų susirinkimai svarstė mokesčių paskirstymą, mokyklų steigimą ir kitus savo reikalus. Nei dvarininkai nei jų dvarų tarnai bei kumečiai negalėjo dalyvauti tuose susirinkimuose. Bet antrojo laipsnio savivaldybėse — valsčiuose (gminose) — dalyvavo visi apylinkės gyventojai, kurie turėjo nors 3 margus žemės. Jų susirinkimų išrinktuosius vaitus tvirtino valdžios atstovas (apskrities viršininkas). Valsčiuose taip pat buvo įsteigti renkamieji teismai viso valsčiaus gyventojų byloms spręsti, o aukštesnieji teismai buvo tokie pat, kaip ir visoje Lietuvoje ir Rusijoje, būtent taikos teismai, taikos teisėjų suvažiavimai, apygardos teismai ir t.t.

Administracijos ryšys tarp Užnemunės ir visos Lietuvos. Po 1863 m. sukilimo visos Lenkų karalystės autonominės įstaigos buvo panaikintos. Iš karto čia dar buvo skiriamas caro vietininkas, bet netrukus jis buvo pakeistas Varšuvos generalgubernatorium. Lenkija liko paprasta Rusijos provincija, tik su savotiškais savivaldybės organais. Taip buvo ir Užnemunėje. Tik sukilimo metu ji jau buvo pavesta Muravjovo priežiūrai, nes tarp jos ir visos Lietuvos sukilėlių buvo labai glaudus ryšys. Todėl ir čia visos reformos buvo padarytos Muravjovo priežiūroje. Vėliau Užnemunė priklausė Varšuvoje gyvenusiam caro vietininkui, o paskui — jį pakeitusiam generalgubernatoriui, bet vis dėlto kai kuriais bendrosios Rusijos valdžios politikos atžvilgiais Lietuvoje (pav., spaudos draudimo atžvilgiu) ir ji buvo Vilniaus generalgubernatoriaus žinioje.

5. Rusinimas per mokyklas

Lietuvos mokyklos iki Muravjovo. Pirmaisiais rusų valdymo dešimtmečiais Lietuvoje tebeveikė ta pati mokyklų sistema, kuri dar nepriklausomybės laikais buvo nustatyta Edukacinės Komisijos. Rusų sudarytos švietimo apygardos pirmuoju kuratorium buvo Čartoriskis, kuris ypač stengėsi palaikyti lenkiškąjį gaivalą. Taigi tada ir buvo baigta lenkinti Lietuvos bajorija. Aukštesniąsias mokyklas dažniausiai išlaikydavo vienuolynai, o žemesniąsias — parapijų klebonai. Bet netrukus, prasidėjus rusinimo pastangoms, apygardos kuratorium vietoj

Čartoriskio buvo paskirtas smarkus rusintojas Novosilcevas (1824 m.). Po 1831 m. sukilimo Vilniaus apygarda buvo visai uždaryta, ir švietimo reikalai buvo pavesti baltarusių (Minsko) apygardai. Vėliau prie Vilniaus generalgubernatoriaus vėl buvo paskirtas švietimo kuratorius. Dabar buvo stengiamasi rusinti mokyklas, skiriant joms rusus mokytojus. Tačiau tuo būdu buvo surusinta tiktai daugumas aukštesniųjų mokyklų (gimnazijų): jose buvo pradėta rusiškai mokyti; kurį laiką čia net visai nemokyta lenkiškai. Rusai taip pat bandė kurti ir pradžios mokyklas, — paprastai prie cerkvių. Bet lietuviai į jas savo vaikų neleido, ir daugumas jų užsidarė; pradžios mokslas, kaip ir seniau, vėl buvo įgyjamas tose pačiose parapijinėse mokyklose, kuriose buvo mokoma lenkiškai arba lietuviškai. Kai po 1831 m. sukilimo valdžia atėmė vienuolynų ir bažnyčių dvarus, tai jų išlaikomos mokyklos ėmė nykti. Bet vėliau, valdžiai leidus ir patiems gyventojams padedant, jų vėl daugiau atsirado. Mokytojais jose paprastai būdavo vargonininkai ar zakristijonai, o jas prižiūrėjo kunigai, kurie per dekanus darydavo pranešimus vyskupui. Vaikai buvo mokomi poterių, katekizmo, skaityti lietuviškai ar lenkiškai ir rusiškai. Ypač daug tokių mokyklų atsirado vysk. Valančiaus laikais, kuris įsakė jas steigti ne tik parapijose, bet ir didesnėse filijose. Be to, jis įsakė, kad dekanai mokyklų apyskaitas jam siuntinėtų net du kartus per metus. Tuo būdu mokyklos visą laiką buvo paties vyskupo prižiūrimos.

Kartais mokyklų įsteigdavo ir dvarininkai, kuriuos taip pat ragino vyskupas. Buvo dar kaimuose ir tokių mokyklų, kuriose mokė pačių tėvų pasamdyti „daraktoriai". Tokios mokyklos paprastai būdavo kilnojamos: žiemos metu pasamdytas mokytojas su visa mokykla kilnodavosi iš vienų namų į kitus, — dažniausiai vienoje vietoje pagyvendamas po savaitę. Pas kurio vaiko tėvą rinkdavosi vaikai, čia gyvendavo ir maitindavosi mokytojas; be to, mokytojui buvo mokama po 10—15 kapeikų už kiekvieną vaiką.

Visose privatinėse mokyklose mokomieji dalykai nebuvo suvienodinti. Vienur pramokydavo tik lietuviškai skaityti ir rašyti, kitur mokydavo dar lenkų, rusų, net lotynų kalbų ir šiek tiek aritmetikos; o kai kur tokios mokyklos pasiekdavo

net vidurinių mokyklų laipsnį. Didžiausioji jų nauda buvo ta, kad valstiečių vaikai buvo išmokomi nors skaityti. Jose paprastai mokydavosi tiktai valstiečių ir neturtingųjų bajorų vaikai. Į aukštesniąsias mokyklas (gimnazijas) iki baudžiavos panaikinimo baudžiauninkų vaikai negalėjo patekti. O jei kurie patekdavo, tai tik nusipirkę ar šiaip kuriuo nors būdu įgiję bajoro liudijimą.

Parapijinių mokyklų uždarymas (1864 m.). Muravjovas, pasiryžęs surusinti visą kraštą, tuojau atkreipė savo akis į mokyklas. Jau jo pirmatakas buvo įsakęs uždaryti visas lenkiškąsias mokyklas (1862 m.). Bet kadangi parapijinės mokyklos nebuvo lenkiškos, tai daugumas jų dar išliko. Tik 1864 m. Muravjovas išleido įsakymą, kuriuo visos parapijinės mokyklos buvo uždarytos ir jų vietoje buvo pradėtos steigti vien rusiškos. Tuo įsakymu vienoje tik Žemaičių vyskupijoje buvo uždaryta per 150 parapijinių mokyklų (tuo tarpu valdžios išlaikomų rusiškųjų mokyklų ten buvo tuo metu vos apie 50).

Rusinimas. Uždarius parapijines mokyklas, liko tik valdžios išlaikomos mokyklos, kurių daugumas buvo skiriamos valstybinių dvarų valstiečiams. Bet ir jose tuo metu viešpatavo ta pati lenkiška dvasia: mokytojai daugumas jose buvo lenkai. Todėl Muravjovas tuojau įsakė visai pašalinti iš mokyklų lenkų kalbą; net tikyba negalėjo būti dėstoma lenkiškai. Išimtis tuo tarpu buvo padaryta tik lietuvių kalbai: Muravjovo leidimu, tiktai Kauno gubernijos žemaitiškose apskrityse ir tose vietose, kur ištisai gyvenama lietuvių žemaičių, katekizmą buvo galima dėstyti lietuviškai (bet vėliau ir tikybos lietuviškai buvo leista mokyti tik pirmaisiais mokslo metais, kai vaikai dar nė kiek nesuprato rusiškai).

Kartu su lenkų kalba iš mokyklų buvo pašalinti visi mokytojai nerusai. Į pašalintųjų vietą buvo atgabenta rusų mokytojų, be jokio pasiruošimo žmonių, — dažniausiai iš pravoslavų dvasinių seminarijų pašalintų ar išstojusių klierikų, iš gimnazijų išvarytų ar išstojusių mokinių, o kartais puskarininkių ir įvairiausių karjeristų, pasaulio perėjūnų. Aiškus dalykas, kad tokie žmonės negalėjo būti geri mokytojai, — juo labiau, kad su lietuviais vaikais jie negalėjo susikalbėti; tad vos įstengdavo pramokyti juos skaityti. Bet valdžiai jų sugebėjimai

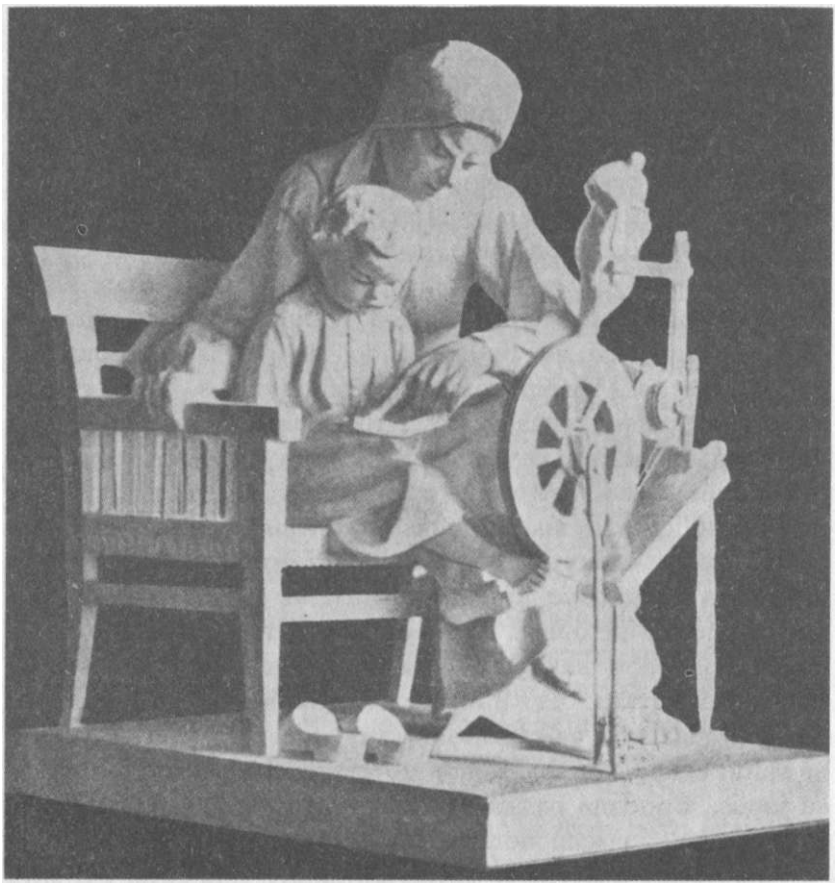

Lietuvos mokykla rusinimo laikais.
(Rimšos kūrinys).

nerūpėjo: gana buvo to, kad jie rusai ir kad šiek tiek pramokyti. Paruoštų mokytojų tada labai trūko, nes baltarusių ir Lietuvos švietimo apygardoms tebuvo įsteigta tik viena mokytojų seminarija (1864 m.) Molodečnoj, kuri, be abejo, tokiam dideliam plotui negalėjo paruošti kiek reikiant mokytojų. Tik vėliau (1872 m.) Panevėžy buvo įsteigta mokytojų seminarija, kuri ruošdavo mokytojus visai Lietuvai (be Užnemunės). Bet ir šie nemokėjo lietuviškai, nes lietuvių kalbos seminarijoje temokė tik protarpiais ir, be to, labai mažai.

Pasiryžęs surusinti mokyklas, Muravjovas nesitenkino jau esančiomis rusiškomis mokyklomis, bet pasirūpino, kad vietoje uždarytų parapijinių mokyklų būtų įsteigtos valdžios mokyklos. Tam tikslui buvo paskirtos net specialios sumos pinigų (po 1½—2 kapeikas žemės mokesčio nuo dešimtinės). Be to, mokyklų statybai buvo duota nemokamai miško medžiagos. Ir iš tikro labai greit buvo įsteigta net keletas šimtų naujų pradžios mokyklų, kurios visos buvo grynai rusiškos.

Muravjovo darbą ta pačia linkme varė jo įpėdinis Kaufmanas, panaikinęs net Muravjovo leidimą dėstyti lietuviškai tikybą; lietuviškai ją dėstyti leido tik pirmaisiais pradžios mokslo metais. Visoms mokyklų vadovybėms buvo griežtai įsakyta kiekviena proga skiepyti rusiškumą. Pačios mokyklos dažniausiai būdavo pavedamos šventikų (popų) globai: jie turėjo žiūrėti, kad būtų mokoma tik rusiškai. Tas pat buvo įsakyta policijos ir visiems aukštesniesiems apskričių valdininkams. Be to, mokytojai turėjo platinti rusiškas knygas. Kadangi tuo metu buvo uždrausti lietuviški raštai, tai mokytojai taip pat turėjo prižiūrėti, kad mokiniai jų neskaitytų; jie turėjo mokiniams duoti skaityti tik rusiškomis raidėmis spausdintas lietuviškas knygas. Tai buvo viena pirmųjų mokytojo pareigų. Tėvų draudžiami, vaikai šitokių knygų ne tik nepirkdavo, bet nė veltui neimdavo. Todėl mokytojams būdavo nemaža rūpesčio su jomis. Bijodami pasisakyti, kad jų neišplatino, jie paprastai, jas sunaikinę ar kam nors išdalinę, už jas patys užmokėdavo.

Slaptosios mokyklos. Lietuviai, pajutę, kad rusai per savo mokyklas nori juos surusinti ir supravoslavinti, ėmė priešintis ir neleisti vaikų į tas mokyklas. Vyskupui Valančiui paraginus, daug kur atsirado slaptų mokyklų, kuriose buvo mokoma lenkiškai (dvaruose) ir lietuviškai — iš draudžiamųjų knygų. Bet daugiausia mokė namie patys tėvai arba kaimo pasamdytas mokytojas. Tik pramokę lietuviškai, vaikai buvo leidžiami į valdžios mokyklas. Nors valdžia tokias slaptas mokyklas draudė ir už jas smarkiai bausdavo (pagal 1892 m. įstatymą net iki 300 rublių arba 3 mėn. kalėjimo), tačiau jos išbuvo visą laiką — iki pat mokyklų pertvarkymo po 1905 m. revoliucijos, kada buvo leista mokyti ir lietuviškai.

6. Gimnazijos

Po 1831 m. rusams perėmus į savo žinią aukštesniąsias mokyklas, Kauno gubernijoje buvo paliktos 4 gimnazijos (Kaune, Kėdainiuose, Šiauliuose, Panevėžy) ir viena progiminazija (Telšiuose). Be to, buvo dar triklasių bajorų mokyklų. Po 1863 m. sukilimo gimnazijų iš pradžių buvo palikta tik dvi (Kaune ir Šiauliuose), bet vėliau jų buvo įsteigta daugiau. Buvusios bajorų mokyklos buvo paverstos miestinėmis dviklasėmis mokyklomis.

Gimnazijos taip pat pasidarė rusinimo įrankiais: viskas, net tikyba, jose turėjo būti mokoma rusiškai. Katalikus mokinius bandė versti melstis iš rusiškų maldaknygių, varyti į cerkves. Dėl to įvykdavo labai daug konfliktų su kapelionais ir pačiais mokiniais. Ta kova ypatingai stiprino lietuvių tautiškąjį judėjimą ir pasipriešinimą rusams. Valdžiai vis dėlto nepasisekė išauklėti rusiškai galvojančios vietinės inteligentijos.

7. Mokyklos Užnemunėje

Užnemunėje mokyklų būklė buvo daug geresnė. Rusų valdžia, būdama susirišusi su 1815 m. Vienos kongreso dalyviais, kurie jai pavedė Lenkų karalystę, Užnemunėje neišdrįso griebtis tokios griežtos rusinimo politikos. Be to, ten lietuviai dar ir dėl to buvo mažiau spaudžiami, kad valdžia norėjo juos atitraukti nuo lenkų.

Pradžios mokyklų mokytojams paruošti tenai buvo įsteigta mokytojų seminarija Veiveriuose (1866 m.), kurioje buvo dėstoma ir lietuvių kalba. Ją lankė daugiausia lietuviai (tuo tarpu Panevėžio seminariją lankė beveik vieni rusai, dažniausiai dar ir nevietiniai). Gimnazijų Užnemunėje buvo dvi — Marijampolėje ir Suvalkuose. Jas taip pat daugiausia lankė lietuvių vaikai, ir jose taip pat buvo mokoma lietuvių kalbos. Bet ir čia buvo stengiamasi primesti lietuviams rusiškąsias raides. Mokytojais čia galėjo būti ir lietuviai. Vienu metu Marijampolės gimnazijoje mokė net trys lietuviai mokytojai (Petras Kriaučiūnas, V. Staniškis ir J. Jasiulaitis). Būtinai rusas čia turėjo mokyti istorijos ir rusų literatūros, nes per tuos dalykus buvo tikimasi įskiepyti auklėtiniams rusiškumą.

Dėl šitų lietuviams paliktų teisių tautiškasis susipratimas pirmiausia ir išaugo Užnemunėje.

8. Lietuviškosios spaudos uždraudimas

Muravjovas, pagerindamas valstiečių būklę ir pertvarkydamas savivaldybes, tikėjosi patrauksiąs į rusų valdžios pusę daugumą krašto gyventojų, o surusindamas mokyklas, tikėjosi atidarysiąs duris rusiškumui. Bet tuo dar nesitenkindamas, jis pasiryžo net pakeisti lietuviškąjį raštą, kad ir maldaknygės rusintų lietuvį.

Kaip tik tuo metu rusų slavofilų tarpe buvo kilęs sumanymas, kad visiems slavams reikėtų vartoti rusiškąsias raides. Muravjovas ir jo bendradarbis, švietimo kuratorius Kornilovas, būdami griežti to sumanymo šalininkai, sugalvojo rusų raides pritaikyti ir lietuviams. Kai Jonas Juškevičius 1864 m. pasiūlė kuratoriui Kornilovui išspausdinti savo rusiškai parašytą lietuvišką gramatiką, jis gavo pasiūlymą lietuviškąjį tekstą perrašyti rusiškomis raidėmis. Juškevičius iš karto buvo besutinkąs tai padaryti, tačiau greit atsisakė. Tuomet lietuviškų raštų spausdinimas rusiškomis raidėmis buvo pavestas Varšuvos Vyriausiosios Mokyklos lektoriui Mikuckiui. Tai buvo surusėjęs lenkas, ambicingas karjeristas, siekdamas tikslo nesiskaitąs su jokiomis priemonėmis. Raštams leisti buvo sudarytas specialus komitetas, į kurį, be Mikuckio, dar įėjo lietuviškai mokąs rusas Krečinskis ir du lietuviai — Antanas Petkevičius ir Laurynas Ivinskis. Pirmoji jų išleista knyga buvo mokykloms skirtas elementorius.

Tuo pat metu pradėjo drausti kai kurias lietuviškas knygas, parašytas lotyniškomis raidėmis. Muravjovo sudaryto komiteto narys ekskunigas Petkevičius, susipykęs su vysk. Valančium, tapo lietuvių išgama, lietuviškosios spaudos budeliu. Keršydamas Valančiui, Petkevičius apibūdino Muravjovui jo varomą lietuviškųjų raštų spausdinimą, kaip pavojingą rusų valdžiai; paties vyskupo raštai, esą, taip pat priešvalstybiški. Todėl Muravjovas įsakė išimti iš apyvartos keletą paties Valančiaus ar jo artimųjų bendradarbių išspausdintų raštų. Kaip pavojinga valdžiai, tada buvo uždrausta ir Valančiaus „Žemaičių vyskupystė". Taip pat buvo uždraustos ir lietuviškos maldaknygės, nes jose, esą, keikiama rusų valdžia. Netrukus prasidėjo persekiojimas visų lietuviškųjų knygų, nors jokio tuo reikalu rašyto įsakymo nebuvo. Greičiausiai tatai

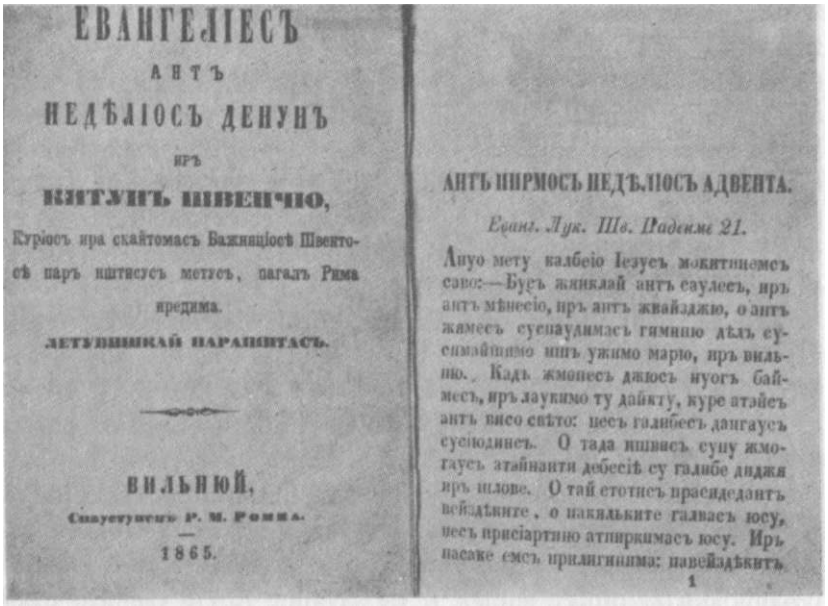

ЕВАНГЕЛІЕСЪ
АНТЪ
НЕДѢЛІОСЪ ДЕНУНЪ
ИРЪ
КИТУНЪ ШВЕНТО,
Курiосъ ира скайтомасъ Важнiцiосѣ Швентосѣ паръ ишчесусъ метусъ, пагалъ Рима иредима.
ЛЕТУВИШКАЙ ПАРАШИТАСЪ.

ВИЛЬНЮЙ,
Сиуетуисъ Р. М. Ромма.
1865.

АНТЪ ИНРМОСЪ НЕДѢЛІОСЪ АДВЕНТА.

Еванг. Лук. Шв. Падекме 21.

Ануо мету калбеiо Iезусъ мокитинемесъ савоi:—Бусъ жиклай антъ саулесъ, иръ антъ мѣнесiо, иръ антъ жвайзджю, о антъ жамесъ сусиаудимасъ гимиию дѣлъ сусимайтимо ишъ ужимо марю, иръ вильню. Кадъ жмонесъ дѣюсъ нуогъ баймесъ, иръ лаукимо ту дайкту, куре атэйесъ антъ висо свѣто: иесъ галибесъ дангаусъ сусiюдинесъ. О тада ишвисъ сунъ жмогаусъ атэйнанти дебесiѣ су галибе диджя иръ шлове. О тай стотнесъ прасядедантъ вейздѣкинте, о пакяльките галвасъ юсу, иесъ присiартiю атпиркимасъ юсу. Иръ пасаке емсъ прилигинима: павейздѣкитъ

1

Lietuviškos Evangelijos rusiškomis raidėmis.

Muravjovas bus žodžiu įsakęs. Tik jo įpėdinis Kaufmanas 1865 m. rugsėjo mėn. 6 d. išleido specialų įsakymą, kuriuo uždraudė lietuviškąsias knygas lotyniškomis raidėmis spausdinti ir platinti.

Įvedant rusiškas raides, buvo norima atitraukti lietuvius nuo lenkų ir priartinti prie rusų. Bet kaip prieš visas, taip ypač prieš šitą rusinimo priemonę sukilo visi lietuviai. Lietuviškos knygos buvo spausdinamos svetur ir gabenamos kontrabandos keliu į Lietuvą. Varginga kova su spausdos draudimu tebuvo laimėta tik po 40 metų.

9. Bažnyčios ir religinio gyvenimo suvaržymas

Po kiekvieno neramumo nuo rusų tekdavo nukentėti ir Bažnyčiai. Ypač daug ji nukentėjo po 1831 m. sukilimo. Bet visų didžiausia Bažnyčios priespauda prasidėjo Muravjovo laikais. Bažnyčias ir vienuolynus jis laikė didžiausiais Rusų valdžios priešais ir lenkybės tvirtovėmis. Todėl valdžia paėmė į savo

kontrolę visą Bažnyčios veiklą. Pirmiausia buvo uždrausta statyti naujas ir remontuoti senas bažnyčias, uždrausta ruošti procesijas ir viešai sakyti pamokslus. Kunigų gyvenimą valdžia taip pat kontroliavo. Be vietos civilinės valdžios leidimo ne tik nebuvo galima skirti kunigų, bet ir patiems kunigams išvažiuoti iš parapijos ribų. Įstoti į seminariją taip pat reikėjo leidimo. Pamokslus leido sakyti tik iš spausdintų ir valdžios patvirtintų pamokslų rinkinių.

Be to, Muravjovas ėmė tikrinti, kurios bažnyčios buvo įsivėlusios į sukilimą. Tokių buvo surasta 32, ir jos visos buvo uždarytos. Be jų, dar buvo uždarytos 52 koplyčios: joms buvo prikišta, kad be leidimo buvusios pastatytos. Nebuvo aplenkti nė vienuolynai: juos paskelbė „lotyniškos lenkiškos propagandos lizdais ir sukilimo šaknimis". Apie 20 vienuolynų pripažino dalyvavus sukilime ir juos uždarė. Likusiuosius vienuolynus visaip suvaržė; atėmė vienuolynams skirtas pinigų sumas, ir jie savaime turėjo pamažu užsidaryti.

Užkliuvo Muravjovui ir Lietuvos kaimuose bei pakelėse stovį kryžiai. Esą, kunigai tyčia jų daugybę pristatą, norėdami įrodyti krašto katalikiškumą ir skirtingumą nuo Rusijos. Todėl ir jie buvo uždrausti statyti be leidimo; buvo leidžiami statyti tik tokie kryžiai, kurie, esą, aiškiai skirti religiniams reikalams, o ne „lenkiškajai propagandai". Bet administracijos valdininkai paprastai viską, kas katalikiška, laikė priešvalstybiška, ir dažnai neleisdavo statyti kryžių net kapinėse.

Žemaičių vyskupystės centras tuo tarpu buvo Varniai. Kad lengviau būtų prižiūrėti vyskupą ir kapitulą, buvo įsakyta vyskupui su visomis įstaigomis persikelti į Kauną, kur buvo gubernatorius. Čia gubernatoriui buvo liepta stropiai sekti, kad niekas iš kapitulos narių be leidimo neišvažiuotų iš miesto. Taip pat buvo įsakyta sekti visus kunigus, atvykstančius pas vyskupą.

10. Blaivybės brolijos ir jų uždraudimas

Brolijų įkūrimas. Lietuvoje nuo seno buvo ypatingai įsigalėjęs girtuokliavimas ne tik bajorijos, bet ir valstiečių tarpe. Visi

dvarininkai stengėsi įsitaisyti savo bravorus, o smuklių buvo pilna visose pakelėse ir kaimuose. Jos buvo statomos dvarininkų ir išnuomojamos žydams. Girtybė buvo nepaprastai įsigalėjusi, nes dvarininkai dažnai verste versdavo savo valstiečius gerti, reikalaudami, kad jie kasmet nupirktų tam tikrą kiekį degtinės. Tai buvo savotiškas mokestis.

XIX amž. vidury popiežiaus Pijo IX paraginti, viso pasaulio dvasininkai ėmė skelbti blaivybę. Lietuvoje didžiausią pasisekimą ji turėjo vyskupo Valančiaus valdomoje Žemaičių vyskupystėje (jis vyskupavo 1850—1875 m.; prieš jo vyskupavimą, 1849 m., Žemaičių vyskupystė buvo padidinta, — prie jos buvo pirskirtos 93 Vilniaus vyskupystės parapijos — Kauno, Panevėžio, Ukmergės, Utenos, Obelių, Zarasų, Kuršo ir Žiemgalos dekanatai). Vyskupo raginama, kunigija tapo uoliausia blaivybės platintoja; ji surašinėjo žmones į blaivybės brolijas. 1858 m. pradėtas darbas greit išsiplėtė, ir daugumas tikinčiųjų pasižadėjo niekad nebegerti. Vyskupo prašomi, raginami, o kartais ir spiriami, dvarininkai ėmė uždarinėti smukles ir bravorus. Pasisekimas buvo toks didelis, jog kai kuriose parapijose blaivybės brolijos nariais pasidarė net 97% visų gyventojų. Pajuto tą ir iždas, nes staiga sumažėjo degtinės pajamos. 1859 m. iždas buvo apskaičiavęs iš Kauno gubernijos gauti nuo degtinės 948.056 rublius, o tegavo vos 53.146 rublius. Vilniaus gubernijoje degtinės pajamos kad ir sumažėjo, bet ne taip labai: ten buvo tikėtasi 929.305 rublių, o gauta 336.781 rublis. Aiškus dalykas, kad valdžia jau vien dėl to turėjo atkreipti dėmesį į blaivybės brolijas. Bet aukštoji valdžia nesipriešino blaivybei. Prieš blaivybę ėjo tik tie, kurie dėl jos nustojo savo pelno, ypač žydai ir jų palenkti žemesnieji valdininkai, kurie ir brolijose norėjo atrasti politinę veiklą.

Blaivybės brolijų suvaržymai. Jau iš pat pradžių Vilniaus generalgubernatorius ir Kauno gubernatorius buvo pradėję kabintis prie vyskupo ir kunigų, drausdami blaivybės brolijas, nes tada buvo uždraustos visos draugijos. Tačiau vyskupas nemetė savo gražaus darbo. Jis aiškinosi, kad brolija nesanti draugija, o vien tik religinis susibūrimas. Kai administracijos organai su tuo nenorėjo sutikti, tai vyskupas aiškinosi, kad tai pagaliau nesanti jokia organizacija, kad Bažnyčia tuo būdu tik mokanti

Paveikslas, išleistas blaivybės įvedimui paminėti.

tikinčiuosius dorai gyventi. Tada blaivybės priešai ėmė kelti kunigams bylas už tai, kad jie, esą, prievarta verčią dėtis į brolijas, kad gąsdiną nepriimsią geriančiųjų mirusių į kapus, neduosią jiems išrišimo, nekrikštysią jų vaikų, nedarysią jungtuvių ir t.t. Kadangi tokių atsitikimų iš tikro pasitaikydavo, tai vys-

kupas su tomis bylomis turėjo nemaža vargo. Todėl jis ragino kunigiją būti atsargesnę. Tačiau vyskupas nesiliovė kiekviena proga raginęs tikinčiųjų nebegerti; ragino gyvu žodžiu, ragino savo viešaisiais laiškais ir blaivybės skatinamaisiais raštais. Jis net buvo sumanęs tam tikslui leisti specialų laikraštį ,,Pakeleivingą", bet negavo leidimo.

Blaivybės priešininkų patraukti, valdininkai veikdavo prieš blaivybę, dėdamiesi iždo interesų ir valdžios autoriteto saugotojais. Tačiau jiems ilgai nesisekė, nes centro valdžia ir net pats caras buvo pagyręs blaivybę. Todėl beveik visos bylos dėl blaivybės pasibaigdavo vyskupo laimėjimu, ir kunigai dėl to nenukentėdavo. Administracijai spiriant, blaivybės brolijų narių surašinėjamosios knygos buvo nustotos vesti, tačiau blaivybė dėl to nė kiek nesusilpnėjo. Patys parapijonys daug kur ėmė bausti apylinkės girtuoklius, o blaivybei paminėti statė kryžius ir paminklus. Vyskupas, susiartinęs su šviesesniais dvarininkais, vertė juos panaikinti visas smukles. Kai kuriose apskrityse tatai buvo nutarę padaryti net bajorų suvažiavimai. Šitaip buvo iki pat 1863 m. sukilimo, kada Muravjovas uždraudė visokius susibūrimus.

Blaivybės paminklas Skapišky.

Blaivybės platinimo uždraudimas. Norėdamas išnaikinti visas nuo rusų valdžios nepriklausomas organizacijas, Muravjovas pranešė vyskupui Valančiui, kad kiekvienas kunigas, išdrįsęs organizuoti ar palaikyti blaivybės broliją, būsiąs baudžiamas pirmą kartą 100, o antrą kartą 200 rublių ir būsiąs atiduotas karo

teismui: esą, brolijose slaptai susiburią revoliucionieriai, iešką visokių kelių prieiti prie visuomenės. Vyskupas buvo priverstas perspėti kunigiją, kad brolijų nebekurtų, o blaivybę skelbtų tiktai bažnyčiose, mokydami doros. Tačiau rusų valdininkai generalgubernatoriaus įsakymą ėmė aiškinti daug plačiau ir užvesdavo kunigams bylas po kiekvieno žodžio, pamoksle pasakyto prieš girtybę. Bylų varginami, kunigai nutilo kalbėję apie blaivybę, ir ji ėmė nykti. Jos priešai pasirūpino, kad būtų paskelbti valdžios įsakymai dėl degtinės prekybos; būdavo aiškinama, kad gerti ne tik galima, bet ir reikią. Tuo būdu dingo didelis tautos blaivinimo darbas; o patsai brolijų panaikinimas sudavė skaudų smūgį tautos organizuotumui: po jų uždraudimo ilgą laiką Lietuvoje nebebuvo jokių organizacijų.

Kova su girtybe buvo iš naujo pradėta tik 1908 m., įkūrus Blaivybės Draugiją, kuri ir dabar tebeveikia.

11. Rusų kolonizacija Lietuvoje

Kolonizacijos pradžia. Visų rusinamųjų pastangų vainikas turėjo būti rusiškojo gaivalo atgabenimas į kraštą: per jį buvo norima skiepyti rusiškumą lietuviams. Tačiau tas darbas rusams nesisekė.

Nepriklausomosios valstybės laikais tikrojoje Lietuvoje rusų gaivalo dar nebuvo; jis atsirado tik užėmus Lietuvą rusams. Bet iš pradžių tai tebuvo tik carams nusipelnę generolai, kuriems buvo išdalinta daugelis buvusių valstybės dvarų, o vėliau ir konfiskuotieji bajorų dvarai. Planinga kolonizacija, t. y. gausingų rusų būrių gabenimas į Lietuvą, į konfiskuotas žemes, teprasidėjo tik po 1831 m. sukilimo. Bet toji kolonizacija buvo nevykusi: atgabenti rusai valstiečiai skurdo, o kai kur išsikraustė arba sulietuvėjo.

Daug energingiau buvo pradėta varyti kolonizacija nuo Muravjovo laikų. Po 1863 m. sukilimo buvo konfiskuota apie 60.000 dešimtinių žemės, į Rusijos gilumą ar Sibirą buvo išgabenti ištisi kaimai, ir visose tose konfiskuotose žemėse buvo įkurdinti rusai. Daugeliui nusikaltusių dvarininkų buvo įsakyta savo dvarus parduoti — tiktai rusams. Jei kas paskirtu laiku nesuspėjo parduoti, iš tų žemės buvo atimtos ir atiduotos ru-

sams kolonistams arba išsimokėtinai parduotos rusams valdininkams. Tada ir atsirado daugelis naujų rusų valdomų dvarų ir ištisų rusų kaimų Lietuvoje.

Žemės pirkimą varžąs įstatymas. Norėdama paruošti kelią rusiškajam gaivalui kurtis Lietuvoje, rusų valdžia išleido specialų įstatymą, nukreiptą prieš bajoriją, kuri buvo laikoma pavojinga rusams. Jai buvo atimta teisė pirkti žemę. Visos lengvatos žemei pirkti buvo duotos, įstatymo žodžiais tariant, „nelenkų kilimo asmenims (t. y. nebajorams), o ypač pravoslavų dvasininkams, sentikiams ir visiškai ištikimiems vietiniams valstiečiams". Valstiečiams lietuviams buvo leista pirkti žemės iki 60 dešimtinių, tačiau praktikoje labai retai kas iš jų galėjo pasinaudoti ta teise, nes vietos administracija draudimą žemės pirkti taikė visiems katalikams. Leisti žemės pirkti galėjo tiktai gubernatoriai, įrodžius ištikimumą Rusų valdžiai; o tatai padaryti buvo nelengva.

Kolonizacija ir šį kartą vis dėlto nesisekė. Iš pradžių į Lietuvą suplūdo daugybė rusų valstiečių, nes jie čia buvo viliojami gražiais pažadais. Tačiau jie nemokėjo įsikurti, buvo daug tamsesni už lietuvius ir nesugebėjo tinkamai ūkininkauti. Daugelis rusų kolonistų išbėgiojo, o pasilikę skurdo (valdžios teikiamų pašalpų jiems niekad nepakakdavo). Geriau sekėsi tik tiems, kurie buvo įkurdinti valdžios išdalintuose dvaruose ir šelpiami specialiai įkurto valstiečių banko (pav., Dotnuvoje). Bet ir čia, juos palaikydama, valdžia išleido labai daug pinigų (jie buvo surenkami iš vietos žmonių, apdėjus juos dideliais mokesčiais). Kolonistams buvo teikiamos pašalpos, statomos cerkvės, mokyklos ir visur duodama pirmenybė. Pagaliau valdžia pamatė, kad nedidelėmis grupėmis išmėtyti po visą kraštą kolonistai negali išsilaikyti; tad nuo 1905 m. ėmė rūpintis juos kurdinti tik didelėmis grupėmis, kad, be to, jos ir prieš pavojų galėtų geriau atsispirti, o taip pat būtų ir valdžiai parama. Todėl nuo to laiko naujų kolonijų jau kaip ir nebebuvo kuriama, o tik stiprinamos esančiosios. Bet iki pat karo jų vis dėlto nepasisekė tinkamai sustiprinti. Iš viso Kauno gubernijoje buvo apie 7.000 rusų kolonistų šeimų. Kadangi tuo metu sustiprėjo lietuvių susipratimas ir apsišvietimas, o rusai buvo tamsiausias krašto gaivalas, — tai jie jokios didesnės įtakos

Rusų kolonistų tipai Lietuvoje.

lietuviams nepadarė. Jie negalėjo lietuviams daryti įtakos dar ir dėl to, kad buvo kitos tautybės, kitos tikybos, valdžios remiami, taigi lietuvių nemėgiami žmonės. Bet labiausiai lietuvius stūmė nuo rusų šių tamsumas ir moralinis pakrikimas — girtuokliavimas, muštynės, vagystės. Lietuviai kiekvieną rusą laikė nedoru žmogum. Tad savaime suprantama, kad toks gaivalas negalėjo padėti rusinimui: niekas jais nepasitikėjo, visi jų šalinosi.

B. Tautiškasis atgimimas

1. Naujoji gadynė

Senoji Lietuvos valstybė buvo sukurta grynai lietuviško elemento. Sukūrus valstybę, jos sienos buvo išplėstos į rusiškąsias žemes, ir palengva aiškiai išsiskyrė luomai. Valstybės gynimu ir jos valdymu rūpinosi kunigaikščių vadovaujama bajorija, o liaudis buvo darbininkė maitintoja. Lietuvos valdovams tapus ir Lenkų karaliais, bajorijos teisės ypatingai išaugo, ir ji palengva perėmė į savo

rankas visą valstybės valdymą. Valstiečiai ir visi kiti luomai buvo visiškai pašalinti nuo valstybinio gyvenimo: piliečiais, t. y. žmonėmis, turinčiais politines teises, liko vieni bajorai, kurie tuo pat metu prisigėrė svetimos lenkiškosios kultūros. Jie jautėsi su Lenkijos šlėkta sudarą vieną tautą, bet turį savo atskirą valstybę, kurios savarankišką organizaciją jie budriai saugojo.

Visiškai kitaip virto XIX amžiuje, patekus į Rusijos valdžią. Bajorijai buvo paliktos savivaldybės, kurios palengva buvo siaurinamos. Bajorai, kaip ir visi kiti luomai, virto caro valdiniais, tik su platesnėmis teisėmis. Tuo pat metu, nuo 1861 m. laisvaisiais caro valdiniais buvo padaryti ir valstiečiai. Gavę šiokią tokią savivaldybę (valsčių organizacijas) ir laisvę, valstiečiai praturtėjo, atkuto ir išėjo į viešumą su savo kultūriniais reikalavimais. Jie buvo tikri lietuviai, be jokios didesnės svetimos kultūros įtakos, todėl ir jų sukeltas kultūrinis sąjūdis buvo lietuviškas. Tad lietuvių tautiškasis sąjūdis glaudžiai, neperskiriamai susijęs su visuomeninės santvarkos sudemokratėjimu. Pasikeitus socialiniam vaizdui, pakitėjo ir kultūrinio gyvenimo pobūdis: į viešumą išėjo iš liaudies kilusi lietuviškoji inteligentija. Prie tautiškojo sąjūdžio prisidėjo labai mažytė dalelė bajorijos, kuriai liuominio vieningumo su lenkais jausmas dar nebuvo nustelbęs tautiškosios sąmonės. Didžiausia bajorijos dalis stojo ginti kultūrinio vieningumo su Lenkija, stojo už bendrąsias valstybines tradicijas. Tačiau galų gale laimėjo lietuviškoji krašto dauguma, nors dar ilgai ji buvo ekonomiškai daug silpnesnė už sulenkėjusią bajoriją ir neturėjo pakankamai inteligentiškųjų jėgų.

Antras naujajai gadynei charakteringas bruožas yra teritorijos susiaurėjimas. Kalbėdami apie ankstyvesnių laikų Lietuvą, turime galvoje jos valstybės sienas, o kalbėdami apie naująją atgimusio tautiškumo gadynę, teturime galvoje tiktai etniškai lietuviškąjį kraštą. Kadangi naujasis sąjūdis rėmėsi ne valstybinėmis tradicijomis, o tautiškumu, tai jis tegalėjo plėtotis tik lietuviškose srityse. Iš senųjų laikų jam brangi buvo tik to meto valstybė, kai ji tebeturėjo grynai lietuvišką charakterį, kai dar nebuvo virtusi luomine lenkiškojo tipo valstybe. Todėl net dabar daug kas nuo XVI amž. vidurio jau nebemato Lietuvos valstybės, nors ji ir tebebuvo.

2. Tautiškojo sąjūdžio pradžia

Senosios Europos valstybės neturėjo tautiško charakterio. Viduramžio feodalinės valstybės turėjo luomišką charakterį, o absoliutizmo laikais jos buvo neskiriamos nuo dinastijų. Bet ir tada visuomenės sąmonėje jau buvo tautinio vieningumo nuo-

vokos. Taip antai, kai visą Europą pavergęs Napoleonas, sekdamas absoliutiškomis pažiūromis, ėmė karpyti Europos žemėlapį, nesiskaitydamas su jokiomis tradicijomis, — visuomenėje kilo nepasitenkinimas, ėmė bręsti tautų nedalomumo ir apsisprendimo teisių idėjos, ėmė augti tautiški sąjūdžiai. Tada pirmą kartą tautų teisės buvo pradėtos ginti ir literatūroje (pirmasis jas aiškiai iškėlė vokiečių filosofas Fichtė, kuris, Napoleonui pavergus Prūsiją, 1808 m. išleido savo veikalą *„Reden an die deutsche Nation").*

Vakaruose prasidėjęs tautiškasis sąjūdis pasiekė ir Lietuvą ir bajorijos daugumą paskatino kovoti su rusais dėl savo senųjų valstybinių teisių. Tik nedidelė dalis dar nesulenkėjusių žemaičių bajorų tuomet prabilo ir lietuviškai (žiūr. 455 psl.). Tuo pat metu visoje Europoje kilęs susidomėjimas liaudim ir jos kūryba atkreipė dėmesį ir į lietuvių tautosaką, į lietuviškąją kalbą, ir nuo to laiko domėjimasis lietuvių tautos praeitim ir jos kalba jau nebesiliovė.

Aplenkėjusi Lietuvos bajorija tuo sąjūdžiu nesidomėjo: jai terūpėjo savi luominiai reikalai ir kova dėl senųjų valstybinių tradicijų; prie tautiškojo sąjūdžio teprisidėjo tik mažytė jos dalelė. Svarbiausi šito sąjūdžio ankstyvojo periodo veikėjai buvo iš liaudies tarpo kilę S. Daukantas (1793—1864 m.) ir vysk. M. Valančius (1801—1875 m, vyskupavo nuo 1850 m.). Čia dar reikia paminėti ir lietuviškų kalendorių leidėją, žemaičių bajorą Lauryną Ivinskį (1808—1881 m.). Be šitų žemaičių, į tautiškąjį sąjūdį įsitraukė nemaža ir aukštaičių. Suvalkiečiai kun. Antanas Tatarė (1805—1889 m.) ir Mykolas Akelaitis (1828—1857 m.) parašė eilių ir išleido keletą liaudžiai naudingų lietuviškų knygų. Nepaprastą reikšmę turėjo Šiaulėniškio Senelio slapyvardžiu daug knygučių išleidęs Valančiaus bendradarbis kun. Juozas Dovydaitis (1825—1882 m.), kun. Strazdelis (1763—1833 m.), vysk. Baranauskas (1835—1902 m.) ir kun. Vienažindys (1841—1892 m.), kurių dainelės dar ir dabar tebedainuojamos po visą Lietuvą. Tiek jų lyrika, tiek klasiškoji Baranausko poema „Anykščių šilelis" negalės būti niekad užmirštos.

Tuos visus raštus jau buvo kam skaityti, nes parapijinės mokyklos, kurių ypač daug pristeigė vysk. Valančius, daugelį

buvo pramokiusios skaityti ir rašyti. O baudžiavos panaikinimas ir valstiečių vaikams suteikimas teisės lankyti aukštesniąsias mokyklas tautiškajam sąjūdžiui atskleidė dar didesnes perspektyvas. Deja, smarkų smūgį tam sąjūdžiui sudavė tik nepasisekęs 1863 m. sukilimas.

Vysk. Motiejus Valančius,
1850—1875 m. Žemaičių vyskupas
(gimė 1801 m., mirė 1875 m).

Nors tautiškasis sąjūdis ir nieko bendro neturėjo su sukilimu, tačiau ir jis buvo paliestas, bebaudžiant bajoriją ir Bažnyčią, rusams besistengiant sunaikinti lenkų įtaką Lietuvoje. Rusų valdžia, pasiryžusi surusinti visą Lietuvą, uždarė parapijines mokyklas, blaivybės brolijas ir uždraudė lietuviškąją spaudą lotyniškomis raidėmis. Tuo būdu, dar neatsikračius lenkų įtakos, prasidėjo rusinimas. Besivaržydami su lenkų įtaka, rusai mažai tesiskaitė su lietuviais: jie manė, kad lietuviškumą galės jėga nuslopinti. Tačiau lietuviai pasiryžo eiti savo keliu, kratydamiesi bet kokios svetimos kultūros.

3. Kova dėl lietuviškosios spaudos

Lietuviškos knygos rusiškomis raidėmis. Kai rusų valdžia pradėjo spausdinti lietuviškas knygas rusiškomis raidėmis, kai kurie lietuviai veikėjai iš karto tam nesipriešino. Net pats autoritetingasis to meto lietuvių veikėjas, vysk. Valančius, jam pateiktas pirmąsias rusiškomis raidėmis spausdintas maldaknyges ir giesmynus pripažino tinkamais ir uždėjo savo kanonišką *„imprimatur"*. Bet veikiai jis suprato, ko siekia valdžia, nau-

jose tų knygų laidose supravoslavindama net katalikiškas maldas. Tuomet Valančius tokias knygas paskelbė esant prieškatalikiškas ir pradėjo griežtą kovą su visomis, rusiškomis raidėmis spausdintomis, knygomis: jis ragino tikinčiuosius tokių knygų neimti nė į rankas.

Slaptoji lietuvių spauda. Kad lietuviai neliktų be savų raštų, šie tuojau buvo pradėti spausdinti Mažojoje Lietuvoje. Lietuviškosios spaudos centru pasidarė Tilžė. Iš ten slapta knygos buvo gabenamos ir skleidžiamos po visą Lietuvą. Tą darbą pradėjo vysk. Valančius su savo artimaisiais padėjėjais. Jis pats parašė daugybę knygučių ir joms išleisti nesigailėjo nei lėšų nei vargo. Jo pradėtą darbą uoliai varė toliau daugelis kunigų, ypač Sudargo klebonas kun. M. Sederevičius (1829—1907 m.). Kunigija iš pradžių daugiausia rūpinosi religinio turinio knygomis ir elementoriais, kurie buvo reikalingi vaikams mokyti. Bet iš dalies jau Daukantas, pats Valančius ir jo bendradarbiai rašė ir visokių pasaulinio turinio knygų. Vėliau, kai prie to darbo prisidėjo daugiau šiaipjau inteligentų, pasaulinio turinio knygos ėmė net vyrauti (maždaug nuo 1883 m.).

Tilžėje spausdinamose knygose dar ilgai buvo žymima, kad jos spausdintos Vilniuje Zavadskio spaustuvėje, — vadinasi, dar pieš spaudos uždraudimą. Ant religinių knygų taip pat ilgai buvo dedama vysk. Valančiaus aprobata (*„imprimatur")*, nors jo jau nebebuvo gyvo. Tuo būdu buvo norima nukreipti rusų akis nuo Tilžės. Tačiau jie greit susivokė.

Knygnešiai. Pirmieji knygų gabenimu iš Tilžės ėmė rūpintis vysk. Valančiaus bendradarbiai, o kai jų organizacija valdžios buvo išardyta, daugumas knygų ėjo per Sudargo (Šakių apskr.) kleboną M. Sederevičių. Jam atsirado patikimų talkininkų iš kunigų, bažnyčios tarnų ir šiaipjau žmonių tarpo. Jų nebaugino nei kratos, nei kalėjimai nei trėmimas į Sibirą. Atsirado net specialių knygų platinamųjų draugijų iš kunigų, bažnyčios tarnų, o vėliau ir iš pasaulinių inteligentų tarpo. Pirmoji tokia organizacija buvo sudaryta taip pat Valančiaus rūpesčiu. Ypatingai knygų platinimu pasižymėjo prasilavinęs kaimietis biržietis J. Bielinis (1846—1918 m.). Iš pradžių jis buvo patikimas Valančiaus pasiuntinys į Mažąją Lietuvą, o vėliau pats suorganizavo didelį knygų platinimo tinklą su centru Garš-

viuose. Už jo sugavimą valdžia buvo paskyrusi net didelę sumą pinigų. Jis ne kartą buvo patekęs į žandarų rankas, bet visada iš jų ištrūkdavo ar kyšiais išsipirkdavo.

Visi knygų platinimo vadai turėjo daugybę padėjėjų, kurie slapta eidavo per sieną, nunešdavo rankraščius ir atnešdavo knygų. Jie patys arba kiti tas knygas platindavo tarp žmonių. Tokių knygnešių buvo daugybė. Knygas vežiojo visoki škaplierininkai, o kartais net žydai kromelininkai, nes iš jų būdavo neblogo uždarbio. Tačiau to darbo vadai dirbo iš tikro pasiaukojimo tautai. Ir pagaliau jie laimėjo kovą.

4. Slaptoji periodinė lietuvių spauda ir jos programa

Pirmieji slapti raštai. Didžiausią reikšmę kovai dėl spaudos laisvės turėjo šios 1867—1869 m. išspausdintos Valančiaus knygutės: „Broliai katalikai", „Grometa apskrita", „Iš tamsybės veda kelias teisybės", „Perspėjimas", „Šnekesys kataliko su nekataliku" ir „Katalikų Bažnyčios vargai". Nors jos lietė tikybos klausimus, bet iš tikrųjų buvo politinės brošiūros. Jose pirmą kartą buvo surašyta lietuvių politinė programa — priešintis rusams, — kurios buvo laikomasi iki pat naujo pasaulinių inteligentų sukelto judėjimo, prasidėjusio su „Aušra" (1883 m.). Be jų, nemaža reikšmės dar turėjo Valančiaus „Palangos Juzė", „Paaugusių žmonių knygelė", „Vaikų knygelė", „Pasakojimas Antano tretininko", Valančiaus bendradarbio, žemaičių seminarijos rektoriaus kun. J. S. Dovydaičio „Šiaulėniškis senelis" ir kitos. Tai buvo jau pasaulinio turinio knygutės, skiriamos suaugusiems ir vaikams pasiskaityti. Jose visose buvo stengiamasi sustiprinti katalikybę, dorą, lietuvybę ir kelti pasipriešinimą rusinimui. Šalia to, jose buvo rūpinamasi ir švietimu, raginama kelti ūkį. Šitaip buvo iki atsirandant „Aušrai".

„Aušra". Mažojoje Lietuvoje spausdinti lietuviškas knygas ir jas gabenti į Lietuvą pradėjo kunigija. Pasauliniai inteligentai, kurių daugiau atsirado tik baudžiavą panaikinus, kovą dėl lietuviškosios spaudos pradėjo iš pradžių tiktai Rusijos ribose; už sienos jie persikėlė tik nuo 1883 m., įsteigę „Aušrą".

Mažojoje Lietuvoje tuo metu jau ėjo keletas lietuviškų laikraščių. Visi jie buvo vien informacinio pobūdžio, ir tautiškosios sąmonės ugdymu nesirūpino. Tik vienas Šernas savo „Lietuviškoje Ceitungoje" buvo pradėjęs spausdinti patriotiškus straipsnius - apie garbingą lietuvių praeitį ir apie sunkų dabartinį svetimųjų jungą. Juos rašė ne tik Didžiosios Lietuvos lietuviai inteligentai, — ypač Dr. J. Basanavičius, — bet ir patsai redaktorius Šernas, M. Jankus ir lietuvių draugas vokietis S. Zauerveinas (autorius giesmės „Lietuviai esame mes gimę"). Greit betgi paaiškėjo, kad tas darbas negali būti sėkmingas, nes gotiškomis raidėmis spausdinamas laikraštis negalėjo paplisti Didžiojoje Lietuvoje, kur liaudis nemokėjo jo skaityti. Iš kitos pusės, Mažosios Lietuvos lietuviai dar nebuvo tiek susipratę, kad būtų galėję jaustis su Didžiosios Lietuvos lietuviais sudarą vieną tautą, todėl jų tarpe „Lietuviška Ceitunga" pasidarė nepopuliari, ir redaktorius buvo priverstas grįžti prie paprastų informacijų, o D. Lietuvai buvo nutarta leisti atskirą laikraštį.

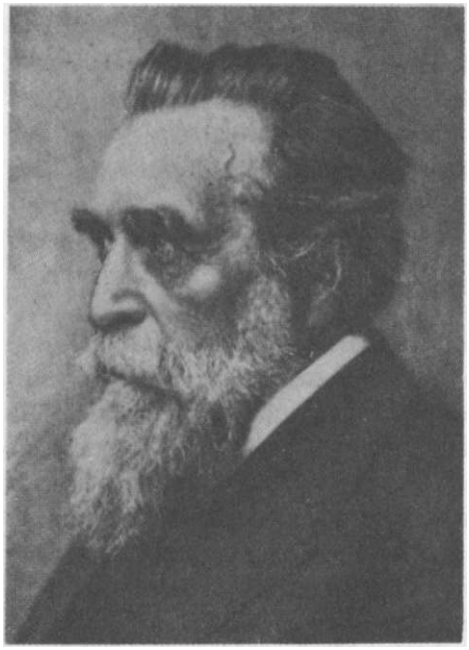

Dr. Jonas Basanavičius
(1851-1927 m.).

Dar prieš 1863 m. sukilimą buvo sumanyta leisti lietuvišką laikraštį. Bet tada dar nebuvo pakankamai jėgų, o, be to, valdžia nedavė leidimo. Dabar inteligentijos jau buvo daugiau, ir 1882 m. Basanavičius su Zauerveinu pradėjo tartis įkurti lietuvių mokslo draugiją, kuri leistų laikraštį, kaip savo organą. Tačiau

tebuvo įsteigtas tik laikraštis „Aušra" (1883 m.). Jos sumanytojas, pirmasis redaktorius ir siela buvo Basanavičius. Bet kadangi jis tuo metu gyveno užsieny, daugiausia Bulgarijoje (1884—1905 m.), tai laikraštį tvarkė kiti, būtent Maž. Lietuvos veikėjas Mikšas, paskui dr. J. Šliūpas, o kai šį vokiečių valdžia privertė išvažiuoti į Ameriką, — vėl Mikšas. „Aušra" iš pradžių buvo spausdinama Ragainėje, o paskui Tilžėje, paties Mikšo įsteigtoje spaustuvėje.

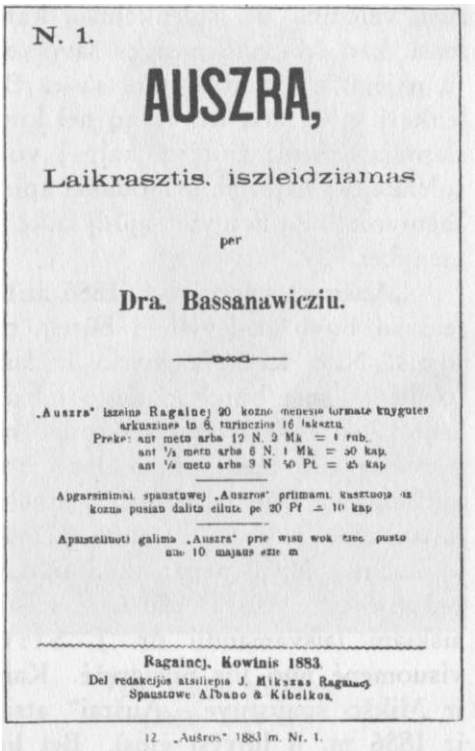

N. 1.

AUSZRA,

Laikrasztis, iszleidziamas

per

Dra. Bassanawicziu.

„Auszra" iszeina Ragainej 20 kozno menesio formate knygutes arkuszines to 8, turinczios 16 laiksztu.
Preke: ant meto arba 12 N. 2 Mk = 1 rub.,
ant ½ meto arba 6 N. 1 Mk = 50 kap.
ant ¼ meto arba 3 N 50 Pf = 25 kap.

Apgarsinimai spaustuwej „Auszros" priimami, kasztuoja iz kozna pusiau dalito eilute po 20 Pf = 10 kap.

Apsisteliuoti galima „Auszra" prie wisu wok tiesu pusto nuo 10 majaus szio m.

Ragainej, Kowinis 1883.
Del redakcijos atsilieplia J. Mikszas Ragainej.
Spaustuwe Albano & Kibelkos.

12 „Aušros" 1883 m. Nr. 1.

Pirmojo „Aušros,, nr. viršelinis lapas.

„Aušros" programa buvo parodyti lietuviams, kas jie buvo praeity, kaip yra spaudžiami dabarty ir kokią turi susikurti sau ateitį. Daug dėmesio kreipdama į praeitį, „Aušra" norėjo sužadinti tautišką lietuvių savigarbą ir savo krašto meilę. Taip pat ji kėlė savo kalbos meilę, rodė, kad ji ne tik ne menkesnė už kitas kalbas, bet daug kuo net pranašesnė. Kalbėdama apie dabarties laikus, „Aušra" kėlė lietuviams ir jų kalbai daromas skriaudas mokyklose ir administracijos įstaigose, peikė lenkinimą per bažnyčias, paliesdavo taip pat visuomeninius ir ekonominius lietuvių reikalus, įdėdavo liaudžiai skiriamų mokslo žinių apie žemės ūkį, sveikatos reikalus ir t.t.

,Aušra" neturėjo aiškios ateities programos, politinių klausimų nesvarstė; ji tenkinosi tik stiprindama lietuvius tautiškai

ir kultūriškai. Didžiausias jos tikslas buvo taip išauklėti lietuvius, kad jie visada ir visur jaustųsi lietuviai, kad galėtų laisvai dirbti, gautų spaudos laisvę, kad lietuvių kalba būtų įsileista į mokyklas, į valdžios įstaigas ir kad ji nebūtų išstumiama iš bažnyčios. Apskritai ji stengėsi nepulti labai nei rusų valdžios, nei sulenkėjusių kunigų nei dvarininkų, tikėdamasi, kad lengviau pasieks savo teisėtus reikalavimus, jei visų tų pajėgų nenustatys prieš save. Bet tuo būdu „Aušra" nepalenkė į savo pusę nei vienų nei kitų: rusai tiek į ją, tiek į visą slaptąją spaudą žiūrėjo, kaip į vokiečių darbą prieš rusus, o sulenkėjusi bajorija, svajodama apie kultūrinę lenkų hegemoniją Lietuvoje, visą lietuvių sąjūdį laikė nusikaltimu „broliškų" tautų vienybei.

„Aušros" sustojimas (1886 m.). „Aušros" bendradarbiai ir leidėjai buvo susispietę į būrelį, pasivadinusį Lietuvos Mylėtojais. Nuo trečio numerio ir laikraštis buvo leidžiamas jų vardu. Tame būrelyje buvo labai įvairių žmonių. „Aušros" artimiausi leidėjai ir redaktoriai buvo pasauliniai inteligentai, persiėmę tuo metu populiariais liberališkais šūkiais. Keldami garbingą lietuvių pagoniškąją praeitį, jie tuo būdu kartais įžeisdavo krikščionybę ir katalikų Bažnyčią. Tas nepatiko lietuviams kunigams. Ypač nepalankiai būdavo paliečiama krikščionybė, redaguojant „Aušrą" dideliam veikėjui ir karštam patriotui, bet aiškiam laisvamaniui dr. J. Šliūpui. Todėl katalikiškoji visuomenė nuo jos nusigręžė. Kaip tik tuo metu bankrotavo ir Mikšo spaustuvė, „Aušrai" atsirado materialinių sunkumų, ir 1886 m. ji liovėsi ėjusi. Bet lietuvių visuomenė jau buvo išjudinta ir nebegalėjo rimti be laikraščio. Todėl greit atsirado net keli lietuviški laikraščiai.

„Varpas" (1889—1905 m.). Sustojus „Aušrai", lietuviškoji inteligentija lyg ir susvyravo. Buvo galvota vėl atgaivinti vienybę, tačiau nepasisekė. Kunigija pradėjo leisti liaudžiai skiriamą „Šviesą", kuri betgi negalėjo patenkinti visos visuomenės reikalų. Tuo pat metu Mažojoje Lietuvoje ėjo net keli lietuviški laikraščiai, kurie buvo skiriami vietos lietuviams. Amerikoje ėjo „Vienybė Lietuvninkų" ir Šliūpo leidžiamas „Lietuviškas Balsas", bet jie buvo pritaikyti lietuviams išeiviams, kurių skaičius tada Amerikoje labai augo,

ir Lietuvai netiko. Todėl 1889 m. dr. Vincas Kudirka (1858—1899 m.), Varšuvos ir Maskvos lietuvių studentų padedamas, pradėjo leisti mėnesinį laikraštį „Varpą", išgyvavusį iki 1905 m. Tas laikraštis turėjo nepaprastą reikšmę visam vėlesniam tautiškajam sąjūdžiui.

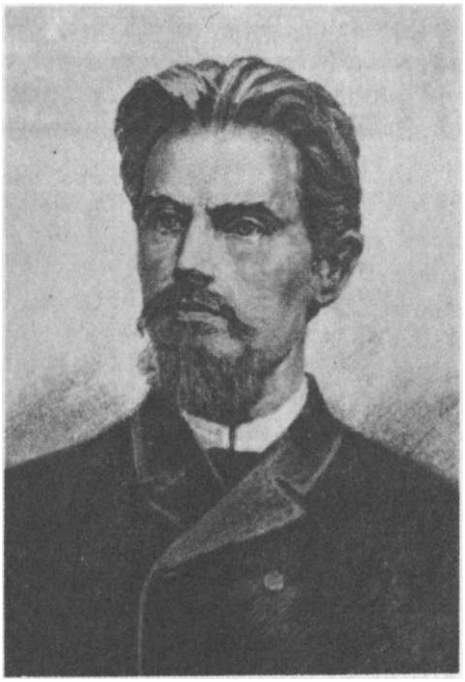

Dr. Vincas Kudirka
(1858-1899 m.).

„Varpas" iš pradžių subūrė visas inteligentiškąsias lietuvių pajėgas. Greta liberalų, laisvamanių, socialistų, dirbo katalikai ir kunigai. „Varpas" iš pradžių stengėsi tiktai pažinti lietuvius ir jų gyvenimą: jo programą turėjo nustatyti patsai gyvenimas. „Varpe" atsispindėjo visi lietuvių visuomenės sluoksniai ir reikalai, visos gerosios ir blogosios gyvenimo pusės. Tuo atžvilgiu buvo ypač įdomus Kudirkos vedamas „Tėvynės Varpų" skyrius. Nuo 1891 m. ir ūkininkams buvo pradėtas leisti specialus mėnesinis laikraštis „Ūkininkas". Abiejų laikraščių bendradarbiai ir leidėjai buvo tie patys, tik „Varpas" buvo skiriamas inteligentijai, o „Ūkininkas" — valstiečiams ūkininkams. 1901—1903 m. greta jų abiejų dar buvo leidžiamos „Naujienos", kurios stengėsi duoti liaudžiai suprantamų pasiskaitymų, visai neliesdamos politikos.

„Varpas" laikėsi principo, kad lietuviai turi pasitikėti tiktai savo jėgomis ir dirbti, nelaukdami jokių politinių atmainų. „Aušra" daugiau dėmesio kreipė į kultūrinius reikalus, o „Varpas" — į ekonominę

Metas I. Sausis 1889 m. Num. I.

„Varpas" užsisidėtinas Tilžėje 20 kiekvieno mėnesio. Metinė prekė su persiuntimu

Rusijoje . . . . . 4 rubl.
Prusėse . . . . 4 mark.
Amerikoje ir kitur 5 mark.

VARPAS

Apgarsinimai „Varpe" kaszto už kiekvieną ketvirtai dalytą eilutę smulkin raszto spausta 20 pfen. arba 10 kap. priimami „Varpo" redystėje Hitėnėse pri Lampėnus, Ostpreussen.

literaturos, politikos ir mokslo menesinis laikrasztis.

Turinys: Naujas laikrasztis. [illegible] — Varpas. V. Kapsas — Antanas Valys. Jonas L. [illegible] — Sunandojimas medžio. J. Žiūdrys. — Audiatur et altera pars! Szernas — Iaz tėvynieszkos dirvos. a-b — Hygiėna. Hygiėjos tarnas — Literaliszka Užrašas. A-s. — Iaz visur. Budrys — Politika — Musika — Iaz produktiszku turgaviecziu. — Pasarga redystės — Apgarsinimai. — Iaz bulletino Vilniaus meteorologiszkos observatorijos.

Pirmojo „Varpo" numerio antraštė.

lietuvių gerovę, nes tikėjo, kad tauta galės greičiau išsivaduoti iš svetimųjų globos, tik ekonomiškai ir kultūriškai sustiprėjus. „Varpas" taip pat užsimindavo ir apie politini Lietuvos savarankiškumą, bet daugiausia jis rūpinosi lietuvių valstiečių gerove. Mat, visi varpininkai buvo valstiečių sūnūs, todėl valstiečių reikalai jiems labiausiai ir rūpėjo. „Varpe" dažnai būdavo straipsnių, aiškinančių, kad valdžia turinti duoti valstiečiams teisių įsigyti daugiau žemės, steigti ūkio, amatų ir prekybos mokyklų, skolinamųjų taupomųjų kasų, vartotojų draugijų (koperatyvų) ir t.t. Nors valdžia to ir neleido, bet vis dėlto šitie reikalavimai turėjo tokią naudą, kad liaudies tarpe kėlė nepasitenkinimą suvaržymais. Be to, „Varpas" nuolat ragino kovoti su priespauda ir priešintis valdžios priemonėms.

„Varpas" kvietė į bendrą kovą su rusais ir sulenkėjusią Lietuvos visuomenės dalį, tačiau dvarininkai negalėjo eiti kartu su valstiečių sūnumis, kurie gynė valstiečių ekonominius reikalus; be to, jie ir dabar dar nenorėjo sutikti, kad Lietuva atsiskirtų nuo Lenkijos. Todėl bendradarbiavimas su jais buvo neįmanomas.

„Varpas" (ir greta jo ėjęs „Ūkininkas) sulaukė spaudos ir kitų laisvių, suteiktų po 1905 m. revoliucijos. Nors jame iš karto sutilpo visa inteligentija, bet, kaip nuo „Aušros", taip ir nuo jo dėl tų pačių priežasčių nutolo kunigai, turėję savo atskirus laikraščius. Vėliau, atsiradus politinėms lietuvių partijoms, varpininkai suskilo. Pirmiausia nuo jų atskilo socialdemokratai, vėliau pasitraukė ir nuosaikieji tauti-

ninkai, kurie buvo nepatenkinti, kad „Varpas" ėmė rūpintis vien tik valstiečių reikalais. Tuo būdu pagaliau prie „Varpo" teliko tik vieni vad. demokratai, iš kurių išsivystė lietuvių valstiečių sąjunga.

„Apžvalga" (1890—1896 m.). Būdami didelėje įtakoje pozityvizmo, kurs neigė visokią metafiziką, varpininkai krikščionybe nesirūpino, nors prieš ją ir nekovojo. Todėl kunigijai, kuri tuo metu sudarė lietuviškos inteligentijos didumą, su „Varpu" buvo

„Apžvalgos" antraštė.

ne pakeliui, ir ji tais pačiais 1889 m. įsisteigė sau atskirą laikraštį — „Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgą", kuris trumpiau vadinamas „Apžvalga". Ji buvo skiriama daugiausia liaudžiai, ir vyriausias jos šūkis buvo lietuvių tautos vienybė su katalikų Bažnyčia. Siekdama to tikslo, ji labiausiai kovojo prieš pravoslavinamąjį rusinimą, ragino tėvus neleisti savo vaikų rusinti mokyklose.

Apskritai „Apžvalga" buvo nepaprastai karinga. „Varpas" visų pirma kėlė susipratimą, o ji raginte ragino kovoti su rusinimu, jam priešintis. Iš kiekvieno jos žodžio tryško didžiausias atkaklumas, tvirtas pasitikėjimas savo skelbiamomis idėjomis ir laimėjimu. Ją redagavo garsusis Dėdė Atanazas — kun. Pakalniškis († 1933 m.).

Apžvalga kartą šitaip rašė: ,,Kuriems tai papūtžandiams parėjo į galvą mus rusais paversti. Žinoma, tie papurgalviai teisybės nežiūri, ji Rusijoje ir šiaip jau yra ir nuskurusi ir sutrūkusi, kad nė sulopyti nebegali. Tai už lygias mūsų aukas esame skriaudžiami . . Bet mes apsigimėme katalikais, tai ir mirsime katalikais, nors čia maskoliai mums galvas nusukinėtų ... Atsilieps tai jiems kada ... Katinui į kregždžių lizdą derinantis, tie padarai pagatavi jam akis išdraskyti. Ir mes turime tiems Liuciferio tarnams atsispirti . . ."

Toks laikraščio tonas drąsino žmones nenusileisti. O „Apžvalga" buvo gana plačiai skaitoma, ypač Žemaičiuose. Vieną kartą ji pati rašė apie save, kad rusintojai, „paminėjus vien „Apžvalgos" vardą, purškia it velniai, su švęstu vandeniu pakrapyti".

Be to, „Apžvalgoje", greta tikybinių ir tautinių straipsnių, buvo spausdinami ir visuomeniniai bei ekonominiai, nes ji stengėsi atstoti ir varpininkų leidžiamąjį „Ūkininką". Ji išleido ir keletą tikybinio ir pasaulinio turinio knygučių.

„Tėvynės Sargas" (1896—1904 m.). Karingas „Apžvalgos" tonas, kurs buvo nukreiptas ne tik prieš rusus, bet ir prieš „Varpą" (jį „Apžvalga" apšaukė bedievišku), nepatiko net kai kuriems kunigams. Dėl griežto tono „Apžvalga" daug labiau buvo persekiojama rusų, o, be to, visiškai be reikalo kiršino pasaulinius lietuvius inteligentus ir kunigiją. Tuo metu dar jaunas kunigas Juozas Tumas Vaižgantas, pasitaręs su kitais nuosaikesniais kunigais, įkalbinėjo redaktorių kun. Pakalniškį pakeisti „Apžvalgos" toną, bet šis nesutiko. Tada ir buvo pradėtas leisti nuosaikesnis, Tumo redaguojamas katalikiškas laikraštis — „Tėvynės Sargas", išsilaikęs iki spaudos draudimo panaikinimo. Jis laikėsi maždaug tų pačių tikslų, kokių laikėsi tuo metu nustojusi eiti „Apžvalga", tik rašė švelnesniu tonu. Laikraštis buvo gana įvairus ir gerai vedamas, nes apie jį

SASIUVAS PENKTAS.

TĖVYNĖS

SARGAS.

MENESINIS LAIKRAŠTIS

paskirtas dvasiškam ir medžiagiškam Lietuvių tautos sulaikymui pai jos apsvietimą

MENŲ 1896 GEGUŽĖ.

TILŽĖJE

„Tėvynės Sargo" viršelinis lapas.

buvo suburtos visos geriausios lietuvių katalikų pajėgos. Jam taip pat labiausiai rūpėjo katalikybė ir lietuvybė: čia nuolat buvo rašoma apie išlaikymą lietuviškų pamaldų bažnyčiose, aikštėn keliamos rusinimo pastangos ir rusų biurokratų daromos kraštui skriaudos.

Iš veikėjų, susibūrusių apie „Tėvynės Sargą", kiek vėliau susidarė dar viena politinė grupė, pasivadinusi krikščionimis demokratais.

Laikraščių reikšmė. Visi tie ir dar kiti, čia neminėti, mažesnės svarbos laikraščiai buvo spausdinami Mažojoje Lietuvoje (vienas kitas ir Amerikoje) ir gabenami vysk. Valančiaus nurodytu būdu per sieną. Jie buvo gabenami tų pačių knygnešių. Daugelis knygnešių pakliūdavo žandarams į rankas, daugybė knygų ir laikraščių žūdavo, tačiau darbas nesustojo. Apie lietuviškus laikraščius susibūrė visa inteligentija. Bendras spaudos darbas ją jungė ir kitam tautos darbui. Laikraščių dėka liaudis palengva ėmė tautiškai susiprasti, mokyklas lankąs jaunimas per laikraščius irgi įsitraukė į bendrą darbą. Tuo būdu tauta buvo ruošiama tolimesnei kovai ir galutiniam laimėjimui.

5. Kova su Lietuvos rusinimu ir pravoslavinimu

Priešinimasis rusams. Lietuvai rusinti valdžia vartojo įvairiausias priemones: spaudą, mokyklas, valsčių savivaldybes, kolonistus ir t.t. Kaip reikia su tuo kovoti, pirmasis pamokė vysk. Valančius, o vėliau — slaptoji lietuvių spauda. Valančius ragino nesimokyti rusiškai, su rusais rusiškai nekalbėti, o kalbinamiems atsakyti: „Nesuprantu". Esą, į Rusiją nuvykęs lietuvis negalįs reikalauti, kad su juo kalbėtų lietuviškai, tad Lietuvoje niekas negalįs reikalauti, kad kas kalbėtų rusiškai. Kad jaunimas nepramoktų rusiškai, jis ragino neleisti vaikų į rusų mokyklas, o mokyti juos namie. Tada ir prasidėjo slaptosios mokyklos ir mokymas namie, prie motinos verpstės.

Kova dėl bažnyčių buvo sunkiausia, nes jos buvo labiausiai puolamos. Tam tikslui vysk. Valančius išleido net 9 slaptus atsišaukimus, kuriuose mokė, kaip turi priešintis pravoslavinimui tikintieji ir kunigai. Jis ragino jokiu būdu neiti į cerkves. Jei kunigams įsakytų raginti žmones į pravoslaviją, jie turį

veikti priešingai, nors už tai tektų ir mirti. Esą, nereikią bijoti jokių kančių, nes Dievas visada sunaikinąs ir galingiausių viešpačių nedorus sumanymus. Roma persekiojusi krikščionybę, ir Dievas ją sunaikinęs. Vyskupas nebaigė sakyti, bet ir taip jau buvo aišku, kad Dievui nepatinkąs Rusijos sumanymas panaikinti Lietuvoje katalikybę, ir Jis pražudysiąs Rusiją.

Rusai tuo tarpu visaip persekiojo katalikybę; neleido statyti naujų ir remontuoti senų bažnyčių. Be to, ėmė uždarinėti vienuolynus, o vienur kitur ir bažnyčias. Tuo pat metu daug kur buvo statomos naujos cerkvės. Valančius mokė ir čia priešintis rusams. Esą, iš pradžių reikią gražiuoju prašyti vyresnybę neuždaryti bažnyčios, bet jei tatai negelbėtų, tuomet reikią visiems parapijonims susirinkus į šventorių ir į bažnyčią jokiu būdu neleisti jos uždaryti. Kiek vėliau to pat mokė ir „Apžvalga".

Uždarant bažnyčias, žmonės daug kur ir bandė priešintis. Pirmas toks atsitikimas buvo Tytuvėnuose dar Valančiaus laikais (tytuvėniškių pasipriešinimą jis laikė visiems pavyzdžiu). Didesnį pasipriešinimą žmonės parodė tik 1886 m., uždarant Kęstaičių bažnyčią, prie kurios gyveno pasenę ir ligoti kunigai. Žmonės susirinko ginti uždaromos savo bažnyčios. Atvykę žandarai su kazokais juos visus išvaikė, bažnyčios altorius išgriovė, kryžius sulaužė, paveikslus ir vėliavas sukapojo, sugadino net trobesius, kad nebegalima būtų juose gyventi. Buvo uždaryta nemaža vienuolynų ir kitur, bet labiausiai pragarsėjo kruvinas uždarymas moterų benediktinių vienuolyno ir jų bažnyčios Kražiuose.

Kražių skerdynės (1893 m.). Valdžia nutarė panaikinti Kražių vienuolyną, bažnyčią ir kapines (1891 m.). Vyskupas Paliulionis, gavęs įsakymą (1892 m.) išgabenti vienuoles į Kauną, kurį laiką delsė, rūpindamasis, kad įsakymas būtų pakeistas, bet pagaliau liepė jį vykdyti. Tuo tarpu žmonės sujudo. Buvo paduoti keli prašymai užtarimo ne tik carui, bet net ir užsienio valdovams. Caro atsakymo nesulaukdami, žmonės ėmė dieną ir naktį budėti bažnyčioje, nes bijojo, kad policija jos neuždarytų nesulaukusi atsakymo. Policija daug kartų bandė išvaikyti žmones, o valdžios įsakomi kunigai mėgino išnešti iš bažnyčios Švenčiausiąjį, tačiau žmonės neleido. Pagaliau atvyko bažnyčios uždaryti patsai Kauno gubernatorius Klingenbergas

su dideliu būriu policijos. Jis veltui bandė prikalbėti žmones išeiti geruoju iš bažnyčios — tie nesiskirstė. Rusams pavartojus jėgą, šventoriuje susibūrę pagaliais ginkluoti vyrai puolė ginti mušamųjų, ir kilo smarkios muštynės su policija. Jos truko iki pat ryto, ligi atvyko pareikalautas būrys kazokų, ir minia žiauriausiu būdu buvo išsklaidyta. Kai kurie prigėrė, įvyti į patvinusią upę, o kiti, sugaudyti prie bažnyčios ir namuose, buvo suvesti prie valsčiaus valdybos, skaudžiai išplakti ir susodinti į kalėjimus.

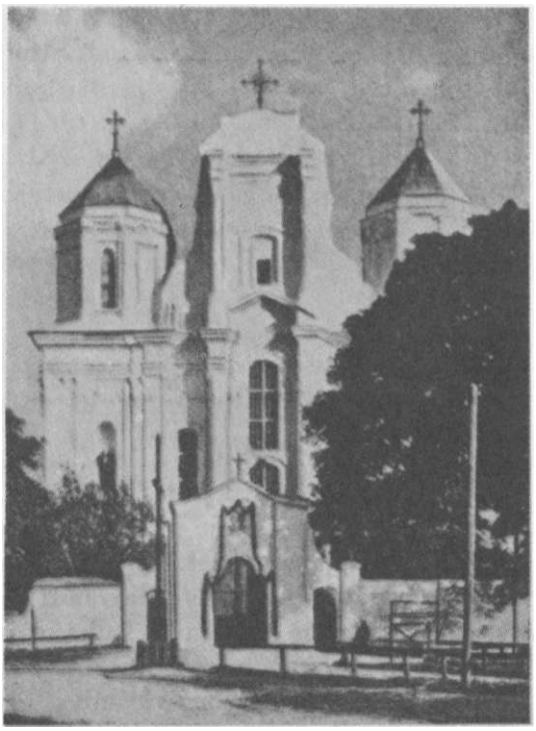

Kražių buv. vienuolyno bažnyčia.

Kražių bažnyčios gynėjų teismas įvyko beveik po metų Vilniuje. Visuomenės pasipiktinimas valdžios priemonėmis buvo toks didelis, jog kaltinamuosius veltui apsiėmė ginti žymiausi Rusijos advokatai. Suimtieji buvo kaltinami padarę iš anksto suplanuotą, inteligentų ir lietuviškųjų laikraščių sukurstytą maištą. Tačiau advokatai, remdamiesi liudininkų parodymais, įrodinėjo, kad dėl įvykių kalta pati administracija, kuri užpuolė nekaltus žmones besimeldžiant. Jie net reikalavo bausti ne kaltinamuosius, o valdininkus, kad šie daugiau nebesavavaliautų ir nebedarytų Rusijai gėdos prieš pasaulį.

Teismas taip pat švelniai pažiūrėjo į kaltinamuosius ir jiems paskyrė mažas bausmes. Be to, pačiam teismui prašant, caras

jiems dovanojo visas bausmes; buvo palikta po metus kalėti tik 4 vyrams, kuriems teismas buvo paskyręs po 10 metų katorgos. Tuo būdu administracija buvo aiškiai sukompromituota.

Kražių įvykių reikšmė tautiškajam judėjimui buvo nepaprastai didelė. Rusų žiaurumas pirštu prikišamai parodė priespaudos jungą, o laiminga bylos pabaiga padrąsino dar griežčiau kovoti su priespauda. Lietuviškoji spauda dar labiau paplito; šaukdama į kovą, ji nuolat rodė šitą dangaus keršto šaukiančią rusų valdžios nuodėmę — Kražių skerdynes. Į kovą stojo kaskart vis platesni visuomenės sluoksniai. Ypač aiškiai pradėjo reikštis pasipriešinimas mokyklose: mokiniai atsisakinėjo kalbėti rusiškai maldas, eiti į cerkves ir ėmė burtis į kuopeles.

6. Tautiškas susipratimas gimnazijose ir kunigų seminarijose

Gimnazijose, panaikinus baudžiavą, lietuvių valstiečių vaikų ėmė rastis kaskart vis daugiau. Tautiškasis sąjūdis veikiai pasiekė ir juos. Ypač aiškiai tas sąjūdis pasireiškė Užnemunėje — Marijampolės gimnazijoje ir Veiverių seminarijoje, — kur rusinamoji politika nebuvo tokia griežta. Čia net buvo mokoma lietuvių kalbos, o mokytojais galėjo būti ir lietuviai. Todėl jau mokyklose susipažinę su lietuvių kalba ir dažnai lietuvių mokytojų paraginami, mokiniai augo tautiškoje dvasioje. Iš jų išėjo tokie lietuvių veikėjai, kaip Jonas Užupys, Petras Kriaučiūnas ir visa eilė vėlesnių „Aušros", „Varpo" ir kitų laikraščių bendradarbią. Tautiškas susipratimas brendo ir Šiaulių gimnazijoje (silpniau augo Kauno gimnazijoj), kur buvo sunkesnės sąlygos, nes čia net malda buvo draudžiama lietuviškai kalbėti.

Vis dėlto, kapelionų skatinami, mokiniai priešindavosi pravoslavinimui, atsisakydavo net mokyklą lankyti. Daugelis jų nukentėjo — buvo išvaryti iš gimnazijų; jų tarpe buvo išvaryti dabartinis prezidentas A. Smetona, ministeris pirmininkas J. Tūbelis ir daugybė kitų. Sunkų vargą kęsdami, jie vykdavo baigti mokslo kur nors į Rusiją, tačiau nuo savo šventojo darbo neatsisakydavo.

Susipratimas dvasinėse seminarijose taip pat prasidėjo Užnemunėje, t. y. Seinų seminarijoje. Čia, vieno profesoriaus pa-

1896 m. iš Jelgavos gimnazijos pavarytųjų mokinių grupė.
(Iš kairės antrasis sėdi VIII klasės mokinys, pirmasis ir dabartinis Valstybės Prezidentas A. Smetona).

raginti, klierikai surinko net apie 500 liaudies dainų, kurių išspausdinti betgi neleido Rusų valdžia. Grupė klierikų buvo paruošusi lietuvių kalbos žodyną, bet ir jis dėl tos pačios priežasties negalėjo pasirodyti. Apskritai Seinų seminarijoje klierikų tarpe vyravo tautiška dvasia, nors daugumas profesorių buvo lenkai. Iš šios seminarijos išėję kunigai pradėjo rūpintis grąžinti lietuvių kalbą į bažnyčią. Pirmoji bažnyčia, į kurią buvo grąžintos lietuviškosios pamaldos, buvo Veisėjų. Tatai padarė čia 1870 m. paskirtas klebonu Seinų seminarijos auklėtinis kun. P. Leonavičius. Jis taip pat pradėjo mokyti lietuviškai katekizmo ir poterių. Vėliau tas pat atsitiko Naumiesty, Šventežery. Seirijuose, Simne, Prienuose ir kt.

Lietuviškas sąjūdis palengva Įsiskverbė ir į Žemaičių seminariją, kuri kartu su vyskupu Valančium 1865 m. iš Varnių buvo perkelta į Kauną. Muravjovas, iš visur išstumdamas len-

kų kalbą, uždraudė ją vartoti ir seminarijoje, kur iki tol buvo lenkiškai dėstoma homiletika (pamokslų mokslas); dabar buvo įsakyta ją dėstyti rusiškai arba lietuviškai. Nuo to laiko profesorius (vėliau Seinų vyskupas) Antanas Baranauskas čia ėmė dėstyti lietuviškai lietuvių kalbą ir homiletiką. Jis pats buvo geras lietuvių kalbos mokėtojas, jo jaunystės poezija irgi buvo klierikams gerai žinoma, todėl niekas kitas čia negalėjo geriau sukelti susidomėjimo lietuvių kalba. Iš jo tad mokinių išėjo didysis mūsų kalbininkas kun. K. Jaunius; jo mokinys buvo ir poetas Vienažindys. Vėliau čia mokėsi visa eilė didžių veikėjų, kaip antai: Maironis, Jakštas, Tumas ir kt. Iš pradžių tautiškas judėjimas seminarijoje buvo neorganizuotas, bet veikiai klierikai pradėjo burtis į slaptas kuopeles, laikė slaptų lietuviškų knygynėlių, išsirašinėjo laikraščių ir patys juose bendradarbiavo. Dar prieš atgaunant spaudą Kauno seminarijoje jau buvo susidariusi stipri lietuvybės tvirtovė; iš jos išėję kunigai skleidė lietuviškumą visam krašte.

Iš visų Lietuvos seminarijų mažiausia lietuviškumo tebuvo vilniškėje, tačiau ir ten pasitaikydavo vienas kitas susipratęs lietuvis. Bet užtat didelė lietuvybės oazė buvo Petrapilio dvasinė akademija, į kurią iš visos Lietuvos patekdavo daugumas gabiausių susipratusių lietuvių klierikų ir kunigų. Ten jie susiartindavo ir grįždavo dirbti bendro tautiškojo darbo.

Tuo būdu jau prieš spaudos atgavimą buvo aiškiai matyti, kur krypsta lietuvių mokslo jaunuomenė: ji nenorėjo eiti nei senuoju valdžios draudžiamu lenkiškuoju keliu nei valdžios siūlomu rusiškuoju, bet veržėsi į savitą lietuviškąjį kelią.

7. Spaudos draudimo panaikinimas (1904 m.)

Slaptosios spaudos išsiplėtimas. Per 40 spaudos draudimo metų paaiškėjo, kad lietuviškoji spauda auga, nepaisydama jokių persekiojimų. Veltui nuėjo rusų pastangos įpiršti valdžios leidžiamąsias knygas, spausdintas rusiškomis raidėmis. Lietuviai tų knygpalaikių neėmė nė į rankas, o slaptųjų knygų skaičius labai sparčiai augo. Nuo lietuviškos spaudos pradžios ligi 1864 m., — t. y. per 300 metų lietuviškų knygų buvo iš viso išspausdinta vos 750; nuo draudimo pradžios iki 1883 m., t. y.

iki „Aušros" pasirodymo buvo išspausdinta 484 knygos, o nuo 1883 m. iki 1903, neskaitant laikraščių, buvo išspausdintos 1.372 knygos. Jų tarpe buvo nemaža knygų, nukreiptų prieš Rusų valdžią, buvo ir vien tik prieš rusus išleistų atsišaukimų.

Valdžios priemonės spaudai slopinti. Nuolatinis lietuviškų knygų ir laikraščių augimas padarė valdžiai daug rūpesčių. Iš pradžių už slaptų knygų skaitymą buvo skiriamos nedidelės bausmės, kokias numatė Rusų įstatymai. Vėliau, kai pradėjo eiti laikraščiai ir prasidėjo griežta agitacija prieš valdžios rusinamąsias priemones, slaptųjų raštų priežiūra buvo pavesta administracijos organams. Jiems buvo duota teisė bausti nusikaltusius, konfiskuoti ir deginti sugautuosius raštus. Ir iš tikro, žandarai labai daug sunaikino lietuviškų knygų; pav., 1891—1893 m. vien tik sieną saugantieji žandarai konfiskavo 37.718 lietuviškų knygų ir laikraščių, o 1900—1902 m. — net 56.182. Į tą skaičių dar neįeina tos knygos, kurios buvo rastos ir konfiskuotos visoje Lietuvoje.

O vis dėlto, kad ir daug konfiskuodavo, — tačiau kur tik būdavo koks susipratęs lietuvis, visur būdavo galima rasti lietuviškų knygų ar laikraščių. Knygos eidavo iš rankų į rankas, kaip kokia brangenybė. Mažiau jų būdavo tik Seinų ir Vilniaus srityse, kur buvo mažiau susipratusių lietuvių (nesusipratę lietuviai, bijodami bausmių, jų neskaitė). Nukentėjusių už slaptą knygų laikymą ar platinimą bus apie 1.000 žmonių. Jų tarpe buvo ir prastų kaimiečių, ir kunigų ir pasaulinių inteligentų.

Draudimo panaikinimas. Nors už knygų platinimą buvo baudžiama keleriais metais kalėjimo ir ištrėmimu į Rusijos gilumą ar Sibirą, tačiau knygų platinimo tatai nesulaikė. Priešingai, jis vis augo. Dėl to teko susirūpinti ir patiems valdžios atstovams. Jie turėjo prisipažinti nebepajėgią kovoti su knygų platinimu. Skundėsi dėl to centro valdžiai generalgubernatorius, skundėsi savo viršininkams ir žemesnieji valdininkai. Matydamies nebegalį sulaikyti slaptojo knygų platinimo (o slaptosios knygos ir laikraščiai sėjo didelę valdžios neapykantą), jie siūlė panaikinti spaudos draudimą: esą, galinti kilti revoliucija.

Patys lietuviai taip pat rūpinosi spaudos laisve. Tuo reikalu atskiri veikėjai, valsčių susirinkimai, lietuvių kolonijos Ru-

sijoje siuntinėjo valdžiai ir pačiam carui prašymus. Kadangi spauda buvo uždrausta administratyviniu būdu, o nebuvo jokio ją draudžiančio įstatymo, tai lietuviai veikėjai stengėsi apeiti tą draudimą. Kai vieną metą Rusų valdžia pasidarė nuolaidesnė, žymiam lietuvių veikėjui P. Vileišiui pasisekė išspausdinti Petrapily keletą lietuviškų moksliškų knygučių. Bet vėliau jam cenzūra paprastai atsakydavo: „Leidžiama spausdinti, tik rusiškomis raidėmis". Vieną kitą knygutę ar kokį atsišaukimą pasisekdavo išspausdinti, tik cenzūrą apgavus arba apėjus.

1900 m. inž. A. Maciejauskas Petrapily išspausdino lietuvišką žemėlapį. Policija jį konfiskavo. Tada Maciejauskas apsiskundė teismui ir, pasiekęs per visas instancijas senatą, bylą laimėjo, nes policija savo pasielgimo negalėjo paremti jokiu įstatymu. Tos bylos laimėjimas lietuvius paskatino dar energingiau veikti, valdžia darėsi vis nuolaidesnė ir į galą jau liovėsi persekioti tikybinio turinio užsieny spausdintas knygas.

Neteisybę, daromą lietuvių tautai, pagaliau sužinojo ir rusų visuomenė, ir iš pažangiųjų jos sluoksnių vis dažniau pasigirsdavo balsų, raginančių panaikinti spaudos draudimą. Be jų, rusų laikraščiams tokių straipsnių kartais įpiršdavo ir patys lietuviai

Petprapilio lietuvių choras 1899 m.

inteligentai. Bet visų svarbiausias tuo reikalu palankus balsas buvo Lietuvoje veikiančios Rusų administracijos. Ji siūlė todėl panaikinti draudimą, kad jis nepasiekęs tikslo — lietuviai rusų raidžių (vad. graždankos) neprisiėmę. Rusų valdžia įsitikino, kad ji veltui kovoja su lotyniškomis raidėmis, kad tatai ne tik nieko nepadėjo krašto rusinimui, bet dar pakenkė, ir 1904 m. gegužės 7 d. (sen. kalendorium balandžio 24 d.) caras paskelbė lietuviškosios spaudos laisvę. Grąžinti lietuviams spaudą valdžiai buvo dar ir dėl to svarbu, kad tuo metu prasidėjo Rusijos karas su Japonija, ir buvo reikalinga ramybė valstybės viduje.

Šio dekreto paskelbimą paveikė aukštieji Rusų valdžios atstovai Lietuvoje. Negalėdami spaudos atšaukimo pasiekti per ministerius, — Vilniaus generalgubernatorius Sviatopolkas Mirskis ir Kauno gubernatorius Veriovkinas sutarė prikalbėti tuo reikalu carą medžioklėje, įvykusioje Baltvyžių giriose. Caras, jų įtikintas, grįžęs į Petrapilį paskelbė tą dekretą.

Spaudos atgavimo reikšmė. Tad leidimas spausdinti lietuviškas knygas nebuvo jokia caro malonė: tą padaryti jį privertė jo tarnų įsitikinimas, kad negalima sulaužyti tautos atsparumo. Spauda ir toliau nebuvo visiškai laisva: ji buvo cenzūros kontroliuojama. Bet pats faktas, kad mažytė tauta apgynė savo teises prieš didžiulį milžiną, kad gavo teisę viešai spausdinti savo knygas ir laikraščius, žymiai palengvino kovą dėl kitų jos teisių ir palengvino sąlygas tolimesniam tautiškosios sąmonės ugdymui.

Kova dėl savo spaudos sujudino visą tautą, laimėjimas sustiprino pasitikėjimą savimi, tačiau draudimo padarytoji žala buvo labai didelė. Lietuviškąsias knygas draudžiant, o lenkiškųjų ne, dalis lietuvių visuomenės, norėdama katalikiškai auklėti savo vaikus, mokė juos lenkiškai skaityti, kad galėtų naudotis lenkiškomis maldaknygėmis. Ypatingai tatai buvo daroma bent kiek aplenkėjusiose srityse. Tuo būdu Rusų valdžia, norėdama atitraukti lietuvius nuo lenkų įtakos, susilaukė priešingų vaisių: spaudos draudžiamuoju metu Lietuva dar labiau aplenkėjo.

Apskritai kova dėl spaudos išeikvojo nemaža lietuvių tautos jėgų ir energijos, kuri normaliose sąlygose būtų buvusi sunaudota vaisingesniam krašto kultūros kėlimui.

8. 1905 m. revoliucija ir Didysis Vilniaus Seimas

Rusų japonų karas ir revoliucija Rusijoje. Rusijos visuomenė, ypač pažangioji inteligentija, jau seniai laukė valstybės santvarkos permainų, sudemokratinimo. Senosios tvarkos šalininkai visomis priemonėmis gynėsi, nepatenkintuosius sodino į kalėjimus, trėmė į Sibirą ir šaudė. Bet kai 1904 m. pradžioje kilo Rusijos karas su Japonija ir iš tolimų rytų ėjo vis liūdnesnės žinios apie rusų nepasisekimus kare, nepatenkintieji, naudodamies valdžios sunkumais, ėmė reikalauti asmens, spaudos ir susirinkimų laisvės, visų piliečių lygybės ir parlamento. Petrapily didelė minia su bažnytinėmis vėliavomis ir šventais paveikslais atėjo prie caro rūmų pareikšti savo pageidavimų, tačiau ji buvo apšaudyta ir išvaikyta; buvo daugybė užmuštų ir sužeistų. Tatai dar labiau paskatino judėjimą. Tuo tarpu pralaimėjusi karą su japonais valdžia visiškai prarado autoritetą. Revoliucionieriai agitatoriai, tuo pasinaudodami, varė karštą agitaciją, ir kai kur jau ėmė kilti kareivių maištai. Pagaliau visoje Rusijoje įvyko visuotinis streikas (1905 m.): sustojo veikę geležinkeliai, tramvajai, paštas, telegrafas; metė darbus fabrikų darbininkai, užsidarė krautuvės ir kontoros; sustreikavo net gydytojai ir vaistinės.

Rusijoje kilęs revoliucinis sąjūdis persimetė ir į Kaukazą, Lenkiją, Pabaltijį, neaplenkdamas nė Lietuvos. Ir čia po miestus ir kaimus važinėjo agitatoriai, ragindami sukilti prieš valdžią ir ponus. Nusigandęs caras paskelbė manifestą, žadėdamas suteikti visai Rusijai konstituciją, duoti asmens, spaudos ir susirinkimų laisvę. Tačiau caro pažadai nepatenkino revoliucijos vadų socialistų: jie reikalavo demokratinės respublikos. Tuo tarpu pavergtosios tautos reikalavo sau plačios autonomijos. Tokiuos pat reikalavimus pareiškė ir Lietuva.

Didysis Vilniaus Seimas (1905 m.). Lietuvoje revoliucinis sąjūdis pasireiškė jau 1905 m. pradžioje, — iš karto tik carui siunčiamomis peticijomis; bet kai rudenį Rusijoje įvyko visuotinis streikas, ir caro valdžia susvyravo, — Lietuvoje taip pat buvo pradėta šalinti rusus caro valdininkus ir viską imti į savo rankas. Tam judėjimui viena linkme pakreipti, gruodžio 4—6 d. Vilniuje buvo sušauktas visuotinis lietuvių seimas. Tuo tarpu jau grįžo

į Lietuvą daugumas ištremtų veikėjų, jų tarpe ir 25 metus užsieny išgyvenęs dr. Basanavičius, kurs tame suvažiavime pirmininkavo ir daugiausia jame pasidarbavo.

Suvažiavimas buvo nepaprastai gausingas. Jame dalyvavo apie 2.000 žmonių iš visų visuomenės sluoksnių ir visų politinių partijų, kurios kaip tik tuo metu jau buvo susiformavusios ir pradėjusios veikti. Jame dalyvavo net Mažosios Lietuvos atstovai.

Seimas priėmė rezoliuciją, kuria visai etnografinei Lietuvai reikalavo autonomijos su visuotinio balsavimo renkamu seimu Vilniuje; ragino žmones nemokėti Rusų valdžiai jokių mokesčių, uždarinėti degtinės monopolius, neleisti vaikų į rusiškas mokylas, neiti į kariuomenę ir nesikreipti į jokias buvusias valdžios įstaigas. Be to, jis reikalavo, kad mokyklose visi dalykai būtų dėstomi lietuviškai ir kad valsčiuose visi reikalai taip pat būtų atliekami lietuviškai.

Sukilimas Lietuvoje. Dar tebeinant seimui, Vilniaus generalgubernatorius Frezė paskelbė rusų ir lietuvių kalbomis atsišaukimą, kuriuo tikino, kad lietuvių kalba būsianti įvesta į visus pradžios mokyklų skyrius, kad mokytojais būsią skiriami ir lietuviai katalikai, be to, kad būsianti leista lietuvių kalbą vartoti valsčių savivaldybėse vidaus reikalams ir kad valsčių sekretorius (jie tuo metu buvo tikri valsčių valdytojai) galėsią rinktis patys gyventojai. Jis tik patarė gyventojams palaukti, kol visa Rusija persitvarkysianti naujais pagrindais: esą, reikią palaukti, kol būsią pakeisti atitinkami įstatymai. Tokį pat atsišaukimą paskelbė ir Kauno gubernatorius. Tie atsišaukimai buvo išplatinti visuose valsčiuose. Tačiau tuo pat metu paplitę Vilniaus Seimo nutarimai padarė didesnį įspūdį.

Beregint visame krašte prasidėjo rusiškų mokyklų ir monopolių uždarinėjimas, valsčių sekretorių, policijos ir kitų valdininkų šalinimas. Vilniaus Seimas buvo nutaręs, kad Lenkų karalystės administracijai priklausanti Užnemunė (Suvalkų kraštas) būtų priskirtą prie visos Lietuvos, ir tikrai Suvalkų kraštas, šalindamas rusų valdininkus, skelbė susivienijimą su visa Lie-

tuva, ir beveik visa Užnemunė atsisakė mokėti rusams mokesčius. Pačioje 1905 m. pabaigoje revoliucinis sąjūdis pasiekė aukščiausią laipsnį. Rusų valdžia tuo tarpu atsigavo, nuslopino judėjimą Rusijoje ir ruošėsi tą pat padaryti ir Lietuvoje.

Sukilimo malšinimas. Prieš malšindama Lietuvoje sukilimą, Rusų valdžia ėmė skelbti, kad Lietuvoje, ypač Žemaičiuose rusai, esą, skerste skerdžiami. Mat, valdžia tuo norėjo pateisinti ruošiamas griežtas malšinimo priemones. Į Lietuvą buvo atsiųsti kariuomenės būriai, vadinami baudžiamaisiais. Kai kurie iš jų net patrankomis apšaudė miestelius ir kaimus vien tik dėl to, kad ten buvo atstatytas rusas mokytojas ar valsčiaus sekretorius. Ypatingai nukentėjo Akmenė ir Žagarė.

Lietuviškoje Užnemunės dalyje buvo įvesta karo būklė ir buvo įsakyta per 3 dienas sugrąžinti senąją tvarką; priešingu atveju buvo grasinama piniginėmis baudomis ir kalėjimu. Tokių pat grasinimų susilaukė Kauno ir Vilniaus gubernijos. Visame krašte prasidėjo areštai ir trėmimai į Rusiją.

Šitokiu būdu buvo numalšintas judėjimas, dėl kurio nukentėjo labai daug lietuvių inteligentų ir kaimiečių. Bet po to tiek visoje Rusijoje, tiek Lietuvoje buvo padaryta kai kurių palengvinimų. Pirmiausia buvo įsteigta visos imperijos atstovybė, pavadinta Dūma.

9. Lietuviai Rusijos Dūmoje

Dūma. 1905 m. revoliucinio sąjūdžio metu caras paskelbė manifestą, žadėdamas leisti prie valdymo pačius gyventojus ir įkurti savotiškus atstovų rūmus, pavadintus Valstybės Dūma. Ir iš tikro kitais metais susirinko pirmoji Dūma. Iš pradžių ji pasirodė labai nepalanki valdžiai, ir po 72 dienų buvo paleista. Antroji Dūma pasirodė taip pat priešinga valdžiai: smarkiai ją kritikuodama, ji reikalavo reformų. Tada tuometinis Rusijos ministeris pirmininkas Stolypinas (Kėdainių dvarininkas), kuris buvo didžiausias neribotosios caro valdžios šalininkas ir ramstis, ryžosi tai nepaklusniai Dūmai padaryti galą. Kad atsirastų pretekstas, buvo išprovokuotas Dūmos atstovų socialdemokratų sukilimas; po to Dūma buvo apkaltinta esanti priešvalstybinių gaivalų lizdas ir išvaikyta (1907 m. birželio mėn.

3 d.). Tačiau nedrįsdama visiškai panaikinti Dūmos, caro valdžia pakeitė rinkimų įstatymą, įvesdama atstovų cenzą, ir naujai išrinkta trečioji Dūma pasirodė daug paklusnesnė valdžiai. Atstovų daugumas buvo dvarininkai ir aukštieji valdininkai, kurie rėmė valdžią; čia pasigirsdavo net balsų, kad iš Dūmos reikėtų atimti įstatymų leidžiamąją galią ir palikti ją tik patariamuoju organu, nes caras esąs neribotas valdovas, todėl tik jis vienas tegalįs leisti įstatymus. Šios Dūmos metu vėl atgijo reakcija prieš 1905 m. revoliucijos šūkius, ir visi Dūmos nariai kitataučiai, nepatenkinti valdžia ir likę opozicijoje, buvo apšaukti neištikimais valdžiai, kurių reikią saugotis.

Opozicija trečiojoje Dūmoje buvo negausinga. Tai buvo įvairūs Rusų pavergtų tautų atstovai ir trijų partijų žmonės: konstituciniai demokratai, arba kadetai, socialistai ir darbo žmonių kuopa, arba trudovikai. Jie tik stengėsi saugoti Dūmą ir ginti ją nuo pasiūlymų panaikinti. Progai atsitikus, jie pareikšdavo savo nuomonę įvairiais politikos klausimais. Su jais niekas nesiskaitė, tačiau jų reikalavimus kraštas vis dėlto sužinodavo iš spaudos.

Tokioje atmosferoje praėjo penkeri trečiosios Dūmos darbo metai. Po to pagal įstatymus turėjo būti išrinkta ketvirtoji Dūma. 1913 m. išrinkta ketvirtoji Dūma išgyveno iki bolševikų revoliucijos. Prasidėjus karui, Dūmos autoritetas pakilo: su ja daugiau ėmė skaitytis ir caras, su ja skaitėsi ir užsienis, jos atstovai pasidarė įtakingais žmonėmis. Kilus pirmajai (1917 m.) Rusų revoliucijai, Dūma net paėmė į savo rankas visą valdžią. Ją nuvertė tik bolševikai. Tuo būdu Rusijos žmonių atstovybė — parlamentas žuvo kaip tik tuo metu, kai po ilgų kovų jau buvo įgijęs didesnę reikšmę ir pasidaręs tikruoju visuomenės balso reiškėju.

Lietuviai Dūmoje. Prasidėjus rinkimams į Valstybės Dūmą, Lietuvos visuomenė dar nebuvo politiškai susipratusi. Tada jau buvo net kelios politinės grupės, būtent kairieji — socialdemokratai ir lietuvių valstiečių sąjunga, dešinieji — lietuvių krikščionių demokratų partija ir apie „Viltį" susispietę tautininkai, — tačiau jos visos tebebuvo dar „generolai be armijų". Jos neturėjo nei suorganizuotų skyrių krašte nei priemonių skleisti savo idėjoms ir siekimams. Visos tos grupės vis dėlto per kiek-

vienus rinkimus stengdavosi įvesti į Dūmą ir savo atstovų. Tačiau tai buvo nelengva. Lietuvai buvo nustatytas atstovų skaičius. Vieni jų būdavo išrenkami nuo lietuvių valstiečių, miestiečių ir žydų kurijos, kiti nuo dvarininkų kurijos, treti nuo rusų valdininkų kurijos. Rinkimai būdavo netiesioginiai.

Valsčiai rinkdavo apskrities rinkėjus, tie išrinkdavo gubernijos rinkėjus, o šie jau išrinkdavo atstovus į Dūmą. Partijoms buvo sunku vadovauti visiems tiems rinkimų laipsniams. Todėl partijų dėmesys daugiausia būdavo kreipiamas tik į aukštesniuosius rinkimų laipsnius, ypač gubernijose. Čia jau suvažiuodavo visi suinteresuoti Lietuvos veikėjai ir tardavosi, už kuriuos atstovus turi balsuoti jų šalininkai. Kadangi svarbiausias lietuvių atstovų uždavinys buvo ginti Lietuvos reikalus nuo caro valdžios priespaudos, tai paprastai buvo stengiamasi rinkti tokiuos atstovus, kurie nesidėtų su valdžią palaikančiomis rusų partijomis. Tuo būdu dažniausiai būdavo išrenkami kairiųjų pažiūrų žmonės, kurie Dūmoje dėdavosi su trudovikais, socialdemokratais arba su nuosaikiaisiais valdžios priešais — kadetais. Savos lietuvių frakcijos jie nesudarydavo.

Eidami į pirmosios Dūmos rinkimus (1906 m.), lietuviai bandė susitarti su nutautusiais mūsų dvarininkais, tačiau iš jų gavo neigiamą atsakymą. Tada lietuviai susidėjo su žydais, su kuriais išvien ėjo ir į visus kitus Dūmos rinkimus. Žydai visada paremdavo lietuvių kandidatus, o lietuviai jiems padėdavo išrinkti vieną atstovą žydą.

Į pirmąją ir į antrąją Dūmą lietuvių buvo išrinkta po 7 atstovus, o į trečiąją, kai jau buvo pakeistas rinkimų įstatymas, — vos 4; iš Kauno gubernijos lietuvių atstovų dviem sumažėjo (vieną vietą laimėjo lenkai dvarininkai ir vieną rusai valdininkai), o iš Suvalkų gubernijos pagal naująjį įstatymą iš viso buvo renkamas tik vienas atstovas. Taip pat 4 lietuviai atstovai buvo išrinkti ir į ketvirtąją Dūmą.

Apskritai Rusijos Valstybės Dūmai buvo sunku veikti. I ir II Dūmoj, kurios nesugyveno su caro valdžia ir buvo paleistos, aišku, ir lietuviai negalėjo daug ko pasiekti. III-oji Dūma buvo caro valdžios įtakoje; lietuviai, joje būdami opozicijoje, žinoma, taip pat nieko negalėjo laimėti. Bet vis dėlto lietuvių atstovų reikšmė Dūmoje buvo didelė. Ligi tol apie lietuvius ir

Lietuvą Rusijoje maža kas težinojo: ji buvo vadinama Rusijos šiaurės vakarų provincija. O dabar gi staiga atsirado Dūmus narių, kurie išeidavo kalbėti, kaip lietuvių tautos atstovai. Jie kėlė balsą prieš Lietuvos priespaudą ir tuo būdu kreipė visos Rusijos tautos akis į savo kraštą. Kartais lietuviams pasisekdavo suinteresuoti savo reikalais ir gauti paramos tų Dūmos frakcijų arba tų Rusų pavergtų tautų atstovų, prie kurių jie prisidėdavo. Taigi Lietuvos reikalai būdavo ginami ir Dūmoje. Pav., II Dūmoje atstovas P. Leonas bandė kelti Lietuvos žemės reformos klausimą, reikalaudamas aprūpinti žeme bežemius ir mažažemius. Buvo ne kartą keliamas net lietuvių kalbos klausimas, reikalauta įvesti ją į Lietuvoje veikiančiąsias įstaigas. Dūmoje svarstant projektą leisti Lenkijos miestų savivaldybėse vartoti lenkų kalbą, lietuvių atstovo A. Bulotos pasiūlymu daugumas atstovų nusprendė leisti prie Lenkų karalystės priskirtame Suvalkų krašte (aštuonių miestų magistratuose) vartoti ne lenkų, o lietuvių kalbą. Pagaliau ketvirtojoje Dūmoje jau buvo ruošiamasi pradėti svarstyti Lietuvos autonomijos įstatymo projektą. Tas įstatymas buvo paruoštas II-sios Dūmos atstovo P. Leono; dabar iš naujo jį kėlė IV-osios Dūmos atstovas M. Yčas. Jam padėjo visa kadetų partija, prie kurios jis buvo prisirašęs (prie jos buvo prisirašęs ir P. Leonas II-joje Dūmoje). Kad ne revoliucija, tai tas projektas būtų buvęs svarstomas 1917 m.

Mūsų atstovai dar turėjo nemaža progos remti Lietuvos reikalus ir privačiai, — susitinkant su aukštaisiais, Rusiją valdančiais asmenimis, su spaudos žmonėmis, o taip pat ir laikomose paskaitose. Be to, jie lengviau galėdavo prieiti prie aukštųjų ministerijų valdininkų ir savo Dūmos nario autoritetu paremti kurį nors reikalą. Šitie atstovų ryšiai ypač daug padėjo tada, kai per didįjį karą šimtai tūkstančių lietuvių pabėgo į Rusiją ir atsidūrė ten be duonos ir be darbo, kai reikėjo juos šelpti, burti į krūvą ir kurti savas kultūros įstaigas. Atstovo Yčo rūpesčiu net buvo išgauta pinigų išlaikyti dviem lietuviškom gimnazijom Voroneže.

10. Tautos švietimo darbai po 1905 m.

Spauda. 1905 m. išleisti laikiniai įstatymai palengvino laikraščių steigimą: tam tikslui nebereikėjo prašyti leidimo — pa-

„Lietuvių Laikraštis",
— pats pirmasis lietuviškas laikraštis spaudą atgavus.

kako tik apie tai pranešti gubernatoriui. Todėl dar 1905 m. pradžioje pasirodė net trys lietuviški laikraščiai: „Lietuvių Laikraštis", „Lietuvos Bitininkas" ir Petro Vileišio leidžiamas pirmasis lietuvių dienraštis „Vilniaus Žinios". Pirmasis ėjo Petrapily, o antrieji du Vilniuje. Tų pačių metų pabaigoje Vilniuje pradėjo eiti „Lietuvos Ūkininkas", o kitais metais ten pat pradėjo eiti „Naujoji Gadynė", Seinuose „Šaltinis", o Kaune „Nedėldienio Skaitymas". Taip pat Kaune išėjo pirmasis lietuviškas mokslo žurnalas „Draugija", kurį leido pralotas A. Dambrauskas Jakštas.

Kai „Vilniaus Žinių" leidėjų nuomonės ėmė skirtis, 1907 m. pradėjo eiti gabiausio mūsų publicisto, A. Smetonos, redaguojamoji „Viltis". Tai buvo stipriausias lietuviškas laikraštis, kuris, nepaisydamas partinių nesantaikų, kvietė visus lietuvius į vienybę, gynė opiuosius tautos reikalus, kovojo su Rusų priespauda ir lenkų pastangomis nutautinti lietuvius, išvaryti lietuvių kalbą iš bažnyčių ir t. t.

Tuo metu tautiškoji veikla taip pagyvėjo, kad, praslinkus 10 m. nuo spaudos atgavimo, Rusijos ribose jau ėjo net 25 lietuviški laikraščiai (10 Kaune, 8 Vilniuje, 3 Seinuose, 3 Rygoje, 1 Žem. Naumiesty). Be to, dar buvo daug tokių laikraščių, kurie tik trumpą laiką teėjo.

Draugijų gyvenimas. Po 1905 m. revoliucijos palengvėjo ir kultūrinių draugijų steigimas. Todėl 1906 m. Kaune buvo

įkurta Šv. Kazimiero Draugija knygoms ir laikraščiams leisti (ji leido „Ned. Skaitymą", iš kurio vėliau atsirado „Vienybė" ir „Draugija"). Vilniuje 1907 m. buvo įkurta Lietuvių Mokslo Draugija, kuri pasiryžo tirti lietuvių tautą, jos kultūrą ir kelti lietuviškąjį mokslą (ji ir dabar tebėra gyva ir tebeleidžia savo žurnalą Lietuvių Tautą). Tais pačiais metais Vilniuje įsikūrė Lietuvių Dailės Draugija ir daug kitų draugijų.

Ypatingą reikšmę turėjo trys draugijos, įkurtos švietimo reikalams, būtent Vilniuje „Rytas", Kaune „Saulė" ir Marijampolėje „Žiburys". Ypač plačiai buvo užsimojusi „Saulė". Jos rūpesčiu buvo įkurta nemaža pradžios mokyklų, skaityklų ir pedagoginiai kursai Kaune, iš kurių išėjo daug tautiškai susipratusių mokytojų ir šiaip apsišvietusių veikėjų. Kylant lietuvių tarpe kaskart vis didesniam susidomėjimui prekyba ir visam krašte steigiantis vartotojų bendrovėms (koperatyvams), „Saulės" draugija taip pat Kaune įsteigė buhalterijos kursus, kurie ruošė tam darbui tinkamus žmones.

Suvaržymai. Po kiek laiko Rusų valdžia vėl suvaržė duotąsias laisves. Gubernatorių nuožiūrai buvo pavesti bausti nusikaltę redaktoriai, draugijų steigimas buvo suvaržytas. Tačiau tatai jau nebesulaikė išsiplėtusio judėjimo. Laikraščiai nebesustojo ėję, nors redaktoriai labai dažnai būdavo baudžiami piniginėmis bausmėmis ir kalėjimu. Suvaržius viešąsias draugijas, buvo pradėtos steigti slaptosios. Ėmė kurtis lietuviškosios draugijos net mokyklose ir universitetuose. Pirmoji lietuvių moksleivių organizacija, įsteigta 1911 m., buvo „Ateitis". Tai buvo katalikiška ir tautiška organizacija, kuriai priklausė beveik visa mokslus einančioji jaunuomenė. Tik vėliau iš jaunimo, susispietusio apie moksleivių žurnalą „Aušrinę", atsirado socialistiškosios pakraipos moksleivių aušrininkų organizacija. Tačiau iki pat 1917 m. revoliucijos aušrininkai buvo palyginti negausingi.

Lietuviai inteligentai Lietuvoje negalėdavo gauti darbo; dažniausiai jiems tekdavo dirbti Rusijoje. Lietuvoje galėdavo likti tik kunigai ir laisvųjų profesijų inteligentai — gydytojai ir advokatai. Todėl lietuviai daugiausia ir rinkdavosi tas profesijas. Likę namie, jie varė tautišką organizacinį darbą. Tuo būdu pa-

mažu visomis viešosiomis ir slaptosiomis draugijomis, savomis mokyklomis, lietuviškais vakarais (su vaidinimais, dainomis ir tautiškais žaidimais) buvo keliama savo kalbos ir tautos meilė. Tauta buvo ruošiama savaimingam gyvenimui ir savosios kultūros kūrimui.

11. Tautiškojo sąjūdžio santykiai su nutautusia bajorija

Lietuviams veikėjams, ugdantiems tautišką susipratimą, tekdavo susidurti ne vien su Rusų valdžios priespauda, bet ir su sulenkėjusios bajorijos pasipriešinimu.

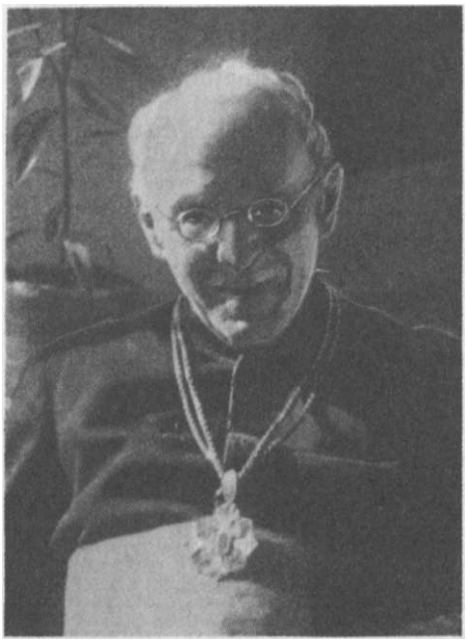

Pralotas Adomas Dambrauskas Jakštas, žinomas mokslininkas, literatūros kritikas, publicistas ir poetas (gimė 1860 m.).

Jau iš seno Lietuvos bajorai jautėsi lietuviai, bet sakėsi esą lenkiškos kultūros ir stropiai laikėsi unijos tradicijų. Jie jautėsi savo krašto patriotai, gėrėjosi didinga Lietuvos praeitimi, vadino save lietuviais, bet, būdami lenkiškos kultūros, negalėjo sutikti su naujuoju lietuviškuoju judėjimu. Naujasis, iš liaudies kilęs tautiškasis judėjimas ėjo gaivinti ne didžiosios kunigaikštijos tradicijų, apie kurias svajojo bajorija, bet savo krašto tautiškojo charakterio, — ėjo kurti lietuviškos savaimingos kultūros. Todėl bajorijai buvo ne pakeliui su šituo sąjūdžiu, nes ji nenorėjo atsisakyti nuo savo tradicinių pažiūrų ir dėtis su „mužikais", kurie, sudarydami daugumą, pasijuto esą teisėti krašto šeimininkai.

Todėl bajorija ir visi aplenkėję sluoksniai tuojau ėmė kovoti su tautiškuoju sąjūdžiu: lietuvius veikėjus apšaukė šovinistais „litvomanais", lenkų ėdikais; esą, tų „litvomanų" tesanti tik saujelė: reikią tik pavaryti lenkišką agitaciją, ir po keleto dešimtmečių visi lietuviai kalbėsią lenkiškai.

Lietuviai veikėjai, nepaisydami tokio nepalankaus bajorijos nusistatymo, ne kartą kvietė ją prisidėti prie bendro tautos darbo. Tam tikslui buvo išleista net atskira A. Jakšto lenkiškai parašyta brošiūra — „Lietuvių Balsas" (1902 m.), kur jaunoji bajorų karta buvo kviečiama j bendrą Lietuvos atgaivinimo darbą. Tačiau mūsų bajorija daugybe straipsnių ir specialia brošiūra atsakė: „Niekad, niekados".

„Lietuvių Balse" ***(„Glos Litwinöw")*** buvo išdėstyta, kokiomis sąlygomis būtų galimas bendradarbiavimas. Pirmiausia čia pasakoma, kad lietuvių tautiškojo sąjūdžio idealas esąs savos kultūros kėlimas. Lietuva turinti būti lietuviams, o ne Lietuva Lenkijai, kaip to norį nutautę mūsų bajorai. Apie uniją negalį būti nė kalbos, nes jau pasikeitusios sąlygos. Lenkų kultūra esanti aukšta, bet lietuviams ji svetima, ir todėl jie norį sukurti savą kultūrą. Kiekvienas lietuvis turįs likti lietuviu, kalbėti lietuviškai, mylėti savo kalbą ir kraštą. Lietuviai turį apsišviesti, išmokti amatų, prekybos ir nesiduoti visokiems prašaliečiams išnaudojami, turį sukurti sau geresnes gyvenimo sąlygas namie, o nevažiuoti ieškoti duonos ir laimės į Ameriką, Afriką ar Australiją. Iš jaunosios bajorų kartos tenorima tik vieno, — kad ji būtų mūsų. Iš kilmės ji sava, bet iš dvasios svetima; tatai rodančios ir sulenkintos lietuviškosios pavardės: Gintowt, Butrym, Rymbut, Gimbut, Kupšč, Korejwo ir t.t. Horodlės suvažiavime gautieji lenkų herbai Lietuvos bajorų prigimties nepakeitę. Tačiau, kad mūsų bajorai taptų ir iš dvasios lietuviais, siūloma imtis lietuvių kalbos, mesti keistą pažiūrą, kad mokslintam lietuviui netinką savąja kalba kalbėti bajoro kieme, klebonijoje ir didikų rūmuose. Bajorija, jei norinti įrodyti savo lietuviškumą, turinti tarp savęs ir visur kalbėti lietuviškai. Bajorų kilmingumą lietuviai pripažinsią, bajorai gausią priderančią vietą tautoje, tik turį stoti po tautiškosios Lietuvos vėliava. Jei jie ateisią po lietuviškąja vėliava, lietuviai juos priimsią su išskėstomis rankomis, jei nueisią po Lenkijos vėliava — jų neprakeiksią, tik, jei bandysią veikti lenkybės naudai lietuvių tarpe, — jie būsią laikomi tautos priešais, ir su jais būsią kovojama.

Toji lietuvių brošiūra, nors ir sulaukė lenkų spaudoje gyvo atgarsio, tačiau niekas su ja nesutiko. Griežčiausiai neigiamai atsakė Krokuvoje išleista brošiūra, pavadinta „Niekad, nie-

kados" *(Przenigdy").* Apskritai mūsų bajorijos nusistatymas buvo laikytis Lenkijos ir remti lenkų kalbos įsigalėjimą Lietuvoje. Aišku, kad šitokioj dėtoj susikalbėti su ja buvo neįmanoma.

Dėl bendradarbiavimo su nutautusia bajorija buvo nemažai rašyta ir lietuvių spaudoje, tačiau prie bendro darbo teprisidėjo tik mažytė dalelė bajorų. Tuo būdu mūsų bajorija pagaliau visiškai atskilo nuo tautos kamieno ir iki paskutinių laikų buvo lenkybės atspara Lietuvoje.

12. Kovos dėl lietuviškų pamaldų bažnyčiose

Lietuvos kunigijos lenkėjimas. Nuo pat krikščionybės įvedimo Lietuvos Bažnyčia buvo susijusi su lenkybe. Pirmieji vyskupai ir kunigai buvo lenkai. Vėliau daugumas jų nors ir buvo kilimo lietuviai, tačiau, būdami kilę iš sulenkėjusios bajorijos, išėję mokslus Lenkijoj, kalbėjo lenkiškai. Ypač buvo sulenkėję aukštieji dvasininkai. Tik vikarai, kurie buvo kilę iš valstiečių arba iš neturtingųjų bajorų ir mokėsi savose mokyklose arba privačiai, dar mokėjo lietuviškai. Užplūdus reformacijai, katalikų Bažnyčia buvo susirūpinusi paruošti kunigų, mokančių susikalbėti su liaudim lietuviškai; tam tikslui įsteigtos seminarijos ypačiai buvo skiriamos lietuviams (žiūr. 344 psl.). Bet kai reformacijos pavojus praėjo, kai visi didikai grįžo į katalikybę, — visos reformos buvo pamirštos, ir Bažnyčios organizacija liko lenkiška. Net kaimų kunigai dažnai nemokėjo lietuviškai ir su savo parapijomis negalėjo susikalbėti. Ypač blogai tuo atžvilgiu buvo Vilniaus vyskupijoje.

Bažnyčios sulenkėjimo padariniai buvo labai liūdni. Nemokėdami kalbos, kunigai negalėjo išmokyti žmonių ne tik tikėjimo tiesų, bet ir poterių. Kai kur žmonės nemokėjo net persižegnoti, o kunigai negalėjo net išpažinties klausyti. Dievobaimingi žmoneliai turėjo mokytis poterių lenkiškai, bet, nesuprasdami žodžių, juos baisiai iškreipdavo, ir iš jų pasidarydavo tikras žargonas.

Kunigas Burba, kuris už lietuviškąją veiklą turėjo išvažiuoti j Ameriką, yra užrašęs šitokią iškraipytą Tėve Mūsų maldą: „Vina Ojca i Sina ir Duka sviętago, Omen. Jėzau Kristau! Ojče nas, kuri jest niebik, senei imin Toje, boc volik stoja, ajee niebik, tak ir žeme,

kleba našiaga paušedniaga daj nam dzisa i odpušč naša vinia, jak i mi adpuščaem svoim inavaicam, alia nas zbab oda všago žlago, Omen". Tai yra biaurus gudiškosios, lenkiškosios ir lietuviškosios kalbos mišinys (čia lietuviški žodžiai tėra tik tie, kurių skambesys yra panašus į slaviškus žodžius; pav., *ktory — kuris, ziemia — žemė* ir t.t.).

To paties kunigo Burbos paklausta, ar mokanti lietuviškus poterius, viena moterėlė atsakė: „Kunigėli, ar ir lietuviškų poterių esama? Aš maniau, kad tik šnekėti galima lietuviškai, o melstis tik lenkiškai".

Tokiuo būdu žmonės lenkėjo. Prisidėjus dar kitiems veiksniams, ypač dvaro įtakai, atsirado mišrų parapijų: greta lietuviškų, atsirado ir lenkišku žargonu kalbančių šeimų. Su tuo lenkinimu per bažnyčias buvo pradėta kovoti tik išsiplėtus tautiškajam judėjimui ir atsiradus susipratusių lietuvių kunigų. Jie pradėjo lietuviškai mokyti žmones katekizmo, lietuviškai sakyti pamokslus ir bažnyčiose pratinti žmones giedoti lietuviškas giesmes. Tačiau lenkiškoji Bažnyčios vyresnybė, dvarininkų ir šiaipjau sulenkėjusių lietuvių prašoma, stengėsi tokiuos kunigus šalinti. Žmonės juos gynė, prašė palikti, o pašalinti lenkus kunigus, bet vyresnybė nekreipė dėmesio į tuos prašymus, o kartais net labai akiplėšiškai atsakydavo, siūlydama išmokti lenkiškai, arba grasindavo uždaryti bažnyčias. Ypač tuo pasižymėjo Vilniaus vyskupijos vyresnybė.

1897 m. Kalvių parapijos (Trakų apskr.) delegacijai, prašančiai lietuvio kunigo ir lietuviškų pamaldų, Vilniaus vyskupijos valdytojas pralotas Franckevičius atsakė: „Mano mieli, jei nemokate ir nesuprantate lenkiškai — nedidelis daiktas: nevaikščiokite į bažnyčią ir išpažinties. Aš uždarysiu bažnyčią, o parapiją priskirsiu prie kitos parapijos". O tuo pat metu ten buvusiam lietuviui kun. Šaparui jis pasakė: „Jei tu dar drįsi su žmonėmis dėl to kalbėtis, tai aš iš tavęs atimsiu kunigystę". Tokiuos pat atsakymus duodavo ir Vilniaus vysk. Zvieravičius.

Lietuviškos pamaldos. Nepaisydami savo teisių niekinimo, lietuviai betgi nenuleido rankų. Po ilgų prašymų ir įrodinėjimų 1901 m. lietuviams buvo atiduota Vilniuje, nors nedidelė ir apleista, senutė šv. Mikalojaus bažnyčia.

Ypač lietuvių reikalai pagerėjo Seinų vyskupijoje, kai administratorium po vysk. Baranausko buvo paskirtas kun. Antanavičius (1902—1910 m.). Jis leido šalia lenkiškų pamaldų įvesti

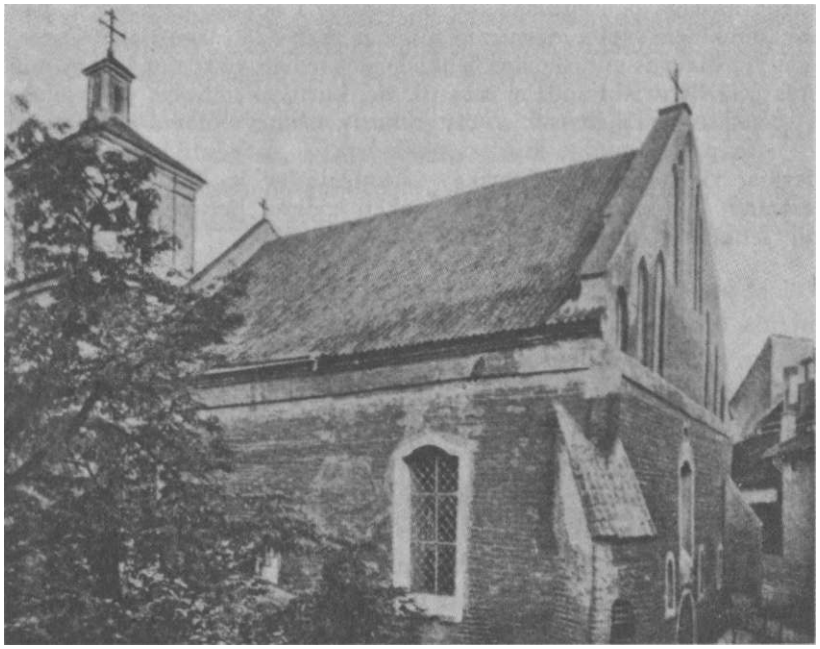

Šv. Mikalojaus bažnyčia Vilniuje.
Tai vienintelė Vilniaus bažnyčia, kurioje nuo 1901 m. atliekamos lietuviškos pamaldos.

ir lietuviškas. To paties susilaukė ir Žemaičių (Kauno) vyskupija. Tik Vilniaus vyskupijoje, kur vyskupas ir kapitulos nariai buvo lenkai, tebebuvo persekiojami lietuviai. Lietuviai kunigai čia buvo blaškomi iš vienos vietos į kitą ir keliami į gudiškas ar lenkiškas parapijas, o į grynai lietuviškas parapijas buvo skiriami lenkai. Čia būklė kiek pagerėjo tik spaudą atgavus, kai buvo galima laisviau kelti balsą dėl lietuviams daromų neteisybių. Tada pagaliau ir Vilniaus vyskupijos valdytojas išleido aplinkraštį, leisdamas pridedamąsias lietuviškas pamaldas. Bet apskritai lietuvybė Vilniaus vyskupijoje buvo persekiojama visą laiką: čia visada buvo sunku gauti lietuvį kunigą. Kapitula ir kunigų seminarija buvo lenkiškos. Lietuviui patekti į seminariją buvo labai sunku: ir geriausiai išlaikę stojamuosius egzaminus lietuviai buvo nepriimami, prisidengiant vietų stoka. Lie-

tuviams reikalaujant, seminarijoje buvo pradėta mokyti lietuvių kalbos; bet jos mokė nelietuviai, kurie vos-ne-vos pramokydavo šiaip taip skaityti. Vilniaus vyskupijoje lietuvių būklė buvo kiek pagerėjusi tik po karo, kai vyskupu buvo paskirtas susipratęs lietuvis patriotas J. Matulevičius. Bet lenkams jį pašalinus, čia vėl prasidėjo lietuvių persekiojimas, kurs tebeina ten ir dabar.

Kitų Lietuvos vyskupijų centrai sulietuvėjo jau prieš didįjį karą. Anksčiausiai apsivalė nuo lenkiškos įtakos Kauno vyskupija. Vysk. Karevičius buvo pirmasis, kuris aiškiai pabrėžė, jog esąs lietuvių vyskupas ir per savo ingresą nepabūgo įžeisti gausiai susirinkusių dvarininkų, prakalbėdamas pirma lietuviškai, o tik paskui lenkiškai. Kauno kunigų seminariją galutinai sulietuvino jos rektorius poetas pralotas Mačiulis Maironis.

Triukšmas ir **muštynės bažnyčiose.** Lietuvių iškovota teisė lietuviškosioms pamaldoms, kur buvo vien tik lenkiškosios, labai nepatiko sulenkėjusiems lietuviams ir lenkams. Gyvu žodžiu ir spaudoje jie pradėjo varyti smarkią agitaciją prieš lietuviškąsias pamaldas, skelbdami visokias nesąmones: esą, lietuviai savo „barbariška" kalba imsią bažnyčiose garbinti Perkūną, paversią jas cerkvėmis ar atiduosią tuo metu privisusiems marijavitams (tokia sekta); lietuvių kalba esanti pagoniška, todėl su Dievu kalbėtis netinkanti. Įvedus lietuviškas pamaldas, kai kurių parapijų lenkeliai, šitos agitacijos sufanatizuoti, ėmė kelti triukšmus. Ginkluoti vėzdais ir akmenimis, lietuviškų pamaldų metu susirinkdavo į bažnyčią ir, pradėjus lietuviškai giedoti ar pamokslą sakyti, imdavo šaukti, klykti. Tokie triukšmai dažnai pasibaigdavo kruvinomis muštynėmis (jų būdavo daugybėj parapijų). Tačiau dvasiškoji vyresnybė triukšmadarių nedraudė. Lietuviai tada kreipėsi į teismą, ir kai kur (Giedraičiuose, Jonišky) triukšmadariai buvo nubausti. Bet, lenkų spaudos padrąsinti ir vietos dvarininkų pakurstyti, jie nenusigando. O po muštynių Načios bažnyčioje (Vilniaus vysk.), triukšmadariai net viešai paskelbė lenkų laikrašty *(Kurjer Wilenski)* raštą, kuriuo pasižadėjo kalbų klausimą bažnyčiose spręsti tiktai kumštimi ir nepaisyti nei teismo nei Bažnyčios vyresnybės grasinimų.

Vilniaus vyskupijos vyresnybė į tokiuos skaudžius įvykius reaguodavo labai savotiškai: pabardavo kiek triukšmadarius už

šventos vietos įžeidimą, o lietuviškas pamaldas įvedusius kunigus iškeldavo, labai dažnai į jų vietą paskirdama lenkus.

Kovoje dėl lietuviškųjų pamaldų didelę reikšmę turėjo lietuviškoji spauda, ypač „Viltis". Per savo žmones rinkdama žinias, į įvykių vietas siųsdama specialius korespodentus, ji niekad nesiliovė kėlusi aikštėn lietuviams daromas bažnyčiose neteisybes. Toji kova truko iki pat didžiojo karo, o lenkų okupuotoje Lietuvos dalyje lietuviai tebepersekiojami bažnyčiose dar ir dabar.

13. Mūsų kaimo būklė prieš didįjį karą

Kartu su tautiškuoju susipratimu ėjo ir ekonominės lietuvių būklės gerėjimas. Panaikinus baudžiavą, valstiečiai palengva iškopė iš skurdo. 1905 m. buvo panaikinti žemės išperkamieji mokesčiai, o kitais metais buvo palengvintas skirstymasis į vienkiemius. Tatai dar labiau pagerino kaimiečių būklę; ūkis pakilo, buvo pradėti vartoti geresni darbo įrankiai: medinius arklus galutinai pakeitė geležiniai, atsirado spyruoklinių akėčių, daugiau kuliamųjų mašinų ir t.t. O visa tai stengdavosi parūpinti savos vartotojų bendrovės. Keliantis į vienkiemius, ėmė nykti trilaukė ūkio sistema; greta grūdų ūkio ėmė plėtotis gyvulių ūkis. Taip buvo visoje Lietuvoje, o Užnemunėje, kur vienkiemiais gyveno jau iš seno ir kur veikė kaimynės Mažosios Lietuvos įtaka, ūkis dar didesnę padarė pažangą.

Pakilo ir švietimas. Kaimiečių vaikai lankė mokyklas, daugelis kaimiečių skaitė laikraščius ir knygas, nemaža priklausė prie visokių ūkio ir šiaipjau draugijų. Visa tai buvo tautiškojo lietuvių judėjimo nuopelnas, ir lietuviškosios sritys gerokai pralenkė kultūroje aplenkėjusias apylinkes. Ypač tas ryškiai matyti, palyginus lietuviškąjį kaimą su greta esančiomis sulenkėjusiomis bajorų „okolicomis". Nors šie turi daug daugiau žemės, bet, didžiuodamiesi savo kilmingumu ir iš aukšto žiūrėdami į lietuvius kaimiečius, jie netikėtai tapo atsilikėliais ir nuskurdėliais.

Tik dvarai mūsų kaimiečiui buvo nepasiekiami ir žavėjo savo gražiais, parkų apsuptais rūmais. Bet daugumas jų buvo jau praskolinti ligi 60% savo vertės. Todėl susipratę lietuviai

veikėjai buvo susirūpinę, kad jie nepatektų visokiems svetimiesiems atėjūnams. Tam tikslui buvo suorganizuotos specialios lietuvių draugijos, kurios rūpinosi tokiuos praskolintus dvarus supirkti lietuviams. Lietuviškasis kaimas tuo būdu rūpinosi tėvų žemę suimti į savo rankas, tačiau tos veiklos jau nebeteko išplėsti: užėjo didysis karas, o po karo susikūrusi nepriklausomoji Lietuvos valstybė išsprendė dvarų klausimą, padariusi pagrindinę žemės reformą.

SEPTINTOJI DALIS

Nepriklausomosios Lietuvos gyvenimas

I. Didžiojo karo ir valstybės atstatymo laikotarpis

1. Lietuva didžiojo karo pradžioje

Karo veiksmai Lietuvoje. Didžiųjų Europos valstybių rungtynių padarinys — didysis karas iš pat pradžios lietuvių gyvenamąjį kraštą pavertė kovų lauku. 1914 m. rugpiūčio mėnesį Vokietija pirmiausia visomis jėgomis puolė vakaruose Belgiją ir Prancūziją. Rytų fronte Vokiečių jėgų menkumas leido Rusijos kariuomenei įsiveržti į Mažąją Lietuvą ligi Karaliaučiaus, Įsruties, Gumbinės, Stalupėnų. Tačiau veikiai vokiečiai išstūmė rusų kariuomenę ir įsiveržė į dabartinės Lietuvos teritoriją, ypačiai į Suvalkų kraštą. Mūšiai ir kitos karo baisenybės sutrikdė visą ūkio ir visuomenės gyvenimą, daug kur neleido nuvalyti laukų, o didelės kariuomenės sunaikino derlių ir mantą. Daugelis ūkininkų su šeimomis ir beveik visa inteligentija buvo ištremti arba pasitraukė patys į rytus. Niekas tada netikėjo, kad karas užtruktų ilgiau, kaip kelis mėnesius. Pirmasis tų pabėgėlių ir tremtinių etapas buvo Vilniaus krašto Panemunė ir patsai Vilniaus miestas.

Komitetas Nukentėjusiems Dėl Karo Šelpti. Lietuvių visuomenės atstovai, matydami minias savo tautiečių be pastogės ir be lėšų, ėmė ieškoti joms pagalbos; tam tikslui jie organizavo komitetus (Rusijos vyriausybė ir visuomenės organizacijos irgi tuo susirūpino). Lapkričio mėnesį Vilniuje buvo įkurtas Cen-

Centralinis Komitetas Draugijos Nukentėjusiems Dėl Karo Šelpti
(Vilniuje 1915 m.).

tralinis Komitetas Nukentėjusiems Dėl Karo Šelpti, kurs greitai išplėtė pagalbos ir pašalpos teikiamąjį darbą, tam tikslui gaudamas iš Rusijos vyriausybės lėšų ir rinkdamas aukas. Ilgainiui Komitetas, kaip vienintelė tada pastovi ir veikli lietuvių organizacija, atliko ir didelį valstybės kuriamąjį darbą.

Komiteto pirmininkas buvo Rusijos Dūmos atstovas M. Yčas, vicepirmininkas A. Smetona, sekretorius St. Šilingas, iždininkas J. Kymantas; jo nariai buvo E. Vileišienė, kun. Olšauskas, kun. Kukta, kun. Dogelis, dr. A. Vileišis, P. Leonas, dr. J. Basanavičius, kun. Jezukevičius, D. Malinauskas, J. Balčikonis, A. Žmuidzinavičius, J. Mašiotas, A. Janulaitis ir M. Sleževičius. Partijų kovoms nė tuomet neaprimus, Komitete kilo ginčų, ir trys paskutinieji (kairiųjų pažiūrų) nariai iš jo išstojo.

Kai 1915 metų vasarą Vokietija didelėmis jėgomis puolė Rusiją, paėmė Kauną, o rugsėjo mėnesį Vilnių, — dalis Centralinio Komiteto narių pasiliko Vilniuje, o kita dalis pasitraukė į Rusiją. Tuo būdu ta pati didžioji ir pastovioji lietuvių organizacija viena atstovavo to meto lietuvių reikalams tiek vokiečių okupuotoje Lietuvoje, tiek Rusijoje.

Vilniuje pasilikusio Komiteto pirmininku buvo A. Smetona, o Rusijoje ir toliau pirmininkavo M. Yčas. Į Rusiją, be M. Yčo, išvyko šie Komiteto nariai: St. Šilingas, P. Leonas, J. Balčikonis ir kun. Olšauskas. Vilniaus Komitetas netrukus buvo papildytas naujais nariais iš kairiųjų srovių — St. Kairiu, A. Janulaičiu, M. Biržiška ir F. Bugailiškiu.

Lietuvių viltys karo pradžioje. Politinius lietuvių siekimus pačioj karo pradžioj pareiškė mūsų atstovai Rusijos Dūmoj, kur jie pasisakė norį, kad Mažoji ir Didžioji Lietuva būtų sujungtos Rusijos imperijos ribose. Labai neaiškiai tuos pat siekimus tada paskelbė ir Vilniaus lietuvių būrys Rusų vyriausybei įteiktoj viešojoj deklaracijoj, kuri gavo „gintarinės" vardą (1914 m. rugpiūčio mėn.). Susidarė taip pat ir slaptas vadinamasis Lietuvių Centras Vilniuje, kurs galvojo apie laisvos Lietuvos atstatymą, tuo tarpu betgi tenkinosi varydamas lietuvių tautos savarankiškumo propagandą ir keldamas aikštėn lietuvių skirtingumą nuo lenkų. Centras pirmiausia savo darbą išplėtė tarp Amerikos lietuvių, kurie galėjo laisviau kelti Lietuvos nepriklausomybės klausimą. Dar kiek vėliau buvo mėginta sudaryti autoritetingą politinę organizaciją iš Rusijos Dūmos atstovų lietuvių, tačiau buvusių ir tuometinių Dūmos atstovų sąjunga greitai iširo. Visi sparčiai ruošėsi dideliems žygiams. Iš šelpiamųjų komitetų veikiai išaugo organizacijos, susirūpinusios lietuviais ir Lietuvos likimu tiek vokiečių okupuotoje Lietuvoje, tiek Rusijoje.

2. Lietuvių tremtiniai Rusijoje

Lietuvių Komitetas, persikėlęs į Petrapilį (dabartinį Leningradą), organizavo ne tik tremtinių šelpimą, bet ir visos jaunuomenės mokymą (ypačiai Voroneže įsteigtose lietuviškose gimnazijose). Studentams buvo duodamos pašalpos universitetuose ir steigiami bendrabučiai. Tuomet ir seniau išblaškyti po plačiąją Rusiją inteligentai buvo suburti į tautos pajėgų ruošiamąjį darbą būsimajai Lietuvai. Komitetas rūpinosi per savo atstovus Skandinavijoje ir Šveicarijoje ir lietuvių belaisviais Vokietijoje. Komiteto įgaliotiniai, nusiųsti į Šiaurės Ameriką, paskatino ten lietuvius rinkti aukas (Amerikos prezidentas Vilsonas net paskyrė specialią dieną rinkliavai). Komiteto atstovai išsirūpino ir iš

popiežiaus Benedikto XV tokią pat dieną rinkliavai visose pasaulio bažnyčiose.

Nors Komitetas tą didįjį pašalpos darbą dirbo su tam tikra politine idėja, tačiau viešasis politinis darbas Rusijoje teprasidėjo tik po 1917 metų revoliucijos.

1917 m. lietuvių seimas Petrapily. Rusijoje 1917 metų kovo mėnesį iš visokių srovių buvo sudaryta Lietuvių Tautos Taryba, kuri, norėdama sustiprinti savo autoritetą, sušaukė visų Rusijoje išblaškytų lietuvių seimą (Petrapily 1917 m. gegužės 27 d., sen. kal.). Tačiau svarbiausiuoju būsimosios Lietuvos klausimu čia nebuvo vienybės: didesnioji seimo pusė pasisakė už visai nepriklausomos Lietuvos kūrimą, o beveik visi kairieji atstovai pasiūlė Lietuvos ateitį sujungti autonomijos arba federacijos pamatais su Rusijos tautų demokratijomis. Nesutikimas toks buvo griežtas, kad kairioji mažuma išėjo ir išardė seimą. Tada iširo ir bendroji Tautos Taryba. Nepriklausomybės šūkį toliau skleidė naujai sukurtoji Voroneže Aukščiausioji Visos Rusijos Lietuvių Tautos Taryba, kurią sudarė įvairių partijų atstovai, sušaukti į suvažiavimą trijų pasižymėjusių vyrų — Pr. Mašioto, J. Jablonskio ir dr. K. Griniaus (nedalyvavo tik socialdemokratai). Greitai įvykęs komunistų perversmas pertraukė ne tik Komiteto, bet ir šios Tarybos veikimą.

Tarp bolševikų vyriausybės ir Vokietijos prasidėjus separatinės taikos deryboms (derybos prasidėjo 1917 m. gale Brastoje, taika buvo pasirašyta 1918 m. kovo mėn.), visi lietuvių rūpesčiai buvo suvesti į vieną: kuo greičiausiai grįžti ir visus lietuvius grąžinti į Lietuvą.

Lietuvių kariuomenės organizavimas Rusijoje. Kilus Rusijoj revoliucijai ir pakrikus armijai, lietuviai, kaip ir daugelis kitų Rusijos tautų, puolė organizuoti savos kariuomenės. Rusų armijoje lietuvių karininkų ir kareivių buvo nemaža. Todėl buvo pradėta rūpintis juos suburti į atskiras dalis, apginkluoti ir, atsidarius frontui, grąžinti į Lietuvą. Tai būtų buvusi pirmoji nepriklausomosios Lietuvos kariuomenė. Iš tikrųjų lietuviams karininkams buvo pasisekę suorganizuoti net kelis tokiuos lietuviškus batalijonus (Vitebske, Smolenske, Rovnoje — Ukrainoje, — Sibire ir kt.). Tačiau tie batalijonai neilgai

tegyvavo. Bolševikams paėmus valdžią, jie buvo išsklaidyti, ir daugumas lietuvių karių grįžo atskirai, kartu su karo pabėgėliais. Visi batalijonai buvo išardyti be kraujo praliejimo, išskyrus tik Sibiro batalijoną, kurs susilaukė žiauraus likimo; to batalijono subolševikėjusi kareivių grupė suruošė sąmokslą: buvo areštuoti visi karininkai, o 5 karininkai ir 3 kareiviai didžiausiam Sibiro speige buvo nurengti ir pusplikiai kardais sukapoti.

3. Lietuva vokiečių okupacijoje

Okupacijos vargai. Kai rugsėjo mėn. 18 d. buvo paimtas Vilnius, visa Lietuvos teritorija 1915 m. rudenį rados vokiečių okupuota. Griežta karo administracija, rūpestis vien tik kariuomenės reikalais prislėgė kraštą ir neleido pasireikšti jokiam visuomeniniam darbui. Visi lietuviški laikraščiai buvo uždrausti. Vien tik vokiečių štabas spausdino lietuvišką laikraštpalaikį „Dabartį". Tik 1917 metais buvo gautas leidimas griežtoj cenzūroj leisti „Lietuvos Aidą".

Ekonominis krašto gyvenimas buvo suardytas vienos apskrities izoliavimu nuo kitos ir rekvizicijomis. Javai, gyvuliai, paukščiai, — visa, kas tiko maistui, buvo atimama iš žmonių, dažniausiai be jokio atlyginimo. Miškai buvo kertami, neatsižvelgiant į jokias kultūrinio ūkio taisykles. Ūkiai, atlikę be šeimininkų, buvo karo administracijos eksploatuojami. Kaimas; visokiomis prievolėmis apkrautas, pasijuto lyg sugrįžęs į senus baudžiavos laikus. Jį varginte vargino įvairiausios bausmės už begalinių vokiečių įsakymų nevykdymą. Miestams, izoliuotiems nuo kaimo, dažnai trūko maisto. Vilniuje 1916 metų pradžioje buvo tikras badas: žmonės mirė gatvėse, nes vokiečiai visą maistą iš sodžių vežė į Vokietiją. Už reikalingas prekes, kaip antai: druską ir cukrų, okupantai, dešimteriopai pakeldami kainas, išviliojo auksą ir rusiškus pinigus. Pagaliau jie ėmė patys spausdinti popierinius rublius ir markes, kurie vėliau neturėjo jokios vertės. Baisus skurdas ir ligos per trejus metus naikino Lietuvos gyventojus, likusius be jokios pagalbos prieš žiaurią ir pasipūtusią vokiečių administraciją. Jaunimas buvo suimtas prievartos darbams ir buvo laikomas gyvulių vietoj.

Švietimo draugijos, mokyklos ir koperatyvai buvo uždaryti. Karo valdžia daug kur mėgino steigti vokiškas mokyklas, kuriose temokė garbinti Vokietijos kaizerį. Lietuvių kalbos teisės buvo niekinamos. Nebuvo leista net laiškais susirašinėti lietuviškai. Užtat Vilniuj buvo palaikomas lenkiškumas. Daug Vokietijos lenkų buvo pastatyti Lietuvoj įvairiais valdininkais.

Lietuvių šviesuomenės organizavimas ir politiniai krašto siekimai. Pasilikusi Vilniuje Komiteto dalis tuoj ėmė ieškoti būdų pasipriešinti šitokiai okupantų politikai. 1915 m. pabaigoj Komitetas buvo papildytas visų srovių atstovais, ir jo vadovybę paėmė A. Smetona. Šalia šelpiamųjų savo uždavinių, Komitetas susirūpino ir šviesuomenės būrimu bendram Lietuvos ateities

Centralinis Lietuvių Komitetas vokiečių okupacijos metu (Vilniuje).

kuriamajam darbui. Pirmiausia buvo imtasi lietuviškosios mokyklos organizavimo, jai vadovėlių ruošimo, mokytojų kursų steigimo. Komiteto pasiuntiniai slapta pasklido po Lietuvą burti į tą darbą visų krašte likusių inteligentiškų pajėgų. Buvo paskleista nemaža slaptų atsišaukimų su šūkiais ruoštis į Lietuvos atstatymo darbą, nepaisant žiaurių okupacijos sąlygų. Daug žmonių dėl to nukentėjo — buvo susodinti į kalėjimus arba išvežti į Vokietiją.

Komitetas, kiek leido aplinkybės, užstodamas žmones prieš okupacinės valdžios žiaurumus, nepakeliamas rekvizicijas ir visokias neteisybes, atstovavo ir lietuvių politiniams reikalams.

Pirmoji proga viešai prabilti pasitaikė 1916 m. gegužės mėnesį, Rusijos pavergtoms tautoms kreipiantis į Jungtinių Amerikos Valstybių prezidentą Vilsoną. Kiek vėliau trys Komiteto delegatai išvyko į Lozaną *(Lausanne,* Šveicarijoje), kur tų pavergtų tautų kongresas pareikalavo visai nepriklausomos Lietuvos atstatymo. Okupacinė valdžia, nepatenkinta tokiuo reikalavimu, sumanė pati organizuoti vietinę lietuvių atstovybę, pavadintą *Vertrauensrat,* t. y. pasitikėjimo taryba, kuri tarnautų vokiečių administracijai. Tačiau nė vienas lietuvis nesutiko įeiti į tokią tarybą.

Tuo tarpu Vokietija ir Austrija Vengrija 1916 metais lapkričio 5 dieną paskelbė Lenkijos valstybę atstatomą iš Rusijai priklausiusių žemių. Naujoji Lenkų Valstybės Taryba netrukus pareiškė savo pretenzijas į Lietuvą. Vilniaus lenkų būrys taip pat kreipėsi (1917 m. gegužės mėn.) į Vokietijos kanclerį, prašydamas priskirti mūsų kraštą prie Lenkijos. Lietuvių veikėjai tada kreipėsi (liepos mėn.) su savo memorandumu į tą patį kanclerį ir, atremdami lenkų argumentus bei klaidingus tvirtinimus, iškėlė aikštėn Lietuvos nepriklausomybės reikalavimą. Buvo nurodytos etnografinės sienos, pagrįstos ne vien vartojamąja kalba, bet ir kitais lietuviškumo požymiais. Kad šitoks politinis nusistatymas įgytų didesnį svorį, Vilniaus veikėjų būrys nutarė sušaukti platesnės šviesuomenės konferenciją.

Vilniaus konferencija. Okupacinė valdžia karo sąlygose ne tik nenorėjo leisti kokių nors rinkimų, bet ir apskritai susirinkimų. Vis dėlto 1917 metų rugpiūčio mėn. 1 d. Vilniaus lietuvių būriui pasisekė sušaukti negausų susirinkimą iš 5 vilniečių ir 16 provincijos atstovų. Tačiau karo administracija griežtai pareiškė, kad negalėsią būti jokios kalbos apie bet kokį tolesnį politinį veikimą, jei nebūsią sutikta prisijungti prie Vokietijos. Susirinkimas, pasivadinęs Organizaciniu Komitetu, nenorėjo pertraukti savo politinės veiklos, ir todėl šiek tiek atsižvelgė į tą atšiaurų reikalavimą — pareiškė, jog būsią galima glaudžiau santykiauti su Vokietija. Vykdomasis Komiteto biuras (A. Smetona, J. Šaulys, kun. Stankevičius, M. Biržiška ir P. Klimas) po to išsirūpino leidimą sušaukti platesnei konferencijai. Iš Organizacinio Komiteto pateiktų kandidatų, kurie priklausė įvairioms politinėms pakraipoms ir luomams, biuras su-

darė konferencijos atstovų sąrašą, — maždaug po 5—8 atstovus iš kiekvienos apskrities (šių buvo tuomet sudaryta 33). Iš 264 kviestųjų atstovų 1917 m. rugsėjo mėn. 18 d. į Vilnių atvažiavo 214 asmenų, kurie uždaromis durimis posėdžiavo ligi rugsėjo 22 d. Biuro mėginimai prieš tai susisiekti su lietuviais Rusijoj ir santarvės šalyse buvo vokiečių sutrukdyti; visgi į pačią konferenciją atvyko keletas atstovų ir iš užsienio.

Didžiai pakilia nuotaika visa konferencija, Jonui Basanavičiui pirmininkaujant, pareiškė lietuvių tautos pasiryžimą atgaivinti savarankišką nepriklausomą Lietuvos valstybę, demokrati-

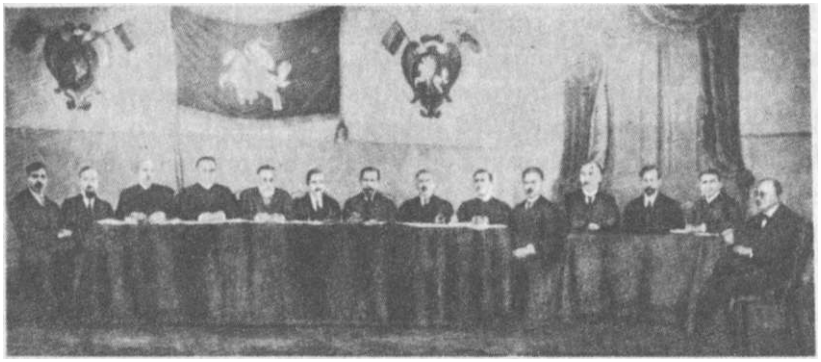

1917 m. Vilniaus konferencijos prezidiumas ir sekretariatas.

niais principais sutvarkytą etnografinėse sienose, kurias turėjo aplyginti ekonominiai reikalavimai (okupacijos sąlygose, žinoma, dar negalėjo būti kalbos apie Mažosios Lietuvos prijungimą). Vilniuje sušauktas steigiamasis seimas turėjo nustatyti valstybės konstituciją ir santykius su kitomis valstybėmis. Tautinėms mažumoms turėjo būti laiduotos kultūrinės teisės. Kad okupacinė valdžia visgi nesutrukdytų politinio darbo, konferencija sutiko pareikšti, kad, jeigu Vokietija pripažinsianti Lietuvos valstybę ir taikos kongrese paremsianti jos reikalus, tai Lietuva, nepakenkdama savarankiškai savo kūrybai, galėsianti sueiti į tam tikrus, dar nustatysimus santykius su Vokietija.

Konferencijos sudarytai programai vykdyti buvo išrinkta T a r y b a iš 20 asmenų, prie kurių vėliau turėjo būti pririnkti tautinių mažumų atstovai.

Lietuvos Tarybos nariai buvo šie: J. Basanavičius, (†), S. Banaitis (†), M. Biržiška, K. Bizauskas, P. Dovydaitis, S. Kairys, P. Klimas, D. Malinauskas, P. Mironas, S. Narutavičius (†), A. Petrulis (†), A. Smetona, J. Smilgevičius, J. Staugaitis, A. Stulginskis, J. Šaulys, K. Šaulys, J. Šernas (†), J. Vailokaitis, J. Vileišis. Savo pirmininku Taryba išsirinko A. Smetoną.

4. Lietuvių veikla Amerikoj, Šveicarijoj ir kitur

Didžioji lietuvių kolonija Šiaurės Amerikoj nuo pat karo pradžios griebėsi šelpti nukentėjusią tėvynę ir reikalavo iš pradžių autonomijos, o vėliau ir nepriklausomybės. Tą darbą įvairios srovės organizavo skyrium, o 1918 metų pradžioj sukūrė bendrą Vykdomąjį Komitetą. Tais pat metais kovo mėn. 13—14 d. Naujorke buvo sušauktas Amerikos lietuvių seimas, kuriame susirinko apie 1.200 delegatų; jie pareikalavo iš Amerikos (tada jau kare dalyvavusios) vyriausybės pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Lietuvių amerikiečių delegatai vėliau prisidėjo prie Lietuvos delegacijos Paryžiuje bendrai ginti Lietuvos reikalų taikos kongrese 1919 m.

Kitas labai negausus, bet aktyvus lietuvių būrys susidarė neutralinėje Šveicarijoje. Ypačiai Amerikos lietuvių organizacijų teikiamomis lėšomis tas būrys šelpė lietuvius belaisvius Vokietijoje ir skleidė žinias apie lietuvių tautą ir jos reikalaujamąsias teises savarankiškai tvarkytis. 1916 metų kovo mėn. 1—5 d. Berne sušaukta konferencija, atsižvelgdama į lenkų propagandą, savinančiąsi Lietuvą, paskelbė Lietuvos nepriklausomybės šūkį ir lietuvių tautos savarankiškumą. Tais pačiais metais birželio mėn. pradžioje kita konferencija buvo Lozanoje *(Lausanne);* joje dalyvavo delegatai iš Rusijos ir Amerikos. Šita konferencija tegvildeno propagandos organizacijos klausimus ir protestavo prieš vokiečių okupacijos žiaurumus Lietuvoje ir krašto naikinimą.

Antroj Lozanos konferencijoj tų pačių metų birželio 30 — liepos 4 d. dalyvavo iš okupuotosios Lietuvos atvykę delegatai. Buvo nutarta politinės propagandos centrą padaryti Šveicarijoje ir čia sukurti Rusijos, Lietuvos ir Amerikos lietuvių tarybą; darbo pagrindu buvo paimtas nepriklausomybės reikalavimas.

Taip pat Šveicarijoje susidarė komitetas tvarkyti popiežiaus paskelbtai pasaulinei bažnytinei rinkliavai nukentėjusios Lietuvos naudai (1917 m. pradžioj).

Kai Vilniaus konferencija išrinko Lietuvos Tarybą, Berne vėl buvo sušaukta naujoji konferencija (1917 m. lapkričio 2 — 10 d.), kurioj dalyvavo ir Tarybos delegatai. Konferencija patvirtino Vilniaus konferencijos nutarimus ir iškėlė reikalą būsimajai Lietuvai turėti uostą (Klaipėdą). Šveicarijos komitetai darbavosi ligi karo pabaigos.

Tokiais pat uždaviniais buvo susirūpinta Švedijoje ir Danijoje, kur Rusijos lietuvių Komitetas nusiuntė savo atstovų. Dar 1915 metais spalių mėn. Stokholme buvo Rusijos ir Šveicarijos lietuvių suvažiavimas Lietuvos klausimams populiarizuoti. Vėliau, 1917 m. spalių mėn., antroji Stokholmo konferencija pritarė Vilniaus konferencijos programai ir pripažino Lietuvos Tarybą visos lietuvių tautos atstovybe.

5. Tarybos darbai okupuotoje Lietuvoje ir nepriklausomybės paskelbimas

Derybos su vokiečių valdžia. Gavusi paramos ir visų lietuvių pritarimą, Lietuvos Taryba Vilniuje ėmėsi savo uždavinio. Tačiau okupacinė valdžia neleido net skelbti Vilniaus konferencijos nutarimų; ji norėjo pripažinti Tarybai tiktai patariamojo organo vaidmenį. Tarybos reikalavimai palengvinti okupacijos režimą ir rekvizicijų naštą taip pat pasiliko be vaisių. Vaisingesnės politinės derybos su Vokietijos vyriausybe užsimezgė tik po Tarybos delegacijos vizito, padaryto 1917 gruodžio m. 1 d. naujam kancleriui gr. Hertlingui. Tiek karo vadovybė, tiek vyriausybė ir reichstagas reikalavo, kad Lietuva įeitų į federaciją su Vokietija, susirišdama su ja militarinėmis ir ekonominėmis konvencijomis. Aneksijos tendencijos dar labiau sustiprėjo, kai Rusija po bolševikų revoliucijos atsimetė nuo santarvės valstybių ir pradėjo atskirai taikos derybas Brastoje. Tokiose sunkiose sąlygose Taryba stengėsi pasiekti, kas tik buvo galima. Ji pirmiausia pareiškė savo atsiskyrimą nuo Rusijos ir nepriklausomos valstybės atstatymą su sostine Vilnium. Tą savo pareiškimą (1917 m. gruodžio 11 d.) Taryba turėjo surišti

Lietuvos Taryba, pasirašiusi nepriklausomybės aktą.
Iš kairės į dešinę sėdi: J. Vileišis, dr. J. Šaulys, kun. J. Staugaitis, St. Narutavičius, dr. J. Basanavičius, A. Smetona, kan. K. Šaulys, Stp. Kairys ir J. Smilgevičius; stovi: K. Bizauskas, J. Vailokaitis, D. Malinauskas, kun. VI. Mironas, M. Biržiška, kun. A. Petrulis, S. Banaitis, P. Klimas, A. Stulginskis, J. Šernas ir Pr. Dovydaitis.

su pažadais sudaryti militarinę ir ekonominę sąjungą su Vokietija.

Tokį pareiškimą Taryba padarė 1917 m. gruodžio 11 d., po sunkių derybų Kaune su kanclerio atstovu ir karo vadovybe. Jo tekstas buvo šioks: „I. Lietuvos Taryba, krašto ir užsienių lietuvių pripažinta, kaip vienintelė įgaliota lietuvių tautos atstovybė, pasiremdama pripažintąja tautų apsisprendimo teise ir 1917 metų rugsėjo m. 17-23 d. lietuvių konferencijos Vilniuje nutarimu, skelbia nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymą su sostine Vilnium ir jos atpalaidavimą nuo visų valstybinių ryšių, kurie kada nors yra buvę su kitomis valstybėmis.

II. Tai valstybei tvarkyti ir jos reikalams ginti taikos derybose Lietuvos Taryba prašo Vokiečių valstybę apsaugos ir pagalbos. Atsižvelgdama į gyvus Lietuvos interesus, kurie reikalauja nieko netrukus sueiti į artimus ir patvarius santykius su Vokiečių valstybe, Lietuvos Taryba pasisako už nuolatinį (amžiną) tvirtą sąjungos ryšį su Vokietijos valstybe; ta sąjunga turėtų būti įvykdyta ypač militarinės bei susisiekimo konvencijos ir muitų bei pinigų sistemos bendrumo pamatais".

Pažadu sueiti su Vokietija į artimus santykius Vokiečiai pasinaudojo net prieš Rusų reikalavimą duoti Lietuvai laisvai

apsispręsti. Konvencijų idėja buvo plečiama ligi aneksijos. Tuo tarpu pats kraštas tebebuvo žiauriai išnaudojamas, ir apie bet kokį nepriklausomybės atgavimą nebuvo leidžiama net kalbėti. Taryba pasijuto apvilta, ir savo santykių klausimą su kitomis valstybėmis nutarė pavesti būsimam steigiamajam seimui. Vokiečiams su tuo nesutinkant, buvo dar kartą kompromiso būdu sutarta gruodžio 11 d. pareiškimą pranešti Rusijos delegacijai tik tuo atveju, jei Vokietija tuojau pripažins Lietuvos nepriklausomybę, perduos krašto valdymą Tarybai ir atitrauks savo kariuomenę. Vokiečiai tepažadėjo įvykdyti pirmąjį reikalavimą, bet ir tai tik numatytų konvencijų sąlyga.

Nepriklausomybės paskelbimas. Tos sunkios derybos sukėlė nesantaiką ir pačioj Taryboj. Kairioji dalis atsisakė dėtis prie kompromiso ir išstojo iš Tarybos. Bet ir likusioji Tarybos dauguma greitai įsitikino, kad Vokiečiams terūpėjo gauti iš Tarybos sau argumentų prieš Rusijos delegaciją; o kai derybos su Rusais nutrūko, Berlyno aneksionistai visai pamiršo Lietuvos nepriklausomybę. Taryba ryžosi atgaivinti savo vienybę nauju, visai savarankišku pareiškimu, kurs patapo Lietuvos nepriklausomybės paskelbimu (1918 m. vasario 16 d.).

Šito paskelbimo okupacinė valdžia neleido iškelti į viešumą. Berlyno vyriausybė atsisakė pripažinti pagal tą paskelbimą Lietuvos valstybę ir reikalavo grįžti prie gruodžio 11 d. formulės, kuri numatė artimus santykius su Vokietija. Kovo mėn. 23 d. Tarybos delegacija pranešė Vokietijos kancleriui Hertlingui nepriklausomybės paskelbimą tokį, koks jis buvo padarytas vasario 16 d., tačiau pažymėjo, kad būsimieji santykiai su Vokietija bus svarstomi gruodžio 11 d. pagrindais. Vokietijos kaizeris Vilhelmas II tą pačią dieną pasirašė pripažinimo aktą, surišdamas tą pripažinimą su artimų santykių užmezgimu su Vokietija.

Karaliaus Uracho rinkimas. Lietuvos valstybės nepriklausomybės pripažinimas ne tik kad nepakeitė okupacijos režimo, bet jį dar pablogino. Be to, pasklido gandų apie Lietuvos sujungimą su Prūsija ar Saksonija. Vokietijos politikai svarstė įvairias kombinacijas. Tarybai nebuvo leista susižinoti su kraštu dėl nepriklausomybės paskelbimo iškilmių; jai nebuvo suteikta jokios valdžios, nebuvo net leista tvarkyti tremtinių grą-

N u t a r i m a s.

Lietuvos Taryba savo posėdyje vasario 16 d. 1918 m. vienu balsu nutarė kreiptis: į Rusijos, Vokietijos ir kitų valstybių vyriausybės šiuo pareiškimu:

Lietuvos Taryba, kaip vienintelė lietuvių tautos atstovybė, remdamos pripažintaja tautų apsisprendimo teise ir lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu rugsėjo mėn. 18-23 d. 1917 metais, skelbia atstatanti nepriklausomą demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis.

Drauge Lietuvos Taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima graičiau sušauktas steigiamasis seimas, demokratiniu budu visu jos gyventojų išrinktas.

Lietuvos Taryba pranešdama apie tai ..... vyriausybei, prašo pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę.

Vilniuje, vasario 16 d. 1918 m.

Dr. J. Basanavičius
A. Bonaitis
M. Biržiška
K. Biraukas
R. Dovydaitis
J. Rainys
P. Klimas
Dr. J. Šaulys
J. Sernas
A. Smetona
S. Narutavičius
J. Stanga
Petrulis
K. Šaulys
J. Vailokaitis
J. Vilčinis

Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo aktas.

žinimo iš Rusijos. Norėdama Lietuvos valstybę išgelbėti iš tos būklės, Taryba nusprendė pavesti ją vienam iš valdančiųjų Vokietijos princų, būtent Viurtembergo karaliaus artimam giminaičiui katalikui, kunigaikščiui von Urachui, kurs, būdamas už Prūsijos karalių daug silpnesnis, buvo ne toks pavojingas Lietuvos savarankiškumui. Jis apsiėmė saugoti tam tikrus konstitucinius principus, t. y. priėmė lietuvių pateiktas karaliavimo sąlygas. Kaip antrasis Lietuvos karalius, jis turėjo vadintis Mindaugu II. 1918 m. vasarą Urachas jau mokėsi lietuviškai. Greit jis turėjo atvykti į Lietuvą ir sudaryti lietuviškąjį karaliaus dvarą.

Pirmoji vyriausybė. Dalis Tarybos karaliaus Uracho išrinkimo nepripažino teisėtu, nes vasario 16 d. rezoliucija tą reikalą pavedė steigiamajam seimui. Dėl tos priežasties keturi kairiųjų pažiūrų nariai (M. Biržiška, S. Kairys, S. Narutavičius ir J. Vileišis) atsiskyrė nuo kitų Tarybos narių, kurie jų vieton kooptavo šešis naujus narius (dr. J. Alekną, E. Draugelį, J. Purickį, A. Voldemarą ir M. Yčą, — kurie tuomet buvo sugrįžę iš Rusijos). Vokiečių vyriausybė irgi nenorėjo pripažinti Uracho kvietimo, kaip priešingo nepriklausomybės pripažinimo aktui: mat, kaizerio valdžiai rūpėjo Lietuvą sujungti su Prūsija. Vokietija nesutiko pripažinti ir Tarybos, kaip valstybės organo. Ta nelygi kova tęsėsi ligi Vokietijos karo pralaimėjimo. Tik 1918 metais rudenį paskutinysis senosios Vokietijos kancleris *(Max von Baden)* leido sudaryti Lietuvos vyriausybę. Tada 1918 metų lapkričio mėn. 5 d. Taryba pavedė A. Voldemarui sudaryti pirmą nepriklausomosios Lietuvos kabinetą, kurs pradėjo veikti lapkričio 11 d., — tą pačią dieną, kai Vokiečiai, pralaimėję karą, turėjo pasirašyti preliminarines kapituliacijos sąlygas. Tokiuo būdu santarvės laimėjimas sugriovė visus vokiečių planus Lietuvoje ir sudarė visiškai naujas sąlygas Lietuvos nepriklausomybei plėtotis. Nors vokiečių kariuomenė dar tebebuvo Lietuvoje, tačiau nuo vokiečių malonės jau nebedaug kas bepriklausė, ir lapkričio 2 d. Taryba panaikino Uracho kvietimą, tą klausimą palikdama spręsti steigiamajam seimui.

Vyriausybė pradėjo veikti, vaduodamasi vadinamaisiais laikinės konstitucijos pamatiniais dėsniais, kuriuos išleido Valstybės Taryba savo sesijoj spalių mėnesio pabaigoj. Aukščiau-

siojo valdžios organo kompetencija buvo atiduota Tarybos prezidiumui, kurį sudarė pirmininkas (A. Smetona) ir du vicepirmininkai (J. Staugaitis ir S. Šilingas). Jie trise ėjo prezidento pareigas. Prezidiumas savo valdžią turėjo vykdyti per ministerių kabinetą, atsakingą prieš Valstybės Tarybą. Ši pastaroji turėjo leisti įstatymus ir daryti sutartis su kitomis valstybėmis. Jai priklausė taip pat interpeliacijų ir paklausimų teisė. Tie pamatiniai dėsniai pavedė laikinei valdžiai išleisti steigiamojo seimo rinkimų įstatymą, pagrįstą visuotinio, lygaus, tiesioginio ir slapto balsavimo pagrindais. Kiek vėliau (1919 m. balandžio mėn. 4 d.) prezidiumą pakeitė prezidentas, kuris Tarybos sesijų protarpiais arba sesijų pertraukomis gavo teisę leisti įstatymus, ministerių kabineto priimtus.

II. Nepriklausomybės kovos

1. Krašto gynimo organizavimas

Pirmosios vyriausybės sunkenybės. Pirmasis ministerių kabinetas buvo sudarytas ne partijų koalicijos, bet darbo pamatais. Jo programa buvo viešai išdėstyta Valstybės Tarybos posėdyje, lapkričio 14 d. Vilniuje. Tada okupacinę valdžią buvo paėmusios į savo rankas vokiečių kareivių (paskelbusių revoliuciją) tarybos. Krašte pairo tvarka; pačiame Vilniuje ėmė organizuotis Rusijos pavyzdžiu komunistai; be to, vietiniai lenkai kvietė Lenkijos Regentų Tarybą užimti Lietuvą. Tuo tarpu naujoji vyriausybė neturėjo net savo saugumui organizuotos ginkluotos jėgos. Nebuvo nė lėšų. Norėdamas pirmučiausia apsaugoti valstybę nuo netvarkos, kabinetas ėmė kurti miliciją ir policiją, kurių ligi tol neleido organizuoti okupacinė valdžia. Tiek administracijos aparatą, tiek savivaldybių organus reikėjo naujai įsteigti. Vokiečiams nualinus sodžių, ypač sunkus buvo maisto klausimas miestuose. Okupacinės valdžios leidžiamų popierinių pinigų vertė ėmė kriste kristi; tuo būdu dar labiau pasunkėjo mainai. Vyriausybė, neperėmusi iš okupantų jokio iždo ir negalėdama tuojau sutvarkyti mokesčių, turėjo verstis paskola. Ją tuomet galėjo suteikti tiktai Vokietija, nes jokia kita vals-

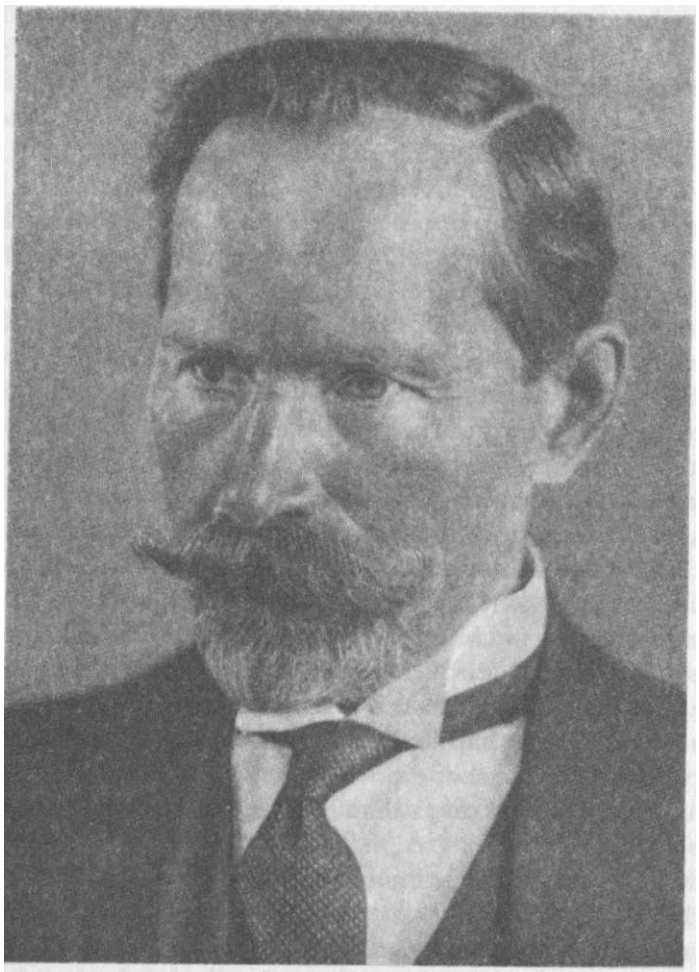

A. Smetana

tybė nebuvo pripažinusi Lietuvos. Visi tie rūpesčiai ir darbai buvo itin skubūs, ir vyriausybė karštai kvietė visus į talką.

Bolševikų antplūdis ir Lietuvos kariuomenės kūrimo pradžia. Ministerių pirmininkas Voldemaras, manydamas, kad taikingos ir demokratiškos Lietuvos niekas negalėsiąs pulti, pats tuojau išvyko į užsienius išvystyti diplomatinės akcijos. Tuo tarpu pakrikusi Vokietija nepaisė ją nugalėjusių santarvininkių reikalavimo, kad ji neatitrauktų savo kariuomenės iš okupuotų kraštų, ligi ją pakeis vietinės, nepriklausomybę paskelbusių kraštų, kariuomenės. Tuo būdu susidarė tragiška būklė: atsitraukiančios vokiečių kariuomenės įkandin brovėsi Rusijos komunistų armija. Lietuvos vyriausybei neturint dar savo kariuomenės, tas pavojus 1918 metų pabaigoj pasidarė toks didelis, kad reikėjo staiga pakeisti visą programą ir pirmučiausia pradėti organizuoti kariuomenę ginti kraštui nuo naujos invazijos. Ankstyvesnis vadovaujančiųjų vyriausybės žmonių įsitikinimas, kad vien taikos tetrokštančios, nepavojingos Lietuvos niekas nepulsiąs ir kad jai pakaktų milicijos sienoms apsaugoti ir policijos vidaus saugumui palaikyti, — pasirodė visiškai klaidingas. Pavojus buvo čia pat: žūt būt reikėjo suorganizuoti savo kariuomenę. Tą reikalą karščiausiai rėmė į Lietuvą grįžę buvę Rusų kariuomenės karininkai lietuviai. Jie stojo organizuoti kariuomenės pulkų; be to, pasklidę po kraštą, jie organizavo vietos partizanų būrius (iš kai kurių vėliau išėjo atskiros mūsų kariuomenės dalys).

Kariuomenės organizavimo pradžia laikoma 1918 m. lapkričio mėn. 23 d., nes tą dieną išleistas pirmasis tuo reikalu įsakymas. Tada vokiečių kariuomenė jau traukėsi iš Rusijos gilumos; buvo aišku, kad ji pasitrauks ir iš Lietuvos. Atsitraukiančių vokiečių įkandin slenką bolševikai gruodžio mėn. gale jau įsiveržė į Lietuvą. Tuo tarpu ministerių pirmininkas buvo išvažiavęs į užsienį diplomatiniais reikalais. Jam nesant namie, buvo perorganizuotas kabinetas: į jį buvo įtraukta žmonių iš visų partijų. Šio antrojo kabineto pirmininku buvo M. Sleževičius. Kabinetas tuojau paskelbė visų piliečių šaukimą į savanorių pulkus ginti nepriklausomybės. Tačiau bolševikai jau buvo prie pat Vilniaus, ir vyriausybė turėjo persikelti į Kauną; 1919 m. sausio 5-6 m. bolševikai jau užėmė Vilnių. Veikiai

rusams bolševikams pateko visi Lietuvos rytai. Tuo būdu nepriklausomosios Lietuvos gynimo organizavimas turėjo būti pradėtas iš Kauno.

2. Kovos su rusais bolševikais ir taika su jais

Kovos. Pirmasis naujokų šaukimas į nepriklausomosios Lietuvos kariuomenę buvo paskelbtas tik 1919 m. kovo mėn. 5 d. Visos pirmosios kariuomenės dalys buvo savanorių. Jų būriai rinkosi Kaune, Alytuj, Panevėžy, Kėdainiuose, Marijampolėj ir kitose vietose, kurias dar laikė vokiečių kariuomenė. Sąlygos jiems organizuotis buvo labai sunkios: visko trūko, o kraštas okupacijos buvo sunaikintas. Be to, dar trukdė ir vokiečiai: mat, jie bijojo, kad, susiorganizavus Lietuvos kariuomenei, jų čia niekas nebebijos ir išvarys. Pirmieji mūsų kariuomenės ginklai buvo pačių savanorių atsinešti šautuvai. Šiek tiek jų nupirko iš vokiečių kareivių ir mūsų karininkai, kuriems buvo pavestos organizuoti dalys; paprastai juos pirkdavo gana pigiai — dažnai už gabalą lašinių, sūrį ar duonos kepalėlį. Bet šitaip, žinoma, nebuvo galima apginkluoti kariuomenės. Nors kartais ir pasisekdavo kiek ginklų išgauti iš vokiečių kariuomenės vadovybės, bet to nepakakdavo. Tuo būdu nors rusų bolševikų jėgos buvo nedidelės ir padrikos tačiau jų nebuvo galima sulaikyti. Sausio mėn. jie užėmė Šiaulius, pasiekė Telšius ir artinosi prie Alytaus ir Kauno. Vokiečiai, saugodami savo dalis Latvijoj, vasario mėnesio pradžioj atmušė rusus nuo Sedos ir Mažeikių. Mūsiškiai, pradėję kariauti su bolševikais, pirmą mūšį laimėjo prie Kėdainių, kur žuvo pirmas fronto kareivis Povilas Lukšys (1919 m. vasario 7—9 d.). Kovos ėjo prie Alytaus, ir kovo mėnesį iš rusų buvo atimtas Jėznas, Butrimonys ir toliau, šiaurėj, Krekenava. Balandžio mėnesį mūsiškiai nustūmė rusus į rytus ligi Vilniaus, tačiau Vilnių paėmė iš pietų prasiveržę lenkai (balandžio 19 d.). Nuo 1919 m. gegužės mėn. vidurio prasidėjo planingesnės mūsų kariuomenės operacijos, tačiau mūsų jėgos tada dar nebuvo didesnės, kaip 5—6 tūkstančiai durtuvų, 10 patrankų ir 200 kardų (raitelių). Visą karo metą jaunai Lietuvos kariuomenei daugeliu atžvilgiu teko patirti didelių sun-

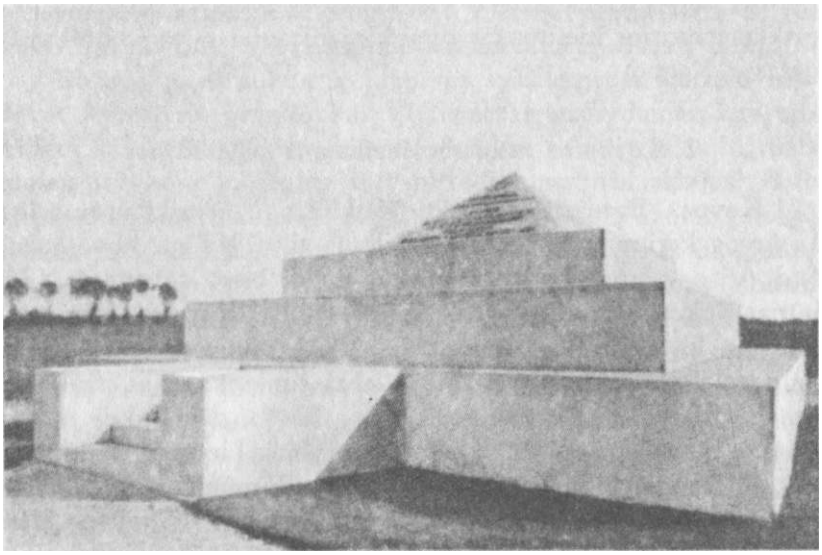

Povilo Lukšio paminklas Taučiūnų kaimo lauke (netoli Kėdainių).

kumų: trūko ne tik aprangos ir ginklų, bet labai dažnai ir maisto, nes okupacijos išvarginti ūkininkai negalėjo daug padėti. Bet vis dėlto jaunutės kariuomenės įkarštis nugalėjo visus sunkumus. Kai kur, padedama vokiečių, kai kur vien tik savo jėgomis mūsų kariuomenė stūmė atgal rusus bolševikus. Gegužės mėnesį buvo atvaduota Ukmergė ir Panevėžys, o birželio mėn. visas frontas buvo perkeltas prie Nemunėlio upės, Kamajų ir Utenos. Kaip tik tuo metu vokiečiai visiškai išsidangino iš Lietuvos (iš Kauno išsikraustė liepos 11 d.), ir jaunutei Lietuvos kariuomenei teko grumtis jau pačiai vienai. Tačiau karo laimė nepasikeitė. Rugpiūčio mėn. pabaigoje Lietuvos kariuomenė atvadavo Zarasus ir nustūmė priešą už Daugavos; čia 1919 m. gale Daugpilio priemiesty (Gryvoje) mūsų kariuomenės kautynės su rusais bolševikais buvo baigtos. 1920 m. pradžioje iš vienos pusės latviai, o iš kitos lietuvišką Vilniaus kraštą užėmę lenkai nustūmė rusų bolševikų kariuomenę dar toliau į rytus, ir Lietuva su jais jau nebesusidūrė. Tada tarp Lietuvos ir bolševikų Rusijos, vad. Sovietų Rusijos, prasidėjo taikos derybos.

Taika su Sovietų Rusija buvo pasirašyta 1920 metų liepos mėn. 12 d. Maskvoje. Rusija pripažino Lietuvos atsiskyrimą ir visišką jos nepriklausomybę lietuvių gyvenamoje teritorijoje su Vilniaus sostine ir Gardinu.

Lietuvos teritorijos linija rytuose buvo šitaip išvesta: pradedant Dauguvos upe, ji ėjo ties Šafranovo dvaru, toliau Drujos upe, per Drivietų, Želvos, Oziraičių ežerus, Medžiolos upe ir per to pat vardo ežerą, per Miastros ežerą, Bliados ežero rytų šonu, Naračios upe, toliau Ušos ir Buchovkos upėmis, per Modolečną, pro Vološino miestą, Vološinkos, Isločės ir Beržūnės upėmis, paskum Nemunu, Svisločės intaku, Lašos upe, pro Induros miestelį, Induros upe, toliau pro Sidros miestelį, Kamenos upe ir pagaliau Gorodniankos upe ligi Bobro upės.

Sienos su Latviais ir Lenkais buvo paliktos atskiram susitarimui su tomis šalimis. Rusija apsiėmė grąžinti išvežtą karo metu turtą, archyvus, aktus, indėlius, kapitalus, be to, atleido nuo valstybinių skolų, o karo nuostolių atlyginimo davė 100.000 hektarų miško išsikirsti ir tris milijonus aukso rublių (15.000.000 litų). Kiek anksčiau (birželio 30 d.) buvo Maskvoj pasirašyta ir sutartis tremtiniams grąžinti į Lietuvą.

3. Kovos su bermontininkais

Naujojo Lietuvos priešo atsiradimas. Tuo pačiu laiku, kai jaunutė Lietuvos kariuomenė sunkiai grūmėsi su rusais bolševikais, kai, be to, nedraugiškų žygių prieš mus padarydavo ir su bolševikais kariaują lenkai, — Lietuvos šiaurėje atsirado naujas didelis pavojus. 1919 m. liepos mėn. 26 d. ties Kuršėnais iš Latvijos perėjo į Lietuvos teritoriją stipri jungtinė vokiečių rusų kariuomenė, išgarsėjusi bermontininkų vardu. Ši kariuomenė skelbėsi kovojanti prieš bolševikus už senosios Rusijos atstatymą. Senosios Rusijos šalininkams kovojant su bolševikų valstybe, panoro pasinaudoti ir vokiečiai. Pagal Versalio taikos sutartį, vokiečiai turėjo išsikraustyti iš visų užimtų kraštų, tačiau atsirado jų kariuomenės dalių, kurios pasiryžo padėti senosios Rusijos generolams nugalėti bolševikus ir tuo būdu pasilikti Pabaltijy. Iš 8-tos ir 10-tos vokiečių armijų likučių Latvijoje buvo sudaryta tam reikalui speciali ka-

riuomenė, kuri turėjo eiti kariauti su bolševikais po rusų vėliava. Kareiviams po karo buvo žadama žemės ir kitokių gėrybių. Šitos kariuomenės vadas buvo generolas Golcas (*von der Goltz*). Jis dėjosi su rusų generolo Judeničo kariuomene, irgi kariaujančia su bolševikais Estijoj. Pagaliau vakarinėje Latvijoje dar susiorganizavo kažkokio neaiškios kilmės avantiūristo Bermonto Avalovo armija. Ji buvo sudaryta iš rusų ir vokiečių. Ji tad pirmoji ir įsiveržė į Lietuvą ir užėmė

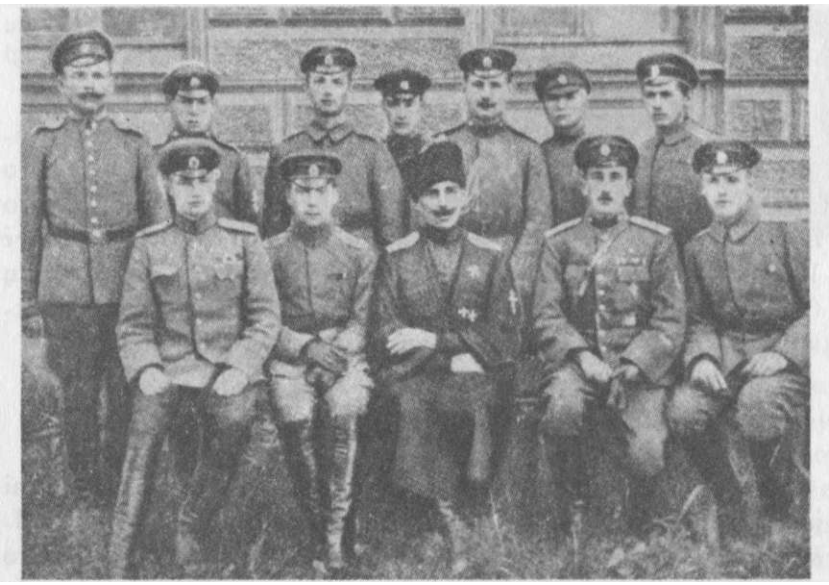

Bermontas Avalovas (sėdi vidury) ir jo karininkų grupė.

Kuršėnus. Iš pradžių ši kariuomenė nerodė savo priešingumo Lietuvai, kariaujančiai su bolševikais. Bet 1919 m. spalių mėnesį, kai šiaurinėje Lietuvos dalyje dar nebuvo mūsų kariuomenės, bermontininkai užėmė Šiaulius, Biržus, Linkuvą, Radviliškį ir pradėjo rodyti aiškų nepalankumą Lietuvai. Lietuvos vyriausybės protestai nieko negelbėjo. Turėdami stiprią pajėgą, bermontininkai nuginklavę išvaikė ten buvusias Lietuvos komendantūras ir ėmė vieni šeimininkauti. Ginklų ir amunicijos jie

turėjo pakankamai, nes jiems buvo palikti visi vokiečių armijos sandėliai, o maistu ir kitomis pragyvenimo reikmenėmis apsirūpindavo patys kareiviai, piešdami vietos gyventojus. Gyventojai gynėsi, kaip įmanė, būrėsi į partizanų būrius ir stengėsi išvaikyti plėšikaujančias kareivių gaujas. Bet labai dažnai jie nepajėgdavo apsiginti ir nukentėdavo nuo bermontininkų. Kaip bermontininkai plėšė gyventojus, galima suprasti iš santarvės valstybių vėliau atsiųstos, prancūzų generolo Niselio vadovaujamos, komisijos pranešimo. Padariusi trumpą tardymą, ta komisija pranešė, kad, tuo metu jau sumušti, bermontininkai vien apie Šiaulius buvo pridarę šitokių nuostolių: 33 žmones užmušė, 124 sužeidė, sudegino 171 namus, atėmė 1.328 arklius, 1.644 kiaules, 1.252.569 markes pinigų ir daugybę kitų daiktų.

Bermontininkų likvidavimas. Taip bermontininkai siautė tol, kol negalima buvo atitraukti Lietuvos kariuomenės nuo bolševikų fronto. Bet kai bolševikai buvo nuvyti už Dauguvos, kovoti su bermontininkais buvo atkelta didelė dalis kariuomenės (Dauguvos fronto saugoti buvo paliktos tik kai kurios dalys; taip pat dalis kariuomenės buvo palikta prieš lenkus, kurie buvo užėmę Vilniaus kraštą).

Vokietiją nugalėjusios santarvininkės jau buvo įsitikinusios, kad Bermonto pulkai yra Vokiečių kariuomenės dalis, čia su Golco armija likusi tik tam, kad norėjo neišleisti iš vokiečių rankų šių kraštų, ir kad jie klauso Berlyno nurodymų. Todėl santarvės atstovai reikalavo, kad Golco ir Bermonto armijos kuo greičiausiai išsidangintų į Vokietiją. Tuo metu generolas Judeničas buvo sumuštas, estai buvo padarę taiką su bolševikais (1919 m. gruodžio 31 d.) ir buvo apsigynę nuo bolševikų sumušto Judeničo kariuomenės likučių. Tada atėjo laikas ir lietuviams bei latviams apsidirbti su plėšikaujančiomis gen. Golco ir Bermonto gaujomis. Pirmieji pradėjo latviai. Kaip tik tuo metu, kai bermontininkai, užėmę geležinkelių mazgą Radvilišky, ėmė reikalauti teisės laisvai naudotis visais Lietuvos ir Latvijos geležinkeliais ir trukdė Kaunui susisiekti su Lietuvos rytais, — Anglų laivyno ir estų padedami, latviai puolė von der Golco pulkus. Sutraukta Lietuvos kariuomenė puolė

Radviliškį ir Šiaulius. 1919 m. lapkričio 21—22 d. prie Radviliškio įvyko didelės kautynės, kurias bermotininkai visiškai pralaimėjo. Radvilišky ir Šiauliuose mūsų kariuomenė rado visko prigrūstus sandėlius. Buvo paimta 8 patrankos, 15 lėktuvų, apie 100 kulkosvydžių, 10 minosvydžių, dešimtys tūkstančių artilerijos sviedinių, šautuvų, milijonai šovinių ir daugybė kitos karo medžiagos. Šitas grobis padėjo geriau apginkluoti mūsų kariuomenę, kurios 1920 m. pradžioje buvo jau 3 divizijos.

Lietuviai puola bermontininkus, įsitvirtinusius Radviliškio kapinėse.
(Dailininko Jenerio paveikslas. Originalas Karo Muziejuje).

Bet po šitų laimėjimų bermontininkai dar nebuvo visiškai sunaikinti, nes įsikišo generolo Niselio vadovaujama santarvės misija. Ji pareikalavo sustabdyti kautynes ir leisti vokiečiams ramiai išsikraustyti į Vokietiją. Santarvė bijojo, kad, dar nepasitraukusios, savo kariuomenės puolimą Vokietija palaikysianti karo paskelbimu ir išsiusianti į Lietuvą keletą savo kariuomenės korpusų. Tad karas buvo sustabdytas. Nugalėti bermontininkai jau nebesipriešino ir, santarvininkių spiriami, ėmė kraustytis. Mūsų kariuomenė lydėjo juos ir žiūrėjo, kad jų būriai neiškryptų toli iš kelio

ir kad neplėštų gyventojų. Šitaip jie buvo palydėti per visą Žemaitiją, ir 1919 m. gruodžio 15 d. paskutinės jų dalys perėjo buvusią Vokietijos sieną. Tuo būdu nepriklausomoji Lietuva buvo išvaduota nuo antrojo priešo. Bet liko dar trečias priešas, kuris jau tada buvo užėmęs visos Lietuvos trečdalį. Tai buvo lenkai.

4. Pradžia konflikto su Lenkais

Lenkų norai prijungti Lietuvą prie savo valstybės. Dėl senųjų valstybinių ir kultūrinių ryšių su Lenkija, Lietuvoje visą laiką buvo stiprus sulenkėjusių bajorų dvarininkų sluoksnis. Į tautiškąjį lietuvių judėjimą jis visada žiūrėjo šnairomis ir svajojo apie išsivadavimą iš rusų kartu su Lenkija. Karo metu daugumas lenkų dvarininkų buvo pabėgę į Rusiją ir ten dėjosi prie lenkų akcijos. Vokiečių okupuotoje Lietuvoje veikiantiems lietuviams mėgino kliudyti tik tie iš jų, kurie buvo likę susispietę Vilniuje. Jie reikalavo, kad Lietuva dėtųsi su tuo pat metu atstatoma Lenkija, kad Vilnius būtų Lenkijos miestas. Daugelis jų po karo iš Rusijos nebegrįžo į Lietuvą, bet vyko į Lenkiją, kur stojo į jos kariuomenę ar šiaip dirbo Lenkijos atstatomąjį darbą. Jie buvo stipriausia parama visai Lenkijos politikai, siekiančiai atstatyti savo valstybę senosios Respublikos ribose. Toks jų pageidavimas buvo ne kartą pareikštas Vokietijos valdžiai dar okupacijos laikais, to pat jie siekė ir tada, kai Europos likimą sprendė karą laimėjusioji santarvė. Kadangi Lenkija nuo seno turėjo didelį Prancūzijos palankumą, tad atgimusiai Lietuvai kova buvo labai sunki, — juo labiau, kad santarvės valstybės tada dar labai nepasitikėjo Lietuva ir bijojo, kad silpna mažytė valstybė sudarysianti tik geras sąlygas bolševizmui plisti. O iš Lietuvos pabėgę dvarininkai šaukte šaukė, kad „mužikų" kuriama valstybė jau esanti bolševikiška. Bet ir Lenkija tada turėjo daug vargo ir neturėjo progos pulti Lietuvos. Tad iš pradžių viskas baigdavosi tik diplomatine kova; pavojus sueiti su Lenkija į ginkluotą konfliktą atsirado tik 1919 m. pavasarį.

Pirmasis Vilniaus krašto okupavimas. Tų metų balandžio mėnesį Pilsudskio vadovaujama Lenkijos kariuomenė, pasinaudodama mūsų kariuomenės silpnumu ir josios kovomis su rusais

bolševikais, užėmė pietinę ir rytinę Letuvos dalį nuo Gardino iki Vilniaus (balandžio 19 d.). Lietuvos delegacija taikos konferencijoj Paryžiuje protestavo prieš tokį Vilsono paskelbtų taikos principų sulaužymą, nes lenkai įsiveržė į teritoriją, kuri niekados nėra buvusi lenkiška ir nėra lenkų gyvenama. Delegacija reikalavo, kad lenkų kariuomenė pasitrauktų ir tą Lietuvos dalį be kraujo praliejimo užleistų Lietuvos kariuomenei, kuri tada taip pat kovojo su raudonąja armija. Tačiau Lietuvos delegatams nebuvo leista lygiomis su lenkais dalyvauti konferencijoje, ir todėl jie negalėjo apginti savo reikalavimų. Prasidėjus kovoms tarp lietuvių ir lenkų, konferencija vis dėlto pasiūlė (gegužės mėn. 2 d.) sustabdyti kraujo praliejimą ir susitarti geruoju bendros kovos reikalui prieš bolševikus; be to, ji tikino, kad kariuomenių užimtosios pozicijos neturėsiančios sprendžiamos reikšmės būsimųjų sienų nustatymui. Santarvei ypač rūpėjo, kad tarp valstybių, kariaujančių su bolševikais, nebūtų vaidų. Tačiau lenkai ne tik kad nesustabdė kovos, bet dar ėmė veržtis į Lietuvą Kaišiadorių ir Alytaus kryptimis. Lietuvos delegacija tada vėl kreipėsi į konferenciją, kad ji nustatytų laikinę demarkacijos liniją. Speciali Prancūzų karo. misija Lietuvoje tą liniją nustatė birželio mėn. 18 d., vesdama ją tiesiog nuo Lykos (Elko) ligi Augustavo (šis miestas lenkų pusėje), pro Ratnyčią, Varėną ir Vilnių, paliai geležinkelį (5 klm. į vakarus), Vilnių palikdama lenkų pusėj. Kadangi ta demarkacinė linija teturėjo tik laikinės militarinės reikšmės, tai Lietuvos vyriausybė ją priėmė, nors ji ir buvo kenksminga tautos interesams. Tačiau lenkai jos nepaisė ir daugely vietų prasiveržė toliau į Lietuvos žemes. Liepos mėnesį santarvininkių kariuomenių vadas maršalas Fošas *(Foch)* nustatė antrą demarkacijos liniją, lenkams užleisdamas Suvalkus ir platesnį (15—20 klm.) Gardino—Daugpilio geležinkelio barą. Lenkai ir šitą liniją sulaužė, užimdami Punską, Seinus, Daugus, Butrimonis, Stakliškes, Žiežmarius, Širvintus, Malėtus. Veiksmai sustojo tose vietose apie 1920 metų vidurį. Mėginimai susitarti nedavė jokių vaisių. Laimė laikinai pakrypo mūsų pusėn tik tada, kai lenkai sulaukė nepasisekimų kare su bolševikais.

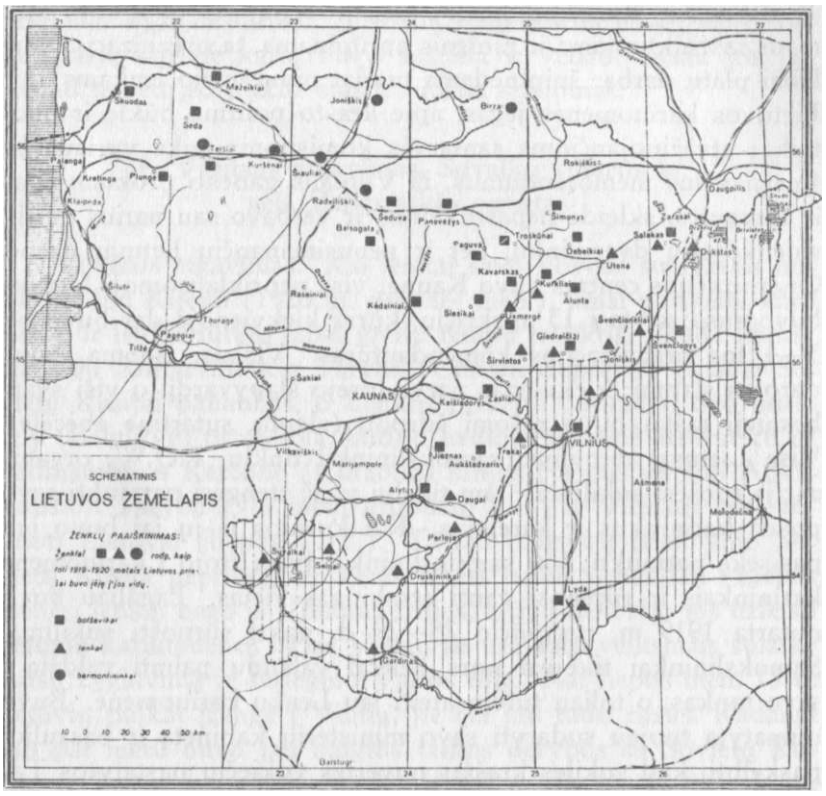

Laisvoji ir priešų užimtoji Lietuva 1919—1920 m.

5. Lenkų sąmokslas Lietuvoje (P.O.W.)

Trokšdami užimti Lietuvą ir per ją pasiekti Baltijos jūrą, lenkai nesitenkino vien savo kariuomenės užgrobimais, bet pradėjo ruošti sąmokslą pačioje Lietuvoje. Kai Lietuvos vyriausybė kaip įmanydama organizavo krašto gynimą ir ėmė valdžią iš pasitraukiančių vokiečių, — iš Varšuvos ir iš užimtojo Vilniaus buvo skleidžiama įvairiausių šmeižtų ir agituojama dėtis su Lenkija: esą, Lietuvos vyriausybė esanti vokiečių pastatyta ir, nesusidėjusi su Lenkija, Lietuva liksianti Vokiečių vergovėje. Šitokiai agitacijai ir šnipinėjimui varyti buvo sukurta plačiai iškerojusi, Lenkų generalinio štabo karininkų iš Vilniaus vadovaujama organizacija, žinoma **P.O.W.** vardu *(Polska Organizacja*

Wojskowa — Kariškoji Lenkų Organizacija). Iš okupuoto Vilniaus instruktuojama ir pinigais aprūpinama, ta organizacija varė labai platų darbą: šnipinėdama nuolat pranešinėjo lenkams apie Lietuvos kariuomenės jėgas, apie krašto politinę būklę ir nuotaiką; atvažiuojančioms santarvės komisijoms teikė vyriausybę šmeižiančius memorandumus, iš Vilniaus gabeno proklamacijas ir knygutes, skleidė nepasitikėjimą ir verbavo sau narius ne tik sulenkėjusių dvarininkų, bet ir nenusimanančių lietuvių tarpe. Organizacijos centras buvo Kaune; visa nepriklausomoji Lietuva buvo suskirstyta į 13 apskričių, kurių kiekvienoje dar buvo po 3—4 tos organizacijos komendantūras. Viskas, žinoma, buvo daroma slaptai: kiekvienas narys turėjo slapyvardį, o visi svarbesnieji raštai buvo rašomi šifruoti (slapta, sutartine abėcėle). Visą Lietuvą apipynusi sąmokslininkų tinklu, P.O.W. organizacija ruošėsi sukilimui; tam tikslui ypač stengėsi patraukti savo pusėn karininkus ir kareivius. Kai kuriuos iš jų jai buvo jau pasisekę patraukti; kiti sąmokslininkai tyčia stojo į kariuomenę karininkais ir rūpinosi gauti atsakingas vietas. Pagaliau buvo nutarta 1919 m. rugpiūčio 28—29 d. naktį suruošti sukilimą. Sąmokslininkai tikėjosi nors keletai valandų paimti valdžią į savo rankas, o toliau turėjo ateiti jau Lenkų kariuomenė. Buvo numatyta tuojau sudaryti savo ministerių kabinetą ir pasauliui paskelbti, kad sukilęs kraštas nuvertęs vokiečių pastatytos Tarybos valdžią ir, norėdamas likti laisvas, prisidedąs prie Lenkijos. Jau buvo parinkti net ministeriai. Bet visas planas aitais išėjo. Mūsų saugumo organai susekė sąmokslininkus, tą pačią sukilimui skirtą naktį buvo padaryta krata P.O.W. centre (Kaune), kur buvo rastas organizacijos archyvas su narių sąrašais, šnipinėjimo, organizacijos ir kitais dokumentais. Sąmokslininkų vadai tuojau buvo areštuoti, ir sukilimo nebeįvyko. Tik vienur kitur tebuvo nupiauti telefono ir telegrafo laidai. Kol saugumo organai surado šifro raktą ir iššifravo sąmokslininkų pavardes, daugelis jų spėjo pasprukti į okupuotą Vilnių. Vis dėlto 117 iš jų 1920 m. gruodžio 11—24 d. buvo teisti kariuomenės teismo (iš viso P.O.W. sąrašuose buvo rasti suregistruoti 435 nariai). 15 iš jų buvo išteisinti, o kiti nuteisti—vieni ilgiau, kiti trumpiau—kalėti (6 buvo nuteisti kalėti iki gyvos galvos). Tuo būdu šita plati sąmokslininkų organizacija buvo išardyta; jos atgarsiai

betgi dar ilgai nesiliovė. Didesnių ir mažesnių lenkų šnipų organizacijų dar ne kartą buvo susekta ir vėliau, tačiau jos jau niekad nebedrįso plačiu mastu ruoštis sukilimui.

6. Vilniaus atgavimas, Suvalkų sutartis ir gen. Želigovskio smurtas

Vilniaus atgavimas. Kai lenkai savo kovose su Rusais nuėjo net ligi Kijevo (1920 m. gegužės mėn.), ūmai pasikeitė karo laimė, ir lenkai turėjo labai greitu tempu trauktis. Tada Aukščiausioji Santarvininkių Taryba *(Conseil Supreme)* pasiūlė Sovietų Rusijai paliaubas, o Lenkus privertė pasirašyti Spa miestely (Belgijoje) protokolą, kuriuo Lenkija apsiėmė atsitraukti už vadinamosios Kerzono *(Curzono)* linijos (ją nustatė toji Aukščiausioji Taryba 1919 metų gruodžio 8 d.) ir Vilniaus sritį atiduoti Lietuvai (liepos 10 d.). Tačiau paliaubų pasiūlymo Sovietų Rusija nepriėmė, ir karas tęsėsi lenkų nenaudai. Liepos mėnesį lenkai bėgo iš Vilniaus srities, tačiau nenorėjo jos užleisti lietuvių kariuomenei. Prie Vievio jie net karo veiksmais sulaikė mūsų žygiavimą ir sudegino Vakos tiltą. Kai liepos mėn. 15 d. lietuvių pulkai įžengė į Vilnių, jie čia jau rado rusus. Kadangi tuo pat metu buvo jau baigtos taikos derybos su Sovietų Rusija ir buvo pasirašyta Maskvoje taika (liepos 12 d.), kuria Sovietų Rusija buvo pripažinusi Lietuvai Vilnių ir jo sritį, tai, tam tikru susitarimu, jie trimis etapais perleido Lietuvai pirmiau lenkų, o dabar jų okupuotą teritoriją. Rugpiūčio mėn. pabaigoj (nuo 26 d.) visos įstaigos jau kėlėsi iš Kauno į senąją Lietuvos sostinę — Vilnių.

Lenkų ir rusų bolševikų kare Lietuva paskelbė neutralitetą ir rūpinosi apsaugoti tik savo Maskvos sutartimi su Rusija pripažintą teritoriją. Tuo tarpu lenkai, prancūzų padedami, sutvarkė savo kariuomenę, atsigavo ir pradėjo stumti atgal bolševikus, buvusius jau prie Varšuvos. Nepaisydami Lietuvos neutraliteto pareiškimo abiejų kariaujančių pusių atžvilgiu, jie kartu puolė ir lietuvių įgulas, esančias Gardino ir Augustavo ruože. Norėdama išvengti susidūrimų kaip tik toj srity, kur sutartis su Maskva paliko sieną nustatyti Lietuvos tiesioginiam susitarimu su Lenkija, mūsų vyriausybė čia pasiūlė laikinę demar-

kacijos liniją, kuri eitų per Grabovą — Augustavą — Stabiną. Lenkija to pasiūlymo nepriėmė ir reikalavo, kad lietuvių kariuomenė pasitrauktų ligi demarkacijos linijos, dar 1919 metų liepos 27 d. nustatytos (tai antroji, arba Fošo, linija). Tą savo reikalavimą Lenkija rėmė dar Aukščiausiosios Sąjungininkių Tarybos nutarimu, kurs 1919 metų gruodžio mėn. 8 d. tą Augustavo —Suvalkų—Punsko—Seinų sritį atidavė Lenkijos valdymui, ligi bus galutinai čia nustatytos sienos (lordo Kerzono linija).

Lietuvos vyriausybė negalėjo pripažinti tos sąjungininkių nustatytos linijos, juo labiau kaip sienos, dėl kurios Lietuva net ilgai nebuvo atsiklausta. Tačiau, vengdama kraujo praliejimo, Lietuvos vyriausybė sutiko dalyvauti konferencijoj, kad tiesioginėmis derybomis būtų taikiai išspręsti ginčijami klausimai. Bet derybos Kalvarijoje (rugsėjo mėn.) nedavė jokių vaisių, ir lenkai toliau veržėsi į mūsų teritoriją; be to, jie apskundė Lietuvą Tautų Sąjungai, kaltindami ją sulaužius neutralitetą rusų ir lenkų karo atžvilgiu.

Suvalkų derybos. Tuo pat laiku, kai Tautų Sąjunga nusprendė (rugsėjo 20 d.) tarp Lietuvos ir Lenkijos sustabdyti karo veiksmus, nustatė demarkacijos liniją (Kerzono linija, 1919 gruodžio 8 d.) ir pasiuntė kontrolės komisiją, — lenkų kariuomenė peržengė tą liniją ir veržėsi į Gardino—Varėnos ruožą. Rugsėjo mėn. 22 d. gausingos lenkų jėgos (dvi kavalerijos brigados ir dvi pėstininkų divizijos) ties Gibais (Seinų srityje) pralaužė lietuvių frontą ir užėjo iš užpakalio. O kai, besivydami bolševikus, lenkai ties Druskininkais persikėlė per Nemuną ir užėjo lietuviams iš kairiojo sparno, — mūsų kariuomenės būklė dar labiau pablogėjo: dalis mūsų kariuomenės buvo visai atkirsta nuo savųjų. Pagaliau ėjo kiti nepasisekimai: spalių mėn. 1—2 d. lenkai sumušė mūsų kariuomenės dalį netoli Lazdijų, spalių 3—4 d. užėmė Varėnos stotį, kur paėmė mūsų šarvuotą traukinį. Tuo būdu, užėmus Varėną, Suvalkų krašte sugrupuotai mūsų kariuomenei buvo atkirstas tiesioginis kelias į pavojuje atsidūrusį Vilnių.

Lietuvai prieš tuos žygius protestuojant, Lenkų vyriausybė siuntė jai ultimatumus ir savo žygius aiškino karo būtinumais kovojant su rusais, net kaltino lietuvius bendradarbiaujant su jais. Pagaliau Lenkija vėl pasiūlė Lietuvai derybas Su-

valkuose (rugsėjo mėn. 29 d.). Lietuvos vyriausybė, ir šį kartą tikėdamasi geruoju susitarti, sutiko.

Suvalkų derybos pasibaigė susitarimu, kurį abi šalys pasirašė 1920 metų spalių mėn. 7 d. Ta sutartis, nespręsdama sienų klausimo, nustatė demarkacijos liniją Suvalkų krašte, kaip ją buvo nustačiusi 1919 metų gruodžio 8 d. Aukščiausioji Santarvės Taryba (Kerzono linija); bet toliau už Nemuno — visą Gardino apskritį ligi Merkinės, Varėnos ir Bastūnų

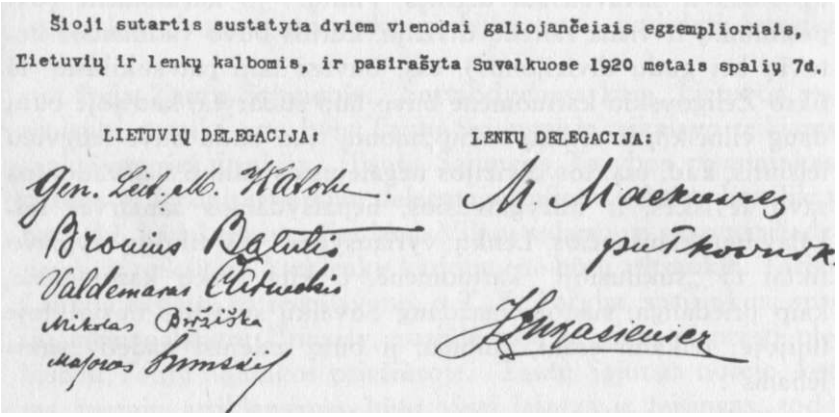
Šioji sutartis sustatyta dviem vienodai galiojančeiais egzemplioriais, Lietuvių ir lenkų kalbomis, ir pasirašyta Suvalkuose 1920 metais spalių 7d.

LIETUVIŲ DELEGACIJA: LENKŲ DELEGACIJA:

Suvalkų sutarties parašai.

(prie Lydos—Vilniaus geležinkelio) sutartis paliko Lenkų pusėje. Linija už Bastūnų buvo palikta nustatyti vėliau, kai rusai pasitrauks iš tos srities. Kartu buvo sutarta sustabdyti visas kovas tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių ir pasikeisti belaisviais. Varėnos stotyje lenkai apsiėmė praleisti lietuvių traukinius į Vilnių, tik be kariuomenės ir be karo medžiagos transportų. Sutarties vykdymo priežiūra buvo atiduota tada į Suvalkus atvykusiai Tautų Sąjungos kontrolės komisijai. Pati sutartis turėjo galioti, ligi visi ginčo klausimai tarp Lietuvos ir Lenkijos bus galutinai išspręsti.

Želigovskio smurtas. Jau derybų metu lenkų karo jėgos, nepaisydamos paliaubų, veržėsi Vilniaus link, tarytum ten būtų buvę rusų bolševikų. Lenkų vyriausybė apsimetė nieko apie tai nežinanti ir siūlė toliau tęsti derybas Varėnoj, nepabaigtiems klausimams išspręsti. Spalių mėn. 8 d. Lenkų jėgos, gen. Želi-

govskio vedamos, puolė Vilnių nuo Lydos pusės ir jį užėmė (9 d.), lietuviams visai to nelaukiant ir neturint ten pakankamai jėgų atsilaikyti (lietuvių Vilniuje tebuvo vos 3 batalijonai). Tuo būdu Suvalkų sutartis, tik dvi dienos po pasirašymo, buvo sulaužyta, ir tas apgaulės ir smurto žygis sutrukdė visą tolesnį Lietuvių ir Lenkų santykių tvarkymą. Lenkija, nebegalėdama niekuo pateisinti tokio savo elgesio, pramanė „sukilimo" pasaką. Esą, atsiradęs jų kariuomenėje generolas maištininkas Želigovskis ir savavališkai užėmęs Vilnių. Jo kariuomenė (dvi pėstininkų ir viena raitelių divizija, kurios buvo vadinamos lietuvių bei gudų divizijomis), esą, buvusi taip pat sukilusi. Iš tikro Želigovskio kariuomenė buvo taip sudaryta, kad joje būtų daug vilniškių ir artimų sričių žmonių: tuo būdu buvo lengviau teisintis, kad, esą, tos divizijos negalėjusios palikti neišvaduotos savo tėviškės, ir nužygiavusios, nepaisydamos santarvės reikalavimų klausančios Lenkų vyriausybės. Iš tikrųjų žygiavo tiktai ta „sukilusioji" kariuomenė, o kita lenkų kariuomenė, kaip priedanga, sustojo maždaug Suvalkų sutarties nustatytoje linijoje: reikalui esant, žinoma, ji būtų galėjusi padėti „sukilėliams".

Toksai akiplėšiškas prieš dvi dienas pasirašytos sutarties sulaužymas, žinoma, turėjo įžeisti santarvės valstybes, kurių atstovai dalyvavo ir derybose. Kad būtų galima duoti formalų atsakymą santarvei, Vilniuje buvo sudaryta tarsi Varšuvos nepriklausanti valdžia. Nors toks akių dūmimas daug kam buvo aiškus, tačiau Lenkijos diplomatai visada gyniojosi, kad jų valdžia nieko bendro neturinti su Želigovskio žygiais.

7. Karas su Lenkais ir byla Tautų Sąjungoje

Mūsų kariuomenės laimėjimai kare su lenkais. Užėmę Vilnių, lenkai nesustojo, bet veržėsi gilyn į Lietuvą ir net buvo prasilaužę prie Ukmergės (Kėdainių ir Jonavos kryptimi). Mūsų kariuomenės tebebuvo palyginti nedaug, o be to, ji buvo išblaškyta po pirmo netikėto lenkų puolimo. Tačiau visa Lietuva, pasipiktinusi tokiais smurtininkų žygiais, sukilo organizuotis ir gintis. Pagaliau kariuomenė, sutvarkyta ir pervežta į reikalingas pozicijas, narsiai atrėmė lenkus: lapkričio 19 d. prie

Širvintų buvo paimti lenkų brigados ir pulko štabai, su viršum 200 belaisvių, 2 patrankos, 9 minosvydžiai, 20 kulkosvydžių ir kt. Antras toks pats laimėjimas buvo lapkričio 21 d. prie Giedraičių. Po šių laimėjimų mūsų kariuomenė jau buvo bežygiuojanti į Vilnių, tačiau Tautų Sąjungos komisija vėl pasiūlė sustabdyti kovas ir nustatė tarp kariuomenių neutralinę zoną. Lietuvos vyriausybė, pasitikėdama Tautų Sąjungos bešališkumu ir teisingumu, ir tą pasiūlymą priėmė, pabrėždama, kad tatai ji daranti, tenorėdama palengvinti lenkų kariuomenei atsitraukti iš Vilniaus ir įvykdyti Suvalkų sutartį.

Byla Tautų Sąjungoje. Sustabdydama karą, Lietuvos vyriausybė pateikė visą bylą Tautų Sąjungai ir reikalavo reikiamų sankcijų prieš Lenkiją. Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkas, drauge su Ispanų ir Japonų delegatais įgaliotas sekti tą konfliktą, pareiškė, kad Lenkija užimdama Vilnių sulaužiusi savo pasižadėjimus, ir reikalavo, kad lenkų kariuomenė būtų atitraukta. Tačiau Lenkija nepaisė to reikalavimo, o T. S. Taryba, susirinkusi spalių mėn. pabaigoj Briusely, pasiūlė visą tą ginčą išspręsti plebiscitu Tautų Sąjungos priežiūroje. Tautų Sąjunga norėjo, kad tas žmonių atsiklausimas būtų visai laisvas ir teisingas, todėl reikalavo, kad lenkų kariuomenė išsikraustytų iš okupuoto krašto ir kad ją pakeistų internacionaliniai, specialiai plebiscito reikalui sudaryti, pulkai. Bet Lenkija norėjo daryti plebiscitą savo kariuomenės globoje ir savo administracijos įtakoje. Tautų Sąjungos Taryba, negalėdama sutikti su tokia plebiscito komedija, 1921 m. kovo mėn. 3 d. pasiūlė Lietuvai ir Lenkijai tą klausimą spręsti tiesioginėmis derybomis, kurioms pirmininkautų Belgų atstovas Hymansas.

Derybos Hymanso vadovybėje. Lietuvos vyriausybė, sutikdama pradėti derybas, pareiškė, kad tuo savo sutikimu ji nieku būdu nepateisinanti esamos būklės Vilniaus krašte nei lenkų kariuomenės ten buvimo; jei pačios derybos užtruktų, ji rezervavo sau teisę vėl iškelti Vilniaus klausimą.

Derybos prasidėjo Briuselyje 1921 metų balandžio 20 d. Iš lietuvių ir lenkų delegacijų padarytų griežtai priešingų pareiškimų pirmininkas Hymansas norėjo sudaryti tokį kompromisą, kuriuo Lietuvai atiduodamas Vilnius ir jo sritis surištų

Lietuvą tam tikrais politiniais, kariniais ir ekonominiais ryšiais su Lenkija.

Tas Hymanso kompromisas, pasiūlytas gegužės mėn. 20 d., kaip diskusijų pagrindas, susidėjo iš 15 punktų. Svarbiausieji to projekto punktai buvo šie: 1) Lietuva ir Lenkija viena antrą pripažįsta nepriklausomomis ir suvereninėmis valstybėmis, turinčiomis bendrų interesų, verčiančių jas bendradarbiauti specialinių konvencijų nustatytais pagrindais ir turėti nuolatinio ryšio organų. 2) Lietuvos siena eina Kerzono linija (Suvalkų krašto ruože ta linija buvo nustatyta Suvalkų sutartyje, kaip demarkacijos linija) ligi Nemuno, paskui — Nemunu ligi Druskininkų, nuo čia — per Ežeronis ligi Volios, toliau vėl Nemunu ligi Beržūnės, o nuo čia tiesiog į rytus ligi Lenkijos su Sovietų Rusija nustatytų sienų. (Šitas punktas teikė Lietuvai visą liepos mėn. 12 d. sutarties nustatytą teritoriją, padidintą ištisu plotu, už tos sutarties nustatytų sienų tekusiu Lietuvai, bet pamažintą Gardino apylinke, kuri turėjo atitekti Lenkijai). 3) Lietuva sudaro, Šveicarijos pavyzdžiu, du kantonus — Kauno ir Vilniaus — su federaline sostine Vilnium. 4) Lietuvių ir lenkų kalbos yra oficialinės visoj Lietuvos valstybėj. 5) Užsienių politikos ryšiui palaikyti Lietuvos ir Lenkijos vyriausybės paskiria po tris atstovus, kurie sudaro bendrą tarybą. Ši balsų dauguma sprendžia, kurie klausimai yra bendri, ir nustato bendro veikimo programą. 6) Lietuvos ir Lenkijos seimai proporcingai išrenka dvi delegacijas iš lygaus skaičiaus narių. Tos delegacijos bendrame posėdyje dauguma balsų sprendžia bendruosius užsienių politikos dalykus, kurie privalo įstatymų sankcijos; juos ratifikuoja skyrium abudu seimai. 7) Abidvi valstybės sudaro karo konvenciją, pagal kurią bendrojo apsigynimo atveju būtų viena vadovybė ir armijos bendradarbiautų viena kitos teritorijoje. 8) Ekonominė konvencija siektų daug toliau, negu to reikalauja didžiausio palankumo principas; bendra ekonominė taryba tvarkytų bendrus ekonominius klausimus. 9) Lenkija laisvai naudotųsi Lietuvos uostais visiems transportams, neišskiriant nė karo medžiagos.

Lenkų delegacija, vengdama bet kokių priemonių, kurios keistų okupacijos faktą, pareikalavo, kad derybose dalyvautų lygiomis teisėmis okupuotojo krašto delegatai, o ligi jie galės būti išrinkti, paprašė atidėti pačias derybas. Šita nauja sąlyga prieštaravo Tautų S-gos Tarybos numatytai procedūrai, ir Lietuvos delegacijos negalėjo būti priimta, nes okupuotasis kraštas nebuvo laisvai susitvarkęs tokiai atstovybei sudaryti. Lenkai taip pat atsisakė kalbėtis dėl laikinės okupuotojo krašto būklės, juoba, kad lietuviai reikalavo atitraukti Želigovs-

kio kariuomenę. Hymansas dėl tos priežasties turėjo nutraukti derybas ir visą klausimą vėl perkelti į Tautų S-gos Tarybą.

Tolimesnės derybos ir Hymanso projektas. Savo posėdy birželio 28 d. Ženevoj Tautų S-gos Taryba pasiūlė tęsti derybas ta pačia kryptimi, įtraukiant į jas informacijos reikalu atstovų iš įvairių ginče suinteresuotų etninių grupių. Be to, Taryba numatė, kad susitarimas turės būti ratifikuotas ne tik Lietuvos ir Lenkijos seimų, bet ir būsimojo Vilniaus kantono seimo. Iš okupuotojo krašto Taryba pareikalavo išvesti visus karius, kurie nebuvo vietos kilimo, ir sudaryti vietinę miliciją.

Lietuvos vyriausybė sutiko tęsti derybas, bet tiktai sugrąžintosios teisės ir pasitikėjimo dvasioj, kurią galėjo sukurti Suvalkų sutarties įvykdymas. Tada Hymansas dar kartą pakvietė delegacijas į Ženevą ir, skyrium su jomis pasitaręs, rugsėjo mėn. 3 d. pateikė jau nebe diskusijų bazę, bet patį susitarimo projektą.

Šisai projektas tuo skyrėsi nuo pirma pasiūlytos diskusijų bazės, kad jame nebebuvo kalbama apie Kauno, o tik apie autonominį Vilniaus kantoną. Užsienių politikai derinti čia jau nebebuvo tarybos, o tik seimų delegacijos. Naujame projekte dar buvo numatytas Klaipėdos priskyrimas prie Lietuvos; be to, Lietuva turėjo suteikti Lenkijai laisvę naudotis Nemunu ir Klaipėdos uostu visiems transportams. Paties susitarimo pakeitimai turėjo būti pateikti Tautų S-gos Tarybai. Prie to projekto buvo pridėtas protokolas, kurs, tarp kito ko, numatė, kad Vilniaus kantono seimas turės pasisakyti dėl to Lietuvos ir Lenkijos susitarimo.

Lietuvos delegacija pareiškė, jog ji sutinkanti, kad būtų suderinta abiejų šalių užsienių politika, bet tik įsteigus tam tikslui nuolatinį ir bendrą sekretariatą; taip pat ji sutinkanti, kad būtų sudaryta bendra ekonominė taryba ir apsigynimo konvencija ir kad Vilniaus kraštas Lietuvos valstybėje sudarytų autonominį vienetą. Tačiau ji nematė jokio reikalo visoj valstybėj įvesti oficialinės lenkų kalbos: Vilniaus seimas galėjo tik savo autonominėj srity leisti įstatymus dėl kalbų vartojimo. Nei Hymansas nei Tautų S-gos Taryba neatsižvelgė į tas Lietuvos delegacijos pataisas, nors jau ir patsai projekto pagrindų priėmimas Lietuvai buvo didelė auka. O Lenkija visai atsisakė tą

paskutinį Hymanso projektą toliau svarstyti, išrasdama, kad jis esąs perdaug palankus Lietuvai. Tautų Sąjunga tą projektą tada paskelbė, kaip galutinę savo rekomendaciją (pagal pakto str. 15 p. 4), geriausiai tinkančią esamam konfliktui išspręsti.

Derybas vedęs E. Galvanauskas įvertino tą rekomendaciją daugiausia dėl to, kad ji Vilniaus sritį visų T. S-gos narių balsais pripažino Lietuvos suverenitetui ir tuo būdu pagrindinį ginčo klausimą sprendė Lietuvos naudai; todėl jis siūlė priimti tą rekomendaciją ir jos suteiktų teisių ribose toliau ieškoti būdų jai pagerinti ar pataisyti. Priimti tą rekomendaciją Galvanauskas siūlė dar ir dėl to, kad buvo aišku, jog Lenkija jos nepriims. Tad Lietuva, ją priimdama, viso pasaulio akyse turėjo sustiprinti ne tik moralinę savo poziciją, bet ir apsiginti nuo smūgių ateityje. Viešoji tautos opinija betgi su tuo nesutiko ir protestavo. Todėl 1921 metų gruodžio 24 d. Lietuvos vyriausybė pranešė Tautų Sąjungai, kad ji gailisi negalinti priimti jos rekomendacijos. Lenkai jos irgi nepriėmė ir skubėjo savo šeimininkavimą okupuotame krašte sustiprinti, saviškai organizuodami rinkimus į jų vadinamą „Vidurinės Lietuvos" seimą, kurs turėjo išspręsti Vilniaus krašto prisijungimą prie Lenkijos. Toksai seimas susirinko 1922 m. vasario 1 d.; vasario 20 d. jis nutarė susijungti su Lenkija, o kovo 28 d. buvo paleistas. Nuo to momento Varšuva jau nebesidrovėjo Vilniaus kraštą vadinti Lenkijos provincija.

Nauji derybų bandymai. Nors Tautų Sąjungos Taryba artimiausioj savo sesijoj (1922 m. sausio mėn.) pažymėjo, kad ji negalėsianti pripažinti tam ginčui spręsti būdo, kurs nesivaduotų T. Sąjungos rekomendacijomis ir neturėtų abiejų ginčo šalių pritarimo, tačiau atsisakė toliau tą klausimą iš pamatų nagrinėti; ji dabar telietė tiktai pačios neutralinės zonos pertvarkymą, jos padalinimą, mažumų būklę ir t.t.

Lietuvos vyriausybė tada pasiūlė Lenkijai tiesiogines derybas (1922 m. sausio mėn. 27 d.), reikalaudama, kad pasitikėjimo atmosferai sukurti Lenkija turinti pirma įvykdyti Suvalkų sutartį. Kai Lenkija atsisakė vykdyti tą sąlygą, Lietuvos vyriausybė pakvietė ją (1922 m. vasario 22 d.) stoti prieš Hagos Teismą. Tačiau Lenkija ir šitą ginčo sprendimo būdą atmetė, bemeilydama Vilniaus konflikte laikytis jėgos ir smurto metodų. Lie-

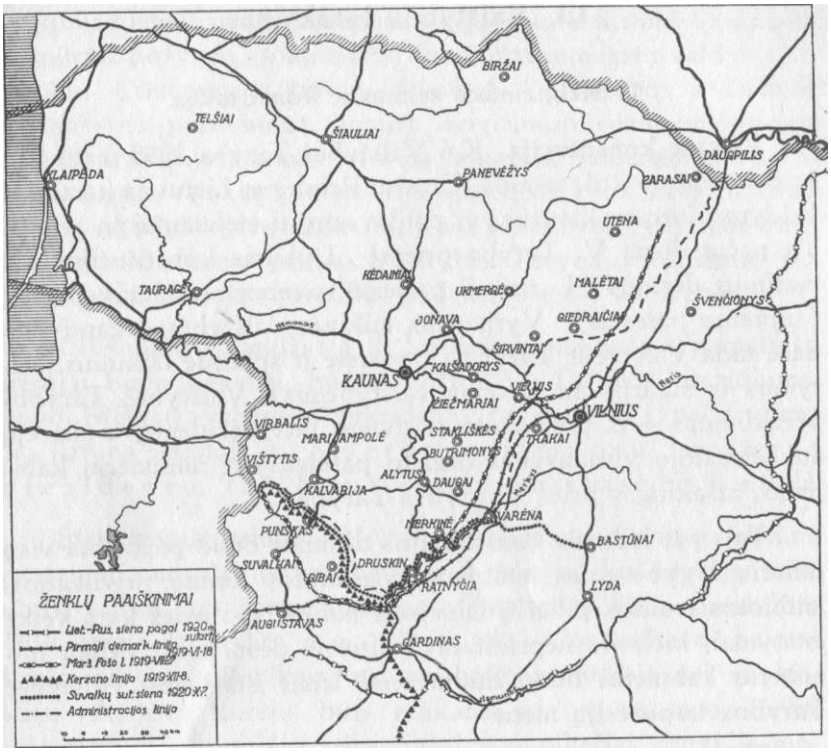

Lietuvių Lenkų demarkacijos linijos 1919—1920 m.

tuva, protestuodama prieš tokį jos nusistatymą, atsisakė nuo bet kokių santykių su tokia kaimyne. Tuo būdu su šiuo kaimynu siena tebėr ligi šiol uždaryta.

III. Valstybės tvarkymas

1. Steigiamasis seimas ir konstitucija

Laikinė konstitucija. Kai Valstybės Taryba 1918 metų lapkričio mėnesio 2 d. atšaukė Uracho išrinkimą Lietuvos karalium, valdymo formos klausimą ji paliko spręsti steigiamajam seimui. Tą pačią dieną V. Taryba priėmė „Laikinės konstitucijos pamatinius dėsnius", kuriais ji pasiėmė suvereninės Lietuvos galią *(suprema potestas).* Vyriausius laikinės valstybės organus sudarė tada Valstybės Taryba (ji svarstė ir sprendė laikinius įstatymus ir sutartis su kitomis valstybėmis), Valstybės Tarybos prezidiumas — iš prezidento ir dviejų viceprezidentų — (jis ėjo aukščiausiojo vyriausybės organo pareigas) ir ministerių kabinetas, atsakingas prieš Valstybės Tarybą.

Tais pat laikinės konstitucijos dėsniais buvo paskelbta visų piliečių lygybė prieš įstatymus, pašalintos luomų privilegijos, laiduotos įvairios piliečių laisvės ir palikti visi prieš karą veikę įstatymai, kiek jie neprieštaravo šitiems dėsniams. Vėliau ministerių kabinetui buvo duota teisė leisti įstatymus Valstybės Tarybos tarpusesijų metu.

Tačiau suirutė didžiojo karo pabaigoj, įsiveržimas į Lietuvą raudonosios Rusų armijos, mūsų kariuomenės pasitraukimas iš Vilniaus, ilgos okupacijos padarinys — skurdas ir įvairūs organizaciniai sunkumai trukdė valstybės tvarkomąjį darbą. Ir administracijai perimti, ir pirmai kariuomenei bei policijai suorganizuoti, ir tremtiniams iš Rusijos grąžinti ir visiems kitiems vyriausybės reikalams pirmiausia reikėjo rasti lėšų. Nesant dar sutvarkyto mokesčių renkamojo aparato, teko ieškoti paskolos. Ją tuomet suteikė (100 milijonų markių) okupacijos metu veikęs specialus emisijos bankas, vadinamas *Darlehnskasse-Ost* (rytų paskolos bankas), kurs su Vokietijos garantija okupacijos metu spausdino pinigus Lietuvai. Šita paskola įgalino vyriausybę atlikti pirmuosius valstybės organizacinius darbus ir gintis nuo bolševikų antplūdžio.

1919 m. konferencija Kaune. Tokiose nenormaliose sąlygose negalint rinkti steigiamojo seimo, teko jo vaidmenį laikinai pa-

vesti vadinamajai konferencijai. Į ją siuntė atstovus parapijų komitetai po vieną, o apskričių komitetai ir miestų valdybos — po du. Konferencija turėjo išklausyti V. Tarybos ir laikinės vyriausybės pranešimus, aptarti steigiamojo seimo sušaukimo sąlygas ir dėsnius, žemės reformą ir išrinkti trūkstamus V. Tarybai narius. Tokia konferencija susirinko 1919 metų pradžioj Kaune. Atlikusi savo uždavinį, ji vėl išsiskirstė. Valstybę tvarkyti ir toliau buvo palikta Valstybės Tarybai, prezidento pareigas einančiam jos prezidiumui ir ministerių kabinetui.

1919 metų balandžio 4 d. laikinės konstitucijos pamatiniai dėsniai buvo pakeisti, būtent, vietoj V. Tarybos prezidiumo, buvo įsteigtas valstybės prezidento organas. Tą pačią dieną V. Taryba išrinko A. Smetoną pirmuoju Lietuvos prezidentu. Tada buvo taip pat įkurta ir valstybės kontrolė.

Steigiamasis seimas. Netrukus steigiamojo seimo rinkimų įstatymui paruošti buvo sudaryta komisija, kuri turėjo savo darbą atlikti ligi liepos pabaigos. Įstatymas buvo paskelbtas 1919 metų lapkričio mėn. 20 d., kai dar nebuvo baigtas karas nei su bolševikais, nei su bermontininkais nei su lenkais. Atstovų turėjo būti renkama po vieną nuo 15.000 gyventojų. Juos turėjo teisę rinkti visi piliečiai, vyrai ir moterys, kuriems buvo sukakę 21 metai (kariškiai nuo 17 metų), — visuotiniu, tiesioginiu, lygiu ir slaptu balsavimu, „laikantis proporcingumo sistemos". Kandidatų sąrašus teikė partijos arba kuopos.

Rinkimai į steigiamąjį seimą buvo paskelbti jau 1920 metų pradžioje, o renkamosios dienos nustatytos balandžio mėn. 14—15 (vėliau pratęsus — ir 16). Iš 112 išrinktų atstovų — 59 buvo krikščionių demokratų bloko, 28 valstiečių sąjungos ir socialistų liaudininkų, 12 socialdemokratų ir 2 nepartiniai (dar buvo 7 žydų, 3 lenkų ir 1 vokiečių atstovas).

Susirinkęs gegužės 15 d., steigiamasis seimas vienu balsu patvirtino Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymą ir tuojau pareiškė, kad ji būsianti demokratinė respublika. Turėdamas uždavinį sudaryti valstybės konstituciją, steigiamasis seimas iš pradžių sudarė naują laikinę konstituciją, kuri buvo prezidento

Aleksandras Stulginskis,
steigiamojo seimo pirmininkas (1920-1922 m.) ir antrasis Lietuvos prezidentas (1922- 1926 m.).

A. Smetonos paskelbta 1920 metų birželio 10 dieną. Prezidentą turėjo rinkti steigiamasis seimas, tačiau, ligi jis buvo išrinktas, jo pareigas ėjo st. seimo pirmininkas A. Stulginskis. Lenkų puolimo metu, 1920 m. spalių mėnesį, st. seimas padarė pertrauką ir įkūrė vadinamąjį mažąjį seimą iš st. seimo pirmininko ir šešių renkamų narių, kurie perėmė einamuosius st. seimo darbus.

Konstitucija. Galutinė konstitucija buvo priimta tik 1922 metų rugpiūčio mėn. 1 d. (vienų krikščionių demokratų balsais; kitos partijos balsavo prieš ją).

Konstitucija nustatė Lietuvos valstybei demokratinės respublikos formą (str. 1) su valstybės spalvomis — geltona, žalia, raudona — ir valstybės ženklu — baltu Vyčiu raudoname dugne (str. 7). Piliečiams laidavo plačias teises ir laisves ir apsaugojo nuosavybės teisę (str. 8-21). Tautos atstovai, renkami kas treji metai visuotiniu, lygiu, tiesioginiu ir slaptu balsavimu, proporcingąja rinkimų sistema, turėjo sudaryti seimą, kurs turėjo leisti įstatymus, prižiūrėti vyriausybės darbus, tvirtinti biudžetą, sutartis, pradėti ar baigti karą ir t.t. (str. 22-39). Respublikos prezidentas renkamas irgi seimo absoliučia balsų dauguma ir taip pat trejiems metams (str. 44). Prezidentas galėjo būti seimo atstatytas $^2/_3$ balsų. Tačiau prezidentas turėjo teisę paleisti seimą ir skelbti naujus rinkimus, tik ne vėliau, kaip po 60 dienų. Naujas seimas turėjo perrinkti prezidentą (str. 52). Prezidentas turėjo teisę skirti ministerį pirmininką ir tvirtinti kitus ministerius, kurie visi solidariai turėjo atsakyti seimui už politiką ir savo darbus. Tautinėms mažumoms buvo suteiktos teisės autono-

miškai tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus (str. 73-74). Religijos mokymas mokyklose padarytas privalomu, o visoms tikybinėms organizacijoms leista tvarkytis pagal savo kanonus ar statutus (str. 83). Šeimos gyvenimo pagrindu laikoma moterystė. Abiem lytim suteikta teisių lygybė (str. 98). Konstitucija galėjo būti pakeista tik 3/5 visų atstovų balsų dauguma. Tie pakeitimai dar galėjo būti perduoti referendumui (str. 103), išskyrus tuos, kurie būtų padaryti 4/5 balsų.

Tuojau įsigaliojus konstitucijai (1922. VIII. 6), buvo paskelbti rinkimai į pirmąjį seimą (1922. X. 10—11); jis susirinko lapkričio mėn. 13 d. ir išrinko konstitucijos nustatyta tvarka prezidentą Aleksandrą Stulginskį (XII. 21), kurs ligi tol, kaip steigiamojo seimo pirmininkas, ėjo prezidento pareigas. Valstybė perėjo į konstitucinio demokratinio parlamentarizmo periodą.

2. Žemės reforma

Rusų valdžios valdytų žemių perėmimas. Žemės valdymo ir nuosavybės santykiais ėmėsi rūpintis dar laikinė vyriausybė 1918 metais. Pirmiausia ji paėmė į savo globą visus buvusius Rusijos valstybės miškus, o taip pat majoratų ir net negrįžusių į savo vietas privatinių savininkų miškus ir sustabdė jų naikinimą. Toliau vyriausybė paskelbė, kad majoratų žemės (t.y. žemės, kurios rusų valdžios buvo nusavintos 1835 ir 1842 metais) ir majoratų turtai esą neginčijama valstybės nuosavybė, kuri rusų valdžios įvairiais mūsų kraštui priešingais tikslais buvusi pavesta valdyti atskiriems žmonėms; todėl tos žemės su priklausančiais turtais turinčios atitekti Lietuvos valstybei, turinčios būti sunaudotos žemės reformai (bežemiams ir mažažemiams aprūpinti žeme) ir įvairiems kitiems bendriesiems Lietuvos valstybės reikalams. Tad laikinė vyriausybė įsakė Žemės Ūkio Ministerijai perimti majoratus ir valdyti, ligi steigiamasis seimas išspręs tų turtų likimą.

Pirmasis pilietybės įstatymas taip pat įterpė vieną straipsnį, kuriuo žemė, valdoma rusų vyriausybės įkurdintų Lietuvoj kolonistų, iš jų atimama ir grąžinama Lietuvos valstybei, o ši pasižada grąžinti kolonistams pinigus, kiek jie patys už tą žemę yra sumokėję.

Žemė savanoriams ir kitiems kariams. 1918 ir 1919 metų pradžioje kovos su raudonąja armija ir su lenkų įsiveržimu privertė vyriausybę ieškoti priemonių savanoriams paskatinti į organizuojamąją kariuomenę. Viena iš tokių priemonių buvo pažadėjimas žemės; buvo paskelbta, kad bežemiai ir mažažemiai, kurie savo noru arba šaukiami stos į Lietuvos kariuomenę ir ištikimai ištarnaus ligi demobilizacijos, turės pirmenybę prieš visus kitus gauti žemės iš valstybės (kurie buvo sužeisti ir nustojo sveikatos, galėjo gauti žemės jau 1919 metais). Jau tada buvo nustatyta (1919 metų birželio mėn. 20 d. įstatymu), kad tam tikslui bus suvartotos ne tik valstybei priklausančios žemės, bet ir privatinės. Priverstinai turėjo būti paimta 15% žemės iš tų savininkų, kurie jos turėjo nuo 500 ligi 800 hektarų, ir 30% iš tų, kurie turėjo žemės daugiau, kaip 800 hektarų. Steigiamajam seimui buvo paliktas išspręsti atlyginimo klausimas ir sąlygos, kuriomis apdovanotieji žeme turėjo tapti jos savininkais. Tada buvo nustatyta, kad vienas kariškis prie daikto turėjo gauti nuo 8 ligi 20 hektarų (dešimtinių), destis kokios rūšies žemė. Kiekvienam tokiam įsikuriančiam ūkiui valstybė davė dar pašalpos — medžių ligi 100 kelmų ir javų ligi 30 pūdų žieminių ir 50 pūdų vasarinių. Gautoji žemė negalėjo būti nei kam nors parduota nei kitaip kaip perleista be vyriausybės sutikimo.

Steigiamojo seimo įvykdytoji žemės reforma. Laikinį žemės reformos įstatymą steigiamasis seimas beveik be pakeitimų patvirtino (1920. VIII. 3), tepridėjęs tik tiek, kad, aprūpinus žeme kariškius, žemės galėjo gauti ir bežemiai su mažažemiais (ligi 20 ha), — visų pirma tie iš mažažemių, kurių laukas prieina prie skirstomojo dvaro lauko, ir tie to paties dvaro darbininkai, kurie yra vedę, turi vaikų ir nuo seniau tame dvare gyvena.

Šalia tos mažosios reformos, 1920 metais steigiamasis seimas pradėjo svarstyti ir didžiąją žemės reformą. Jau rugpiūčio 14 d. jis išleido žemės reformos įstatymą, kuriuo buvo nusavinti privatiniams asmenims priklausantieji miškai ir kirtimai, didesni, negu 25 ha, be to, pelkės, durpynai, ežerai ir žemės gelmių turtai, kurių savininkai turėjo daugiau, negu 70 ha žemės. Majoratai, caro dovanotieji arba palengvintomis sąlygomis įgytieji dvarai buvo konfiskuoti be jokio atlyginimo.

Didžiosios žemės reformos įstatymas buvo išleistas tik 1922 metais (kovo 29 d.). Jos tikslas buvo ne tik aprūpinti žeme bežemius ir mažažemius, bet ir patį žemės valdymą taip sutvarkyti, kad būtų tinkamos sąlygos tarpti žemės ūkiui, — pirmiausia smulkiajam ir vidutiniajam ūkiui. Reforma, be to, dar norėjo perimti į valstybės nuosavybę tuos žemės turtus, kuriuos valstybė gali tikslingiau sunaudoti ir apsaugoti, negu privatiniai asmens.

Be to, dar turėjo būti reformos paliesta visa toji privatinių savininkų žemė ir žemės ūkiai, kurie vieno asmens arba šeimos bendrai valdomi sudarė daugiau, kaip 80 hektarų. Bermonto būriuose ir lenkų kariuomenėje tarnavusių arba veikusių prieš Lietuvos nepriklausomybę asmenų žemė buvo visa paimta reformos reikalui. Bažnyčių ir vienuolynų žemės buvo traktuojamos lygiomis su privatinių savininkų žemėmis. Tas nusavinimas nelietė svetimšalių, kurie išimties keliu galėjo prieš karą turėti žemės; tačiau jie turėjo per trejus metus perleisti savo žemes Lietuvos piliečiams.

Pirmučiausia buvo nusavinti stambesnieji ir labiausiai apleisti dvarai. O žemės tų savininkų, kurie turėjo ne daugiau, kaip 150 ha, ir kurie patys žiūrėjo ūkį, galėjo būti nusavintos tik reformos pabaigoj. Nauju, prieš keletą metų padarytu žemės reformos įstatymo pakeitimu ta 150 ha norma palikta nepaliesta.

Visas tuo būdu sudarytas „žemės fondas" (apie 500.000 ha dabartinės Lietuvos plote, — išėmus Klaipėdos kraštą, kur žemės reformos nebuvo) buvo išdalintas bežemiams, mažažemiams, darbininkams, amatininkams, ūkininkams, kuriems 1861 metais buvo žemės atimtos ir priskirtos prie dvarų, taip pat žemės ūkio mokykloms, pavyzdiniams ūkiams, prieglaudoms, ligoninėms, miestams, parapijoms ir t.t. Už gautą nuosavybėn žemę visi, išėmus kariškius, turėjo per 36 metus sumokėti išperkamuosius mokesčius, kurie buvo iš pradžių nustatyti rugiais pagal žemės rūšį, o paskiau litais. Taip pat buvo nustatytos sąlygos, kuriomis naujakuriai turėjo gauti pašalpą ar paskolą ir kuriomis ją gavę turėjo grąžinti.

Atlyginimo už nusavintą žemę reformos įstatymas nustatė daugiausia 480 auksinų už dirbamosios žemės hektarą, o už miško hektarą — 120 auksinų. Tie, kurie žemės turėjo ne

daugiau, kaip 200 ha, galėjo už žemes, nusavintas žemiau 150 ha, gauti paprastą rinkos kainą. Tos normos, nustatytos sena vokiečių okupacijos valiuta, turėjo būti atitinkamai pakeistos. Paskutiniu laiku vyriausybė dėl atlyginimo ėmė daryli sutartis su buvusiais savininkais.

Ta didžioji reforma, iš pamatų pakeitusi žemės valdymą Lietuvoje, apėmė taip pat ir kaimų skirstymą viensėdžiais ir likvidavo servitutus bei bendrąsias ganyklas (tatai jau buvo daroma ir laikinės vyriausybės).

3. Savosios valiutos įvedimas

Svetimi pinigai Lietuvoje. Greta žemės reformos, tvarkančiosi valstybės ūkiui didžiausią reikšmę turėjo ir savos lietuviškos valiutos įvedimas. Karo ir pokarinių suiručių metu buvo išleista daugybė popierinių pinigų, kurių vertė nuolat krito ir darė gyventojams daug nuostolių. Nuo tos negerovės išgelbėjo tik pastovaus savo lito įvedimas. Didžiojo karo pradžioj, vokiečiams okupavus Lietuvą, senieji rusų rubliai tol buvo apyvartoje, kol Vokietija nutarė pati leisti okupuotam kraštui popierinius pinigus, pavadinusi juos iš pradžių ostrubliais (arba obostrubliais), o paskiau ostmarkėmis. Tą emisijos operaciją atliko vadinamoji *Darlehriskasse-Ost.* Ostrublio vertė buvo lygi 2 vokiškom markėm (nors aukso rublio vertė buvo lygi 2,16 mark.). Kai Valstybės Taryba 1918 m. pabaigoje perėmė valdžią, ji pinigų emisiją ir toliau paliko Vokietijos bankui, leisdama pakeisti tiktai patį pinigų pavadinimą, būtent markę — auksinu, o pfenigą — skatiku (1919 m. vasario mėn. 26 d. įsakymas). Kai okupacijos organai 1919 metų vidury galutinai išsikraustė iš Lietuvos, buvo sudaryta sutartis su Vokietija, kad ji palaikys ostmarkių lygybę su vokiečių marke ir keis visus suplyšusius ar susinešiojusius popierinius pinigus naujais ženklais, ligi Lietuvos vyriausybė išleis savuosius pinigus. Tik dabar patys tų pinigų mainai, vietoj vokiečių bankų, kurių nebebuvo Lietuvoj, turėjo būti daromi Lietuvos iždinei tarpininkaujant. Senieji rusų pinigai buvo iš pradžių (1919. II. 4) Valstybės Tarybos uždrausti vartoti, bet kiek vėliau (III. 17) Finansų Ministerija galėjo leisti įstaigoms priiminėti caro ir Dūmos rub-

lius. Tik vadinamosios „kerenkos" (rusų min. pirmininko Kerenskio metu išleistieji pinigai) buvo uždrausti vartoti ir įvežti.

Toks svetimų pinigų leidimas ir vartojimas valstybėje ilgai negalėjo būti kenčiamas, juoba, kad greitai jų vertė ėmė kristi, darydama daug nuostolių krašto gyventojams. Dar karo metu, 1917 m., popierinių ostmarkių pas mus tebuvo apyvartoje maždaug apie 125 milijonus, — jų vertė siekė apie 187 milijonus aukso litų; karo pabaigoje Lietuvoje buvo apyvartoje 290 milijonų ostmarkių, ir jų vertė buvo 364 milijonai litų. O 1922 metų rugsėjo mėnesį popierinių ostmarkių apyvartoje jau buvo apie 3.500 milijonų; bet, kritus vokiečių markės vertei, ir jų vertė nukrito net ligi 17 milijonų litų.

Litas. Savų pinigų klausimą išsprendė 1922 metų rugpiūčio 16 d. įstatymas, paskelbęs naują piniginį vienetą — litą (100 centų) ir pinigų sistemą, paremtą auksu (litas = 0,150462 gramų gryno aukso). Nauja piniginė valiuta buvo įvesta į apyvartą rugsėjo 25 d.; jos kursas buvo kasdien Finansų Ministerijos nustatomas, lyginant su ostmarkėmis. Ligi metų pabaigos ji turėjo išstumti iš apyvartos svetimas valiutas.

Pati emisija (pinigų leidimas) buvo pavesta dvidešimčiai metų naujai įsteigtam Lietuvos Bankui, kuriam vyriausybė leido pasinaudoti reikalingu kreditu iš aukso, gauto taikos sutartimi su Rusija (3 milijonai aukso rublių — 15 milijonų litų). Lietuvos Bankas savo pagrindinį kapitalą (12 milijonų litų) sudarė iš akcijų, kurių daugumas priklausė vyriausybei. Pagal įstatymą, Banko valdytoją skiria ir atleidžia respublikos prezidentas, ministerių kabinetui pristačius; valdybą ir tarybą renka akcininkai. Lietuvos Bankui buvo pavestos ir visos valstybės iždinės. Savo emisiją Lietuvos Bankas jau iš pat pradžios visiškai padengdavo aukso fondu arba aukso vertės valiuta, todėl ir lito vertė visada buvo tikra ir pastovi (įstatymas reikalauja, kad ne mažiau, kaip 1/3 esamos apyvartoje banknotų sumos, būtų padengta auksu). Banknotų suma nuolat augo ir prašoko 100 milijonų litų. Lietuvos valiuta yra viena iš stipriausių valiutų pasauly. Kad ir visą pasaulį palietė ekonominiai sunkumai, tačiau lito vertė dar niekad nebuvo nukritusi.

IV. Tarptautinių santykių plėtimas

1. Įstojimas į Tautų Sąjungą ir Lietuvos pripažinimas de jure

Nuo Vilniaus konferencijos (1917 m.) laikų Taryba rūpinosi išgauti Lietuvos valstybės pripažinimą. Pati nepriklausomybės paskelbimo formulė (1918.11.16) numatė kreipimąsi į Rusijos. Vokietijos ir kitų valstybių vyriausybes, kad jos pripažintų nepriklausomą Lietuvos valstybę. Dar prieš sudarant pirmąją vyriausybę, tokį pripažinimą, nors ir su rezervais, padarė Vokietija (1918 m. kovo 23 d.). Sovietų Rusija tatai padarė, pasirašydama taikos sutartį (1920.VII.12). Kai kurios kitos valstybės (pav., Anglija, Prancūzija, Norvegija, Italija, Šveicarija, Švedija, Danija, Olandija, Suomija, Latvija, Lenkija) iš pradžių tepripažino Lietuvą tik de facto, t. y. nesiimdamos ginti naujos valstybės teisių būti nepriklausomai. Taikos kongreso metu (1919 m.) Lietuvos delegacija išdėstė (1919. II. 16) savo teises lygiomis su Lenkija dalyvauti jo darbuose, tačiau kongresas į tatai neatsižvelgė, rezervuodamas čia daugiausia senosios Rusijos teises spręsti visų Pabaltijo valstybių likimą.

Susikūrus Tautų Sąjungai (pagal Versalio sutartį, pasirašytą 1919 metų birželio 28 d.), Lietuvos vyriausybė kreipėsi į ją, prašydama priimti Lietuvą į tą naują tarptautinių santykių tvarkymo ir taikos saugojimo įstaigą, kaip savarankišką nepriklausomą valstybę. Tatai buvo reikalinga dar ir dėl to, kad jau nuo 1920 metų rugsėjo mėnesio Lietuva sutiko savo ginčus su Lenkija perduoti Tautų S-gos Tarybai, dar nebūdama jos narys. Pirmasis visuotinis Tautų S-gos susirinkimas (1920. XI. 15 — XII. 18) ilgai svarstė Lietuvos (o taip pat ir Latvių bei Estų) prašymą, tačiau nesiryžo dar jo patenkinti; ypač nesiryžo dėl to, kad daugumas tuometinių Tautų S-gos narių dar netikėjo Pabaltijo valstybių pastovumu, ar nenorėjo prisiimti T. Sąjungos pakto (str. 10) uždedamų prievolių ginti tas naujas valstybes prieš kaimynų agresiją ar apskritai vengė čia susirišti kuo nors buvusios ar būsimos Rusijos .atžvilgiu. Tik penkių valstybių atstovai (Kolumbijos, Italijos, Paragvajaus, Persijos ir Portugalijos) teišdrįso tada ginti Pabaltijo valstybių priėmimą su visais iš to einančiais padariniais. Daugumas kitų valstybių pasiūlė tą

klausimą atidėti, ligi sąlygos leis jį galutinai išspręsti, o tuo tarpu Pabaltijo valstybėms parodė savo palankumą, leisdamos joms dalyvauti techniškose T. S-gos organizacijose, kur gali bendradarbiauti ir nenariai. Visuotinis T. S-gos susirinkimas, be to, nusprendė būsimąjį Pabaltijo valstybių priėmimą į T. S-gą suvaržyti pasižadėjimais saugoti mažumų teises, kaip tat buvo padaryta tam tikrose sutartyse su Lenkija, Čekoslovakija ir t.t.

Kitame visuotiniame Tautų Sąjungos susirinkime (1921 m.) visų trijų Pabaltijo valstybių priėmimo klausimas buvo teigiamai išspręstas, tačiau ne be sunkenybių Lietuvai. Tuo metu didžiosios valstybės Latviją ir Estiją jau buvo pripažinusios de jure, o Lietuvai tokį pripažinimą dar atidėjo, ligi bus išspręstas konfliktas su Lenkija. Be to, Lenkijos delegatas Tautų Sąjungoj įteikė skundą dėl tariamų lenkų persekiojimų Lietuvoj ir reikalavo vėl atidėti Lietuvos priėmimą. Tačiau daugumas delegatų balsavo už priėmimą, rasdami, kad Lietuva įvykdė visas sąlygas, kurių reikalauja Tautų S-gos paktas (už atidėjimą komisijoj balsavo Lenkai, Rumunai ir Jugoslavai, o prieš priėmimą — Lenkai ir Rumunai).

Tuo būdu nuo 1921 metų rugsėjo 22 d. Lietuva įėjo lygiomis teisėmis į pasaulio valstybių draugiją. Bet tas įėjimas dar neišsprendė juridinių santykių su visa eile valstybių. De jure Lietuva tebuvo pripažinta tik Vokietijos, Rusijos, Šveicarijos, Argentinos, Meksikos ir Latvijos bei Estijos (šias pastarąsias tada jau buvo pripažinusi de jure 21 valstybė). Iš didžiųjų santarvės valstybių pirmoji pripažino Lietuvą Šiaurės Amerika (VII.28); Anglija, Prancūzija, Italija ir Japonija pripažino tiktai 1922 metų gruodžio 20 dieną, pateikusios sąlygą, kad Lietuva pripažintų Versalio sutarties nuostatus, liečiančius Nemuno navigacijos režimą, t. y. jo internacionalizavimą. Nuo tos dienos Lietuvos valstybė užmezgė normalius diplomatinius santykius su visomis valstybėmis, išėmus Lenkiją, ir įsteigė svarbesniosiose valstybėse savo pasiuntinybes.

2. Lietuvos Latvijos sienos nustatymas

Susikūrus nepriklausomai Latvijai, iš pradžių jos ir Lietuvos siena buvo laikoma buvusios Kuršo gubernijos siena. Bet

kadangi ji nesutapo su etnografine lietuvių siena, tai pradžioje čia pasitaikydavo nesusipratimų. Visiems neaiškumams likviduoti 1921 m. buvo sudarytos specialios abiejų pusių komisijos (lietuvių komisijai pirmininkavo pirmasis ir dabartinis prezidentas A. Smetona), kurios savo konferencijose, tarpininkaujant škotui prof. Simpsonui, išvedė sieną, nedaug tenutoldamos nuo buvusios gubernijos sienos. Tik Palangos pajūris (nuo Šventosios) ir kai kurios Pakuršės lietuviškos sodybos, buvusios Kuršo gubernijoje, buvo priskirtos prie Lietuvos, o Žiemgalos pasieny prie Latvijos buvo priskirti kai kurie buvusios Kauno gubernijos kaimai. Iš viso iš buv. Kuršo gubernijos prie Lietuvos buvo priskirti 183 kv. klm., o prie Latvijos iš buv. Kauno gub. — 290 kv. klm.; taigi Latvija tada gavo 107 kv. klm. daugiau, negu Lietuva. Lietuvos Latvijos siena susidarė 487 klm. ilgumo. Ji visa, nuo Šventosios upės (pajūry) iki Lenkų okupuoto Vilniaus krašto (netoli Turmanto stoties), buvo nukaišiota gairėmis; tokia pat ji tebėra ir iki šiol.

3. Klaipėdos krašto prijungimas

Mažosios Lietuvos klausimas, Lietuvos valstybei kuriantis. Lietuvos valstybė iš pat pradžių buvo kuriama grynai tautiškais pagrindais, — taigi nesiekiant istorinių sienų, bet norint sujungti į vieną valstybę visas lietuvių gyvenamąsias žemes. Tad valstybės kūrėjai svajojo, kad į nepriklausomą Lietuvą turi įeiti ne tik Rusų valdžioje buvusi Didžioji Lietuva, bet ir jau daug amžių Vokiečių valdoma Mažoji Lietuva.

Okupacijos metu ir Vilniaus konferencija ir Taryba vengė aiškiai kelti Mažosios Lietuvos klausimo; buvo pasitenkinta bendru posakiu, kad būsimoji Lietuva turinti apimti lietuvių gyvenamąsias (etnografines) žemes. Priešingai, lietuviai Rusijoje, Amerikoje ir kitur užsieniuose nebuvo tuo atžvilgiu suvaržyti ir aiškiai pabrėžė savo reikalavimuose Mažosios ir Didžiosios Lietuvos sujungimą. Taikos konferencijoje Paryžiuje Lietuvos delegacija jau oficialiai ta prasme išdėstė savo reikalavimus (1919.III.24.).

Klaipėdos krašto atskyrimas nuo Vokietijos. Taikos konferencija tik iš dalies teatsižvelgė į tuos lietuvių reikalavimus:

ji atskyrė nuo Vokietijos tik mažą dalį žemių, kuriose nuo senų senovės gyveno lietuviai. Bet kadangi tada Lietuvos likimas formaliai dar nebuvo išspręstas, tai tas atskirtas kraštas, gavęs Klaipėdos krašto vardą, nebuvo prijungtas prie Lietuvos, o buvo laikinai paliktas didžiųjų valstybių žinioje. Prancūzų vyriausybė buvo įgaliota laikinai administruoti tą kraštą. Atsiųstas ten iš pradžių vienas generolas *(Odty),* o paskiau komisaras *(Petisnė)* nepakeitė senos būklės ir paliko visus senus Prūsijos valdininkus, tesukūrę patariamąją direktoriją iš vietinių vokietininkų; šitokia direktorija, negalėdama atvirai reikalauti atskirto krašto grąžinimo Vokietijai, stengėsi sudaryti „laisvąją valstybę" *(Freistaat).* Klaipėdos krašto lietuvių atstovai paskelbė norą prisijungti prie Didžiosios Lietuvos tam tikros vietinės autonomijos sąlygomis; kooptuoti, jie dalyvavo ir Valstybės Tarybos darbuose. Steigiamasis seimas taip pat svarstė Klaipėdos krašto klausimą ir, atsižvelgdamas į ilgą ten Vokietijos viešpatavimą, pareiškė (1921.XI.il.), kad tas kraštas turėtų būti prijungtas prie Lietuvos, kaip atskiras autonominis vienetas.

Klaipėdos krašto klausimas buvo iškeltas ir Hymanso projekto svarstymuose, kurių metu paaiškėjo, kad krašto prijungimas prie Lietuvos galėjo būti viena iš to projekto priėmimo perspektyvų.

Klaipėdos krašto prisijungimas prie Lietuvos. 1922 metų rudenį, Hymanso projektui žuvus, didžiosios valstybės sudarė komisiją būsimam Klaipėdos krašto statutui svarstyti. Paruošiamieji darbai Paryžiuje parodė, kad tos komisijos sumanymuose buvo ir „laisvojo krašto" idėja. Pačiame krašte vokiečiai varė kaskart vis didesnę ir griežtesnę propagandą už tą idėją, nepaisydami ekonominių sunkenybių ir nuostolių. Susipratę vietos lietuviai, nenorėdami leisti tokiai krypčiai įsivyrauti, padedami savanorių būrio iš Lietuvos, sukilo su ginklu rankose prieš vietinę Klaipėdos krašto vyresnybę ir 1923 metų sausio mėn. pradžioj užėmė kraštą.

Didžiosios valstybės, kurios tuo metu buvo susidomėjusios vakarinės Vokietijos dalies *(Ruhro* srities) okupacija, sujaudintos tų įvykių Klaipėdoje, įtarė Lietuvos vyriausybę dalyvavus paties sukilimo ruošime ir pasiuntė nepaprastą komisiją tvarkai grąžinti. Sukilėliai tuo tarpu reikalavo, kad Prancūzų komisaras

ir Įgula pasišalintų. Lietuvos vyriausybė atrėmė įtarimus, tačiau apsiėmė atšaukti visus iš Didžiosios Lietuvos išėjusius savanorius, pasižadėjo viską padaryti ramybei ir taikai išlaikyti ir tam tikslui pasiuntė iš savo pusės specialų komisarą. Didžiosios valstybės, arba vadinamoji Ambasadorių Konferencija, buvo patenkintos jų komisijos ir Lietuvos komisaro bendradarbiavimu visų įvykių likvidavime ir 1923 metų vasario 16 d. nutarė Klaipėdos kraštą priskirti prie Lietuvos valstybės, pačiam kraštui suteikiant autonominį režimą. Be to, turėjo būti duotas laisvas tranzitas Nemunu iš lietuvių ir lenkų gyvenamų sričių ir grąžintos santarvininkių administracijos ir okupacijos išlaidos.

Tais principais turėjo būti tarp didžiųjų valstybių ir Lietuvos sudaryta ir pasirašyta konvencija. Lietuvos vyriausybė pasiuntė į Paryžių savo delegatus derybų su Ambasadorių Konferencija.

Derybos su didžiosiomis valstybėmis dėl Klaipėdos krašto perėmimo buvo labai sunkios. Salia punktų, dėl kurių buvo susitarta, Ambasadorių Konferencija norėjo Klaipėdos konvencijos nuostatais pralaužti Lietuvos nusistatymą Lenkijos atžvilgiu ir patenkinti šiosios reikalavimus turėti laisvą tranzitą. 1923 metų balandžio mėnesį derybos buvo pertrauktos. Gegužės 7 d. Lietuvos vyriausybė pati paskelbė autonominį Klaipėdos statutą, prisitaikydama prie punktų, kuriais buvo pasiekta susitarimo su Ambasadorių Konferencija. Ši betgi protestavo prieš tai, pareikšdama, kad ligi nėra pasirašyta ir ratifikuota konvencija, pats suverenitetas Klaipėdos krašte tebepriklausąs santarvės valstybėms, ir todėl visi Lietuvos vyriausybės aktai neturį galios. Derybos vėl buvo atnaujintos liepos mėnesį, tačiau nedavė vaisių. Ambasadorių Konferencija pagaliau įteikė ultimatumą (rugpiūčio 8 d.), kuriuo pareikalavo per mėnesį laiko pasirašyti be jokių pataisų ir rezervų konferencijos paruoštą projektą. Be anksčiau minėtos Lenkijai tranzito laisvės net karo medžiagai, tame projekte dar buvo numatytas lenkų atstovas Klaipėdos uosto komitete ir, be bendros laisvosios zonos, dar turėjo būti išnuomota Lenkijai 99 metams uosto dalis. Be to, Ambasadorių Konferencija reikalavo, kad Lietuva prieš ratifikaciją leistų laisvai medžius plukdyti Nemunu.

Lietuvos vyriausybė atsakė, kad ji negalinti to ultimatumo

laikyti sutinkančiu su pirmiau paskelbtomis (vasario 16 d.) sąlygomis ir pasiūlė tą ginčą pateikti Hagos Teismui. Ambasadorių Konferencija apkaltino Lietuvą Tautų Sąjungai, kad ji savo elgesiu Klaipėdoje gresianti suardyti taiką ir gerus internaciolinius santykius ir pareikalavo pritaikyti pakto 11 str.

Tautų Sąjungos Taryba, išklausiusi Lietuvos delegato (Galvanausko) protestą prieš tokį Ambasadorių Konferencijos skundą ir pranešimą apie priežastis, dėl kurių Lietuva negalėjo priimti pasiūlyto projekto be pataisų ir be rezervų, nusprendė sudaryti specialią komisiją konvencijos projektui paruošti, pašalinant visus nesusipratimus (1923.XII.17.). Tą komisiją sudarė pirmininkas — Šiaurės Amerikos pilietis Devis *(Norman Davis),* vienas olandas ir švedas, kurie 1924 metais vasario mėnesį apsilankė Klaipėdoje. Komisijai pavyko susitarti su Lietuvos vyriausybe, ir tas susitarimas Tautų S-gos Tarybos buvo priimtas (1924.III.14), vieniems lenkams pareiškus nepasitenkinimą, kad nebuvo atsižvelgta į jų interesus. Netrukus po to, 1924 metų gegužės mėn. 8 d. komisijos nustatytas susitarimo, arba konvencijos, tekstas buvo pasirašytas Paryžiuje Lietuvos ir didžiųjų valstybių įgaliotinių. Nuo to laiko Klaipėdos kraštas yra neginčijama Lietuvos valstybės dalis. Jis turi savo autonominę valdžią, o respublikos vyriausybei ten atstovauja prezidento skiriamas gubernatorius. Tik ne visur tiksliai apibrėžtos laisvės, kurių suteikė konvencija klaipėdiečiams Lietuvos suverenitete, davė progos nelojaliems arba priešingiems Lietuvai gaivalams trikdyti normalų krašto gyvenimą ir kelti konfliktus su respublikos vyriausybe. Čia, be to, dar nemažai prisidėjo Vokietija, kuri, tam tikrą laiką būdama Tautų Sąjungos narys, ne kartą skundė Tautų Sąjungai Lietuvos vyriausybę už tariamą konvencijos nesilaikymą; tuo tarpu ta pati Vokietija visokiais slaptais būdais kišosi į Klaipėdos vidaus administracijos reikalus ir kiršino gyventojus prieš visą eilę konvencijos nuostatų. Dėl tos priežasties Klaipėdoje maža tėra ramumo ir darnaus sugyvenimo.

Vokietija, svajodama vėl užgrobti Klaipėdos kraštą, tam neturi jokio juridinio pagrindo, nes, pasirašydama Versalio sutartį, ji sutiko su Klaipėdos krašto atskyrimu, o 1928 m. darydama sienų sutartį su Lietuva, niekieno neverčiama Klaipėdos kraštą pripažino Lietuvai.

Klaipėdos konvencija, kurią 1924 m. gegužės 8 d. pasirašė Paryžiuje Prancūzų ministeris pirmininkas ir užsienių reikalų ministeris ***Poincarė,*** italų ambasadorius ***Avenzzana,*** japonų ***ambasadorius Ishii,*** anglų markizas ***de Crewe*** ir Lietuvos ministeris pirmininkas ir užsienių reikalų ministeris ***Galvanauskas,*** — susideda iš penkių dalių. Pirmoji — pagrindinė konvencija perduoda Lietuvai suverenitetą Klaipėdos krašte, uždeda pareigą atlyginti okupacijos išlaidas ir dalį reparacijų, nustato optacijos sąlygas, atleidžia klaipėdiečius ligi 1930 metų nuo karo prievolės ir duoda teisę Tautų S-gos tarybos nariams atkreipti dėmesį į konvencijos laužymus; o jei dėl to nebūtų sutikimo su signatarais, šiems paliekama laisvė pateikti ginčą Hagos Teismui. Antroji dalis yra priedėlis, kuris išdėsto autonominį statutą, būtent apibrėžia vietinių organų kompetenciją, nustato seimelio ir direktorijos sudarymą, gubernatoriaus funkcijas, santykius tarp teismo organų, dviejų kalbų oficialumą, finansinius atsiskaitymus ir paties statuto keitimo procedūrą. Trečiojoj daly nustatomas Klaipėdos uosto valdymas; tarp kito ko, sudaroma uosto direktorija iš Lietuvos vyriausybės, Klaipėdos direktorijos ir Tautų Sąjungos atstovų ir nustatoma laisvoji uosto zona. Ketvirtoji dalis liečia tranzitą upe ir geležinkeliais. Pagaliau penktoje dalyje signatarai apsiima pripažinti po ratifikacijos teisėtais Lietuvos vyriausybės aktus, kuriais ji palaikė tvarką šalyje. Lietuvos seimas konvenciją ratifikavo tų pat metų liepos m. 30 d.

4. Santykiai su Lenkija paskutiniaisiais metais

Demarkacinė linija. Kai **1924** m. Klaipėdos klausimas tarptautinėje plotmėje buvo galutinai išspręstas ir tapo Lietuvos vidaus reikalu, Lietuvos valstybei teliko iš sunkesnių klausimų su užsieniu tik nebaigta Vilniaus byla su Lenkija. **1922** m. Lenkijai atsisakius eiti į tarptautinį Hagos Teismą ir Lietuvai dėl to atsisakius su tokia kaimyne turėti bet kokių santykių, senoji susitaikinimo procedūra žuvo, tačiau patsai ginčas tarptautinio pobūdžio neprarado; jis ir toliau ėjo Tautų Sąjungoje ir greta jos esančiose institucijose. Hymanso projektui žlugus, Tautų Sąjungos taryba atšaukė savo kontrolės komisiją ir, kaip modus vivendi, pasiūlė vietoj neutralinės zonos nustatyti naują demarkacijos liniją, kuri betgi nieku būdu neturėjo paliesti sienų klausimo. Lietuva pasipriešino tokiam Tautų S-gos Tarybos pasiūlymui, kuris keitė Suvalkų sutarties nustatytą demarkacijos liniją ir kuris tuo būdu darė nuolaidą Lenkijos padarytam smurtui. Tačiau Tautų S-gos Taryba nei atsižvelgė į

griežtą Lietuvos protestą nei priėmė jos pasiūlymą pateikti Hagos Teismui klausimą dėl tokios procedūros teisėtumo (1922—1923 m.).

Kilus klausimui dėl Nemuno neutralizacijos ryšium su Lietuvos pripažinimu de jure, Lietuvos vyriausybė vienoj iš savo notų Ambasadorių Konferencijai Paryžiuje atkreipė dėmesį į tai, kad dėl to nebūtų sunkenybės, jei didžiosios valstybės, remdamosi Versalio sutartimi (87 str.), nustatytų Lenkijos sienas. Notoje buvo pabrėžta, kad, nustatant sienas, reikėtų atsižvelgti į Lenkijos pasižadėjimus Lietuvos atžvilgiu ir į Lietuvos teises bei gyvybės interesus. Tačiau Ambasadorių Konferencija, visai neatsižvelgdama į tuos rezervus ir net neatsiklausdama Lietuvos, — kuriai Versalio sutartis tiek tebuvo privaloma, kiek ji buvo jos priimta, — 1923 metais kovo mėn. 15 d. padarė sprendimą, tarytum ji būtų tam Lietuvos be jokių sąlygų įgaliota, ir prie Lenkijos priskyrė visas jos faktiškai okupuotas Lietuvos sritis. Lietuvos vyriausybė griežtai protestavo prieš tokį sprendimą, kurs neturėjo juridinio pagrindo, ir paskelbė jį nesančiu ir negaliojančiu. Be to, Lietuva kreipėsi į Tautų Sąjungą, kad ši vykdytų savo senesnę rezoliuciją (1922. I. 13), kuria ji pasisakė negalėsianti pripažinti tokio Vilniaus ginčo sprendimo, kurs būtų padarytas ne Tarybos rekomendacija ir be suinteresuotų šalių sutikimo. Tačiau Taryba nepanorėjo tuo reikalu aiškiai pasisakyti ir pasitenkino tiktai pranešdama faktus ir nepasmerkdama neteisėto Ambasadorių Konferencijos akto.

Byla dėl Lenkijos prekių tranzito per Lietuvą. Lenkija vėliau, derybų metu dėl Klaipėdos konvencijos, darė žygių, kad Lietuva būtų priversta užmegzti su ja normalius santykius. Kadangi tatai nepavyko, tai Ambasadorių Konferencija jau po Klaipėdos konvencijos pasirašymo pareiškė norą, kad Lietuva užmegztų santykius su Lenkija ir netrukdytų prekybos nei tranzito (1924. VI. 2). Lietuvos vyriausybė atsakė, kad tol negalėsią būti kalbos apie normalius santykius, kol nebūsiąs išspręstas teritorialinis ginčas, ir kad tam ginčui išspręsti reikalinga sušaukti didžiųjų valstybių, Lietuvos ir Lenkijos konferenciją. Tačiau tas pasiūlymas nebuvo priimtas.

Kitais metais (1925 m.) Lenkija pasiūlė Lietuvai derybas dėl Nemuno atidarymo Kopenhagoje. Kadangi Klaipėdos konvenci-

joje Lietuva sutiko, nepaisydama savo ginčo su Lenkija, atidaryti Nemuną miško plukdymui, todėl pasiūlymą priėmė. Kopenhagos derybos vėliau dar buvo tęsiamos Luganoj (Šveicarijoje). Bet ir čia nedavė vaisių, nes Lenkija Nemuno atidarymą siejo su geležinkelių susisiekimu ir net su konsularinių santykių užmezgimu. Tada Lietuvos vyriausybė, vykdydama savo Klaipėdos konvencijos pasižadėjimą, pati viena išleido vadinamąsias „tranzitinio miško plukdymo Nemunu taisykles" (1926. I. 27).

Derybos su Lenkija santykiams užmegzti ir byla Hagos teisme. Lenkija tuo Lietuvos įstatymu nepasitenkino. Netrukus ji griebėsi dar griežtesnių priemonių prieš lietuvius Vilniaus krašte: uždarinėjo mokyklas, suiminėjo veikėjus ir kunigus, išvarinėjo nuolat ten gyvenančius žmones ir t.t. Buvo pavartotas net falsifikuotas laiškas tariamųjų lenkų mokytojų Lietuvos kalėjimuose, kad būtų galima grasyti Lietuvai nauju smurtu. Lietuvai pagrasyti, Vilniaus krašte buvo pradėti organizuoti iš Lietuvos pabėgusių politinių nusikaltėlių būriai. Tam pat tikslui prie demarkacijos linijos buvo pradėtos grupuoti Lenkų kariuomenės dalys. Tada Lietuvos vyriausybė dėl visų tų persekiojimų ir grasymų vėl apskundė Lenkiją Tautų Sąjungai.

Tautų Sąjungos Taryba, pačiam Pilsudskiui atvykus į Ženevą, įsidėmėjo jo iškilmingus pareiškimus, kad Lenkija pripažįstanti ir gerbsianti Lietuvos nepriklausomybę ir teritorijos integralumą, ir pasiūlė vėl tiesiogines derybas geriems santykiams užmegzti. Taryba drauge pareiškė, kad ta rezoliucija neliesianti klausimų, dėl kurių vyriausybės turinčios skirtingų nuomonių (1927. XII. 10).

Tautų Sąjungos rekomenduotos derybos ėjo Karaliaučiuje, o komisijos dirbo Kaune, Varšuvoje ir Berlyne. Iš daugelio klausimų, įtrauktų į programą, tebuvo išspręstas tiktai klausimas dėl palengvinimų gyventojams abipus vadinamosios administracijos linijos (taip buvo pavadinta senoji demarkacijos linija). Tautų Sąjunga, nepatenkinta tokiais menkais derybų rezultatais, pavedė susisiekimo ir tranzito komisijai ištirti, ar Lietuva nenusižengia internacionaliniams savo pasižadėjimams, trukdydama tranzitą iš Lenkijos. Komisija į tą klausimą atsakė teigiamai, t. y. apkaltino Lietuvą. Lietuva su tuo nesutiko. Tada Tautų Sąjungos Taryba pateikė Hagos Teismui klausimą: ar galiojan-

tieji internacionaliniai pasižadėjimai esamomis aplinkybėmis verčia Lietuvą ir, jei taip, tai kuriomis sąlygomis, imtis priemonių susisiekimui arba kai kurioms jo dalims atidaryti Lentvaravo—Kaišiadorių geležinkelio ruože? Hagos Teismas atsakė į tą klausimą neigiamai ir tuo būdu pateisino Lietuvos nusistatymą prieš Lenkijos ir tranzito komisijos tezes (1931 m.).

Administracinė linija ir toliau liko uždaryta. Teismo sprendimas, pripažinęs Lietuvos laikymuisi pagrindą, labai sustiprino jos pozicijas; tačiau lenkams laikantis ne teisėtumo, bet jėgos principų, abiejų valstybių santykiai nė kiek nepasikeitė. Tokie pat santykiai tarp Lietuvos ir Lenkijos pasiliko ir šiandien.

5. Santykiai su Šv. Sostu ir Lietuvos Bažnyčios reikalai

Nuo senų senovės Lietuvos kultūriniam gyvenimui katalikų Bažnyčia turėjo nepaprastai didelę reikšmę. Iki XIX amž. pabaigos aukštoji Lietuvos Bažnyčios hierarchija ir žemesnioji kunigija, su mažomis išimtimis, buvo didelis lenkinimo veiksnys. Todėl naujai atgimusiai Lietuvos valstybei iš pat pradžių buvo svarbu, kad Lietuvos Bažnyčios reikalai būtų taip sutvarkyti, kad neužgautų lietuvių tautinių interesų. O tą, žinoma, buvo galima sutvarkyti tik per popiežių, valdantį visą katalikų Bažnyčią.

Pirmieji atgimstančios Lietuvos santykiai su Vatikanu buvo užmegzti dar Tarybos, Vilniuje, kai buvo susirūpinta Vilniaus vyskupo paskyrimu. Vėliau Lietuva turėjo savo atstovą Vatikane, o Vatikanas Lietuvoj. Tačiau tie santykiai pasidarė visai oficialūs tik tada, kai Šv. Sostas pripažino Lietuvos valstybę ***de jure*** (1922. XI. 10).

Tuo metu buvo visiškai nesutvarkytas Lietuvos bažnytinės provincijos klausimas. Senosios Lietuvos valstybės laikais, nuo pat krikšto, visa etnografinė Lietuva priklausė Lenkijos Gniezno arkivyskupijai, o rusų valdymo laikais ji buvo įterpta į naujai sudarytą Mogilevo arkivyskupiją, kurios arkivyskupas buvo perkeltas į Petrapilį. Tik XIX a. pradžioje įkurta Vigrių vyskupija priklausė tiesiog popiežiaus, o vėliau jos vietoje įkurta Seinų vyskupija priklausė, taip pat XIX amž. įkurtai, Varšuvos arkivyskupijai. Rusijoje įsigalėjus bolševikams, Mogilevo arki-

vyskupija faktiškai žuvo. Tada kilo pavojus, kad bent okupuotosios Lietuvos Bažnyčia vėl gali būti surišta su Lenkijos arkivyskupijomis. Todėl, užmezgus oficialinius santykius su Vatikanu, pirmas vyriausybės rūpestis buvo sudaryti atskirą Lietuvos bažnytinę provinciją, iš kurios nebūtų išskirtas okupuotasis Vilniaus kraštas. Tačiau Vatikanas 1925 metais sudarė konkordatą su Lenkija, visai neatsižvelgdamas į Lietuvos teises nepabaigtame ginče su Lenkija. Vyriausybė protestavo prieš tokį Vatikano elgesį, kurio negalima buvo laikyti bešališku, ir dėl to santykiai su Vatikanu nutrūko.

1926 metų balandžio 4 d. popiežius savo bule „*Lituanorum gente*" vien tiktai bažnytinės procedūros keliu, t. y. be susitarimo su valstybės vyriausybe, be konkordato, įkūrė savarankišką bažnytinę Lietuvos provinciją ir pertvarkė vyskupijas faktiškose respublikos sienose (be Kauno metropolinės būstinės su arkivyskupu, buvo įsteigtos dar Telšių vyskupija su Klaipėdos prelatūra, Panevėžio, Vilkaviškio ir Kaišiadorių vyskupijos). Tasai sutvarkymas Lietuvos vyriausybės oficialiai buvo pripažintas tik 1927 metais, kai buvo sudarytas ir ratifikuotas konkordatas (įsigaliojęs gruodžio 10 d.).

Tas konkordatas buvo pirmasis nepriklausomosios Lietuvos aktas, kuris nustatė santykius su Šv. Sostu ir katalikų Bažnyčios laisves Lietuvoje. Konkordato taip pat buvo sunormuotas su Bažnyčia susijusių katalikiškų organizacijų veikimas. Tačiau po kelerių metų, įsimaišius politiniams momentams, tarp vyriausybės ir katalikų organizacijos bei dvasininkų kilo konfliktas dėl konkordato straipsnių aiškinimo. Konfliktas pagaliau tiek toli nuėjo, kad net popiežiaus atstovas (nuncijas) buvo išprašytas iš Lietuvos (1931 m. birželio 5 d.). Konkordatas dėl to nebuvo nutrauktas, tačiau mėginimai susitarti dėl vienodo jo aiškinimo lig šiol dar nepasiekė teigiamų rezultatų, nors patsai konfliktas jau gerokai aprimo.

6. Specialines Lietuvos sutartys su kitomis valstybėmis

Draugingumo sutartys su Sovietų Rusija. Kaip visos pasaulio valstybės, taip ir Lietuva įvairiais reikalais yra padariusi daugybę sutarčių su kitomis valstybėmis, tolimesniais ir arti-

mesniais kaimynais. Ypač daug yra padaryta prekybos sutarčių, nes be specialinių sutarčių varyti prekybą su užsieniu mūsų laikais nebeįmanoma. Iš politinių sutarčių paminėtinos yra draugingumo sutartys su Sovietų Rusija ir 1934 m. pasirašytoji Pabaltijo valstybių sąjunga.

1920 m. padarius taiką su Sovietų Rusija, ši daug kartų yra parodžiusi Lietuvai palankumo ir užstojusi Lietuvą jos kovose. Santykiams vis gerėjant, pagaliau 1926 m. (rugsėjo 28 d.) Maskvoje buvo pasirašyta vadinamoji nepuolimo sutartis, kuria abi šalys pasižadėjo visose aplinkybėse gerbti viena antros suverenumą ir teritorialinį integralumą bei neliečiamybę, o taip pat susilaikyti nuo bet kurių agresyvinių (puolamųjų) veiksmų. Abi šalys, be to, pasižadėjo neteikti paramos kitoms valstybėms, kurios pultų vieną iš jų. Šios sutarties pasirašymo metu Sovietų vyriausybė pareiškė atskiram laiške, kad, vadovaudamasi savo simpatijomis ir nuolatiniu noru matyti lietuvių tautą nepriklausomą, ji nekeičia savo nusistatymo dėl teritorialinio suvereniteto Vilniaus srity, kuri buvo pripažinta Lietuvai 1920 metų liepos 12 dienos sutartim. Tuo būdu buvo sustiprinta Lietuvos pozicija Vilniaus klausimu. Dviem atvejais ta sutartis buvo pratęsta su minėtu laišku ligi 1944 metų.

1933 metais Lietuva tą nepuolimo sutartį papildė kita sutartimi, kuri apibūdino užpuoliko sąvoką.

Pabaltijo valstybių sąjunga. Šios sąjungos sumanymas buvo kilęs jau 1919 metais Paryžiaus taikos konferencijos metu. Internacionalinės būklės nenusistojimas Pabaltijy, didžiųjų valstybių varžytynės dėl įtakos mažose valstybėse ir Lenkijos konfliktas su Lietuva ilgai kliudė surasti tinkamą sąjungai formą. Visa eilė konferencijų tarp trijų Pabaltijo valstybių (Lietuvos, Latvijos ir Estijos) arba tarp jų, Suomijos ir Lenkijos pasiliko be vaisių, kol pagaliau Lietuvos vyriausybei pavyko surasti bendradarbiavimo formą, kuri buvo ir Latvių ir Estų priimta; pati sutartis buvo pasirašyta Ženevoje 1934 metų rugsėjo mėn. 12 d. Trijų respublikų vyriausybės ta sutartimi pasižadėjo derinti bendruose klausimuose savo užsienių politiką ir teiktis savitarpy, savo tarptautiniuose santykiuose, politinės ir diplomatinės paramos. Tam tikslui sutarta mažiausiai du kartus metuose rinktis į periodines konferencijas. Iš bendrųjų klausimų sutartis

išskyrė tam tikras vadinamąsias specialines problemas, dėl kurių tuo tarpu sunku būtų rasti bendrą nusistatymą (čia reikia turėti galvoje Vilniaus problemą, kurioje Latviai ir Estai nesiryžta tuo tarpu atvirai stoti į Lietuvos pusę).

Išplėsta ir sustiprinta Pabaltijo valstybių sąjunga turės būti vienas iš svarbiųjų taikos stabilizacijos veiksnių tame Europos kampe, tarp didžiųjų valstybių — Rusijos, Lenkijos ir Vokietijos. Pačioms į sąjungą įeinančioms valstybėms ji duos — ir dabar jau matyti — didesnį svorį kitų pasaulio valstybių tarpe (1936 m. Latvija, kaip Pabaltijo Sąjungos narys, jau išrinkta nenuolatiniu Tautų Sąjungos Tarybos nariu).

V. Lietuvos vidaus politinė raida ir 1926 m. gruodžio 17 dienos perversmas

Pokarinės atmosferos įtaka Lietuvos vidaus gyvenimui. Pokarinių revoliucijų atmosferos įtakoje Lietuvai teko pergyventi didelių politinių įtempimų ir viduje.

Partiškas susiskaldymas Lietuvoje jau buvo pasirodęs ir valstybės kūrimo laikotarpy, o pirmuose nepriklausomosios respublikos metuose stipriai pasireiškė daugiausia iš Rusijos atsinešta socialinio radikalizmo ir neriboto demokratizmo įtaka. Ir steigiamasis seimas ir kiti paprastieji seimai tą radikalizmą reiškė tiek konstitucijoje, tiek visose reformose. Katalikiškosios ir socialistiškosios srovės viena su kita varžėsi, kuri demokratiškesnė ir radikalesnė. Visuotinio ir lygaus balsavimo sąlygose tos varžytynės ėjo ligi demagogijos ir rietenų, kurios visuomenę ne tiek auklėjo ir organizavo, kiek demoralizavo ir skaldė. Pati parlamentarizmo sistema mūsų šalyje, — kur daugumą sudaro ūkininkai be ryškios diferenciacijos, — parodė, kad dirbtiniai susiskaldymai partijomis padaro vyriausybę nevieningą ir bejėgę.

Krikščioniškųjų grupių valdymo metai. Dar steigiamasis seimas, susirinkęs 1920 metais, davė palyginti vienalytę, nors ir keliomis srovėmis susikaldžiusią, krikščionių demokratų daugumą (59 atstovai iš 112). Ji iš pradžių mėgino sudaryti koaliciją su valstiečiais liaudininkais (šie betgi jau 1922 metais nuo koalicijos atskilo, kai teko svarstyti tikybos ir mokyklų klausimus). Pati konstitucija buvo priimta tik krikščionių demokratų balsais.

Pirmas paprastasis seimas, išrinktas 1922 metų pabaigoje, nebedavė jokios partijų daugumos. Net renkant prezidentą atsirado keblumų, kurie negalėjo būti pašalinti, nes opozicija nenorėjo pripažinti prezidento rinkimų teisėtais dėl nepakankamo skaičiaus balsų. Krikščioniškosios grupės, turėdamos tik 38 atstovus iš 78, mėgino valdyti, tikėdamosi sumedžioti keletą balsų iš mažumų ar kitų partijų atskalūnų. Tačiau toksai valstybės reikalų tvarkymas atsitiktinės daugumos dėka seime ilgai negalėjo tęstis, ir seimas dėl to buvo prieš laiką paleistas (1923. III).

Nauji rinkimai vėl davė krikščioniškųjų grupių (krikščionių demokratų, ūkininkų sąjungos ir darbo federacijos) daugumą (40 atstovų iš 78), kuri sugebėjo išlaikyti vyriausybę per visus trejus metus. Tačiau partijų varžytynės tuo metu dar paaštrėjo, ir nauji 1926 metų pavasario rinkimai praėjo užnuodytoj rietenų atmosferoj. Kairiųjų partijų opozicija pasinaudojo tikromis ir pramanytomis vyriausybės klaidomis ir su mažumų ir pirmą kartą respublikos rinkimuose dalyvavusių klaipėdiečių pagalba paveržė iš krikščioniškųjų grupių daugumą seime (jos tegavo tik 30 atstovų iš 85). Tačiau daugumos negavo nė viena kita partija.

Partijų valdymo krizė. Naujajame seime iniciatyvą valdžiai sudaryti, kaip gausingiausi, paėmė valstiečiai liaudininkai. Vyriausybė buvo sudaryta koalicijos pagrindais iš pačių valstiečių liaudininkų, socialdemokratų ir tautinių mažumų atstovų. Valstybės prezidentu buvo išrinktas d r. K a z y s G r i n i u s, o ministerių pirmininku buvo paskirtas valstiečių liaudininkų lyderis M. Sleževičius. Vyriausybė buvo sudaryta kompromiso būdu iš radikalių, bet skirtingų srovių. Ją palaikanti koalicija buvo perdaug marga ir dirbtinai sudaryta. Nuosaikiausi koalicijos nariai — valstiečiai liaudininkai — buvo suvaržyti socialdemokratų, kurie turėjo aiškią klasinę programą, ir savo tikslų siekiančių tautinių mažumų. Tuo būdu niekas negalėjo vykdyti savo programos, ir kiekvienu klausimu teko ieškoti kompromiso. Tad vyriausybei buvo sunku veikti. Naujas seimas tuojau panaikino karo būklę ir kitus suvaržymus, tačiau šitas liberališkas mostas pridarė tik neramumų: tuo pasinaudojo

daugiausia komunistai — prasidėjo jų demonstracijos ir įvairūs ekscesai net prieš kariuomenę. Tuo pačiu metu nervingą krašto nuotaiką dar padidino pati vyriausybė. Lietuviškosios visuomenės nepasitenkinimą pirmiausia sukėlė neproporcingas išplėtimas lenkiškų mokyklų (tai buvo nuolaida į valdžios bloką įeinantiems lenkų atstovams seime). Taip pat kraštą suerzino vyriausybės atsisakymas pripažinti naujai įkurtą bažnytinę provinciją ir naujai paskirtus vyskupus. Konfliktas su Bažnyčia dar labiau paaštrėjo, kai buvo atimtos kunigams algos. Tačiau dar labiau visuomenės susirūpinimą kėlė Vidaus Reikalų Minis-jos nuolaidumas įvairių priešvalstybinių gaivalų atžvilgiu. Pagaliau tautiškosios visuomenės kantrybė išseko, kai lapkričio mėnesį Kaune buvo atžūliai sutramdyta tautiškosios studentijos eisena. Tuo tarpu, kai visoki priešvalstybiniai ir antisocialiniai gaivalai triukšmavo visuose pakampiuose, kai įsidrąsinę komunistėlių būriai užpuldavo net jų giedamam internacionalui nesaliutuojančius karininkus, — studentijos eisena, reiškianti protestą prieš tuos ekscesus, buvo labai žiauriai raitosios policijos išvaikyta.

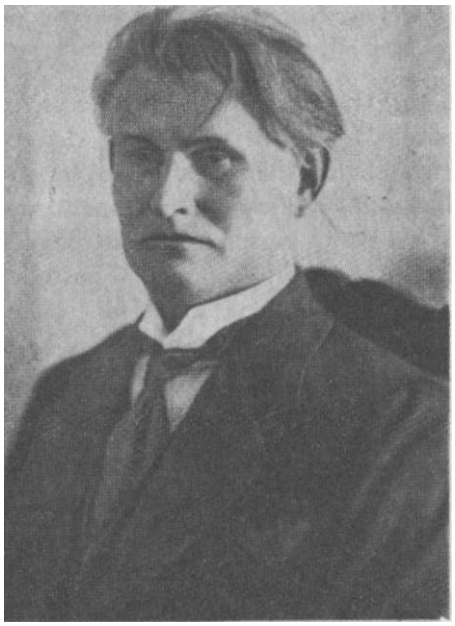

Dr. Kazys Grinius,
trečiasis Lietuvos prezidentas (1926 m.).

Gruodžio 17 d. perversmas. Visos minėtos ir kai kurios dar neminėtos priežastys sudarė krašte tokią nuotaiką, kad daugelis jau pradėjo ieškoti kokios nors išeities. Todėl 1926 m. gruo-

džio 17 d. karininkų padarytas perversmas niekam nebuvo netikėta naujiena. Tą perversmą rėmė krikščioniškosios grupės kartu su tautininkais, o visuomenė jam karštai pritarė. Todėl viskas labai greitai ir lengvai įvyko.

Gruodžio 17 d. anksti rytą, seimui dar nuo 16 d. vakaro tebeposėdžiaujant, posėdis buvo pertrauktas grupės karininkų. Seimo atstovai iš karto juos palaikė išsišokėliais, bet, pamatę gatvėje kareivius, turėjo išsiskirstyti. Taip pat buvo užimtos ir visos įstaigos: niekur nebuvo parodyta jokio pasipriešinimo. Po to turėjo pasitraukti ministerių kabinetas. Naujoji vyriausybė buvo sudaryta iš tautininkų ir krikščioniškųjų grupių bloko (krikščionių demokratų, ūkininkų sąjungos ir darbo federacijos). Valstybės prezidentas K. Grinius taip pat atsistatydino, o seimas jo vietoj išrinko A. Smetoną. Viskas vėl ėjo legaliu konstitucijos keliu. Bet po kurio laiko tarp tautininkų ir krikščioniškųjų grupių bloko atsirado nesutarimo, ir blokas ėmė irti. Pagaliau krikščioniškosios grupės atšaukė savo atstovus iš kabineto. Dėl to kilo vyriausybės konfliktas su seimu, ir seimas 1927 metais balandžio mėnesį buvo paleistas, o nauji rinkimai nebuvo paskirti. Kraštą paėmė valdyti autoritetinė prezidento A. Smetonos vyriausybė. Ji 1928 m. paskelbė naują

Juozas Tūbelis,
dabartinis Ministeris Pirmininkas
(nuo 1929 m.).

konstituciją, kuri sustiprino vykdomosios valdžios galią, įkūrė Valstybės Tarybą, kaip įstatymų ruošiamąją įstaigą, ir išėmė valstybės prezidento rinkimus iš seimo kompetencijos. Naująja konstitucija prezidentas yra visos tautos renkamas. Pati konstitucija per 10 metų nuo jos paskelbimo turi būti pateikta referendumui. Prezidento rinkimai naujuoju būdu įvyko 1930 m., o 1936 m. buvo paskelbtas naujasis seimo įstatymas ir išrinktas pats seimas.

AŠTUNTOJI DALIS

Atskirtųjų lietuvių tautos dalių likimas

Lietuvių tautos ploto siaurėjimas istorijos būvyje

Aisčių kiltys ir jų likimas. Kai prasideda pirmosios istoriškos žinios apie Pabaltijo kraštus, aisčius jau matome gyvenant visame jūros pakrašty tarp Vyslos ir Dauguvos, o Dauguvos vidurupy jų sodybas nueinant dar toli į šiaurę už Dauguvos. Visi aisčiai buvo suskilę į daugybę mažyčių valstybėlių su atskirais savo kunigaikščiais ir kalbėjo atskiromis tarmėmis. Ypač ryškiai savitarpyje skyrėsi trys tarmių grupės: vakaruose buvo grupė kilčių, paprastai vadinamų prūsais, centre gyveno žemaičiai su aukštaičiais ir kitos aisčių kiltys, o apie Dauguvą — trečioji kilčių grupė, iš kurios susidarė latvių tauta (žiūr. 20 psl.). Visos tos aisčių kiltys etniškai sudarė vieną tautą, bet kadangi jos neturėjo vieningos politinės organizacijos, tai svetimšaliai, susidūrę su jomis ar jų grupėmis, laikė jas atskiromis tautomis. O iš tikrųjų jos turėjo tą pačią tikybą, tuos pačius papročius, tą pačią kultūrą ir kalbėjo ta pačia, tik tarmėmis tesiskiriančia kalba.

Tačiau nuo XIII amž. aisčių kiltis išskyrė skirtingas politinis likimas. Vakarinės kiltys pateko į kryžiuočių ordino valdžią; jis nukariavo visą kraštą iki Nemuno, o jo žemupy užėmė dar siaurą ruožą dešiniajame krante. Visą tą kraštą kryžiuočiai vadino Prūsija, nors prūsų tarmės kiltys dar toli nesiekė Nemuno. Aukštaičiai su žemaičiais sukūrė savo atskirą valstybę. O aisčių kiltys, gyvenusios Dauguvos pakraščiais, irgi pateko į vokiečių Livonijos ordino valdžią, ir iš jų pagaliau susiformavo latvių tauta. Tuo būdu tik vieni lietuviai teturėjo politines sąlygas gyvuoti. Prūsų kiltys ir vakariniai lietuviai, pakliuvę vokiečiams, buvo smarkiai vokietinami. Prūsų tarmės kiltys XVI amž. jau visiškai išnyko, ir dabar jų kraštas jau beveik grynai vokiškas. Tik rytinėse buvusiojo ordino žemėse gyvenę lietuviai išliko iki mūsų laikų. Latviai, pakliuvę į vokiečių valdžią, taip pat buvo vokietinami, bet kadangi į jų kraštą nebuvo privežta tiek kolonistų iš Vokietijos, tai jų suvokietinti nepavyko. Čia vokiečiai buvo tik dvarininkai ir miestiečiai, o liaudis liko

latviška. Taigi iš tos liaudies ir iškilo pirmieji kovotojai dėl latvių teisių savo krašte, ir po didžiojo karo buvo įkurta nepriklausomoji Latvių valstybė.

Lietuvos valstybės ploto susiaurėjimas. Sukūrę savo valstybę, lietuviai labai greit išplėtė jos ribas į tolimus rusų kraštus. Tautai savo valstybėje tarpti politinės sąlygos buvo palankios. Tačiau tautos tragedija kilo iš to, kad ji nepasirūpino sukurti savos lietuviškos europiškos kultūros. Prisijungdama prie vakarų Europos gyvenimo ji prisiėmė svetimas Vakarų kultūros formas; tos kultūros neperviršinusi, ji pasidavė svetimai lenkų įtakai. Dėl tos priežasties nutauto beveik visas aukštesnysis Lietuvos visuomenės sluoksnis (bajorija) ir ištisi dideli lietuvių gyvenamieji plotai (vieni sugudėjo, kiti sulenkėjo). Tuo būdu net ir savoje valstybėje tauta turėjo didelių nuostolių.

Nepasisekė lietuviams išlaikyti nė tų didžiulių užimtų, rusų giminių gyvenamų, plotų, ir palengva teko trauktis atgal. Pagaliau įsikūrus vieningai Rusų valstybei, į jos valdžią pateko ir pati Lietuva. Bendros priespaudos slegiama, Lietuvos bajorija tada dar labiau glaudėsi prie lenkų bajorijos. Daugiau kaip pusę amžiaus bajorija kovojo dėl tradicinės Lietuvos atgaivinimo, t. y. reikalavo plačių sienų ir luominės bajorų valstybės, bet po nepavykusių 1831 ir 1863 m. sukilimų tatai liko tik svajonė.

Tiek bendroje Lietuvos Lenkijos bajorų valstybėje, tiek pirmųjų bajorijos kovų su rusais metu, Lietuvos liaudis skurdo ir apie politinę ar kultūrinę veiklą negalėjo nė galvoti. Su XIX amžiaus antrąja puse ji atbudo ir ėmė reikalauti savo tautinių teisių. Atbudusi tikroji lietuvių tauta nebesiekė istorinių sienų, o stojo į kovą dėl teisių savo gyvenamose žemėse. Ir kai atsirado proga sukurti savo valstybę, ji buvo kuriama etnografinėse ribose. Bet, deja, iki šiol dar nepasisekė nė to pasiekti: šiandieninė Lietuva dar tebeturi sunkų teritorialinį uždavinį — atgauti visas lietuvių gyvenamąsias žemes. Tuo tarpu jai yra pasisekę atgauti tik Klaipėdos kraštą, tačiau Vilniaus kraštas dar tebėra lenkų užgrobtas. Taigi Lietuvai dar nepasisekė net sujungti visų lietuviškųjų žemių, buvusių didžiosios kunigaikštijos ribose.

I. Latvių tautos kelias

1. Latviai svetimųjų valdžioje

Vokiečių ordino valdžioje. Latviai į vokiečių valdžią pateko tada, kai atskiros jų mažytės valstybėlės dar nebuvo susijungusios į stambesnius vienetus. Ordinas juos pavergė ne iš karto, o ir pavergti jie dar kelis sykius sukilo; bet į XIII amž. pa-

baigą jau visa Latvija buvo vokiečių valdžioje. Ją valdė svetimieji, o latviai tapo valstiečiais baudžiauninkais. Bet vokiečių atėjūnų valdžia nebuvo vienalytė: greta ordino čia taip pat savo atskiras sritis turėjo ir vyskupai, o be to, išaugo laisvasis Rygos miestas. Kol ėjo kovos su Lietuva, t. y. kol ordinui į pagalbą ateidavo daugybė riterių iš Europos, tol Latvijoje (o taip pat ir Estijoje) viešpatavo ordinas. Bet po 1435 m. Ukmergės mūšio (žiūr. 171 psl.) ordinas ėmė silpnėti. Kovodamas su vyskupais ir miestais, jis visai nusilpo, ir kai XVI amž. vidury jo žemes pradėjo pulti Maskva, magistras Ketleris nutarė šauktis Lietuvos pagalbos (žiūr. 213 psl.).

Latvija Lietuvos ir Lenkijos valdžioje (1561—1621—1795 m.). Tuo metu, kai Livonijos ordino valstybei iškilo Maskvos pavojus, visose jo žemėse buvo smarkiai paplitęs protestantizmas.

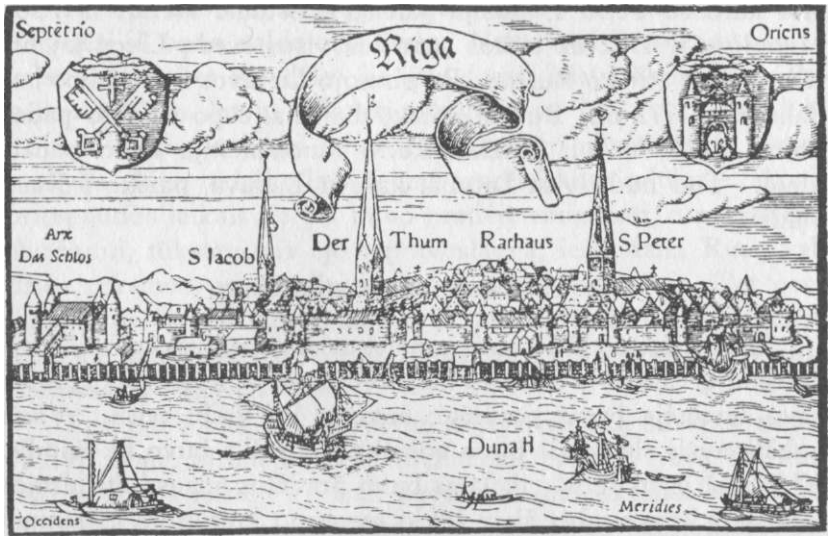

Ryga 1550 m.

Gelbėdamasis nuo Maskvos, magistras Ketleris nutarė pasiduoti Zigmantui Augustui, o kartu pasekti Prūsijos magistro pėdomis — su visu ordinu pereiti į protestantizmą ir sukurti savo kunigaikštiją. Taip ir įvyko: magistras Ketleris gavo iš vad. Kuršo ir

Žiemgalos susidedančią kunigaikštiją su sostine Jelgava (Mintauja). Ta kunigaikštija leninėmis teisėmis turėjo likti Ketlerių šeimai, ligi ji pasibaigs. Paskui ji turėjo būti prijungta prie didžiosios Lietuvos kunigaikštijos, kaip kad tuo metu prie jos buvo prijungta visa Livonija anapus Dauguvos ir pati Ryga.

Latviai Švedų ir Rusų valdžioje (1621—1721—1795 m.). Iš pradžių Livonija buvo prijungta prie Lietuvos, bet, Maskvos pavojaus verčiami, lietuviai buvo priversti dalintis ją su lenkais. Tuo būdu buvo susitarta, kad Kuršas bus abiejų valstybių lenas, o kitos Livonijos sritys bus lygiai valdomos abiejų valstybių (čia net urėdai buvo skiriami pakaitomis: mirus lietuviui, buvo skiriamas lenkas, ir priešingai). Taip buvo iki pirmųjų švedų karų. 1621 m. švedai užėmė Rygą, ir nuo to laiko didžioji Livonijos dalis išbuvo jų valdžioje ištisą 100 m.; Lietuvai su Lenkija liko tik Latgala ir leninė Kuršo kunigaikštija. Bet po nesėkmingo Karolio XII karo su Petru I, Rusija palengva išstūmė švedus iš visos Livonijos, ir 1721 m. taikos sutartimi visos švedų Livonijoj turėtos žemės atiteko Rusijai. Po pirmojo Lietuvos ir Lenkijos padalinimo (1772 m.) Rusijai atiteko Latgala, o po trečiojo padalinimo (1795 m.) ir Kuršas, kurio kunigaikštija buvo panaikinta. Tuo būdu visa Latvija, kaip ir Lietuva, pateko į Rusų valdžią.

2. Tautiškas latvių atbudimas

Latvių tauta, XIII amž-je netekusi savarankiškumo, išbuvo svetimųjų valdžioje daugiau kaip 700 metų. Latviai visą tą laiką savo tėvynėje buvo posūniai, žmonės be jokių teisių. Visas aukštesnysis sluoksnis buvo vokiškas; latviška buvo tik liaudis. XVI amž-je tikybos reikalams buvo pradėtos spausdinti pirmos latviškos knygos, bet šiaip jokio gyvesnio kultūrinio gyvenimo latviai dar ilgai neturėjo (pirmoji latviška knyga yra Liuterio Mažasis Katekizmas, išspausdintas 1586 m.). Savąją kultūrą kelti jie tegalėjo tik panaikinus baudžiavą, t. y. kai gavo laisvę ir ekonomiškai sustiprėjo.

Iš svetimųjų valdymo laikų Latvijai buvo šviesiausi švedų valdymo laikai. Švedai paėmė ilgų karų nuteriotą kraštą, kurs betgi jų valdžioje labai greit atsigavo: pa-

kilo miestai, pražydo prekyba, palengvėjo net valstiečių būklė. Toms sritims patekus į Rusų valdžią, latvių (o taip pat ir estų) būklė labai pablogėjo. Valstiečiai činšininkai buvo paversti baudžiauninkais. Todėl tuo metu pasigirdo balsų, reikalaujančių panaikinti baudžiavą; patys valstiečiai dažnai kėlė žiaurius maištus. Pagaliau 1817 m. Kurše ir Vidžemėje buvo panaikinta baudžiava. Latgaloje ji buvo panaikinta tuo pat metu, kaip ir Lietuvoj — 1861 m. Tačiau latvis valstietis liko, kaip buvęs, vokiečio barono valdžioj, nes panaikinant baudžiavą jam nebuvo duota žemės. Todėl, nors valstiečiai ir buvo laisvi, tačiau turėjo tartis su ponais, kad jiems duotų dirbti žemės. Taip jie dar ilgai buvo spaudžiami ir išnaudojami. Bet tuo metu vienam kitam latviui pasisekdavo įgyti mokslo, ir ėmė rastis savos latvių inteligentijos. Ji nuo XIX amž. vidurio jau stojo į griežtą kovą su savo tautiečių išnaudotojais — vokiečiais.

1849 m. buvo išleistas įstatymas, kuriuo valstiečiai gavo teisę išsipirkti iš pono valdomąją žemę. Nors tatai ir nelengva buvo valstiečiams, bet vis dėlto jie jau darėsi laisvi ūkininkai. Pagaliau 1860 m. latvių valstiečiai gavo teisę laisvai pirkti žemę. Taip pat jiems buvo leista gyventi miestuose ir verstis prekyba. Nuo to laiko latviai ėmė sparčiai kilti kultūroje. Anais priespaudos laikais jie jau buvo pradėję emigruoti, o neleidžiant išvažiuoti, tūkstančiais ėjo į pravoslaviją, ieškodami Rusų valdžios paramos prieš galinguosius baronus vokiečius. Bet gavę laisvės, jie liovėsi pravoslavėję, ir daugumas liko protestantai. Didesnė dalis katalikų tėra tik Latgaloje, kuri ilgiausiai priklausė Lietuvai su Lenkija.

Tuo pat metu, kai valstiečiai atgavo visišką laisvę ir teises valdyti žemę, pirmieji latvių inteligentai pradėjo kovą dėl kultūrinių tautos teisių. Tuomet buvo leidžiami latviški laikraščiai, kuriamos įvairios organizacijos ir steigiamos mokyklos. Bet greit šitam darbui pastojo kelią rusai. Dviem paskutiniaisiais XIX amž. dešimtmečiais rusai sugriovė vokiečių baronų valdžią ir įvedė savąją. Kartu buvo griaunamas ne tik vokiškumas, bet ir latviškumas. Latvių kalba buvo leista vartoti tik valsčių valdybose ir teismuose; vietoj latviškų mokyklų buvo steigiamos rusiškos. Tačiau prasidėjusio tautiško susipratimo jau nebegalima buvo sulaikyti. Latvių spauda buvo uždrausta tiktai

Latgaloje, o kitur ji ir toliau laisvai plėtojosi. Be to, buvo kuriamos slaptosios mokyklos, įvairios organizacijos ir jau buvo pradedama galvoti apie visiškai savarankišką gyvenimą.

3. Nepriklausomosios Latvių valstybės įkūrimas

Dabartinė Latvija yra atsiradusi taip pat po didžiojo karo, kaip ir Lietuva. Kai Rusijoje kilo revoliucija, beveik visa Latvija buvo užimta vokiečių, kurie svajojo paimti į savo valdžią visą Pabaltijį. Tuo tarpu vokiečių neužimtoje Latvijos dalyje susidarė Tautos Taryba, kuri kartu su Petrapilio latvių pabėgėlių komitetu ėmė rūpintis sukurti nepriklausomą Latviją. Bolševikai, Brastoje darydami taiką su vokiečiais, visą Pabaltijį paliko vokiečių valdžioje. Latvių Tautos Taryba pareiškė dėl to pro-

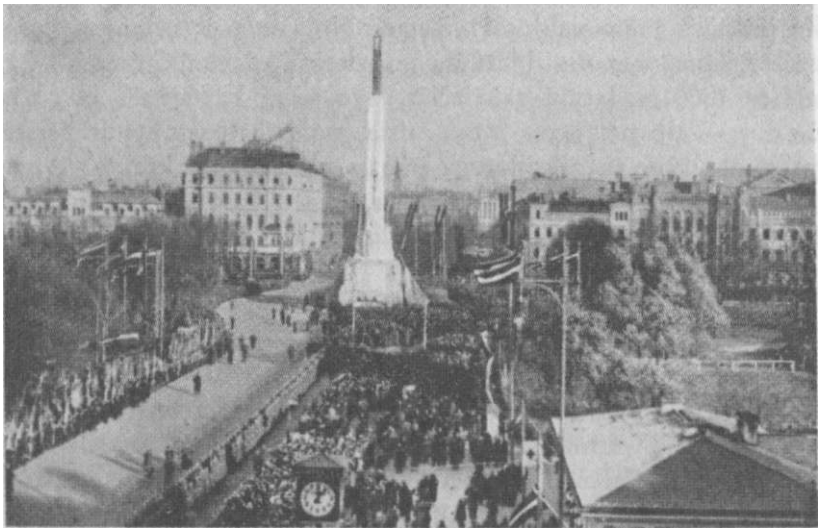

Latvijos laisvės paminklas Rygoje.

testą. Tačiau Latviją, kaip ir Lietuvą, išgelbėjo vokiečių pralaimėjimas vakaruose. Kai, pasirašę Versalio traktatą, vokiečiai ėmė trauktis iš Latvijos, ji buvo paskelbta nepriklausoma (1918 m. lapkričio 18 d.), ir buvo sudaryta pirmoji latvių vyriau-

sybė. Kaip Lietuvai, taip ir Latvijai kūrimosi pradžioje teko kariauti su bolševikais ir su pasilikusiomis vokiečių kariuomenės dalimis. Nuo jų apsigynus, Latvijai nebeliko jokių sunkių užsieniopolitikosproblemų, ir jos gyvenimas ėjo normalia vaga.

II. Mažoji Lietuva Vokiečių valdžioje

1. Kryžiuočių ordino nukariavimai ir jo valstybė

Nukariavimai ir sienos. Vokiečių, arba kryžiuočių, ordinas buvo atkviestas apie 1226 m. į Pavyslį kovoti su aisčiais. Iš pradžių jis įsikūrė kairiajame Vyslos krante, o 1231 m. pirmą kartą persikėlė į dešinįjį krantą, t.y. į aisčių kraštą (žiūr.43 psl.). Per 30 metų, gaudamas paramos iš Vokietijos, ordinas palengva pasistūmė beveik iki pat Nemuno. Jis užėmė visą pajūrį ir jau susisiekė su atslenkančia iš kitos pusės savo livoniške šaka, kuri buvo pasistačiusi Klaipėdą ir Jurbarką. Bet 1260 m. Livonijos ordinui pralaimėjus mūšį prie Durbės, sukilo visas jo pavergtas kraštas. Žemaičiai tada sugriovė Jurbarką, išvarė iš savo krašto ordiną ir, susijungę su sukilusiomis Padauguvio giminėmis, išgriovė daugybę ordino pilių Livonijoj; Žemaičiuose jie neįveikė tiktai Klaipėdos pilies.

Tuo pat metu sukilo ir visas Prūsijos kryžiuočių nukariautas kraštas; padedant žemaičiams, veikiai buvo sugriauta daugumas ordino pilių. Nedaug betrūko, kad ordinas būtų buvęs visiškai išvytas iš krašto: jam buvo likusios tik pačios stipriosios pilys (Karaliaučius, Baiga, Elbingas, Dancigas, Kulmas ir Tornas). Ordinas tada pakėlė didžiausią triukšmą Europoje. Buvo skelbiama, kad pagonys žudą ir naikiną krikščionis. Jo prašomas popiežius tuojau ėmė skelbti kryžiaus žygius. Atvykus į pagalbą kryžeiviams, ordinas vėl atsigavo. Palengva jis atgavo ir atnaujino visas savo ankstyvesnes pilis ir nukariavo naujų sričių.

1283 m. kryžiuočiai jau buvo įsitvirtinę Nemuno pakrantėje ir pradėjo karą su Lietuvos valstybe. Pirmasis jų atsparos punktas čia buvo Ragainė. Vėliau jie stūmėsi Nemuno pakrante vis gilyn į Lietuvą ir žūt būt stengėsi nukariauti žemaičius. Žemaičiai iki pat Vytauto laikų dar nebuvo visiškai prijungti prie Lietuvos valstybės: jie gyveno savarankiškai, tik pripažindami

didžiųjų kunigaikščių vyriausiąją valdžią ir naudodamiesi jų parama. Tačiau ordinui nesisekė jų nukariauti. Ordino ekspansija buvo sulaikyta dar Vytenio Gedimino laikais: jo siena nusistojo, ir ji visą laiką išliko maždaug tokia pat, kokia yra dabartinė Lietuvos Vokietijos siena. Jo pastatytoji Klaipėdos pilis buvo atkirsta, ir su ja ordinas galėjo susisiekti tik jūra. Todėl 1328 m., t. y. Gedimino laikais, livoniškiai kryžiuočiai perdavė ją Prūsijos kryžiuočiams, kurie tuo tarpu jau buvo užėmę visą pajūrį iki Klaipėdos ir įsitvirtinę Nemuno žemupy. Lietuvos vakaruose susidarė ištisa kryžiuočių pilių virtinė, — pradedant Klaipėda, einant Nemunu iki Dubysos, o kai kuriais laikotarpiais iki Nevėžio ir net iki Neries intako. Čia buvo šios ordino pilys: Klaipėda, Ragainė, Jurbarkas, Skirsnemunė, Marijenburgas, Bajerburgas, daug kartų statomos ir vėl sugriaunamos jo pilys prie Kauno, būtent Marijenverderis, Ritersverderis, Gotesverderis ir kitos (žiūr. 85 psl.).

Ordino įsitvirtinimas rytinėse žemėse. Tos pilys buvo pirmieji ordino atramos punktai su kariuomenės įgulomis. Tačiau dar toli užpakaly jų nebuvo jokių ordino sodybų, jokių dvarų. Dar ilgai anapus Nemuno, krašto viduje, paskutinė vakarinė ordino pilis buvo Įsrutis. Nors visas kraštas nuo Nemuno iki Alnos upės ir buvo ordino valdžioje, tačiau dėl nuolatinių lietuvių puolimų jame negalėjo būti nei kolonizuojami vokiečiai nei kuriami ordino dvarai. Tikroji jo valstybė teprasidėjo tik į vakarus nuo Alnos ir ėjo pajūriu, toliau nuo Lietuvos, kur buvo saugiau ūkininkauti.

Kai ordino pilys siekė Nevėžį ir Kauną, jo buvo laikomas nukariautu ir Suvalkų kraštas, tačiau jame nebuvo nė vienos ordino pilies, nė vienos ordino sodybos. Ir iš viso tose balotose giriose buvo labai maža gyventojų.

Ordino siena su Lietuva nusistojo tik po Tanenbergo mūšio ir Torno taikos (žiūr. 129 psl.). Tada jau išnyko ir nuolatiniai savitarpio puolimai; tiesa, po to dar buvo keletas karų, bet jau kitokio pobūdžio: tai buvo paprasti dviejų valstybių karai, o ne krašto teriojimas. Pagaliau 1422 m. Melno taika buvo galutinai patvirtinta siena, ir daugiau jau nebebuvo nei karų su ordinu nei sienos pakeitimų. Taigi tik nuo tada ordinas galėjo pradėti laisvai šeimininkauti ir rytinėse savo nukariau-

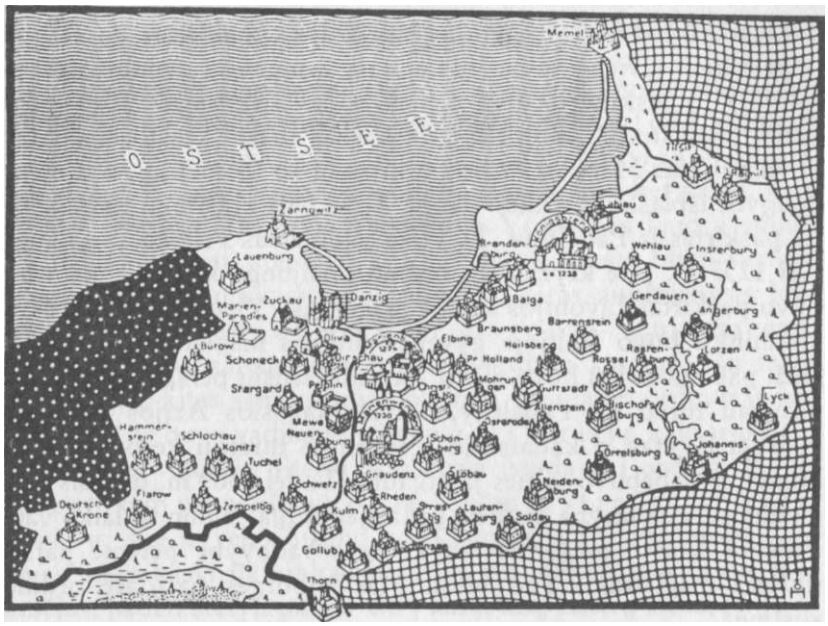

Kryžiuočių ordino pilių tinklas.

Čia parodytos tik XV amž. pilys, kada siena tarp Lietuvos ir ordino jau buvo nusistojusi, — giliai į Lietuvą įsiterpusių pilių Nemuno pakrantėse čia jau nebėra. Tarp toliausiai į rytus įsiterpusių ir vakarinių pilių tinklo, matome, yra tuščias plotas. Be to, ir čia parodytos kai kurios pilys buvo pastatytos jau karams besibaigiant. Štai Lietuvai artimesniųjų pilių įkūrimo datos: Klaipėda — 1252 m., Ragainė — 1289 m., Tilžė — 1293 m., Girdava — 1325 m., Vėluva ir Angerburgas — 1335 m., Įsrutis ir Röselis — 1337 m., Lotzenburgas — apie 1340 m., Rastenburgas ir Johanisburgas — 1345 m., Alenšteinas — 1353 m., Ortelsburgas — taip pat XIV a. vidury, Bišofsburgas— 1395 m., Lyka — 1398 m. (miestelis prie jos pradėtas kurti tik 1435 m.), ir t.t. - Kaip matome, Į pietus nuo Ragainės, be vėlyvos Lykos pilaitės, nebuvo jokios ordino pilies.

tose žemėse, — vadinasi, tik nuo tada prasidėjo tikrasis vokiškojo ūkio kūrimas į rytus nuo Alnos upės.

Ordino valstybės santvarka. Savo organizaciją ordinas atsinešė jau gatavą, susidariusią dar Palestinoje. Jo priešaky stovėjo didysis magistras *(Hochmeister)* su taryba. Tuo metu, kai ordinas atsikėlė į Pabaltijį, jo magistras gyveno jau Italijoje, nes beveik visas jo Palestinoje turėtąsias žemes ir pilis jau buvo atėmę turkai. Ordinui dar liko nemaža vokiečių imperatorių ir

kunigaikščių dovanotų žemių, tad didysis magistras su taryba ir persikėlė į vieną tokią dovanotąją žemę — į Apuliją (pietų Italijoj). Į atskiras ordino žemes būdavo skiriami vadinamieji krašto magistrai *(Landmeister)*. Vienas toksai krašto magistras buvo paliktas Mažojoj Azijoj, o kitas buvo Vokietijoj, kur buvo daugybė išblaškytų ordino dvarų. Toks pats krašto magistras buvo paskirtas ir Pabaltijui. Jis buvo vadinamas Prūsijos magistru. Kai 1237 m. prie kryžiuočių ordino prisijungė kalavijuočiai, dar buvo paskirtas Livonijos krašto magistras. Visų krašto magistrų viršininku buvo Italijoje gyvenęs didysis magistras. Bet XIII amž. pabaigoje jau buvo aišku, kad didžiausių perspektyvų ordinas gali turėti tik Pabaltijy, nes iš Mažosios Azijos jis buvo visiškai išvytas, o kadaise jo Vengrijoje turėtoji kolonija buvo atimta, ir nebebuvo vilties ją atgauti. Todėl 1309 m. didysis magistras su visa taryba atsikėlė į Marijenburgą, ir nuo to laiko vad. Prūsijos krašto magistrai išnyko, nes vadovybę perėmė patsai didysis magistras. Tuo būdu Marijenburgas pasidarė ordino sostinė.

Centre, be magistro ir tarybos, dar buvo maršalka — kariuomenės vadas. Visas kraštas buvo padalintas apygardomis, vad. komturijomis, kurių priešaky stovėjo komtūrai; jų buvo apie 15.

Krašto valdovais, be ordino, dar buvo vyskupai. Pats ordinas buvo pakviestas į pagalbą pirmajam Prūsų vyskupui Kristijonui, kuriam turėjo ir priklausyti. Tačiau jis veikiai išsivadavo iš vyskupo priklausomybės. Kai Kristijonas pateko prūsams į nelaisvę, ordinas tuo metu pasirūpino gauti popiežiaus ir imperatoriaus raštus, kuriais visos teisės nukariautiems kraštams buvo pripažintos ordinui. Grįžęs iš nelaisvės vyskupas vos pajėgė išsikovoti sau teisę gauti 1/3 visų ordino nukariaujamų žemių. Šia teise vyskupai naudojosi visą laiką; pav., kai vėliau buvo kuriamos kitos vyskupijos, tiesioginei vyskupų valdžiai visuomet būdavo duodama maždaug 1/3 visos vyskupijos ploto. Tuo būdu, greta ordino komturijų, krašte dar buvo vyskupų valdomų kunigaikštijų (Kulmo, Pamedės, Varmijos ir Sembos), bet ordino galybės laikais nesusipratimų dėl to nebekildavo, nes vyskupais būdavo skiriami tik ordino nariai.

2. Ordino valstybės visuomenė

Visuomenės sluoksniai. Ordino užimtasis kraštas buvo valdžioje ordino brolių, turinčių ypatingas teises. Todėl pirmasis privilegijuotas luomas čia buvo ordino broliai. Jie neturėjo savo šeimų (buvo vienuoliai), savo dvarų, bet valdė, kaip ordino atstovai. Jie beveik visi buvo Vokietijos bajorų sūnūs. Vieniems mirštant, ateidavo kiti. Todėl su kraštu buvo susijusi pati ordino organizacija, o ne žmonės. Kitas aukštesnysis luomas buvo atėjūnai vokiečiai bajorai, kurie čia gavo dvarų ir kurių pareiga buvo padėti ordinui kariauti. Jų tarpe buvo vienas kitas senųjų prūsų bajoras, pasidavęs ordinui ir jam tarnavęs (jie buvo vadinami vitingais). Ir iš jų, kaip ir iš atsikrausčiusių vokiečių riterių, kai kurie įstodavo į ordiną. Be to, dar buvo taip pat atėjūnų vokiečių miestiečių ir valstiečių. Šie gyveno ordino, vyskupų arba riterių bajorų dvaruose, kaip laisvi ūkininkai, ir turėjo tik mokėti tam tikrus mokesčius, padėti statyti pilis ir eiti į karą, kaip riterių tarnai *(knechtai).* Didžiausią krašto gyventojų masę sudarė senieji krašto gyventojai, ordino vadinami vienu bendru vardu — prūsais valstiečiais. Tik maža jų dalelė buvo laisvieji ūkininkai, o daugumas jau XIII amž. buvo nelaisvieji baudžiauninkai. Jie turėjo dirbti ordino ar bajorų žemę, turėjo mokėti mokesčius, o žygiuose turėjo dalyvauti, kaip nelaisvieji tarnai. Jie buvo visiškoje savo ponų valdžioje ir neturėjo teisės niekam pasiskųsti dėl sunkios savo būklės, — vadinasi, gyveno taip, kaip Lietuvos valstiečiai gyveno tik nuo XVI amž.

„Prūsai" ir „lietuviai" ordino valstybėje. Toksai buvo ordino valstybės socialinis vaizdas, kurs betgi taip atrodė tik vakaruose. Tačiau rytinėse valstybės žemėse, kur ordino valdžia buvo silpna, atrodė kiek kitaip. Čia nebuvo nei klestėjusių dvarų, nei miestų nei vokiečių kolonistų. Čia tebuvo tik pilių ir vienas kitas dvaras. Gyventojų buvo maža, ir tie buvo tik lietuviai. Dažnai čia atžygiuodavo su didelėmis kariuomenėmis Lietuvos kunigaikščiai, tačiau jie neįstengdavo išgriauti ordino pilių, ir todėl vietos gyventojai negalėjo nusimesti jungo. Kryžiuočiai jiems neleido susiorganizuoti ir turėti savo vadų; jie skurdo, verčiami tarnauti ordinui. Vietomis jie dirbo ordino dvarus, bet dau-

gumas gyveno iš miško. Tik karams aprimus čia buvo kuriami dvarai, ir gyventojai buvo verčiami juose dirbti. Daugelis karų metu išbėgiojusių vietos gyventojų pradėjo grįžti atgal į savo tėvų paliktas sodybas ir virto ordino baudžiauninkais.

Anksčiau ordinas visą savo kraštą vadino Prūsija, o jos gyventojus — prūsais: mat, taip vadinosi pačios vakariausios aisčių giminės, su kuriomis jis pirmučiausia susidūrė. Bet vėliau, pažinęs lietuvių valstybę, ordinas pamatė, kad ir jo nukariautose žemėse gyvena tie patys lietuviai. Todėl rytinėse savo valstybės žemėse kuriamuose naujuose dvaruose gyventojai jau buvo vadinami lietuviais. Bet klaidinga būtų manyti, kad šitie gyventojai daug kuo būtų skyręsi nuo anksčiau pavergtų vakarinių. Jie buvo tie patys aisčiai — lietuviai, tik šiek tiek skyrėsi kalbos tarme. O kad ordino žemėse mes ir toliau vis dar matome vienus valstiečius vadinamus prūsais, o kitus lietuviais, tai tas rodo ne jų tautybės, bet tik teisių skirtingumą. Kaip minėjome, tie lietuviai, kurie buvo anksčiau pavergti ir anksčiau buvo įterpti

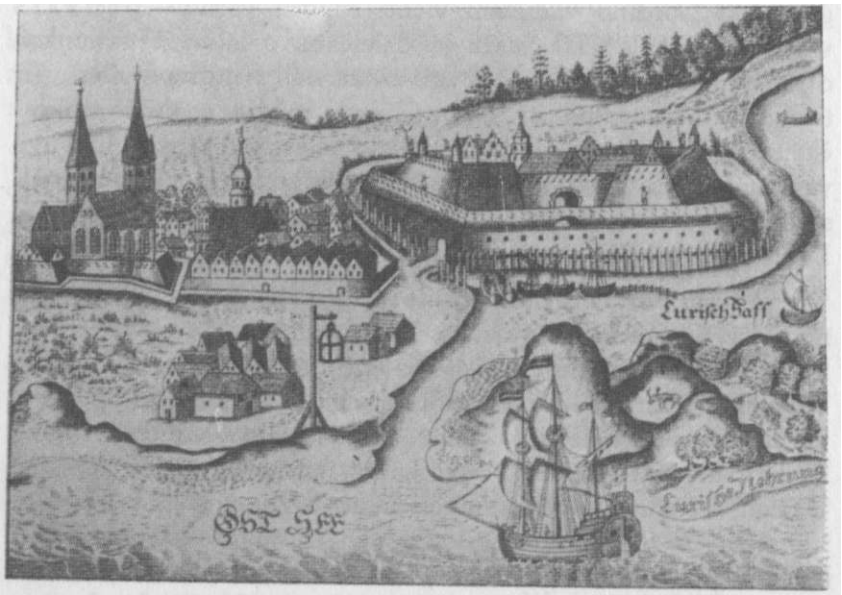

Klaipėda XVII amž.

į vokiškojo ūkio santvarką, buvo vadinami prūsais, o tie, kurie buvo vėliau įterpti, — vadinami lietuviais, nes ordinas dabar jau žinojo jų tautybę. Pirmųjų pareigos jau buvo nusistojusios, o antrųjų buvo naujai nustatomos. Tačiau kai kuriems ir naujai kuriamuose dvaruose buvo duodamos „prūsų" teisės, todėl ir jie buvo vadinami prūsais. Tuo būdu ordino dokumentuose matome rytuose ir lietuvių ir prūsų, o vakaruose tik prūsus, nes ten naujų dvarų jau nebebuvo kuriama, ir valstiečių su naujomis teisėmis nebeatsirado. Todėl neteisinga būtų manyti, kad ordino žemėse lietuviai tegyveno tik toje srityje, kur veikė vad. lietuviškoji valstiečių teisė ir kur vėliau buvo provincija, vadinama Lietuva (būtent Mažoji Lietuva).

Beje, už M. Lietuvos ribų lietuvių (t. y. vad. prūsų) nuo XVI amž. jau beveik nebesutinkame, o M. Lietuvoje lietuviai tebegyvena dar ir dabar. Taip atsitiko dėl to, kad ten labai anksti buvo privežta vokiečių kolonistų, ir visi lietuviai suvokietėjo. Tuo tarpu Mažojoje Lietuvoje ilgą laiką svetimieji buvo tik ponai, o kolonistų daugiau buvo prigabenta tik XVIII amž.; pagaliau pati germanizacijos politika M. Lietuvoj tesustiprėjo tik į XIX amž. galą, todėl nė nespėjo čia suvirškinti visų lietuvių.

3. Pavergtųjų aisčių būklė ordino valdžioje

Ordino valstybė XIV—XV amž. buvo pavyzdingiausia Europoje. Ji turėjo puikiai organizuotą kariuomenę ir buvo turtingesnė už visas kitas valstybes. Ordinas varė plačią prekybą, jo miestai klestėjo, dvarai davė didžiules pajamas. Ordinas rūpinosi ir savo gyventojais: buvo įkurta daugybė mokyklų, vienuolynų, ligoninių ir t. t. Tačiau visa tai buvo tik vokiečiams. Senieji krašto gyventojai buvo beteisiai baudžiauninkai. Jie net neturėjo sau skirtų bažnyčių. Bažnyčios tebuvo tik pilyse ir miestuose, kurių apylinkėse gyveno vokiečiai kolonistai. Vietos gyventojų kalba niekur nebuvo laikoma jokių pamaldų. Todėl kai XVI amž., kilus reformacijai, buvo įvedamos pamaldos vietos žmonių kalba, — čia neatsirado ją mokančių kunigų. Pamokslai buvo sakomi per vertėjus: kunigas sakydavo vokiškai, o kaimo seniūnas ar kitas kuris valstietis iš greta stovinčios sakyklos jo kalbą atpasakodavo lietu-

viškai. Bet ordino laikais nė to nebuvo, ir žmonės, apie 150 metų išgyvenę ordino valdžioje, tebebuvo pagonys.

Senieji aisčiai, iš pradžių buvę laisvi, palengva buvo pajungti ir paversti baudžiauninkais. Jie neturėjo teisės gauti jokios vietos, neturėjo teisės gyventi miestuose ir vokiečių gyvenamuose kaimuose. Jie net negalėjo būti vokiečių tarnais. Savo kalba jie galėjo kalbėti tik namie, o vokiečiams net buvo uždrausta kalbėti su jais nevokiškai. Savaime suprantama, kad šitokioje beteisių vergų būklėje jie labai greit suvokietėjo. Bet ir suvokietėję jie platesnių teisių negavo.

Tokio likimo sulaukė vakariniai aisčiai, anksčiau patekę į ordino santvarką. Tai buvo ordino vadinami prūsai. Tokie pat beteisiai buvo ir rytiniai aisčiai, kuriuos pats ordinas jau vadino lietuviais. Kai čia buvo sutvarkytas ordino ūkis, jie taip pat virto beteisiais baudžiauninkais. Čia buvo tik tiek geriau, kad nebuvo vokiečių kolonistų; be to, karai jau buvo pasibaigę, sukilimo pavojaus nebebuvo, todėl niekas į juos įtartinai nebežiūrėjo ir paliko nesuvokietintus. Tuo būdu ordino laikais tik Mažoji Lietuva išvengė germanizacijos.

4. Mažosios Lietuvos likimas ordinui žuvus

Ordino galas. Po Tanenbergo mūšio ordinas pradėjo nykti. Palengva kilo nepasitenkinimas ordino valdžia net pačioje jo valstybėje, ir 1454 m. sukilę miestai, bajorija ir vyskupai pasidavė Lenkų karaliui Kazimierui. Norėdamas išgelbėti savo valstybę, ordinas dar kariavo su lenkais net 13 metų, bet pagaliau turėjo padaryti labai negarbingą taiką: 1466 m. Torno taika jis atidavė Lenkijai visą Pavyslį ir savo sostinę Marijenburgą, o magistras persikėlė į Karaliaučių ir prisiekė Lenkų karaliui vasalo ištikimybę. Tuo pat metu galingiausias ordino žemių vyskupas (Varmijos) taip pat pasidavė Lenkijai. Tuo būdu ordino žemės labai sumažėjo (žiūr. I žemėlapį).

Taip susilpnėjęs, ordinas išgyvavo dar 60 metų. Tačiau jo valstybė nykte nyko. 1519 m. magistras Albrechtas dar bandė išsivaduoti nuo priklausomybės Lenkijai, tačiau karą pralaimėjo. Tuo tarpu jo valstybėje labai paplito protestantizmas. Pagaliau, Liuterio patariamas, Albrechtas pats perėjo į protestantiz-

mą ir pasiskelbė Prūsijos kunigaikščiu, o ordino broliai virto paprastais dvarininkais. Lenkų karalius Zigmantas Senasis tatai pripažino, ir buvusi ordino valstybė patapo Lenkijos priklausanti Prūsų kunigaikštija (1525 m., — žiūr. 205 psl.).

Prūsijos susiliejimas su Brandenburgu. Pirmasis Prūsijos kunigaikštis mirdamas paliko nepilnaprotį sūnų. Už jį valdė globėjai, o jam mirus kunigaikštija atiteko jo giminaičiui, Brandenburgo elektoriui (1618 m.). Nuo to laiko ji jau buvo valdoma kartu su Brandenburgu iš Berlyno. Bet visą laiką Prūsai dar buvo Lenkijos lenas. Tik pirmojo švedų karo metu Brandenburgo elektorius Fridrikas Vilhelmas, susidėjęs su Švedais, atsisakė nuo valstybės. Tatai buvo patvirtinta Olivos taikos traktatu (1660 m.). Antrojo švedu karo pradžioje elektorius Fridrikas I (1701 m.) pasiskelbė Prūsijos karalium.

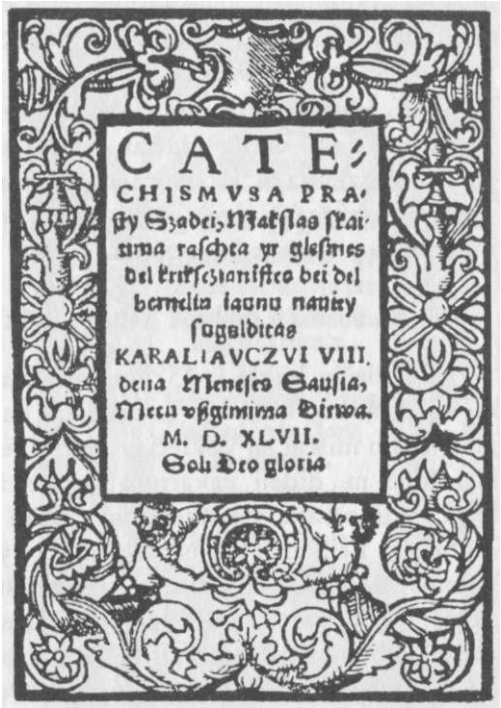

Pirmoji lietuviška knyga — 1547 m.
Mažvydo katekizmas.

Prūsų karalystė tuo būdu buvo sukurta iš Brandenburgo ir buvusios ordino valstybės likučių. Abi tos dalys nesusisiekė — jos buvo perskirtos Lenkijos valdomojo Pavyslio žemių. Iš Prūsų paimtas karalystės vardas jau tada rodė, kad Berlyne sėdįs karalius galvoja savo galybę plėsti ne Vokietijos, o rytų link. Ir iš tikro pirmojo Lietuvos Lenkijos padalinimo metu

Fridrikas Didysis sugebėjo sujungti abi savo valstybės dalis. Per antrą ir trečią Lietuvos ir Lenkijos padalinimą užgrobusi daug Lenkijos žemių, Prūsų karalystė pasidarė jau didelė valstybė ir po sėkmingo 1871 m. karo su Prancūzija sujungė savo valdžioje visą Vokietiją. Prūsija liko viena iš daugelio Vokietijos valstybių, bet jos karalius tapo drauge ir visos Vokietijos valdovu su kaizerio titulu. Po didžiojo karo žuvus imperijai, Prūsija išliko, tik nebėra jos karaliaus.

Tuo būdu keisto istoriškojo likimo dėka maža aisčių kiltis — prūsai davė vardą plačiai ordino valstybei, o vėliau — dar platesnei galingajai Hohencolernų karalystei, ir dabar daug kas pasauly karingą šiaurės rytų vokietį vadina prūsu, nė nenumanydami, ką tas vardas reiškia.

5. Mažosios Lietuvos lietuvių būklė XVI ir XVII amž.

Valstiečių būklė ir 1525 m. sukilimas. Ir ordinui žlugus lietuviai pasiliko, kaip buvę, beteisiai baudžiauninkai. Vakaruose jie gyveno mišrai su vokiečiais, o rytinėse žemėse — beveik vieni. Kai 1466 m. dideli vakarinių ordino žemių plotai atiteko Lenkijai, ordino valstybėje lietuviai sudarė didžiausią gyventojų procentą, nes Lenkams tekusiose žemėse gyveno daugiausia vokiečiai kolonistai, lenkai ir jau nutautę prūsų kilties aisčiai. Bet lietuvių būklė nė tada nepagerėjo. Tiesa, tuo metu lietuviai jau mažai bebuvo vokietinami, bet užtat buvo dar labiau spaudžiami ekonomiškai. Juos spaudė ne tik ordinas, bet ir riteriai bajorai, kurie po 1454 m. sukilimo prieš ordiną pajuto savo galybę ir svajojo gauti tokias pat teises, kokias turėjo to meto Lenkų bajorai. Tad šituo metu neteko laisvės beveik visi laisvieji lietuviai ir vokiečiai valstiečiai. 1525 m. visi ordino žemių valstiečiai sukilo, bet laisvės jie vis dėlto neatgavo: riterių bajorų ir neseniai kunigaikščiu pasiskelbusio magistro Albrechto kariuomenė numalšino sukilimą.

Kunigaikštis Albrechtas, tiesa, ketino pagerinti valstiečių būklę ir net panaikinti baudžiavą, bet jam tatai nepasisekė, ir valstiečių būklė kaskart ėjo vis sunkyn. Šituo metu teisiniai skirtumai tarp vokiečių ir lietuvių valstiečių ėmė nykti: visi buvo lygiai spaudžiami.

Lietuviškosios rašliavos pradžia. Kunigaikštis Albrechtas, įvedęs protestantizmą, norėjo jį ir sustiprinti. O protestantizmas tada visur buvo skelbiamas žmonių kalba. Todėl reikėjo įvesti lietuviškas pamaldas ir Mažojoje Lietuvoje, nes čia daugumas gyventojų kalbėjo tik lietuviškai. Tuo tarpu lietuviškai kalbančių kunigų beveik nebuvo. Pirmieji pamokslininkai paprastai kalbėdadavo per vertėjus. Tai matydamas, Albrechtas savo įkurtajame Karaliaučiaus universitete paskyrė (1546 m.) 7 stipendijas (vėliau pridėjo dar 5) lietuviams ruošti kunigais (iš viso stipendijų buvo 24). O pradžioje tikybiniams lietuvių reikalams buvo naudojamasi žmonėmis, atėjusiais iš Didžiosios Lietuvos.

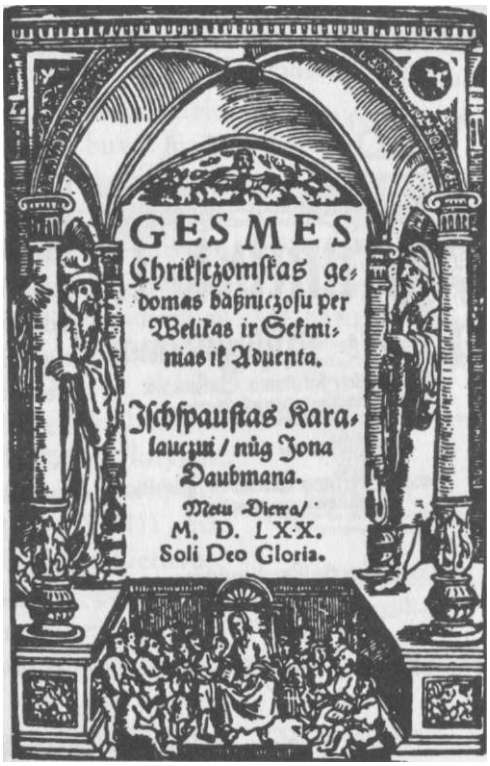

1570 m. Mažvydo giesmynas.

Pirmosios tikybinės lietuviškos knygos buvo paruoštos tų pačių ateivių iš D. Lietuvos, būtent Abraomo Kulviečio, Stanislovo Rapagelionio, Martyno Mažvydo Vaitkūno ir kitų. Mažvydas išleido 1547 m. pirmąjį lietuvišką katekizmą ir kai kurias giesmes, kurių dalis buvo versta Rapagelionio ir Kulviečio. Be to, jis dar išleido keletą kitų reikalingų tikybinių knygučių. Kiti jo darbą tęsė toliau.

Prasidėjusi lietuviškoji rašliava Mažojoje Lietuvoje klestėjo iki XVII amž. vidurio. XVII amž. kraštas pateko į Bran-

denburgo elektorių valdžią; šie lietuviškos rašliavos jau neberėmė, ir ji sunyko. Tik atskirų kunigų rūpesčiu buvo išleista viena kita senojo katekizmo ar giesmyno naujoji laida. Kunigai daugumas buvo vokiečiai, ir todėl nemokėjo lietuviškai. Pamokslai vėl buvo sakomi per vertėjus; o kur dar buvo vartojama lietuvių kalba, ten iš jos pasidarė biaurus žargonas. Pati valdžia XVII gale vėl pradėjo spausti lietuvius ir versti vokiečiais.

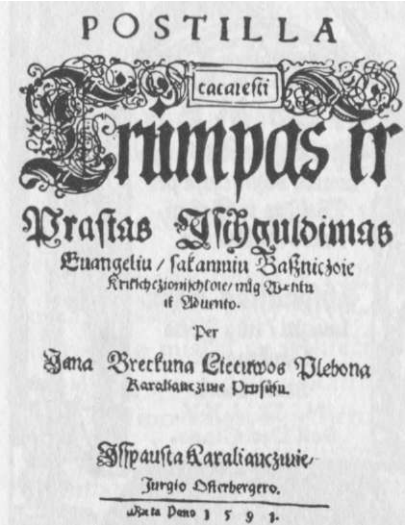
POSTILLA
Prastas Ischguldimas
Per
Jana Breckuna Cieciuwos Plebona
Karaliauczuie Prussiu.
Jurgio Osterbergero.

1591 m. J. Bretkūno postilė.

Lietuvių kalba kunigaikščio kanceliarijoje. Gyventojų daugumui kitos kalbos nemokant, XVII amžiuje valdžia ėmė vartoti lietuvių kalbą ir savo kanceliarijoje. Joje buvo keli lietuviškai mokantieji raštininkai, kurie Mažosios Lietuvos visuomenei skiriamus raštus rašė lietuviškai. Iš XVI amž. pabaigos ir XVII amž. pradžios tokių lietuviškų raštų yra likę net keletas. Su XVII amžium, apmirus rašliavai, išnyko ir lietuviškieji valdžios raštai, jie vėl atgijo tik su nauju lietuviškosios rašliavos pagyvėjimu XVIII amž.

6. Lietuvių suvaržymai XVII amž. gale

XVII amž. pradžioje (1618 m.) Mažoji Lietuva pateko Brandenburgo elektoriams. Tuo pat metu Vokietijoje prasidėjo audringi 30 metų karai. Ten viskas buvo sunaikinta, ir Berlyno ponai kaip įmanydami išnaudojo Prūsų kunigaikštiją. Netrukus ir Prūsų kraštas buvo švedų nuteriotas. O 1655—1660 m. Mažąją Lietuvą vėl nuteriojo švedų, lenkų ir lietuvių kariuomenės (žiūr. 326 psl.). Nors po karo (Olivos taika) Prūsijos kunigaikštis buvo pripažintas nuo Lenkijos nebepriklausomu, tačiau tas gyventojų būklės nė kiek nepagerino; valstiečių būklė dar pablo-

gėjo, nes kuriant karo sugriautą ūkį daugumas jų buvo verčiami baudžiauninkais.

Šituo metu vėl buvo naujai pabrėžiamas ordino laikais buvęs skirtumas tarp vokiečių ir lietuvių valstiečių. Lietuviai vėl buvo laikomi žemesniaisiais žmonėmis: jiems buvo draudžiama nešioti tokiuos, kaip vokiečiai nešioja, apdarus, lietuviams tarnams buvo įsakoma mokėti mažesnes algas, o jei kas mokėdavo tokias pat, kaip vokiečiams, būdavo baudžiamas kalėjimu.

Tačiau visos šitos priemonės negalėjo išnaikinti lietuvių, nes krašte buvo maža vokiečių. Tuo tarpu jau buvo pristeigta daug parapijų, ir beveik visur pamaldos buvo arba vien tik lietuviškos arba mišros. Didelė lietuvių parapija buvo net Karaliaučiuje. Nors lietuviškų knygų spausdinimas buvo ir labai sumažėjęs, tačiau nebuvo visiškai sustojęs; taip antai, 1653 m. D. Kleinas išleido net pirmąją lietuvių kalbos gramatiką, o 1666 m. — dvi giesmių knygas, kurios ėjo pagrindu vėlesnėms lietuvių liuterionių giesmynų laidoms. Bet XVIII amž. pradžioje lietuviškumui Mažojoje Lietuvoje užėjo tikrai sunkūs laikai, nes po 1709—1710 m. maro į kraštą buvo privežta daugybė kolonistų vokiečių. Jie tad daugiausia ir suvokietino lietuvius.

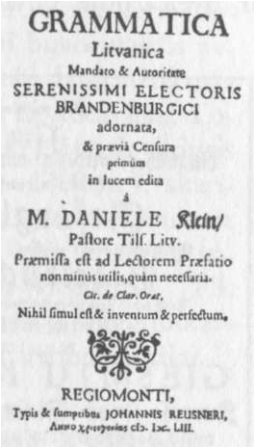
GRAMMATICA
Litvanica
Mandato & Autoritate
SERENISSIMI ELECTORIS
BRANDENBURGICI
adornata,
& prævia Censura
primùm
in lucem edita
à
M. DANIELE Klein/
Pastore Tilf. Litv.
Præmissa est ad Lectorem Præfatio
non minùs utilis, quàm necessaria.
Cic. de Clar. Orat.
Nihil simul est & inventum & perfectum.
REGIOMONTI,
Typis & sumptibus JOHANNIS REUSNERI,
Anno Xρεστονίας cIↃ. Ↄ. LIII.

D. Kleino 1653 m. gramatika

7. Mažosios Lietuvos lietuvių būklė XVIII amž.

Maras. Didžiojo šiaurės karo metu Didžiojoje Lietuvoje ir Lenkijoje siautęs maras (žiūr. 384 psl.) 1709—1710 m. pasiekė ir Mažąją Lietuvą. Čia jis siautė kiek trumpiau, bet jo aukų skaičius buvo nepaprastai didelis. Apskaičiuojama, kad visoje Prūsų kunigaikštijoje maru mirė apie 150.000 žmonių. Po maro visam krašte liko net 10.834 visiškai tuščios sodybos. Iš jų 8.411 buvo Mažojoje Lietuvoje, t. y. rytinėje Prūsų kunigaikštijos provincijoje, jau nuo 1600 m. vadinamoje Lietuva. Įsruties apskrity tuščių sodybų buvo net 4.620, Ragainės — 1613, Tilžės — 1307, Klaipėdos — 871.

Kolonizacija. Marui aprimus, kraštas rados apytuštis, nes išmirė visų gyventojų. Be to, daugelis nuo maro išbėgiojo. Dabar nors daugumas ir grįžo į savo sodybas arba kūrėsi išmirusių vietose, tačiau ūkiui negalėjo pakakti darbininkų. Todėl Fridrikas I, kuris nuo 1701 m. jau buvo karūnavęsis Prūsų karalium, paskleidė atsišaukimų į Vokietijos gyventojus, kviesdamas juos gyventi į savo valstybę, žadėdamas jiems paramos ir visokių lengvatų. Kadangi tuo metu pietų Vokietijoje ir Šveicarijoje buvo persekiojami protestantai, tai daugelis jų mielai kraustėsi į Prūsiją. Tuo būdu į Mažąją Lietuvą atsikėlė apie 20.000 pietų vokiečių (zalcburgiečių, švabų ir šveicarų).

Neu
Litthauscheß / verbesserte und mit vielen neuen
Liedern vermehrtes
Gesangbuch /
Nebst einem sehr nützlichen / gar ausgegangenen
Gebetbüchlein /
Auch einer Teutschen / hochnötig-unterrichtlichen
Vorrede an den Leser.
NAUJOS
GIESMJU KNYGOS,
Kurrose senos Giesmes su pritarims
wisso Bažnyczos Mokinojuper musu Lietu-
wo yra pagirintos /
O nanjos grozos Giesmes pridiros.
Taipajeg
MALDU KNYGELES
didzausi Bažnyczose wartojamos /
Su labai priwalingu Pirm-pamokinnimu
ßias Knygeles skaitanczuju /
Patogiey suguldytos ir isdiktos.
KARALAUCZUJE
Jsspaude sawo nuradimais
PRIDRIKIS REUSNERIS
Meküse
• M. DC. LXVI.

1666 m. D. Kleino giesmynas.

Lietuvių santykiai su kolonistais. Mažojoje Lietuvoje nei kaimuose nei dvaruose anksčiau nebuvo vokiečių kolonistų; dabar lietuviai susidūrė su jais pirmą kartą. Kolonistams buvo duodamos geresnės gyvenimo sąlygos, jie nebuvo varomi į baudžiavą, tik turėjo mokėti činšą. Bet vis dėlto pradžioje jiems buvo sunku įsikurti, nes ūkiui reikalingo inventoriaus daugumas neturėjo, o valdžia, nors ir buvo žadėjusi, tačiau visiems jo duoti neįstengė. Todėl iš pradžių jų nedaug teįsikūrė atskirais ūkiais: daugumas liko dvaruose arba ėjo bernauti pas lietuvius ūkininkus. Pirmieji jų savarankiški ūkiai buvo labai skurdūs, tik vėliau, valdžios glo-

bojami, jie atsigavo ir išmoko ūkininkauti iš lietuvių ūkininkų. Iš karto jie buvo kurdinami, kur pakliuvo, bet vėliau buvo išleistas įsakymas jų nemaišyti su lietuviais, kad nesulietuvėtų; jie turėjo gyventi atskirais kaimais. Be to, jiems buvo uždrausta mokytis lietuviškai kalbėti ir lietuviškai rengtis. Žodžiu, valdžia susirūpino, kad jie, įkurdinti lietuviškam krašte, nenutaustų, o būtų vokietybės atrama.

Iš visur sugraibstyti kolonistai nepasižymėjo nei geru ūkininkavimu nei doru gyvenimu. Daugiausia tai buvo įvairūs neramūs avantiūristai. Į Mažąją Lietuvą jie atnešė daug netikusių papročių — tinginiavimą, girtybę, muštynes ir ištvirkavimą. Todėl lietuvių jie buvo laikomi blogais žmonėmis. Užtat ir didysis Mažosios Lietuvos poetas, Duonelaitis (1714—1780 m.), skundžiasi, kad kolonistai užkrėtę kraštą visokiomis nedorybėmis, ir ragina lietuvius su jais nesusidėti. Tuo būdu viso krašto gerovės pagrindas liko, kaip buvęs, lietuviškasis elementas. Tik valdžia tolydžio protegavo kolonistus, laikė juos privilegijuotais krašto gyventojais, nes jie buvo gera atrama germanizacijai.

8. Lietuviškumas ir lietuvių kalba M. Lietuvoje XVIII amž.

Lietuvių kalba bažnyčiose. Prigabenus į kraštą kolonistų, valdžia pirmiausia susirūpino ūkio reikalais, nepamiršdama betgi nė švietimo, kurs čia buvo labai menkas. Iš pačių lietuvių apsišvietusių žmonių nebuvo, nes baudžiauninkai negalėjo mokytis; o kunigai beveik visi buvo lietuviškai pramokę vokiečiai (į kunigus einančius baudžiauninkus atleisdavo, bet tokių buvo labai maža). Tuo tarpu buvo įsteigta apie 20 naujų parapijų, bet visur pirmosios pamaldos buvo vokiškos, o tik antrosios lietuviškos. Tiktai Karaliaučiuje, Tilžėje ir Klaipėdoje buvo po bažnyčią, kur pamaldos buvo vien tik lietuviškos. Maldingieji lietuviai dažnai eidavo į vokiškas pamaldas, nes lietuviškos būdavo laikomos nepatogiu laiku. Jie ten nieko negalėdavo suprasti, bet nedaug ką tesuprasdavo ir per lietuviškas pamaldas, nes kunigai kalbėjo labai darkyta lietuvių kalba. Lietuviškų knygų jau beveik nebespausdino, tad kunigai vartojo savo pačių nežmoniškai išverstus katekizmus ir maldinės knygas.

Mokyklos. Tvarkant krašto ūkį, tuojau po kolonizacijos buvo susirūpinta ir švietimu. Mokyklų krašte buvo jau iš seno; dar daugiau jų atsirado ypač nuo 1568 m., kada buvo įsakyta prie kiekvienos bažnyčios laikyti po mokyklą. Vėliau tuo pat reikalu buvo išleista dar daugiau įsakymų, tad mokyklų buvo daugely vietų. Bet tai tebuvo paprastos kaimo mokyklėlės, kuriose mokė valstiečių pirkelėse, jų pačių išlaikomi, dažniausiai kaimo siuvėjai. Žinoma, kad jose nedaug teišmokydavo. Todėl dabar buvo susirūpinta pertvarkyti mokyklas.

Kaimo mokykla Mažojoje Lietuvoje.
(D. Chodovieckio pav.).

Pirmasis karaliaus skirtas mokyklų prižiūrėtojas, Lysius, buvo sumanęs visose mokyklose įvesti vokiečių kalbą ir tuo būdu visus lietuvius suvokietinti. Bet pačių kunigų tarpe kilo nepasitenkinimas; jie reikalavo nenaikinti lietuvių kalbos. Mat, vokiečiai kunigai pabūgo dėl savo vietų: jų, lietuviškai mokančių, buvo nedaug, todėl jiems visiems buvo garantuotos vietos (po tėvo jas visada gaudavo sūnūs); lietuvių kalbai išnykus, būtų atsiradę daugybė jiems konkurentų, ir būtų buvę sunku išsilaikyti vietose. Be to, buvo ir tokių kunigų, kurie palaikė lietuvių kalbą, gindami šventas jų teises. Tuo būdu Lysiaus sumanymas

nepavyko. O bendrosios valdžios pastangos pakelti švietimą labai teigiamai atsiliepė ir lietuviams.

Lietuviams kunigams ruošti prie Karaliaučiaus universiteto buvo įsteigta speciali seminarija (1725 m.). Kita tokia seminarija buvo įkurta Halėje (Brandenburge), bet ši gyvavo neilgai (1727—1765 m.). Tiesa, ir tose seminarijose mokėsi beveik vieni vokiečiai, o Halėje — net visiškai ne Mažosios Lietuvos kilimo žmonės, bet vis dėlto jos lietuviškai pramokydavo: iš jų išėję kunigai laikydavo pamaldas, nors ir darkyta, lietuvių kalba.

Mokyklose taip pat buvo palikta lietuvių kalba. O mokyklų tuomet jau buvo gana daug pristeigta: buvo pastatyta arti 300 naujų mokyklų namų, ir visur lietuviškose srityse buvo mokoma lietuviškai. Mokytojais jose dažniausiai būdavo tie patys siuvėjai; juos išlaikydavo iš dalies valdžia, o iš dalies vaikų tėvai. Mokykla išbuvo lietuviška iki XIX amž., kada užėjo nauja vokietinamoji banga, ir lietuvių kalba iš pradžių buvo suvaržyta, o paskui ir visai pašalinta iš mokyklų; tik šiaip taip ji dar laikėsi bažnyčiose.

Naujas lietuviškosios rašliavos suklestėjimas. Kilus reakcijai prieš vokietinamąsias pastangas ir prikūrus mokyklų, tuojau buvo susirūpinta leisti knygas, kurios nuo XVII amž. vidurio visiškai nebesirodė. Vėl buvo išleista naujų katekizmų, giesmynų ir kitokių knygų. Įkurtos Halės seminarijos reikalams docentas Haackas 1730 m. išleido lietuvišką žodyną ir gramatiką, o tėvas ir sūnus Rugiai (Pilypas ir Povilas) išleido moksliškų raštų, keliančių lietuvių kalbos gražumą, ir paskelbė keletą vokiškai išverstų lietuvių liaudies dainelių. Į jas tuoj atkreipė dėmesį ir jomis susižavėjo to meto vokiečių autoritetas Lesingas, paskui — Herderis ir Goethė. O tas jų susižavėjimas veikiai paskatino ir kitus tirti lietuvių tautosaką. Kaip tik tuo pačiu metu Mažojoje Lietuvoje gyveno pirmasis didis lietuvių poetas K. Duonelaitis (1714—1780 m.) ir nemaža kitų veikėjų. Žo-

VOCABVLARIVM
LITTHVANICO-
GERMANICVM,
ET
GERMANICO-
LITTHVANICVM,
Darin alle im
Neuen Testament und Psalter
befindliche Wörter nach dem Alpha-
beth enthalten sind:
Nebst
Einem Anhang
einer kurzgefassten
Litthauischen
GRAMMATIC
Ausgefertiget
von
Friederich Wilhelm Haack/
S. S. Theol. Cultore,
zur Zeit Docente im Litthauischen Seminario zu Halle.
HALLE,
Druckt Christoph Orban, Univers. Buchdr.

Fr. Haacko 1730 m. žodynas.

džiu, XVIII amžius — Mažosios Lietuvos rašliavos klestėjimo laikai. 1726—1775 m. ten buvo išspausdinta apie 50 naujų knygų (aniems laikams tai buvo jau gana didelis skaičius). Bet, deja, su XVIII amž. tas rašliavos sąjūdis apmirė. Paskutiniai tos rūšies darbai buvo Karaliaučiaus profesoriaus Rėzos; jis išleido dar trečią Šv. Rašto leidimą, pirmą kartą paskelbė Duonelaičio raštus (1818 m.) ir išleido liaudies dainų rinkinį (1825 m.). Bažnyčios prieglobstyje rašliava M. Lietuvoje jau niekad nebeatgijo. Naujas lietuviškasis sąjūdis, kuris truko iki pat mūsų laikų, ten prasidėjo tik XIX amž., kai su germanizacijos pastangomis jau ėmė kovoti pasauliniai lietuviai inteligentai.

9. Lietuvių vokietinimas XIX amžiuje

Vokietinamieji veiksniai. Mažosios Lietuvos lietuvių tikrasis vokietinimas prasidėjo tik XIX amž. Tuo metu lietuvių kalba buvo visiškai išstumta iš gyvenimo: ji buvo pašalinta iš mokyklų, iš teismų, iš visų valdžios įstaigų ir net buvo šalinama iš bažnyčių. Be to, lietuviai buvo pradėti sąmoningai vokietinti ir per kariuomenę: paimti į kariuomenę jie buvo tyčia išvežami į tolimus Vokietijos kraštus, kur noromis nenoromis turėjo išmokti vokiškai. Žodžiu, kur tik lietuvis susidurdavo su valdžios ar šiaip viešosiomis įstaigomis, visur jis būdavo vokietinamas.

Pagaliau atsirado ir kitų sąlygų vokietėti. XVIII amž. gale buvo pradėta naikinti baudžiava. Iš karto ji buvo panaikinta tik karališkuose dvaruose, o 1807 m. — ir visur kitur. Tada ir lietuviai tapo laisvaisiais žmonėmis. Bet išvargę lietuviai baudžiauninkai tebebuvo labai neturtingi; be to, jie turėjo išpirkti gautąsias žemes, ir todėl pasiliko priklausomi vokiečių ponų. Kadangi vokiečiai ponai vadovavo visam gyvenimui, tai lietuviai turėjo mokytis vokiškai, kad galėtų su jais susikalbėti. Be to, jie turėjo rūpintis susilyginti su proteguojamuoju valstiečių kolonistų sluoksniu; todėl, tik panaikinus baudžiavą, padaugėjo mišrųjų lietuvių vokiečių vedybų, atsirado mišrųjų šeimų, kuriose greit būdavo pamirštama lietuvių kalba.

Karalius ir lietuviai. Vokietėjimas ir vokietinimas nebuvo visą laiką vienodas ir XIX amž., — būtent pirmoje to amžiaus

pusėje karštai rūpinosi vokietinimu tik patys Mažosios Lietuvos vokiečiai, o antrojoje pusėje to ėmėsi ir pati centro valdžia.

Pačioje Mažojoje Lietuvoje XIX amžiaus pradžioje atsirado įžymių žmonių nelietuvių, kurie rūpinosi lietuviais ir jų kalba ir pripažino jai visišką teisę gyvuoti. 1800 m., savo prakalboje Milkės žodynui, tą pareiškė ir garsusis Karaliaučiaus filosofas Kantas. Anot jo, valstybė esanti reikalinga tokių kilnių, padorių žmonių, kaip lietuviai, todėl jų kultūrinės teisės palaikytinos. Tokių lietuvių teisių gynėjų buvo ir daugiau. Bet tuo pat metu net viešai laikraščiuose jau buvo pradėtos svarstyti priemonės lietuviams suvokietinti. Pirmiausia buvo atkreiptas dėmesys į mokyklas ir pasiūlyta pašalinti iš jų lietuvių kalbą. Bet karaliai iš karto nelinko į šitą sumanymą; priešingai, jie net buvo pradėję globoti lietuvius.

1807 m. Prūsų karalius Fridrikas Vilhelmas III, Napoleono I išvytas iš savo valstybės, kurį laiką gyveno Klaipėdoje (mat, jam buvo likęs tik Klaipėdos kraštas). Tuo metu jis geriau pažino lietuvius, jų papročius, gėrėjosi lietuvių dainomis ir džiaugėsi jo šeimai rodomu palankumu. Todėl jis vėliau buvo įsakęs lietuvių gyvenamose srityse skirti valdininkus iš pačių lietuvių. O kadangi mokytų lietuvių tuomet nebuvo, tai karalius įkūrė 6 stipendijas, kurios turėjo būti skiriamos 6 parinktiems lietuviams teisei studijuoti, kad šie galėtų būti skiriami valdininkais. Be to, buvo įsakyta juos taip mokyti, kad nesuvokietėtų. Tačiau šitas įsakymas niekad nebuvo įvykdytas. Tiesa, jis, atrastas archyvuose, 1844 m. buvo pakartotas ir Fridricho Vilhelmo IV; tuomet stipendijų buvo padvigubinta, t. y. jų buvo paskirta net 12. Bet vis dėlto nė šį kartą tasai įsakymas nebuvo įvykdytas, nes kaip tik tada valdžios organai Mažojoje Lietuvoje varė smarkią germanizaciją. Nors tuo metu karalius leido Tilžės gimnazijoje mokyti lietuvių kalbos, bet netrukus ji vis dėlto buvo pašalinta iš gimnazijos.

Pašalinimas lietuvių kalbos iš mokyklų ir įstaigų. Karalius, norėdamas sustiprinti lietuvių prisirišimą prie vyriausiosios valdžios, rodė jiems savo palankumą. Bet administracijos organai ir mokytojai, kurie nemokėjo lietuviškai, tarė, kad lietuvybės globojimas būtų nusikaltimas vokiškajai valstybei, todėl kaip įmanydami ją slopino.

Administracijos organai pirmiausia puolė mokyklas. Dar 1802 m. buvo paruoštas smulkus vokietinimo planas. Jį atmetus, 1814 m. tolimosios Ienos laikrašty pasirodė iš Gumbinės nusiųstas anoniminis straipsnis, reikalaująs išnaikinti lietuvių kalbą, nes jos vartojimas mokykloje trukdąs krašto kultūros pažangą: mokykloms, esą, vien dėl to negalima parinkti geresnių mokytojų, kad į jas reikią skirti lietuviškai mokančius. Lietuvių tesanti tik maža saujelė; jų kalbą palaiką tiktai kunigai, kurie būtinai norį savo parapijas palikti lietuviškai mokantiems sūnums. Tuo būdu parapijos paveldėjamuoju keliu einančios iš tėvų į vaikus. Todėl, esą, negalima parinkti nė tinkamesnių kunigų. Bet tuojau atsirado ir karštų lietuvių kalbos gynėjų (prof. Rėza, kunigas Ostermejeris, mokytojas Gizevijas); laikraščiuose prasidėjo karštas ginčas, ir lietuvių kalba šį kartą buvo apginta. Tačiau neilgam. Tais pačiais 1844 metais, kai karalius Fr. Vilhelmas IV pakartojo raštą dėl lietuviams skiriamųjų stipendijų ir leido Tilžės gimnazijoje dėstyti lietuvių kalbą, — Gumbinės apygardos mokyklų tvarkytojas išleido įsakymą visiškai išmesti lietuvių kalbą iš mokyklų. Tik Tilžės gimnazijos lietuvių kalbos mokytojo, didelio lietuvių bičiulio, mozūro Gizevijo rūpesčiu, tas įsakymas, priešingas karaliaus nusistatymui, buvo iš dalies atšauktas: karalius įsakė lietuvių kalbą gimnazijoje palikti. Bet į pradžios mokyklas ji jau nebebuvo grąžinta; tik kai kur jose dar buvo laikinai paliktos lietuviškos tikybos pamokos. Naujais (1865, 1872 ir 1873 m.), jau paties švietimo ministerio, įsakymais, lietuvių kalba buvo išmesta iš mokyklų visoje Mažojoje Lietuvoje. Į lietuvių skundą 1874 m. ministeris nesislėpdamas atsakė, kad valdžia iš tikro esanti nusistačiusi išnaikinti lietuvių kalbą. Ir tikrai 1876 m. buvo išleistas net specialus įstatymas, kuriuo vienintele valstybine kalba buvo paskelbta vokiečių kalba. Tiesa, atskiru karaliaus (kaizerio) raštu vietos žmonių kalba buvo leista vartoti mokyklose ir įstaigose dar 20 metų, bet tatai pasiliko tiktai popieriuje, nes niekas iš vokiečių valdininkų jos jau nebesistengė išmokti. Lietuvių kalba dar liko daugely bažnyčių ir šeimose, bet labai greit ji ėmė nykti ir tenai: pirmoji karta dar liko lietuviška, antroji jau mokėjo vokiškai, o trečioji dažniausiai jau nebemokėjo lietu-

viškai. Panaši Mažosios Lietuvos būklė anapus Nemuno tebėra dar ir dabar.

Centro valdžios vokietinamoji politika. Kaip matėme, Mažoji Lietuva buvo galutinai apvokietinta, kai vietos vokiečių

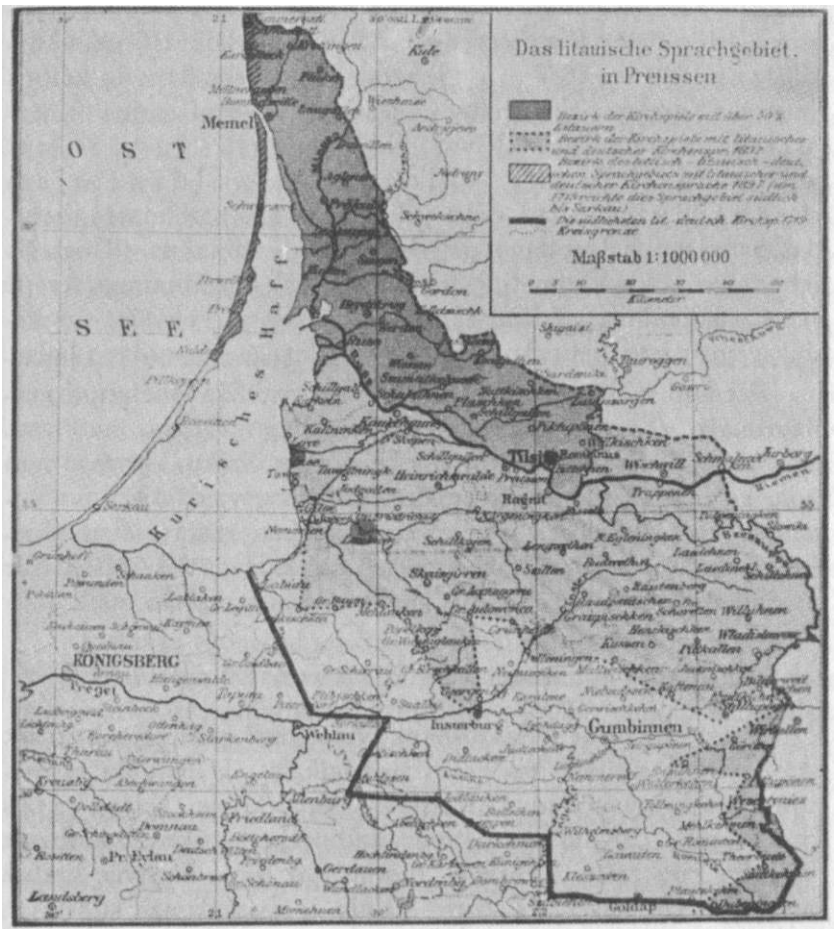

Lietuvių gyvenamosios sritys Mažojoje Lietuvoje pagal vokiečių davinius.

Tamsiausiam plote, pagal 1897 m. surašinėjimo davinius, lietuvių buvo 50% su viršum. Šviesesniam plote, apriestam taškais, bažnyčiose tada dar tebebuvo lietuviškos pamaldos; o stambia linija apibrėžtam plote lietuviškos pamaldos dar tebebuvo 1719 m.

pastangas parėmė centro valdžia. Pirmoje XIX amžiaus pusėje Berlyno valdžia vietos administracijos organų darbų neparėmė: karalius buvo patenkintas lietuvių paklusnumu, ir todėl atsidėkodamas net rūpinosi lietuvybės išlaikymu. Lietuvybės gynėjai, prašydami neskriausti lietuvių, visada rėmėsi ta jų ištikimybe valdžiai. Centro valdžia, norėdama palaikyti šitą lietuvių prisirišimą, leido jiems Karaliaučiuje net lietuvišką laikraštį „Keleivį" (nuo 1849 iki 1880 m.). Jį redagavo didelis lietuvių kalbos žinovas, Karaliaučiaus lietuvių seminarijos profesorius Kuršaitis. Vienintelis „Keleivio" tikslas buvo išsaugoti lietuvių ištikimybę valdžiai ir valdančiajam sluoksniui. Jo tad dėka vėliau, renkant parlamentą, lietuviai paprastai balsuodavo už vokiečius dvarininkus. Taigi šis lietuviškas laikraštis marino lietuvių tautišką susipratimą, kvėpė jiems pasitikėjimą valdžia, ekonomiškai stipriu vokiečių sluoksniu, ir susipratę, lietuvių statomi kandidatai nebegaudavo balsų.

Bet nuo XIX amž. vidurio ir centro valdžia ėmė remti germanizaciją. Ypatingai šitokia politika buvo vedama nuo vad. geležinio Prūsijos kanclerio, Bismarko, laikų, — ypač nuo tada, kai, po 1871 m. karo su Prūsija, Prūsų valdžioje buvo suvienyta visa Vokietija. Tada buvo galutinai nuspręsta suvokietinti visas Vokietijos ribose esančias tautas, tada buvo išleisti ir visi minėti lietuviams skaudūs įstatymai bei įsakymai.

10. Mažosios Lietuvos lietuvių kovos dėl savo teisių

Lietuvių kalbos ir tautosakos tyrinėjimai prasidėjo kaip tik anais pačiais sunkiaisiais lietuviams laikais. Iš lietuvių tyrinėtojų pats žymusis buvo „Keleivio" redaktorius Kuršaitis († 1884 m.). Tai puikios lietuvių kalbos gramatikos, žodyno ir daugelio kitų raštų autorius. Nors jis ir buvo lietuvis, bet už savo tautiečių teises nekovojo. Kaip ir jo vedamas laikraštis, jis buvo visiškai ištikimas valdžiai ir dirbo tik savo mėgiamąjį kalbininko darbą. Kitas didelis lietuvių kalbos garbintojas buvo net ne lietuvis, o tikras vokietis Zauerveinas (†- 1904 m.). Jis ne tiktai tyrė lietuvių kalbą, bet ir kovojo už lietuvių teises. Jis rašė daugely anuomet jau ėjusių lietuvių laikraščių, keldamas tautos susipratimą. Nors jis buvo ir svetimtautis,

tačiau mums paliko garsiąją savo giesmę „Lietuviai esame mes gimę". Jo didžiausias nuopelnas buvo tas, kad į spaudžiamųjų lietuvių vargus atkreipė savo akį didysis Bismarko priešas, Vokietijos katalikų parlamentinės partijos — vadinamojo centro — vadas Windthorstas ir užtarė lietuvius. Maždaug tuo pat metu (1879 m.) buvo įkurta vokiečių mokslininkų draugija *Litauische Literarische Gesellschaft,* kurios tikslas buvo tyrinėti nykstančią lietuvių kultūrą ir jų kalbą. Savo tyrinėjimų rezultatams skelbti ji įsikūrė specialų žurnalą. Draugija savo statuto § 1 įsirašė šitokį darbo tikslą: „Surinkti ir išsaugoti mokslui visus kalbos, istorijos, tautosakos ir panašius duomenis, liečiančius Lietuvą ir lietuvius". Taigi ji nesirūpino kelti lietuvybės, o vien tik rinkti ir saugoti mokslo reikalui lietuviškosios kultūros palaikus. Mat, vokiečiai jau manė, kad lietuvių tauta išmirštanti, todėl skubėjo rinkti jos kultūros liekanas. Nors didelė daugybė Mažosios Lietuvos lietuvių iš tikro nutauto, bet vis dėlto pačių lietuvių tarpe atsirado susipratusių inteligentų, kurie kovojo dėl savo tautos, rūpinosi lietuvių tautišku susipratimu, dėjosi prie tautiškojo judėjimo Didžiojoje Lietuvoje, o sukūrus nepriklausomąją valstybę, ėmė rūpintis, kad būtų prie jos prijungta nors mažiausiai suvokietinta Mažosios Lietuvos dalis — Klaipėdos kraštas. Kaip matome, pagaliau tatai ir įvyko.

Lietuvių rūpesčiai atgauti savo kalbos teises mokyklose reiškėsi ramiu būdu ir neišėjo iš prašymų ribų. Lietuviai, būdami nuo seno paklusnūs savo valdovams, reiškė nuolankumą kiekviena proga ir dabar: karaliaus šeimos švenčių proga nuolat nuvykdavo į Berlyną lietuvių delegacijos su ištikimybės pareiškimais. Išleidus lietuvių kalbos draudžiamąjį įstatymą, jie ėmė klabenti Berlyno valdžios įstaigų ir net valdovų rūmų duris, nurodinėdami, kad lietuvių kalbos uždraudimas labai neigiamai atsiliepsiąs tautos religijai ir moralei. Kai atskirų asmenų ir delegacijų rūpesčiai nieko negelbėjo, jie 1879 m. parašė kaizeriui peticiją ir surinko po ja net 16.400 parašų. Po dvejų metų buvo gautas atsakymas ir leidimas pirmuosiuose dviejuose pradžios mokyklos skyriuose mokyti tikybos, Šventojo Rašto ir bažnytinių giesmių ir lietuviškai. Bet kadangi mokyklose nebuvo lietuviškai mokančių mokytojų, tai ne visur buvo įvykdytas net šitas

leidimas. Tada lietuviai vėl kreipėsi į kaizerį su nauja peticija (1882 m.), bet šį kartą jau nebegavo net atsakymo. To nepaisydami, jie siuntė dar kelias naujas peticijas; 1982 m. buvo surinkta 19.000 parašų, o 1895 m. — net 27.000. Bet į 1892 m. peticiją vėl nebuvo gauta atsakymo, o 1895 m. delegacija, nuvežusi peticiją, net negavo audiencijos pas kaizerį; ją priėmė tik ministeris. Jis pažadėjo ištirti reikalą, patsai nuvykęs į vietą. Bet 1897 m. jis pranešė, kad kaizeris peticijos nepatenkinęs, nes valdžios surinktais duomenimis lietuviai nesą skriaudžiami. Tada Tilžėje sušauktas lietuvių susirinkimas pareiškė protestą prieš neteisingas informacijas ir prašė geriau ištirti reikalą. Pagaliau ministeris pats atvažiavo į M. Lietuvą. Jis truputį paguodė, truputį pažadėjo, ir tuo pasibaigė jo atsilankymas. Lietuviai veltui dar keletą kartų siuntė peticijas: valdžia nei grąžino į mokyklas jų prašomąją kalbą, nei davė 1844 m. lietuviams paskirtų 12 stipendijų nei patenkino kitus jų prašomuosius dalykus.

Mažosios Lietuvos lietuviai parlamentinėje kovoje. Parlamentas *(Landtag)* Prūsų karalystėje buvo įsteigtas 1848 m., o 1871 m. įvyko pirmieji rinkimai į visos vokiečių imperijos parlamentą *(Reichstag).* Mažoji Lietuva buvo padalinta į 4 rinkimų apygardas, kurios turėjo išrinkti po 2 atstovus į karalystės ir po 1 atstovą į imperijos parlamentą. Pirmuosius keliasdešimt metų lietuviai maža tekreipė dėmesio į rinkimus, ir atstovais visada būdavo išrenkami vokiečiai (jų buvo dvi partijos, būtent senųjų tradicijų šalininkai — konservatoriai ir liberalai). Į Prūsijos parlamentą rinkimai buvo taip sutvarkyti, kad lietuviams juose buvo sunku dalyvauti, nes iš rinkėjų buvo reikalaujama tam tikro cenzo. Pagaliau parlamentinė santvarka lietuviams buvo ir svetima: jie jautėsi esą ištikimi savo karaliaus valdiniai, jokios politinės kovos neprivalą. Tad veltui Kuršaičio „Keleivis" šaukdavo lietuvius uoliai dalyvauti rinkimuose. Jie daugiau jais susidomėjo tik tada, kai buvo įvesti imperijos parlamento rinkimai, kurie buvo visuotiniai ir tiesioginiai. Tačiau pirmieji lietuviai kandidatai gaudavo labai maža balsų, nes daugumas valstiečių tebebalsavo už vokiečių konservatorių kandidatus. Mat, konservatoriai buvo daugiausia dvarininkai ir valdininkai, t. y. žmonės, kurie reprezentavo lietuvių kaimiečių įprastą ištikimybę karaliui ir senajai tvarkai. Kadangi tuo pat metu

buvo rašomos peticijos dėl lietuvių kalbos grąžinimo į mokyklas, tai konservatoriai, norėdami įsipirkti į lietuvių malonę, dėjosi pritarią tiems lietuvių rūpesčiams, o iš tikro parlamente lietuvių reikalų neužtardavo nė vienu žodžiu.

Bet tuo metu jau pradėjo rastis vis daugiau lietuvių inteligentų, ėmusių rūpintis žūt būt išrinkti į parlamentą savo atstovų, kurie galėtų užtarti lietuvių reikalus. Kova buvo sunki, nes kaimiečių masės iš tradicijos linko prie vokiečių konservatorių, kurie dėjosi tikraisiais krašto reikalų gynėjais. Šie lietuvius veikėjus skelbė esant tuos pačius liberalus, kurie esą neištikimi karaliui, blogi patriotai ir ypač dėl to netinką atstovauti žemdirbiams, kad, būdami miestiečiai, reikalaują panaikinti protekcinius muitus; juos panaikinus, esą, užplūsią ūkio produktai iš Rusijos, ir žemdirbystė Mažojoj Lietuvoj būsianti sugriauta. Be šito liberalizmo, lietuviai, esą, dar turį ir kitų blogybių: jie, esą, susidėję su lenkais ir Mažąją Lietuvą norį sujungti su Didžiąja, t. y. norį ją atiduoti Rusijai. O tautiškai nesusipratusioms kaimiečių masėms tatai atrodė didelė blogybė. Vadovaujantieji M. Lietuvos veikėjai iš tikro tada turėjo artimų ryšių su atgimstančiaisiais lietuviais Rusų valdžioje (jie padėjo spausdinti Rusų valdžios uždraustas lietuviškas knygas), tačiau jie šituo viešai nesigarsino. Priešingai, norėdami išrinkti savo kandidatus, lietuviai veikėjai dėjosi tokiais pat konservatorais, tik žadėjo ginti lietuvių tautiškuosius reikalus. Po ilgos kovos jie vis dėlto laimėjo.

Geriausiai sekėsi Klaipėdos apygardoje. Čia 1898 m. buvo išrinktas pirmas atstovas į imperijos parlamentą — Tilžės pirklys Jonas Smalakys. Kai, mandatui nepasibaigus, 1901 m jis mirė, iš Klaipėdos jo vietoje buvo išrinktas kitas lietuvis — Mačiulis. Bet šis pasirodė esąs vokiečių draugas ir, susidėjęs su konservatoriais, lietuvių neužtarė nė vienu žodžiu. 1903 m. Klaipėdos apygardoje vėl lietuviams pasisekė išrinkti savo kandidatą į karalystės parlamentą — kunigą dr. Gaigalaitį. 1908 m. ir 1913 m. jis buvo išrinktas antrą ir trečią kartą ir išbuvo atstovu iki pat didžiojo karo pabaigos. Tuo pat metu 1913 m. iš Tilžės apygardos lietuviams pasisekė išrinkti savo kandidatą — dvarininką dr. Vilių Steputaitį (vokiečių okupacijos metu jis kurį laiką redagavo lietuviams skirtą laik-

raštį „Dabartį"). Daugiau lietuvių atstovų nebebuvo nė vienam parlamente. Ne kažką galėjo padaryti ir tie. Nors retkarčiais jie ir primindavo parlamente lietuvių reikalus, tačiau tas nepagerino būklės: Mažoji Lietuva ir toliau buvo vokietinama. Kad po didžiojo karo dar buvo išgelbėtas ir sujungtas su nepriklausomąja Lietuva Klaipėdos kraštas, tai buvo nuopelnas kultūrinio vietos lietuvių veikimo, gaivinusio tautišką sąmonę ir subūrusio jėgas.

11. Kultūrinė M. Lietuvos lietuvių veikla ir tautiško susipratimo augimas

Tuo metu, kai valdžia nusistatė visiškai išnaikinti lietuvių kalbą, o vokiečiai mokslininkai įkūrė draugiją naikinamosios tautos palaikams surinkti, jau buvo prasidėjęs ir pačių lietuvių susipratimas. Jis tada jau reiškėsi ne vien peticijomis valdžiai ir kova dėl savo atstovų į parlamentą, bet ir kultūrine veikla. Kaskart vis daugiau ėmė rastis laikraščių, atsirado pasiaukojusių veikėjų, ir ėmė kurtis lietuviškos draugijos.

Laikraščiai. Pirmasis lietuviškas laikraštis Mažojoje Lietuvoje buvo tikybinio turinio. Tai buvo 1832 m. pradėtas leisti misijų laikraštis „Nusidavimai apie Evangelijos prasiplatinimą tarp žydų ir pagonių". Daugiau įtakos betgi visuomenei turėjo 1849—1880 m. su valdžios parama prof. Kuršaičio leistasai „Keleivis". Jis buvo leidžiamas tam tikslui, kad užkirstų kelią tuo metu lietuvių tarpe plintančioms, Prūsų karalystėje įsigalėjusioms revoliucinėms idėjoms; todėl jis palaikė prūsiškąjį patriotizmą ir monarchizmą. Vėliau atsirado dar daugiau lietuviškų laikraščių; vieni iš jų gyvavo ilgiau, kiti trumpiau. Jų tarpe buvo ir tokių, kurie jau stojo ant grynai tautiško pagrindo, gynė tautiškus lietuvių reikalus, o nuo 1878 m. Šerno redaguojamoji „Lietuviška Ceitunga" net ėmė skelbti bendrumą su Didžiosios Lietuvos lietuviais (mat, joje buvo pradėję rašyti ir vėlesnieji „Aušros" bendradarbiai). Bet prieš radikalųjį jos tautiškumą kilo nepasitenkinimas, ir redaktorius vėl pavertė ją paprastu informaciniu laikraščiu be jokios ideologijos. Tokio pat likimo susilaukė ir kitų laikraščių panašūs bandymai. Tuo būdu iki pat paskutiniųjų laikų

Nusidawimai
apie Ewangelios Prasiplatinimą
tarp
Żydů ir Pagonů.

Aprił 1832.

Kas [illegible] taip Raßtas sako, nů to Kuno Up[illegible] Wandens tekes. Taipo Pons Jezus kalb[illegible] Jono 7, 38. Kol Żmogus be gywojo Tikejimo gywena, kuri ne pats pasidares, bet kurs ißprowitas ßwentos Dwases per Żodi Tiesos, tol jo Szirdis wisam gerum lygi ißdżuwusei Żemei, ir ne gal nei joki Żelumineli tokiů Darbů iżdůti, kurie po Diewo Akiů geri ir nei jokiů Waisů ne isteng gerů atneßti, bet wiena Pußczia ir wiens Tußtumas yra tos Gywasties, kuri iß Diewo yra. Bet kuroj Szirdije ßwentoji Dwase, tą Tikejimą iß-

Pirmasis lietuviškas laikraštis — „Nusidavimai apie Evangelijos prasiplatinimą tarp žydų ir pagonių".
(1832 m. pradėtas leisti Tilžėje, tais pačiais metais perkeltas į Karaliaučių; sustojo tik didžiojo karo metu).

Mažojoje Lietuvoje negalėjo pasirodyti laikraštis su aiškia tautiškąja ideologija. Tautiškoji veikla turėjo apsiriboti siaurutėmis draugijomis, mažais artimų žmonių būreliais ir jų ryšiais su D. Lietuvos veikėjais.

Draugijos. Jau nuo pat XIX a. pradžios visame krašte buvo daug religinių draugijų. Jos buvo gana stipri lietuvybės atspara, nes stropiai saugojo lietuviškąsias pamaldas, lietuviškąsias giesmes ir vartojo susirinkimuose savo kalbą; tačiau jos buvo grynai religiškos, laikėsi griežto paklusnumo dvasiškai ir pasaulinei vyresnybei ir tautišką kovą laikė nusikaltimu. Iš jų galima buvo gauti paramos tik peticijoms, — tik ko nors nuolankiai prašant.

Susipratusių veikėjų grupė pradėjo kurti kitos rūšies organizacijas, — kurios padėtų palaikyti ir ginti lietuvybę. Pirmoji tokia organizacija buvo 1885 m. Tilžėje įkurta „Birutės" draugija. Tuo tarpu, kai vokiečių Literatų Draugija turėjo tikslą konservuoti lietuviškosios kultūros kūrinius mokslo reikalams, „Birutės" tikslas buvo stiprinti lietuviškumą ir kelti tautišką sąmonę. Jos sumanytojai buvo Basanavičius, Šliūpas, Zauerveinas, M. Jankus, V. Bruožis, Mikšas ir nemaža kitų M. Lietuvos veikėjų. Iš karto draugija gyvavo gana sunkiai, bet, švęsdama savo dešimtmetį, ji suorganizavo didelę dainų šventę ir įkūrė Lietuvių Giedotojų Draugiją, kuri Vydūno (Storastos) vadovaujama tebegy-

Mažosios Lietuvos lietuvaitės liaudies meno parodoje, Tilžėje, 1934 m.

vuoja ir dabar. 1904 m. dr. Gaigalaičio buvo įkurta Klaipėdoje tikybinė lietuvių draugija, vardu „Sandara", kuri irgi tebegyvuoja, jungdama viso krašto lietuvius. Buvo dar įkurta ir mažesnių draugijų. Tačiau iki pat nepriklausomosios Lietuvos

įkūrimo tautiškoji Mažosios Lietuvos lietuvių sąmonė nedaug tepraskaidrėjo. Klaipėdos kraštui prisijungus, tautiškas susipratimas tenai stiprėja, bet anapus Nemuno daugybė lietuvių šeimų ir toliau labai vokietinamos; nepasiduoda germanizacijai tik nedidelė dalis susipratusių lietuvių.

Žodžiu, ištisus amžius slėgęs vokiečių jungas nepajėgė nutautinti Mažosios Lietuvos iki pat paskutinių laikų. Tiesa, lietuviškasis žodis ten nebuvo niekad uždraustas: ten visada buvo galima spausdinti knygas (beje, ten lietuviai iki pat mūsų laikų jas spausdino ne lotynišku, bet gotišku šriftu). Tačiau nutautinimas ten ėjo kitokiu keliu. Ypač žiauri pasidarė germanizacija paskutiniais metais. Anksčiau ten galėdavo net prisiglausti Didžiosios Lietuvos veikėjai: spaudos draudimo laikais ten buvo spausdinama daugumas lietuviškų knygų, skirtų Didžiajai Lietuvai; ten buvo įkurtos net specialios lietuviškoms knygoms spaustuvės (Mikšo, Jagomasto spaustuvės Tilžėje, Jankaus Bitėnuose).

Dabar klaipėdiškiams lietuviams prasidėjo nauja veiklos gadynė. Tik likę vokiečių valdžioje užnemuniečiai lietuviai kenčia skaudžią priespaudą ir nežmonišką germanizaciją.

12. Lietuvių būklė Mažojoje Lietuvoje šiais laikais

Pokariniai Vokietijos tikslai ir Lietuva. Pralaimėjusi karą, Vokietija 1919 m. Versalio taikos traktatu buvo labai suvaržyta. Daugelis valstybių atgavo — vienos didesnius, kitos mažesnius Vokietijos seniau užimtų žemių plotus. Be to, Vokietija turėjo mokėti milžiniškas sumas karo nuostoliams padengti (reparacijas). Jos vidaus santvarkai prižiūrėti buvo paskirta valstybių nugalėtojų kontrolė; buvo apribotas jos kariuomenės skaičius ir suvaržytas ginklavimasis.

Tačiau per keliolika pokarinių metų Vokietija jau spėjo atsigauti. Gyvendama ekonominius sunkumus, ji pirmučiausia svajoja atgauti kolonijas ir, gal būt, net plėstis rytų Europos link, kur tariasi rasianti savo didžiulei pramonei žalmenų ir vietos savo gyventojų pertekliui įkurdinti. Tad Lietuva rytuose yra

viena iš tų valstybių, su kuria šitokiai Vokietijos ekspansijai pirmiausia tektų susidurti. O Lietuvos atgautasai Klaipėdos kraštas dar labiau jaudina kai kuriuos Vokietijos visuomenės sluoksnius. Visa akcija prieš Lietuvą Vokietijoje varoma, lyg užsistojant už tariamai spaudžiamus Klaipėdos krašto vokiečius.

Vokietija, 1923—4 m. einant deryboms dėl Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos, tam prijungimui aktyviai nesipriešino. Dabar Vokietijos politika jau visiškai kitokia. Versalio traktato nuostatai Vokietijos jau žymiai sugriauti: ji jau liovėsi mokėjusi reparacijas, sulaužė nuostatus, apribojančius jos kariuomenės skaičių ir ginklavimąsi, sulaužė taip pat Lokarno sutartį, kuria buvo įsipareigojusi Pareinėje (Prancūzijos ir Belgijos pasieny) nelaikyti kariuomenės ir nedaryti jokių karinių įrengimų. Bet ligi šiol dar tebėra nesugriauti tie Versalio traktato punktai, kurie nustatė valstybių sienas. Galimas dalykas, kad Vokietija stengsis pralaužti ir tuos nuostatus.

Apie sienos su Lietuva reviziją Vokietijos valdžia oficialiai dar nieko nekalba, bet užtat labai garsiai apie tai šaukia valdžiai artimos ir jos remiamos organizacijos. Esą, Klaipėdos kraštas neteisingai atiduotas Lietuvai — jis esąs vokiškas; lietuviai ten persekioją vokiečius, nesilaiką konvencijos nuostatų ir t.t.

Tiesa, prieš Klaipėdos vokiškumą labai aiškiai liudija tas faktas, kad dar daug lietuvių gyvena Vokietijos valdomoje Mažosios Lietuvos dalyje, anapus Nemuno. Todėl vokiečiai ėmė labai rūpintis išnaikinti lietuvybę anapus Nemuno ir remti vokiškumą Klaipėdos krašte. Už Nemuno lietuvybė be galo persekiojama: lietuviai veikėjai suvaržyti, dažnai visoki demonstrantai išdaužo jiems langus, o juos pačius sumuša. Ypač daug tenka nukentėti Tilžėje gyvenančiam rašytojui filosofui Vydūnui, kuris vadovauja vietos lietuviams.

Be to, vokiečiai kaip įmanydami stengiasi Mažajai Lietuvai suteikti vokišką išvaizdą. Todėl ten persekiojama ne tik lietuvių kalba, bet ir visa, kas yra susiję su Lietuvos ir lietuvio vardu. Taip antai, nuo amžių išlikę lietuviški vietų vardai keičiami vokiškais, ir t. t. Karaliaučius ir artimesnieji miestai yra pasidarę agitacijos centrais prieš Lietuvą. Į Rytprūsius iš visos Vokietijos daromos jaunimo ekskursijos; čia taip pat organi-

zuojamos įvairios šventės ir kursai, kurių metu stengiamasi įkalti vokiečių jaunimui, kad jų tautos uždavinys — valdyti Rytus.

Pastangos paneigti lietuviškąją M. Lietuvos praeitį. Darant Versalio taikos sutartį, Lietuvos atstovai, reikalaudami sau Klaipėdos krašto, nurodinėjo, kad jis ir visa Mažoji Lietuva nuo amžių buvę lietuviški ir kad vokiečiai ten esą atėjūnai. Tai yra tokia aiški tiesa, kurios neneigė net patys vokiečių mokslininkai. Lietuvos atstovai tada ir rėmėsi vokiečių mokslininkų išvadomis, kurios prieš karą buvo vieningos. Tačiau pamatę, kad tie jų mokslininkų darbai panaudojami prieš juos pačius, vokiečiai dabar susigriebė jau ką kita įrodinėti. Jie dabar sako, kad seniau tarp Vyslos ir senosios Vokietijos Rusijos sienos gyvenusi atskira prūsų tauta. Kad vokiečiai čia yra atėjūnai, jie negali paneigti, ir todėl jie tatai nutyli, o tik įrodinėja, kad Mažosios Lietuvos senieji gyventojai buvę prūsai, ne lietuviai, ir kad todėl Lietuva toms žemėms, t. y. ir Klaipėdos kraštui, negalinti turėti jokių teisių. Esą, tik per karus su Lietuva Mažosios Lietuvos gyventojai — prūsai išbėgioję, ir tuščiuose ordino valdomuose plotuose buvę įkurdinti ateiviai iš Lietuvos. Taigi jie esą tik svečiai, atėję prašyti ordiną darbo ir duonos. Savaime aišku, kad tai tėra tik dabartinei vokiečių politikai pritaikyta tezė, kurios neteisingumą jau rodo ir netikėtas jos atsiradimas. Tiesa, kad į vokiečių ordino, o vėliau į Prūsijos kunigaikščių žemes nubėgdavo lietuvių valstiečių, tik niekad jie ten nebėgo masėmis ir niekad jie ten negalėjo sudaryti gyventojų daugumos. Anais laikais visur valstiečiai bėgiodavo iš vienos valstybės į kitą; tad jų ne tik atbėgdavo iš Lietuvos į Prūsiją, bet ir iš Prūsijos į Lietuvą.

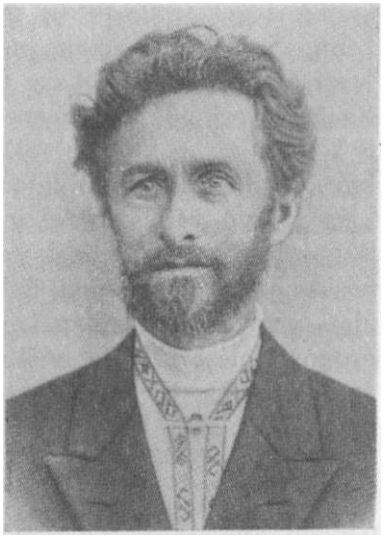

Vydūnas (Vilius Storasta).

Lietuvybė Klaipėdos krašte lig šiol išliko tvirtesnė, negu bet kurioje kitoje Mažosios Lietuvos dalyje. Daugumas krašto gyventojų čia tebėra lietuviai ir lietuviškai tebekalba, tačiau jų tautiškas susipratimas vis dėlto nėra stiprus. Lietuvių inteligentų čia tebėra nedaug, nes vietiniai ūkinikai nebuvo įpratę leisti savo vaikų į mokslą, tad ir dabar dar maža jų teleidžia. Krašto dvarininkai ir miestiečiai daugumas yra suvokietėję arba iš Vokietijos atsikraustę vokiečiai. Konservatyvūs vietos ūkininkai nuo prieškarinių laikų yra įpratę žiūrėti į turtingesniuosius, kaip į savo vadus, todėl ir dabar pasiduoda jų įtakai. Tuo tarpu tie vokiečiai vadai yra susirišę su Vokietija, klauso iš ten ateinančių nurodymų, iš Vokietijos gaunamais pinigais stengiasi visokiais būdais palaikyti vokietybę ir svajoja sulaukti progos atplėšti tam lietuviškam kraštui nuo Lietuvos.

Klaipėdos kraštą prijungus prie Lietuvos (1923 m.), daugumas ten buvusių vokiečių valdininkų, paskatinti iš Vokietijos, negrįžo į ją, bet liko vietoje gyventi. Už tai, kad jie negrįžo, Vokietijos valdžia jiems net mokėjo priedus prie algos. Tiems patiems vokietybės palaikymo tikslams buvo panaudojamos ir tos didelės sumos, kurias Vokietijos valdžia mokėjo daugeliui gyventojų, kaip atlyginimą už nuostolius, patirtus karo metu. Tačiau, kai tik kuris nors iš tokių pensininkų pasirodydavo vokiečiams nepalankus, tuojau tokiam nebemokėdavo pinigų. Be to, iš Vokietijos gautais pinigais buvo suorganizuotos ekonominės draugijos, kurios duodavo ūkininkams paskolų, supirkinėdavo iš jų gyvulius ir kitus ūkio produktus. Tos organizacijos ekonomiškai spaudė susipratusius lietuvius ūkininkus, neduodamos jiems paskolų, nepirkdamos iš jų ūkio produktų ir t.t. Tuo būdu visi mažai tesusipratę lietuviai ūkininkai dėjosi prie vokiškų draugijų.

Tačiau per rinkimus į krašto seimelį vokiečiai šitomis priemonėmis dar nesitenkindavo: kiekvienų rinkimų metu kraštas dar būdavo užpilamas pinigais, o kartu būdavo paskleidžiami gandai, kad netrukus ateisianti vokiečių kariuomenė, ir visiems, kurie per rinkimus pasirodysią vokiečiams nepalankūs, būsią riestai. Tatai būdavo skleidžiama ne tik pačiam Klaipėdos krašte, bet tą patį kartojo ir visa Vokiečių (o ypač Karaliaučius) spauda ir radio stotys; o 1935 m. seimelio rinkimų išvakarėse

labai atvirai Lietuvai pagrasino net patsai Vokietijos vyriausybės ir valstybės galva — Hitleris. Jo ta proga reichstage pasakytoji kalba buvo pakartotinai plokštelėmis transliuojama per radio. Aišku, daug kas jos klausėsi ir Klaipėdos krašte, ir visa tai veikė gyventojų mases. Šitokio spaudimo dėka į krašto seimelį visada išrenkama daugumas vokiškųjų sąrašų atstovų. Taip antai, pastaruoju metu iš 29 seimelio atstovų vietų lietuviškieji sąrašai telaimėjo vos 5. Kraštą valdančios direktorijos, šitokio seimelio sudaromos, dažnai klauso tik nurodymų iš Vokietijos ir varo tą patį vokietinamąjį darbą, kaip ir vokiškosios organizacijos. Nepaisydamos konvencijos, reikalaujančios, kad Klaipėdos krašto administracijoje būtų lygiomis vartojamos dvi valstybinės kalbos — lietuvių ir vokiečių, — iki pat paskutiniųjų laikų direktorijos visiškai nereikalaudavo iš vokiečių valdininkų išmokti lietuviškai; daugumas mokyklų mokė tik vokiškai, ilgai nebuvo mokoma lietuvių kalbos net Klaipėdos mokytojų seminarijoje, iš kurios išeina pradžios mokyklų mokytojai.

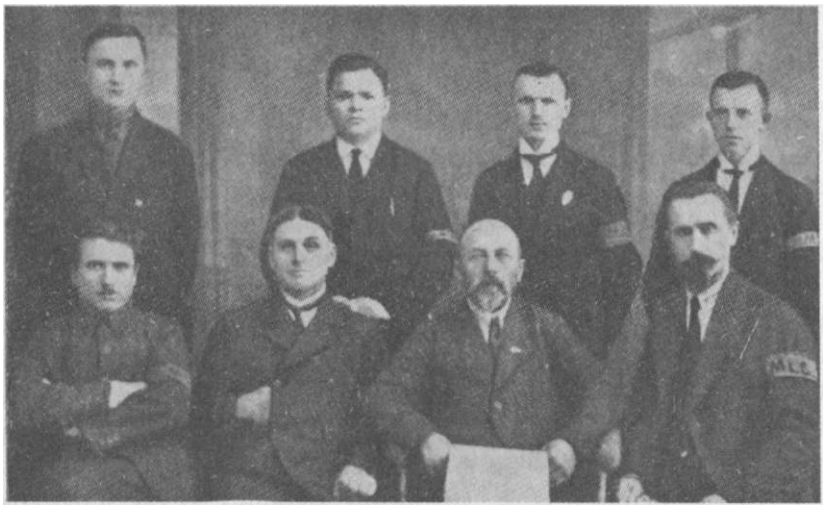

Vyriausiasis Mažosios Lietuvos Gelbėjimo Komitetas,
kuris paruošė Klaipėdos krašto sukilimą ir 1923 m. sausio 9 d. paskelbė manifestą į gyventojus.

Klaipėdos kraštas, perduotas Lietuvai, — pagal konvenciją, tvarkosi autonomiškai, o centro valdžiai ten atstovauja gubernatorius, kurio pareiga prižiūrėti, kad būtų vykdoma konvencija, kad nebūtų nusikalstama Lietuvos valstybės konstitucijai ir kad nebūtų įžeidžiamas Lietuvos valstybės suverenumas. Mat, Klaipėdos kraštas yra Lietuvos valstybės dalis (kaip ir kiekviena kita jos provincija), tiktai decentralizuota, — vadinasi, turinti savotišką valdymosi aparatą, savotišką platesnę savivaldybę. Tačiau šitokiomis sąlygomis gubernatoriui visuomet buvo gana sunku Klaipėdos krašte ginti valstybės interesus. Pagaliau Klaipėdos vokietininkai tiek įsidrąsino, kad net ėmė rengtis sukilimui. Tada jau nebegalima buvo ilgiau belaukti, ir teko juos sudrausti, nors dėl to ir buvo užsitraukta Vokietijos rūstybė: ji tuojau ėmė spausti Lietuvą ekonomiškai, atsisakė pirkti Lietuvos prekes, ėmė daryti kliūčių Lietuvos prekių tranzitui į kitas valstybes, net ėmė trukdyti lietuvių tranzitinį pervažiavimą per Vokietiją. O visa tai atsitiko tik dėl to, kad lietuviai pagaliau pasiryžo nebeleisti vokietininkams griauti valstybės pamatų savo respublikoje ir ruošti sukilimo Klaipėdos krašte.

Kai 1931 m. direktorijos pirmininkas Betcheris ir du seimelio nariai, nuvykę į Berlyną, ėmė tartis su Vokietijos vyriausybe, — to jau buvo per daug. Tada gubernatorius pirmą kartą atleido direktoriją be seimelio sutikimo. Dėl to konfliktas su Vokietija pasiekė aukščiausią laipsnį. Vokietijai reikalaujant, konvencijos signatarai (ją pasirašiusios didžiosios valstybės) iškėlė principinį klausimą: ar gali gubernatorius iš viso atleisti direktoriją? Byla buvo svarstoma Tautų Sąjungoje, o iš ten ji pateko į Tarptautinį Hagos Tribunolą, kur pasibaigė Lietuvos laimėjimu (1932 m.).

Šis laimėjimas labai sustiprino pasaulio akyse Lietuvos valstybės teises Klaipėdos kraštui. Tačiau iš Vokietijos raginami vokietininkai vis nerimo; pagaliau, išplėtę krašte pusiau kariškas organizacijas, jie ėmė ruoštis sukilimui. Iš Vokietijos nurodomos ir pinigais remiamos organizacijos (jų buvo pora) veikiai sustiprėjo. Tų organizacijų vadai — Neumanas ir Sasas — abudu tarp savęs lenktyniavo dėl įtakos vokietininkų tarpe, tačiau nepajėgė vienas kito nukonkuruoti. Jų vadovaujamos organizacijos paraleliai ruošėsi tam pačiam tikslui, ligi pagaliau jų veikimui buvo padarytas galas. Susekus daug inkriminuo-

jamosios (nusikaltimo įrodomosios) medžiagos, visi svarbesnieji organizacijų vadai buvo areštuoti: jiems buvo iškelta byla už valstybės išdavimą. Daugelis jų teismo buvo pripažinti kaltais ir nubausti kalėti. Keletas jų, nužudę įtartą neištikimu savo draugą, buvo nuteisti mirti, tačiau valstybės prezidentas savo malonės aktu jiems bausmę pakeitė kalėjimu.

Bylos metu surinktoji medžiaga aiškiai parodė visus vokietininkų išdavikiškus darbus ir jų iš Vokietijos gaunamą paramą. Apie tai buvo plačiai rašoma viso pasaulio spaudoje, nes bylos metu į Kauną buvo privažiavę daugybė užsienio žurnalistų. Tuo tarpu vokiečių spauda visą laiką šaukė apie tariamus jų tautiečių persekiojimus. Po bylos santykiai su Vokietija dar labiau paaštrėjo. Norėdama suspausti Lietuvą ekonomiškai, Vokietija visiškai liovėsi pirkusi Lietuvos gaminius ir net ėmė daryti kliūčių Lietuvos prekių tranzitui per Vokietiją. Tačiau nė šitos priemonės negalėjo priversti Lietuvos atsisakyti nuo savo teisių. Vietoje nustotų Vokietijos rinkų buvo surastos kitos; ypatingai pagyvėjo prakybos ryšiai su Anglija. Tik 1936 m., padarius naują prekybos sutartį, Lietuvos prekyba su Vokietija iš dalies vėl atsinaujino.

Lig šiol betgi nematyti visiško ramumo Klaipėdos krašte. Klaipėdos krašto gyventojai, ištisus amžius gyvenę atskirti nuo Didžiosios Lietuvos, be abejo, dar ne visi spėjo susiprasti esą vienos lietuvių tautos sūnūs. Tačiau jau matyti pragiedrulių: jų tarpe jau kuriasi lietuviškųjų organizacijų, ryšiai tarp Didžiosios ir Mažosios Lietuvos gyvėja — vieni kitus ima geriau pažinti ir suprasti. O tam susipratimui pagreitinti yra įsikūrusi speciali Lietuvos Vakarų Sąjunga, kuri tuo ypatingai rūpinasi.

III. Lietuviai emigracijoje

a. Emigracijos pradžia ir centrai

1. Emigracijos pradžia

Nėra pasauly nė vienos tautos, kurios visi nariai gyventų prie vieno daikto; visada atsiranda dalis, kuri išvyksta ieškoti

geresnių gyvenimo sąlygų svetur. Vieni išvyksta tik kuriam laikui uždarbiauti, o kiti jau niekuomet nebegrįžta į savo kraštą.

Savo tėvų žemėje dabar lietuvių tegyvena apie 3 milijonus (apie 1 milijoną jų yra neišvaduotose Lietuvos žemėse), o išvykusių į svetimus kraštus yra apie 1 milijoną. Tik maža jų dalis tėra artimuose Europos kraštuose; daugumas yra iškeliavę į tolimus užjūrius, ypač į Ameriką. Kada lietuviai pradėjo keltis į svetimus kraštus, sunku susekti. Pirmieji lietuviai išeiviai atsirado jau labai seniai; dar pagoniškaisiais laikais jau vienas kitas lietuvis nusikraustė gyventi į vakarų Europą. Bet tai tebuvo tik atskiri asmens ar atskiros šeimos. Vėliau, kai buvo įvesta baudžiava, bėgo ieškoti geresnių gyvenimo sąlygų valstiečiai, o kai XVI—XVII amž. prasidėjo tikybinės kovos, bėgo svetur įvairūs sektantai, kuriems Lietuvoje kartais būdavo draudžiama savaip tikėti. Rusams užėmus Lietuvą, ypač po nepavykusių sukilimų pabėgdavo į Vakarus nemaža ir bajorų. Bet visi tokie išeiviai lietuviai nesusiburdavo į draugę: jie vykdavo į įvairiausius kraštus, tūlas iš jų grįždavo atgal, o kiti dažniausiai susiliedavo su vietos gyventojais ir nutausdavo. Visai kitaip virto, kai antroje XIX amž. pusėje prasidėjo gausi valstiečių emigracija.

Panaikinus baudžiavą, visi galėjo vykti, kur tik kam patinka. Kadangi gyvenimas namie tuomet buvo labai vargingas, tad daugelis baudėsi ieškoti geresnių sąlygų svetur. Kaip tik tada pasklido žinia apie geresnį gyvenimą Amerikoje, ir daugumas ėmė plaukti tenai. Pirmieji ten vyko užnemuniečiai (suvalkiečiai), kurie anksčiau buvo atleisti nuo baudžiavos. Netrukus ten pradėjo važiuoti valstiečiai ir iš visos Lietuvos, — ypatingai po 1867 ir 1868 m. nederliaus, po kurio prasidėjo badas. Nuo to laiko lietuvių skaičius Amerikoje ėmė augte augti. Vieni ten vyko, slapstydamiesi nuo kariuomenės, kiti, slėpdamiesi nuo rusų persekiojimų už platinimą lietuviškų knygų ir t. t., tačiau daugumas ten ieškojo geresnio gyvenimo. Tai buvo dažniausiai bežemiai ir mažažemiai. Neretai siųsdavo savo sūnus svetur uždarbiauti ir pasiturintieji ūkininkai. Kai kurie iš jų važiuodavo į Rusijos miestus arba į kaimynę Rygą, kai kurie patekdavo į kitus kraštus, bet daugumas vis dėlto vyko į Šiaurinę Ameriką, t. y. į Jungtines Amerikos Valstybes, o iš dalies

į Kanadą. Tuo būdu jau prieš didįjį karą lietuvių buvo paplitusių po visą pasaulį; bet gausiau susibūrusių tebuvo tik Šiaurinėje Amerikoje. Naujoji pokarinė emigracijos banga daugelį lietuvių nubloškė į Pietinę Ameriką.

2. Lietuviai Šiaurinėje Amerikoje

Kiek lietuvių dabar yra Šiaurinėje Amerikoje, sunku tiksliai nustatyti: kiek išvykdavo iš Lietuvos, niekas nekotroliavo, kiek atvykdavo į Ameriką, iš pradžių taip pat nebuvo žymima. Iki 1899 m. visus įvažiuojančius lietuvius Amerikoje žymėdavo rusais. Nuo 1899 m. lietuviai ir latviai buvo skyrium žymimi, tačiau daugelis nesusipratusių lietuvių ir tuomet dar buvo žymimi lenkais arba rusais. Tuo būdu tiksliai negalima nustatyti, kiek jų atvyko net po 1899 m. Nuo 1921 m. įvažiavimas į J. Amerikos Valstybes yra suvaržytas, ir dabar ten maža beatvyksta iš Lietuvos. Bet užtat prieš didįjį karą ten yra išvykę bent po keletą iš kiekvieno mūsų kaimo. Reta lietuvių šeima neturi ten giminių ar pažįstamų. Visus duomenis suėmus, apskaičiuojama, kad visose Jungtinėse Amerikos Valstybėse dabar gyvena apie 700.000—800.000 lietuvių. Dalis jų yra atvykę iš Lietuvos, o kita dalis yra gimę ten pat, Amerikoje.

Daugumas lietuvių Amerikoje gyvena miestuose; žemės dar-

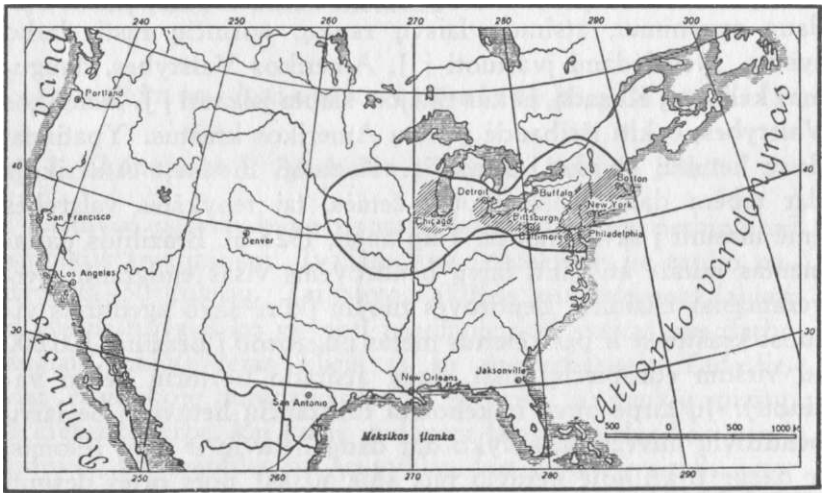

Lietuvių tirščiau gyvenamos Šiaurės Amerikos sritys (apvestos linija).

bu jų verčiasi tik maža dalelė. Kai kuriuose miestuose lietuvių gana apstu — bent po 10.000 *(Worcestery, Mass.; Clevelande, Ohio),* kitur po 15.000 *(Filadelfijoj, Detroite, Pittsburge),* Naujorke *(New Jork)* jų yra apie 30.000, o Čikagoje *(Chicago)* net apie 100.000, t. y. beveik tiek pat, kiek ir Kaune. Be to, kai kuriose Amerikos srityse yra mažesnių miestų bei miestelių, kur lietuvių yra arti pusės visų gyventojų. Todėl tokiuose miestuose dažnai lietuviai patenka net į savivaldybės organus. Taip antai, 1923 m. Westwileje *(Illinois* štate) renkant burmistrą net nebuvo kito kandidato, kaip tik du lietuviai.

Tačiau ne visose J. Amerikos Valstybių srityse lietuvių yra vienodai. Daugiausia jų yra Pensilvanijos ir Ilinojaus valstybėse (štatuose), — trikampyje tarp Bostono, Baltimores ir Čikagos miestų.

3. Lietuviai Pietinėje Amerikoje

Iki didžiojo karo beveik visi lietuviai išeiviai važiuodavo į Šiaurinę Ameriką ir į Rusijos miestus. Po karo daugumas išeivių grįžo iš Rusijos kartu su karo pabėgėliais. Pirmaisiais nepriklausomybės metais daugelis grįžo ir iš Amerikos. Nemaža jų apsigyveno Lietuvoje, bet kiti vėl sugrįžo atgal į Ameriką. Pasunkėjus gyvenimui, nuo 1921 m. J. Amerikos Valstybės labai suvaržė įvažiavimą. O kaip tik tuo metu, aprimus Lietuvos vidaus gyvenimui, atsirado laisvų rankų, norinčių rasti darbo svetur. Negalėdami įvažiuoti į J. Amerikos Valstybes, daugumas keliavo į Kanadą, iš kur tikėjosi slapta įsigauti į J. Amerikos Valstybes, o kiti išsibaudė į pietų Amerikos kraštus. Ypatingai daug lietuvių atvyko į Braziliją. Kadangi Pietinėje Amerikoje dar tebėra daug neišnaudotos žemės, tai tenykštės valstybės ėmė masinti į save žmones. Taip antai, 1925 m. Brazilijos parlamentas nutarė atlyginti laivų bendrovėms visas emigrantų pervežamąsias išlaidas. Bendrovės tuojau įkūrė savo agentūras visuose kraštuose ir per kelerius metus nugabeno į Braziliją 100.000 su viršum europiečių (mat, daug atsirado norinčių veltui važiuoti). Jų tarpe buvo ir keliolika tūkstančių lietuvių. Be laivų bendrovių nuvežtųjų, atvyko dar daug lietuvių ir savo lėšomis, ir dabar Brazilijoje lietuvių bus apie 50.000, nors prieš dešimtį metų jų ten labai maža tebuvo.

Tuo pat metu, kai augo emigracija į Braziliją, daug lietuvių važiavo ir į Argentiną, Urugvajų ir į kitus Pietinės Amerikos kraštus. Tuo būdu Argentinoje lietuvių dabar skaitoma apie 30.000, Urugvajuje — apie 10.000 (kitur mažiau).

Pietų Amerikoje lietuviai irgi labai neišsisklaidė; jie čia susibūrė apie kai kuriuos didžiuosius miestus, kur klimatas palankesnis (mat, didžiosios P. Amerikos dalies klimatas tropiškas, lietuvių sveikatai netinkamas). Didžiausias lietuvių centras Brazilijoje yra Sao Paulo miestas ir jo apylinkės, Argentinoje — Buenos Airės ir Rosario miestai.

4. Lietuviai kituose pasaulio kraštuose

J. Amerikos Valstybėse ir Pietų Amerikoje lietuvių emigrantų yra daugiausia. Bet jų yra ir kitose šalyse. Taip antai, jau nuo seno apie 10.000 lietuvių yra Kanadoje, apie 2.000 Afrikoje (daugiausia Pietų Afrikoje), apie 1.000 Australijoje, apie 20.000 Anglijoje ir Škotijoje. Nemaža jų yra ir Latvijoje (Rygoje, Jelgavoje, Liepojoje), yra nuo senų laikų likusių Rusijoje, yra po truputį ir visose kitose šalyse. Iš viso svetur gyvenančių lietuvių yra apie 1 milijoną. Tie, kurie yra išsiblaškę po pasaulį mažais būreliais, savo istorijos negalėjo turėti, bet užtat gausingi Amerikos lietuviai išeiviai turi savo praeitį. Be to, jie turėjo didelę įtaką ir pačiai Lietuvai.

b. Jungtinių Amerikos Valstybių lietuviai

1. Ekonominė J. Amerikos Valstybių lietuvių būklė

Lietuvos išeiviai buvo paprasti kaimo žmonės darbininkai ir smulkūs amatininkai. Įvažiuodami į Ameriką, jie turėjo parodyti 30—50 dolerių. Tai buvo valdžios reikalaujamas laidas, kad ateivis turės iš ko gyventi pradžioje, kol susiras sau darbo (daugiau pinigų retas kuris iš jų nusiveždavo). Tad lietuviai Amerikoje turėdavo pradėt gyventi iš penkių pirštų. Tik kiek užsidirbę, kai kurie imdavosi laisvų verslų: kas steigė krautuves, kas smukles bei valgyklas, kas vertėsi įvairiais amatais. Bet daugumas vis dėlto tapdavo paprastais darbininkais

anglių kasyklose ir įvairiose dirbtuvėse. Lietuviai gausiai apsigyveno prie anglių kasyklų ir pramonės centrų. Vietomis jie užima ištisus miestų kvartalus. Ten jie turi įvairiausių savo įmonių ir amatininkų. Visi reikalai tenkinami savų žmonių: - yra lietuviškų krautuvių, kepyklų, smuklių, siuvėjų, kurpių, kirpėjų ir t.t. Lietuviai taip pat steigia savas akcines bendroves. Vienos jų verčiasi statyba — stato lietuviams namus, kitos duoda paskolas ir t.t. Žodžiu, Amerikos lietuviai stengiasi visus savo reikalus patys apsirūpinti. Kai kurie iš jų yra praturtėję ir turi nemaža net nekilnojamojo turto, kai kurie ten pat, Amerikoje, yra išėję aukštąjį mokslą ir verčiasi gydytojo, advokato, inžinieriaus ar kitokia praktika.

Apskritai išeiviai į Ameriką išvežė daug lietuviškų jėgų, nes važiuodavo paprastai vyrai ir moterys pačiam savo tvirtume. Išvežė jie nemaža ir pinigų. Apskaičiuojama, kad į Ameriką įvažiavę lietuviai valdžios organams yra parodę apie 4 milijonus dolerių. Kai kurie išeiviai pinigų turėjo daugiau, negu buvo reikalinga parodyti. Tad pinigų iš Lietuvos į Ameriką buvo įvežta daug daugiau. Jei prie išvežtųjų pinigų dar pridėsime kelionės išlaidas ir Lietuvos išeivių išauginimo išlaidas, tai mūsų piniginiai nuostoliai Amerikos naudai bus labai dideli. Apskaičiuojama, kad pačiai Lietuvai išauginimas ir įkurdinimas Amerikos lietuvių yra atsėjęs apie 5 milijardus litų. Tačiau išeiviai yra davę Lietuvai ir daug naudos.

2. Lietuvių organizavimosi pradžia J. Amerikos Valstybėse

Amerikos lietuvių santykiai su lenkais. Daugumas pirmųjų lietuvių išeivių nemokėjo nei skaityti nei rašyti. Todėl iš jų nebuvo galima laukti tautiško susipratimo. Atvykdami jie žinojosi esą katalikai, atvykę iš „Polsčios". Kadangi pirmieji išeiviai buvo kilę iš Užnemunės, tai beveik tatai ir buvo teisinga, nes Užnemunė tebebuvo „Lenkų karalystės" ribose. Svetur lietuviai, be abejo, lengviau sueidavo su lenkais katalikais, negu su kitais svetimtaučiais; lietuviai eidavo į lenkų bažnyčias, nes ir Lietuvoje daug kur buvo papratę girdėti lenkiškas pamaldas. Netrukus buvo įkurta bendrų lietuvių lenkų parapijų su bendrais kunigais lenkais arba lietuviais.

Pirmosios organizacijos. Lietuvių visuomeninis judėjimas J. Amerikos Valstybėse iš pradžių taip pat buvo glaudžiai susijęs su lenkais; dažnai lietuviai arba jų draugijėlės dėjosi su Tautiškąja Lenkų Sąjunga, kuri buvo skelbiama esanti abiejų tautų organizacija. Atsirado draugijų, kurių jau vieni vardai rodė prisišliejimą prie lenkų, pavyzdžiui: Unija Lubelska, Lietuviškai Lenkiška Pašelpinė Draugystė arba Króla Władysława Jagiełły Draugystė. Buvo draugijų, turėjusių grynai lietuviškus vardus, bet lenkiškai rašytus įstatus, kuriuose būdavo akcentuojamas „broliškas sugyvenimas" su lenkais. Arba štai vėl koks keistas vienos draugijos vardas: Towarzystwo Polskie Bratniej Pomocy Świętego Jerzego, Patrona Litwy (Šventoo Jurgio, Lietuvos Patrono, Broliškosios Paramos Lenkų Draugija)-

Lietuviškoji spauda Amerikoje atsirado 1874 m. Tačiau ir ji buvo toje pačioje lenkų brolybės dvasioje. Joje labai retai tepasitaikydavo aštresnis žodis prieš lenkus. Bet ilgainiui vis daugiau kildavo konfliktų su lenkais. Lietuviai bendrosioms parapijoms rūpinosi gauti lietuvių kunigų, lenkai tam priešinosi. Būdavo atsitikimų, kad lietuvis kunigas būdavo išvaromas iš klebonijos, neįleidžiamas net į bažnyčią. Pagaliau bažnyčiose kildavo net muštynių su lenkais. Žodžiu, ir čia kartojosi tie patys reiškiniai, kaip ir daugely bažnyčių Lietuvoje. Per lietuviškas pamaldas lenkai pakeldavo triukšmą, stengdavosi lietuvius išvaryti iš bažnyčios, ir dažnai tekdavo šauktis policijos

LIETUWISZKASIS
BAŁSAS.

Metas pirmas. Tas Sąjungiszkis ypa Iszrytu Lietuwos mylėtoju. Redytojas JONAS SZLUPAS. NAUJAS JORKAS, 2 d. Lapos m. 1885 m. No 1.
„Lietuwiszkasis BAŁSAS" iszeina Naujame Jorke ketwergoe kożna nedėlę. Kapetuoja ant metu 2 dolierių, o Auropoje 2½ dol. Atskiras numeris 8 centai.
Už coli apdarsnimu ant metu 10 dolierių, o wiena styl darsnimo 20 centu už kożna szluek. Adresas redytoriu: Jonas Szlupas, 63 Spring street, New York.
Entered at the Post Office at New York as second class matter.

„Lietuviškojo Balso" pirmojo numerio antraštė.
(Laikraštis ėjo 1885—1889 m.).

pagalbos. Tačiau lietuvių nusistatymas ginti savo teises nė kiek nemažėjo; jį dar labiau paskatino tautiškasis Amerikos lietuvių judėjimas, ypač pagyvėjęs su 1883 m. atsiradusia „Aušra". Kaip tik tuo metu (1884 m.) atvyko į J. Amerikos Valstybes iš Lietuvos pabėgęs į Prūsus, o iš čia Prūsų valdžios ištremtas aušrininkas J. Šliūpas. Jis pasidarė viso tautiškojo lietuvių judėjimo vadas. Iš pradžių jis ėmė dirbti čia atrastoje lietuvių spaudoje kartu su veikėjais, palaikiusiais ryšius su lenkais. Bet 1885 m. jau ėmė leisti savo laikraštį „Lietuviškąjį Balsą", kurį jam tekdavo beveik vienam ir prirašyti, ir išspausdinti ir išplatinti. Per 4 metus, padedamas Lietuvoje ir Rusijoje gyvenančių lietuvių inteligentų, savo laikraštyje jis kėlė lietuvių susipratimą, ragino pačius lietuvius tvarkyti savo gyvenimą, o nesiglausti prie lenkų. Tą patį jis skelbė ir gyvu žodžiu savo prakalbose. Sunku jam buvo veikti, nes reikėjo kartu užsidirbti ir duonos. Pagaliau, ėmęs studijuoti gydytojo mokslus, jis turėjo net sustabdyti savo laikraštį (1889 m.) Bet daug jau tada buvo jo nuveikta.

Aušrininkas dr. Jonas Šliūpas Amerikoje.

Lietuviškų parapijų kūrimas. Šliūpas ir tada jau buvo karštas laisvamanis. Dažni griežti išsireiškimai prieš Bažnyčią ir kunigus labai kenkė jo veikimui. Dalis lietuvių visuomenės vengė bendrauti su bedieviu. Bet jam lietuvybė vis dėlto buvo svarbesnė už laisvamanybę. Neturėdamas tokių pat atsidėjusių lietuvybės platintojų Amerikos lietuvių kunigų tarpe, jis pasikvietė karštą patriotą kunigą A. Burbą (1889 m.), kuris jau

buvo pasižymėjęs lietuvių teisių gynimu Vilniaus vyskupijoje. Kunigas Burba, eidamas išvien su laisvamaniu Šliūpu, Amerikos lietuvių tautiškam susipratimui turėjo nepaprastai daug reikšmės. Jis buvo gyvasis ryšys tarp katalikų ir laisvamanių, susibūrusių apie Šliūpą.

Kai atvyko į J. Amerikos Valstybes kun. Burba, ten lietuviškų parapijų dar nebuvo; buvo tik bendros lenkų lietuvių parapijos. Lietuvių kunigų lenkai į jas neįsileisdavo. Jiems nesunku būdavo tatai padaryti, nes visos parapijos buvo įkurtos jų vardu, ir bažnytinė vyresnybė juos palaikė — lietuvių kunigų į tokias parapijas neskirdavo.

Apsigyvenęs Plymute, kun. Burba įvedė lietuviškas pamaldas. Lenkai pradėjo kelti bažnyčioje triukšmą ir muštynes; pats kunigas Burba net buvo išvarytas iš klebonijos. Tada lietuviai nutarė įkurti Plymute visiškai naują parapiją. Tai buvo pirmoji lietuvių parapija Amerikoje (1889 m.). Vėliau jų ėmė rastis kaskart vis daugiau. Lietuviams pasisekė perimti kai kurias mišrąsias parapijas, bet daugumas jų vis dėlto liko lenkams, nes jų vardu buvo įkurtos. Tuo būdu žuvo daug lietuvių įdėtų pinigų.

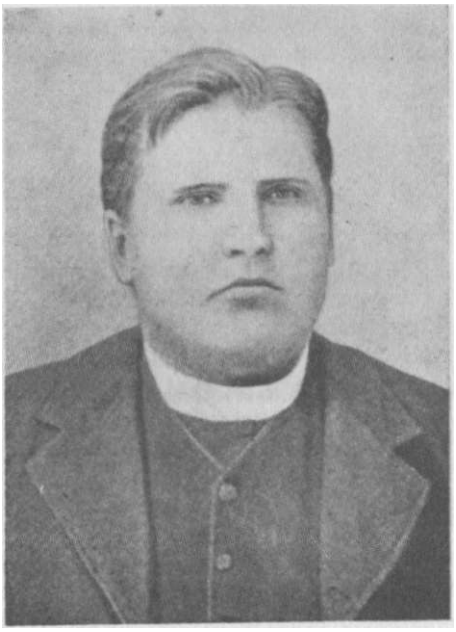

Kun. Aleksandras Burba.
(1855-1898 m.).

Lietuviai, kurdami savo parapijas, nesuskubo tuojau įkurti savo kapinių. Vos įkūrus pirmąją lietuvių parapiją, mirė lietuvio Jono Kudirkos dvi dukrelės. Jos buvo palaidotos bendrose su lenkais kapinėse, kur ir anksčiau buvo laidojami lietuviai.

Sužinoję tatai, lenkai iškasė mergaičių grabus ir išmetė už kapinių tvoros (už tai „kultūringieji patriotai", žinoma, buvo suimti ir pateko į kalėjimą). Paplitusi žinia apie šitą biaurų darbą be galo sujaudino lietuvius, ir dar labiau pagyvėjo skyrimasis nuo lenkų ir lietuviškųjų parapijų kūrimas. Deja, lietuvių atsiskyrimas nuo lenkų retai kur pasibaigdavo be triukšmo ir be muštynių; pasitaikydavo net užmuštų.

Dabar J. Amerikos Valstybėse jau yra apie 150 lietuviškų parapijų, kurios turi 60 milijonų dolerių turto ir išlaiko 70 su viršum lietuviškų mokyklų. Apskritai sava parapija Amerikoje pasidarė lietuviškojo gyvenimo centru.

Lietuviškųjų parapijų steigimo nuopelnas priklauso sutartiniam ***Šliūpo ir Burbos*** veikimui. Juos abudu į bendrą darbą suvedė tik tautos meilė. Šiaip abu buvo visiškai priešingų nusistatymų: vienas buvo karštas laisvamanis, kiekviena pasitaikiusia proga puoląs kunigus, o kitas buvo energingas, niekam nenusileidžiąs kunigas. Ir vis dėlto jie gana ilgai veikė bendrai: kartu važinėjo po lietuviškas kolonijas, kartu vaikščiojo į susirinkimus, kur ragino lietuvius skirtis nuo lenkų. Kunigui Burbai daug kas prikišdavo jo draugystę su Šliūpu; jis visiems atsakydavo, kad Šliūpo bedievystės nereikią paisyti, bet, jei jis ką gera pasakąs, nereikią atmesti. Vieną kartą Burba rašė: „P. Šliūpas savo asmeniškomis pažiūromis nėra katalikas, bet jeigu jis, kaipo lietuvis, ką naudingo lietuvystei parašo, o tas veikalas nesipriešina mūsų tikėjimui, tai su džiaugsmu turime priimti ir jam dėkoti: tautiškuose dalykuose turi būti visuomeniška pažvalga, o ne asmeniška".

Pasauližiūrų priešingumas galų gale vis dėlto padarė tai, kad jų draugystė pairo: jie ėmė vis dažniau ginčytis, ir Burba pagaliau Šliūpui parašė atsisveikinamąjį laišką: „Norėjau ir su bedieviais turėti modus vivendi tautiškuose dalykuose dėl labo savo vargstančios tėvynės. Teisybė, buvai kiek sustojęs šventą tikėjimą užkabinėti, o tai ir vėl atgijo Tavo bedievystės apaštalavimas ... O ką besakyti, kiek aš turėjau nukentėti priekaištų iš savo vientaučių dėl draugavimo su Tavimi. Jau mudviejų draugystės ryšiai pertrūko, nes ir pati lietuvystė ir katalikystė tai daryti verčia. Gerai man vienas inteligentas sakė, kai ketinau važiuoti į Ameriką: geriau, girdi, vanduo su ugnimi susitaikins, negu Tu su Šliūpu. Likie sveikas, tegul Tau Dievas padeda". Tačiau po šito laiško dar praėjo ištisų pora metų, ligi jų bičiulystė galutinai iširo.

3. Lietuvių draugijos J. Amerikos Valstybėse

Savišalpos organizacijos. Lietuviai, atvykę į Ameriką, iš pradžių turėdavo daug vargo: kartais kai kurie negaudavo tuojau darbo, kitus užpuldavo ligos ir kitokios nelaimės, o nebūdavo kas padeda. Todėl, kur gyvendavo didesnės lietuvių grupės, tam tikslui buvo pradėtos steigti savišalpos draugijos. Jos padėdavo vargo ištiktiems lietuviams ligos ar nedarbo metu, o kartais šelpdavo ir mokslą einantį jaunimą (ne vienas lietuvis tų draugijų pinigais baigė net aukštuosius mokslus). Jos paprastai turėdavo kurio nors Lietuvoje plačiai garbinamo šventojo, Lietuvos kunigaikščio ar žinomojo veikėjo vardą (šv. Kazimiero, šv. Jurgio, Gedimino, Vytauto, Daukanto, Kudirkos ir t. t.).

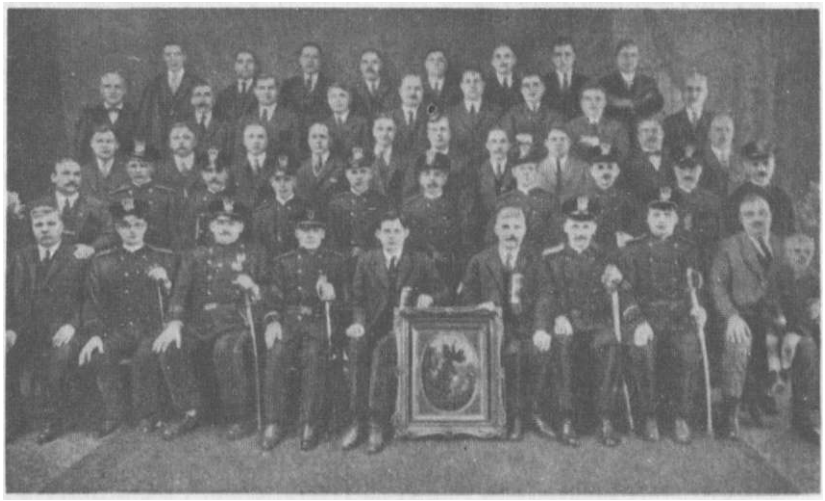

Šv. Jurgio Kareivių Draugija Baltimorėje.

Tautiškosios lietuvių organizacijos. Iš pradžios lietuvių draugijos neturėjo grynai tautiško charakterio; tik lietuviams skiriantis nuo lenkų ėmė rastis organizacijų, kurioms rūpėjo kelti lietuvių tautišką susipratimą. Iš pradžių tos draugijos neturėjo jokio tarpusavio sąryšio, jokio bendrojo centro, o kai kurios net buvo susirišusios su Amerikos lenkų sąjunga. Tik lietu-

viams pradėjus skirtis nuo lenkų, buvo imta rūpintis sujungti visus lietuvius į vieną organizaciją. Pirmutinis šitą reikalą iškėlė dr. Šliūpas. 1885 m. jo rūpesčiu buvo įkurtas Susivienijimas Visų Lietuvininkų Amerikoje. To Susivienijimo tikslas buvo „pagelbėti kitiems pakelti savo tautystę". Tačiau jis greitai žuvo. Jo vietoje lietuvių kunigų pastangomis tuojau buvo įkurtas kitas — Susivienijimas Visų Draugysčių Katalikiškų Lietuviškų Amerikoje. Šio Susivienijimo įstatuose buvo įrašytas toksai reikalavimas: „Kožnas lietuvininkas, prigulintis ing susivienijimą, privalo užlaikyti savo naciją, priduot pagelbą savo broliui nelaimėje būvančiam, vest dievobaimingą gyvenimą ir davinėti gerą priklodą (t. y. pavyzdį) nog savęs, taipgi naujai pribuvusiam broliui iš Lietuvos duoti pagelbą".

Šitas Susivienijimas, kaip matyti ir iš jo tikslo, iš pradžių mažai tesirūpino tautiškosios sąmonės žadinimu. Jis ypatingai rūpinosi sujungti visus lietuvius katalikus į vieną organizaciją, nelaimėje juos sušelpti ir kelti jų dorą. Iš pradžių ir jis gyveno geruoju su lenkais. Bet, kai Susivienijimo vadovybę 1890 m. paėmė kunigas Burba, jis pasidarė grynai tautiška organizacija, tolima nuo lenkų.

Susivienijimas Visų Draugysčių Katalikiškų Lietuviškų Amerikoje vėliau buvo pavadintas Susivienijimu Lietuvių Amerikoje, tačiau jo vadovybė pasiliko katalikiškose rankose. Kun. Burbai pasitraukus (1893 m.), jo vadovybę perėmė kun. J. Žilinskas, kuris redagavo ir Susivienijimo organą „Tėvynę" (1896—1902 m.). Tuo pat metu dr. J. Šliūpo veikimo įtakoje jame susidarė Susivienijimo vadovybei priešingas būrelis, kuris nuolat buvo jai opozicijoje ir pagaliau 1901 m. suskaldė Susivienijimą. Tuo būdu atsirado du Susivienijimai: Susivienijimas Lietuvių Amerikoje ir Susivienijimas Lietuvių Rymo Katalikų Amerikoje. Abi tos organizacijos ir šiandien tebegyvuoja.

Susivienijimas Lietuvių Rymo Katalikų Amerikoje iš pradžių teturėjo vos 704 narius, o dabar turi 300 su viršum kuopų ir 20.000 narių. Turto jis turi apie 1.200.000 dolerių. Jo organas anksčiau buvo „Žvaigždė" ir „Drau-

gas", nuo 1917 metų tapo „Garsas". Susivienijimo pirmininku paprastai renkamas kunigas. Susivienijimas daro kongresus. Be to, jis yra įkūręs Amerikos Lietuvių Katalikų Federaciją, kuri jungia visas katalikiškąsias Amerikos lietuvių organizacijas ir ypatingai rūpinasi švietimu ir mokyklų steigimu. Tos Federacijos rūpesčiu Amerikoje jau įsteigta labai daug katalikiškųjų organizacijų. Taip antai, Federacijos įkurta (1899 m.) „Motinėlė", kuri, jos remiama, šelpia lietuvius moksleivius ir duoda stipendijas 100-ui studentų Amerikos ir Europos universitetuose. 1912 m. F-ja sušaukė Čikagoje pirmąjį lietuvių moksleivių suvažiavimą ir įkūrė Amerikos Lietuvių R. Katalikų Moksleivių Susivienijimą (to Susivienijimo nariai, nuo savo organo „Giedros", buvo vadinami giedrininkais). Karo metu ta organizacija pakriko; jos skyriai atskirose vietose dar tebeveikia, bet pats centras išnyko. Nemaža katalikų jaunimo Federacija suorganizavo ir Lietuvos Vyčių Sąjungoje (tai maždaug, kaip Lietuvoje pavasarininkai); ji turi apie 100 kuopų ir leidžia savo laikraštį „Vytį".

Bet daugiausia Katalikų Federacijos rūpesčio buvo skiriama lietuviškųjų parapijų ir mokyklų steigimui. Parapijų skaičius nepaprastai greit išaugo. 1889 m. buvo įkurta pirmoji lietuviškoji parapija; 1907 m. jų buvo jau 41, 1915 m. — 95, 1925 m. — apie 120, o dabar jų yra apie 150 (jose yra apie 200 lietuvių kunigų). Tam tikslui reikėjo nemaža ir kapitalo. Apskaičiuojama, kad bažnyčių ir klebonijų pastatymas lietuviams yra atsėjęs apie 60 milijonų dolerių. Amerikoje visų tautinių bažnyčių turtas yra užrašomas vyskupų vardu. Dėl to kartais esti ir nesusipratimų. Taip antai, kai kur lietuvių laisvamanių ir griežtesniųjų tautininkų įtakoje Amerikoje yra atsiradusių katalikų hierarchijos (vyskupų) nepriklausomų bažnyčių, vadinamųjų tautinių bažnyčių. Bet jų nedaug tėra — vos 6.

Amerikoje yra ir lietuvių kunigų sąjunga, kuri veltui ilgą laiką rūpinosi gauti atskirą lietuvį vyskupą. Kitas, pats svarbusis jos rūpestis yra mokyklų steigimas. Mat, lig šiol savų parapijinių mokyklų teturi vos pusė lietuviškųjų parapijų. Tuo pačiu reikalu ypatingai rūpinasi ir Katalikų Federacija. Federacijos rūpesčiu į mokymą įtraukti vienuoliai, ypač marijonai ir šv. Kazimiero seserys vienuolės. Mokytojų darbą taip pat

dirba vienuolės pranciškonės. Bet ne visos vienuolės dirba mokyklose; didelė jų dalis dirba įvairiose prieglaudose ir ligoninėse.

Lietuvių mokyklų 1919 m. Amerikoje buvo apie 30, o dabar jų yra 72; jų daugumą išlaiko parapijos (iš viso čia lietuvių mokyklose mokosi apie 12.000 mokinių). Visos jos yra pradedamosios, tik vienuolės kazimierietės išlaiko 2 aukštesniąsias mergaičių mokyklas, vad. akademijas (jose mokosi apie 200 lietuvaičių), o vienuoliai marijonai — dvi berniukų kolegijas. Tačiau visos mokyklos sunkiai verčiasi, nes tėvai dažniausiai bemeilija leisti savo vaikus į angliškąsias valdžios mokyklas. Ir lietuviškose mokyklose daugumas dalykų yra dėstoma angliškai, nes, jei būtų mokoma vien lietuviškai, nesusipratę tėvai visiškai neleistų į jas savo vaikų.

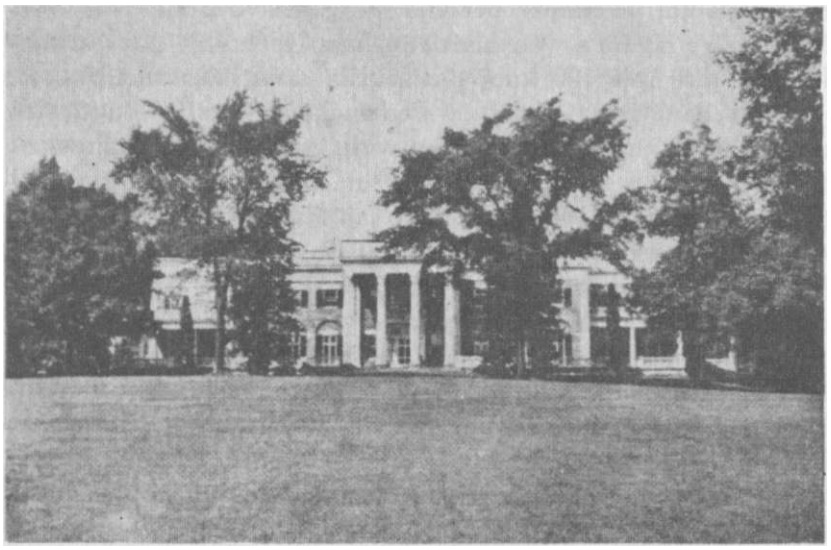

Marijanopolio lietuvių kolegijos rūmai.

Lietuvių vaikams, einantiems į valdžios mokyklas, yra tų pačių vienuolių vedami lietuvių kalbos ir tikybos kursai. Juos vaikai lanko šeštadieniais ir sekmadieniais arba atostogų metu.

Pašalpos, jaunimo auklėjimas, švietimas, knygų spausdi-

nimas ir labdarybė yra svarbiausi katalikiškųjų Amerikos lietuvių organizacijų darbai. Jų veikimas todėl toks sėkmingas, kad jos turi didžiulę paramą bažnyčių ir jas išlaikančių parapijų (šios savaime sudaro organizaciją).

Susivienijimas Lietuvių Amerikoje, kaip matėme, yra antroji didžiulė Amerikos lietuvių organizacija. Iš pradžių tas Susivienijimas teturėjo vos 616 narių, o dabar turi arti 20.000. Jį sukūrė tie veikėjai, kurie buvo susigrupavę apie dr. J. Šliūpą ir buvo nepatenkinti pirmojo Susivienijimo katalikiškąja vadovybe. Bet šis Susivienijimas buvo toks pat nevieningas, kaip ir pati dr. J. Šliūpo veikla. Dr. Šliūpas visą gyvenimą kovojo dėl dviejų dalykų: dėl tautos teisių bei susipratimo ir dėl laisvamanybės. Todėl apie jį susibūrė griežtesnieji tautininkai ir laisvamaniai. Bet šitos dvi savybės ne visuose vienodai sutapo. Todėl ir Susivienijimas nebuvo vienalytis: jame susibūrė tautiškos, liberališkos, socialistiškos ir net komunistiškos srovės. Visos jos ligi šiol tarp savęs tebesivaržo, todėl Susivienijimo veikimą visą laiką trukdo vidaus nesantarvė.

Susivienijimo Lietuvių Amerikoje veikla yra siauresnė, negu Susivienijimo Lietuvių Rymo Katalikų Amerikoje, kuris savo veikimui turi didelę Bažnyčios paramą, o be to, pagrindinį organizacinį vienetą — parapiją. Todėl Susivienijimas Lietuvių Amerikoje neturi nei mokyklų nei labdarybės įstaigų, o tenkinasi siauresne kultūrine veikla. Jis leidžia tik įvairias knygas, laikraščius ir dalyvauja politikoje.

Susivienijimo Lietuvių Amerikoje neramiausias elementas buvo komunistai. Jie kelis kartus mėgino paimti į savo rankas Susivienijimo vadovybę, tačiau jiems tatai nepavyko. Pagaliau po triukšmingo 1930 m. Čikagoje įvykusio Susivienijimo seimo jie įsikūrė atskirą organizaciją — Amerikos Lietuvių Darbininkų Susivienijimą. Tuo būdu Amerikoje atsirado trečias lietuvių Susivienijimas. Kaip ir anie du, taip ir šis rūpinasi pašalpomis nedarbo metu, parama ligoje ir gyvybės draudimu, o kultūrinėje ir ypač politinėje veikloje laikosi bendros komunistų linijos.

Kitos organizacijos. Be šių trijų Susivienijimų, J. Amerikos Valstybėse bus dar apie 2.000 įvairiausių smulkių lietuviškųjų organizacijų. Tai vietinės smulkios draugijos, kurios dež-

niausiai turi tikslą remti savo tautiečius nelaimėje ar bendrai varyti kokį nors verslą (biznį). Yra ir kultūrinių organizacijų, pav., Tėvynės Mylėtojų Draugystė (knygoms leisti), jaunimo organizacija — Lietuvos Vyčiai ir kt. Be to, nemaža yra profesinių organizacijų: kunigų, gydytojų, mechanikų, vargonininkų ir kt. sąjungų. Iš viso organizuotų lietuvių J. Amerikos Valstybėse bus apie 200.000 (apie 40.000 Susivienijimuose ir apie 160.000 smulkesnėse organizacijose).

Seniau šitokių lietuviškųjų organizacijų čia buvo daug daugiau; dabar daugumas smulkių savišalpos organizacijų jau išnyko. Iš dalies tas atsitiko dėl to, kad smulkiųjų draugijų darbą perėmė dirbti stambiosios, bet svarbiausia dėl to, kad, prie vietos sąlygų prisitaikę ir suamerikėję, lietuviai kaskart vis labiau netenka tautiškosios vienybės jausmo. Išnyko ir daugelio organizacijų turėtosios puošnios uniformos bei ženklai. Prieš

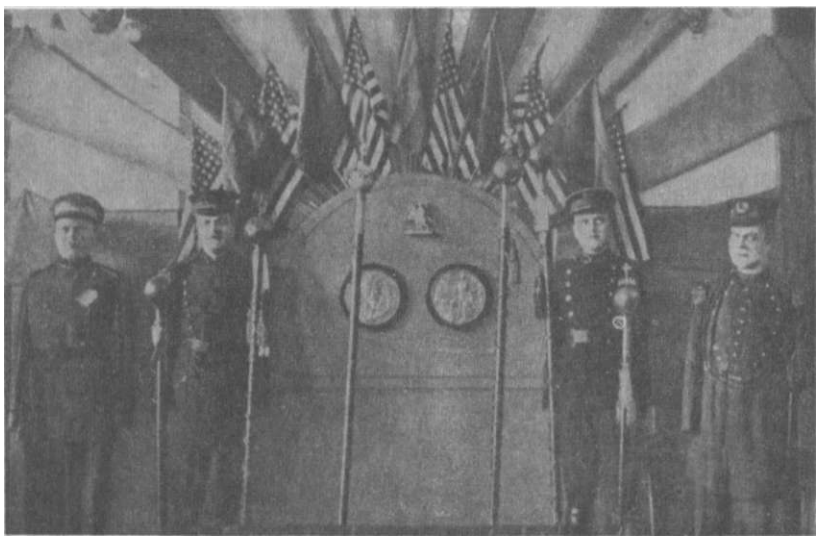

Amerikos lietuvių karių uniformos dr. Al. M. Račkaus muziejuje.

keletą dešimčių metų Amerikos lietuviai buvo pradėję organizuoti ir savo kariuomenę, kurią ketino reikalui esant perkelti į Lietuvą. Jos buvo organizuojamos net kelios divizijos; ka-

reiviai buvo mokomi, turėjo savo uniformą ir pasirodydavo įvairiuose paraduose ir švenčių iškilmėse. Bet dabar jau nieko to nebėr.

4. Lietuvių spauda J. Amerikos Valstybėse

Lietuviškosios spaudos pradžia. Amerikoje lietuviams iš pradžių buvo labai sunku kultūriškai dirbti, nes ten vykdavo paprasti nemokyti kaimiečiai, kurių daugumas nemokėjo nei skaityti nei rašyti. Bet jau 1874 m. atsirado vienas lietuviškai pramokęs lenkas Tvarauskas, kuris sumanė leisti lietuvišką laikraštį. Pirmas jo bandymas nepavyko — „Lietuviška Gazieta" ėjo labai trumpai, bet vėliau jis pradėjo leisti savaitraštį „Uniją". Šią kurį laiką (1884—5 m.) redagavo į Ameriką atvykęs dr. J. Šliūpas. Tačiau, nesutikdamas su lenkams palankia „Unijos" linija, Šliūpas ją metė ir pats ėmė leisti „Lietuvišką Balsą". Netrukus pradėjo eiti „Vienybė Lietuvininkų" ir vargonininko Bačkausko Tamošausko redaguojamoji „Saulė", kurios tebeina ir dabar.

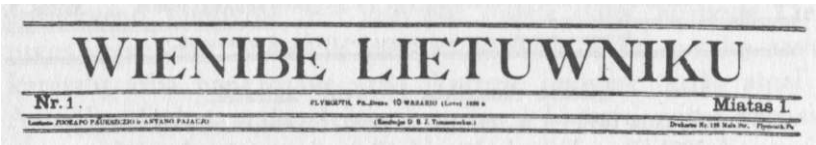
WIENIBE LIETUWNIKU

Nr. 1. Miatas 1.

„Vienybės Lietuvininkų" antraštė.

(Tai vienas seniausių ir daug įtakos turėjusių Amerikos lietuvių laikraščių).

Greta tų laikraščių, buvo leidžiama ir lietuviškų knygų, tačiau jų vertė buvo labai menka. Tai buvo visokios naivios istorijos, plėšikų nuotykiai, sapnininkai ir t.t. Rimtesnių ir tikrai vertingų raštų atsirado tik tada, kai į Ameriką atvyko daugiau inteligentų ir kai, Šliūpui su kun. Burba vadovaujant, buvo galutinai atsiskirta nuo lenkų. Tada Šliūpo rūpesčiu buvo įsteigta Lietuvių Mokslo Draugystė, kuri leido mėnesinį literatūros ir mokslo žurnalą „Apšvietą" ir išleido keletą knygų.

Lietuviškosios spaudos suklestėjimas. Kultūrinei veiklai pagyvėjus, atsirado dar keletas naujų laikraščių („Garsas" ir „Lietuva"), įkurtasis Susivienijimas Lietuvių Amerikoje ėmė

leisti savo organą „Tėvynę". Tuo metu atsirado ir lietuviškų dramos veikalų ir buvo sudaryta lietuviškojo teatro trupė (1892 m.). Bet ypatingai pagyvėjo lietuviškoji spauda, kai 1896 m. buvo įsteigta Tėvynės Mylėtojų Draugystė, turėjusi tikslą leisti lietuviškus raštus. Per 35 m. ji išleido 40 veikalų (ne tik originalių lietuviškų raštų, bet ir verstinių). Be jos, ėmė leisti knygas įvairūs laikraščiai ir atskiri asmens. Tuo būdu, kai Lietuvoje buvo draudžiama spauda, Amerikoje buvo išleista daugumas žymesniųjų lietuvių autorių (Duonelaičio, Strazdelio, Daukanto, Valančiaus, Ivinskio, Kudirkos ir t.t.) raštų. Amerikos laikraščiuose bendradarbiavo daugelis Lietuvoje gyvenančių inteligentų. Didelė dalis Amerikoje spausdinamų raštų slapta buvo gabenama ir platinama Lietuvoje.

Dabartinė lietuviškosios spaudos būklė J. Amerikos Valstybėse. Dabar J. Amerikos V-se išeina 30 su viršum lietuviškų laik-

GARSAS AMERIKOS LIETUVIU.

No 1 SHENANDOAH, PA. & PITTSBURGH, PA., 8 d. SAUSIO (JANUARY) 1898 m. Metas V.

ENTERED AS SECOND CLASS MAIL MATER AT THE POST OFFICE AT SHENANDOAH, PA.

„Garso Amerikos Lietuvių" antraštė.
(Šis laikraštis 1892—4 m. ėjo tik „Garso" vardu ir buvo kairesnis, o 1894—9 m. buvo leidžiamas 10-ties kunigų bendrovės).

raščių, jų tarpe 4 dienraščiai (katalikų „Draugas", komunistų „Laisvė" ir „Vilnis"', socialistų „Naujienos"), keletas dvidieninių, tridieninių ir savaitinių; kiti — dvisavaitiniai ir mėnesiniai. Kai kurie iš tų laikraščių eina jau keliasdešimt metų, bet daugumas yra nauji, nes paprastai jie ilgai neišsilaiko; pastovūs tėra tik didžiųjų organizacijų organai. Paskutiniu laiku lietuviškoji Amerikos spauda sunkiai laikosi, nes lietuviai labai sparčiai amerikėja. Kai kurie laikraščiai jau eina net dviem kalbom — viena skiltim lietuviška, kita angliška. Ypatingai apleistas knygų leidimo reikalas. Tėvynės Mylėtojų Draugija tebėra, bet jos veikimas apmiręs. Knygų išeina kaskart vis mažiau, o kai kurios iš jų spausdinamos taip pat dviem kalbom: mat, susipratę lietuviai veikėjai nori palaikyti tautišką sąmonę ir tarp tų, kurie lietuviškai nebemoka arba nebeskaito.

5. J. Amerikos Valstybių lietuvių ryšiai su Lietuva

Lietuviai išeiviai pačiai Lietuvai, iš vienos pusės, daro nuostolį, nes išauginti jauni vyrai ir moterys išveža svetur ne tik nemaža pinigų, bet ir darbo jėgų, kurios galėtų būti sunaudotos vietoje, savo krašto gerovei kelti. Bet iš antros pusės, išeiviai daug ir gero padarė Lietuvai ir tuo būdu atlygino nuostolius. Emigracija juoba save pateisino, kad, Lietuvoje siaučiant svetimųjų priespaudai, išeivių jėgos savo krašto gerovei kelti negalėjo būti sunaudotos, ir jos būtų turėjusios namie skursti. Amerikoje išeiviai užsidirbo pinigų, sušelpė namie likusius savo gimines, o kai kurie grįžo atgal į savo gimtąjį kraštą ir įsitaisė geresnį gyvenimą.

Apskritai beveik visi išeiviai išvykdami tikisi užsidirbę grįžti atgal, tačiau grįžta palyginti nedaug. Apytikriai prieš karą namo grįždavo apie 20% visų išeivių; grįždavo paprastai išbuvę Amerikoje keliolika metų. Karo metu tik retas tegalėjo grįžti, bet užtat po karo, 1919—1921 m., ypatingai padidėjo grįžtančiųjų skaičius: tada grįžo apie 20.000 išeivių. Daugumas jų apsigyveno Lietuvoje, bet taip pat didelė dalis, apsivylę Lietuvos gyvenimu, vokiečių markės kritimo metu netekę savo kapitalų arba bankrotavę savo įkurtose įmonėse, grįžo atgal į Ameriką. Dabar maža išeivių begrįžta į Lietuvą: vieni nepasitiki sugebėsią įmanomai verstis Lietuvoje, kiti, pašlijus ekonominiam Amerikos gyvenimui, patyrė daug nuostolių, ir todėl laukia, kada pasitaisys jų reikalai. Taip pat labai didelė dalis išeivių yra suamerikėję; Amerikoje gimę augę, Lietuvos net nematę, jie nė neketina skirtis su įprastine aplinka.

Amerikos išeivių piniginė parama savo giminėms, be abejo, gana didelė. Tūlas stambesnis ūkis Lietuvoje atsirado tiktai Amerikos dolerių dėka. Bet nepalyginti daugiau nusipelnė išeiviai, remdami kiekvieną tautišką darbą ir tautiškąsias organizacijas Lietuvoje.

6. Tautiškasis judėjimas Lietuvoje ir J. Amerikos Valstybių lietuviai

Spaudos draudimo laikai. Amerikoje lietuvių daugiau atsirado tiktai spaudą uždraudus. Iki atsiskiriant nuo lenkų lietu-

viai išeiviai nesirūpino tautiškais savo reikalais. Bet pradėjus kurtis grynai tautiškoms išeivių organizacijoms, Amerikos lietuvių tarpe rasdavo paramos kiekvienas Lietuvos reikalas.

Jau 1890 m. Amerikos lietuvių spaudoje buvo iškeltas sumanymas leisti anglišką laikraštį, kuris aiškintų pasauliui lietuvių skriaudas. Trūkstant jėgų, tas sumanymas nebuvo įvykdytas, tačiau Amerikos lietuviai veikėjai stengėsi kitais būdais supažindinti kitataučius su lietuvių reikalais, būtent prieš Rusų

NEDELINIS LAIKRASTIS
"LIETUVA"
Prekio Apgarsinimu
"Lietuva" Publishing Co.
ST. ROKOSZ
LIETUVA
THE LITHUANIAN WEEKLY
"LIETUVA"
Rates of Advertising:
"Lietuva" Publishing Co.
ST. ROKOSZ
Nr. 1. Chicagas, Ill. Subata diena 10 Gruodzio (December) 1892 m. Metas 1.

„Lietuvos" antraštė.
(„Lietuva" ėjo 1892—1920 m.).

priespaudą Lietuvoje būdavo ruošiami mitingai; juose pasakytos kalbos (kun. Burbos, dr. J. Šliūpo), angliškai išspausdintos, būdavo siuntinėjamos visam pasauliui. Būdavo organizuojamos tautiškos lietuvių šventės su iškilmėmis, kurių tikslas buvo ne tik žadinti pačius lietuvius, bet ir parodyti Lietuvos skriaudas pasauliui. 1894 m. visose lietuvių kolonijose dėl Kražių skerdynių įvyko protestai, gedulingi jų minėjimai, ir viso to atgarsis pasiekė ne tik Amerikos, bet ir Europos tautų spaudą. Buvo išleista keletas net svetimtaučių parašytų knygučių, nušviečiančių sunkią Lietuvos priespaudą; jos buvo išsiuntinėtos visiems Rusijos ministeriams, senatoriams ir laikraščių redakcijoms. Ne kartą Rusų administracijos organams buvo siuntinėjami protestai dėl lietuvių persekiojimo.

Be to, Amerikos lietuvių organizacijos kaip įmanydamos, dažniausiai pinigais, rėmė Lietuvoje veikiančius inteligentus ir jų organizacijas. Pav., 1898 m. Amerikoje buvo padaryta rinkliava sergančiam Kudirkai sušelpti.

Jau 1894 m. trijų lietuvių klierikų, vėliau žymių veikėjų kunigų,—A. Kaupo, A. Miluko ir J. Žilinsko,—pastangomis buvo įkurta Ivinskio Draugija, kurios tikslas buvo rūpintis, kad 1900 m. pasaulinėje Paryžiaus parodoje būtų ir lietuvių skyrius;

toks skyrius buvo suorganizuotas draugijos bendrai su Lietuvos inteligentais. Jame buvo parodyta lietuviška trobelė, lietuviškų raštų rinkinys; diagramomis, prierašais ir specialiais leidiniais buvo parodyta sunki lietuvių priespauda. Visa tai prmą kartą iškėlė Prancūzų ir šiaip vakarų Europos visuomenėje lietuvių vardą, lietuvių spaudos uždraudimą ir lietuvių kovą dėl savo spaudos teisės.

Įvairios lietuviškos organizacijos rūpinosi padauginti lietuvių inteligentų skaičių, duodamos moksleiviams stipendijas. Protestai prieš Rusų valdžią čia buvo reiškiami iki pat spaudos draudimo panaikinimo.

Laikotarpis nuo spaudos leidimo iki didžiojo karo. Kilus 1905 m. revoliucijai Rusijoje, Amerikos lietuviai tuojau įsteigė Lietuvos judėjimui remti komitetų. Tuojau čia atsirado daugybė visokių sumanymų. Buvo net pradėta kalbėti apie lietuvių universiteto įkūrimą Vilniuje. Buvo remiamos visos Lietuvoje veikiančios organizacijos: socialistiškos Amerikos grupės rėmė Lietuvos socialistus, katalikai — katalikiškąsias organizacijas. Susivienijimas Lietuvių Amerikoje 1902 m., o Susivienijimas Lietuvių R. Katalikų Amerikoje 1907 m. įsteigė Tautos Fondą, į kurį kiekvienas narys mokėjo po 5 centus per metus tautos reikalams. Papildomi kitomis įplaukomis, Fondai rėmė Lietuvoje veikiančias organizacijas, ypač „Saulę", „Rytą", „Žiburį", Lietuvos Mokslo Draugiją ir Dailės Draugiją. 1911 m. „Saulės" draugijos atstovai kun. K. Alšauskas ir kun. J. Tumas, atvykę į Ameriką, surinko 19.000 dolerių. Iš jų Kaune buvo pastatyti didžiuliai „Saulės" rūmai, kurie pasidarė tautiškojo švietimo židiniu. Tais pačiais metais J. Gabrys Paryžiuje įsteigė Lietuvių Informacijų Biūrą, kuris taip pat buvo išlaikomas amerikiečių pinigais. 1913 m. į Ameriką atvyko dr. J. Basanavičius ir M. Yčas, kurie surinko apie 25.000 dolerių Tautos Namams Vilniuje statyti. D. karo metu dalis tų pinigų žuvo iš Vilniaus išvežtuose bankuose, o iš kitos dalies 1915—1922 m. Lietuvių Mokslo Draugija leido tik ką įsikūrusioms lietuviškoms mokykloms vadovėlius.

Tuo pat metu Amerikos lietuviai ėmė rūpintis, kad jie ir oficialiai būtų išskirti iš kitų tautų. Prieš 1910 m. J. Amerikos

Valstybių gyventojų surašinėjimą lietuvių delegacija, apsilankiusi pas prezidentą, pasiekė tai, kad prezidento įsakymu buvo įvesta ir lietuvių rubrika. Nuo to laiko per surašinėjimus Amerikos lietuviai jau nebebuvo priskiriami prie įvairių kitų tautų, o buvo žymimi lietuviais (tik ne visi pasisakydavo esą lietuviai).

Rūpesčiai Lietuvos reikalais didžiojo karo metu. Kilus didžiajam karui ir Lietuvą okupavus vokiečiams, Amerikos lietuviai ypatingai sujudo padėti nuo karo nukentėjusiems lietuviams ir išrūpinti Lietuvai geresnę ateitį. Jau 1914 m. Filadelfijoje įvyko bendras lietuvių ir ukrainiečių mitingas, kuris reikalavo „išvyti maskolius į Aziją ir palikti Lietuvą lietuviams, o Ukrainą ukrainiečiams". Sujudo visos organizacijos, tačiau jau anksčiau tarp jų pasireiškusi nesantarvė neleido joms sutartinai veikti: katalikai, tautininkai ir socialistai nepajėgė tarp savęs susitarti. Buvo bandyta sušaukti visų lietuvių organizacijų atstovus į bendrąjį seimą, tačiau išėjo du seimai — katalikų Čikagoje, o tautininkų ir socialistų Brukline *(Brooklyn).* Čikagos seimas nutarė reikalauti Lietuvai autonomijos, o be to, reikalauti, kad lietuvių atstovai būtų įleisti į būsimąsias taikos derybas. Buvo išrinktas net delegatas į tą kongresą — J. Gabrys, kurio Informacijų Biurui Paryžiuje (1915 m. jis buvo perkeltas į Šveicariją) buvo pavesta informuoti apie lietuvių reikalus Europos spaudą; o Amerikos spaudai informuoti buvo įkurtas to biūro skyrius Vašingtone. Be to, Čikagos seimas nutarė įkurti Tautos Fondą nuo karo nukentėjusiems lietuviams šelpti ir autonomijai išgauti. Taip pat buvo nutarta suorganizuoti iš visų didžiųjų organizacijų atstovų Amerikos Lietuvių Tautos Tarybą.

Antrasis (Bruklino) seimas, socialistų balsais atmetęs reikalavimą skirtis nuo Rusijos, įkūrė Lietuvos Šelpimo Fondą, kurs pateko į socialistų rankas. Tuomet tautininkai, nutarę skyrium organizuotis, įkūrė tautiškąją lietuvių pirmeivių partiją, kuri vėliau virto Amerikos Lietuvių Tautine Sandara ir įsteigė Lietuvos Gelbėjimo Fondą. Tuo būdu atsirado trys lietuvių Fondai, iš kurių socialistiškasis niekad nedirbo kartu su kitais dviem ir rinko aukas tik nukentėjusiems nuo karo šelpti, o katalikų ir tautininkų Fondai kartais veikdavo ir išvien: mat, jų abiejų tikslai buvo vienodi — šelpti nukentėjusius ir rūpintis autonomija.

Į katalikų 1916 m. suorganizuotą Tautos Tarybą tautininkai nėjo: jie suorganizavo savo Amerikos Lietuvių Tautinę Tarybą. Prie tų Tarybų veikimo, siekiančio autonomijos, socialistai visai neprisidėjo.

Kiekvienas Fondas rinko aukas Lietuvai. Taip antai, katalikų Tautos Fondas yra surinkęs milijono su viršum dolerių, tautininkų Lietuvos Gelbėjimo Fondas surinko apie 15.000 dolerių, socialistų Lietuvos Šelpimo Fondas — irgi apie tiek pat; kurį laiką katalikų ir tautininkų bendras, o vėliau vienų tautininkų sudaromas Amerikos Lietuvių Centro Komitetas(nukentėjusiems nuo karo šelpti) buvo surinkęs apie 250.000 dolerių (viena rinkliava davė 230.000 dolerių). Nuo tautininkų atsiskyrę katalikai įkūrė Lietuvos Autonomijos Fondą, kuris surinko apie 75.000 dolerių.

Be nuolatinių Fondų rinkliavų, Amerikoje taip pat buvo suorganizuota visam pasauly popiežiaus paskelbtoji „lietuvių

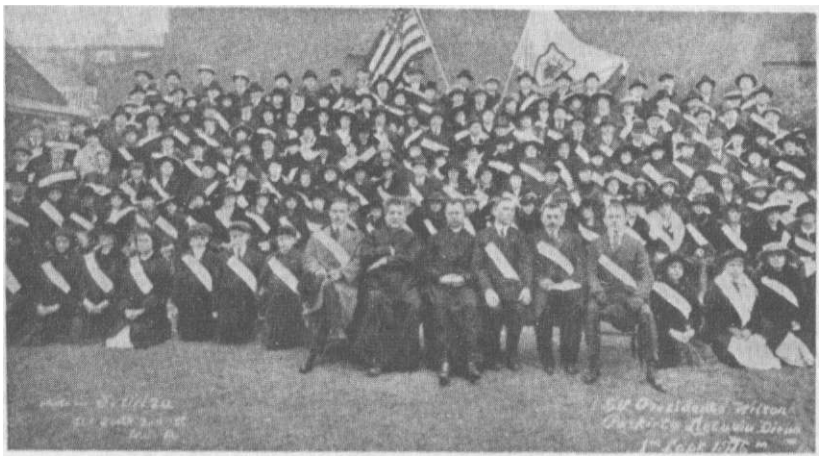

Lietuvių dienos Amerikoje (1916 m. lapkričio 1 d.) aukų rinkikai Filadelfijoje.

dienos" rinkliava. Amerikiečių Pašalpa Nuo Karo Nukentėjusiems Lietuviams (kun. Miluko rūpesčiu įkurtoji organizacija), jos garbės pirmininkui, Naujorko kardinolui Farley, padedant,

daugumoje Amerikos vyskupysčių padarė bažnyčiose rinkliavas, kurios taip pat davė dideles sumas.

Visi surinktieji pinigai buvo naudojami nukentėjusiems nuo karo šelpti (Rusijoje ir Lietuvoje), propagandai ir pačių amerikiečių bei Lietuvos veikėjų politiniam darbui. Vėliau dalis pinigų buvo atiduota kuriančiosi Lietuvos diplomatams ir įvairioms delegacijoms, kurių to meto vyriausybė nepajėgė išlaikyti.

J. Amerikos Valstybių lietuvių rūpesčiai dėl Lietuvos laisvės. Iš pradžių Amerikos lietuviai tereikalavo Lietuvai tik autonomijos. Jie siuntinėjo savo delegacijas pas J. Amerikos Valstybių prezidentą, tuo pat rūpinosi savuose ir angliškuose laikraščiuose. Kai 1917 m. rudenį Amerikos laikraščiai pranešė, kad Lietuvių Taryba Rusijoje reikalaujanti visiškos nepriklausomybės Lietuvai, tik tuomet apie ją, o ne apie autonomiją ėmė kalbėti ir visi Amerikos lietuviai, išskyrus socialistus (kai kurios grupės to pradėjo reikalauti jau 1916 m.). Kai visam pasauly paplito garsas, kad karas kariaujamas dėl tautų apsisprendimo ir laisvės teisių, tuomet, — J. Amerikos Valstybėms stojant į karą, — apie 30.000 lietuvių stojo į Amerikos kariuomenę ir jautėsi kariaują dėl savo tautos laisvės.

1918 m. katalikai ir tautininkai sušaukė Naujorke trečiąjį lietuvių seimą, kuriame dalyvavo apie 1.200 lietuviškųjų organizacijų atstovų. Seimas nutarė reikalauti, kad Amerikos vyriausybė pripažintų Lietuvai nepriklausomybę, kurią Tautos Taryba Vilniuje jau buvo paskelbusi prieš mėnesį (seimas įvyko kovo 13 d., bet Amerikoje tuo metu dar niekas nežinojo to įvykio). Seimas išrinko iš katalikiškosios Tautos Tarybos ir iš tautininkų Amerikos Lietuvių Tautos Tarybos atstovų vykdomąjį komitetą ir gegužės 3 d. nusiuntė pas prezidentą Vilsoną abiejų Tarybų delegaciją. Prezidentas delegacijai pažadėjo paremti Lietuvos nepriklausomybę. Įsikūręs vykdomasis Tarybų komitetas (iš 2 tautininkų ir 3 katalikų atstovų) pradėjo veikti Vašingtone; jis dėjosi su pirmojo Čekoslovakų prezidento T. Masariko įkurtąja Viduriniosios Europos Sąjungą, reikalaujančia pavergtoms tautoms laisvės. Amerikos lietuvių įtakoje, pasigirdo Lietuvai nepriklausomybės reikalaujančių balsų net J. Amerikos Valstybių senate; tam reikalavimui pritarė net keletas žymiausiųjų Amerikos politikų.

Amerikos lietuviai savo surinktaisiais pinigais padėjo mūsų vyriausybei suorganizuoti pirmąsias atstovybes; jų delegatai taip pat atvyko į Versalio taikos konferenciją ir padėjo Lietuvos vyriausybės delegatams. Jie siuntinėjo plačius memorandumus J. Amerikos Valstybių ir kitoms vyriausybėms ir varė plačią propagandą. Tam tikslui irgi išėjo daug pinigų (pav., vien tik išplatinti Amerikos anglų laikraščiuose tūkstančiams straipsnių apie Lietuvą — buvo išleista 60.000 dolerių). Taip pat Amerikos lietuviai padėjo išgauti iš J. Amerikos Valstybių vyriausybės Lietuvai paskolą produktais ir ginklais, o Amerikos Pašalpos Valdyboje jie išgavo Lietuvai 1.000.000 dolerių paskolą. 1919 m. Lietuvos vyriausybė išsiuntė į Ameriką finansinę misiją Lietuvos paskolos lakštams platinti, — amerikiečiai lietuviai nupirko bonų už 1.800.000 dolerių. Šitoji ir ankstyvesnė amerikiečių lietuvių parama nepaprastai daug padėjo kuriančiosi Lietuvos vyriausybei apsiginti nuo visų puolimų ir sutvarkyti karo sugriautą krašto ūkį. Be amerikiečių paramos mūsų valstybei pradžioje būtų buvę labai sunku išsiversti — būtų tekę įbristi iki ausų į skolas.

Amerikos lietuvių parama Lietuvos pripažinimo išgavime. Amerikos lietuviai ne tik daug padėjo Lietuvos valstybei sukurti, bet ir jos pripažinimui išgauti. 1919 m., abiejų Tarybų vykdomojo komiteto sumanymu, buvo pradėti rinkti parašai už Lietuvos valstybės pripažinimą. 1921 m. J. Amerikos Valstybių prezidentui buvo įteiktos 138-nios parašų knygos, vadinamos „Milijonu parašų". To pat buvo siekiama spaudoje, mitingais, delegacijomis, ir pagaliau 1922 m., po naujų Amerikos lietuvių ir Lietuvos diplomatų žygių, J. Amerikos Valstybės pripažino Lietuvą de jure. Po jos netrukus tą pat padarė ir kitos didžiosios valstybės.

Nepriklausomajai Lietuvai kovojant sunkias kovas su savo priešais, Amerikos lietuviai taip pat padėjo kiek galėdami. Lenkams sulaužius Suvalkų sutartį ir užgrobus Vilnių, Amerikos lietuviai sukėlė ištisą protestų bangą, varė plačią propagandą prieš lenkus per Amerikos spaudą, atskirais leidiniais, atvirukais, plakatais, ruošė mitingus, siuntinėjo pas J. Amerikos Valstybių valdžią delegacijas pareikšti protestui prieš lenkų smurtą ir prašyti, kad verstų lenkus grąžinti Vilnių Lietuvai.

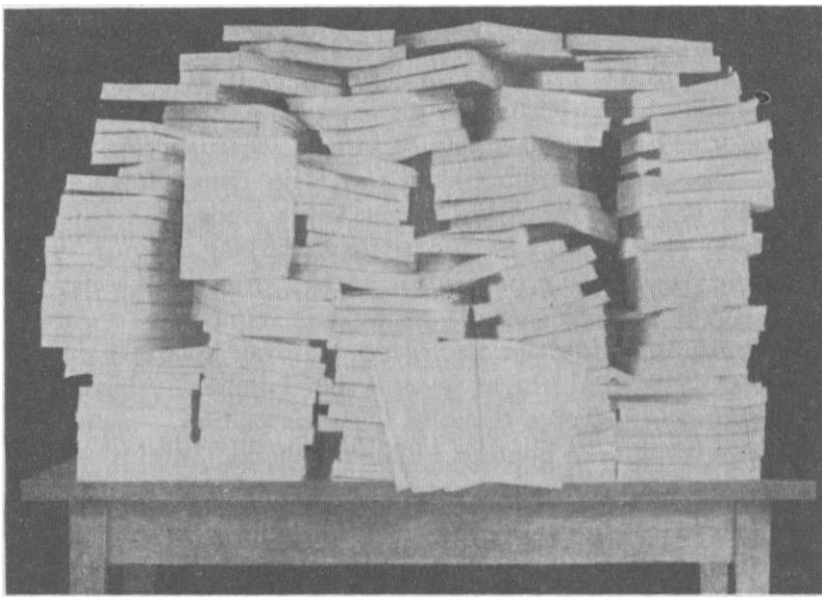

Milijonas parašų (138 knygos),
1921 m. gegužės 31 d. įteiktų Amerikos prezidentui,
prašant pripažinti Lietuvą de jure.

7. Dabartinė J. Amerikos Valstybių lietuvių būklė

Didžiojo karo metu kilęs sąjūdis Lietuvai pagelbėti pasibaigė 1922 m., kai nepriklausomosios Lietuvos gyvenimas įėjo į normalesnes vėžes. Bet ir toliau Amerikos lietuviai savo spaudoj atidžiai sekė Lietuvos gyvenimą ir kiekvienu sunkesniu momentu reiškė jai savo paramą. Jie ir dabar gyvai reaguoja į Vilniaus bylą, į lenkų persekiojimus okupuotame krašte, o taip pat ir į Klaipėdos reikalus: tuojau rengia mitingus ir prašo J. Amerikos Valstybių valdžią palaikyti teisėtus Lietuvos reikalavimus. Lietuvos politinės srovės, ypač kultūrinės organizacijos, Amerikos lietuvių tarpe randa gyvą atgarsį ir gauna jų paramos; maža tėra Lietuvoje organizacijų, kurios būtų nesikreipusios į Amerikos lietuvius paramos. Daugumo organizacijų atstovai yra buvę Amerikoje, aplankę lietuvių kolonijas ir surinkę nemaža pinigų. Tokie atsilankymai jiems net įgriso, ir pagaliau iš jų net pasigirdo nepasitenkinimo

balsų: esą, į juos tik tada tesikreipiama, kai norima pasipinigauti. Paskutiniu laiku tokių pinigaunamųjų delegacijų į Ameriką jau nebesiunčiama; kartais tiktai nuvyksta vienas kitas organizacijos atstovas su prakalbomis užmegzti glaudesnių idėjinių ryšių.

J. Amerikos V. lietuvių parama ekonomiškam Lietuvos kūrimui. Pirmaisiai nepriklausomybės metais Amerikos lietuviai buvo pasiryžę padėti pakelti ekonominę Lietuvos gerovę, ypač prekybą ir pramonę. Tuo reikalu dar 1916 m. Brukline įvyko katalikų ir tautininkų organizacijų atstovų suvažiavimas karo sunaikintos Lietuvos kūrimo reikalams apsvarstyti. Jis įsteigė Lietuvos Atstatymo Bendrovę; ta bendrovė ėmėsi organizuoti įvairių šakų bendroves, kurios po karo turėjo persikelti į Lietuvą. Ir iš tikro buvo suorganizuota nemaža amatininkų, pramonininkų ir prekybininkų bendrovių, kurių dalis po karo buvo perkelta į Lietuvą. Be to, savo kapitalu ji parėmė ne vieną bendrovę, savarankiškai susiorganizavusią Lietuvoje. Apskaičiuojama, kad Amerikos lietuviai į prekybos ir pramonės įmones Lietuvoje įdėjo apie 2 milijonus dolerių. Bet daugumas tų amerikiečių bendrovių įsteigtų įmonių Lietuvoje veikiai bankrotavo, — iš dalies dėl jų vedėjų nesugebėjimo prisitaikyti prie amerikiečiams neįprastų Lietuvos gyvenimo sąlygų, o iš dalies dėl vokiečių markės kritimo ir dėl nuostolių, susijusių su lito įvedimu. Kai kurios bendrovių įmonės vis dėlto prigijo ir neblogai verčiasi (pav., „Drobės" audinių bendrovė, Amerikos Lietuvių Akcinė Bendrovė ir kt.). Be bendrovių, panašaus nepasisekimo sulaukė ir daugumas atskirų amerikiečių lietuvių įsteigtų įmonių Lietuvoje. Todėl daugelis jų parskubėjo atgal į Ameriką, apsivylė Lietuva. Išgirdę apie tuos nepasisekimus, Amerikos lietuviai apstojo grįžti su savo kapitalais į Lietuvą.

c. Kultūrinė lietuvių išeivių būklė kituose kraštuose

1. Lietuviai Pietinėje Amerikoje

Pietų Amerikos lietuvių veikimo sunkumai. Po Šiaurės Amerikos, daugiausia lietuvių yra Pietinėje Amerikoje, kur

pirmieji lietuviai pateko jau prieš keliasdešimt metų. Bet iš pradžių jų ten buvo labai nedaug — jie nesudarė jokios didesnės kolonijos. Išsisklaidę po plačiuosius kraštus, jie negalėjo turėti jokio savo kultūrinio gyvenimo, ir daugumas jų jau nutauto — susiliejo su vietos gyventojais. Ten gimusieji labai dažnai jau nebemoka lietuviškai: jų lietuviškąjį kilimą terodo tik pavardės. Bet gryni lietuviai tebėra visi tie emigrantai, kurie atvyko jau iš nepriklausomosios Lietuvos. O tokių ten dabar yra apie 100.000.

Pietų Amerikoje lietuviai yra išsisklaidę po visus rytinius jos pakrasčius, ypač po Braziliją, Argentiną ir Urugvajų. Pokariniai išeiviai, čia atvykę, nerado jokių lietuviškųjų organizacijų, jokių įstaigų, kurios būtų juos globojusios ir padėjusios įsikurti, todėl gyvenimo pradžia jiems čia buvo labai sunki. Bet kadangi tūkstančiai lietuvių susibūrė apie didesniuosius miestus, tai, dažnai susitikdami ir jausdami bendrą vargą, jie jautė reikalą organizuotis. Tačiau daugumas išeivių ir Pietų Amerikoje iš pradžių buvo paprasti kaimiečiai, kurie nesugebėjo dirbti organizuojamojo darbo. Netrukus betgi atsirado ir inteligentų, — deja, dažniausiai visokių nuo teismo pabėgusių išeikvotojų ar politinių nusikaltėlių (rimtų lietuvių inteligentų ir dabar ten dar nedaug). Tokie tad inteligentai ten pradėjo organizuojamąjį darbą. Iš pradžių lietuviai darbininkai į organizacijas ir į atsiradusius laikraščius žiūrėjo su didele viltimi. Tačiau veikiai nusivylė, nes pasirodė, kad pirmieji lietuvių užtarėjais pasiskelbę veikėjai (ypač Brazilijoje) buvo su vietos imigracijos bendrovėmis susidėję makleriai, ieškąą pasipelnymo. Be to, tų pačių organizatorių buvo agituojama Brazilijoje steigti lietuvių žemdirbių koloniją ir tam tikslui pirkti žemės. Bet ir čia greitai pasirodė, kad jų siūlomose vietose lietuviams neįmanoma įsikurti. Tuo būdu žuvo daugybė santaupų, sudėtų į užpirkimus, ir lietuviai išeiviai ėmė žiūrėti į lietuviškąsias organizacijas su dideliu nepasitikėjimu. Todėl pirmųjų nesąžiningų veikėjų darbas labai pakenkė vėlesnėms organizuojamosioms pastangoms. Čia dar prisidėjo daugelis iš Lietuvos pabėgusių komunistų: dėl jų nuo vietos valdžios neretai tekdavo nukentėti ir visiems lietuviams.

Tačiau paskutiniu laiku svarbesniuose lietuvių gyvenamuose centruose įkūrus Lietuvos konsulatus ir visai Pietų Amerikai

atstovybę Buenos Airės mieste, organizuojamasis darbas gerokai pažengė. Atstovo ir konsulų pastangomis sąžiningi lietuviai veikėjai įgauna vis daugiau pasitikėjimo, ir kultūrinis lietuvių veikimas pamažu plečiasi.

Kultūrinė lietuvių būklė Brazilijoje. Brazilijoje didžiausia lietuvių kolonija ir kultūrinis centras yra Sao Paulo miestas, Sao Paulo estadoje (valstybėje). Lietuviškoji spauda, pirmasis laikraštis („Brazilijos Lietuvis"), čia atsirado 1927 m. Tiesa, jis ėjo neilgai, bet tuojau jo vietoj atsirado naujų lietuviškų laikraščių. Kartu su spauda ėmė plėtotis ir lietuvių organizacinis gyvenimas, kurį ilgą laiką trukdė tiktai įvairūs biznieriai ir komunistai. Tad 1929 m. į Sao Paulą atvykusiam pirmajam Lietuvos konsului teko sunkus uždavinys — lietuvių veikimą apvalyti nuo visokių išnaudotojų ir kenksmingo komunistų darbo. Be to, jam teko paremti organizacijas, spaudą, mokyklų kūrimą, parapijos organizavimą. Jau nuo 1928 m. Sao Paule parapijos organizavimu rūpinosi kunigas Valaitis, bet jam tas darbas nelabai tesisekė, nes daugumas lietuvių čia skurdžiai gyveno, o be to, tą darbą trukdė komunistai.

Lietuvių kultūrinis veikimas Sao Paulo mieste ir visoje Brazilijoje tebėra dar nesutvarkytas, nors ir kiek pažengė į priekį. Jau 1931 m. čia susikūrė Lietuvių Sąjunga Brazilijoje. Ji ėmė leisti savaitraštį „Lietuvį Brazilijoje", kurs vėliau buvo pavadintas „Lietuviu". Bet vis dėlto ne visos lietuviškos organizacijos prie tos sąjungos yra prisidėjusios: dalis dar tebėra komunistų ir kraštutinių socialistų įtakoje ir kovoja prieš tautišką lietuvių sąjūdį, leidžia savo laikraščius.

Konsulato, kun. Valaičio ir kitų veikėjų rūpesčiu yra įkurtos net 4 lietuvių mokyklos (jose yra apie 400 mokinių), kurių 3 turi net pasistačiusios nuosavus rūmus. Dalį tam reikalui pinigų sudėjo patys vietos lietuviai, bet nemaža paramos buvo gauta iš konsulato ir iš Draugijos Užsienio Lietuviams Remti. Mokyklose mokoma pagal Lietuvos mokyklų programą; vadovėliai taip pat gaunami iš Lietuvos. Tuo būdu mokyklų klausimas čia jau yra įėjęs į tinkamas vėžes. Be to, Sao Paule jau suorganizuota lietuviškoji parapija ir pastatyta bažnyčia (pašventinta 1936 m. vasario 16 d.).

Kultūrinė lietuvių būklė Argentinoje. Argentinoje lietuviams organizuotis sąlygos buvo ramesnės, nes čia nebuvo emigracijos bendrovių, kurios, atvežusios lietuvius, juos ir toliau būtų išnaudojusios. Čia, be to, dar prieškariniais laikais buvo smulkių lietuvių savišalpos organizacijų, nes didesnis lietuvių skaičius į Argentiną atvyko dar XIX amž. gale. Tačiau tautiškajam lietuvių sąjūdžiui Argentinoje trūko inteligentų, ir todėl jis tebėra gana silpnas, nors konsulatas čia buvo įsteigtas net keleriais metais anksčiau, negu Brazilijoje.

Lietuviai bedarbiai Buenos Airės uosto krūmuose 1933 m.

Iki 1930 m. tautiškas lietuvių veikimas Argentinoje buvo visiškai silpnas. Tiesa, čia buvo keletas organizacijų, tačiau nė viena iš jų neturėjo savo laikraščio, todėl negalėjo tinkamai veikti. Tuo tarpu komunistiškas gaivalas buvo įsigalėjęs visoje Argentinoje ir plačiai veikė lietuvių tarpe. Tik 1930 m. vietinė Lietuvių Katalikų šv. Kazimiero draugija ėmė leisti savaitraštį „Švyturį", su kurio pasirodymu pagyvėjo ir visas tautiškas veikimas. 1931 m. Lietuvos valdžiai remiant, Buenos Airės mieste

buvo įkurtas kelių organizacijų centras, pavadintas Lietuvių Namais. Tačiau yra organizacijų, kurios šalinasi Lietuvių Namų ir tuo būdu skaldo tautiškąjį veikimą Argentinoje. Taigi iš vienos pusės stovi Lietuvių Namai su savo organu „Švyturiu", o iš kitos pusės — „Kultūros" organizacija (artima Lietuvos liaudininkams) su savo organu „Argentinos Lietuvių Balsu" ir socialistų sąjunga (ši iki 1931 m. leido „Argentinos Naujienas").

Bažnyčios reikalai Argentinoje geresni, nes čia yra keletas lietuvių kunigų. Bet užtat lietuviškųjų mokyklų klausimas tebėra dar nesutvarkytas: jų tėra tik dvi, kuriose mokosi apie 100 mokinių. Be Buenos Airės, Argentinoje yra dar keletas kitų lietuvių centrų, tačiau kultūrinis judėjimas juose dar silpnesnis. Svarbiausia to priežastis — tai sutarimo ir vienos organizacijos stoka.

Kultūrinė lietuvių būklė Urugvajuje. Iš visų Pietų Amerikos lietuvių kolonijų bene sklandžiausiai eina tautiškas darbas Urugvajaus sostinėj, Montevideoj. Nors čia taip pat veikė komunistai ir iš Lietuvos pabėgę plečkaitininkai, vis dėlto čia vyrauja kun. T. Radžiaus suorganizuotos katalikiškos tautiškos organizacijos. Jo rūpesčiu buvo įkurta lietuvių katalikų bendruomenė, nemaža kitų organizacijų ir lietuviškoji 3 skyrių mokykla (joje yra apie 100 mokinių). Visos tautiškos organizacijos to paties kun. Radžiaus buvo suburtos į vieną centrą, pavadintą Urugvajaus Lietuvių Klubu. Tatai viso tautiškojo lietuvių veikimo branduolys. Jame yra net informacijų biuras, kuris atlieka konsularinius reikalus su Buenos Airės atstovybe ir duoda lietuviams išeiviams patarimų. Be to, Klubas turi lietuvišką biblioteką. Jis buvo pradėjęs leisti ir dvisavaitinį „Urugvajaus Aidą", tik vėliau jį sujungė su Buenos Airės „Švyturiu".

2. Lietuviai kituose ne Europos kraštuose

Kanadoje. Į Kanadą pirmieji lietuviai atvyko maždaug tuo pat laiku, kaip ir į J. Amerikos Valstybes, tik čia jų vyko daug mažiau. Dabar Kanadoje yra apie 10.000 lietuvių. Daugumas yra atvykę jau iš nepriklausomosios Lietuvos, kai buvo suvaržytas įvažiavimas į J. Amerikos Valstybes. Jie čia dau-

giausia dirba išsisklaidę ūkiuose, todėl jokių žymesnių organizacijų neturi. Yra tik Amerikos Lietuvių Susivienijimo kuopų, o Kanados sostinėje, Montrealy, yra lietuviškoji bažnyčia. Lietuviškas laikraštis čia tėra tiktai komunistų „Darbininkų Žodis".

Afrikoje daugely vietų yra po keletą lietuvių šeimų, bet didesnis jų skaičius yra susibūręs tik Pietų Afrikos Unijoje. Čia yra apie 500 lietuvių ir net apie 65.000 Lietuvos žydų (daugelis jų gana turtingi). Patys lietuviai vis dėlto yra išsisklaidę; tik Johanesburge jie turi vieną nedidelę organizaciją — Pietų Afrikos Lietuvių Draugiją.

Azijoje lietuvių yra palyginti nedaug (tik Palestinoje yra 10.000 su viršum Lietuvos žydų). Keletas dešimčių lietuvių yra Persijoje, kur jie pabėgo iš Kaukazo ir Turkestano, pabūgę rusų revoliucijos baisybių. Kadangi jie ten išsiblaškę po visą kraštą, todėl negali sudaryti jokios savo organizacijos. Taip pat po karo nemaža lietuvių atvyko ir į Kiniją. Daugumas jų yra Šanchajuje ir naujai įsteigtos Mandžuko valstybės sostinėje, Harbine. Tai daugiausia rusų revoliucijos sąmyšio atsitiktinai nublokšti beveik vieni vyrai. Organizavimasis jų tarpe vos teprasideda ir sunkiai eina. Su Kinija Lietuva neturi jokių santykių, o Mandžuko ji dar nėra pripažinusi valstybe, todėl ten nėra nė Lietuvos atstovybių, kurios galėtų padėti išeiviams. Rusai emigrantai ten labai stengiasi lietuvius laikyti savo įtakoje; lenkai irgi to pat siekia.

Yra dar po keletą lietuvių visuose Azijos kraštuose ir artimose salose, bet jų ryšys su Lietuva dar silpnesnis.

Australijoje. Į Australiją pirmieji lietuviai atvyko dar XIX amž. pabaigoje. Dabar Australijoje ir gretimose salose gyvena apie 2.000 lietuvių, nors gyventojų surašinėjimo daviniai terodo jų 250 be trupučio (mat, daugelis lietuvių prirašomi prie kitų tautybių). Yra ten ir viena lietuvių draugija, kuri turi apie 100 narių ir klubą (Sidnejuje). Kultūrinis lietuvių išeivių gyvenimas Australijoje silpnas.

3. Lietuviai išeiviai įvairiose Europos valstybėse

Anglijoje. Lietuviai į Angliją ėmė vykti tais pat laikais, kaip ir į Ameriką. Dalis emigrantų, vykstančių į Ameriką, pakeliui

pristigę lėšų, likdavo Anglijoje. Pirmiausia jie apsigyvendavo didžiuosiuose uostuose (Londone, Liverpuly, Mančestery ir kt.), o iš ten keliaudavo daugiausia į Škotiją. Jau prieš karą Škotijoj lietuvių buvo apie 8.000, o Anglijoj apie 4.000. Karo metu nemaža lietuvių iš čia buvo išgabenta į Rusiją, kaip jos piliečiai. Užtat dabar D. Britanijoje lietuvių tėra apie 10.000 (7.000 Škotijoj ir apie 3.000 Anglijoj). Gyvena jie čia išsiskirstę tarp anglų, todėl sąlygos tautiškai veiklai jų tarpe nepatogios. Tačiau dar 1905 m. buvo įkurta pirmoji lietuvių parapija Londone, o vėliau kita atsirado Mosende (Škotijoje). Lietuviškos draugijos taip pat buvo organizuojamos, tačiau, trūkstant inteligentijos, tas darbas nelabai sekėsi. Bet vis dėlto dabar Škotijoje ir Anglijoje veikia keliolika draugijų ir eina keli lietuviški laikraščiai, iš kurių žymiausias yra katalikiškasis „Išeivių Draugas" (nuo 1914 m. tebeeinąs Škotijoje). Lietuviškų mokyklų nėra nei Anglijoje nei Škotijoje, tik kai kur kunigai yra išsirūpinę teisę ateiti į mokyklas lietuvių vaikams lietuviškai dėstyti tikybos.

Lietuviai kitose Vakarų valstybėse. Europoje beveik visur galima atrasti lietuvių. Po Anglijos, jų kiek daugiau yra Prancūzijoje ir Vokietijoje. Į Prancūziją ypač daug lietuvių atvyko po didžiojo karo, kai ten ėjo karo sunaikinto krašto tvarkymas ir iš visur buvo kviečiami darbininkai. Daugelis tada į darbus išvykusių lietuvių sugrįžo atgal, bet dalis ten pasiliko ir iki šiol tebegyvena. Kai kur jie turi ir savų organizacijų, tačiau jų veikimas tuo tarpu gana silpnas.

Vokietijoje lietuvių yra ne vien jos valdomoje Mažojoje Lietuvoje, bet ir tolimoje Pareinėje, ypač Esseno, Dortmundo ir Düseldorfo miestuose. Tai vis išeiviai iš M. ir D. Lietuvos, nuvykę uždarbiauti į tų sričių kasyklas ar fabrikus. Šiokio tokio tautiško judėjimo yra tik Dortmunde; čia nuo 1921 m. gyvuoja lietuvių draugija. Apskritai tiek Vokietijoj, tiek Prancūzijoj, tiek kituose kraštuose lietuviai išeiviai didesnės paramos susilaukia tik iš mūsų mokslo jaunimo, nuvykstančio studijuoti į užsienį, ir vienur kitur veikiančių Lietuvos bičiulių draugijų.

Lietuviai Sovietų Rusijoje. Prieš didįjį karą į Rusiją vykdavo uždarbiauti gana daug lietuvių. Bet daugiausia jų ten atsirado pabėgusių nuo karo baisenybių. Tiesa, didelė dalis jų

po karo buvo grąžinta į Lietuvą, tačiau dalis vis dėlto liko. Vieni liko dėl to, kad ten iš seno buvo įsigyvenę, turėjo turto, kiti dėl to, kad turėjo tarnybas ar buvo komunistų veikėjai, o treti liko dėl to, kad gyveno įvairiuose užkampiuose, kur jų negalėjo surasti jokia tremtinių grąžinamoji organizacija. Tai buvo daugiausia Rusų valdžios tremtiniai valstiečiai, išgabenti iš Lietuvos ir įkurdinti Sibire ar kitose tolimose Rusijos srityse. Apskritai imant, dabar lietuvių Sovietų Rusijoje yra apie 50.000. Deja, vos pusė jų bekalba lietuviškai: kiti, ilgai gyvendami rusų tarpe, surusėjo.

Kadangi S.S.S.R -je visas gyvenimas yra griežtai valdžios kontroliuojamas, tai ir lietuviai ten jokios savarankiškos veiklos negali parodyti. Ten, kur lietuvių gyvena gausiau, yra lietuviškų kolektyvinių ūkių, vadinamų kolchozais. Vienur jie grynai lietuviški, kitur mišri — su latviais ir lenkais. Savų tautiškų organizacijų lietuviai ten negali turėti: ten tėra tik valdžios palaikomų lietuviškų komunistiškų organizacijų (lietuvių komunistų partijos organizacija su savo skyriais, komunistiško jaunimo organizacija, kominterno lietuvių sekcija ir daugybė kitų komunistiškų organizacijų). Joms visoms vadovauja lietuvių komunistų partijos centro komitetas. Žinoma, tų visų organizacijų pagrindinis tikslas yra ne lietuvybės palaikymas, bet palaikymas komunizmo S.S.S.R-os lietuvių tarpe. Be to, jie turi artimų ryšių su Lietuvos komunistais; ne vienas iš Lietuvos pabėgęs komunistas randa sau prieglaudą ir darbo tose organizacijose.

Tose srityse, kur gyvena daugiau lietuvių, yra lietuviškų mokyklų, kurių programa, be lietuvių kalbos, niekuo nesiskiria nuo kitų S.S.S.R. mokyklų programos. Apsišvietusiems lietuviams veikėjams paruošti išlaikoma ne viena vidurinė mokykla, o Maskvos universitete — lietuvių sektorius, iš kurio išeina komunistų veikėjų lietuvių. Bet visų aukščiausia lietuvių mokslo įstaiga yra lietuvių sektorius Minsko akademijoj. Čia kartais lietuviškai spausdinamos net mokslo knygos.

Lietuviška spauda S.S.S.R-je negausi: eina du komunistiški laikraščiai, leidžiami mokykloms vadovėliai ir agitacinė literatūra. Minsko radiofone yra lietuviškas pusvalandis, kuriame

duodama daugiausia agitacinės medžiagos, o kartais ir literatūros dalykų.

Apskritai tautiška S.S.S.R-os lietuvių būklė gana liūdna: ten sparčiai eina jų nutautimas, nes jie atskirti nuo savo tautos kamieno ir auklėjami tautiškumui priešingoje — komunistiškoje dvasioje. Ten varomoji lietuviška kultūrinė veikla tėra tiktai priemonė komunizmui skleisti ir agituoti prieš tautišką nepriklausomąją Lietuvą. Tos veiklos atgarsis pasiekia ir Lietuvos komunistus, kurie taip pat eina prieš tautiškąją Lietuvos kultūrą.

Lietuviai Pabaltijo kraštuose. Suomijoje ir Estijoje dabar nedaug tėra lietuvių, tačiau prieš karą jų ten buvo daugiau. Ypač daug lietuvių studentų, daugiausia medikų, studijuodavo Tartų universitete, Estijoje. Tuose kraštuose lietuvių tarnavo įvairiose rusų valdžios įstaigose, bet po karo daugumas jų grįžo į Lietuvą. Dabar Suomijoje yra Lietuvių Suomių Draugija, o Estijoje — Lietuvių Draugija Estijoje. Kadangi lietuvių ten nedaug tėra (Suomijoje vos apie šimtą, o Estijoje keletas šimtų), tai jų veikla negali išsiplėsti. Jie tik palaiko ryšį su Lietuva.

Nepalyginti daugiau lietuvių yra kaimynėje Latvijoje. Prieš karą visoje Latvijoje lietuvių buvo 50.000 su viršum, bet dabar jų ten gerokai sumažėjo.

Latvija, būdama Rusų valdžioje, buvo mažiau spaudžiama, negu Lietuva, todėl ten bėgo nuo priespaudos daugelis lietuvių. Bet ypač daug jų ten ėmė plaukti XIX pabaigoje, kai, čia išvedus geležinkelių tinklą, Ryga ir Liepoja pasidarė svarbiais prekybos ir pramonės uostais. Tada daugybė lietuvių ten ėjo uždarbiauti. Be paprastų darbininkų, Rygoje, Liepojoje ir Jelgalvoje (Mintaujoje) tuomet apsigyveno nemaža ir lietuvių inteligentų, kurie ten ir pradėjo kultūrinę veiklą. Tuo metu, kai Lietuvoje bet koks lietuviškas veikimas buvo persekiojamas, Latvijoje lietuviai galėjo ir viešai suorganizuoti vieną kitą draugiją, darė susirinkimus, ruošė lietuviškus vaidinimus. Prasidėjus tautiškam judėjimui Lietuvoje, Latvijos lietuviai kaip įmanydami jį rėmė, bendradarbiavo lietuviškuose laikraščiuose ir padėjo juos platinti. Atgavus spaudos laisvę, Rygoje buvo leidžiami net keli lietuviški laikraščiai (žymiausias iš jų buvo „Rygos Garsas"), veikė keletas kultūrinių ir ekonominių organizacijų.

Tačiau didžiojo karo metu Latvijos pramonė pairo, daugumas lietuvių grįžo namo, ir Latvijos lietuvių kultūrinė veikla susilpnėjo.

Po karo susikūrė nepriklausoma Latvių valstybė. Vedant Lietuvos Latvijos sieną, prie Latvijos buvo prijungti kai kurie lietuviški valsčiai (ypač Alūkstos apskr.), o kai kur vienas kitas latviškas valsčius ar jo dalis atiteko Lietuvai. 1921 m. siena tarp Lietuvos ir Latvijos buvo išvesta maždaug buvusios Kuršo gubernijos riba, bet buvo padaryta mažų pakeitimų vienur Lietuvos, kitur Latvijos naudai (Latvija iš buvusios Kauno gubernijos gavo 290 kv. km., o Lietuva iš Kuršo gub.— vos 83 kv. km.,— žiūr. 577 psl.). Dabar Latvijoje lietuvių yra maždaug apie 30.000. Didelė jų dalis tuo būdu yra Lietuvos pasieny, kiti gyvena didesnėmis ar mažesnėmis grupėmis išsiblaškę po visą kraštą ir miestuose. Bet miestuose jų dabar jau daug mažiau, negu buvo prieš karą. Lietuvių inteligentijos skaičius taip pat labai sumažėjęs. Vienų lietuvių kunigų prieš karą Latvijoje buvo apie 100, o dabar tėra vos apie 40. Tie likusieji kunigai kiek galėdami dirba kultūrinį darbą savo tautiečių tarpe. Paskutiniu metu jau ima rastis ir mokslus baigusių Latvijos lietuvių. Tuo būdu tautiškas darbas žengia pirmyn. Šiuo metu Latvijos lietuviai turi 16 įvairių organizacijų, Latvijos Lietuvių Sąjungą, 2 laikraščius, 11 pradžios mokyklų (iš jų 4 Rygoje), 7 lietuviškus skyrius prie latviškų mokyklų, 1 gimnaziją ir apie 40 studentų Rygos universitete. Tačiau darbą trukdo ne tik pašaliniai veiksniai, bet ir nesantaika pačių lietuvių tarpe. Trūksta ir lietuviškų mokyklų; tad, kur lietuvių vaikų yra nedaug, jie visi eina į latviškas mokyklas. Ne tik per mokyklas, bet ir kitokiais būdais dalis lietuvių sulatvėja. Pagaliau nemaža nesusipratusių lietuvių pavilioja ir lenkai.

Nors Latvijoje lietuvių kunigų yra beveik pakankamai, bet jie dažniausiai yra skiriami į nelietuviškas sritis arba turi pasitraukti į Lietuvą, o į parapijas, kur net daugumas yra lietuviai, skiriami latviai kunigai, kurie dažnai visiškai nemoka lietuviškai. Tuo būdu pats didysis lietuviškumo palaikymo veiksnys — bažnyčia — veikia lietuvių nenaudai.

Apskritai stoka lietuviškų mokyklų ir savos inteligentijos, mišros vedybos ir bažnyčių sulatvinimas labai mažina lietuvių skaičių Latvijoje.

d. Lietuvių emigracijos problema

1. Emigracijos politika

Žmonės į svetimus kraštus paprastai važiuoja dėl to, kad ten gali daugiau užsidirbti ir geriau, negu savo tėviškėje, gyventi. Taigi emigracijos dydis priklauso nuo pragyvenimo šaltinių savo krašte. Lygindami mūsų ir kitų Europos kraštų gyventojų skaičių ir jų užimamą žemės plotą, matome, kad pas mus gyventojų nėra perdaug tiršta. Taip antai, Belgijoje vienam kvadratiniam kilometrui tenka 260 gyventojų, Anglijoje — 255, Olandijoje — 215, Vokietijoje — 130, Latvijoje — 29, Estijoje — 24, Suomijoje — vos 10, o Lietuvoje — 40. Iš to matyti, kad Lietuvoje daug daugiau galėtų sutilpti gyventojų, ir tuo būdu daug kam netektų ieškoti duonos svetur. Bet antra vertus, nereikia pamiršti, kad gyventojų tankumas priklauso nuo krašto gamtos turtų, nuo jų eksploatacijos intensyvumo ir nuo krašte pagaminamų žalmenų apdirbamosios pramonės. Kadangi Lietuvos gamtos turtai nėra dideli, tai ji, žinoma, negali pasiekti kitų kraštų gyventojų tirštumo laipsnio. Be to, ūkiškas Lietuvos gyvenimas tebėra neišsivystęs, todėl gyventojų prieauglis Lietuvoje pralenkia pragyvenimo šaltinių augimą. Tad daliai lietuvių neišvengiamai tenka emigruoti į kitus kraštus. O jie emigruoja iš dalies net ir į tuos kraštus, kur gyventojų yra daug tirščiau (pav., į Angliją); tatai kaip tik rodo, kad gyventojų tirštumas priklauso nuo ūkio intensyvumo.

Emigracijos neišvengia nė viena tauta. Bet visos didžiosios Europos tautos jau seniai pradėjo tvarkyti savo emigraciją: jos stengiasi visus išeivius sukoncentruoti kitų kontinentų tuščiuose ar apytuščiuose plotuose, vadinamosiose kolonijose, kurios tampa antrąja tėvyne. Tuo tarpu lietuvių emigracija ėjo savaime, be jokios priežiūros; užtat lietuviai išeiviai niekur nesukūrė savų kolonijų, o prisišliejo prie kitų ir dirbo kitų naudai ir garbei. Daugumas jų susibūrė J. Amerikos Valstybėse, kur betgi lietuviams išeiviams jau gresia rimtas pavojus nutausti. Tuo būdu žuvę, jie sudarytų tautai didelį nuostolį: kitoms tautoms plečiantis, lietuviai silpnėtų; be to, nutautę emigrantai neduotų savo tėvynei jokios naudos, nors ji juos išaugino, nors iš jos jie išsivežė nemaža ir kapitalo. Tuo tarpu išlikę lietuviai išeiviai daugeliu atžvilgių būtų parama savo tautai. Jei seniau Amerikos lietuviai daug padėjo Lietuvai kovoje dėl savo kultūrinių teisių, nepriklausomybės ir sušelpė ją materialiai, tai ir toliau susipratę mūsų išeiviai galėtų padėti savo tautai.

Taigi emigracija yra natūralus dalykas, tik ji taip turėtų būti tvarkoma, kad mūsų išeiviai nevirstų kitoms tautoms turtus krau-

nančiais darbininkais, paprasta darbo jėga, bet kad prisidėtų prie savo tautos dvasinių ir materialinių vertybių kūrybos.

2. Lietuvių emigracijos tvarkymas

Pagaliau ir Lietuvoje susirūpinta savo emigracijos reikalais: stengiamasi palaikyti kultūrinius ryšius su anksčiau išvykusiais išeiviais ir globoti naujai vykstančius. Pirmasis emigracijos įstatymas buvo išleistas dar 1920 m., bet pasirodė, kad jame buvo nemaža spragų, o be to, jis ilgainiui atsiliko nuo gyvenimo reikalavimų. Todėl, pavyzdžiui, 1926—1929 m., emigracijos bendrovėms gabenant mūsų tautiečius į įvairius kraštus, daugiausia į Pietų Ameriką, daugelis važiavusių buvo labai išnaudojami ir nuvažiavę pakliuvo į sunkias gyvenimo sąlygas, veltui nuvežtieji turėjo atidirbti kelionės išlaidas. Kad ateityje nebebūtų tokio išnaudojimo, 1929 m. buvo išleistas naujas įstatymas, kuris vykstančius apsaugo ne tik nuo išnaudojimų, bet ir nuo kelionėje galimų nelaimių, pav., apdraudžia vaikus nuo tėvų mirties, reikalauja, kad į vietą nuvykęs emigrantas, jei būtų dėl kurių nors priežasčių neįsileistas, būtų atgal parvežtas. Emigracijos bendrovės, nesilaikančios to įstatymo, negali veikti Lietuvoje. O visai emigracijai prižiūrėti prie Vidaus Reikalų Ministerijos yra įsteigta speciali referentūra.

Vyriausybė ne tiktai rūpinasi apsaugoti vykstančius išeivius, bet taip pat rūpinasi ir jau anksčiau išvykusiais. Tą darbą atlieka Lietuvos atstovybės ir konsulatai: remia savo išeivius įvairiais nelaimingais atsitikimais, kartais net grąžina skurstančius valdžios pinigais į Lietuvą, gina savo piliečių teises svetimuose kraštuose ir teikia jiems patarimų. Per tas pačias atstovybes ir konsulatus palaikomos tautiškos išeivių organizacijos, spauda, mokyklos, padedamos ruošti įvairios šventės ir t.t. Žodžiu, rūpinamasi palaikyti ir remti viską, kas gali pagerinti emigrantų būvį, pakelti jų tautišką susipratimą ir išgarsinti Lietuvą.

Tačiau vienos vyriausybės rūpesčio čia dar nepakanka. Kad 1/3 svetur išvykusių lietuvių nepasimirštų kas esą, ir tolimuose kraštuose būdami jaustųsi tos pačios tautos nariai, kad nenutrūktų jų ryšiai su savo tėvyne, reikia, kad visa tauta jais rūpintųsi ir palaikytų su jais artimą ryšį. Tam tikslui 1932 m. įsikūrė Draugija Užsienio Lietuviams Remti (DULR). Draugijos tikslas — remti užsieny gyvenančius lietuvius kultūriškai, o kiek galint ir materialiai. Rūpindamasi, kad kraštas palaikytų su išeiviais kuo artimiausią ryšį, draugija padeda į Lietuvą atvykstančioms išeivių ekskursijoms, suartina panašias užsienio lietuvių ir Lietuvos organizacijas, padeda susitikti sportininkams ir pasirodyti menininkams. Be to, ji rūpinasi padėti užsienio lietuviams, atvykstantiems studijuoti į Lietuvos mokyklas, skatina susirašinėjimą tarp atskirų už-

sienio ir Lietuvos lietuvių. Ypač toks susirašinėjimas naudingas užsienio lietuviams moksleiviams, kurių daugumas niekad nėra matę Lietuvos. Susirašinėdami su tokio pat amžiaus Lietuvos moksleiviais, jie daug ką sužino apie Lietuvą; pasikeisdami atvaizdais, jie pamato Lietuvos vaizdų ir tuo būdu suartėja su Lietuva.

Pirmojo pasaulio lietuvių kongreso prezidiumas.
(Kongresas įvyko 1935 m. rugpiūčio 11—17 d. Kaune. Tarp kitko jis nutarė įkurti Pasaulio Lietuvių Sąjungą).

Stengdamasi pakelti užsienio lietuvių švietimą, DULR rūpinasi lietuviškų mokyklų steigimu, parūpina išeivių mokykloms mokytojų, siunčia išeivių bibliotekoms knygų ir vadovėlių.

Kadangi pagrindinė sąlyga suaugusiems nenutausti yra savos lietuviškos organizacijos ir spauda, tai DULR kiek galėdama stengiasi palaikyti visas tautiškas ir ekonomiškas užsienio lietuvių draugijas ir spaudą. Tam tikslui ji skiria nemaža pinigų ir remia užsienio lietuvių spaudą raštais. Nepaprastai didelę reikšmę užsienio lietuviams turi sava lietuviškoji bažnyčia, lietuviškosios pamaldos. Todėl DULR rūpinasi, kad bent visuose didesniuose užsienio lietuvių centruose būtų lietuvių kunigų, kurie galėtų laikyti lietuviškas pamaldas arba net suorganizuotų savas lietuviškas parapijas. Ji taip pat rūpinasi, kad lietuviai turėtų ir savų lietuviškų maldaknygių.

Ten, kur lietuviai jau seniai įsikūrę ir jų gyvenimas jau nusi-

stojęs, — DULR rūpi tik palaikyti jų tautišką sąmonę ir ryšį su Lietuva (pavyzdžiui, J. Amerikos Valstybėse ir kai kuriose kolonijose Europoje — Anglijoje, Latvijoje ir kt.). Bet yra kraštų, kur lietuviai dar neseniai nuvyko, kur jie dar nespėjo tinkamai įsikurti, kur daugelis išvargusių išeivių prašo Lietuvos konsulatus grąžinti juos namo. Ypatingai daug lietuvių vargsta Pietų Amerikoje; čia labiausiai ir reikalinga jiems parama. Čia daug reikia lėšų ne tik organizacijoms, mokykloms ir spaudai, bet taip pat ir ekonominiam gyvenimui pakelti.

Pietų Amerika dar tebėra didelių galimybių kraštas, dar dideli žemės plotai tebėra neišnaudoti, ir daugely vietų būtų galima įkurti grynai lietuviškų kolonijų, kokių kad turi kitos tautos. Tačiau ne visos Pietų Amerikos sritys tinka europiečiams gyventi. Taigi dar reikia rasti tokią vietą, kur lietuviams kurtis būtų patogios klimato sąlygos, kuri dar nebūtų kitų tautų užimta ir kuri bent ateity turėtų didelių ekonominių perspektyvų. Tam tikslui reikia nemažai tyrinėti, gerai pažinti kraštą ir nemaža kapitalo lietuviškajai kolonijai kurti. Jau prieš kelerius metus P. Amerikos lietuvių tarpe buvo kilusi ta idėja, buvo net pradėtas darbas; bet įsimaišius įvairiems makleriams, tas sumanymas davė išeiviams tik didelius nuostolius, nes užpirktos žemės pasirodė netinkamos. Taigi DULR ėmėsi ir šito tiriamojo darbo.

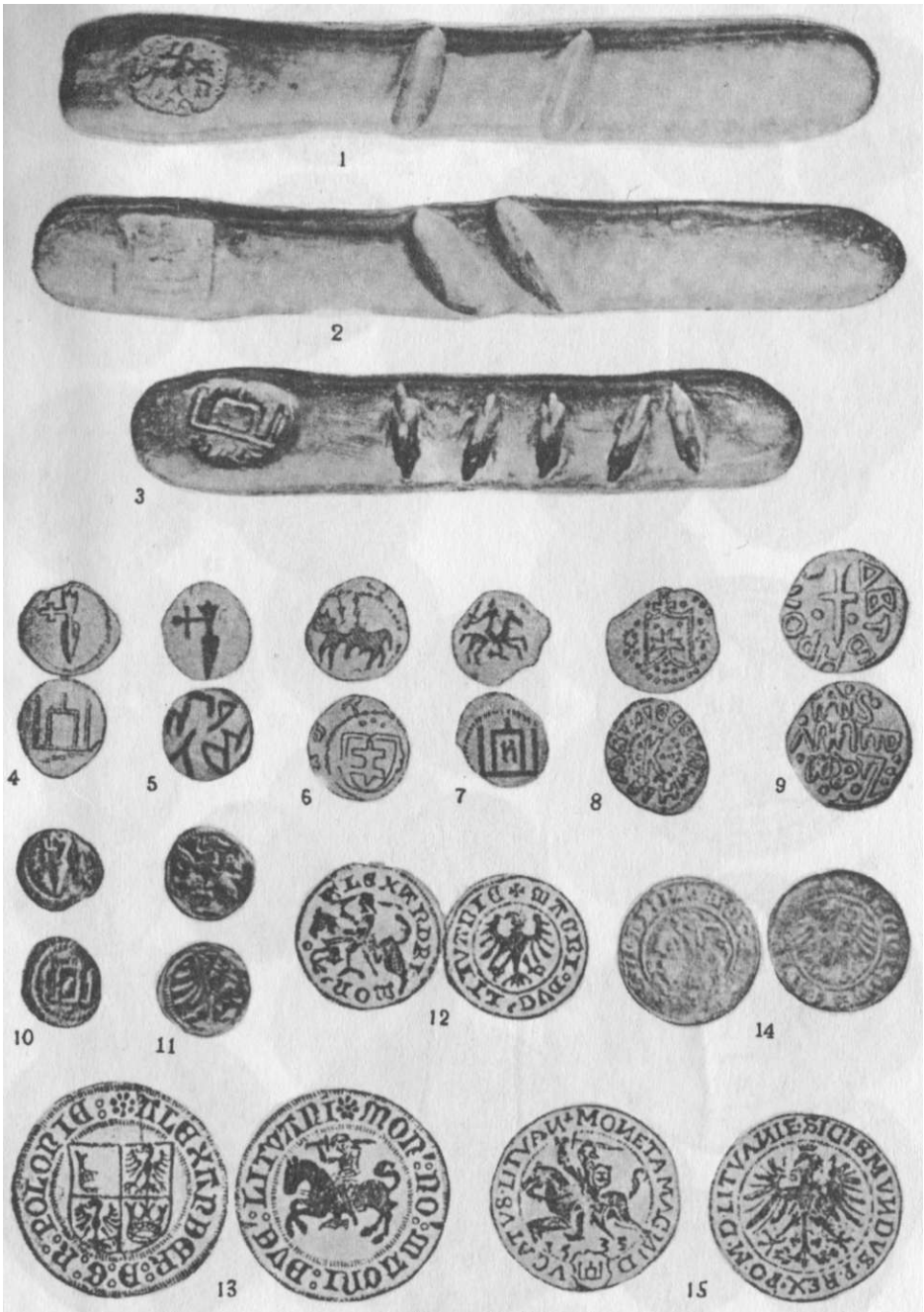

II. Lietuvos pinigai:
kapos (1—3), Vytauto laikų (4—10), Aleksandro (11—13), Zigmanto II (14—15).

II. Lietuvos pinigai:
Zigmanto Augusto (16-25), Stepono Batoro (26-29).

II. Lietuvos pinigai:

Zigmanto Vazos (30—34), Jono Kazimiero (35—40), Jono Sobieskio (41), Augusto II (42-43).

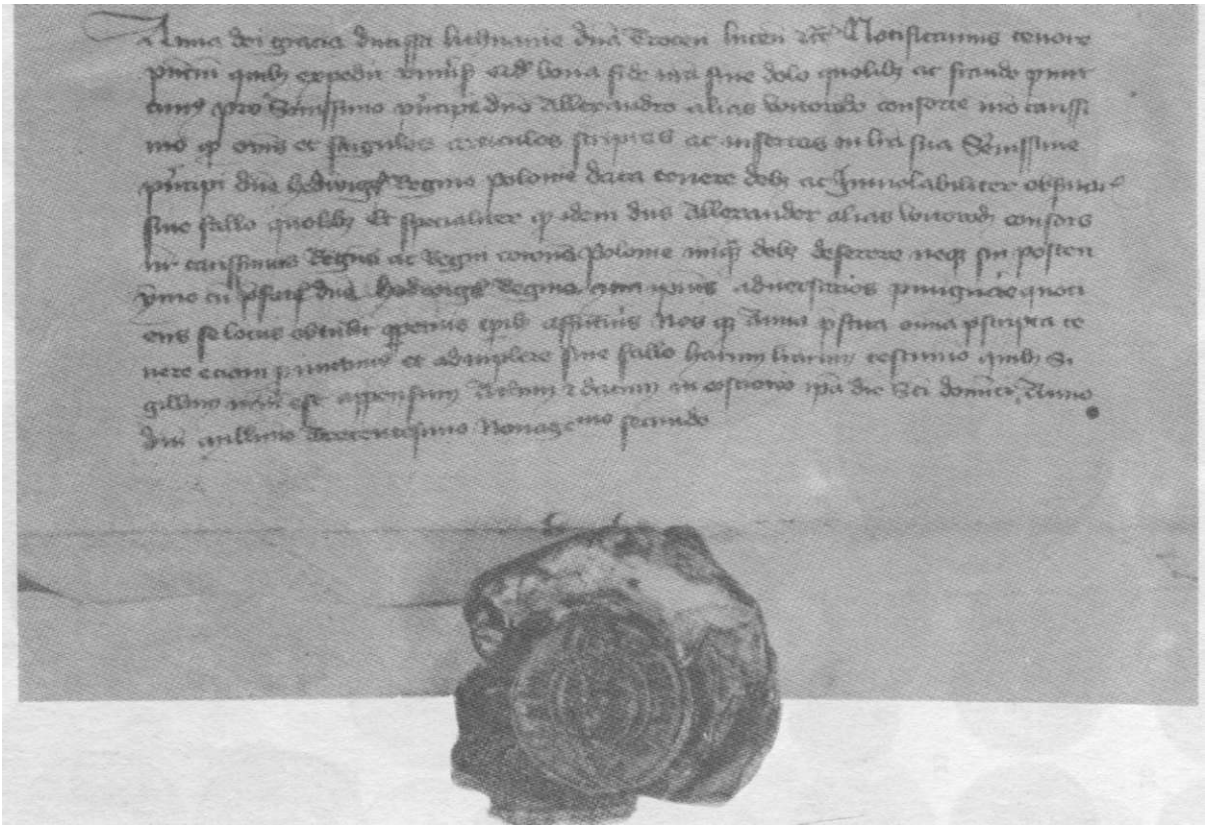

III. Onos Vytautienės raštas Jadvygai Jogailienei
(rašytas Astravoje 1392 m. rugpjūčio 5 d.).

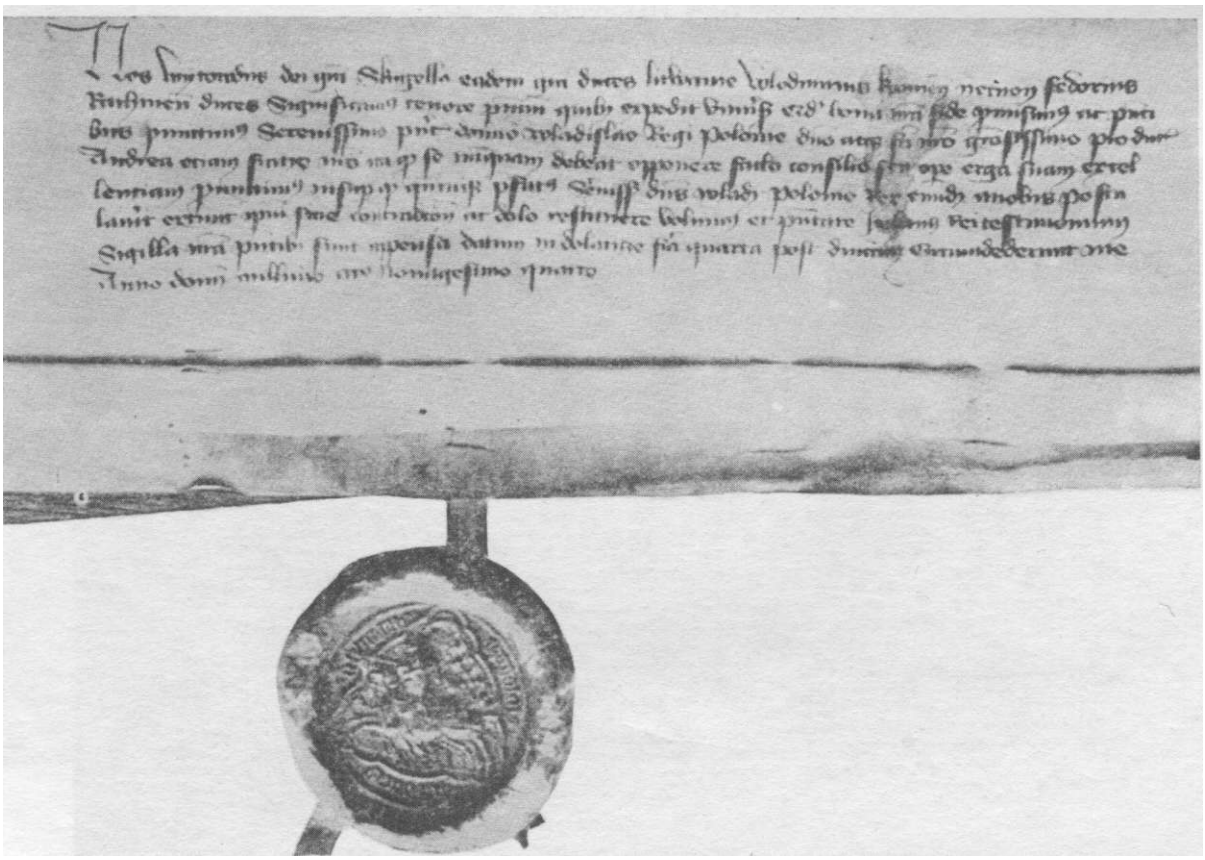

IV. Vytauto, Skirgailos, Vladimiro ir Teodoro Algirdaičių raštas Jogailai
(rašytas Krokuvoje 1394 m. vasario 18 d).

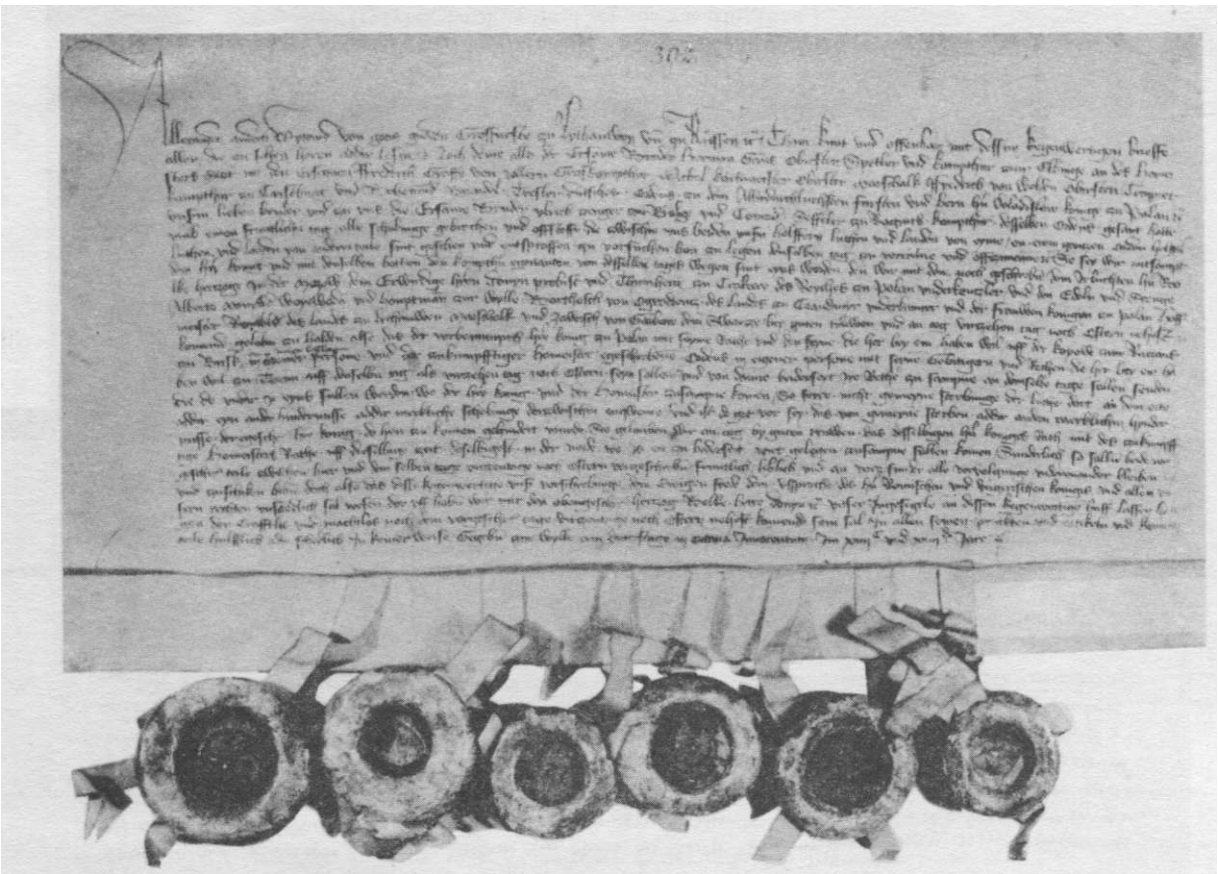

V. Vytauto raštas ordino magistrui
(rašytas Vilniuje 1414 m. sausio 2 d.).

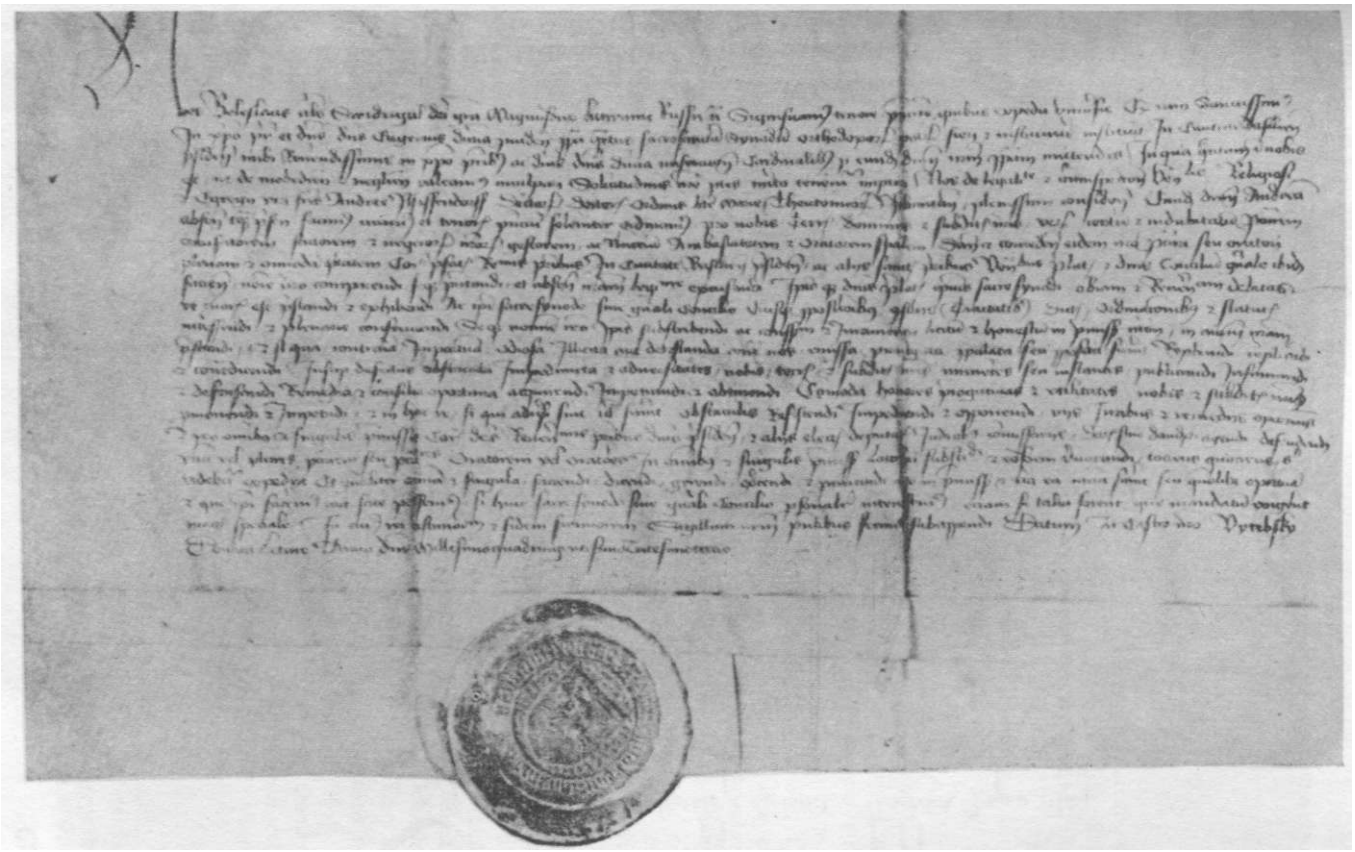

VI. Švitrigailos raštas Bazelio Bažnyčios suvažiavimui
(Rašytas Vitebske 1433 m. kovo 22 d.).

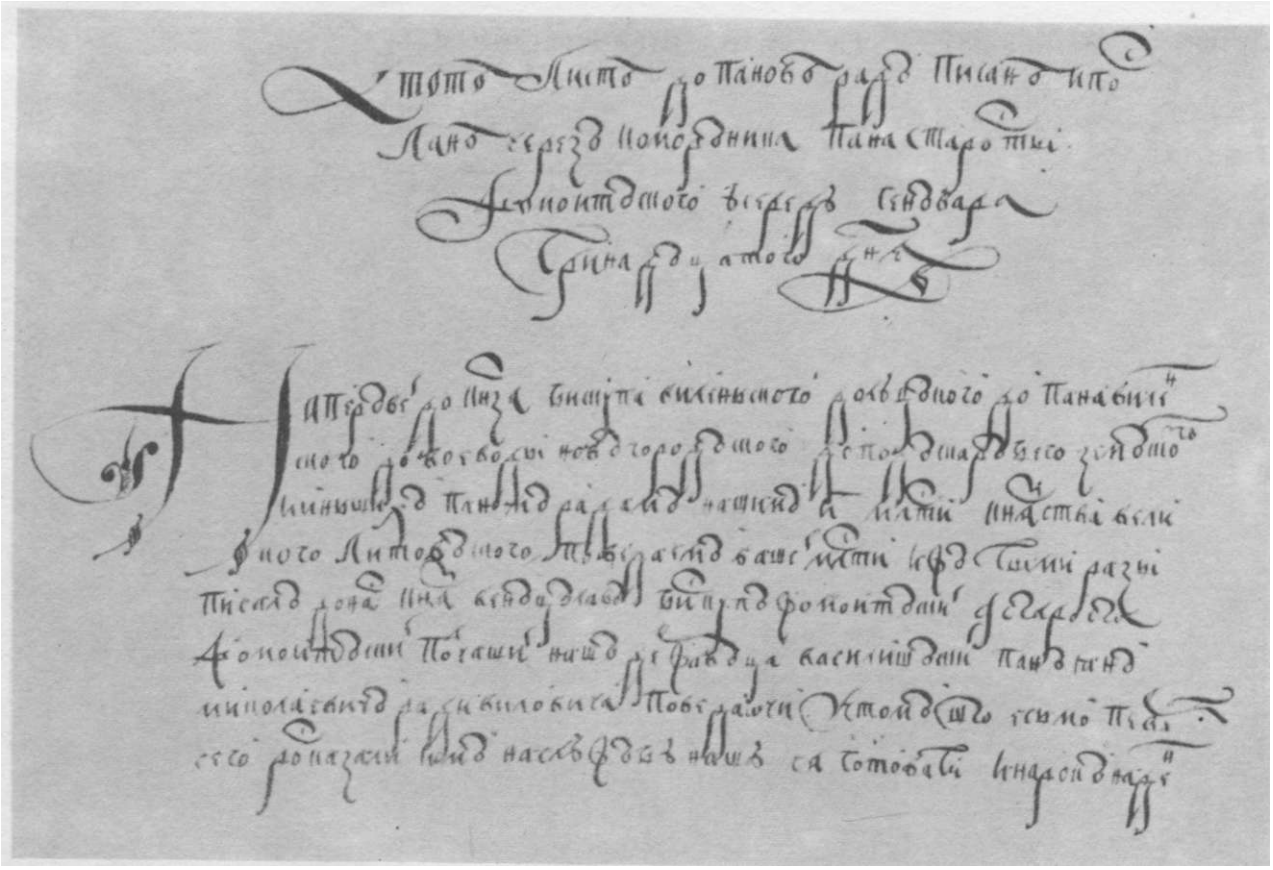

VII. Lietuvos Metrikos įrašų fragmentas.

PRIEDĖLIŲ PAAIŠKINIMAI

I Kryžiuočių kariuomenės dalių vėliavos (128—129 psl.).

Tanenbergo mūšy lietuviams ir lenkams teko 51 kryžiuočių kariuomenės vėliava. Jogaila jas visas nugabeno į Krokuvą, į Vavelio pilį. Prie to rinkinio vėliau dar buvo pridėtos kitos 5 vėliavos, paimtos kituose mūšiuose. Dabar jos jau yra žuvusios. Iki mūsų laikų yra likę tik XV amž. gale daryti jų piešiniai, kuriuos parūpino lenkų istorikas Dlugošas, rašydamas apie Tanenbergo mūšį. Štai kieno yra buvusios tos vėliavos:

1) magistro Ulricho v. Jungingeno — didžioji vėliava, 2) magistro Ulricho v. Jungingeno — mažoji vėl., 3) maršalkos Fridriko Valenrodo, 4) Olesnicos kunigaikščio Konrado Baltojo, 5) samdinių šv. Jurgio v., 6) Kulmo miesto, 7) ordino iždininko Tomo Moerheimo, 8) Pamedės vyskupo, 9) Grudzionco komturijos ir miesto, 10) Baigos komturijos ir miesto, 11) Šėnzės (Kovalevo) komturijos ir miesto, 12) Karaliaučiaus miesto, 13) Althauzo komturijos, 14) Sembos vyskupo, 15) Tucholos komturijos ir miesto, 16) didžiojo komtūro Konrado v. Lichtenšteino, 17) Nešavos komturijos, 18) Vestfalijoje samdytų karių, 19) Rogosnos miesto ir vaito, 20) Elbingo komturijos ir miesto, 21) Engelsburgo komturijos ir miesto, 22) Brodnicos (Štrasburgo) komturijos ir miesto, 23) Kulmo vyskupo, 24) Brateno pilies ir Neumarko miesto vaito, 25) Braunsbergo miesto, 26) Vokietijoje samdytų karių, 27) Šveicarijoje samdytų karių, 28) Elbingo miesto ir komturijos antroji vėliava, 29) Žulavos miesto ir vaito, 30) Elbingo miestiečių, 31) Šlochavos komturijos ir miesto, 32) Bartenšteino miesto, 33) Osterodes komturijos ir miesto, 34) Ortelsburgo komturijos ir miesto, 35) Ragainės miesto ir kumturijos, 36) Karaliaučiaus miestiečių, 37) Pareinės kraštuose samdytų karių, 38) Diršavos vaito ir miesto, 39) Melzako miesto, 40) Meisene samdytų karių, 41) Brandenburgo komtūro M. v. Zakbacho, 42) Štetino kunigaikščio Kazimiero, 43) Kulmo žemės karių, 44) Dancigo miesto ir komturijos, 45) Dancigo komturijos, 46) Varmijos vyskupijos bei Heilsbergo miesto, 47) Švitco komtūro Henriko v. Plaueno ar Mykolo Kuchmeisterio (paimta ties Koronovu), 48) Tomo miesto, 49) Dancigo senosios komturijos ir pilies, 50) Gnievkovos komturijos, pilies ir miesto, 51) Heiligenbeilio miesto, 52) Braunšveigo kunigaikščio, 53—56) Livonijos magistro (paimtos 1431 m.).

II Lietuvos pinigai

1—3 Seniausieji Lietuvos sidabro pinigai — kapos, lietos iš sidabro tam tikrose formose. Jų randama įvairių — ilgų ir perpus trumpesnių

(kartais perkirstų per pusę), su įvairiais ženklais ir be jokių ženklų, su įkirtimais ir be įkirtimų, sunkesnių ir lengvesnių. Apie jas nėra jokių rašytinių žinių (jų vardas,— kaip spėjama, kilęs iš žodžio *kapoti,* — šaltiniuose yra minimas), tad visokios išvados gali būti daromos tik iš radinių. Greičiausiai jas liedavo ne vien d. kunigaikščio iždas, bet ir privatūs žmonės, kurie kartais jose dėdavo savo ženklus ar inicialus. Įkirtimai, greičiausiai, buvo daromi norint patikrinti sidabro kokybę — norint įsitikinti, ar ir jų viduje yra tas pats metalas. Panašūs pinigai taip pat buvo vartojami Rusuose, kur jie buvo vadinami *grivinomis* ir *rubliais.* Arabai tokiuos pinigus vadino *dirhemomis.*

Kaltiniai pinigai Lietuvoje atsirado tik XIV—XV amž. sąvartoje. Iki Zigmanto Augusto laikų buvo kalami tik sidabriniai pinigai. Zigmantas Augustas pradėjo kalti ir auksinius, o Jono Kazimiero laikais buvo pradėti kalti ir variniai pinigai. Pirmieji popieriniai pinigai buvo išleisti tik Kosciuškos sukilimo metu. Lentelėse duodamieji pavyzdžiai:

4—10 — Vytauto laikų *pinigėliai* (dokumentuose minimi jau 1387 m.; 10 pinigėlių = 1 skatikui; vėliau, XVI amž., jie buvo sulyginti su *denarais);* 5 — *pusskatikis* (= 5 pinigėliams) ; 6 ir 7 — *dvidenariai* ($^2/_8$ skatiko) ; 8 — Kijevo kunig. Vladimiro pinigas; 9 — Naugardo Sieversko kunig. Kaributo pinigas (abu kalti prieš 1393 m., nes tais metais jie buvo Vytauto pašalinti iš savo kunigaikštijų).

Po Vytauto, iki Aleksandro laikų, Lietuvoje pinigai vėl nebebuvo kalami. Buvo vartojami svetimi pinigai (daugiausia Prahos skatikai).

Alekandro pinigai: 11 — *pinigėlis;* 12 — *pusskatikis;* 13 — *skatikas* (skatikai, nevykusiai nukalti, nebuvo leidžiami į apyvartą).

Zigmanto II pinigai: 14 — *pusskatikis;* 15 — *skatikas.* Zigmanto II laikais kalykla buvo Vilniuje, ir kai kuriuose piniguose po Vytimi yra raidė „V". Lietuvos piniguose Zigmantas II savo Lenkų karaliaus titulo nemini, — tik didžiojo Liet. kunigaikščio. Kalyklai vadovavo žinomo kardinolo, Hozijo, tėvas Ulrichas, bet piniguose jo vardo nėra,

Zigmanto Augusto pinigai: 16 — *obolis,* arba *pusdenaris* (jo dydis yra lygus denaro dydžiui, bet sidabro kokybė perpus prastesnė); 17 — *denaras;* 18 — *dvidenaris;* 19 — *pusskatikis;* 20 — skatikas; 21 — *trečiokas* (= 3 skatikai); 22 — *ketvirtokas* (= 4 skatikai); 23 — *šeštokas* (= 6 skatikai); 24 — *taleris,* arba *puskapis* (= 30 skatikų; tai didžiausias sidabro pinigas); 25 — *dukatas* (auksinis pinigas, *auksinas,* kurį vėliau dar vadino *raudonuoju;* jis turėjo $3^{1/2}$ gramų $23^1/2$ karatų aukso; jo vertė iš karto buvo lygi 30 skatikų, bet XVI a. gale už jį jau buvo mokama 2 auks., t. y. 60 skt., Zigmanto Vazos laikais — 4 auks., Jono Kazimiero — 6 auks., o Stanislovo Augusto — 18 auks.). Zigmanto Augusto laikais Lietuvoje pinigų buvo nukalta labai daug ir įvairių. Lenkijoje jo laikais nebuvo jokios kalyklos (kalykla buvo tik vad. karališkuosiuose Prūsuose); visuose jo piniguose yra parašas: *„Moneta magni ducatus Lithuaniae".* Vilniaus kalyklos prižiūrėtoju 1545—1555 m. buvo rūmų iždininkas Jonas Liutomirskis. 1555—1562 m. ji buvo išnuomota žydų bendrovei, o vėliau ją vedė G. Taria,

kuris pirmasis Lietuvos piniguose pradėjo dėti ir savo, kaip kalėjo, herbą. Auksiniams pinigams kalti buvo atskira kalykla. Kadangi Lietuvos pinigai buvo 1/4 brangesni, negu tokie pat Lenkijos pinigai, tai Zigm. Augustas norėjo juos suvienodinti; apie 1565 m. jis Tikocine įkurtoje kalykloje pradėjo kalti lenkiškos vertės pinigus, bet, kilus nepasitenkinimui, turėjo tą darbą mesti ir kalyklą uždaryti. Be lentelėje matomų (16—25 nr.), Z. Augusto laikais dar buvo kalami *lenkiškos vertės skatikai, dviskatikiai, pustaleriai* ir *portugalai* (=10 dukatų, — auksiniai). Be to, iš Ispanų karaliaus Pilypo II gavęs dalį motinos palikimo, Z. Augustas Ispanijos pustalerius ir talerius paleido į apyvartą, kontrasignavęs juos savo monograma *(S. A.)* ir 1564 m. data

Stepono Batoro pinigai: 26 — *šilingas (solidus* = 6 d-enarams, 1I3 skatiko; jo vertė tačiau nebuvo pastovi); 27 — *skatikas;* 28 — *trečiokas* (3 skatikai); 29 — *Lietuvoje kontrasignuotas Frizijos taleris.* Apskritai St. Batoro laikais Vilniuje buvo kalamos visos pinigų rūšys, pradedant smulkiausiais *(denarais)* ir baigiant stambiausiais *(dukatais).* Tad lentelėje dar nėra *denaro, šeštoko, talerio* ir *dukato.* Visuose St. Batoro piniguose yra parašas: *„Moneta magni ducatus Lithuaniae";* Batoras jau mini ir Lenkų karaliaus titulą, o be to, visada greta Vyties, toje pačioje pinigo pusėje, yra ir Lenkijos erelis. Be to, nuo Batoro laikų kalyklos priežiūra priklausė krašto iždininkams, kurie piniguose pradėjo kalti ir savo herbus. Be iždininkų, neretai savo ženklus piniguose kaldavo ir kiti kalyklos urėdai.

Zigmanto Vazos pinigai: 30 — *šilingas;* 31 ir 32 — *skatikai;* 33 — *trečiokas;* 34 — *portugalas* (=10 dukatų). Visą ilgą Zigmanto karaliavimo metą nuolat veikusi Vilniaus kalykla išleido daugybę visokios vertės pinigų. Be lentelėje matomų (30—34 nr.), dar buvo kalami *dvidenariai, pusantraskatikiai, dukatai, tridukačiai, keturdukačiai* ir *pusportugaliai (portugalai* ir *pusportugaliai* gavo vardą nuo Portugalų karaliaus Emanuelio — 1495—1521 m. — pradėtų kalti stambių, 10 dukatų vertės, aukso pinigų, kurie vėliau buvo kalami visoje Europoje). Vilniaus kalyklos valdytojais Zigmanto Vazos laikais buvo daugelis iždininkų ir kitokių urėdų, ir visi jie piniguose dėdavo savo ženklus.

Jono Kazimiero pinigai: 35 — *šilingas;* 36 — *trečiokas;* 37 — *šeštokas;* 38 — *orta* (=18 skatikų); 39 — *pusdukatis* (auksinis); 40 — *dukatas.* Jono Kazimiero laikais lietuviškų pinigų buvo kalama apsčiai. Be Vilniaus kalyklos, jo laikais dar veikė kalyklos Brastoje ir Kaune, o be to, kurį metą lietuviški pinigai buvo kalami ir Lenkijoje — Ujazdove ir Olivoje. Visos kalyklos ir jų vedėjai piniguose dėjo savo ženklus, dėl to jie yra labai įvairūs. Įvairūs jie buvo ir pagal vertę. Be matomų lentelėje (35—40 nr.), dar buvo kalami *variniai šilingai* (tai buvo iš viso pirmieji lietuviški vario pinigai), *skatikai, pusantraskatikiai* ir *auksinai.*

Jono Sobieskio yra žinomas tik vienintelis pinigas — *šeštokas* (41 nr.).

Augusto II pinigai: 42 — *trečiokas;* 43 — *šeštokas.* Jo laikais kalykla Lietuvoje veikė labai trumpai (1706—1707 m.), ir ne Vilniuje, bet Gardine.

Vėlesniaisiais laikais nauji lietuviški pinigai jau nebebuvo kalami.

III—VII. Dokumentų pavyzdžiai

III. Onos Vytautienės raštas Jadvygai Jogailienei (rašytas Astravoje 1392 m. rugpiūčio 5 d.). Tai yra dokumentas, kuriuo kunigaikštienė Ona laidavo Jadvygai, kad Vytautas nesulaužys Astravoje priimtų taikos sąlygų. Kitu tos pačios dienos raštu kunig. Ona tą pat laidavo Jogailai. Yra likęs ir Vytauto pasižadėjimo dokumentas Jadvygai. Tuo pat metu Vytauto Jogailai duotas dokumentas yra žuvęs. Lygia dalimi nėra jokių žinių apie Jogailos dokumentą. (Apie sutartį žiūr. 117 psl. Visi išlikę dokumentai yra atspausdinti: *St. Kutrzeba* i *Wl. Semkowicz,* Akta unji NNr. 29—31; be to, žiūr.: *Codex ep. Vitoldi,* 30, 959 psl. ir *Cod. ep. saec. XV,* 16 psl.).

IV. Vytauto, Skirgailos, Vladimiro ir Teodoro Algirdaičių raštas Jogailai (rašytas Krokuvoje 1394 m. vasario 18 d.). Vyriausiasis Jogailos brolis, Andrius, kuris ilgai kovojo su Jogaila, norėdamas atimti iš jo didžiojo kunigaikščio sostą, — 1387 m. buvo nugalėtas (žiūr. 109 psl.) ir, kaip belaisvis, išvežtas į Krokuvą. Ten jis belaisviu išbuvo iki 1394 m. Tik tada, Vytautui, Skirgailai, Kijevo kunig. Vladimirui ir Ratnos kunigaikščiui Teodorui laidavus, Andrius buvo paleistas. Tai kaip tik ir yra tas laiduojamasis dokumentas. Iš keturių prie jo prisegtų antspaudų, kaip matome, yra likęs tik vienas, — Skirgailos antspaudas, o kiti jau nutrupėję. (Dok. yra atspausdintas *Cod. ep. Vit.* Nr. 109, 35-36 psl.).

V. Vytauto raštas ordino magistrui (rašytas Vilniuje 1414 m. sausio 2d.). Tai dokumentas, kuriuo Vytautas laiduoja, kad per 1414 m. Velykas Jogaila iš tikro atvyksiąs į pasimatymą su naujuoju ordino magistrui Kuchmeisteriu (buvusiu Žemaičių valdytoju). Dokumentas buvo duotas magistro pasiuntiniams, atvykusiems į Vilnių, kur tuo metu viešėjo ir Jogaila. Prie jo buvo prisegti 6 antspaudai: 1) Vytauto, 2) Mozūrų kunigaikščio Boleslovo, 3) Lenkijos vicekanclerio Donino, 4) Vilniaus vaivados Alberto Manvydo), 5) Lenkijos maršalkos Bartušo ir 6) Zavišos Juodojo (rašte minimas dar Lietuvos maršalkos Rumbaudo antspaudas, bet jis kažkodėl nebuvo prisegtas. Dokumentas iš Rygos arkivyskupo transumpto yra atspausdintas *Cod. ep. Vit.,* Nr. 561, 277—279 psl.).

VI. Švitrigailos raštas Bazelio bažnytiniam suvažiavimui (rašytas Vitebske, 1433 m. kovo 22 d.). Norėdamas patraukti savo pusėn Bažnyčios suvažiavimą, dėdamasis su ordinu prie bendros akcijos prieš Lenkiją ir žadėdamas paremti Bažnyčių uniją (žiūr. 172 psl.), Švitrigaila 1433 m. kovo 22 d. į Bazelį pasiuntė savo sekretorių Joną Perlingą, kuriam įteikė nuvežti šį dokumentą, įgaliojantį ordino atstovą suvažiavime, Andrių Pfafendorfą, vesti ir jo reikalus. (Dokumentas dar niekur nespausdintas. Reg. žiūr. *Napiersky,* Index I, Nr. 1346; *Danilłowicz,* Skarbiec, II Nr. 1659).

VII. Lietuvos Metrikos įrašų fragmentas. Tai yra Zigmanto II 1540 m. sausio 13 d. ponų tarybai rašytas laiškas, kuriame jis duoda instrukcijų, kaip skirtieji komisarai (Žemaičių vyskupas ir seniūnas) turi ištirti ir kartu su Livonijos magistro atstovais išvesti Lietuvos Livonijos sieną. (Žiūr. Litovskaja Metrika, č. III, t. 1; Russk. Ist. Bibl. XXX, 60-61 skiltis).

BIBLIOGRAFINIAI NURODYMAI

Čia nurodomi tik geresnieji darbai, tačiau be jokios atodairos jais visais taip pat negalima naudotis: mat, daugeliu klausimų nėra gerų studijų, todėl tenka nurodyti tokias, kokios yra. Lietuvių kalba nurodomi ir smulkūs darbeliai, nes daugelis tik juos ir tegalės gauti. Liet. Enciklopedijoje išspausdinti straipsniai čia neminimi, bet jų taip pat nereikia pamiršti. Literatūra nurodoma atskiriems klausimams bei chronologiniams laikotarpiams. Suprantama, kad kai kurie veikalai į tokio padalinimo rėmus negali įtilpti, bet, dėl trumpumo, ir jie vieną kartą teminimi.

Bendrieji veikalai. Visą Lietuvos istoriją apimančių veikalų nėra iš viso. Yra tik keletas sintetiškų veikalų, nušviečiančių atskirus periodus: *M. Liubavski,* Očerk istorii litovsko-russkago gosudarstva do liublinskoj unii vkliučitelno (1910; dalį to veikalo į liet. kalbą yra išvertęs *Sondeckis); H. Paszkiewicz,* Jagiellonowie a Moskwa, I — Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku (1933); *L. Kolankowski,* Dzieje w. Ks. Litewskiego za Jagiellonów, I, 1377—1499 (1930); *J. Jaroszewicz,* Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi, I—III (1844) ; *T. Narbutt,* Dzieje št. narodu Litewskiego, I—IX (1835—1841); *A. Janulaitis,* Lietuvos visuomenės ir teisės istorija (1916; parašyta sekant *Št. Kutrzebos* Historja ustroju Polski w zarysie, II — Litwa). Be to, daug medžiagos galima rasti kaimynių tautų istorijose: *M. Bobrzyński,* Dzieje Polski w zarysie, I—II (1880, 1881); *J. Szujski,* Dzieje Polski I—IV (1894, II laida); *J. Caro,* Geschichte Polens, II—VI (1840—1869); *Historya polityczna Polsk,* I, II (1920, 1923, Encykloped. Polska, t. V, dział VI); *V. Smoleński,* Lenkų t. ist. (1925; *Kasakaičio* vert.); T. *Korzon,* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, I—III (1923); *A. Bruckner,* Dzieje kultury Polskiej, I-III (1930—1931); *M. Gruševski,* Istorija Ukraini Rusi, I-IX (1907—1930); *S. M. Solovjev,* Ist. Rosii (29 t., II laida 6 knygose); *V. Kliulevski,* Kurs russkoj ist., I—VI (1918); 5. *T. Platonow,* Lekcii po russk. ist. (yra 9 laidos); L. *Arbusow,* Grundriss d. Geschichte Liw-, Est- und Kurlands (1889; yra dar 3 laidos); *Th. Schiemann,* Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrh., I, II (1885—1887); *E. Seraphim,* Geschichte von Livland, I—II (1901); *A. Schwabe,* Grundriss der Agrargeschichte Lettlands (1928); *J. Voigt,* Geschichte Preussens (iki 1525 m.), I-IX (1827-1839); *Ch. Krolmann,* Politische Geschichte des dt. Ordens in Preussen (1933); *K. Lohmeyer,* Gesch. von Ost- und Westpreussen, I (1908; iki 1411 m.).

I. Priešistoriniai laikai. *Č. Pakuckas,* Lietuvos žemės paviršiaus susidarymas (Židinys, 1934, XIX t.); P. *Tarasenka,* Lietuvos archeo-

logijos medžiaga (1929); *B. Nerman,* Die Verbindungen zwischen Skandinavien und d. Ostbaltikum in d. jüngeren Eisenzeit (1929) ; *A. Spicin,* Litovskija drevnosti (Tauta ir Žodis, III); C. *Engel,* Einführung in d. vorgeschichtliche Kultur d. Memellandes (1931) ; *W. Gaerte,* Urgeschichte Ostpreussens (1929); V. *Nagevičius,* Mūsų pajūrio m. kultūra VIII—XIII a. (Senovė I); *L. Krzywicki,* Żmudź starożytna (1906; liet. vert. „Žemaičių senovė", 1928) ; *J. Radziukynas,* Suvalkų r. piliakalniai (1909); Pr. *Zadeikis,* Kasinėjimai Apuolėje (Suvažiavimo darbai, 1933, I); *Tarasenka,* Apeiginiai L. piliakalniai (Židinys, 1935); *J. Puzinas,* Vorgeschichtsforschung u. Nationalbewustsein in L. (1935; liet. parafr.: „Archeolog, tyrinėjimai Liet.", Senovė I); — Poledinio Liet. gyventojo kultūra (N. Rom. 1935, Nr. 12—13); Latvijas Archailogija (1926, red. *F. Balodis); A. Tallgren,* Zur Archäologie Eestis, I-II (1921-1925); *H. Moora,* Die Vorzeit Estlands (1932).

II. Aisčių gyvenamosios vietos. *A. Bielenstein,* Die Grenzen d. lett. Volksstammes (1892); *M. Toeppen,* Historisch-comparative Geographie v. Preussen (1858); *A. Sjörgren,* Über die Wohnsitze u. die Verhältnisse der Jatwägen (1859); *A. Salys,* Geschichte d. žemaitischen Sprachgebiets (T. ir Ž., VI); *K. Būga,* Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų senovė (T. ir Ž., I); — Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje (T. ir Ž., II); — Liet. kalbos žodynas (įvadas; I, II sąs.) ; *M.* Vasmer, Die Ostgrenzen d. Baltischen Stämme (1932) ;P. *Pakarklis,* Klaipėdos srities gyventojų tautybė prieš vokiečių ordino atėjimą (Mūsų Žinynas, 1933); *V. Pryšmantas,* Ne kuršiai, bet žemaičiai (Salio studijos rec., Vairas 1933) ; *E. Sturms,* Kursas aizvestures problemas (Izglit. M. Menešraksts, 1934).

III. Senovės lietuvių kultūriniai bei visuomeniniai santykiai. *P. Klimas,* Liet. senobės bruožai (1919); *H. Lowmiański,* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa lit., I, II (1931, 1932); *W. Kamieniecki,* Geneza państwa lit. (Przegl. hist., 1915, XIX); *Er. Bujak,* O stosunkach plemion lit. z. germanskiemi (Sprawozd. A. U. 1923, I); *A. Mierzyński,* Źródła do mitolog, lit., I, II (1892, 1896); *H. Bertuleit,* Das Religionswesen d. alten Preussen mit litauischülettischen Parallelen (Sitzungsb. d. Altertumsges. Prussia, 1924) ; P. *Schmidt,* Die Mytologie der Letten (Die Letten, 1930); *A. Brückner,* Starożytna Litwa (1904) ; *K. Būga,* Medžiaga ... mitologijai, I, II (1908, 1909) ;

IV. Kryžiuočių ordino įsikūrimas Pabaltijy. *M. Oeler,* Geschichte d. Deutschen Ritter-Ordens (1908); *A. E. Ewald,* Die Eroberung Preussens durch d. D., I-IV (1884); *E. Caspar,* H. Salza... (1924); *E. Maschke* Der d. Orden u. die Preussen (1928); *A. Šapoka,* Vokiečių r. ordinas iki atsikraustymo į Prūsus (Židinys 1931); — Čekų k. Pšemislo II žygiai į Prūsus... (Praeitis, III).

V. Mindaugo laikai. *Št. Zajączkowski,* Studja nad dziejami Žmudzi wieku XIII (1925); *J. Totoraitis,* Die Litauer unter d. K. Mindowe (1905; liet. sutrump.: „Mindaugas Lietuvos karalius", 1932); *J. Stakauskas,* Lietuva ir vakarų Europa XIII a. (1934); *J. Latkowski,* Mendog król lit. (1892); 5. *Sužiedėlis,* Kautynės ties Šiauliais 1236 m. (Athenaeum, VI ir atsp.); Z. *Ivinskis,* Saulės — Šiaulių kautynės ... (Karo Arch., VII ir atsp.) ; *W.*

Kętryński, O dokumentach Mendoga (1907) ; *Ph. Klymenko,* Die Urkunden Mindowes für d. livl. Orden (Altpr. Forsch. VI, 1929) ; *W. Kętrzyński,* Najdawniejsza stolica litewska (Kw. hist. 1907); — W poszukiwaniu grodu Mendoga (Przegl. hist. 1909) ; *E. Volter,* Gorod Mendovga (Izv. otd. russk. jazyka i slov. imper. akad. nauk, 1910, XIV) ; P. *Būtėnas,* Mindaugo sostinės pėdsakų ieškojimas (Židinys, 1935, Nr. 2; Gimtasis Kraštas, 1935, Nr. 3—4); *K. Žebrys,* Mindaugo sostinė (Draugija, 1909).

VI. Gedimino laikai. *J. Puzyna,* Kim był i jak się nazywał Pukuwer (At. Wil. X, 1935) ; *K. Chodynicki,* Geneza dynastji Gediminą (Kw. hist., 1926); *Št. Zajączkowski,* Przyczyńki do hipotezy o pochodzeniu d. G. ze Žmudzi (At. Wil., 1927) ; P. *Šležas,* Ar Gediminaičiai yra kilę iš Žemaičių (Athenaeum, VI), *A. Kučinskas,* Gedimino d. kilmė (M. Žin., 1934); *J. Jakštas,* Vokiečių ord. ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu (Senovė, I, II); *V. Vasilievskij,* Obraščenije Gediminą v katoličestvo (Žurnal Min. Nar. Pr., t. 169, 1871; liet. *J. Bagdono* vert.: „Gedimino krikštas", Šviet. Darbas, 1922; atsp.); *A. Prochaska,* O prawdziwości listów Gedymina (Rozpr. Akad. Um., wydz. hist.-filosof., 32 t. 1895); *K. Forstreuter,* Die Bekehrung Gedimins (Altpr. Forsch., V, 1928); *St. Zajączkowski,* Przymierze polsko-lit. 1325 r. (Kw. hist. 1926); *V. B. Antonovič,* Monografii po ist. zapadnoj i jugozapadnoj Rossii (1885; dalis išversta liet.: „Vytenis ir Gediminas", 1921); *J. Wolff,* Ród Gediminą (1886); *K. Stadnicki,* Synowie Gedymina I, II (1853, I t. 2 leid. 1881); — Olgierd i Kiejstut (1870).

VII. Algirdo ir Kęstučio laikai. *R. Krumbholtz,* Samaiten u. d. D. Orden bis zum Frieden am Melno-See (1880) *F. Boldt,* Der D. Orden und Litauen 1370—1386 (Altpr. Monatschrift, 1873, atsp.); *K. Hecht,* Die Schlacht bei Rudau (Oberl. Geschichtsbl. 1914—1917); *A. Kučinskas,* Kęstučio kovos su vok. ord. (Athenaeum, IV) ; *V. Biržiška,* Kryžiuočių keliai į Lietuvą XIV amž., I dalis (Praeitis I) ; *A. Janulaitis,* Kęstutis Marienburgo kalėjime (Praeitis, I); P. *Šležas,* Kauno pilies išgriovimas 1362 m. (Židinys, 1932, Nr. 10); — Ko bėgo Kęstučio sūnus iš Lietuvos (Žid. 1932, Nr. 12); *K. Chodynicki* Próby zaprowadzenia chrześciaństwa na Litwie (Przegl. hist., 1914); *W. Abraham,* Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi (1904); *]. Fijalek,* Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich (Kw. hist., 1896, 1897); P. *Šležas,* Bandymai apkrikštyti Lietuvą Algirdo ir Kęstučio laikais (Tiesos Kelias, 1932, Nr. 12); *H. Paszkiewicz,* Polityka ruska Kazimierza W. (1925); *I. P. Filevič,* Borba Polši i Litvy-Rusi za Galicko-Volynskoe nasledije (1890); *St. Smolka,* Kiejstut i Jagiełło (1888); *A. Prochaska,* Upadek Kiejstuta (Kw. hist. 1909); *Ig. Jonynas,* Kęstutis (Liet. Aidas, 1932); — D. L. Kun. Kęstutis (1932); *A. Kučinskas,* Kęstučio mirtis (At., III); P. *Šležas,* Kęstučio šeima (Mūsų Žin., 1933); *K. Stadnicki,* Bracia Wł. Jagiełły (1870).

VIII. Jogailos ir Vytauto laikai. *Št. Smolka,* Rok 1386 (1886); *F. Koneczny,* Jagiełło i Witold (1888) ; O. *Halecki,* Dzieje unii Jagiellońskiej, I, II (1919) ; *A. Prochaska,* Dzieje Witolda (1914); — Król Wł. Jagiełło, I, II (1908); *J. Pfitzner,* Grossfürst Witold v. L. als Staatsmann (1930, liet. vert.) ; *A. Borbašev,* Vitovt i jego politika do Griunvald. bitvy (1885) ; — Vitovt.

Posliednija 20 liet kniaž-enija (1891); *ig. Jonynas,* Vytauto šeima (Praeitis, II); — Jogaila (Žid. 1936 m., eilė str.) ; — Vytauto ženklas (Vairas, 1930, Nr. 3—6) ; Jogaila (1935, red. *A. Šapoka);* Vytautas D. (1930, red. P. *Šležas).*

IX. Liet. christianizacija. *W. Abraham,* Polska a chrzest Litwy (Polska i Litwa w dziejowym stosunku, 1914); *J. Fijalek,* Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę (ten pat) ; *J. Kurczewski,* Opowiadania o dziejach chrześciaństwa na Litwie i Rusi (1914); — Biskupstwo Wileńskie (1913); *M. Ruginienė,* Žemaičių vysk. įkūr. (Athen., VII); *H. Belée,* Polen und die r. Kurie 1414—1418 (1914); *Pr. Penkauskas,* Vytauto d. nuopelnai dvasinės kultūros srityje (Athen., I); *M. Wolonczewskis,* Žemaitju viskupiste, I, II (1848).

X. Santykiai su kryžiuočių ord. Vytauto laikais. *K. Heini,* Fürst Witold v. L. in seinem Verhältnis z. dt. Orden 1382—1401 (1925); *K. Heveker,* Die Schlacht bei Tannenberg (1906); *W. Czermak,* Grunwald (1910); *Velykis,* Grunvaldas (Karo Arch. II); P. *Nieborowski,* Der dt. Orden und Polen in der Zeit des grossen Konfliktes (1924); Z. *Ivinskis,* Kovos bruožai dėl žemaičių ir jų sienų (Athen., VI); *A. Janulaitis,* Žemaičiai ir bažnytinis seimas Konstancoje (Praeitis II); *Fr. Piekosiński,* Goście polscy na soborze Konstancyjskim (1899); *A. Prochaska,* Na soborze w Konstancji (1898); *J. Bėblavy,* Liet. čekų santykiai Vytauto D. laikais (1930); Pr. *Penkauskas,* Vytautas D. ir Čekijos politika (Židinys, 1930 Nr. 4—7).

XI. Santykiai su Lenkija Vytauto laikais. *Št. Kutrzeba,* Unia Polski z Litwą (Polska i Litwa, 1914); *A. Lewicki,* Ueber das Staatsrechtliche Verhältnis Litauens zu Polen unter Jagiełło und Witold (Altpr. Monatschr., 1894) ; *W. Semkowicz,* Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem lit. w unii horod. 1413 (ten pat); O. *Balzer,* Unia horodelska (1913); — Nowsze poglądy na istotę prawopaństwowego stosunku Polski i Litwy w Jagiełłońskim średniowieczu (Sprawozdania Towarzystwa N. we Lwowie, 1921); *J. Adamus,* Państwo Lit. w latach 1386—1398 (Księga pamiątkowa I statutu, 1935); H. *Lowmiański,* Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellońskiej (ten pat) ; *A. Prochaska,* Ostatnie lata Witolda (1882); *A. Sarnes,* Witold u. Polen 1427—1430 (Altpr. Monatschr. 1893); *D. Alseika,* Vytauto D. sumanymas vainikuotis (1924); — Lietuvos unija su Lenkija Jog. ir Vyt. laikais (1927).

XII. Lietuvos vidaus santykiai XIV—XV amž. O. *Halecki,* Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe W. Ks. Lit. (Rozpr. Ak. Um. 1916); *J. Jakubowski,* Opis księstwa trockiego z r. 1387 (Przegl. hist. 1907); — Zemskije privilei V. Kn. Lit. (Žurnal Min. N. Prosv. 1903); *M. Liubavskij,* Oblasnoje dielenije i miestnoje upravlenije Lit.-russk. gosudarstva (1892) ; — Lit.-russkij sejm (1901); *W. Kamieniecki,* Wpływy zakonne na ustrój litewski (Przegl. hist. 1925); — Rozwój własności na Litwie (Rozpr. Akad. Um. 1914); *M. Dovnar-Zapolskij,* Gosudarstvennoe choziajstvo v. kn. lit. pri Jagelonach (1901); *K. Avižonis,* Die Enstehung u. Entwicklung d. lit. Adels bis 1385 (1932); Z. *Ivinskis,* Geschichte des Bauernstandes in Litauen, bis z. XVI Jh. (1933; liet. parafr.: „Lietuvos valstiečių luomo susiformavimas ir

raida", Athen., 1931, 1); — Lietuvos prekyba su Prūsais, I (1934) ; *J. Remeika,* Der Handel auf der Memel bis 1430 (T. ir Ž., V).

XIII. Švitrigailos ir Zigmanto Kęst. laikai. *A. Lewicki,* Powstanie Świdrigielly (1892); *J. Puzyna,* Switrigail v. Litauen (1914) ; *B. Barvinski,* Żigimont Keistutevič (1905); *O. Odložilik,* Husyci na brzegu Bałtyku w 1435 r. (Rocznik Gdański, VII, 1933) ; O. *Halecki,* Ostatnie lata Świdrygiełły (1915); *J. Matuzas,* Ukmergės mūšis (Vairas, 1935, Nr. 9—10); P. *Šležas,* Šventosios mūšis (Karo Arch. VII); *K. Chodynicki,* Geneza i rozwój podania o zabóstwie Zygmunta K. (At. Wil., 1928); *M. Kopystiański,* Michał Zygmuntowicz (Kw. hist. XX); Pr. *Penkauskas,* Bazelio susirinkimas ir Lietuvos sosto reikalas Vytautui mirus (atsp. iš Tiesos K., 1926) ; *A. Lewicki,* Przymierze Zygmunta W. ks. Lit. z kr. Albrechtem II (1898).

XIV. Kazimiero — Zigmanto Augusto laikai. *Fr. Papće,* Polska i Litwa na przełomie średnich wieków (1904); — Studya i szkice z czasów Kazimierza Jagiellończyka (1907); *F. Koneczny,* Litwa a Moskwa w latach 1449—1492 (1929); *W. Bialowiejśka,* Stosunki Litwy z Moskwą 1492—1499 (At. Wil. VII); *]. Natanson Leski,* Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej, I — Granica Moskiewska (1922); *L. Finkel,* Elekcya Zygmunta I (1910); *Zivier,* Die zwei letzten Jagiełłonen (1915); *A. Danysz,* O wychowaniu Zygm. Augusta (Rozpr. Akad. Um. 1915); *L. Kolankowski,* Zygmunt Aug. wielki ks. Litwy do r. 1548 (1913); *Št. Karwowski,* Wcielienia Inflant (1873); *S. Sužiedėlis,* Livonijos prijungimas prie Lietuvos (Athen. 1933).

XV. Visuomeniniai santykiai ir valstybės santvarka XVI a. *F. 1. Leontovič,* Očerki istorii lit.-russk. prava (1894); *N. A. Maksimeiko,* Sejmy lit.-russk. gosud. do Liublinskoj unii (1902); /. *Malinovskij,* Rada V. Kn. Lit. (1904); *F. I. Leontovič,* Krestjane jugo-zapadnoj Rusi po litovskomu pravu (Kijevskija Univ. Izvest. 1863); — Bojare i služilyje liūdi (ten pat, 1907); Krestjanski dvor v lit.-russkom gosud. (Žurnal M. N. Pr., 1897); *F. M. Vladimirskj-Budanov,* Formy krest, zemlevladenija v. Lit.-R. gosud. XVI v. (Kijevskij Sbornik, 1892); — Pomiestja L.-R. gosud. (Čtenija v Ist. Obšč. Nestora L., III); *A. Rimka,* Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos (1924) ; — Lietuvos prekybos santykiai ligi unijos su lenkais (1928) ; *Veriga-Darevskis,* Liet. mokesčiai XV—XVI a. (1929); *K. Jablonskis,* XVI a. belaisviai kaimynai Lietuvoje (Praeitis I); — Apie vergus D. L. K. (ten pat); *Žmogus,* Baudžiava Lietuvoje (1900); 5. *A. Beršadskij,* Litovskije evrei (1883); *A. Janulaitis,* Žydai Lietuvoje (1923); *M. F. Vladimirskij-Budanov,* Niemeckoje pravo v Polšče i Litvie (1866); *F. I. Leontovii,* Oblasnoe upravlenie v v. kn. lit. do i poslie Liublinskoj unii (Jurid. zapiski, 1908, 1909); *Ig. Jonynas,* Pirmasis Lietuvos statutas (Vairas, 1930, Nr. 2); Księga pamiątkowa ... I statutu lit. (1935); *J. J. Lappo,* Litovskij statut 1588 g., I, II (1934, 1936); — Lit. R. poviet i ego sejmik (1911); *T. Korzon,* Organizacja wojska Litwy w okresie jagiellońskim (Rocznik Tow. Prz. Nauk w Wilnie, 1909); *V. Piieta,* Agrarnaja reforma Sigismundą Augusta, I, II (1916, 1917).

XVI. Švietimas ir tikybiniai santykiai XVI amž. *A. Karbowiak,* Dzieje wychowania i szkół w Polsce, II, III (1903); *M. Baliński,* Akademja Wileńska

(1862); *A. Šapoka,* Kur senovės liet. mokslo ieškojo (Židinys, 1935, Nr. 10, 11); *J. Łukaszewicz,* Dzieje wyznania helweckiego w Litwie (1842); *J. Bukowski,* Dzieje reformacyi w Polsce (1883); *J. Puryckis,* Die Glaubenspaltung in Litauen (1919); — Protestantizmo Lietuvoje žlugimo priežastys (Draugija, 1913) ; *N. Liubovič,* Istorija reformacii v Polšie (1890) ; — Načalo katoličeskoj reakcii i upadok reform, v Polšie (1883); *Th. Wotschke,* Geschichte der Rerformation in Polen (1911); *K. Völker,* Der Protestantismus in Polen (1910); *A. Dambrauskas,* Pradžia ir išsiplėtojimas protest. Lietuvoje XVI a. (Draugija, 1909).

XVII. Santykiai su Lenkija XVI amž. *M. V. Dovnar-Zapolskij,* Polsko-litovskija unii na sejmach do 1569 g. (1897); *V. I. Pičeta,* Lit.-polskija unii i otnošenije k nim lit.-russk. šliachty (Sbornik statej, posviašč. Kliučevskomu, 1909); *A. Mosbach,* Początki unii lubelskiej (1872); *J. Jakubovski,* Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed unią lubelską (1912; du liet. vertimai 1921) ; *A. Voldemaras,* Nacionalnaja borba v Velikom Kn. Lit. (Izviest. otd. russk. jazyka i slovesn. Imp. Ak. N., XIV, kn. 3); O. *Halecki,* Unia lubelska (1916); — Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w r. 1569 (1915); *A. Šapoka,* Lietuvių lenkų santykiai po Vytauto iki 1569 m. (Nauj. Rom., 1931, Nr. 38); *J. Zmuidzinas,* Teisinė Liublino unijos būklė (Vairas, 1931, NN 6-8, 11).

XVIII. Valstybinė santvarka po Liublino unijos. *1. I. Lappo,* Lietuva ir Lenkija po 1569 m. L. unijos (1932); *S. A. Beršadskij,* Lit. statut i polsk. konstitucii (1893); 5. L. *Ptašicki,* K istorii lit. prava poslie III statuta (1893); F. *1. Leontovič,* Spornyje voprosy po ist. R.-Lit. prava (1893); *A. Šapoka,* Senosios Lietuvos valstybės santvarkos bruožai (atsp. iš Židinio, 1935, Nr. 1—2); *W. Konopczyński,* Liberum veto (1918); O. *Balzer,* Z zagadnień ustrojowych Polski (1915); *St. Kutrzeba,* Skład sejmu polskiego (Przegl. hist. 1906); — Sejm walny (1919); *A. Rembowski,* Rokosz i konfederacija w d. prawie polskiem (1893).

XIX. Št. Batoro laikai. *I. 1. Lappo,* Velikoje kn. Lit. za vremia ot zakliučenija Liublinskoj unii do smerti Št. Batorija (1901); *A. Traievskij,* Polskoje bezkorolevije po prekraščeniju din. Jagellonov (1869); *H. Übersberger,* Österreich u. Russland (1906); *A. Šapoka,* Pirmasis bandymas pataisyti 1569 m. uniją (N. Rom., 1932, Nr. 12); *W. Zakrzewski,* Stefan Batory (1887); *V. Novodvorski,* Borba za Livoniju (1904); *J. Natanson-Leski,* Epoka St. Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospol. (1930); *T. Bednarski,* Geneza Akademji Wileńskiej (Księga pamiątkowa universit. W., 1929); *A. Janulaitis,* Vyriausias Lietuvos tribunolas (1927); *1. 1. Lappo,* Iš Vyriausiojo Liet. Tribunolo istorijos (1932); — Iš vyr. Lietuvos suvažiavimų istorijos XVI a. (1932).

XX. Vazų laikai. *J. U. Niemcewicz,* Dzieje panów. Zygmunta III, I—III (1860); *A. Rembowski,* Rokosz Zebrzydowskiego (1893); *K. Tyszkowski,* Odgłosy rokoszowe na Litwie (At. Wil. I, 1923); *E. Likowski,* Unia Brzeska (1896); — Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII—XIX w. (1906); *A. Szelągowski,* Walka o Bałtyk (1904); *G. Forsten,* Bal-

tijskij vopros v XVI i XVIII stoi., I, II (1893); *A. Śliwiński,* J. K. Chodkiewicz (1929) ; *Balčiūnas,* Pirmasis švedų karas ir Kirchholmo kova (Karo Arch. I); *V. Biržiška,* D. Lietuvos hetmonas J. K. Katkevičius (Mūsų Žin. 1921, Nr. 3); — XV—XVIII a. Lietuvos kariuomenės vadai (ten pat, 1922, NN 6—7); *A. Hyrschberg,* Dymitr Samozwaniec (1898) ; *I. I. Lappo,* Bandymas pavesti lenkui Vilniaus vyskupo katedrą XVI a. pabaigoje (Praeitis, I); *A. Šapoka,* Leonas Sapiega kaip Liet. politikas (Židinys, 1933, Nr. 10); *K. Szajnocha,* Dva lata dziejów naszych (1900); *L. Kubala,* Jerzy Ossoliński, I, II (1883); *A. Szelągowski,* Rozkład Rzeczy i Polska za panowania Władysława IV (1907); *M. Gruševski,* Istorja u. kozačestva do sojedinenija z moskovskim hosudarstvom (1913); P. *A. Kuliš,* Odpadenije Małorosii od Polši (1890); I. *Kubala,* Wojna Moskiewska (1910); — Wojna Szwecka (1913); — Pierwsze liberum veto (Szkice hist. II); *A, Šapoka,* Sicinskis (Šviesos Keliai, 1931) ; *W. Czermak,* Jan Kazimierz, próba charakterystyki (Kwart, hist., 1889); — Z czasów Jana Kazimierza (1893); *E. Kotlubaj,* Życie Janusza Radzwiłła (1859) ; P. *Gronskis,* Instrumentum Lituanicae deditionis 1655 (T. ir Ž., II); *W. Konopczyński i K. Lepszy,* Akta ugody kiejdańskiej 1655 r. (At. Wil., X); *J. K. Plebański,* Jan Kazimierz Waza i Marja Gonzaga (1862); *W. Czermak,* Próba naprawy Rzeczypospolitej za Jana Kazimierza (1891).

XXI. Visuomeniniai santykiai ir švietimas XVII amž. *A. Szelągowski,* Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII w. w Polsce (1902); *J. Rutkowski,* Przebudowa wsi w Polsce po wojnach z polowy XVII w. (Kw. hist., 1916); Z. *Ivinskis,* Senosios Lietuvos ūkis (Vairas, 1934, Nr. 7); *E. Starczewski,* Możnowładstwo polsze I—II (1914, 1916); *St. Zalęski,* Jezuici w Polsce, I—IV (1908); *J. Łukaszewicz,* Histya szkół w Koronie i w W. Ks. Lit., I—IV (1849-1851); *J. Bieliński,* Uniwersytet Wileński, I-III (1899); *J. Poplatek,* Zarys dziejów Seminarijum Papieskiego w Wilnie 1585—1773 (At. Wil., VII); *L. Abromowicz,* Cztery wieki drukarstwa w Wilnie (1925); *J. Gvildys,* Lietuvos švietimas praeityje (Liet. Mok. 1929); *V. Sobieski,* Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmanta III (1902); *M. Biržiška,* Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos (1931); *V. Biržiška,* Lietuviškų knygų istorijos bruožai (1930); — Lietuvių knygų augimo etapai (1930).

XXII. Valstybės pakrikimo ir reformų bandymų laikai. *T. Korzon,* Dola i niedola Jana Sobieskiego I—III; *W. Semkowicz,* Udział wojsk litewskich Sobieskiego w kampanii r. 1683 (At. Wil. IX); *J. Narbut,* Dzieje wewnętrze narodu lit. za Sobieskiego i Augusta II (1842); *L. Powidaj,* Woja domowa Sapiehów z szlachtą litewską (Przegl. Polski, 1872); *T. Sierzputowski,* Pierwsza próba reformy polit. w Polsce (1905); *E. Tyszkiewicz,* Listy o Szwecji, I, II (1846); *M. Handelsman,* Zamach stanu Augusta II (Stud., hist., 1911); Z. *Helcel,* O dwukrotnem zamężciu L. K. Radzwiłłówny (1857); *A. Šapoka,* Ginčas dėl Radvilaitės rankos (N. Rom. 1931, Nr. 6); — Bajorų konfederacijos (ten pat, Nr. 9); *K. Jarochowski,* Dzieje panowania Augusta II (1856, 1874); *W. Konopczyński,* Polska a Szwecja (1924); P. *Haake,* August der Starke (1902); 5. *Askenazy,* Dwa stulecia I, II (1903); *W. Konopczyński,* Polska w dobie wojny siedmioletniej, I, II (1909, 1911);

K. Waliszewski, Potoccy i Czartoryscy (1877); *W. T. Kisielewski,* Reforma ks. Czartoryskich (1880); *J. I. Kraszewski,* Polska w czasie 3 rozbiorów (1873-1875); *A. Kraushar,* Ks. Repnin i Polska, I, II (1897); *W. Konopczyński,* Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej (1917) ; 5. *Solovjev,* Istorija padenija Polši (1862).

XXIII. Vidaus santykiai XVIII amž. pabaigoje. *T. Korzon,* Wewnętrzne dzieje Polski za St. Augusta, I—IV (1897—1898(; *Zabko-Potapowicz,* Praca najemna i najemnik w rolnictwie na W. Ks. Lit. (1929); *Št. Kościalowski,* Ze studjów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie (Rocznik Tow. Przyj. N. w Wilnie, V); *A. Janulaitis,* Valstiečių sukilimas XVIII a. Lietuvoje (1910); *W. Smoleński,* Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII (1923) ; *T. Wierzbowski,* Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie, 1773—1794 (1921).

XXIV. Padalinimų laikotarpis. *Br. Dembiński,* Polska na przełomie (1913); 5. *Askenazy,* Przymierze polsko-pruskie (1900); *W. Kalinka,* Sejm czteroletni, I, II (1895); *W. Smoleński,* Ostatni rok sejmu wielkiego (1897); — Sprawa stosunku Litwy do Polski na sejmie wielkim (Stud. hist., 1925); *A. Šapoka,* Atsakingieji Liet. politikos vadai reformų seimo metu (Senovė, II); O. *Balzer,* Konstytucya 3 mają (1 laida 1891); *W. Smoleński,* Konfederacja targowicka (1903); *D. Ilovajskij,* Grodnenski sejm 1793 goda (1870); *H. Mościcki,* Dzieje porozbiorowe Litwy; — Gen. Jasiński i powstanie kościuszkowskie (1917); *T. Korzon,* Kosciuszko; *M. Biržiška,* Lietuvos sukilimas 1794 m. (1919).

XXV. Lietuva XIX a. pradžioje. *H. Mościcki,* Pod znakiem orła i pogoni (1923); — Pod berłem carów (1924); *J. Iwaszkiewicz,* Litwa w r. 1812 (1912); *Svilas,* Napoleono karas Lietuvoje (Karo Arch. IV); *J. Balčiūnas,* Napoleonas ir Vilnius (M. Žin. 1931) ; *A. Janulaitis, Užnemunė po Prūsais* (1928); P. *Augustaitis,* Vygrių ir Seinų vyskupija (Vadovas, 1909; tuo pačiu klausimu *J. Basanavičius* ir *J. Grinius* rašė Liet. Tautoje, I, 3 d., o *J. Totoraitis,* Tiesos Kely, 1926. Nr. 7-8).

XXVI. Kultūriniai santykiai XIX amž. pradžioje. Z. *Jablonowska-Erdmanowa,* Oświecenie i romantyzm w strowarzyszeniach młodzieży wileńskiej (1931); *J. Bieliński,* Szubrawcy w Wilnie (1910); *Št. Malachowski-Lempicki,* Wolnomularstwo na ziemiach dawnego W. Ks. Lit. (1930); *Št. Pigoń, Z* dawnego Wilna (1929); Księga pamiątkowa ... 350 rocznicy załóż. uniw. Wil. (1929); *A. Janulaitis,* Juodieji broliai Kražiuose (Praeitis I); — Zabitis-Nezabitauskas (Tauta ir Ž., V, VI, atsp. 1931); *M. Brensztejn,* Dionizy Paszkiewicz (1934); *V. Maciūnas* (eilė straipsnių 1936 m. Vaire).

XXVII. 1831 m. sukilimas. *A. Z.,* Wojna na Litwie w r. 1831 (1913); *H. Mościcki,* Powstanie 1831 r. na Litwie (1931); 5. *Rabinowiczówna,* Wilno w powst. 1830—31 r. (1932); *A. Janulaitis,* Valstiečiai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje (Liet. Tauta, I, 4 d.); — Kunigai ir 1831 m. rev. Liet. (M. Žin., 1921, atsp. 1823); P. *Purėnas,* 1831 m. sukilimas Lietuvoje (1931).

XXVIII. Baudžiavos panaikinimas ir 1633 m. sukilimas. P. *Klimas,* Lietuvos žemės valdymo istorija (1919, 1920) ; P. *Ruseckas,* Baudžiava (1936) ; *A. Kornilow,* Krestjanskaja reforma (1905); *Št. Matulaitis,* 1863 metai (1934);

W. Przyborowski, Dzieje 1863 r., I-IV (1919) ; *Št. Zieliński,* Bitwy i potyczki 1863—1864 r. (1813); *A. Janulaitis,* 1863—4 m. sukilimas Liet. (M. Ž. I); — Spausdintieji ir nespausdintieji 1863—4 m. sukil. raštai (Karo Arch., I); *V. Steponaitis,* Medžiaga 1863—4 m. sukil. ist. (ten pat, II; be to, žiūr. kituose K. Arch. t.).

XXIX. Rusifikacija ir atgimimas. *A. Stankewić,* Ruskija poselenija kovenskoj gubernii (Vii. Vremennik, IV, 1909); *W. Schmidt,* Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. gub. Wileńskiej, grodź, i mińskiej (1923); *M. Römer,* Litwa. Studyum o odradzeniu narodu lit. (1908); P. *Šležas,* Muravjovo veikimas Lietuvoje (Athen., 1933, Nr. 1); *K. Gieczys,* Bractwo trzezwości w diecezji žmudzkiej (1935) ; *A. Alekna,* Vysk. Valančius (1924); *J. Matusas,* Blaivybės brolijos Liet. (Tieoss Kel., 1928, Nr. 4); — Kunigų kova su rusų valdžia dėl tikybos ir gimtosios kalbos dėstymo mokykloje (ten pat, 1930, Nr. 5) ;— Apie lotyniškų raidžių draudimą (Athen, 1933, IV) ; — Lietuvių rusinimas per Kauno gubernijos pradžios mokyklas (spausdinama); *V. Biržiška,* Kaip buvo uždrausta ir atkovota liet. spauda (1934); — Iš mūsų laikraščių praeities (1932); *J. Totoraitis,* Lietuvos atgijimas; *A. Rimka,* Liet. tautos atgimimo socialiniai pagrindai ir „Auszros" — „Varpo" gadynės socialekonominiai raštai (Teisių F. Darbai, VI); P. *Šalčius,* „Auszros" ir „Szwiesos" ekonomika (ten pat); *K. Šakenis,* „Auszra" ir jos gadynė (1933); P. *Ruseckas,* Knygnešys, I, II; — Spaudos draudimo gadynė (1929); — Did. Vilniaus Seimas (1930); *V. Mykolaitis,* Naujoji lietuvių literatūra, I (1936); *J. S-lius,* Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos (1925); Pr. *Klimaitis,* Didysis Vilniaus seimas (Žid. 1931, N.N. 1, 2, 4); *A. Rimka,* Lietuvos ūkis prieš d. karą (1918); Statistinės žinios apie Lietuvą ligi karui (1919).

XXX. Vokiečių okupacija ir valstybės atstatymas. *B. Colliander,* Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland wärend d. Okupation 1915-1918 (1935); Litwa za rządów ks. Isenburga (1919); P. *Klimas,* Lietuvos valstybės kūrimas, 1915—1918 (1918); — Werdegang des Litauischen Staates (1918; yra ir prancūzų kalba); — Mūsų kovos dėl Vilniaus (1923); *Vygandas,* 10 metų nepriklausomos Lietuvos (1928 m., Vasario 16 d.); Pirmasis Nepr. Liet. dešimtmetis (1928); *Waligóra,* Kaip Želigovskis užėmė Wilniu (atsp. iš M. Žin. Nr. 79; bibliogr. nurod. apie karą su lenkais žiūr. M. Žin. 1931, N.N. 78—79; taip pat kariškių spaudoje — M. Žinyne, Karo Arch., Karde, atskirų dalių istorijose — yra daug straipsnių apie kovas su bolševikais ir bermontininkais); *H. Chambon,* La Lithuanie pendant la Conference de la paix (1931); *J. Urbšys,* Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai (atsp. iš M. Žin., 1932) ; *L. Natkevičius,* Aspect politique et jundique du Diferend Polono-Lituanien (1930); *Šniukšta,* P. O. W. veikimas Lietuvoje (Policija, 1925, NN 2—4); *M. Šalčius,* Lenkų sąmokslas Liet. (1921); *J. Rainys,* P. O. W. Lietuvoje (1936).

XXXI. Mažosios Liet. istorija. *L. Weber,* Preussen vor 500 Jahren (1878); *Vydūnas,* 700 Jahre deutsch-litauischen Beziehungen (1932); *A. Bezcenbeigen,* Die litauisch-preuss. Grenze (Altpr. Mon., 1882); *Trautmann,* Die Altpr. Personcnnamen (1925); G. *Gerulis,* Altpr. Ortsnamen (1823); P.

Karge, Die Litauerfrage in Altpr. (1925) ; *G. Heinrich-Mortensen,* Beiträge zu den Nationalitäten und Siedlungsverhältnissen von Pr. Litauen (1927); *Ig. Jonynas,* Iš Mažosios Lietuvos istorijos (Vasario 16-oji, 1933); — Klaipėda 1923—1933; medžiaga paskaitoms (1933, L. Saulių S. leid.); *V. Vileišis,* Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje ligi d. karo (1935); P. *Pakarklis,* Mažoji Lietuva vokiečių mokslo šviesoje (1935) ; *F. C. Karp,* Berträge zur ältesten Gesch. d. Memellands und Pr.-Litauens (1935); *M. Römer,* Litwini w Prusiech książęcych (Świat Slow. 1911, atsp.); *J. A. Sembricki* Geschichte... Memel (1926); — Geschichte des Kr. Heydekrug (1920); *A. Bruoiis,* Mažoji Lietuva. Jos amžių įvykiai (1929); — Maž. Lietuvos mokyklos ... (1935, red. *V. Vileišis);* — Maž. Liet. politikos veidrodis (1923); Kovo 20 d. Maž. Liet. prisiglaudimui paminėti (1921) ; *ig. Skrupskelis,* Kultūrinis Prūsų liet. gyvenimas XVIII a. (Athen. III, 1932); *R. Valsanokas,* Klaipėdos problema (1932); P. *Šležas,* Klaipėdos miesto istor. bruožai (M. Žin. 1933); *M. Urbšienė,* Klaipėdos krašto istorijos paraštėje (1934).

XXXII. Emigracija. Pasaulio Lietuviai (1935, red. P. *Ruseckas); Ir. Jonas,* Lietuviai Amerikoje (1899); *A. Kaupas,* Am. liet. mokyklos (1914) ; *V. K. Račkauskas,* Susivienijimo liet. A. istorija (1916) ; *T. Žilinskas,* Amerikos Lietuva (1913); *K. Gineitis,* Amerika ir Amerikos liet. (1925); *K. Pakštas,* Baltijos respublikų politinė geografija (1929) ; *A. Milukas,* Amerikos liet. kronika (1929).

ATITAISYTINOS KLAIDOS

Pusl.:	Išspausdinta:	Turi būti:	Pusl.:	Išspausdinta:	Turi būti:
12^{16}	šiandienineei jo stėkmei	šiandieninei jos tėkmei	172^{13}	Švitrigaila	ir Švitrigaila
20_{10}	Prusus	Prūsus	174^{7}	sutrukdyti	sutrikdyti
22	Suduviai	Sūduviai	174_{19}	4. Jogaila	5. Jogaila
	Seliai	Sėliai	181_{14}	labiau,	labiau
	Kernava	Kernavė	186^{2}	Tveres	Tverės
26_{11}	valgyti	pavalgyti	187_{18}	(† 1471 m.)	(† 1471 m.),
29^{14}	daiktų,	daiktų	199^{14}	privilegijoje, kurioje	privilegija, kuria
30^{9}	muštiniais	kapomis	203^{13}	magistras,	magistras
36_{16}	Kadangi	Kadangi,	205^{4}	todel	todėl
43_{9}	Olyvos	Olivos	218^{10}	Tad	Tad,
45_{1}	Marienburgas	Marijenburgas	225_{15}	posėdžiavusios	posėdžiavusius
46_{3}	(1243 ir 1260 m.)	(1242 — 1249 ir 1260 — 1274 m.)	226^{4}	įnaudą	į naudą
55^{9}	turėjoj	turėjo	245_{4}	vietininkai	vietininkai,
55^{1}	priešai	priešai —	248^{15}	teoriją,	teoriją, kad
			258_{1}	respublika	Respublika

Pusl.:		
67^{9}	Voluinę	Voluinė
75^{6}	Palenkį	Palenkę
77^{12}	jų tėviškės pilys būdavo tarsi sostinės.	jo tėviškės pilis būdavo tarsi sostinė.
87_{9}	pilies:	pilies —
93^{6}	Naugardą, Sieverską	Naugardą Sieverską,
93_{12}	Aišku, kad	Aišku, kad,
98^{6}	Tačiau	Tačiau,
101^{14}	Marienburge	Marijenburge
112_{11}	įvedus,	įvedus
119_{19}	valdytąjį	valdytąją
125^{2}	sutartim	sutartim,
126_{2}	didelis	nedidelis
132_{6}	iškilimas	išlikimas
137^{7}	Žemaičius,	Žemaičius
141_{5}	Pskvo	Pskovo
142^{14}	katalikiškai valstybei	katalikiška valstybe
143_{7}	nenutruktų	nenutrūktų
146_{3}	motina	motina,
170^{5}	paskutinio	paskatino
170_{9}	Vadinasi	Vadinasi,
371_{10}	kariuomenę	kariuomene
374^{7}	Todėl	Todėl,
379^{9}	viešpaties	viešpaties,
382^{2}	respublika	Respublika
383^{1}	jis	Karolis
413_{7}	aplenktų	aplenkti
420_{7}	sąžingesni	sąžiningesni
422^{2}	**Reformų kryptis**	**Reformų sąjūdis**
432_{8}	referandorius	referendorius
432_{8}	daugumu	dauguma
435^{6}	Sieniuchos)	Seniuchos),
436^{9}	anūkui	vaikaičiui
438_{17}	Kosčiuškai	Kosciuškai
440_{12}	Tačiau,	Tačiau
451_{16}	pavesti	pavesta
460^{17}	susirinkusio	susirenkančio
463_{10}	heroiška	herojiška
465^{6}	universiteto, —	universiteto —
465_{15}	malšindamas	malšindama
472^{1}	sudaryta	sudaryti
472^{13}	nekaltais	nekaltais,
478_{9}	kurių spren-	dėl kurių spren-

Pusl.:		
261^{10}	ministeriai, —	ministeriai;
269_{10}	buvo	būdavo
271_{8}	teisė	teise
272^{19}	valstybes	valstybės
275^{9}	netaip	ne taip
281^{6}	paklusnuo	paklusnumo
281_{2}	(1574 m)	(1575 m.)
287_{9}	kur,	kur,
291_{14}	valstybinę	valstybinį
303^{1}	ir	ir,
304_{8}	atsakyti	atsisakyti
305_{7}	maža	maža,
310_{18}	Radvilom	Radvilomis
314_{2}	Naugardukas	Naugardas
324^{1}	pasižymėjęs	pasižymėję
329^{11}	pily.	pily,
334_{16}	visagalia	visagale
334_{2}	tautos	tautos,
335_{18}	paskirtim	paskirtam
340_{13}	Ilūkštoje	Alūkstoje
346^{6}	raginamas	raginamas,
355^{8}	sudarą	sudarančios
361_{16}	laikymąsis	laikymasis
	dimą galima buvo apskųsti	dimo galima buvo apeliuoti
500^{6}	spausdintis	spausdinti
501^{5}	lietuvis	veikėjas
513^{9}	griežtą	griežta
513_{19}	Jos	Knygos
518_{7}	tometinis	tuometinis
522^{11}	Skaitymai	Skaitymas
526_{14}	tapo	liko
534_{17}	tometinių	tuometinių
536_{8}	antai	antai:
543^{8}	atvėju	atveju
556_{14}	Vilnių	Vilnių,
601_{10}	nebuvo	ilgai nebuvo
604^{3}	išbėgojusių	išbėgiojusių
609_{5}	Ragapelionis	Rapagelionis
612_{4}	166 m.	1666 m.
614^{15}	Todel	Todėl
627_{3}	ir gal būt	ir, gal būt,
638^{4}	žmonių·	žmonių:
651_{17}	metu,	metu
652_{16}	skeldynių.	skerdynių
672_{4}	pradėta	pradėtas